

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

tarih

ROGER FORD

Cennetten Mahşere

Ortadoğu'da Birinci Dünya Savaşı

Çeviren: Nurettin Elhüseyni

YKY

YAPI KREDİ YAYINLARI

CENNETTEN MAHŞERE

Ortadoğu'da Birinci Dünya Savaşı

Roger Ford'un eserleri anlatısal askeri tarihin yanı sıra askeri alandaki kara, hava ve deniz teknolojisinin tarihini kapsar. Büyük övgü toplayan *The Grim Reaper* (1996) makineli tüfegin gelişim ve kullanış sürecini anlatır. İki kitabı Müttefik özel kuvvetlerinin 1944'te Fransa'da Alman hatlarının gerisinde oynadığı rolü konu alır: *Fire from the Forest* (2003) SAS komandolarıyla, *Steel from the Sky* (2004) ise yeni türden bir askeri danışmanlığın öncüsü olmakla birlikte çok az tanınan Jedburgh ekipleriyle ilgilidir. Yıllarca Londra'da ve bir dönem Toskana'da kalan Ford, halen eşiyle birlikte hayatını Güney Fransa'da sürdürüyor.

Nurettin Elhüseyni (Silvan/Diyarbakır, 1954). Darüşşafaka Lisesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu. AnaBritannica'da yazı kurulu üyesi ve çeşitli yayın kuruluşlarında editör olarak çalıştı. Halen serbest çevirmenlik ve araştırmacılık yapıyor. Çevirdiği kitaplardan bazıları: *Demokrasi Neye Yerar?* (YKY, 2010); *Solan Akdeniz: 1550-1870 / Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, Faruk Tabak (YKY, 2010); *Gezgin Şölen: Gıda Küreselleşmesinin On Bin Yılı*, Kenneth F. Kiple (YKY, 2010); *Canavarlar - Garip Yaratıklar Kitabı*, Christopher Dell (YKY, 2010); *İmparatorluk: Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirdişi*, Niall Ferguson (YKY, 2011); *1000 Muhteşem Resim* (YKY, 2012); *Uygarlık: Batı ve Ötekiler*, Niall Ferguson (YKY, 2012); *Kırım: Son Haçlı Seferi*, Orlando Figes (YKY, 2012); *Sarayın İmgeleri: Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih*, Emine Fetvacı (YKY, 2013); *Ölümsüzlük Kurulu*, John Gray (YKY, 2013); *Yirminci Yüzyıl Üzerine Düşünceler*, Tony Judt (YKY, 2013); *Haberini Alayım, Yeter: Gerçek Bir Gulag Aşk Hikâyesi*, Orlando Figes (YKY, 2013); *Stalingrad*, Antony Beevor (YKY, 2014); *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud'a*, Peter Watson (YKY, 2014); *Tarihi İcat Eden Adam: Herodotos'la Seyahatler*, Justin Marozzi (YKY, 2015); *18. Yüzyılda Avrupa'da Türk Modası: Turquerie*, Haydn Williams (YKY, 2015); *Sıfır Yılı [1945'in Tarihi]*, Ian Buruma (YKY, 2015); *Armut Dibine Düşmeyince*, Andrew Solomon (YKY, 2016); *Romanovlar 1613-1918*, Simon Sebag Montefiore (YKY, 2018).

Yapı Kredi Yayınları - 5252
Tarih - 129

Cennetten Mahşere - Ortadoğu'da Birinci Dünya Savaşı / Roger Ford
Özgün adı: Eden to Armageddon - World War I in the Middle East
Çeviren: Nurettin Elhüseyni

Kitap editörü: Derya Önder
Düzeltili: Alper Zorlu

Kapak ve sayfa tasarımı: Mehmet Ulusel
Grafik uygulama: Merve Çakıroğlu

Baskı: Elma Basım Yayın İletişim Hizmetleri San. Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mah. Halkalı Cad. No: 162/7
Küçükçekmece / İstanbul
Tel: 0212 697 30 30
Sertifika No: 12058

Çeviriye temel alınan baskı: Phoenix, Londra, 2010
1. baskı: İstanbul, Kasım 2018
ISBN 978-975-08-4376-1

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2016
Sertifika No: 12334

© Roger Ford 2009

Bu kitap ilk olarak Weidenfeld & Nicolson, Londra, tarafından yayımlanmıştır.
Bu kitabın telif hakları Anatolia.lt Ajansı aracılığıyla alınmıştır.

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: <http://alisveris.yapikredi.com.tr>

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

İçindekiler

Haritalar • 9

GİRİŞ

1. Savaşa Giden Yol • 13

KISIM I

MEZOPOTAMYA • 37

2. *Cennet Bahçesine Gidiş* • 39

3. *Kut Kuşatması* • 59

4. *Bağdat ve Ötesi* • 89

5. *Musul Yolunda* • 117

KISIM II

KAFKASYA, ERMENİSTAN, ANADOLU VE İRAN • 145

6. *Sarıkamış Faciası* • 147

7. *Türklerin Direnişi* • 167

8. *Anadolu İşgal Altında* • 183

9. *Ermenistan, Azerbaycan ve İran* • 209

KISIM III

ÇANAKKALE BOĞAZI VE GELİBOLU • 231

10. *Hedef İstanbul!* • 233

11. *Çıkarmalar ve Kilitlenmeler* • 249

12. *Sevk ve İdare Beceriksizliği* • 285

KISIM IV

MISIR, FİLİSTİN VE SÜRİYE • 343

13. *Süveyş ve Sina* • 345

14. *Filistin Önlerinde* • 357

15. *Gazze Yoluyla Yahudiye* • 383

16. *Bir Tür Mahşer* • 417

KISIM V

AKİBET VE SONUÇLAR • 451

17. *Yenilgi ve Zafer, Parçalanma ve Yenilenme* • 453

Bibliyografya • 483

Dizin • 485

*Onsuz bu kitabın ortaya çıkmamış olacağı
eşim Michèle'ye,*

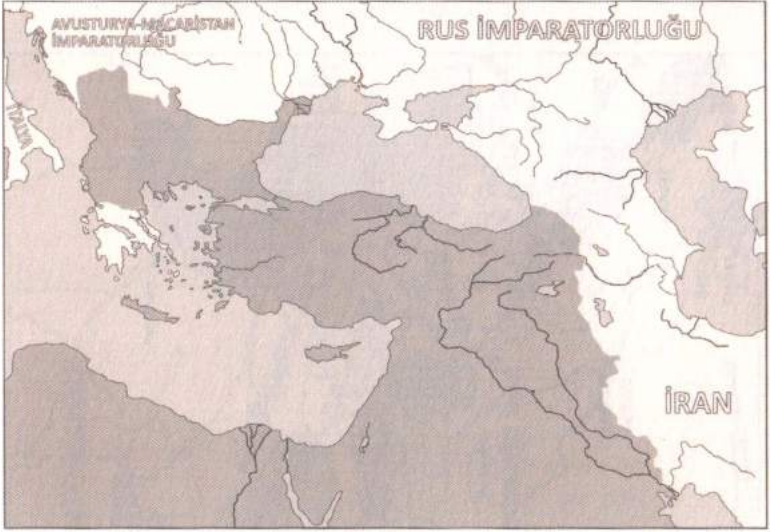
Haritalar

Harita 1	1914'te Avrasya
Harita 2a	1875'te Osmanlı İmparatorluğu
Harita 2b	1914'te Osmanlı İmparatorluğu
Harita 3	Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Sınırları: 1832, 1856, 1878, 1914
Harita 4	Mezopotamya Harekât Alanı
Harita 5	Mezopotamya-Amare'den Basra Körfezi'ne
Harita 6	Mezopotamya-Selman-ı Pâk'tan Amare'ye
Harita 7	Mezopotamya-Uzeym/Diyala Havzası
Harita 8	Mezopotamya-Musul'dan Uzeym'e
Harita 9	Kafkasya Harekât Alanı
Harita 10	Kafkasya-Erzurum'dan Kars'a
Harita 11	Kafkasya-Yukarı Doğu Fırat Havzası
Harita 12	Kafkasya-Doğu Anadolu
Harita 13	Kafkasya-Azerbaycan ve Batı İran
Harita 14	Güneydoğu Makedonya, Trakya ve Kuzeybatı Anadolu
Harita 15	Gelibolu ve Çanakkale Boğazı
Harita 16	Gelibolu-Çanakkale Boğazı Deniz Savunma Hatları
Harita 17	Gelibolu-Anzak Koyu Mevzileri
Harita 18	Gelibolu-İlyas Burnu'na Çıkarma Harekâtları
Harita 19	Gelibolu-Suvla Koyu Mevzileri
Harita 20	Gelibolu-İlyas Burnu Mevzileri
Harita 21	Filistin Harekât Alanı
Harita 22	Filistin-Süveyş Kanalı ve Kuzey Sina
Harita 23a	Hicaz (Kuzey Kısmı)
Harita 23b	Hicaz (Güney Kısmı)
Harita 24	Filistin-Gazze'ye Güneyden Girişler
Harita 25	Filistin-Güney Kısmı (Filistiye ve Yahudiye)
Harita 26	Filistin-Üçüncü Gazze Muharebesi'nden Önce
Harita 27	Filistin-Kuzey Kısmı (Celile)
Harita 28	Sevr Antlaşmasıyla Öngörülen Ortadoğu
Harita 29	Anadolu (Kuzeybatı Kısmı)
Harita 30	1939 İtibariyle Avrasya

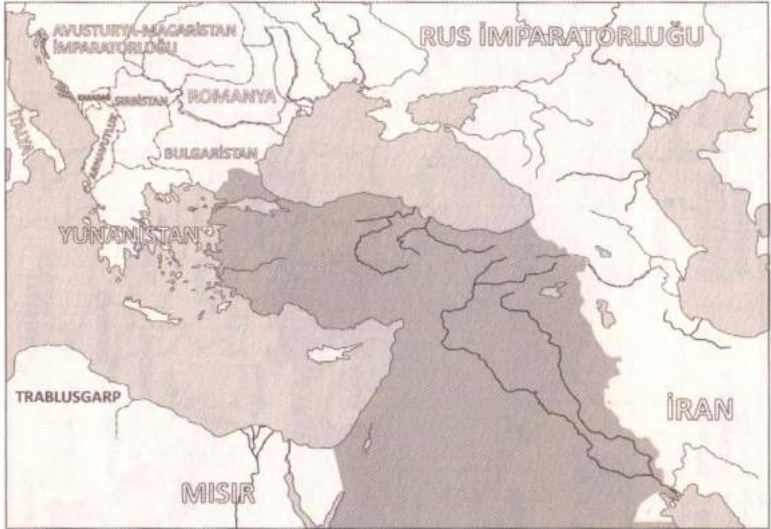

Harita 1. 1914'te Avrasya

GİRİŞ

Harita 2a. 1875'te Osmanlı İmparatorluğu

Harita 2b. 1914'te Osmanlı İmparatorluğu

Savaş Giden Yol

Osmanlı İmparatorluğu dünya ilişkilerinde 500 yılı aşkın bir süre başat bir güç oldu. Gücünün doruğundayken üç kıtaya yayılan toprakları Basra Körfezi'nden şimdiki Cezayir'e,¹ Avusturya sınırından doğuda Hazar Denizi'ne ve güneyde Sudan'a kadar uzanmaktaydı. Ancak 19. yüzyılın başlarında nihai çöküş başladı. Bâbü'lî² sözde egemen olduğu Kuzey Afrika eyaletlerindeki denetimini çoktan yitirmiş ve Balkanlar'daki Avrupa topraklarının kalıntısı üzerindeki hâkimiyeti büyük ölçüde 17. yüzyılın sonlarından beri amansız düşmanı olan ve 1917'de yıkılana kadar öyle kalan Rusya'nın çabaları yüzünden gevşemiş durumdaydı.

Rusya kendine biçtiği Hristiyanlığın savunucusu statüsünden dolayı Balkanlar'da hesaba katılması gereken bir güçtü; bu rolü Bizans'ın 29 Mayıs 1453'teki düşüşünün ardından üstlenmişti. Türklerin güçlü din propaganda-sına rağmen Balkan eyaletlerindeki nüfusun üçte ikisi hâlâ Hristiyan'dı ve Ruslar için işlemeye yeter bir kitle sağlamaktaydı. Alevlenen ayrılık eğilimi düzenli aralıklarla az çok bastırıldıysa da,³ 1875'te her bakımdan daha ciddi bir durum şekillenmeye başladı.

O sırada Osmanlı İmparatorluğu büyük ölçüde Sanayi Devrimi sürecinin dışında kalması ve dış ödemeler dengesi faciasıyla karşılaşması yüzünden⁴ Avrupa bankalarına 200 milyon sterlin kadar borçlanmıştı.⁵ Borçların itfası ve faizi 12 milyon sterline, Türkiye'nin gayrisafi milli hasılasının yarısına ulaştı.

1 Teknik düzeyde belirtmek gerekirse, bir ara bu sınır, Berberi korsanları ve Cezayir dayısı aracılığıyla işleyen oldukça dolambaçlı bir bağlilik şebekesiyle Kuzey Devon kıyısının açığındaki Lundy Adası'na kadar varmaktaydı.

2 Batı diplomatik çevrelerinde Osmanlı hükümeti, Topkapı Sarayı'nda başlıca devlet dairelerinin bulunduğu bina topluluğunun kemerli ana kapısına verilen bu resmi adla anılırdı.

3 Ancak Sırbistan 1817'de bir tür bağımsızlık elde etti ve Yunanistan da büyük devletlerin yardımıyla 1832'de tam bağımsızlığa kavuştu.

4 Ülke içinde üretilen pamuk ve Doğu'dan ithal edilip işlenerek haliye ve dokumaya dönüştürülen ipek gibi mallar imparatorluğun ihracatında ağırlıklı paya sahipti. Ne var ki başka bir imalat altyapısı yoktu ve tarım dışı malların hemen hepsi ithal edilmekteydi; dolayısıyla böyle mallara dönük bir zevkin yerleşmesiyle birlikte ekonomik felaketin zemini hazırlanmış oldu.

5 Bu meblağ, hesaplama esas alınan değere bağlı olarak bugünün standartlarıyla 13 trilyon sterline yakındı. Yirmi yılı aşkın sürede biriken borç, ilki kısmen Kırım Savaşı'nı finanse etmek üzere 1854'te alınan 3 milyon sterlin olmak üzere bir dizi ayrı krediyi kapsamaktaydı; yeni kredilerin bir bölümü önceki borçların faizlerini ödemek için kullanılmıştı.

Böyle bir meblağı bulmaktan uzak olan Bâbüalî, yükümlerini yerine getiremez duruma düştü.⁶ Bu da haliyle kredi kaynaklarının hemen kesilmesine yol açtı ve paraya sıkışan maliye idaresi umutsuz bir girişimle yeni ağır vergiler koydu. Asıl vergi yükü zaten gelirlerinin en az yüzde 40'ından yoksun kalan gayrimüslimlerin sırtındaydı; yeni talepler bunu daha da ağırlaştırdı ve Ruslar ortaya çıkan huzursuzluktan istifade etmekte gecikmediler.

Bâbüalî hiç kuşkusuz bir tepki beklemekteydi ama tehlikeyi atlatabileceğinden tam emindi; bu hazin bir yanlış hesaptı. Nitekim protestolar Haziran 1875'te (neredeyse aynı konumdaki altı bölgeden biri olan) Bosna-Hersek'te başladı ve oldukça çabuk bastırıldı; ama Türklerin tamamen yok edemediği közler ertesi yıl bu sefer Bulgaristan'da canlandı. 1876 ilkbaharına doğru Rusların kıskırttığı ayrılıkçılar harekete geçmeye hazırken, mükemmel bir istihbarat toplama mekanizması sayesinde bunu önceden öğrenen Osmanlılar daha erken davrandılar ve ibret alınacak bir ders vermeye karar verdiler. Bâbüalî 25 Nisan'da işine gelen silahı çekti; "başıbozuk"⁷ olarak bilinen düzensiz birlikler, Türk ordusunun göz yummasıyla meseleyi kendine has tarzıyla halletti. Mayıs ortasına varıldığında, trajik olay sona erdi. Suçluyu masumdan ayırmak için hiçbir çaba gösterilmedi ve en zayıf olanlar en ağır zararı gördü. Öldürülen kişi sayısı konusunda kesin tarihsel veriler yoktur ve 3.000 ila 30.000 arasında değişen tahminlerden genel kabul göreni 12.000'dir; 80 kasaba ve köy yakılarak yerle bir edilmiş ve belki 200'ü daha yağmalanmıştır.

Türk hükümetinin yanlış hesabı, neredeyse Ortaçağ standartlarındaki baskıcı davranışın Batı dünyasında ne kadar kötü bir tepki uyandıracağını pek tahmin edememesiydi. Nitekim dumanın hem gerçek hem de mecazi anlamda dağılmasından sonra kendini yalnız ve dertsiz bir konumda buldu. (Üstelik sonuçta bedeli ödeyen yeni padişah Abdülaziz oldu.⁸) Rusya böyle

6 Türkiye'nin Londra ve Paris finans merkezlerindeki alacaklıları bu durumu yoluna koymayı üstlendi ve 1881'de işlerin daha kötüye gitmemesi için ülke ekonomisini piyasa koşullarına uygun yönetecek Osmanlı Dünyunu Umumiye İdaresi'ni kurdu. Ancak herkes zararlı çıkmadı: Yaralı avdan çakallarını yanı sıra aslanlar da pay alır. Bâbüalî'nin dikkatinin başka yerlere odaklanmasından yararlanan Birleşik Krallık Başbakanı Benjamin Disraeli, Kasım 1881'de benzer parasıkıntıları olan Mısır Hıdivi İsmail Paşa'yı Süveyş Kanalı Şirketi'ndeki 176.602 hisselik şahsi payını İngiliz hükümetine 3.976.582 sterlin karşılığında satmaya ikna etti. Böylece İngiliz hükümeti sermayenin yüzde 44'üne sahip en büyük hissedar haline geldi. Geri kalan sermayeyi ayırı hissedarlar olarak ellerinde tutan Fransızlar küplere bindi; Dostluk Antlaşması öncesi o dönemde birçok kişiye göre, işin kaymağını kapan İngilizlerdi.

7 Disiplinsizlikleriyle tanınan silahlı başıbozuklar devletten maaş almazlardı ama çaldıkları şeyleri tutmalarına göz yumulurdu; üniforma giymezler ve ayırt edici işaret takmazlardı. Dolayısıyla "inkar edilebilir" milis hareketi diyebileceğimiz uygulamalara ideal biçimde uygundular.

8 Bulgaristan'daki vahşice davranış değil, ekonomik çöküntü gerekçe gösterilerek 30 Mayıs 1876'da tahttan indirildi ve üç gün sonra öldürüldü. Yerine geçen yeğeni Murat, ağır psikolojik sorunları olan bir ayyaştı. Sadece üç ay başta kaldı ve yerini kardeşi Abdülhamid'e bıraktı. Sonuçta 1876 (Hicri takvimle 1292) "üç padişah yılı" olarak anılır oldu.

bir anı zorlayıp krize dönüştürmeye hep hazırды. Olaylar savaş sebebi sayılmaya yeter de artardı; St. Petersburg'daki hükümet bu zemini ustaca işleyerek, dolaylı mağdur taraf olduğu gerekçesiyle ertesi yıl Türklere Balkanlar'da ve Kafkasya'da savaş açabildi. (Çetele tutmaya meraklılar için bunun yaklaşık iki yüzyıl içindeki onuncu sefer olduğunu belirtelim.⁹) Çarlık kuvvetleri Bulgaristan'ın Plevne Kalesi'nde beklenmedik sertlikte bir direnişle karşılaşmakla birlikte,¹⁰ birkaç ay içinde İstanbul'un kapılarına dayandı ve şehir girişi ancak diğer büyük devletlerin ortak çabasıyla önlenemedi. Köklü Palmerston ilkelerine sıkı sıkıya bağlı Disraeli hükümeti bu gelişmede önemli bir rol oynadı.¹¹ Mütarekenin ardından Ayastefanos'ta (Yeşilköy) bir konferans toplandı; varılan antlaşmayla bağımsızlığı tanınan Bulgaristan'a Kuzey Trakya, Doğu Trakya'nın bir bölümü ve Makedonya'nın büyük bölümü verildi.

Pan-Slavcılığa bir yöneliş olarak gördükleri bu durumu makul bulmayan diğer büyük devletler (yanlarına başka devletleri de alarak) Temmuz 1878'de konuyu yeniden görüşmek üzere Berlin Kongresi'ni topladılar. Ortaya çıkan antlaşma, Rusya'nın zaferinin sonuçlarını önemli ölçüde sulandırmakla birlikte, Avrupa'daki Osmanlı varlığını lime lime etti. İstanbul'un elinde sadece Aşağı Adriyatik'ten Karadeniz'e uzanan bir toprak şeridi kaldı. Geri kalan Balkan devletleri, Sırbistan, Romanya (yani Eflâk ve Boğdan), Karadağ ve Bulgaristan'ın kuzey kesimi¹² bağımsızlık kazanırken, Bosna-Hersek üzerindeki denetim Avusturya-Macaristan'a bırakıldı ve Rusya da Kafkasya'daki kazanımlarını korudu. Ayrıca İngilizler Berlin'de Türklere verdikleri desteğin karşılığı olarak, Süveyş Kanalı'na geçişin gözetim nok-

9 İşin garibi, Rusya'nın Osmanlı'nın yardımına koştuğu bir olay vardı. Ayrılkı Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın ordusu 1833'te Anadolu'ya girdiğinde ve Marmara Denizi'ne birkaç günlük yürüyüş mesafesine vardığında, yardım çağrılarını Britanya ve Fransa tarafından geri çevrilen Sultan II. Mahmud sonunda Rusya'nın kapısını çaldı. Çar I. Nikolay ona destek vermek için bir ordu göndermeyi kabul etti.

10 Bu büyük ölçüde Türklerin mükerrer atışlı Winchester tüfekleriyle donanmış olması, Rusların elinde ise tek atışlı eski model Berdan tüfeklerinin bulunması sayesindeydi.

11 Benjamin Disraeli'nin (Osmanlı yanlısı olmamakla birlikte, Palmerston'un belirlediği ilke doğrultusunda destek vermeye hazır olan ve Hindistan'a yönelik Rus emellerini önlemek gerektiğini düşünen) Muhafazakâr hükümeti, İstanbul'u işgal etmesi halinde Rusya'ya savaş açma kararı daha 21 Temmuz 1877'de verdi. O sırada dillerde dolaşan şu şarkı, İngiliz kamuoyundaki havayı özetler nitelikteydi:

Yoktur savaşma derdimiz,
Ama vallahi bu gerekse bile,
Bizde gemi desen var,
Bizde asker desen var,
Üstelik para da var!

Ertesi yılın mart sonlarında, mütarekelere varılmasına ve antlaşmaların imzalanmasına karşın durumun hâlâ değişken olması nedeniyle, Disraeli yedekleri seferber ve Malta'ya Hint askerleri sevk edecek kadar ileriye gitti. Hindistan'a yönelik Rus emelleri konusundaki İngiliz korkusu ancak 1907'de varılan antlaşmayla ortadan kalktı.

12 Doğu Rumeli olarak bilinen (etnik bakımdan Bulgar) güney kesimiyle 1885'te birleşti.

tası konumundaki Kıbrıs'ı ilhak ettiler.¹³ Büyük ölçüde 19. yüzyıl İngiliz siyasetinin yaşlı kurdu William Ewart Gladstone'un benimsediği tutum yüzünden, Berlin olayı Britanya'nın Türk tarafında yer almasının son örneği oldu. Gladstone'un Bulgaristan'daki Türklerin davranışına amansız tepkisi sınırsızdı; 1880'de bir Liberal hükümetin başında iktidara dönünce, antipatisinin resmi politikaya dönüşmesini sağladı.¹⁴ Sonraki İngiliz hükümetlerine şekil veren kanaatinin yankıları ta 1920'lerdeki David Lloyd George hükümetinde bile görülecekti.

Bu tavır önceki uygulamadan hatırı sayılır bir kopuştu, çünkü Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkisi öteden beri neredeyse pederaneydi. Sözgelimi Osmanlı Bankası'nın kuruluşunda olduğu gibi, Osmanlı çıkarları Batılı çalışma tarzlarını benimsemeyi gerektirdiğinde, uzmanlık ve gerekli sermaye için bakılan merci haliyle Londra'ydı. (Ancak epeyce Fransız parası da, sadece Paris'in nüfuz alanı olarak gördüğü Doğu Akdeniz'de değil, imparatorluk genelinde devredeydi.) Bu durumun değişmesinden sonuçta zararlı çıkan İngiliz finansörler Gladstone'un kötüleme kampanyasını suçladılar. İş çevrelerinin gözde gazetesi *The Times*'ın askeri muhabiri bunu şöyle ifade edecekti:

[...] Bay Gladstone'un kuru hitabetinin çekici dokunuşuyla, İngiltere'deki Türkiye davası un ufak oldu. [...] Bizim için asıl sorun her zaman Türkiye'nin bizim yanımızda mı, yoksa rakiplerimizin ve muhtemel düşmanlarımızın yanında mı yer alacağıdır. Uyarda bulunacak bir İngiliz Moltke'sinden¹⁵ yoksun Bay Gladstone ve Liberal Parti, durumun ikinci yöne kaymasına karar verdi. Halkımızın acı çeken kavimlere sıcak ve cömert yakınlığı, girişimlerinin sonuçlarını önceden tartan diplomasinin soğukkanlı ve hesaplı basiretine ağır bastı.

Almanya için Türk ittifakı mükemmel bir şanstı. Şahane bir konumla üç kıtaya yayılan, ezici nüfus üstünlüğü Alman strateji uzmanlarının ruhuna kâbus gibi çökmüş Rusya'nın müzmin hasmı olan, mezalime ilişkin kampanyalardan, Kıbrıs'ı ve Mısır'ı kaptırmış olmaktan dolayı İngiltere'ye kızgınlık duyan ve istediğinde Rusya'ya, Avusturya'ya ya da İngiltere'ye karşı bir silah gibi kullanıl-

13 Dört yıl sonra, yani 1882'de yaygın karışıklıkların çıktığı Mısır da işgal edildi. Hem Kıbrıs hem Mısır sırasıyla Kasım ve Aralık 1914'te İngiliz himayesine girdi.

14 Ancak Türklerin davranışı üzerinde yeterli etki yaratmadı. Balkan Hristiyanlarının Türk boyunduruğunu kırmadaki başarısı, Ermenileri benzer bir yol izlemeye yöneltti; olaylar 1894'te son raddeye vardı ve Abdülhamid onları açık isyana kışkırtma maksadıyla, toplanamayacağını bildiği vergiler koydu. Ayaklanan Ermeniler daha önce Bulgaristan'da yaşananları gölgede bırakan bir vahşetle hastırıldı. Tahminlere göre 300.000'e yakın kişi öldü. Aktif siyasetten çekilmiş Gladstone büyük öfkeye kapıldı. Dönemin başbakanı Lord Salisbury'yi Türkiye'ye savaş açmaya ikna etme çabası sonuçsuz kaldı.

15 Yaşlı Moltke 1835'te Batılılaşma yanlısı padişahların ilki II. Mahmud'a askeri danışmanlık yapmak üzere Türkiye'ye gönderilmiş ve Türk ordusunda görev alarak isyankâr Mısır genel valilerine karşı yıkıcı savaşta çarpışmıştı. Dört yıl sonra çok Osmanlı yanlısı biri olarak Almanya'ya döndü. Yirmi yıl geçmeden Prusya genelkurmay başkanı oldu ve çok nüfuzlu bir konumla bu görevi 30 yıl daha sürdürdü.

maya elverişli olan savaşçı Osmanlı İmparatorluğu, sadece bir askeri devletin asker gönlüne değil, Alman devlet adamlarının akliselimine ve Alman tüccarların ceplerine de ayartıcı derecede cazip geldi.

Bu elbette polemikçi gazetecilikti, ama her şeye rağmen doğruluktan çok uzak değildi ve saflaşmalardaki köklü bir değişimi sahiden yansıtır nitelikteydi. Prusya'nın Fransa'ya saldırıp ordusunu sadece altı aylık bir harekâtla yenmesinden sonra Ocak 1871'de birleşebilen Almanya'nın ana stratejik saiki, kara Avrupası'nda başat güç olarak Fransa'nın yerini almaktı. Almanya'nın 1872'den beri Avusturya-Macaristan'la ve Rusya'yla ittifak içinde olmasını sağlayan *Dreikaiserbund* ("Üç İmparator Birliği") bu politikanın dayanağıydı. Berlin Kongresi'nde Balkanlar'ı yeniden düzenlemeye dönük Rus emellerini boşa çıkarma yönündeki Alman çabalarının ardından ittifak dağılınca, Alman çıkarları Türklerle cilveleşmede ve gayretli bir yakınlaşmaya girmede serbest kaldı. Ticari bağlar kuruldu ve Berlin yavaş yavaş İstanbul'da yeni bir önem kazandı; kalleş, kibirli Londra'ya ve kurnaz, küstah Paris'e uygun ve hoş bir alternatifti bu. Tesadüf eseri aynı dönemde, gerçek iktidarı hâlâ elinde tutan Bismarck, ülkesinin Avrupa işlerine karışmasını kısıtlama politikasını¹⁶ gevşetmeye ikna edildi ve bu da yayılmacılığı öğütleyenlere yeni güç kazandırdı.

Yaşlı imparatorun 1888'de ölmesi, çoğu aydın ve akademisyen olmak üzere, Yakındoğuya yayılmayı savunan çevrelerin elini güçlendirdi. II. Wilhelm'in¹⁷ tahta geçişiyle birlikte Bismarck'ın dizginleyici etkisi son buldu. Kayzerin kulak verdiği yeni seslerden biri İstanbul'da yıllarca sefirlik yapmış Kont Paul von Hatzfeld'di ve Almanya'nın uzun süreden beri nüfuzlu konum taşıyan İngiltere'nin ve Fransa'nın yerine geçmek üzere acele etmesi gerektiğine kayzeri inandırmada etkili bir rol oynadı. Kamuoyunda başkaları da seslerini daha fazla duyurur hale geldi; içlerinde Aşağı Tuna'yı ve Karadeniz kıyısını makbul hedef topraklar olarak görenlerin yanı sıra, gözlerini daha da uzağa, Suriye ile Mezopotamya'yı kapsayan eski "bereketli hilal"e dikenler de vardı. Onlara göre bu bölge yüzyıllarca süren kötü yönetim yüzünden artık zor durumda olsa bile, Almanların hatırı sayılır düzeyde sahip olduğu çalışkanlık ve yaratıcılık becerisiyle eski görkemine dönebilirdi belki. Böylece bir dizi yeni politika ve tutum ortaya çıktı. Yayılacak toprak arayışından doğan ve Ortaçağ'daki *Ostsiedlung* ("doğuya yerleşim") politikasının radikal bir

16 Yeni yaklaşım 1884'ten itibaren Afrika'da ve Pasifik'te toprak talepleriyle, Almanya'ya "güneşte yer" bulma arayışıyla uç noktaya vardı. Almanya yeni-sömürgecilik evresine bile geç katılmıştı ama en azından hükümet çevrelerinde tam da bu sebeple büsbütün kararlıydı. Alman halkının duruma bakışı ise farklıydı; milyonlara varan bir akınla göçe yönelindiklerinde, Tanganika'da, Namibya'da, Kamerun'da veya Yeni Gine'de zorluklar çekmek yerine hızla gelişen, dinamik ABD'ye gitmeyi tercih ettiler.

17 I. Wilhelm'in oğlu III. Friedrich ölümcül düzeyde kanserken tahta çıktığı için sadece üç ay (9 Mart-15 Haziran) başta kaldı ve yerine oğlu II. Wilhelm geçti.

güncellemesi olan *Drang nach Osten* ("doğuya yöneliş")¹⁸ Doğu Avrupa'nın yanı sıra Yakındoğu'yu ve Ortadoğu'yu da kapsayacak şekilde genişletildi; Bismarck İngiliz, Fransız ve Rus hassasiyetlerini kaşıma korkusuyla her iki bölgeye girmede de isteksiz davranmıştı.

Almanya'da Osmanlı İmparatorluğu'na dönük saplantıya benzer bir şey olduğunu söylemek yanlış olur; ama iş camiasında Türk toplumunun dokusuna sızmak için hiçbir fırsatın kaçırılmaması gerektiği yönünde gizli bir kanaat kesinlikle vardı. Bu yaklaşım ticari sömürgecilik olarak adlandırılabilir bir biçime büründü. Alman bankaları, özellikle de nispeten genç ama çok atak olan ve hızla büyüyen Deutsche Bank, orada iş kapmak için hatırı sayılır risklere girdi; Londra ve Paris kurumlarınca önerilenden daha düşük faiz hadlerini cömertçe sundu. Padişahın 1882'de Osmanlı ordusunu modernleştirme konusunda tavsiyede bulunmak üzere Berlin'den yeni bir askeri heyet gönderilmesini istemesi Almanya'nın silah ve mühimmat sanayisine bir teşvik sağladı; heyetin yol göstermesiyle, Mauser, Loewe/DWM ve Krupp gibi Alman silah üreticileri orduyu yeniden donatacak büyük çaplı ihaleler elde ettiler. Genç imparator da kendine düşen görevi yerine getirdi; Bismarck'ın karşı çıkmasına aldırmayarak, imparatoriçeyle birlikte 1889'da İstanbul'a resmi ziyarette bulundu ve kamuoyundan büyük takdir gördü. Ziyaretini 1898'de ve 1917'de tekrarladı; ancak 1898'de uğradığı Kutsal Topraklar'da zafer edasıyla Kudüs'e girişi ahalî tarafından pek hoş karşılanmadı.

İngiliz ve Fransız çıkarlarının İstanbul'da artık güçlü bir temsil bulmadığını ileri sürmek de yanlış olur. Osmanlı Bankası (hâlâ) Londra finans merkezinden kaynak almaktaydı ve başkanı dahil bütün üst düzey yöneticileri İngiliz'di. Fransızlar da son derece aktifti ve bu durum İstanbul'un yanı sıra Suriye için de geçerliydi. Ne var ki, imparatorun ilk ziyareti sırasında, Alman ticari girişimleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni pazarları açmada epey yol almıştı ve süreç içinde ufkunu genişletmişti. Artık sadece bireysel işler değil, ülkenin hâlâ ilkel ekonomisine şekil verecek "altyapı projeleri" de gözetiliyordu. Almanlar nispeten geç girdikleri bu alanda çarpıcı bir hamleyle işe koyuldular; çok geçmeden imparatorluğa bir demiryolu şebekesi sağlayacak bir tasarı önerdiler. Boğaziçi'ndeki Haydarpaşa İstasyonu'ndan başlayan şebeke, İstanbul'u Şam ve Amman yoluyla Mekke'ye, ayrıca Basra Körfezi'ne bir uzantı vaadiyle Bağdat'a bağlayacaktı.¹⁹ Alman yayılmacı özlem-

18 Türkiye'den Hindistan'a kadar uzanan bölgeyi nitelendirmek için kullanılan bu ibare aslında ilk kez Amerikalı jeostrateji uzmanı Tümamiral Alfred Mahan tarafından 1902'de ortaya atıldı.

19 Türkiye'de Aydın'ı İzmir limanına bağlayan 120 kilometrelik ilk demiryolu hattı, bölgenin meşhur ürünü pamuğu ihraç etme sürecini basitleştirmek isteyen İngiliz şirketlerince 1856'da inşa edildi. Bunu üretim merkezlerini limanlara bağlayan başka kısa hatlar izledi; 1871'de Anadolu içlerine sızmaya yönelik daha iddialı planlar hazırlandı. Berlin'den İstanbul'a (Paris'ten gelen meşhur Şark Ekspresi'ne aktarma

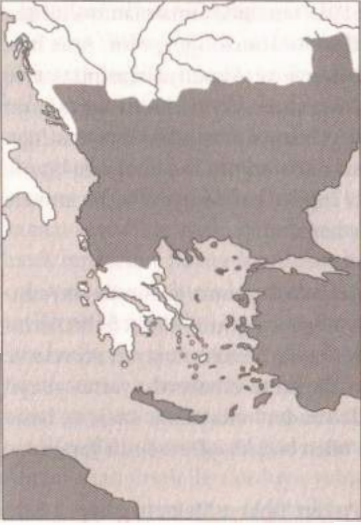
lerinde demiryolu bir kilit taşıydı; Ekim 1914'ten önce tamamlanmış olması halinde ortaya çıkacak durum üzerine fikir yürütmek ilginç olur. Ama bazı uzmanların göstermeye çalıştığı gibi, Britanya ve Almanya arasında savaş sebebi değildi; çünkü İngiliz hükümeti her aşamada Berlin'in uğraşlarını boşa çıkaracak araçlara sahipti. Britanya ve Almanya arasındaki uyuşmazlığın tamamı olmasa bile esası, Almanların Basra Körfezi'nin baş tarafında büyük bir liman kurmak istedikleri yönündeki İngiliz korkusuydu ve bu mesele Mart 1914'te Britanya'nın lehine çözüme bağlandı.

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın sonlarında dayanma gücünün tam sınırındaydı ve eski tarz devrim için olgunlaşmış bir rejimin klasik belirtilerini yansıtıyordu. İnce kaymak tabakası haddi hesabı olmayan servete ve iktidara alıştığı gibi, başka bir ahvalden düpedüz bihaberdi; yarım yüzyıl önce Sultan Abdülmecid'in büyük ölçüde sıradan reformları, amaç ve hatta belki yön duygusuna sahip, düşünmesini bilen bir subay/orta sınıfı yaratmayı nihayet başarmıştı.

Diş görünüşteki ilk çatlaklar 1889'da, Askeri Tıbbiye Mektebi gibi pek beklenmeyecek bir ortamda başlayan, kısa sürede İstanbul'daki diğer kurumlara ve hep muhalefet yuvası olmuş Kahire'deki önemli sürgün Türk topluluğuna yayılan bir reform hareketiyle belirdi. Anlaşılır şekilde, hareket sancılı ve yavaş bir süreçle gelişti. Ama gittikçe güçlenen ve daha örgütlü hale gelen gizli gruplar 1906'da kendine İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) adını veren ve yaygın olarak Jön Türkler diye bilinen bir yapıda bütünleşti.²⁰ Merkez için akıllıca bir yaklaşımla İstanbul yerine, Bâbü'lî'nin doğrudan ve kararlılıkla gözetleyici bakışının uzağındaki Selanik seçildi.

yapılabilen) Viyana üzerinden trenle seyahat etmek 12 Ağustos 1888'de mümkün hale geldi; Türk demiryolu sistemini Bağdat'a, zamanla da Basra'ya ve Basra Körfezi'ne kadar uzatacak bir plan Alman teşvikiyle geliştirildi. Elbette aşılması gereken muazzam sorunlar vardı ama 1915'e doğru hat (tünel açma çalışmalarının henüz tamamlanmadığı boşluklarla) Diyarbakır'ın 80 kilometre yakınına vardı ve Halep'ten doğuya doğru Nusaybin'e kadar uzanan bir kesim tamamlandı; Bağdat'tan kuzeye doğru Samarra'ya kadar döşenen bir hatla, geriye yaklaşık 500 kilometrelik bir boşluk kaldı. O sırada İstanbul'dan Bağdat'a yolculuk 22 günü almaktaydı. Savaş esirlerinin 1918'e kadar çalıştırılmasıyla uzatılan hat, 1920'lerde Chester İmtiyazı çerçevesinde Amerika finansmanıyla nihayet bitirildi; o sırada İngiliz ordu istihkâmcıları Bağdat'tan Basra'ya uzanan (ve daha sonra Kuveyt'e uzatılacak) bir hat inşa etmişti. Bu arada Suriye'de inşa edilen oldukça büyük bir şebeke Hicaz'daki Medine'ye kadar uzanmaktaydı (bkz. Bölüm 13).

20 Genç Osmanlı hareketinin ardılı olması nedeniyle "Jön Türkler" adı verilen gruba Büyük Savaş sırasında üç kişi yön verdi: Harbiye Nazırı İsmail Enver Paşa; Dahiliye Nazırı ve daha sonra Sadrazam Mehmed Talât Paşa, Bahriye Nazırı ve daha sonra Suriye'deki kuvvetlerin başkomutanı Ahmet Cemal Paşa. Enver ve Cemal paşalar meslekten subay, hareketin fikri lideri olduğu söylenen Talât Paşa ise bir posta memuruydu. Öne çıkan diğer üyeler arasında Maliye Nazırı Cavit Bey ve 1917'ye kadar sadrazamlık yapan Said Halim Paşa vardı. Enver 1913'te Jön Türkler'in iktidara dönmesini sağlayan Harbiye Nezareti baskımına (bkz. not 27) öncülük ederek, grubun manevi lideri konumuna yükseldi ve Edirne'yi geri alan kuvvete komuta ederek konumunu pekiştirdi. Aynı yıl Sultan Abdülmecid'in torunu Emine Naciye'yle evlendi.

1832

1856

1878

1914

Harita 3. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Sınırları

İTC'nin yükselişindeki çarpıcı bir etken ordunun tutumuydu. Ordu bağlı kaldığı sürece padişahlık sağlam konumdaydı; ama Abdülhamid açısından makus bir gelişmeyle, 1890'dan itibaren gittikçe artan sayıda subay, özellikle de Selanik'teki III. Kolordu'nun kurmay heyetindeki subaylar reformcularla birlikte hareket etmeye başladı. Siyasal göçmenler Paris'te 1902'de bir kongre düzenledi ve Jön Türkler'in sonunda resmi bir yapıya kavuşmasını sağlayan beş yıl sonraki ikinci kongrede, padişahın devrilmesi çağrısında bulunan bir bildiri yayımlandı. Temmuz 1908 başlarında III. Kolordu'ya mensup iki genç subay, Niyazi ve Enver beyler küçük bir isyana öncülük ederek az sayıda askerle Selanik'e hâkim tepelere çıktılar. Sultan Abdülhamid tutuklanmalarını emrettiyse de, silah arkadaşlarının onları yakalamada isteksiz olduklarını gördü; bunun üzerine İstanbul'dan küçük bir kuvvetin başında gönderdiği Şemsi Paşa, oraya varışından kısa bir süre sonra, 7 Temmuz'da vurulup öldürüldü. Ordunun iki hafta sonraki, padişahın 1876'da yürürlüğe koyup hemen rafa kaldırdığı sınırlı anayasayı geri getirmemesi halinde tahttan indirileceğini bildiren telgrafla iş had safhasına vardı.

Abdülhamid ayaklanma tehdidini bastırmak için yeterli desteği bulamadı ve 24 Temmuz'da pes etti; izleyen seçimlerde İTC büyük başarı kazandı. Ancak irtica güçleri henüz alt edilebilmiş değildi. İktidar devrini takip eden liberalleşmeye tepkili İttihad-ı Muhammedi Fırkası'nın telkinleriyle ve medrese²¹ talebelerinin tahrikleriyle, İstanbul'da konuşlanmış I. Kolordu'nun eratı 15 Nisan 1909'da isyan etti ve bir karşı-darbeyle Abdülhamid'in tekrar mutlak yönetim kurmasını sağladı. Bu kısa süreli bir dönüş oldu, çünkü Mahmud Şevket'in komuta ettiği (ve 27 yaşındaki Yarbay Mustafa Kemal'in kurmay başkanlığını yaptığı) III. Kolordu trenlere bindirilip İstanbul'a gönderildi. Kendine Hareket Ordusu adını veren bu kuvvetin 24 Nisan'da varmasıyla, isyancılar yığınlığa kapılıp dağıldı. O günün sonunda tahttan indirilen ve üç gün sonra trenle Selanik'e gönderilen padişahın yerine, yaşayan kardeşlerinin en kıdemlisi V. Mehmed Reşad tam bir kukla olarak geçti.

Sultan Reşad hâlâ şatafatlı ama artık çok çürük tahta çıktığında altmış dört yaşındaydı. Yetişkinlik dönemini Kafes'te²² geçirmişti ve dolayısıyla dünyadan tamamen bihaberdi; ama devlet işlerinde törensel bir rolden fazlasını oynaması beklenmediği (daha doğrusu kesinlikle yasaklandığı) için bu aslında önemsizdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek iktidar, or-

21 Medreseler devletin denetimi dışında ve ulemanın yönettiği İslami öğretim kurumlarıydı.

22 Kafes sistemi II. Osman'ın 1618'de yerine geçtiği zihinsel özürülü amcası I. Mustafa'yı bir kafese kapatmasıyla ortaya çıktı; daha sonra rakip şehzadelerin tutulduğu bir hücre işlevini gördü. Geleneksel kardeş katline nazaran makul bir alternatif olan bu uygulamayla, babadan oğula veraset şartı kaldırılarak hanedanın sonraki en yaşlı erkek mensubunun başa geçmesi benimsendi. Kafes 1870'lerde Dolmabahçe Sarayı'nda görkemli bir daire biçimine büründü.

dunun başı konumundaki Mahmud Şevket Paşa²³ ile meclise hükmeden ve sadrazam dahil bütün nazırları belirleyen İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında paylaşıldı.

Jön Türkler esasen içe dönüktü. Başta gelen hedefleri, görünüşte bile birlikten yoksun, ayrı etnik toplulukların gevşek bir yığını içinde birleşik Türklük ilkesini oluşturmaktı. Dış politikalarına şekil veren tek bir gerçek vardı: İmparatorluk artık feci derecede zayıftı. Üstelik bu durum sadece son iki kûsur yüzyıldaki menfur düşmanı, yani şevkle savaşa tutuştuğu Japonya'dan beklenmedik bir hırpalayıcı darbe yedikten sonra hızla toparlanan ve Üçlü Antant çerçevesinde Britanya'yla ve Fransa'yla ittifaka giren Rusya karşısında değil, Balkanlar'daki eski bağlı devletler karşısında da geçerliydi. Ayakta kalmanın yegâne umudunu, imparatorluğu önceki yüzyılda korumuş olan himayeyi canlandırmakta gören Jön Türkler, muhtemel saldırganları savuşturacak bu türden bir koruyucu ittifak oluşturma uğraşına girdiler. Hiç beklenmedik bir devletin ansızın giriştiği saldırı karşısında, bunun tam bir başarısızlığa uğradığını söylemek gerekir.

İtalya imparatorluk anlayışına geç yönelmiş başka bir devletti ama böyle bir şeye gücü olduğunu göstererek 1880'lerde Somali'nin aslan payını kapmış ve bunu 1890'da Eritre'yle sürdürmüştü. Bir süredir gözünü diktığı Osmanlı eyaleti Trablusgarp'a (şimdiki Libya'nın kıyı bölgesi) Eylül 1911 sonlarında saldırdı. Yılın sonuna doğru bütün kıyı yerleşmelerini ele geçirdi.²⁴ Mayıs 1912'de bir adım daha attı ve Türkiye kıyılarının açıklarındaki (çoğunlukla Rum) sakinleri daha birkaç hafta önce İstanbul'dan bağımsızlığını rahatça açıklamış On İki Ada'yı işgal etti.

Eylül 1992 sonunda Libya'da büyük ölçüde yenilgiye uğrayan²⁵ Türkler meseleyi kapatmaya istekliydi; çünkü diğer saldırganlar uyanmıştı ve Balkanlar'da yeni bir çatışma patlak vermek üzereydi. Libya 15 Ekim'de imzalanan Uşi Antlaşması'yla İtalya'ya bırakıldı; On İki Ada yeniden Türk yönetimine geçecekti ama sonuçta bu hükme uyulmadı.

Balkan fırtınası Karadağ'ın 9 Ekim 1912'de Türkiye'ye savaş açmasıyla koptu ve Türkleri Avrupa'dan temelli çıkarma sürecinde olabildiğince çok toprak kapmaya hevesli Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan peş peşe savaşa katıldı. Hristiyan "müttefik"lerin Türkleri kısırmaya çalıştığı bu son derece

23 "Paşa" bir ölçüde soyluluğu belirten bir unvandı ve en yükseği padişaha mahsus dört rütbeye ayrılmıştı. "Bey" daha alt bir derecedeydi.

24 Ne var ki hükümleri zırhlı gemilerdeki topların erişim alanının ötesine geçmedi; Seyyid Ahmed eş-Şerif öncülüğündeki Senusiler (bkz. Bölüm 13) yıllarca süren bir direniş hareketine girişti.

25 Bunun başlıca sebebi deniz yoluyla bir ordu gönderememeleri ve İngilizlerin Mısır'dan geçen kara güzergâhını kapatmış olmasıydı.

özgün savaşa damgasını vuran tek etken karşılıklı husumetti; üç ülkenin birbirine pek dostça baktığı, bir an için bile varsayılmamalıdır.

Karadağlılar batıdaki topraklara odaklanırken, Bulgarlar Trakya'ya çul-landı, Sırp'lar Makedonya'ya saldırdı ve Yunanlar²⁶ onları karşılamak üzere kuzeye yöneldi. Vardar Vadisi'ndeki Elason'da (Alasonya) çarpıştıkları Türkleri yenen Yunan kuvvetlerinin sonraki hedefi Manastır'dı (Bitola). Ama Sofya'nın en çok istediği ganimet olan Selanik'e doğru bir Bulgar ilerleyişi üzerine, bunun önünü kesmek için doğuya yöneldiler. Bu süreçte Vardar Yenicesi, Kesriye ve Baniçe kasabalarında Türklerle çarpıştılar; 5 Kasım'a doğru üstünlük sağlayarak Selanik'e girdiler. O sırada ellerinde sadece Edirne, Yanya (Yannina) ve İşkodra (şimdiki Arnavutluk'ta) kalan Türkler, Karadeniz ile Marmara Denizi arasında, neredeyse İstanbul'dan görülebilen Çatalca Hattı'nın kalıcı savunma mevzilerine kadar sürülmüştü.

Aralık başlarında mütarekeye varıldı ve Londra'da barış konferansı toplandı, ama görüşmeler ocak ortalarında kesildi ve on gün sonra hükümeti deviren Jön Türkler'in²⁷ mütarekeyi tanımaması üzerine çarpışmalar yeniden başladı. Bu bir hataydı; birkaç ay içinde Türkler Avrupa'da ellerinde kalmış azıcık toprağı da kaybettiler ve savaş 30 Mayıs 1913'te Londra Antlaşması'yla son buldu.

Daha doğrusu görünüşte öyleydi. Oysa Bulgarların başka tasarıları vardı. Antlaşma hükümlerinden, özellikle Makedonya'nın büyük bölümünün Yunanistan'a ve geri kalanının Sırbistan'a verilmesinden, ayrıca İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçmeye gerek kalmaksızın Akdeniz'e doğrudan ulaşmalarını sağlayacak bir toprak şeridi elde edememekten hoşnutsuz oldukları için 16 Haziran'da eski müttefiklerine ansızın saldırdılar. Kendi kuvvetlerinin üstün, öbür kuvvetlerin ise zayıf olduğu yönündeki tahminlerinin yanlış olduğu kısa sürede ortaya çıktı; önce durduruldular ve ardından püskürtüldüler. Ordusunu seferber eden Romanya, pek direnişle karşılaşmaksızın kuzeyden Bulgaristan'a girdi. Bu fırsattan yararlanan Enver Paşa

26 Yunanistan en son 1897'de, Girit'teki Rumların Türk yöneticilere karşı ayaklanması gibi yersiz bir bahaneyle dayanarak Türkiye'yle savaşa girmişti. Otuz iki gün süren ve hem Yunan veliaht prensi Konstantin'in hem Türk başkomutanı Edhem Paşa'nın katıksız beceriksizliğinin damga vurduğu savaştan kesin bir sonuç çıkmadı.

27 Libya'nın İtalya'ya kapırılmasıyla ağır bir darbe yiyen İTC, Temmuz 1912'de iktidarı bırakmak zorunda kaldı ve yerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ağırlıkta olduğu bir siyasal koalisyon başa geçti. Altı ay sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Edirne'yi Bulgaristan'a bırakmaya hazır olduğunun ortaya çıkması üzerine Jön Türkler'in en hırslısı Enver Paşa bizzat Harbiye Nezareti'ne bir baskın düzenledi. Nazım Nazım Paşa vurularak öldürüldü ve Sadrazam Kâmil Paşa istifa etmemesi halinde aynı akıbetle tehdit edildi. Bu darbeye İTC iktidara dönerken, Şevket Paşa sadrazam, Enver Paşa ise harbiye nazırı oldu. Şevket Paşa Londra Antlaşması'nın imzalanmasından sadece birkaç saat sonra, Nazım cinayetine misilleme olarak düzenlenen suikasta öldü. Jön Türkler'in 23 Ocak darbesi Bâbü'lî Baskını olarak bilinir.

bizzat Türk kuvvetlerinin başına geçti ve Doğu Trakya'yı aşır Edirne'yi geri aldı. Bulgaristan 10 Ağustos 1913'te imzalanan Bükreş Antlaşması uyarınca, Batı Trakya'nın dar bir dilimi dışında, daha önce ele geçirdiği bütün Türk topraklarından yoksun kaldı. Evros (Meriç) Nehri'nin batısında kalan bu dilim, kayda değer limanı olmayan bir bataklık alandan ibaret olsa bile, en azından Akdeniz'e doğrudan ulaşma talebini karşıladı.²⁸ Bükreş Antlaşmasıyla ayrıca Karadağ'ın bırakmaya zorlandığı İşkodra'yı da kapsayacak bağımsız bir Arnavutluk devleti yaratıldı ve Makedonya'nın bölüşülmesi teyit edildi. Enver Paşa'nın hızlı bir hamleyle Edirne'yi alması, Osmanlıların Trakya'da Gelibolu Yarımadası ve böylece Çanakkale Boğazı üzerinde denetime yetecek ölçüde tutunmasını sağladı. Bu sayede İTC ipin ucundan döndü ve eğer başındaki güçlü adamlar konumlarını pekiştirecek zamanı bulsalar, karşılarına dikilen muazzam sorunlara rağmen ülkeyi ayağa kaldırabilirlerdi. Ama buna zaman kalmadı, çünkü çok daha mühim olayların eli kulağındaydı.

Jön Türkler başından itibaren, İtalyanların ve Hristiyan Balkan devletlerinin saldırganlığından çok önce, devraldıkları köhne imparatorluğun son derece zayıf olduğunun gayet farkındaydılar. Umutlarını büyük devletlerden biriyle koruyucu bir ittifaka girmeye bağlamışlardı ve sonuç vermesi en akla yakın seçenek olarak Büyük Britanya'ya yönelmekte karar kılmışlardı; çünkü devirdikleri hükümdarın daha önce Britanya'nın gelecekteki muhtemel hasmı Almanya'yla fazlasıyla sıcak bir ilişkiye girdiğini biliyorlardı. Daha Kasım 1908'de ilk girişimde bulundular; Britanya'nın tecrübeli dışişleri bakanı Sir Edward Grey öneriyi geri çevirirken, ülkesinin yeni ittifaklara rağbet etmediğini pek diplomatik incelik taşımayan bir dille anlattı. Jön Türkler ertesi yıl başarısız karşı-darbeden sonra şanslarını yeniden denediler ve bu sefer daha açık ifadelerle yine terslendiler. Grey sanki apaçık bir gerçek değilmiş gibi, dış yardım almadan konumlarını koruyamayacaklarsa, muhtemelen işlerinin bitik olduğu fikrini telkin etti. İtalya'yla savaşın kızıştığı 1911 sonundaki üçüncü girişime bir kez daha tersleyici karşılık verildi. Balkan Savaşları'na ara verilen Ocak 1913'te yine kapısı çalınan Grey, bu sefer heyeti hemen başından savdı. Britanya'nın Bâbiâli nezdindeki sefiri Sir Louis Mallet, "Türkiye'yle bir ittifak mevcut şartlarda Avrupa'yı bize karşı birleştirir" diye bildirdi. Grey de böyle bir düzenlemenin zaten Türkiye'yi ayağa kaldırmayacağı, tersine korkularını azaltacağı ve "reform çabalarına direnmesine ve devletleri birbirine karşı kullanmasına" fırsat sağlayacağı görüşündeydi.

Londra'da genellikle Jön Türkler'e önceki rejimin de karşılaştığından oldukça ayrı bir güvensizlikle bakıldığı açık gibi görünüyor. Eğer öyleyse,

28 Bu bölge Birinci Dünya Savaşı sonrasında Yunanistan'a geçti.

bu tavır ne zaman ortaya çıkmıştı? Hükümet politikasının belirlenişinin bir memura bağlanabileceği ölçüde, nispeten silik bir adamın zihniyetinden doğduğu söylenebilir: Gerald Fitzmaurice.²⁹

T. E. Lawrence'a göre, Fitzmaurice “[Türkiye’de] ömrünün yarısını geçirmişti ve sefaretin yerel otoriteyle ilişkilerine aracılık eden görevliydi. Her şeyi bilen ve Türkiye’nin her yanında korkulan biriydi.” 1908 darbesi sırasında dokuz aydan beri İngiliz sefirinin birinci dragomanıydı. Çoğu sefarette bulunan dragoman resmen bir tercüman ve kolaylaştırıcıydı. Ama sefirin kulağı ve ağzı olmanın çok ötesine geçen garip konumu, Fitzmaurice’e çok nazik bir dönemde İngiliz-Türk ilişkilerine hatırı sayılır etkide bulunma fırsatını sağladı. Üstelik Jön Türkler’e dönük antipatisi yüzünden böyle bir göreve uygun değildi. Bizzat sefirin güçlü bir kişi olması halinde bu pek önem taşımayabilirdi; ama Fitzmaurice’in ne ilk amiri Sir Nicholas O’Conor, ne de (Dışişleri Bakanlığı daimi müsteşarı Sir Charles Hardinge’in adamı olarak) yerine geçen Sir Gerard Lowther bu çaptaydı. O’Conor’ın ani ölümünü izleyen dört aylık fasılın ardından Lowther’in İstanbul’a vardığı temmuz sonunda, Jön Türkler’in ayaklanma tehdidiyle padişahı anayasal yönetime geçişe zorlamasının üzerinden bir hafta geçmişti. Boşluk döneminde fazlasıyla serbest hareket etmek Fitzmaurice’e üstün bir konum kazandırmıştı.

Fitzmaurice işinin ehli olmasına karşın, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin geçmiş ve hedefleri konusunda kusurlu bir anlayışa sahipti. Örgüte Yahudilerin ve masonların hâkim olduğu kanısındaydı. Dublin yakınındaki Howth’ta doğmuş ve Paris merkezli aşırı muhafazakâr Katolik tarikatı Kutsal Ruh ve Lelesiz Meryem Yüresi Cemaati’nin 1860’ta kurduğu Fransız Yüksekokulu’nda papazlık eğitimi görmüş azimli bir Katolik köktenci olması itibarıyla, bu iki kesimden nefret eden bir tutum içindeydi. Lawrence’ın ifadesiyle, İTC’yi “şeytan gibi gördü [...] ve İngiltere’nin bütün nüfuzunu demode padişah’tan ve onun köhne saray kliğinden yana kullandı. Fitzmaurice gerçekten bağnazdı [...] ve önyargıları muhakeme gücünü tamamen körleştirmişti. Ancak son derece itibarlıydı; sefirimiz ve dışişleri kadromuz peşine takılıp telef oldu. Jön Türkler’in her dostça tavsiyesini onun yüzünden tersledik.”

Aslına bakılırsa, Jön Türkler davaları uğruna masonluğu kullanmaya ve işlerine geldiğinde Yahudi örgütlerle işbirliği yapmaya yatkın olmakla birlikte, esasen seküler aşırı milliyetçilerdi. Birlikte Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Rumlar, Kürtler, Araplar ve Ermeniler gibi Türk

29 Bazı kaynaklar daha basit ve daha basmakalıp sayılabilecek farklı bir sav ileri sürer: Rusya’yla görüş ayrılıklarını 1907’deki anlaşmayla nihayet gideren Britanya’nın, tabir yerindeyse Türkiye’yi potansiyel bir karşı denge unsuru olarak arka planda tutmaya bile artık ihtiyacı yoktu. Bu yaklaşım İngiliz hükümetinin gözünde Türklerin tam olarak nasıl bir ağırlık taşıdığına ilişkin bazı soruları açıklığa kavuşturmayı gerektirir.

olmayan etnik topluluklar pek umurlarında değildi. Bir bakıma, ideolojileri Almanya'da 1930'larda gelişip üstünlük kazanacak olan akımkıne mahiyet itibariyle benzerdi. Tıpkı Alman Nasyonal Sosyalistleri gibi seçkinciydiler ve "hüküm"leri büyük ölçüde Avrupa çevrelerinde 19. yüzyılın ikinci yarısında geçerlilik kazanan ırksal üstünlüğe dair "bilimsel" teorilere dayanmaktaydı. Beslendikleri ana fikri kaynaklar temelde ırkçı sosyal psikolog Gustave Le Bon ve "sosyolojinin atası" Auguste Comte'tu. Hedefleri yersiz dış etkilere kapılmayacak güçlü bir ulus yaratmaktı ve önceki yüzyılda Güney Kafkasya'da kaybedilmiş topraklar üzerindeki Türk denetimini yeniden sağlamak isteyen bir hizip vardı. Söz konusu hizip bunun yolunu Almanya'yla bir ittifakta gören Enver Paşa'nın öne çıkmasıyla güç kazanacaktı.³⁰ Ancak bu durum Enver Paşa'nın temel yönleriyle içerideki ya da dışarıdaki Türk politikasına yön verdiği anlamına gelmez. Onun kadar güçlü konuma kavuşabilecek ve Berlin dışında yolları aramayı sürdürmeye en azından aynı ölçüde hevesli başkaları da vardı.

İngiliz sefiri Lowther Mayıs 1910'da Dışişleri Bakanlığı daimi müstehşarı Hardinge'e Türkiye'deki durum üzerine etraflı bir rapor sunduğunda Fitzmaurice'in telkinini benimsedi ve onun yorumunu doğrulayacak başka "bulgu"ları kendince derleyip ekledi. İTC'yi "Yahudi İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak nitelendiren bu aşağılayıcı rapor, İngiliz hükümetinin Jön Türkler'e ilişkin kurumsal görüşünü çarpıtıp şekillendirmiş gibidir; belki de taraflı tutumunun Asquith hükümetinin 1911'de ve 1913'te koruyucu bir ittifak yönündeki çağrıları geri çevirmesinde en büyük etken olduğu söylenebilir.

Yine de Türkler bir tür anlaşmaya varma umudundan henüz vazgeçmiş değillerdi³¹ ve Fransızlar nezdinde oldukça dolambaçlı son bir girişimde bulunuldu.³² Cemal Paşa 14 Temmuz 1914'te Toulon'daki Fransız filosofun yıllık teftişine katıldığında, nispeten düşük konumlu bir yetkiliye, Fransız

30 Enver Paşa'nın Alman yanlısı tutumu Berlin'de 1909'dan 1911'e kadar askeri ataşelik yaptığı dönemde şekillenmişti.

31 Nitekim Talât Paşa'nın mayıs sonlarında hiç akla gelmeyecek bir müttefik adayına yaklaşmaya çalıştığı söylenir: Rusya'nın dışişleri bakanı Sergey Sazonov. Hiçbir sonuç vermeyen bu yaklaşımın genellikle bir sis perdesinden ibaret olduğu düşünülür. Ne var ki *Gelibolu Harekâtı İngiliz Resmi Tarih*i ilginç bir dipnota yer verir. Buna göre, Britanya'nın Almanya'ya savaş açmasının bir gün sonrasına (ve Türklerin Almanya'yla antlaşma imzalamasının üç gün sonrasına) denk gelen 5 Ağustos'ta, Enver Paşa bu yaklaşıma yeniden başvurarak İstanbul'daki Rus askeri ataşesi General Leontev'e bir Rus-Türk ittifakı önerdi. Leontev'in ve Rus sefiri Girs'in samimiyetine inandıkları önerinin kabul edilmesi için Rus hükümetini sıkıştırmaları işe yaramadı. Rus hükümetinin müttefiklerine bildirmeyi uygun bulmadığı girişim kamuoyuna ancak 1924'te açıklandı.

32 Bu seferki öneri basit bir karşılıklı destek antlaşmasından ziyade, bağları gittikçe zayıllasa bile Almanya'nın ve Avusturya-Macaristan'ın safında yer almaya devam eden İtalya'nın ilhak ettiği Ege Adaları konusunda Türkiye'nin hak iddiasına Antant'ın arka çıkması karşılığında Britanya, Fransa ve Rusya'yla resmen ittifaka girmeye yönelikti.

Dışişleri Bakanlığı Ticari İşler Direktörü Pierre de Margerie'ye konuyu açtı. Her ne kadar bazı kaynaklar aksini ileri sürse de, önerinin daha yüksek makamlarca değerlendirilip reddedildiğini varsayabiliriz; çünkü o sırada Fransa başbakanı olan René Viviani vekâleten dışişleri bakanlığına da yürütmekteydi.

Bu son girişim oldu, çünkü Avrupa genelindeki savaş birkaç hafta sonra patlak verdi ve o sırada Üçlü Antant ile Türkiye arasında dostça ilişkilerin önünde, bu sefer tek başına Winston Churchill'in eseri olan ve kesinlikle aşılamayacak başka bir engel vardı.

ITC iktidara geldiğinde, II. Abdülhamid'in paranoyası yüzünden³³ Türkiye'nin işe yarar bir donanması yoktu. Binlerce kilometre uzunluğunda kıyı şeridine sahip olmakla övünen ve hem denizası topraklarında hem karasularında bir sürü adası bulunan bir ülke açısından garip bir durumdu bu. Jön Türkler'in bahriye nazırı Cemal Paşa, kısa bir süre sonra iddialı bir donanma inşa programı ilan etti ama kaynaklar yetersizdi ve hiçbir sonuç çıkmadı. Derken Yunanlar 1910'da İtalyanlardan modern bir zırhlı kruvazör satın aldılar; Osmanlı hükümeti derhal konuyu yeniden gündeme getirdi ve böylece deniz manevralarının en tatsız, iki rakip arasında Ege'nin denetimine dönük bir donanma yarışı ortaya çıktı.³⁴

Türkler Haziran 1911'de İngiliz tersanelerine son model iki "süper dretnot" siparişi verdi. Tersanelerden biri Barrow-in-Furness'taki Vickers, diğeri Armstrong Whitworth'a ait Newcastle-upon-Tyne'daki Elswick'ti. Krupp öncülüğündeki bir Alman konsorsiyumunun çok sert rekabeti yüzünden, ihaleler son dakikada kazanılmıştı. Alışılmamış bir durumla "peşin" para yoktu ve firmalar malzeme alımının maliyetini bizzat üstlenmek zorundaydı. Bu da son derece temkinli olmalarına yol açtı; Ekim 1912'de Birinci Balkan Savaşı başlayınca ve Türkler daha sağlam bir ödeme garantisi talebini karşılayamayınca, tersaneler gemi yapımını askıya aldı. Armstrong masraflarını karşılamak için kıyaktaki *Reşad-i-Hamis*'i parçaladı; Vickers ise yapımına yeniden başladığı *V. Reşad*'ı 3 Ağustos 1913'te *Reşadiye* adıyla denize indirdi.³⁵

33 Bunun kaynağı, selevi Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde Osmanlı donanmasının önemli rol oynamış olmasıydı; Abdülaziz'in Boğaziçi kıyısında inşa ettirdiği Beylerbeyi Sarayı'nda kalmayı tercih etmesi nedeniyle savaş gemilerinin tehdidine son derece açıktı.

34 Türk zırhlılarının Ege Denizi'nin yanı sıra Karadeniz'de de dolaşması ihtimaline duyarlı olan Çarlık Rus donanması da yarışa katılarak Karadeniz kıyısındaki ana gemi inşa merkezi Nikolayev'e (Mikolayiv) Çariçe Mariya sınıfı üç dretnot siparişi verdi; Birinci Dünya Savaşı başladığında bunların hiçbirini tamamlanmış değildi.

35 *Fatih* adıyla anılacak alan ve üç yıl sonra teslim edilmesi öngörülen ikinci bir gemi için Vickers'a 29 Nisan 1914'te sipariş verildi; omurgasının 11 Haziran'da çatılmasına karşın savaşın patlak vermesi üzerine çalışmalar askıya alındı. Gemi daha sonra kıyakta söküldü.

Yunanlar Temmuz 1912'de Hamburg'daki AG Vulcan tersanesine *Salamis* adıyla bir ikinci sınıf zırhlı sipariş ederek oldukça gönülsüz biçimde karşılık verdiler.³⁶ *Reşadiye*'yle boy ölçüşecek güçte olmasa bile, *Salamis*'in varlığı Türklerin bölgesel hâkimiyet çabalarını baltalayacaktı. Bir yıl sonra yarışta öne geçme fırsatı bir kez daha ortaya çıkınca hemen üzerine atladılar. Arjantin'le ve Şili'yle donanma yarışındaki Brezilya hükümetinin 6 Ağustos 1910'da Armstrong'a sipariş ettiği *Rio de Janeiro* adlı süper dretnot Eylül 1912'de Elswick tersanesinde kızığa oturtuldu. Temmuz 1913'e doğru Brezilya'nın komşularıyla görüş ayrılıkları giderilme sürecine girince, geminin satılabileceği açıklandı. Gemiye İtalya ve Yunanistan da talip oldu. Ama Türkler peşin ödemeye uygulanan fahiş bir faiz oranıyla bir Fransız bankasından temin ettikleri kredi sayesinde, 29 Aralık'ta, altı ay içinde *Reşadiye*'yle birlikte teslim edilmek üzere dünyanın en büyük zırhlısını edindiklerini duyurabildiler. (Genelgeçer kurallara göre pek öyle olmasa da 204,7 metrelik boyuyla en uzun gemi sayılırdı).

Bu zaten zor durumdaki Türk ekonomisi için çok aşırı bir adımdı. Kasım 1913'te ülkeye gelen Alman askeri heyetinin tavsiyeleri doğrultusunda orduyu baştan aşağı yeniden donatma gibi diğer yükümlülüklerin üstüne binen ikinci dretnotun maliyeti Hazine'nin karşılayabileceğinden fazlaydı. Eksiklik mümkün olan her yolla kapatıldı: Ekmek, yün, tütün gibi günlük mallara konan ek vergiler ve imparatorlukta her memurun Aralık 1913 maaşından yapılan kesintiler. Bu da yetmeyince imparatorluğun her yanında bağış kutuları belirdi ve rivayete göre Anadolu'daki her erkek, kadın ve çocuk bir sikkıyla katkıda bulundu. İkinci gemiye verilen adla *Sultan I. Osman*'ın ve *Reşadiye*'nin Osmanlı donanmasının emellerinin ötesinde bir anlam taşıdığını söylemek doğru olur: Bunlar ulusal gururun timsaliydi.

Haziran 1914 sonuna doğru *Reşadiye* Barrow'da neredeyse bitmiş haldeydi ve *Sultan I. Osman* Tyne'da toplarının monte edileceği palamar yerine çekilmişti. Temmuz ayının son günlerinde Türk vapuru *Neşid Paşa* bir sevkiyat mürettebatıyla vardı; her şey 2 Ağustos'ta devir teslim yapılacak ve hemen İstanbul'a doğru yola çıkılacak şekilde ayarlanmıştı. 1 Ağustos'ta 12 inçlik on üçüncü top monte edildi; bunu ertesi sabah törenden hemen önce son top izleyecekti. O akşam bir İngiliz piyade bölüğü, Türk mürettebatın gemilere binmesini önleme emriyle tersaneye gönderildi. İngiliz kabinesinin azıcık Türk dostu sayılabilecek tek üyesi olan Deniz Bakanı Winston Churchill, tek taraflı ve oldukça gayrimeşru bir tutumla Kraliyet Donanması adına gemilere

36 Topları ABD'deki Bethlehem Steel adlı şirketten gelecekti. Büyük Savaş başlayınca, *Salamis*'in inşası yarıda kaldı; projeden vazgeçilmesi üzerine toplar İngiliz Kraliyet Donanması'na satıldı ve bunların yerleştirileceği monitörler (sahil bombardımanı için tasarlanmış sığ çekimli top platformları) inşa edildi. İngiliz generallerine atfen *Abercrombie*, *Havelock*, *Raglan* ve *Roberts* adları verilen dört gemi kısa bir süre sonra Çanakkale Boğazı hareketında Osmanlılara karşı kullanıldı.

el koyma kararı almıştı. Adları *Erin* ve *Agincourt* olarak değiştirilen *Reşadiye* ve *Sultan I. Osman* böylece Kraliyet Donanması'na katıldı.

Churchill'in muhalifleri, bu davranışının Türkiye'yi İttifak Devletleri'nin kucağına ittiğini ileri süreceklerdi. Genelgeçer tarihe geçen yorum bu olsa da haklı olup olmadıkları tartışmalıdır; çünkü Türk hükümeti (ya da en azından sözü geçen kısmı) gemilere el konduğunu öğrendiğinde İttifak Devletleri safına çoktan geçmişti. Churchill'in destekçileri ise daha makul ve aynı ölçüde gürültücü bir yaklaşımla, başka bir yol izleyemeyeceğini savundular. Onlara göre İngiliz hükümetiyle hiçbir anlamlı ilişkisi olmayan, bu yönde hiçbir çaba göstermemiş ve sonuçta ufuktaki savaşta olsa olsa tarafsız kalacak bir ülkeye son model iki zırhlıyı teslim etmek düşünülemezdi. Zira Almanya'yla savaş yakındı ve Kraliyet Donanması ile Alman İmparatorluk Donanması'nın ana savaş gemileri (24'e karşı 17) pek rahat sayılmayacak bir dengede idi.

O sırada ilan edilen ve Avrupa geneline yayılmaya yönelen savaşın kıvılcımını, tam da Bismarck'ın 1898'de uyardığı gibi, "Balkanlar'daki kahrolası aptalca bir şey" tutuşturmuştu: Avusturya-Macaristan tahtının vârisi Arşidük Franz Ferdinand'a 28 Haziran'da Bosna'nın merkezi Saraybosna'ya ziyareti sırasında düzenlenen suikast.

Avusturyalılar haliyle Sırları suçladılar. On sekiz yaşındaki suikastçı Gavrilo Princip'e büyük ölçüde Belgrad'daki sivil hükümete düşman hoşnutsuz subaylardan oluşan Kara El³⁷ adlı bir Sırp gizli derneğin yardım ettiği ve silah sağladığı kesindi. İzleyen soruşturmada Sırp hükümetinin suçsuz olduğunun ortaya çıkması, Avusturyalıları gazaplarını yöneltecek bir hedeften en azından kâğıt üzerinde yoksun bıraktı. Ancak tipik bir tepkiyle gerçekleri düpedüz göz ardı ettiler ve diledikleri yolda ilerlediler.

"Sırbistan'la temelli hesaplaşma" zamanının geldiğine karar veren Avusturya Dışişleri Bakanı Berchtold, muhtemel cevabın aradığı savaş sebebini sağlayacağından emin bir tavırla, Sırp bağımsızlığına aykırı bir dizi talebi belirledi. Bunları içerecek şekilde çok dikkatli bir dille kaleme alınan ultimatom 23 Temmuz'da sunuldu. Sırp hükümetinin talepleri reddetmesi 28 Temmuz'da önce Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında savaşa yol açtı. Avusturya-Macaristan'ın müttefiki Almanya dört gün sonra Sırbistan'ın müttefiki Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Rusya'nın antlaşma ortağı Fransa'ya, bunun üzerine Büyük Britanya da Almanya'ya savaş açtı. O noktadan itibaren iki ana gruplaşmaya değişen düzeylerde inançla katılan ülkelerin statüsünü kesin biçimde tanımlamak hem çok çapraşık hem oldukça gereksiz hale geldi.³⁸

37 Sırpça karşılığı *Crna Ruka* olan Kara El, resmen *Ujedinjenje ili smrt* ("Ya Birlik ya Ölüm") adıyla 1901'de kurulmuş ve suikastı siyasal hedeflere ulaşmanın bir aracı olarak benimsemişti.

38 Çatışmanın küresel hal almasıyla birlikte başkasıya ilanları aralıklarla geldi. Savaş en son katılan

İstanbul'da durum iç karartıcı gibiydi. Büyük devletlerin arasındaki savaşa sadece günler kala, Osmanlı İmparatorluğu tutacak tarafı olmaksızın yalnızdı; açgözlü (ya da muhtaç) bir galip devletin ona yönelmesi halinde, parçalanma ya da daha kötü bir akıbet gibi çok somut bir ihtimalle karşı karşıyaydı. Çaresizlik içindeki Jön Türkler geriye kalan tek olası hamiye isteksizce yöneldiler ve Almanya'yla müzakereye oturdular.

Duruma böyle bir bakışa göre, Türkiye Büyük Savaş'a az çok isteği dışında İttifak Devletleri'nin yanında katılmıştı. Tabii alternatif açıklamalar da vardır: Birincisi Jön Türkler'in manevrasıyla ittifaka, ikincisi ise Almanya tarafından savaşa sürüklendiğidir.

İşin doğrusu bu senaryoların bir bileşimidir. Enver Paşa 22 Temmuz'da Alman sefaretinde şansını denemek için yetkili kılındığında hiçbir sonuç alamadı ve girişimi yekten reddedildi.³⁹ Wangenheim'in tavrı için ortaya atılan çarpıcı biçimde farklı iki sebep vardır. Birincisi özgecildir: Sefir, Almanya'yla bir ittifakın ve böylece Britanya ile Fransa'nın yanı sıra Rusya'yla kesin düşmanlığın aslında Türkiye'nin çıkarına olduğuna pek inanmamıştı. İkincisi çok daha gerçekçidir: Sefirin tavrı Osmanlı ordusunun zayıf olduğu, hükümetin orduyu güçlendirmeye harcayacak parasının bulunmadığı ve zaten komutanlarının beceriksiz olduğu görüşünden kaynaklanmaktaydı; Türkiye bir ortak olarak sadece yük olacaktı.

Enver Paşa için bu tersleme ağır ve beklenmedik bir darbe oldu; hoşuna gitmeyen diğer bütün yolların denenmesini bekleyip fırsat kollarken, muteber gördüğü Almanya tarafından geri çevrilmişti ve çalacağı başka kapı kalmamıştı. Aslında korkmasına gerek yoktu. Kayzer II. Wilhelm hükümetin işleyişine müdahale yönündeki doğal hakkını kullanmaya mutat yatkinliğiyle, 36 saat sonra şahsen meseleye el koydu.

Enver Paşa'nın sefir nezdindeki girişimini ve aldığı tepkiyi öğrenince yüz seksen derecelik bir dönüş emrini verdi ve ertesi gün Şansölye Theobald von Bethmann Hollweg'in doğrudan talimatıyla hareket eden Wangenheim ile Osmanlı sadrazamı Said Halim Paşa arasında müzakereler başladı. Bir antlaşma taslağı 28 Temmuz'da telgrafla Berlin'e bildirildi. Şartları pek yeterli bulmayan Bethmann Hollweg 31 Temmuz'da Wangenheim'a Türklerin ittifaka yararlı bir şey katacağından emin olmadığı sürece metni imzalamamasını bildirdi; özel olarak, savaş açmaya hazırlandığı Rusya'ya karşı bir tedbir alınmasını istedi. Wangenheim köşeye sıkışmış gibiydi; Türkler böyle bir taahhüt ver-

ülke çatışmanın bitmesinden önceki gün Romanya oldu; yeni kurulan Rumen hükümeti 10 Kasım 1918'de oldukça fuzuli bir kararla Almanya'ya savaş açtı.

39 Wangenheim'in Alman hükümetinin Türklere ve savaşa ilişkin tutumundan tam haberdar olduğunu varsaymak durumundayız; inatçı bir metresle yaşadığı sorunu halletmek için Berlin'e yaptığı ziyaretten daha bir gün önce dönmüştü.

medikleri gibi, bunu ima etmekten de kaçındılar⁴⁰ ama sonuçta 2 Ağustos'ta antlaşmayı kopardılar.

Dostluk antlaşmalarında mutata olduğu üzere, kısa ve öz bir belgeydi bu; mutabakatın özünü içeren (ikinci) madde şöyle başlamaktaydı:

Rusya'nın aktif askeri tedbirlerle müdahalede bulunması ve böylece Avusturya-Macaristan'a ilişkin olarak Almanya için bir mucip sebep yaratması halinde, bu mucip sebep Türkiye için de işlerlik kazanacaktır.

Başka bir tarafa hiç değinme yoktu. Madde Avusturya-Macaristan'dan dolayı Almanya'nın Rusya'ya savaş açması halinde, Türkiye'yi aynı yolu izlemeye fiilen mecbur bırakmaktaydı. (Burada *sadece* Rusya'nın söz konusu olduğunu saptamak gerekse de, Üçlü Antant'ı oluşturan pakttın mahiyeti gözden kaçırılmamalı ve Türkiye'nin Rusya'ya karşı saldırgan bir eyleme girişmesi halinde, Rusya'nın müttefiklerinin Türkiye'ye savaş açmak zorunda kalacağına işaret edilmelidir. Ayrıca Almanya'nın önceki gün Rusya'ya *zaten* savaş açtığını ve Avusturya-Macaristan'ın henüz bu yola gitmediğini eklemek gerekir.)

Pakta gizlilik konusunda tarafları bağlayıcı bir madde vardı. Her iki taraf buna özenle uydu ama 3 Ağustos'ta Osmanlı silahlı kuvvetlerine verilen seferberlik emri gizlenemeyecek bir şeydi.⁴¹ Said Halim Paşa, İstanbul'daki Üçlü Antant sefirlerine seferberliği Avrupa'daki olaylara doğal bir tepki gibi sundu ve esas olarak Bulgaristan'dan gelebilecek ani bir saldırının korkusundan kaynaklandığı güvencesini verdi. Bulgaristan sahiden Türklerin kafasında olsa bile, olası bir hasım değildi; çünkü daha 1 Ağustos'ta Wangenheim ve Türkiye'deki Alman askeri heyetinin başı General Otto Liman von Sanders, Rusya'nın güney sınırlarına bir ortak taarruzu gözetin bir yaklaşımla, Enver Paşa'yı Bulgaristan'la bir pakta girmenin yararlarına ikna etme işine girişmişti. (Bunda başarısız oldularsa da 19 Ağustos'ta bir karşılıklı savunma antlaşmasına varıldı.)

40 Ancak bazı kaynaklara göre, Türkler 1 Ağustos'un geç saatlerinde bir taahhütte bulundular; Britanya tarafından teslim edilecek zırhlılardan birini Alman İmparatorluk Donanması'na devretme yönündeki öneri, Wangenheim'in aklını çelmeye yetmiş olabilir. Aslında Türklerin, parası basbayağı çocukların ağzındaki lokmayı alarak ödenmiş bir gemiyi devretme sözünü yerine getirmesi söz konusu değildi; gemilere el konduğundan resmen olmasa bile haberleri vardı.

41 Seferberlik erken ilan edildiği gibi, akıl almaz derecede kötü yürütüldü. Askerlere belirlenmiş kışlalarına üç günlük tayınla hemen gitme emri verildi; yemek ve barınak konusunda hiçbir düzenleme yapılmadığı için bir hafta geçmeden birçoğu (belki de çoğu) gıda ve yatacak yer arayışına yöneldi. Böylece evlerine ya da kışlalarına dönmekten çekindikleri için fiilen firarı durumuna düştüler; onları barındırmayı sağlayacak düzenlemeler ancak yavaşça ve gecikmeli bir süreçle yapılabilir. Ayrıca askerlerin (ve binlerce çeki hayvanının) celbi, tarımsal kesimin bereketli olması beklenen bir hasadı toplama gücünü ciddi biçimde etkiledi ve böylece herkes zarar gördü. Askere almadaki beceriksizlik daha sonra aynen sürdü ve David Fromkin'in Ortadoğu'daki savaşın sebeplerini ve neticelerini tahlil ettiği *Barışa Son Veren Barış* kitabındaki ifadesiyle "berbat bir misal oluşturdu [ve] hasat ister iyi ister kötü olsun, kıtlığa yol açtı."

Bu görüşmeler sürerken yeni bir etken devreye girdi: Ortak Bulgar-Türk harekâtlarını desteklemek üzere Karadeniz'de güçlü bir donanma kuvveti konuşlandırma önerisi. Almanya böyle bir şeyi rahatça sunabilecek durumdaydı. Tümamiral Wilhelm Souchon'un genel komutasındaki Moltke sınıfı modern ağır kruvazör *Goeben* ve Magdeburg sınıfı hafif kruvazör eşi *Breslau*, Balkan Harbi sırasında Alman çıkarlarını korumak üzere gönderildikleri Kasım 1912'den beri Akdeniz'deydiler. *Goeben* mükemmel durumda değildi; sefere çıkışının üzerinden henüz iki yılın geçmemesine karşın kazanlarının su boruları arızalıydı ve çoğu parçasının değiştirilmesinden sonra bile tam güçle çalışır olmaktan uzaktı. Bununla birlikte, yaklaşık 20 kilometrelik menzile zırh delici 300 kiloluk mermi atabilen 28 santimlik on adet topuyla, Rusya'nın Karadeniz filosundaki gemilerden çok üstün olacaktı – en azından Nikolayeva'da yapımı tamamlanan Çariçe Mariya sınıfı üç dretnotun hizmete girmesine kadar.

Goeben 30 Temmuz'da Avusturya-Macaristan donanmasının Adriyatik'in baş tarafındaki üssü Pola'dan yola çıktı ve *Breslau* ile Messina'da buluştu. İki gemi oradan Tunus kıyısındaki Blanc Burnu'na doğru ilerledi. Fransa'nın Almanya'ya savaş açmış olması nedeniyle, 4 Ağustos sabahının köründe ayrıldılar. Souchon, nakliye gemilerine askerlerin yüklendiği Cezayir limanları Philippeville'i (Skikda) ve Bône'yi (Annaba) bombardımana tuttu. *Breslau*'yla tekrar buluşmak üzere aceleyle uzaklaşırken, İstanbul'a gitmesi yönünde yeni aldığı talimat üzerine düşünmeye başladı.

Koramiral Sir Archibald Berkley Milne komutasındaki İngiliz Akdeniz filosu iki geminin önünü kesmeye yönelik acemice bir girişimde bulundu ve sadece hafif kruvazör *Gloucester* fiilen menzile girebildi.⁴² *Goeben* ve *Breslau* 10 Ağustos akşamüzeri saat beşte Çanakkale Boğazı girişinin açıklarına vardı. Türk destroyerleri görüldü ve gemilere takip sinyali verdi. Üç gün sonra Marmara Denizi'ni aştılar; Sultanahmet Camii'nin, Ayasofya'nın ve Topkapı Sarayı'nın yanından geçip Haliç açıklarında demirlediklerinde, tozlu sabah güneşinin ışıklarında beliren İstanbul şehrini gördüler.

Çoğu kaynakta Almanya'nın daha sonra *Goeben* ile *Breslau*'yu el konmuş olan *Reşadiye* ile *Sultan I. Osman*'ın yerini tutmak üzere Türkiye'ye önerdiği ileri sürülür. Aslında devir teklifi, görünüşte onları enterne etme gereğini aşmanın bir yolu olarak Türklerden gelmişti. Cemal Paşa 16 Ağustos'ta iki gemiyi *Yavuz Sultan Selim* ve *Midilli* adlarıyla resmen Türk donanmasına

42 Tümamiral Ernest Troubridge'in tam da bu amaçla Kefalonya açıklarında dolaşan Birinci Kruvazör Filosu önlerini kesebilirdi; ama sonuçta imha edileceği neredeyse kesindi. Troubridge kendince Churchill'in bir mesajından çıkardığı yorumla sağduyulu yolu seçti. Bu yüzden divaniharbe verildiye de, "kaçan bir düşmanı" takip etmede ihmâl suçundan beraat etti.

aldı; mürettebatları da Osmanlı bahriye sınıfına yazıldı.⁴³ İki gemi bir anda yeniden gerçek değere kavuştu. Tek başına *Goeben*, Akdeniz'de İtilaf ana savaş gemilerine uzun süre karşı koyamayacak durumdayken, Türkiye'ye Karadeniz üzerinde denetimi kazandırdı.

Hamilerini bulan, modern gemilerin hizmetlerini sağlayan ve çok ehil bir Alman amiralini saflarına katan Jön Türkler, Berlin hükümetinin umduğu ve beklediği gibi, açıkça Almanya'ya destek vermediler. Bunun yerine, anlaşıldığı kadarıyla dikkatli bir kaçamak politikasının ne kadar ileriye götürülebileceğini tartmaya yöneldiler⁴⁴ ve tarafsız kalma eğilimini sürdürme yönünde bütün belirtileri gösterdiler.

Özellikle Churchill bu tutumdan etkilenmedi. Aslına bakılırsa, eylül başında Jön Türkler'in husumet içinde olduğu kanısına varmış ve karşı tedbirleri tasarlamaya başlamıştı. İki ülke arasında savaş halinin olmasına karşın, 2 Eylül'de kabineden *Goeben* ve/ya da *Breslau* ve eşliğinde Akdeniz'e çıkacak Türk donanma gemilerini batırma iznini aldı. Daha sonra Çanakkale Boğazı Filosu'nun⁴⁵ komutanına, tek başına çıkacak Türk savaş gemilerini de geri çevirme emrini verdi. Mürettebatında Alman tayfalar bulunan bir Türk hücumbotu 26 Eylül'de çıkmak istedi ve sahiden geri çevrildi. Boğazlar'a girişi denetleyen Türk tabyalarının Alman komutanı General Weber, kendi yetkisiyle girişi kapatarak misillemede bulundu;⁴⁶ mayın setlerindeki boşlukların doldurulması ve fenerlerin söndürülmesi emrini verdi. İstanbul'daki hükümet sefirlerin baskısı karşısında uzlaşmaya istekli gibiydi; ama çok geçmeden içindeki güçlü hiziplerin süreci tersine çevirme niyetinde olmadığı ortaya çıktı. Bu işten en çok zararlı çıkan haliyle Rusya oldu. Çünkü Türkiye'nin inatçılığı buğday ihracını ve böylece değerli döviz girişini engellediği gibi, dış dünyadan kopmasına yol açtı. Baltık Denizi'nin Alman denetimine girmesinden sonra, Avrupa'ya açık

43 Bu da bir kurmacaydı. *Goeben* Osmanlı mülkiyetine geçtiği 2 Kasım 1918'e kadar Alman donanması listesinde kaldı ve mürettebat Alman hükümetinden maaş aldı; *Breslau* ise *Goeben*'le birlikte 20 Ocak 1918'de Çanakkale Boğazı'ndan Ege'ye çıkmaya çalışırken kaybedildiği için hiç Türk malı olmadı.

44 Üstelik hatırı sayılır tavizler kopardılar. Almanya şu hususlarda yardımcı olmayı kabul etti: Kapitülasyonları (imparatorluk içinde herhangi bir suç işlemiş yabancı uyrukluların Osmanlı hukukuna göre değil, kendi ülkelerinin adli standartlarını ve yaptırımlarını uygulayacak konsolosluk mahkemeleri tarafından yargılanmalarını sağlayan bir protokol) kaldırma; savaş ganimetinin paylaşımında Türkiye lehine araluculuk etme; işgale uğramış olabilecek Türk toprakları kurtarıncaya kadar herhangi bir barış antlaşmasına varmama; Yunanistan'ın savaşa girmesi ve yenilmesi halinde, Ege Adaları'nın Türkiye'ye iadesini sağlama; Türkiye'nin Rusya'yla sınırının Rus Müslümanlarıyla doğrudan irtibata geçmeye uygun şekilde yeniden çizilmesini ve Türkiye'ye bir savaş tazminatı ödenmesini sağlama.

45 *Goeben*'i Akdeniz'in bir ucundan öbür ucuna kovalamış olan ve artık Koramiral Sackville Carden'in komutasında olan gemilerin çoğunu kapsamaktaydı.

46 Gelibolu Harekâtı İngiliz Resmi Tarihi, Türk bölge komutanı Miralay Cevad Bey'in girişimini Alman akıl hocası Koramiral Merten'in tavsiyesine bağlar.

yegâne limanları olan Beyaz Deniz'deki Arhangelsk ve Murmansk yakında buzlanma yüzünden kapanacaktı.

Bâbü'lî'den açık destek hâlâ yoktu. Enver Paşa'nın Wangenheim'a yaptığı açıklamaya göre hükümetteki suskunluğun kaynağı, başını Said Halim Paşa'nın çektiği, Talât ile Cemal paşaların yanı sıra en muteber nazırların yer aldığı bir hizipti. Ordu içinde bile Mustafa Kemal Bey gibi muhalif sesler vardı. Siyasal üstleriyle bir dizi anlaşmazlığın ardından gayriresmi bir sürgünle Sofya askeri ataşeliğine atanan Mustafa Kemal, muhtemel neticenin felaket olacağına işaret ederek Enver Paşa'yı ağustos antlaşmasından caydırmaya çalışmıştı. Ona göre, Almanya'nın savaşı kazanması halinde Türkiye uydu statüsüne düşecekti;⁴⁷ kendisinin öngördüğü gibi, kaybetmesi halinde ise Türkiye onunla birlikte her şeyden olacaktı.

Bazı kaynaklara göre, Enver Paşa doğru tercihte bulunduğu hâlâ pek emin olmadığı için üçlü bloktaki arkadaşlarının arkasına saklanıp uygun zamanı kollamaktan memnundu; daha güvenilir sayılabilecek başka bazı kaynaklara göre ise konumunu daha da güçlendirme umudu içindeydi. Ağustos sonunda Tannenburg'daki parlak Alman zaferinden belki etkilenmişti; ama birkaç gün Fransa'daki Alman ordusunun Marne'daki yenilgisinin ardından Paris'i alamaması ve hatta oraya giden yolu açamaması bunu silip götürdü. Derken Hindenburg'un Rusları Doğu Prusya'dan söküp atmasıyla sarkaç tekrar döndü.

Ekimin ilk haftasına girilirken Enver Paşa harekete geçme zamanının geldiğine karar vermişti. Almanya'nın Rusya'yı dize getirip ayrı bir barışa zorlamasından ve Türkiye'nin Almanya'yla birlikte savaşa girmesinin hukuki dayanağını ortadan kaldırmasından önce davranmalıydı; çünkü böyle bir sonuç Türkiye'yi ganimet payından, özellikle çok istediği Kafkas eyaletlerinden yoksun bırakacaktı. Enver Paşa 9 Ekim'de Wangenheim'la görüştüğünde, Talât Paşa'yı kendi düşünce çizgisine getirmeyi başardığını ve Cemal Paşa'nın da kayma belirtileri gösterdiğini belirtti. Alman sefirine anlattığına göre, artık gerek duyduğu şey, gittikçe huzursuzlaşan askerlere maaş ödemek için paraydı. Alman hükümeti 12 Ekim'de İstanbul'a altın külçe halinde 20 milyon markı (1 milyar sterlin; kullanılan kriterlere bağlı olarak bugünün değeriyle yarım milyar sterline yakın bir tutar) trenle gönderdi ve beş gün sonra ikinci bir sevkıyat yapıldı.⁴⁸ Enver Paşa beklediği gibi Cemal Paşa'nın saf değiştirdiğini bildirdi. Gelgelelim, altınlar 21 Ekim'de bir Türk kasasına

47 Bu, Kemal'in kalıcı bir korkusuydu; 1917 gibi geç bir tarihte Yıldırım Ordular Grubu komutasının I'alkenhayn'a verilmesine açıkça karşı çıkmasının temelinde, Türkiye'nin savaş politikasının Alman çıkarları doğrultusunda yürütülmesine iirazları yatıyordu.

48 Bu toplam 100 milyon marklık (5 milyon liralık) bir kredinin ilk taksitiydi.

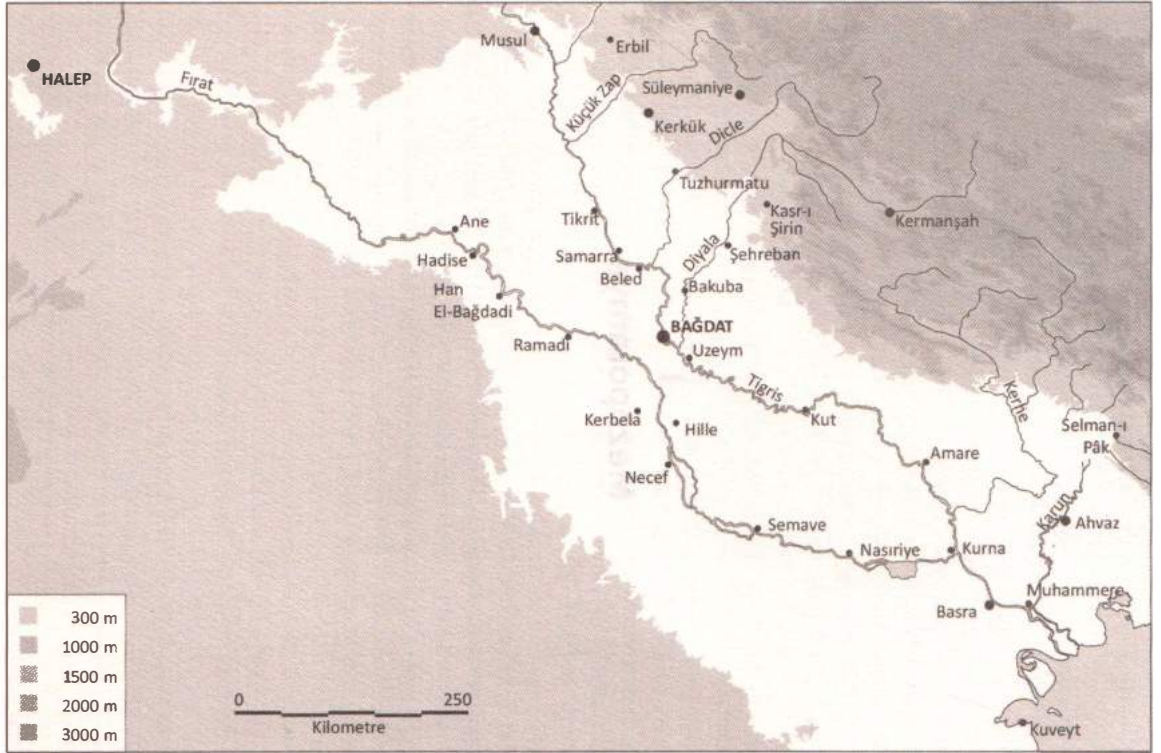
girer girmez Talât Paşa görünüşte sözünden caydı ve tekrar tarafsızlık yanlılarına katıldı. Enver Paşa bunu umursamadı; Almanlara Cemal Paşa'nın desteğini aldığı sürece bunun aslında önem taşımadığını anlattı. Ancak Bahriye Nezareti'ndeki arkadaşının desteğine *niçin* gerek duyduğunu tam belirtmedi.

İstanbul'un 28 Ekim sabahına uyanıp simgesel görüntülerinden birinin kaybolduğunun farkına varmasıyla her şey açıklığa kavuştu. Hükümet ortaklarını Üçlü Antant'a savaş açmaya kurnazlıkla yönlendirmeye çalışmaktan bıkan Enver Paşa, aynı sonuca tersinden ulaşmanın pervasız bir yoluna başvurmaya karar vermişti. Cemal Paşa'yı işbirliğine girmeye ve öbür mesai arkadaşlarına haber vermeksizin, Souchon'a *Yavuz Sultan Selim* ile *Midilli*'yi Karadeniz'e çıkarma emrini vermeye ikna etti. Dilediği gibi hareket etmede tam yetki verilen Souchon, Türk destroyerlerinin eşliğinde Kırım'a yöneldi ve 29 Ekim'in erken saatlerinde Sivastopol, Odessa ve Novorossisk'i ansızın bombardımana tuttu; petrol depolama tanklarını ateşe verdi, bir Rus gambotunu ve altı ticaret gemisini batırdı, sivilleri öldürdü. Alman amiral daha sonraları "Türkleri barut fıçısına attım ve Rusya ile Türkiye arasındaki savaşı tutuşturdum" diye yazdı karısına.

Haberin Londra'ya ulaşması zaman aldı ama Churchill 31 Ekim'de olayı öğrenince, Kraliyet Donanması'na Türkiye'ye karşı hasmane harekâtlara girişme emrini hemen verdi. Ertesi gün İzmir açıklarında mayın döşediği düşünülen teçhizatlı bir yat batırıldı ve 3 Kasım'da Çanakkale Boğazı Filosu'na bağlı gemilerin yanı sıra iki Fransız zırhlısı, Gelibolu Yarımadası'nın ucundaki İlyas Burnu'nda bulunan tabyaları bombardımana tuttu. O heyecan içinde gerek Londra'da gerek Paris'te (hatta St. Petersburg'un çok Almanca tınılı sayılmasından dolayı ağustosta adı Petrograd olarak değiştirilmiş Rus başşehirinde) Türkiye'ye savaş açmak kimsenin aklına gelmedi. Ama Ruslar o günün ilerleyen saatlerinde unutkanlığı düzelttiler, İngilizler ve Fransızlar da 5 Kasım'da aynı yolu izledi.

I

Mezopotamya

Harita 4. Mezopotamya Harekât Alanı

Cennet Bahçesine Gidiş

“Nehirler arasındaki diyar” anlamına gelen Mezopotamya, Fırat ve Dicle nehirlerinin ortak havzasındaki alçak bölgelere verilen addır. Düz ve engebesiz olan Dicle Havzası, denizden 560 kilometre kadar içerideki Bağdat’ta 40 metrenin altında bir ortalama rakıma sahiptir. Akaçlama (drenaj) sistemi geri kalan tarihsel altyapının büyük bölümüyle birlikte, Cengiz Han’ın torunu ve Kubilay Han’ın kardeşi Hülagû Han’ın 1258’de Moğol ordusunun başında bölgeye girmesiyle yok edilmiştir.¹ Bunun sonucunda sistemin aşağı çıkışları, yılın yarısına varan bir süreyle durgun sulu geniş alanların bulunduğu bir bataklıkla dönüşmüştür.

İklim de uçlarda dolaşır. Gündüz sıcaklığının nadiren 37°C’nin altına indiği ve sıklıkla 50°C’nin epey üzerine çıktığı sıcak mevsim mayıstan ekime kadar sürer; buna karşılık soğuk mevsimde gece sıcaklığı çoğu kez donma noktasının altına düşer. Yağmur yağdığında kum ve toz yapışkan bir cıvık çamur deryasına dönüşür. Yağmursuz havada rüzgâr estiğinde ise aynı maddeler havalanıp kalın ve mat bir perdeye bürünerek her çatlağa ve deliğe sızar. Gökyüzü berrakken bile görüş alanı manzaradaki nesneleri son derece garip şekillere sokan seraplarla hep bozulur ve bu durum insanın kendi gözüne inanmasını imkânsız hale getirir.

Sosyal iklime gelince, Mezopotamya Harekâtı İngiliz Resmi Tarihi’nin yazarı Tuğgeneral F. J. Moberly, 1914’te şunu belirtmişti: “Aşiret hukuku ve töresi hüküm sürer. [...] Türk idaresi fiili denetimi sağlamadaki acizliğinden dolayı aşiret kıskançlıklarını kasten kıskırtma yoluna gitmiştir. [...] Arap gerilla tarzı sürekli savaşa alışkındır. Sıklıkla kalleşlikler yapar ve daha zayıf bir komşusunu soymaya ya da tehditle para sızdırmaya genellikle hazırdır.” Sağlık hizmetlerinin yokluğundan dolayı bölge “kırıp geçirici hastalıkların bir yuvası”ydı ve “veba, çiçek, kolera, sıtma, dizanteri ve tıfus esasen bölgeye özgü olmamakla birlikte yaygın”dı. Dicle ile Fırat’ın Kurna’da buluşarak Şattü’l-Arap’a dönüştüğü noktada bulunduğu inanılan Cennet Bahçesi’nden Âdem’in kovuluşundan beri durum besbelli ki biraz değişmişti.

1 Bir Hristiyan olan Hülagû’nun Bağdat’ı ve Şam’ı yağmalaması, Arap uygarlığı odağının Kahire’ye kaymasında büyük ölçüde etkili oldu.

Mezopotamya ve komşu İran 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar İngilizler için çok az öneme sahipti.² O dönemde yoksul ama müthiş açgözlü İran hükümdarı Nasıreddin Şah, Belçika asıllı ama İngiliz uyruklu ve bugün de adını taşıyan haber ajansının kurucu Baron Julius de Reuter'a, ülkesinin altın, gümüş ve değerli taşlar dışındaki bütün mineral rezervlerini işletme, bir banka kurma, Avrupa örnekli bir gümrük idaresi oluşturup yönetme ve Hazar Denizi'nden Basra Körfezi'ne kadar uzanacak bir demiryolu şebekesini inşa edip işletme hakkını verdi.

Antlaşmadaki son hüküm, bölge üzerinde bizzat emeller besleyen Ruslar için bir şamardı.³ Nasıreddin'i imtiyazın bazı unsurlarını iptal etmeye zorladılar. Ama ülkenin güneybatı kesiminde petrolün doğal halde yüzeye sızdığına dair haberlerin, ABD'de bir süreden beri petrolden kazanılan servetin ve Azerbaycan'ın Bakü şehri civarındaki gelişmelerin teşvikiyle, Reuter petrol arayışını ısrarla sürdürdü.

Reuter'in arayış sonuçsuz kaldı; ama Avustralya altın yataklarından bir servet kazanmış olan William Knox D'Arcy adlı başka bir Britanya vatandaşı 1901'de müzakereyle yeni bir imtiyaz kopardı. Birkaç yanlış çıkış yolundan sonra, mühendisi George Reynolds 26 Mayıs 1908'de, Huzistan'da Basra Körfezi'nin baş tarafına yakın Mescid-i Süleyman civarında ticari miktarda petrol buldu.

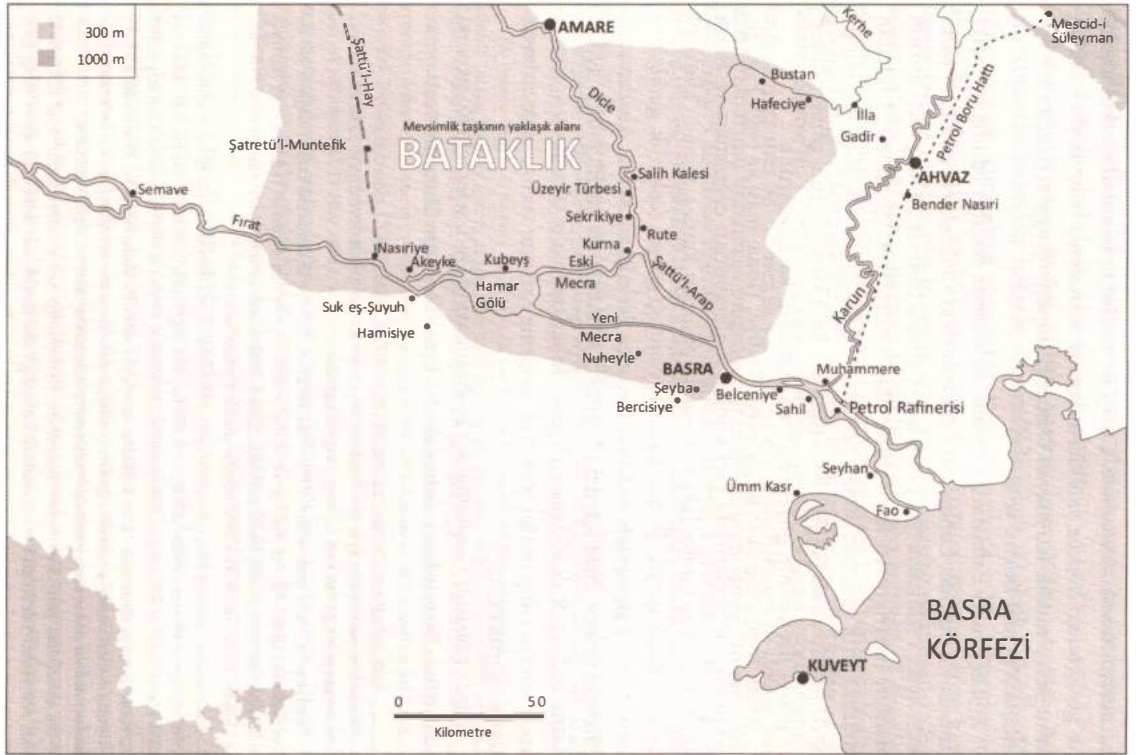
Savaşın patlak verdiği Ağustos 1914'e doğru, İngiliz hükümetinin imtiyaz sahiplerince oluşturulan Anglo-Persian Oil Company'yi (APOC) satın almaya yönelmesiyle gidişat önemli bir şekil aldı.⁴ Girişime kamu kaynaklarını yatırıma kararı sırf ticari amaçlı değildi; üretimin büyük bir kısmı İngiliz filosuna yakıt olarak verilecekti.⁵ Bu durum APOC'a ve Hu-

2 Bölgeye ilgi gösteren İlk Avrupa devleti Portekiz 17. yüzyıl başlarında Basra Körfezi'nin her iki sahilinde tahkimli ticaret üsleri kurmuştu. İngilizler bölgeye 1622'de girdi ve 1763'te Buşehr'de bir temsilcilik açtı. Daha sonra Napoléon'un ordusuyla Mısır'dan Suriye'ye geçmesi, İngilizlerde Büyük İskender'in yolunu izleyerek İran üzerinden Hindistan'a ilerlemeye çalışacağı endişesi yarattı ama bu seferden hiçbir sonuç çıkmadı. Rus çarı Pavel'in daha sonraki benzer bir girişimi de sonuçsuz kaldı; olayın ardından İranlı yöneticilerin üzerinde artan "diplomatik" baskı bu devleti yararlı bir tampon haline getirdi.

3 Rus umutları Basra Körfezi'nin kıyısında her mevsimde açık bir limana ulaşmaya odaklıydı.

4 APOC özel bir şirketti. Deniz Bakanı Winston Churchill şartlı Hazine onayını aldıktan sonra, 17 Haziran 1914'te İngiliz hükümetinin şirkette çoğunluk hissesini edinmesi yönünde bir önergeyi Avam Kamarası'ndan geçirmeyi başardı; buna ilişkin yasa 10 Ağustos'ta kraliyet onayını aldı. Şirketin %51'i 2,2 milyon sterline elde edildi ve geri kalan hisseler için daha sonra 3,8 milyon sterlin ödendi. APOC daha sonra Deutsche Bank tarafından Romanya petrolünü Birleşik Krallık'ta satmada bir araç olarak kullanılan ve savaş nedeniyle el konan British Petroleum'la (BP) birleştirildi. Daha sonra tekrar özel mülkiyete geçen BP, yüzyılın sonuna doğru dünyanın üçüncü büyük petrol şirketi idi.

5 Kraliyet Donanması yağyakıtu kullanma denemelerine 1898'de başladı. Ekim 1914 itibarıyla sefere hazır ya da yapım aşamasında olmak üzere, yağ yakıtıyla çalışan toplam 205 yüzey savaş gemisi (10 zırhlı, 18 kruvazör ve 177 destroyer), ayrıca dizel ya da benzin motorlu 83 denizaltısı vardı. Yapım aşamasındaki Nevada zırhlısına sahip ABD Donanması bir yana bırakılırsa, başka hiçbir donanmanın benzin motorlu ana savaş gemisi ya da kruvazörü yoktu; ancak çoğunun benzin motorlu destroyerleri vardı.

Harita 5. Mezopotamya-Amare'den Basra Körfezi'ne

zistan'daki faaliyetlerine ulusal stratejik önem kazandırdı. Şattû'l-Arap'ın aşağı çığırılarının kuzey sahilini oluşturan İran adası Abadan'daki APOC rafinerisinin önemi apaçıktı. Enerji ihtiyaçlarını İstanbul'a yakın kıyıların gerisindeki kömür yataklarından⁶ ve Karadeniz yoluyla sevk edilen Bakü petrolünden karşılayan Osmanlı İmparatorluğu açısından ise dar anlamda somut önemi yoktu.

Ağustosun ilk haftasında Osmanlı ordusunun seferber edildiğinin açığa çıkmasıyla birlikte, Londra'daki ve Delhi'deki sivil/askeri yetkililer⁷ Türklerin açıkça Almanya'nın yanında yer alması ihtimaline karşı acil durum planları hazırlamaya koyuldular. Basra Körfezi bölgesinden Hindistan hükümetinin sorumlu olması nedeniyle, daha eylülün üçüncü haftasında böyle bir durumda bölgeye Hindistan'dan kara kuvvetlerinin gönderilmesi⁸ ve petrol üretiminin güvence altına alınması⁹ kararlaştırıldı.

Artan İngiliz ilgisinin ilk belirtisi, Kraliyet Donanması'na bağlı *Espiègle* gambotunun Seylan'daki (Sri Lanka) Colombo'dan çağrılması ve Basra Körfezi'nin baş tarafındaki istasyonda bulunan kardeş gemisi *Odin*'e 29 Eylül'de katılmasıydı. Bunun Basra'da yarattığı epeyce şaşkınlık, gambotun Şattû'l-Arap'a girmesiyle ve kanal boyunca ilerledikten sonra, Abadan'ı İngilizlerle dostça ilişki içindeki bağımsız Muhammere şeyhliğinden ayıran Karun Nehri'nde demirlemesiyle arttı. Askerlere İngiliz çıkarlarını korumak üzere karaya çıkıp bütün yöreyi ele geçirme emrinin verilmesiyle daha da kötüsü görülecekti.

Hint ordusunun başkomutanı Sir Beauchamp Duff, sefer için Korgeneral Sir Arthur Barrett komutasındaki 6. Tümen'i (Pune Tümeni) seçti. Yeni

6 Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914'te 826.000 ton olan kömür üretimi, Britanya'ya (292 milyon ton) ya da Almanya'ya (277 milyon ton) göre küçük çaptaydı.

7 Hindistan'ın resmi başşehirinin 1911'de Kalkûta'dan Delhi'ye taşınmasına karşın, boğucu yaz iklimi nedeniyle genel validen başlayarak bütün yetkililer Delhi'den ayrılarak beş ila altı ay boyunca Himalayalar'ın eteklerindeki Simla'da (Şimla) kaldı. Fiili ikamet yerinin önem taşımamasından dolayı, bu kitapta "Delhi" her ikisini ifade edecek şekilde kullanılmaktadır.

8 Biraz şaşkıncı görünse bile, Churchill başka yerlerde daha acil ihtiyaç duyulduğuna inandığı birliklerin Abadan tesislerini savunmakla görevlendirilmesini sağlamada isteksizdi. Söz konusu birliklerin Basra Körfezi'nin baş tarafına gönderilmesini ısrarla belirten 1 Eylül tarihli bir donanma kurmay heyeti raporuna şu notu düşmüştü: "Hint birlikleri belirleyici noktada kullanılmalıdır. Petrolümüzü başka yerlerden satın almamız gerekecek. Türkler merkezde daha rahat alt edilebilir. Lord Crewe'ın Avrupa'nın ve Mısır'ın Hint ordusunun üzerinde bizden daha fazla hakka sahip olduğunu anlattım."

9 Bu en azından genel kabul gören anlatımdır. İleri sürülen başka saikler vardır: Paul K. Davis'in *Ends and Means-The British Mesopotamian Campaign and Commission* kitabında işaret ettiği gibi, Hindistan Bakanlığı askeri müsteşarı Sir Edmund Barrow (26 Eylül'de) harekâtın "görünüşte [italikler bana ait] petrol tesisini korumaya ama gerçekte Türklere ciddi olduğumuzu bildirmeye" yönelik olduğunu söylemişti.

verilen adıyla Hint D Sefer Kuvveti'ne¹⁰ bağlı 16. Piyade Tugayı'na¹¹ hemen Basra Körfezi bölgesine hareket emri verildi. 18. Tugay¹² tümen birlikleri ve karargâhıyla birlikte kısa sürede peşinden gitmek üzere hazırlanacak, 17. Tugay¹³ da birkaç hafta sonra harekete geçecekti.

Bölgedeki Osmanlı kuvvetleri hem yetersiz hem derme çatmaydı. Balkan Savaşı'nın ardından, bölgede Altıncı Ordu adıyla iki eksik kolordu (35. Tümen ile 36. Tümen'den oluşan XII. Kolordu ve sadece 37. Tümen'in yer aldığı XIII. Kolordu) bırakılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun öbür kara kuvvetlerinde olduğu gibi, Enver Paşa'nın harbiye nazırlığına atanmasından sonra kolorduların subay kadrosu köklü bir tasfiyeye uğramıştı. (Görevden alınan ya da emekliye ayrılan üst düzey subayların sayısı 1.300 dolayındaydı.) Eylülde kabul edilen Türk Birincil Harekât Planı uyarınca, 35. Tümen ve 36. Tümen Suriye'ye, 37. Tümen Ermenistan'a kaydırıldı; bölgenin sorumluluğu yeni oluşturulan 38. Tümen'in yanı sıra sınır muhafızlarını ve dokuz jandarma taburunu kapsamalı öngörülen Irak Bölge Komutanlığı'na aktarıldı. Çatışmaların başlaması üzerine, ağırlıklı olarak yerel acemi erlere dayanan ve dolayısıyla büyük ölçüde Arap kimliği taşıyan 38. Tümen henüz kurulmanın

10 Büyük Savaş sırasında Hint ordusu başka ülkelere yedi sefer kuvveti gönderdi: Avrupa'ya A Kuvveti (iki piyade ve iki süvari tümeni); Doğu Afrika'ya B Kuvveti (iki tugay) ve C Kuvveti (heş tabur); Mezopotamya'ya D Kuvveti; Mısır'a E Kuvveti (iki tümen) ve F Kuvveti (her türden takviye birliği); Gelibolu'ya G Kuvveti.

11 İlk baştaki haliyle D Kuvveti tek bir piyade tümeninden ibaretti ve bileşimi şöyleydi: Her biri dört taburlu (asayiş kadrosu için en az bir tabur bırakılmak üzere üçü Hint, biri İngiliz taburlu) üç piyade tugay; üç hataryalı bir sahra topçu tugayı ve iki hataryalı bir dağ topçu tugayı; bir süvari alayı; istihkâmcılar ve mayıncılar (Kraliyet İstihkâm Kolordusu'nun o dönemde bu ilave sorumluluğu taşımamasından dolayı ayrıca muhabereciler); öncüler ve dört sahra ambulansı, bir sahra hastanesi, üç hastaneleri dahil sıhhiye birlikleri. Toplam mevcudu 15.000'i bulan bu kuvvetin yanı sıra geri hizmet mensupları vardı.

Kâğıt üzerinde her Hint taburu 13 İngiliz subayı, (en kıdemlisi bile en düşük rütbeli İngiliz subayına göre ast konumunda) 17 Hint subayı ve (barış dönemi kadrosu olan 723'ten daha yüksek sayıyla) 840 erattan oluşmaktaydı. İngiliz taburları toplam 32 subay ve 991 eratla biraz daha büyüktü. (O dönemde şimdikinden çok daha büyük olan bir İngiliz piyade bölüğünde, her biri küçük bir karargâhla birlikte 66 tüfekli askerden oluşan dört takım yer alırdı; bir karargâhla birlikte dört bölük bir taburu oluştururdu.) Bir süvari alayında her biri 162 subay ve er mevcutlu üç ya da dört tabur (1 Hint alayı) vardı; tabur kendi içinde bir teğmene bağlı 38 kişilik dört birliğe ayrılırdı.

12 Tuğgeneral Walter Delamain'in komutasında 1. Hint Atlı Topçu Tugayı'yla birlikte 2. Dorsetshire Taburu, 20. Cambridge Dükü Piyade Alayı (Brownlow Pencap Alayı; bundan böyle 20. Pencap Alayı), 104. Wellesley Tüfek Alayı ve 117. Maharatta Alayı.

13 Tümgeneral C. I. Fry'n komutasında 48. Öncü Alayı, 10. Tugay, Kraliyet Sahra Topçu Alayı ve iki hafif süvari taburuyla birlikte 2. Norfolk Taburu, 7. Connaught Dükü Rajput Alayı, 110. Maharatta Hafif Piyade Alayı ve 120. Rajputana Piyade Alayı. Bu birlikte ayrıca tümen komutan ve kurmay heyeti, tümen ve destek birlikleri yer almaktaydı. Başta siyasal subay Sir Percy Cox ve kurmay heyeti olmak üzere kadro fazlası İngiliz personel de vardı.

13 Tuğgeneral W. H. Dobie'nin komutasında 1. Oxfordshire ve Buckinghamshire Hafif Piyade Taburu, 22. Pencap Alayı, 103. Maharatta Hafif Piyade Alayı ve 119. Piyade Alayı (Multan Alayı).

eşiğindeydi; öngörülen dokuz taburdan sadece altısı hazır haldeydi. Disiplin zayıf, askerlerin İstanbul hükümetine bağlılığı kuşkulu ve teçhizatları eksikti. İngilizler Basra çevresindeki Türk gücünün 58 topa ve 6 makineli tüfeğe sahip 8.000 piyadeden ve 500 süvariden oluştuğu kanısındaydı; oysa gerçek sayılar bunun yaklaşık yarısıydı.

Bombay'dan (Mumbai) 16 Ekim'de ayrılan 16. Tugay, 23 Ekim'de Bahreyn'e ulaştı. Rusya'nın Karadeniz limanlarına yönelik saldırı haberinin Londra'ya ulaşmasından sonra, (ona katılmak için hazırlanan 18. Tugay'ı beklemeksizin) yola devam etme emrini aldı ve Şattü'l-Arap'ın ağzına 3 Kasım'da vardı. 16. Tugay'a bağlı üç taburun bölükleri, konvoyun muhafız gemisi *Ocean*'daki bir Kraliyet Deniz Piyadeleri müfrezesiyle birlikte üç gün sonra pek direnişle karşılaşmaksızın karaya çıkarak Fao'daki telgraf istasyonunu ve bitişindeki tabyayı işgal etti.¹⁴

Tümen kurmay heyetiyle birlikte 18. Tugay 13 Kasım'da Şattü'l-Arap'a vardı ve Barrett sefer kuvvetinin komutasını üstlendi. Delamain'in tugayı 15 Kasım sabahı Seyhan'da bir çatışmaya girerek Türkleri pek zorlanmadan Sahil'e doğru püskürttü. İki gün sonra Fry'nin tugayıyla takviye edilen Delamain tekrar saldırıya geçti. Bu sefer Türkleri önemli bir yenilgiye uğratarak tahminen 1.500 ya da daha fazla ölü ya da yaralı verdiren İngilizler, ardından Basra'ya doğru ilerledi.

Savunucuların İngiliz ilerleyişini engellemek için yegâne çabasının, kanal boyunca aralarında Hamburg-America Line şirketine ait *Ekbatana*'nın da bulunduğu gemileri batırarak Belceneye yakınında Şattü'l-Arap'ı tıkamaya dönük başarısız bir girişim olduğu ortaya çıktı. Türk kuvvetlerinin boşalttığı Basra direnişle karşılaşmaksızın işgal edildi. 16. Tugay ile 18. Tugay 23 Kasım'da dalgalanan bayraklar ve bando müziği eşliğinde şehre törenle girdi.

Türkler Kurna'ya çekilmişlerdi. İki gün sonra yoklama için *Espiègle* ve *Odin*'in yanı sıra küçük *Miner* buharlı gemisinden¹⁵ ve *Mashona* römorköründen oluşan bir donanma filotillası gönderildi. Bazı aksiliklerin ardından, *Miner* tek başına ulaştığı Kurna'yı bombardımana tuttu. İngilizler 3 Aralık'ın

14 O sırada Hint Okyanusu'nda ticaret gemilerine saldıran Alman muhribi *Emden*'in Basra'ya sevk edilmesinin yarattığı korkudan dolayı taşıdığı askerleri boşaltan *Ocean*'ın Basra Körfezi'nde kalmasına izin verilmişti. *Emden*'in İngiliz kruvazörü *Sydney* tarafından 9 Kasım'da Cocos Adaları açığında batırılması üzerine *Ocean* geri çekildi. Garip bir simetriyle, 2003'teki Irak işgalinde kara harekâtlarına katılan ilk İngiliz birliklerinden bazıları, El-Fao Yarımadası'nın ucuna yakın bir noktada *Ocean* adlı yeni hizmete girmiş bir helikopter taarruz gemisinden karaya çıktı.

15 *Miner* daha önce Bağdat'taki İngiliz başkonsolosunun yatıydı. Yeni görevi için 12 librelik bir topa, 3 librelik bir topa ve bir Maxim'le donatılmıştı. Nehir kuvvetinin diğer teçhizatlı gemileri şunlardı: *Comet* (3 librelik bir top ve "üç eski Nordenfelt"); *Lewis Pelly* (3 librelik iki top ve bir Maxim); her ikisi de buharlı römorkör olan *Shaitan* ve *Sirdar-i Naphte* (12 librelik bir top ve bir Maxim); daha küçük *Mashona* (3 librelik bir top). Bunlara daha sonra bir dizi römorkör ve arkadan çarklı üç vapur katıldı; *Massoudieh*, *Muzaffri* ve *Shushan* adlı vapurların ilk ikisi hafif silahlyken, sonuncusu hizmetten çıkarılan *Miner*'dan alınma silahlarla donatılmıştı.

geç saatlerinde kasabayı işgale koyuldular. Ertesi sabah nehirlerin buluşma noktasının sekiz kilometre kadar aşağısında sol yakaya çıktılar; daha sonraki ilerleme biraz duraksamalı olsa da, 8 Aralık'ta Dicle aşıldı ve ertesi gün Kurna'daki garnizon teslim oldu. Sekiz topla birlikte, 42 Türk subayı ve yaklaşık 1.000 asker esir alındı ama daha fazlası kaçmayı başardı.¹⁶ Daha sonra kasabada garnizon kurmak üzere getirilen 17. Piyade Tugayı'nın İngiliz askerleri kasabayı pek beğenmediler. İğrenen bir asker, *kendisini* Cennet Bahçesi'nden uzak tutmak için kızgın kılıçlı bir meleğe gerek olmadığını belirtti.¹⁷

Enver Paşa 35. Piyade Tümeni'ne Irak'a dönme emriyle karşılık verdi ve başka büyükçe asker sevkıyatlarının yapılacağı söylentisi yayıldı. Ayrıca Aşağı Mezopotamya'ya Yarbay Süleyman Askeri Bey adlı yeni bir komutan atandı. Bu kişi Osmanlı ordusunun gerilla savaşı, casusluk, karşı-casusluk ve propaganda faaliyetleri de yürüten istihbarat örgütü Teşkilat-ı Mahsusa'nın eski şeflerindendi. İki yıl önce Bulgaristan'da bu makamda yaptığı işlerle nam salmıştı. Görevi 2 Ocak 1915'te üstlendi.

1915'in ilk günlerinden itibaren, Kurna'nın yukarısında Türk askerlerinin toplandığı bildirildi. Barrett 10 Ocak'ta kasabaya iki ilave tabur gönderdi, ardından bir karşı hamleyi planlamaya girişti. Türkler sağ yakadaki Sekrikiye'de konuşlanmıştı ve nehirlerin buluşma noktasının 10 km kadar yukarısında, sol yakada bulunan Rute'de toplanmaktaydı; toplam güçleri üç ila dört taburdu. Barrett *Espiegle*, *Mejidieh* ve *Miner* gemilerinin desteğiyle Kurna garnizonunun büyük bölümünün katılacağı bir hücum harekâtı emrini verdi. Oldukça başarılı olan harekâtı Rute Çayı'na biraz kala durdurma kararından daha sonra pişmanlık duyacaktı.

Barrett 22 Ocak'ta durumu soran Delhi'ye, emrindeki askerlerle (hücumu sürdüremezse bile) statükoyu koruyacağını güvenle bildirdi; ama sadece dört gün sonra, Türk kuvvetlerinin Amare'den Karun Nehri'ne doğru ilerlediği uyarısında bulundu ve görüşünü değiştirip takviye istedi. Kuzeybatı Sınırı bölgesindeki kuvvetleri azaltacağı için gönülsüz bir kararla çeşitli birliklerden 12. Piyade Tugayı derlendi¹⁸ ve bir hafta içinde Hindistan'dan yola çıkmaya hazırlanması emredildi. Onu 33. Piyade Tugayı izleyecekti. Barrett

16 6 Kasım'dan yılın sonuna kadarki çarpışmalarda Türkler ölü, yaralı ya da esir olmak üzere yaklaşık 3.000 subay ve er kaybettiler. İngiliz kayıpları en fazla 500 ölü ve yaralıydı.

17 "Böylece Rab [...] insanı kovdu ve yaşam ağacının yolunu denetlemek için Cennet Bahçesi'nin doğusuna Keruvlar ve her yana dönen alevli bir kılıç [hiç kuşkusuz bir döner kaideye oturtulmuş Maxim makineli tüfeğinin oldukça naif tarafı] yerleştirdi." (Tekvin 3: 24.)

18 Tümgeneral C. Davison'ın komutasında Julunder Tugayı'ndan alınma 2. Kraliyet Batı Kent Taburu, Mhow Tugayı'ndan alınma 44. Merwara Alayı ve 90. Pencap Alayı, 4. Rajput Alayı, Avrupa'ya gitmek üzere Bombay'da gemiye bindirilmiş ve yolda rotası değiştirilen 16. Süvari Alayı'yla birlikte şubatin ilk haftasında harekât alanına vardı.

bu arada Karun'a yönelik tehdide, basbayağı bir boy gösterisi için Dorsetshire Alayı'ndan bir yarım takımla birlikte *Comet* buharlı yatını ve *Shaitan* römorkörünü göndererek karşılık verdi ve bir yarım Hint piyade taburunu Kurna'dan Muhammère'ye sevk etti.¹⁹

Hindistan Genel Valisi Lord Penshurst (Charles Hardinge) bir teftiş gezisi için 4 Şubat'ta Basra'ya vardı ve genel duruma ilişkin biraz aşırı iyimser bir izlenimin yanı sıra, Barrett'ın Huzistan'daki durumun hızla kötüleşebileceğine dair bir uyarısıyla döndü. Bu ikaz yerindeydi. Hardinge'in ayrılışından birkaç gün sonra, Türklerin Karun kıyısındaki Ahvaz'a 40 kilometreden daha yakın bir noktaya vardığı haberi Basra'ya ulaştı. Geçmişte Muhammère şeyhine bağlı olan Bevi ve Şaab aşiretleri onlara katılarak boru hattını kesmiş ve kuyu ağzı donanımının bir kısmını tahrip etmişti. Daha da kötüsü, Sekrikiye'deki Türk garnizonu da Ahvaz'a ilerlemekteydi. Barrett Kraliyet Topçu Alayı'ndan Tuğgeneral C. T. Robinson komutasındaki iki piyade taburunu, iki süvari birliğini ve karma bir dağ ve sahra topu birimini, Dorsetshire Alayı'nın küçük müfrezesini takviye etmekle görevlendirdi. Aslında, bu kuvvet daha yoldayken şeyhe bağlı askerler isyanı bastırdı ve Robinson'un birlikleri Ahvaz yakınlarına varıp konuşlandığı sırada gerginlik görünüşte yatışmış gibiydi. Bu izlenim yanıltıcıydı, çünkü durum kötüleşmek üzereydi.

19 Amare'den doğuya hareket eden sadece Türkler değildi. Aralarında sonradan belki kaçınılmaz olarak "İranlı Wassmuss" ya da "Alman Lawrence'ı" diye anılacak Alman casusu Wilhelm Wassmuss vardı. Meslekten bir subay olan bu kişi 1906'da 26 yaşındayken Alman diplomat kadrosuna katılmıştı. Percy Cox'un da bulunduğuya Basra Körfezi limanı Buşehr'e 1913'te başkonsolos olarak atandığında, önceki birkaç yılı İran'da geçirdiği için Farsça biliyordu ve yerel aşiret liderleriyle tanışıklıkları vardı. Güney İran'ın Şii toplulukları ve göçebeleri arasında cihadın tahrik edilebileceği kanısındaydı. İstanbul'da katıldığı bir dizi toplantıdan sonra bölgeye dönerken, ona yerel aşiretler arasında İngiliz karşıtı bir kampanya başlatmak için tam yetki (ve hatırı sayılır miktarda altın) verilmişti. Cox'un daha önce Buşehr'de görevliken kavgaya tutuştuğu Wilhelm Wassmuss'un çapı konusunda besbelli ki sağlam bir görüşü vardı. Bunun yerinde olduğu ortaya çıkacaktı, çünkü Wassmuss Güney İran'da İngilizler için son derece zorlu bir baş belası olmaya devam etti. Birkaç ay sonra onun uğraşlarına karşı koymak üzere bölgeye asker sevk etmek ve sonunda Güney İran Tüfek Birlikleri (bkz. Bölüm 3, not 22) adıyla kararlı bir kuvveti harekete geçirmek gerekti. Cox onu etkisizleştirecek girişimlerde bulunmakta gecikmedi. İngiliz casuslarının Buşehr'deki Alman konsolosluğuna haskınında onun yakında İran'a döneceğini öğreniş ve yakalanmasını sağlayanlara yüklü bir para vereceği haberini yaymıştı. Wassmuss petrol yataklarından güneye yolculuğunda geçtiği Behbahan'da yanındaki iki kişiyle birlikte yerel muhtar tarafından yakalandı ve fidye için tutuldu. Muhtarın haber saldıgı Cox, Almanları getirmek üzere Yüzbaşı Edward Noel'i bir ekipke gönderdi; ekip Behbahan'a vardığında Wassmuss'un kaçtığını öğrendi. Girişim tamamen boşa gitmiş sayılmazdı; çünkü geride bıraktığı valizde bir Alman diplomatik şifresinin kopyası bulundu ve sonunda İngiliz Donanma İstihbaratı'nın direktörü Tümamiral Sir Reginald "Pırıldak" Hall'un eline geçti. (Aslında, belgenin Wassmuss'a değil, o sırada Buşehr'deki Alman konsoloslu olan ve Cox'un sefeli C. J. Edmonds tarafından gayet hukuk dışı bir yolla tutuklanan Dr. Helmuth Listemann'a ait eşyalar arasında bulunduğu dair inandırıcı deliller vardır. İşin içinde Wassmuss'un olduğu hikâyesi bir sis perdesi olarak ortaya atıldı.) Sonuçta Hall'un kurmay heyeti şifre anahtarını işe yarayacak yönde kullandı; bunun en ünlü örneği olarak "Zimmerman Telgrafı"nın çözülmesi, ABD'yi nihayet savaşın içine çekmede önemli bir rol oynadı. Barbara Tuchman haklı övgüler alan *The Zimmerman Telegram* adlı kitabında konuyu etraflıca anlatır.

Huzistan'daki huzursuzluk Barrett'ı kaygılandırıran tek mesele değildi. Ocak sonundan itibaren Basra'nın batısına düşen Şeyba'daki bir İngiliz kampının yakınında atlı Araplarla küçük çatışmalar olmuştu ve 9 Şubat'ta Nuheyle yakınında daha bir ciddi çarpışma yaşandı. Onları püskürtmek üzere 19 Şubat'ta düzenlenen bir seferde Türklerin önceki raporlarda bildirilenden çok daha büyük bir güçle hazır mevzilerde bekledikleri görüldü. Sayıca az olan İngilizler Basra'ya çekildi. Barrett 2 Mart'ta tekrar saldırıya geçme emrini verdi; bu sefer Arap atlılar bir topçu bataryasının arasına daldı ve toplar ancak subayların ve astsubayların tabancalarıyla kurtarılabildi. İngilizler 25 zayıat pahasına oradan çıkabildi.

Bu arada Huzistan'daki durum da kötüleşmişti; 4.000 Türk askerinin illa yakınında Kerhe Nehri boyunca konuşlandığı ve düzensiz Arap birlikleri için bir odağa dönüştüğü bildirildi. Eğer bu doğruysa, Basra'daki İngilizleri arkadan çevirmeye ve dış dünyayla ulaşım hatlarını kesmeye dönük ciddi bir girişim söz konusuydu. Türklerle kapışmaya yetecek kadar askeri bulunmayan Robinson, karşısındaki iki kuvvetin birleşmesinden önce, Ahvaz'ın 15 kilometre kuzeybatısındaki Gadir'de toplanan düzensiz birlikleri dağıtmaya karar verdi. Saldırı 3 Mart sabahına planlandı.

İngiliz kuvvetleri gece yarısı saat ikide kamptan çıktı ve gündeğumundan bir saat önce mevziye girdi. Görüş alanı açılır açılmaz, Kraliyet Sahra Topçu Alayı'nın 18 librelik iki topu 5,5 kilometrelik bir menzilde ateş açtı ve birkaç dakika içinde arı kovanına çomak sokulduğu anlaşıldı. Araplar kamptan akın akın çıktı ve kuşatılma tehlikesiyle karşılaşan Robinson kısa sürede çekilmek zorunda kaldı. Dorsetshire Alayı'nın disiplini bir bozgunu önledi; yine de İngiliz kayıpları altısı subay olmak üzere 62 ölüye ve 127 yaralıya ulaştı, ayrıca bir sahra topu ve bir dağ topu kaybedildi.

Birkaç gün sonra Londra'da, Delhi'nin homurdanmalarına rağmen, D Kuvveti'nin mevcudunu artırma kararı alındı. 7 Mart'ta Barrett'a bir obüs bataryasıyla birlikte 33. Tugay'ın²⁰ Hindistan'dan hemen yola çıkacağı ve üç gün sonra da Mısır'da bulunan 30. Piyade Tugay'ının²¹ ona katılacağı bildirildi. Bunlar şubatın ilk haftasında Basra'ya varmış olan 12. Piyade Tugay'ıyla

20 Tuggeneral R. Wapshare'in komutasında Rawalpindi Tugay'ından alınma 1/4. Hampshire Taburu, Kal-küta'daki Genel Valilik Tugay'ından alınma 11. Rajput Alayı, Burma'daki (Myanmar) Rangoon Tugay'ından alınma 66. Pencap Alayı ve 2. Quetta Piyade Tugay'ından alınma 67. Pencap Alayı, harekât alanına (birkaç hafta geciken Rajput alayları dışında) martın üçüncü haftasında varmaya başladı. "Derme çatma" yapısı, Hint ordusunun yüklenen görevleri yerine getirmede karşılaştığı güçlükleri yansıtır nitelikteydi.

21 Tümgeneral Charles Melliss'in komutasında 24. ve 76. Pencap alayları ile 2/7. Gurka Alayı, harekât alanına 6 Nisan'da vardı. Çoğunlukla Kuzeybatı Sınır Bölgesi'ndeki Patanlardan devşirilmiş dördüncü birlik olan 126. Beluci Alayı, dindaşlarıyla savaşmada isteksizlik belirtileri gösterdiği için Mezopotamya'ya gönderilmedi.

birlikte, Tümgeneral George Gorringe komutasındaki 12. Hint Tümeni'ni oluşturacaktı.²² Böylece kolordu düzeyine çıkan kuvvetin komutanlığına 18 Mart'ta Korgeneral Sir John Nixon atandı.

Ayın sonuna varılmadan Türkler Kurna'ya yönelik aralıklı top ateşiyle birlikte hücumla geçti. Bombardıman on gün sürdü, ardından odak birdenbire Şeyba'ya kaydı ve süvari devriyeleri 10 Nisan'da kampın altı kilometre kadar batısında, Bercisiye Korusu denen çalılık bir alanda çok sayıda düşmanın bulunduğunu bildirdi. Barrett'ın Rute'ye baskınında yaralandığı için harekâtı yatağından yöneten Süleyman Askeri, taktik sürprizi bir ölçüde sağlamış olarak, bizzat Basra'ya saldırmanın yolunu açmak üzere Şeyba'ya yönelmeye hazırlanmaktaydı. Onun niyetinden büsbütün habersiz olmayan İngilizler bu arada Şeyba'daki kuvvetlerini, neredeyse iki piyade tugayını, bir süvari tugayını, bir sahra topçu tugayını, aralarında istihkâmcıların ve öncülerin bulunduğu başka tümen birliklerini kapsayacak düzeye çıkarmışlardı. Basra'ya kadar uzanan sulak arazinin arkada kalacağı şekilde, yaklaşık iki kilometre uzunluğunda ve kabaca yarım daire biçimli bir cepheyi kaplayan savunma mevzileri oluşturulmuştu.

Beklenen hücum 12 Nisan şafağında başladı; ama etkili mukabil batarya ateşi karşıdaki bir düzine topu kısa sürede susturdu ve bunu izleyen piyade taarruzları etkisiz kaldı. Harekât alanına gelesi henüz üç gün olan Nixon, ikindiye doğru Melliss'e Şeyba garnizonunu daha fazla takviye etme talimatını verdi ve ertesi sabah savunmanın komutasını üstlendi. Türklerin kuzey ve güney kesimlerinden çepere sızmaya dönük mükerrer girişimleri çok az kayıpla püskürtüldü. Nixon öğleden sonra yeterli güveni duyunca, Delamain'in 16. Tugay'ını cepheyi temizlemek ve terk edilmiş Türk toplarını ele geçirmek üzere savunma çeperinin dışında batıya ve güneye doğru geniş bir süpürme hareketine gönderdi.

Melliss ertesi sabah 30. Tugay'ın diğer iki taburunun Basra'dan gelmesi üzerine hücumla geçerek 16. ve 18. tugaylara bağlı yedi piyade taburunu ve sahra topçularının büyük kısmını cepheye sürdü. İngiliz çeperinin dışındaki hafif bir yükselti olan Güney Tümseği kısa sürede işgal edildi ve oradaki gözetleme noktasından Bercisiye Korusu'nun kenarı boyunca bir Türk siper hattının uzandığı açıkça görüldü. Melliss'in ilerleyen birliklerini kademeli olarak konuşlandırma kararı (bazı subaylarca sorgulanmış olsa bile) o an için işe yaradı; böylece uyumu ya da bağlantıyı yitirmeksizin bütün kuvvetini sağa doğru yönlendirebildi. Ancak pek mesafe alamadı ve saldırının yavaş ama ke-

22 Kitchener'in bir gözdesi olan Gorringe, 1911'de Hint ordusundaki en genç tümgeneral olarak bu rütbeye yükseldiğinde henüz 43 yaşındaydı. Bir anlama göre, "iriyarı, küstah, patavatsız, işgüzar bir adam"dı; "çoğu kez sevimsiz ve güvenilmez" bulunsa da, aynı ölçüde "baskı altında soğukkanlı ve bir kriz anında sakin kalan amansız bir komutan"dı.

sin bir duraksamaya girmesini önleyemedi; ikindiye varıldığında girişimden vazgeçmeye isteksizce karar verdi ve bir çekilme planı hazırlamaya başladı. Birlik komutanlarını bir talimat toplantısına çağırmak üzere ulakları göndermesinden sonra Şeyba Mucizesi olarak anılacak haber ulaştı: 2. Dorsetshire Taburu'nun bir hücumu Türkleri geniş bir cephede siperlerinden sökmüştü.

Talihine inanmakta güçlük çeken Melliss ihtiyatlı davranma yolunu seçti; yaralıların toplanmasından sonra, askerlerine savunma çeperini güvenli ortamına çekilme emrini verdi. Ertesi sabah gönderdiği devriyeler, yığınla silahın ve cephane stokunun bırakıldığı, "elbiselerin, hatta pişmiş yemeklerin ortalıkta durduğu" haberiyle döndüler. Türkler Nasırıye'ye kaçmıştı. Kaynaklar Süleyman Askeri'nin bu duruma çok üzülen kendini vurduğunu belirtir.²³

Basra üssünün güvence altına alınmasıyla, Nixon dikkatini petrol yatağını ve orayı Abadan rafinerisine bağlayan boru hattını korumaya yöneltebildi. Gorringe'e iki tugayla Batı Huzistan'ı düşman kuvvetlerinden temizleme ve Amare'ye doğru bir ilerleyişi yoklama emrini verdi. Türkleri muharebeye çekemeyen Gorringe, onları püskürtmekle, tahıl stoklarını yok etmekle ve Hafeciye'deki (Susangerd) hayvanlara el koymakla yetinmek zorunda kaldı.

Gorringe bu sefer için Basra'dan ayrılır ayrılmaz Nixon'ın düşünceleri strateji meselelerine döndü. Emirleri oldukça açıktı:

Kuvvetiniz Mezopotamya'nın aşağı kesiminde tam denetimi korumaya yöneliktir; bu alan Basra vilayetini içine alır, ayrıca denize bütün çıkışları ve komşu toprakların hareketlerinizi etkileyebilecek kesimlerini kapsar.

Ana harekâtlarınıza zarar vermemek kaydıyla uygun bulacağımız ölçüde, Anglo-Persian Oil Company'ye ait petrol yataklarının, boru hattının ve rafinerilerin güvenliğini sağlamaya çalışmalısınız.

Yerinde incelemeye mevcut durumu öğrendikten sonra şunları sunacaksınız:

- (i) Basra vilayetinin fiili işgali için bir plan
- (ii) Daha sonra Bağdat'a ilerleyiş için bir plan

Bütün harekâtlarda İran'ın tarafsızlığını gözeteceksiniz...

Nixon birinci şarta uymak için Nasırıye ile Amare'yi işgal etmesi gerekeğine karar verdi ve her iki girişimi çok güçlü biçimde savunarak, Türklerin toparlanmasından önce çabuk davranma gereğini vurguladı. Hindistan'dan sorumlu devlet bakanı olarak son sözü söylemek durumunda olan Lord Crewe, Amare'ye yönelik bir hamleyi ancak Hindistan hükümetinin böyle bir harekâtı desteklemesi halinde onaylayacağını söyleyerek kaçamak bir

23 Askeri'nin yerine Irak Türk komutanlığına getirilen Basra vilayeti polis şefi Miralay Yusuf Nurettin Bey, (Şeyba'daki yenilgiden sonra yeniden düzenlenen) Altıncı Ordu'nun komutasının Alman feldmareşali Colmar von der Goltz'a geçtiği Ekim 1915 ortalarına kadar bu görevde kaldı; ancak Ocak 1917'ye kadar gündelik komuta işlerinde etkili olmayı sürdürdü.

tutum takındı. Nixon cevap vermeden önce 17 Mayıs'ta Delhi'ye gönderdiği bir değerlendirme raporunda, Şeyba'da çarpışmaya girilen Türk nizami birliklerinden çoğunun toparlanmak üzere Nasıriye'den Kut'a ve oradan da Bağdat'a kaçtığını anlattı. Sığ çekimli uygun teknelerin martta gönderileceğine söz verilmesi nedeniyle, Türklerin bıraktığı üç taburla pek savunulacak durumda olmayan Nasıriye'ye doğru planladığı ilerleyişi ertelemek zorunda kalmıştı. Bununla birlikte, Amare'ye ilerleyiş yolunu temizlemek üzere Rute'ye yönelik bir saldırıya hazırlandığını ve takviyeye gerek duymayacağını belirtti. Hardinge 23 Mayıs'ta Crewe'a mesajında Amare'ye ilerleyişi onaylamaya hazır olduğunu bildirdi. Crewe yine terredüt etti; 27 Mayıs'ta Asquith'in liberal hükümetinin "mermi krizi"²⁴ yüzünden düşmesinden sonra yerine Austen Chamberlain'in geçmesiyle kararın sorumluluğundan kurtuldu. Chamberlain'in 28 Mayıs'ta Hardinge'e, "Nixon'ın [Amare'deki] garnizon için yazın ne kadar kuvveti gerekli gördüğünü ve genelde birliklerini nasıl dağıtmayı öngördüğünü" öğreninceye kadar yeni talimat veremeyeceğini bildirmesiyle onay sürecinin yeniden başlayacağı ortaya çıktı. Ama Hardinge bu kaçamak tutumdan bıkmıştı ve Chamberlain'in göreve yeni gelişine bağlı zaafardan yararlanmaya hazırdı. Amare'ye ilerleyiş izninin çoktan verildiğini vurgulayan bir karşılık verdi; Chamberlain duruma boyun eğdi.

Hasta olan Sir Arthur Barrett'in 10 Nisan'da Hindistan'a dönmesi üzerine, 6. Tümen'in başına kurnaz bir taktisyen, gayretli, hırslı ve azimli, hepsinden önemlisi şanslı olmasıyla tanınan Tümgeneral Charles Townshend getirildi. Basra'ya 23 Nisan'da varan Townshend, daha tam yerleşmeden, Nixon'dan Amare'ye ilerleyiş planlama emrini aldı. Dicle kıyısındaki durumu bizzat görmek üzere Kurna'ya gitti ve neredeyse bir viraneyle karşılaştı. Daha ciddi taşkınların ancak sızıntılı bentlerle önlenemediği bir çamur deryası görünümündeki kasabanın etrafındaki bütün bölge bir metreyi aşan derinlikte sularla kaplıydı; yüzeyin yukarısında sadece tek tük alanlar vardı.

Harekâtın mecburen amfibik olacağı açıktı. Dicle boyunca yukarıya ilerleme emri 11 Mayıs'ta çıkarıldı. Toplanan teknelerin olabildiğince büyük kısmı demir levhalardan oluşan ilkel zırhla kaplandı. (İlerleyişin daha ikinci gününe girilmeden kalkanların ıslanmasıyla bu düzenlemenin bir engel oluşturduğu ortaya çıktı.) Mavnalar ve sallar ise donatılarak yüzer top ve

24 İngiliz ordusunun Batı Cephesi'nin Artois kesiminde mart ayındaki Neuve Chapelle Muharebesi'nde ilk hafta elde ettiği başarıdan yararlanamamasından sonra, İngiliz başkomutanı F. M. Sir John French hep Liberal Parti karşıtı *The Times*'in nüfuzlu savaş muhabiri Albay Charles Repington'a bu durumun top mermisi sıkıntısından kaynaklandığını belirtti. *The Times*'in başlattığı büyük çaplı kampanya Herbert Asquith'in Liberal hükümetinin düşüşüyle sonuçlandı; yerine yine onun başbakanlık ettiği ve David Lloyd George'un mühimmat bakanı olarak yer aldığı bir koalisyon hükümeti geçti.

makineli tüfek rampalarına, suda yüzen ambulanslara ve yaralı bakım istasyonlarına dönüştürüldü.

28 Mayıs'ta yapılan bir tür prova iyi geçti ve 30 Mayıs'ta karanlık çöker çökmez saldırı kuvveti toplandı; neredeyse altı aylık berbat garnizon görevinden sonra oradan çıkmaya can atan 17. Tugay asıl taarruz kuvvetini oluştururken, 16. Tugay ve 18. Tugay'ın bazı birlikleri yedekte ilerleyecekti. Hücum sabah beşte topçu bombardımanı ile başladı; toplar bir saat sonra sustu ve münavebeli ilerleyişe geçen piyade taburları Tek Ağaç Tepesi'ni, Norfolk Tepesi'ni ve Tek Kule Tepesi'ni peş peşe ele geçirdi. Saat on bir buçuktan önce Top Tepesi'ne varıldı; burası o günün hedefi olan ve garnizonu hemen teslim olan Berbuh Çayı'nın epey ilerisindeydi. Sıcaklığın kızışması nedeniyle Townshend durma emrini verdi. İngiliz zayıfatı çok hafifken (sadece 11 yaralı), Türklerin ölü ve yaralı sayısı önemli düzeydeydi ve esir alınan epeyce asker vardı; ama çok daha fazlası ilk tehlike belirtisi üzerine mevzileri terk ederek kuzeye doğru kaçmayı başarmıştı.

Ertesi sabah beş buçukta topçu yayılım ateşi, bu sefer nehrin beş kilometre kadar yukarısındaki Ebu Aran'a karşı yeniden başladı. Karşı tarafta hiç kimse bulunmadığı yönündeki kuşku bir keşif uçuşuyla doğrulandı;²⁵ Üzeyir Türbesi'ne kadar bir genel ilerleme emri verildi ve Townshend'in Regattası adını verdiği nehir filosu tekrar yola koyuldu.

Sonuçta Townshend Üzeyir Türbesi'nin ötesine geçmeye karar verdi. Teçhizatlı *Shaitan* römorkörü çok geçmeden, Araplara bırakılmaktansa esir alınmak için yalvaran Türk askerleriyle tıka basa dolu bir nehir teknesiyle ve kısa bir süre sonra da Türk vapuru *Bülbül*'ün yarı yarıya batık enkazıyla karşılaştı. Peşinden çektiği iki salapurya da Türk askerleriyle doldu. *Shaitan* çöken karanlıkta demirlediğinde 200 kadar esir almış ve üç top ele geçirmişti.

Ayın yeterince yükselip işe yarar düzeyde ışık vermesiyle birlikte Townshend ilerleyişi sürdürme emrini verdi. Filotilla bir süre sonra karaya oturmuş ve mürettebatlarınca terk edilmiş *Marmaris*²⁶ ve *Musul* adlı Türk nehir vapurlarıyla karşılaştı. *Marmaris* batırılırken *Musul* ganimet olarak alındı. Şalupa büyüklüğündeki teknelerle ilerlemenin gittikçe güçleşmesi üzerine, komuta heyeti çok daha küçük *Comet* buharlı yatına geçti ve nehrin yukarısına yolculuğu *Lewis Pelly*, *Shaitan* ve *Sumana*yla birlikte sürdürdü.

25 Gwalior mihracesinin hediyesi olan Maurice Farman MF 11 Shorthorn tipi iki uçağın yanı sıra, Mısır'daki çarpışmalarla kullanılmış ve pek işe yaramayacak kadar yıpranmış bir MF 7 Longhorn uçağı Irak'ta Mayıs 1915'te vardı. İlk hareket uçuşları 1 Haziran'da yapıldı. Hindistan hükümetinin isteği üzerine göreve gönüllü talip olmuş Avustralyalıların kullandığı bu uçaklar, Avustralya Hava Birliği Mezopotamya Yarım Filosu olarak anılan kuvveti oluşturdu.

26 Özel olarak 9 librelik dört QF ve seri atışı iki topla donatılan ve 18 inçlik bir torpil yuvası takılan *Marmaris* Mezopotamya'da amaca uygun yegâne Türk savaş gemisiydi; diğer teçhizatlı tekneler birer istimbottan ibaretti.

Filotilla geceyi Amare'den 30 kilometre kadar önceki Salih Kalesi yakınında demirli halde geçirdi ve ertesi sabah çok erkenden yola çıkınca hiç direniş görmedi. *Comet* 3 Haziran'da öğleden sonra saat iki civarında, kasabanın aşağısındaki son bükümden dönerken, nehir üzerinde bir dubalı köprüyle karşılaştı; köprü yüklemeye yapan bir vapura doğru dikkatle yürüyen askerlerle doluydu. İngilizler yaklaşırken vapur aceleyle demir aldı ve geçişini sağlamak için köprü açıldı. *Shaitan* tam yol ilerleyip boşluğa dalarken vapura ateş açtı. Her iki yakadaki çok sayıda asker bir düşman teknesinin ansızın görünmesiyle afallamış gibiydi. *Shaitan*'ın komutanı hızla tepki vererek tehditlerle ve üzerlerine çevirdiği top namlularıyla olabildiğince çok askeri topladı.

Townshend ve Cox ikindiye doğru kıyıya çıkarak Vali Aziz Bey'i teslim aldı. Sayıları yüzlere varan Türk esirlerin bindirildiği salapuryalar nehrin ortasına götürüldü ve İngiliz teknelerindeki topların menzilinde oraya demirlemeye zorlandı.²⁷ Ancak 50 kişiyi bulan ve üst düzey subayların ağırlıkta olduğu İngiliz birliği, Arapların gerçek sayıyı ne zaman anlayacağı endişesiyle tedirgin bir gece geçirdi. Askerlere vurma emrinin verildiği sokağa çıkma yasağı, şafaktan hemen önce yağmanın başlamasına kadar etkili oldu; karışıklığın ciddi bir hale bürünmesinden önce, oraya bir vapurla varan Norfolk Alayı'na bağlı bir bölük çarçabuk düzeni sağladı.

Dicle'nin Kurna'dan Amare'ye kadar ele geçirildiği beş gündeki Türk kayıplarına ilişkin sağlam (ve hatta kaba) bir tahminde bulunmak mümkün değildir; ortalıkta bırakılan ya da nehre atılan cesetler doğanın insafına kaldı. Kaç İngiliz askerinin öldüğünü ise biliyoruz. Bu sayı neredeyse inanılmaz biçimde sadece dörtken, yaralılar 24'tü.

Amare'nin ele geçirilmesi, görüşleri çatışan iki kesimi tatmin etti. Dicle boyunca bastırıp Bağdat'a varmak isteyen (ve gittikçe destek bulan) kesim bunu doğru istikametteki elzem bir adım olarak görürken, daha tutucu kesim ise boru hattını korumak için yeterli saydı. İki taraf da haklıydı, ama artık "görev sapması" diyebileceğimiz durum hâlâ söz konusuydu ve ardından gündeme gelen konu için de aynı şey geçerliydi: Nasıriye'ye uzun süredir ertelenen ilerleyiş.

Fırat kıyısındaki Nasıriye, Kut'ta Dicle'den çıkan ve kısmen kanallarla genişletilmiş Şattü'l-Hay adlı suyolunun güney ucundaydı. Uygun ve ulaşılabilir açık bir güzergâh olduğu sanılan su yolu aslında bu açıdan oldukça yararsızdı; ama durumdan habersiz olan Nixon geçişi tıkamaktan yanaydı. Onunla hemfikir olmayan Hindistan genelkurmayı, seçeneklerini açık tutmak isteyen Duff tarafından devre dışı bırakıldı.

27 Bütün harekât boyunca 1.773 esirin yanı sıra 17 top ve büyük miktarda küçük silah, bir milyon mermiden fazla cephane ve dört nehir vapuru ele geçirildi. Daha küçük bazı deniz araçlarına da el kondu ve ikisi imha edildi.

Gorringe'in komutasındaki 12. Tümen'e²⁸ tam da yılın en sıcak mevsiminin başladığı 23 Haziran'da Nasıriye'ye ilerleme emri verildi. Nunn'ın donanma kuvvetinin²⁹ hızla alçalan sulara hâlâ seyredebilir nitelikteki gemileri ve tekneleri sefere destek verecekti. Filotilla Kurna'dan nehrin eski mecrası yoluyla Kubeys'e gidecek, Hamar Gölü'nü aşır Akeyke Kanalı'na varacak, orada su yolunu tıkayan sulama barajını yıkacak ve ardından Suk eş-Şuyuh'un kuzeyinde Fırat'ın ana çıkışına tekrar geçecekti.

Batiya doğru yolculuk 27 Haziran'da başladı. Gölü aşmak kolay olmaktan uzaktı; elverişli görünen kanallar ansızın sığlaşmaktaydı. Akeyke Kanalı'na girişte, filotilla sulama barajının yukarısında iki Türk gambotuyla karşılaştı; İngiliz firması Thornycroft'un sattığı bu istimbottların her biri seri atışlı iki adet Maxim "pompom" topuyla donatılmıştı. Ama top ateşiyle kısa sürede uzaklaştırıldılar. İstihkâmcıların ve öncülerin döşediği 60 librelik patlayıcı yükü üç başarısız girişimin ardından barajda gedik açtı; ama taşan sular kıçtan çarklı teknelerin cılız gücünü aşan düzeydeydi. Teknelerin yapay çavlanların üzerinden geçirilmeye başlaması 30 Haziran'ı buldu; filotillanın 20 kilometrelik kanalı aşması ve asıl Fırat'a yeniden girmeye hazır hale gelmesi dört günü daha aldı. Keşif seferi Akeyke Kanalı'na girişte, Fırat'ın sağ yakasındaki bir hurma korusunda iki topa sahip Türk askerlerinden ve ilk kez sulama barajının yukarısında ortaya çıkan iki gambottan direniş beklenileceğini göstermişti; ayrıca hem kanalda hem nehrin ilerisinde komuta infilaklı mayınların bulunduğunu ortaya çıkarmıştı.

Kanalın her iki yakasına 4 Temmuz sabahı saat dörtte çıkarma yapıldı. Suyolundan çıkmaya çalışan askerler kısa sürede çakılıp kaldı; yirmi dört saat süren açmaz ancak Shushan'daki topların desteğiyle sol yakadan yukarıya bir hamle yapan 76. Pencap Alayı'nın sonunda direnişi kırmayla ve teknelerle nehri aşmasıyla son buldu. Donanmanın kanalı mayınlardan temizlemesi sekiz saati aldı ve akşamın ilerleyen saatlerinde getirilebilen nakliye teknelerine birlikler yeniden bindirildi.

Nasıriye'nin 10 kilometre yakınına kadar süren ilerleyiş, nehrin bir bükümündeki güçlü bir savunma mevzisi yüzünden durdu. Melliss'in tugayının mevcudu ancak 1.500 dolayındaydı; bunun her iki yakada metrislerle korunmuş ve çaylara bakan mevzileri almaya hiç de yetmeyeceği açıktı. Gorringe yedek güç olarak bekleyen Lean'in 12. Tugay'ının yanı sıra 33. Tugay'a bağlı 67. Pencap Alayı'nı Basra'dan getirtti; takviyenin yetersiz kalması üzerine,

28 Aslında bu kuvvet Melliss'in 30. Tugay'ının yanı sıra bir dağ, bir sahra ve bir ağır top bataryasına sahip tümen birliklerinden ve 33. Tugay'a bağlı Hampshire Alayı'nın bir bölümünden ibaretti ve 12. Tugay yedekteydi.

29 *Espiegle* gambotunun komutanı Albay Wilfred Nunn, sefer kuvvetinin kıdemli deniz subayı olarak atanmıştı.

6. Tümen'e bağlı 18. Tugay'dan yeni askerler gönderildi. İngiliz mevcudu 24 Temmuz'da (hepsi göreve uygun olmasa bile) 6.300 subay ve er civarına ulaştı, Gorringe bunu cepheden yeni bir taarruza girişmek için yeterli buldu. Lean'ın 12. Tugay'ı sol yakada, Melliss'in 30. Tugay'ı ise sağ yakada ilerledi. Sığ çekimli istimbötların çektiği mavnalara ve sallara monte edilmiş İngiliz topları anlamlı bir farklılık yarattı; ikinci dolayında Türk savunması kırılma belirtileri göstermeye başladı ve çok geçmeden artan sayıda askerin kuzey yönünde bataklıkları aşp Sedenviye'deki yedek mevziye doğru ve nehirden hazırlıksız bir taarruza karşılaştınca ta Nasiriye'ye kadar kaçtığı görüldü. Nunn'ın donanma filotillası peşlerine düştü; *Shushan* takozundan büyük ölçüde çıkmış olan 12 librelik topuyla Thorneycroft istimbötlarından birini yok edince, diğeri teslim oldu.

Taarruzun son evresindeki Türk kayıpları oldukça yüksekti: En az 500 asker öldürüldü ve 17 top, beş makineli tüfek ve 1.500 tüfekte birlikte 1.000'i aşkın esir alındı; kaçmayı başarabilen daha çok sayıdaki asker Şattü'l-Hay boyunca kuzeye yöneldi. *Shushan*'daki Nunn, Nasiriye'nin 120 kilometre yukarısındaki Semave'ye kadar Fırat'ta bir keşif yaptı; orada iyi karşılandıysa da, Nixon kasabada garnizon kurma önerisini geri çevirdi.

Nasiriye için muharebe henüz sürerken, Türkler Kut'tan Dicle yoluyla asker sürmeye başlamıştı. Asıl gaye bir şaşırtma hamlesiydi; ama Amare'nin düşüşünden sonra İngiliz tarafına kaymış yerli aşiretlerin üzerindeki nüfuzu bir ölçüde tekrar kazanma isteği de vardı. Yeniden işgal edilen Kumeyt, Nasiriye'nin düşmesi üzerine terk edildi. Nixon hummaya yakalandığı için geçici olarak Hindistan'a dönen Townshend'in yerine vekâleten komutayı üstlenmiş Tuğgeneral Delamain'e, nehir boyunca Amare'nin 130 kilometre kadar yukarısındaki Ali Garbi'ye kadar ilerleme emrini verdi. En yakın Türk kuvvetlerinin nehrin 50 kilometre ötesindeki Şeyh Saad'da olduğu bildirildi.

Aslında Nixon haziran ortasından beri Hindistan'a gönderdiği mesajlarında Kut'a bir ilerleyiş için gerekçeler hazırlamıştı ve savlarını özetlediği bir tezkere Lord Hardinge'in masasına 6 Temmuz'da ulaştı. Bu tezkerenin sonunda, Basra vilayetinin neredeyse Kut'a kadar uzanması nedeniyle, Kut ele geçirilmedikçe, ilk emrinde belirttiği gibi vilayetin tamamını denetim altına alma görevini tam yerine getirmiş sayılamayacağını belirtti. O sırada sadece Mezopotamya'da değil, Delhi'de ve Londra'da da birçok kişinin kafasını meşgul eden Bağdat'a ilerleme sorununa ise, Türklerin Fırat yoluyla Nasiriye'ye ilerlemesi halinde, Kut'taki bir İngiliz varlığının "Bağdat'ı oradan bir karşı darbeye açıl: hale getireceği"ne işaret etme dışında değinmedi.

Hardinge 27 Temmuz'da ağırlığını Nixon'ın savından yana koydu ve Aden'de bulunan 28. Piyade Tugay'ının Kut'un ele geçirilmesi sırasında D

Kuvveti'ne aktarılmasını, ardından Kahire'deki asıl görev yerine dönmelerini önerdi. Kitchener buna yanaşmadı ama Chamberlain genelde hevesliydi ve (alışılmış) tek bir ikazla öneriyi kabul etti: Petrol ikmalini güvenceye alacak yeterli kuvvet elde tutulmalıydı. Chamberlain'in onayını 20 Ağustos'ta alan Hardinge bunu iki gün sonra Nixon'a ilettili; Nixon da harekâta komuta edecek Townshend için bir icra emri hazırladı.

Basra'ya daha önceki gün dönmüş olan Charles Townshend henüz rutin düzenini yeniden kurmaya çalışırken şu sözlerle başlayan emri aldı: "Göreviniz ilerleyişinize karşı koymaya hazır [...] düşmanı yok edip dağıtmak, Kutü'l-Amare'yi işgal etmek ve böylece Basra vilayeti üzerindeki denetimimizi pekiştirmektir." Townshend 1920'de yayımlanan *Mezopotamya'daki Harekâtım* adlı kitabında, Nixon'a bu muharebede Türkleri bozguna uğratarak dağıtması halinde "onları Bağdat'a kadar kovalayabileceğini" bildirdiğini belirtir. Anlaşıldığı kadarıyla General Nixon hiç itirazda bulunmadı ve sanki Bombay'daki askeri golf kulübünde kafa çekmek için buluşmayı ayarlamak kadar basit bir işmiş gibi, General Townshend'e böyle bir durumda "Bağdat'a birlikte girebilmek için" telgrafla haber vermesini bildirdi.

Kut önündeki Türk savunma hatları kuş uçuşuyla kasabanın yaklaşık 12 kilometre doğusundaydı ve nehrin her iki yanında uzanmaktaydı. En sağlam ve en kalabalık mevziler sol yakadaydı; Townshend önce Nurettin Bey'in asıl darbe yönü sanacağı şekilde sağ yakaya saldırıyormuş gibi görünerek oradan yüklenmeye karar vermişti. 11 Eylül'de bütün 6. Tümen, ulaşım hatlarını kollama sorumluluğunu üstlenecek Melliss'in komutasındaki 30. Tugay'la birlikte Ali Garbi'de toplandı.

6. Tümen'in piyadeleri taarruz için toplanma noktası olan Sennaiye'ye 16 Eylül'de ulaştı ve yüklerini boşaltan nakliye tekneleri, topları ve obüsleri getirmek üzere Amare'ye döndü. Önceki iki gün Kraliyet Hava Kolordusu'na bağlı 30. Filo'nun hava keşif uçuşları sayesinde yörenin kaba bir haritası çıkarılmıştı. Sol yakadaki savunma hattı yaklaşık 12 kilometre uzunluğundaydı ve çok sağlamdı. Tuğla duvarlı top mevzileri topların bir yerden ötekine taşınmasına yetecek genişlikte irtibat hendekleriyle birbirine bağlanmaktaydı, ayrıca dikenli tel mânialarıyla ve kara mayınlarıyla korunmaktaydı. İki bataklık alanı içine alan hat üç kesime ayrılmıştı: Üç palanka üstündeki kuzey kesim Atebe ve Suvede bataklıklarının güney sınırları arasında yer almakta ve neredeyse beş kilometre boyunca uzanmaktaydı; merkez kesim Suvede ile geçmişte nehir çıkırının bir kısmını oluşturan nal biçimli bir bataklık arasındaki 1.500 metrelik boşluğu kaplamaktaydı; nehrin sol yakasına aynı mesafedeki üçüncü kesim, mavnalardan ve kablolardan oluşan bir geçiş engeline hâkim konumdaki top mevzilerinde son bulmaktaydı. Türkler kuzey kesimi sulak alanların çekilme evresindeki sınırlarına ulaşacak şekilde

uzatmayı savsaklamışlardı ve Townshend orayı ciddi zaaf noktası olarak saptamıştı. Sağ yakadaki savunma hattı geçiş engeline bakan top mevzilerinden başlamakta ve güneydoğu yönünde Es-Sinn'e kadar beş kilometreden fazla uzanırken, yer yer alı metre yüksekliğe varan ve mükemmel bir gözetleme platformu ile açık atış alanları sağlayan "Sinn Sığıkları" arasında uzanan iki eski mecradan birinin hattını izlemekteydi.

25 Eylül'de dönen nehir nakliye tekneleriyle birlikte, gözlemde bulunmak ve "muharebenin bir sonucu olarak çözülmesi gerekecek genel politika sorunları"yla ilgilenmek isteyen Nixon da geldi. O akşam Townshend'in kuvvetleri (Türk mevzilerinin sandığından daha geniş olduğu anlaşıncaya, 30. Tugay'a bağlı iki taburu planlarına katmasıyla mevcudu artan) üç buçuk piyade tugayının yanı sıra, 7. Mızraklı Süvari Alayı'nın ve 16. Süvari Alayı'nın 18 sahra topuyla, altı ağır topla ve dört obüsle birlikte tek bir komutada birleştirilmiş üç buçuk taburundan ve 48. Öncü Alayı'ndan oluşmaktaydı.

Sol yakadaki Türk mevzilerini 35. Tümen'e bağlı altı taburun, sağ yakadaki Türk mevzilerini ise 38. Tümen'e bağlı altı taburun tuttuğu sanılmaktaydı. Dört tabur daha yedek güç olarak sol yakada, nehrin sekiz kilometre kadar yukarısında, nehir üzerinde dubalı bir köprünün bulunduğu noktanın yakınındaydı ve biri develi iki süvari alayının yanı sıra, güvenilirliği kuşkulu, çok sayıda düzensiz Arap atlı birliği vardı.

Townshend'in kararına göre, kuvvetlerin çoğuna³⁰ komuta eden Delamain, nehrin ötesinde bir kanat artçısıyla birlikte sağ yakada yukarıya doğru ilerleyecek, Fry ise Nuheyle adında bir köyde sol yakaya çıkacak ve Türk mevzilerinin görüş alanı dışında bir dubalı köprü kuracaktı. Köprünün inşası 26 Eylül'de öğleden sonra saat dörde doğru tamamlandı. Fry'ın piyade taburları 27 Eylül sabahı bir topçu bombardımanının ardından geniş bir cephede yavaş yavaş ilerledi; öğleye doğru düşman mevzilerinin iki kilometre yakınında mevzilendi. Aynı sabah Delamain'in 17. Tugay'ının yarısı düşmanın Es-Sinn'deki en güney mevzilerine tüfek atışı mesafesine kadar ilerledi ve göstermelik bir saldırının ardından nehrin aşağısında kurulmuş kampa çekildi. Süvariler ve sahra topçuları öğleden sonra dubalı köprüden nehri aştı; piyadeler ise çadırları dikili ve ateşleri yanık halde bırakıp kamptan çıktı ve akşam karanlığında onları izledi.

Gece yarısına doğru Delamain'in kuvveti Suvede Bataklığı'nın güneydoğu ucundaki kanat artçısıyla birleşti. Süvariler doğuda Atebe Bataklığı'nı daha geniş Suveykiye'den ayıran sert zemini izleyerek kuzeyden düşmanın geri kademelerine saldırırken, Delamain'in piyadelerinin (17. Tugay'ı Dobie'den devralan Tuğgeneral A. Hoghton komutasındaki) büyükçe bir kısmı sola

30 16. Tugay, 17. Tugay ve 30. Tugay'ın iki taburu, bütün süvariler ve topların çoğu.

çark ederek Atebe Bataklığı'nın güneyinden geçecek ve savunma hattının en kuzey noktasına kanadından saldıracaktı. Delamain ise çok daha küçük bir piyade kuvvetinin (Dorsetshire Alayı ve yarısı geri kademeleri korumak üzere ayrılmış 117. Maharatta Alayı) başında, Atebe ve Suvede bataklıklarının arasında cepheden bir taarruza girişecekti.

Konuşlanma günün ilk ışıklarından başladı. Süvariler kuzeyde Hoghton'ın piyadelerinden önce başlangıç noktasından harekete geçti;³¹ ama bir saat içinde yönlerini şaşırان piyadeler, Atebe Bataklığı'nın güneyinden geçmek yerine, Atebe Bataklığı ile Suveykiye arasındaki bir alana girdi. Delamain'in durup aynı yoldan geri dönme emrine karşın, Hoghton o sırada çok kuzeyde olduğu için ilerleyişi sürdürmenin daha pratik bir yol olacağını bildirdi. Sonuçta bu sapma muharebenin neticesini etkilememekle birlikte, Delamain'i Atebe ve Suvede bataklıkları arasındaki mevzilere, sağından direkt destek almaksızın saldırmaya mecbur etti. Ancak az kuvvetle tutulduğu ortaya çıkan kuzey ve orta palankalar sabah sekiz buçuktan kısa bir süre sonra ele geçirildi; o sırada Hoghton'ın kolu daha kuzeyde, varlığı önceden bilinmeyen başka bir mukavemet noktasını kırmıştı.

Topların getirilmesi sırasındaki zorunlu bir gecikme Türklere güney palankasında ve çevresinde toparlanma zamanını verdi. Delamain'in askerleri oraya 800 metreden daha fazla yaklaşmadı; topçunun ve makineli tüfek bataryasının bir taarruzu mümkün kılacak ölçüde savunucuları yıpratması öğleden epey sonrasını buldu. Türklerin güney palankasındaki beklenmedik direnişi, Fry'n Suvede Bataklığı'nın güneyindeki düşman mevzilerine saldırısına zincirleme etkide bulundu. 18. Tugay sabah altıda cepheye iki kilometre kadar uzaktaki düşman mevzilerine topçu koruması altında yavaşça ilerleme emriyle siperlerden çıkmıştı; nihai taarruza Delamain'in kuvvetiyle birlikte geçilecekti. Sabah sekiz buçukta askerler bu mesafenin yaklaşık dörtte birini aldığıında, Hoghton'ın Delamain'e çıkardığı güçlüğü gecikmeli öğrenen Townshend, Fry'a Delamain'in çarpışmaya girdiğinin açık belirtilerini görene kadar askerlerini taarruza geçirmeme emrini verdi. 18. Tugay gereğince gizlenerek sonraki dört küsur saat boyunca yerinde kaldı.

Bu arada Hoghton çarpışarak güneye doğru bir yol açmıştı. Öğle civarında Delamain durumu yeniden değerlendirmek üzere onu bir toplantıya çağırdığında, kendisiyle buluşmak üzere nehre doğru ilerlemeyi sürdürmesini bildirdi. Ama yavaş ilerleyen Hoghton, nehre üç kilometre kala isabetli top ateşi altına girince ricat etmek zorunda kaldı.

31 Süvarilere iki halif zırhlı arabanın eşlik etmesiyle, Mezopotamya hareket alanında bu tür araçlar ilk kez işlevsel olarak kullanılmış oldu. İlem seyyar makineli tüfek yuvaları hem doğaçlama ambulanslar olarak yararları görülmekle birlikte kısıtlılıkları da ortaya çıktı; dingillerinin bukulmesi ya da kırılması yüzünden her ikisi de 28 Eylül'de ikindiye dek saf dışı kaldı.

Bu arada Delamain hedefinin (epeyce) yakın mesafesine girdiği için sağ kanadında hatırı sayılır bir düşman takviye gücü belirdiğinde, dönüp onları karşılama dışında bir seçeneği kalmadı. Bu güç Nurettin Bey'in nehrin öbür yakasına gecikmeli gönderilen eldeki son yedekleriydi; on iki saat boyunca neredeyse aralıksız yürüyüp çarpışmış olan bitkin İngiliz askerlerine kıyasla çok daha zinde oldukları için oldukça büyük bir darbe indirebilirlerdi ama öyle olmadı. Aksine, dört sahra topunun mukabil batarya ateşiyle kısa sürede susturulmasıyla birlikte, Delamain'in küçük kuvveti süngü takmış halde ilerleyerek Türkleri çöken karanlığa doğru püskürttü ve mevzilerini ele geçirdi. Bu arada Fry nal biçimli bataklığın kuzeyindeki ilk mevzilerinde saldırıya geçmişti; Delamain'den beklediği destek gelmeyince ve karanlık bastırınca adamları düşman hattına 500 metreden fazla yaklaşamadı ve orada mevzilendi.

Ertesi sabah ilk ışıklarla birlikte keşif uçuşları nehrin her iki yanında Türklerin mevzilerini terk ettiklerini ortaya çıkardı; donanma filotillası geçiş engelini kolayca yardı ve Kut'a kadar ilerleyip sabah onda kasabanın açıklarına vardı. Türklerin vapurlara binip nehrin yukarısına doğru kaçtığı haberleri üzerine peşlerine düştü; ama dağ toplarının ateşiyle karşılaştı ve bu arada Townshend'in işgal için 16. Tugay'ı gönderdiği Kut'a döndü. Daha sonra Fry'nın 18. Tugay'ı vapurlarla nehrin yukarısındaki Aziziye'ye kadar gönderilirken, Hoghton'un 17. Tugay'ı tatsız bir iş olan muharebe alanı taramasına başlayarak gömülecek ölüleri topladı ve yaralıları tahliye etti.

Kut için muharebe Türklere yaklaşık 4.000 askere mal oldu; bunların 1.153'ü 14 topla ve büyük miktarda levazımla birlikte esir alınan askerlerdi. İngiliz kayıpları sadece 94 ölüydü ama hastaneye yatırılan askerler 1.200'ün üzerindeydi.³² Bu çok sayıda yaralı ordudaki sıhhiye ekiplerine, özellikle de yaralıları Basra'ya ve oradaki tek hastane gemisine taşımaya tahsis edilmiş sınırlı kaynaklara ağır bir yük getirdi.³³

32 İngiliz Resmi Tarihi yaralı sayısının ölü sayısına oranının istatistiksel açıdan beklenmeyecek ölçüde yüksek oluşunun, yukarıya doğru atışla savunucuları durduracak şekilde tasarlanmış Türk mevzilerindeki ateşleme mazgallarından kaynaklandığını ileri sürer; yaralıların birçoğu bacaklarından vurulmuştu.

33 Askerlerin katlanmak zorunda kaldığı şartlara ilişkin anlatımlar korkunçtu; ilgili herkes bu durumu İngiliz kamuoyunda öğrenilmesini önlemek için elinden gelen her şeyi yaptı. Ancak sonunda raporlar Birleşik Krallık'a ulaştı ve halkın oldukça büyük tepkisi, Mezopotamya'ya bir soruşturma heyeti gönderilmesini beraberinde getirdi. İlk başta Hindistan idaresinde görevli Sir William Vincent'ten ve Tümgeneral A. H. Bingley'den oluşan heyete daha sonra Kızılhaç komiserlerinden E. A. Rudsdale de katıldı. Mezopotamya Komisyonu'nun raporuna bir ek olarak yayımlanan heyet raporundaki (çok sert) eleştirilerden en büyük payı Nixon ve Sıhhiye Dairesi Başkanı Tümgeneral William Babbie aldı.

Kut Kuşatması

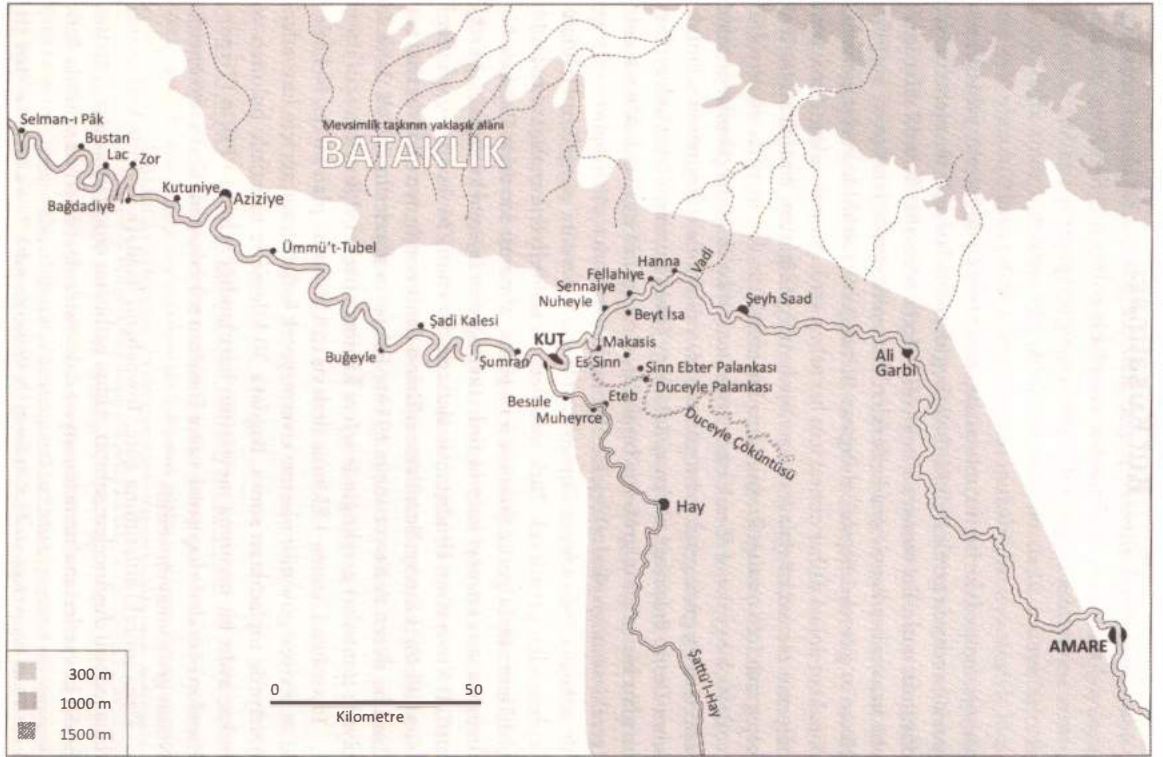
Mezopotamya'daki İngiliz müdahalesinin birinci yıldönümü yaklaşırken, gerek Londra'da gerek Delhi'de seferin gidişatına dair açık bir memnuniyet duygusu vardı. Bu tamamen haklıydı; küçük istisnalar dışında sefer kuvveti hemen her karşılaşmada Türkleri ezici yenilgiye uğratmıştı ve Sir John Nixon'ın görevini timsali olduğuna inandığı bir canlılıkla yerine getirmiş olmaktan dolayı iftihar etmesi için her sebep vardı. Sonraki adımı atma, yani bölgenin merkezi Bağdat'ı alma zamanının geldiğinden emindi ve bu izni koparmak için ortalığı kızıştırmaya koyuldu.

Böyle bir girişime dönük iştah yavaş yavaş kabardı. Karşı çıkanlar genelde sadece insan gücü gereklerini gözetten bir yaklaşımla tedirgindi ve sonunda konu Deniz Bakanlığı ve Savaş Bakanlığı Savaş Kurmay Heyeti'nden oluşturulan bir çalışma grubuna bırakıldı. Grup şehri işgal etmekten ziyade (gerekirse uzun sürecek) yıkıcı bir baskından yana görüş belirtti. Netice bir uzlaşma oldu; Savaş Konseyi üstün bir kuvvetin, sözcelimi Gelibolu cephesinden getirilecek Türk askerlerinin tehdidiyle karşılaşma halinde, birliklerin hızla geri çekilmesi için tedbir alınması kaydıyla Bağdat'a bir ilerleyişe izin vermeyi kararlaştırdı. Bu doğrultuda, önceki isteksizliğe rağmen, D Kuvveti'nin Hindistan'da alelacele derlenmiş 34. ve 35. tugaylardan¹ oluşacak "Acil Kuvvet"le takviye edilmesi benimsendi; ayrıca önceki kış zor duruma düşen A Kuvveti için 1914'te Fransa'ya gönderilmiş Hint 3. ve 7. piyade tümenleri gerektiğinde sefere katılmak üzere çekilecekti.

Townshend hemen 4 Ekim'de ilerleyiş için bir taslak plan sundu. Nehirdeki su seviyesi güvenilir ulaşım elvermeyecek kadar alçalacağı için kuvvetleri Aziziye'de topladıktan sonra, Bağdat'a 30 kilometre mesafede bulunan ve birkaç aydır bir savunma mevzisinin hazırlandığı Selman-ı Pâk'ta (Tizpon, Ktesifon) Türklerle kapışmak üzere Dicle'nin sol yakasında ilerlemeyi önerdi. Nixon genel onayını verdi.

Daha sonraki anlatımına göre, Townshend Bağdat'a ilerleme konusunda daha tedbirli düşüncelere sahipti. Aldığı istihbarat raporlarına göre Nurettin Bey'in kuvvetleri muhtemelen sayıca daha üstündü. Nixon da yakında Türk

1 34. Piyade Tugayı (Tuğgeneral E. C. Tidswell) 1/5. Kraliyet Batı Surrey Taburu, 31. Pencap Alayı, 112. Piyade Alayı ve 114. Maharatta Alayı'ndan, 35. Piyade Tugayı (Tuğgeneral G. B. H. Rice) ise 1/5. Buff Taburu (Doğu Kent Taburu), 37. Dogra Alayı, 97. Piyade Alayı ve 102. Ağır Piyade Alayı'ndan oluşmaktaydı.

Harita 6. Mezopotamya-Selman-ı Pâk'tan Amare'ye

takviyelerinin geleceği ve Türk Altıncı Ordusu'nun komutanlığına tecrübeli Alman Feldmareşal Colmar Freiherr von der Goltz'un getirileceği yönünde uyarıldı. Aslında daha önce 1. ve 5. sefer kuvvetleri (bkz. Bölüm 7) olarak bilinen 51. ve 52. piyade tümenleri Ermenistan'dan yola çıkmıştı ve Bağdat'a ancak kasım ortalarında varacaktı; ama bir İngiliz ilerleyişine karşı koymaya zamanında yetiyecekti. Nurettin Bey ayrıca yerel güçlerden 45. Tümen adıyla, yaklaşık 4.000 jandarmadan oluşan yeni bir birlik oluşturmuştu ve bu kuvvet çarpışmaya hazırды.

Nixon 24 Ekim'de Bağdat'a ilerleyiş onaylayan mesajı aldı ama emri Townshend'e dört gün sonra aktararak ilerleyişin 14 Kasım'a kadar başlamasını istediğini bildirdi. Aziziye'de 18. Tugay'ın 5 Ekim'deki çıkarmasıyla başlayan yığınak o tarihte tamamdı. Townshend'in kuvveti istihkâmcılar ve geri kademe personeli de dahil yaklaşık 13.500 kişiydi ve 35 topa sahipti; *Comet*, *Shaitan* ve *Sumana*'nın yanı sıra *Firefly*² adlı yeni bir gambotla, ayrıca *Shushan* ve *Mahsoudi*'nin çektiği, 4,7 inçlik donanma topları ve 5 inçlik obüsler monte edilmiş yük mavnalarıyla desteklenmekteydi. Seferin öncü birliği Kutuniye'yi işgal etmiş, keşif kolları Bağdadiye'ye ve Zor'a kadar gitmişti. Townshend 15 Kasım'da Kutuniye'ye başka askerler sevk etti ve 19 Kasım'a doğru bütün ana kuvveti Zor'a ulaştı.

Şimdiki El-Medayin kasabasının yakınında olan Selman-ı Pâk (Ktiresifon) 1915'teki haritada bir noktadan ibaretti ama eski çağlarda önemli bir yerdi. Nitekim Sasanilerin merkezi olarak belki 30 kilometrekarelik alanı kapladığı 6. yüzyılda dünyanın en büyük şehri olduğu söylenir. Şanlı geçmişi yansıtan (ve hâlâ duran) kalıntılarının en önemlisi Hüsrev Kemer'i'ydı. Otuz metreyi aşkın yükseklikteki bu tonozlu yapı, bir süslü duvarla birlikte eski imparatorluk sarayından geriye kalan tek şeydi. Oranın üç kilometre kadar güneydoğusunda Yüksek Duvar olarak bilinen bir kesim vardı. Bir dik aç oluşturacak şekilde yüzlerce metre uzanan bu sırtların ya da tümseklerin yüksekliği bazı yerlerde 15 metreye varmakta, taban kalınlığı ise 80 metreyi bulmaktaydı.

İkinci yapı sol yakadaki Türk savunma hattının aşağı yukarı merkeziydi. Nehre bakan bu hat kabaca kuzeydoğu yönünde 10 kilometre kadar ve derin siperlerle birbirine bağlanmış, 400 ila 600 metre aralıklı 15 palankadan

2 *Firefly* Birleşik Krallık'ta Yarrow on the Clyde tersanesince imal edilmiş kısımları Abadan'da monte edilen yeni "Fly" sınıfı nehir gambotlarının ilkiydi. Gönderilecekleri yeri kamufler etmek için Çin gambotları olarak anılan teknelerden önce 12 tane sipariş edildi ve sonradan dört tane daha eklendi. Ağırlıkları 98 ton ve su çekimleri sadece 0,6 m olan gambotlar 4 inçlik bir top, 12 librelik bir top, 6 librelik bir top, 3 librelik bir top ve dört ya da beş makineli tüfekle donatılmıştı. Bir menfez içinde çalışan tek pervanenin çektiği gambotların hızı saatte 19 km düzeyine kadar çıkmaktaydı.

oluşmaktaydı. Tel mâniâların koruduğu hatta Türk 38. (güneyde) ve 45. tümenlerine bağlı 9.500 askerin yanı sıra 20 top vardı. Savunma hattının kuzeyinde alçak tümsekler üzerinde kurulmuş iki palanka son derece sağlamdı. On sahra topu ve üç ağır topla birlikte 3.500 mevcutlu 35. Tümen'in konuşlandığı nehrin ötesinde, savunma hatları bir buçuk kilometre boyunca keskin bir açı oluşturacak şekilde uzanmaktaydı.³ Sol yakadaki Kuseybe'nin önünde, asıl hattın üç kilometre kadar gerisinde ikincil bir savunma hattı vardı; çok daha az tahkim edilmiş olmakla birlikte, alçak bir sırttaydı ve arkasında 51. Piyade Tümeni yedekte tutulmaktaydı. Sol yakada arazi genellikle düzdü ve savunma mevzilerinin önündeki tek tük çalılıklar temizlenmişti. Neredeyse dört kilometre boyunca Türk sol yaka cephesine yaklaşık bir kilometre mesafede paralel uzanan nehir, bu kesimin sağ yakadaki ağır topraklarla korunan aşağı ucunda batık gemilerden ve bağlı mayınlardan oluşan aşılmaz bir bariyerle tıkanmıştı.

Townshend kuvvetini A Kolu, B Kolu, C Kolu ve "Seyyar Kol" adlarıyla dört kola ayırırken hiçbir tümeni yedekte tutmadı. Tümgeneralliğe yeni terfi etmiş Walter Delamain'in komutasındaki A Kolu ("Ana Kitle") beş buçuk piyade taburu (3.650 asker) ile birer sahra ve obüs bataryasından oluşmaktaydı. Hamilton'un komutasındaki B Kolu ("Çevirme Kuvveti") dört taburdan (2.700 asker) ve bir sahra bataryasından oluşmaktaydı. Hoghton'un komutasındaki C Kolu ("Asgari Kuvvet") üç buçuk tabur ve öncüler (2.400 asker), bir süvari taburu, bir sahra bataryası ve birkaç ağır toptan oluşmaktaydı. Melliss'in komutasındaki Seyyar Kol bir piyade taburu, süvarilerin büyük bölümü, onların topları, bir Maxim bataryası, 12 kamyonu ve iki zırhlı arabaya bindirilmiş bir motorize makineli tüfek birliğinden oluşmaktaydı.

Townshend'in niyeti hem cepheden hem sağa doğru bir kanca hareketiyle şaşırtma verdikten sonra, savunma hattının kuzey ucunu oluşturan palankalara verdiği adla Can Alıcı Nokta'ya karşı belirleyici saldırıya geçmekti. Solda yer alan C Kolu düşman menziline girip çarpışmaya başladığında, epey kuzeyde önceden mevzilenmiş B Kolu ve Seyyar Kol ilerleyecek, süvariler de ikincil savunma hattının arkasına geçecekti. Ardından bir kısaç hareketi olurken, A Kolu toplanmış ateş için bütün topların üzerine çevrileceği Can Alıcı Nokta'ya (bundan böyle CAN) taarruz edecekti.

Ön yayılım ateşi sabah yedi dolayında başladı. On beş dakika kadar sonra Hoghton'un adamları sisin içinde ilerleyerek Türk mevzisinin uzun tüfek menziline girdi, ama onları ateş etmeye yöneltmedi. Townshend sekize çeyrek kala Hamilton'a ileriye gitme, Melliss'e onunla uyumlu hareket etme

3 Bu yakadaki savunma hattının nehre indiği kesim, güneye doğru at nalı biçiminde bir bölümü ortadan kaldırmak üzere 1912'de kazılan yapay bir "yarık"ta yer almaktaydı; savunma mevzileri o sırada kurumuş bu yatağın iki yanındaydı.

emrini verdi. B Kolu iki kilometre kadar mesafe aldığıında, Nurettin Bey yerel yedeklerden oluşan iki taburu açık alanda onları karşılamaya gönderdi; bu arada etkili top ateşi altına girmiş CAN'ı takviye etmek üzere daha fazla asker sevk edildi.

Ön koşulların henüz oluşmamasına karşın, uygun anın geldiği kanısına varan Delamain, kendi taarruzunu başlatmak için istediği izni aldı. Adamları yürüyüş temposuyla Türk hattının 1.000 metre yakınına vardıktan sonra, bu süre boyunca destek ateşi sağlamış olan topçuya ağırlıklarını katmak üzere makineli tüfek takımlarının epey sağda, yarım tabur nişancının solda yer aldığı bir düzende ilerleyişi 100 metre koşusuyla sürdürdüler. Hedeflerine yaklaşık 40 metre kala önlerine dikilen tel mâniaaları yarıp geçerken ağır zayıat verdiler ve saat ona doğru Türk mevzilerine girdiler. Bütün harekât ders kitabı tarzında yürütülmüştü, ama oldukça büyük bedelle.

Sonraki adım asıl Türk hattını solundan sarmak olmalıydı; ama bunun yerine Delamain'in askerlerinin yarısından fazlası, terk edilmiş sekiz topu ele geçirme niyetiyle Albay Climo'nun komutasında batıya doğru yola koyuldu. Townshend mecburen Hoghton'a adamlarını sağdaki savunma hattına doğru sürme ve CAN ile Su Palankası arasındaki mevzilere taarruz etme emrini verdi. Delamain'in son yedeklerinin yardımıyla bunu yapan Hoghton, oldukça yüksek zayıatla savunucuları Selman-ı Pâk köyüne püskürttü. Türkler 51. Tümen'in iki taburuyla ve daha önce sağ yakadan getirilmiş bir taburla karşı saldırıya geçmekle birlikte onları durdurmadılar ve çekilmek zorunda kaldılar. Climo'nun tedbirsiz ilerleyişi de durdu ve püskürtüldü. Ardından sıra o sabahtan beri yerinde çakılı duran Hamilton'ın koluna geldi. Meliss'in kolu ise yardım edecek hiçbir şey yapamadı.

Kendi anlatımına göre, Townshend insan gücü eksikliğinin Selman-ı Pâk Muharebesi'ni ona pahalıya patlatacağını o anda kavradı. İzleyebileceği tek yol kuvvetlerini yeniden düzenlemektir. Karanlık çökerken bütün birliklerine düşmanla teması kesip geri çekilme talimatını verdi. Niyeti ertesi sabah tekrar hücumla geçmekti; ama bitkin askerlerin çekilişiyle birlikte ölü ve yaralı sayımı yapılırken, buna güçlerinin yetmeyeceğini anladı.

İngilizlerin çarpışmayı bırakıp çekilmeleri sırasında, aynı ölçüde bitkin olan Türklerin bazıları Selman-ı Pâk köyünün içlerine, bazıları ikincil savunma hattına çekildi. Ancak moralleri bozuk değildi ya da en azından başlarındaki komutan Nurettin Bey'in bakışı öyleydi. Akşam dokuz sularında olumlu bir durum değerlendirmesi yapan Nurettin Bey, ordusunu 35. ve 38. tümenlerden oluşacak XIII. Kolordu ile 45. ve 51. tümenlerden oluşacak XVIII. Kolordu şeklinde yeniden düzenledi. Hâlâ sağ yakada olan 35. Tümen'e bağlı birliklerin çoğuna, gün içinde gambotlara karşı çok yararlı iş görmüş üç ağır topu bir piyade taburunun korumasına bırakarak, nehri

geçme emrini verdi. 23 Kasım'da şafak sökerken, şartların lehte görünmesi halinde yeniden çarpışmaya hazırdı.

Sabahın ilk ışıklarındaki İngiliz hava keşfinin raporu, Türklerin 15 kilometre kuzeybatıya düşen Diyala Nehri'ne ricat ettiği yönündeydi. Bu haliyle tam da Townshend'in duymak istediği şeydi; ama tamamen yanlıştı ve savunucuların çekilmesi şöyle dursun, 51. Tümen'in son iki taburu onlara katılmak üzere Bağdat'tan gelmişti. Daha doğru olan Türk istihbaratına göre, İngilizler CAN'ın kuzeyindeki ve kuzeydoğusundaki alanı boşaltmıştı. Bu durum Nurettin Bey'i karşı saldırıyı yeniden başlatmaya ikna etti; dönüp geriye bakıldığında, planı uygulamaya geçirmeyi ikindiye bırakmış olması sadece şaşırtıcı sayılır. Daha önce harekete geçmiş olması halinde daha büyük başarıya ulaşabilirdi; ama hedeflerini ele geçirdiğinde hava kararmıştı ve gece yarısına kadar saldırı hareketine yeni askerleri sürmesine karşın, hatları yaramadı.

Nixon ertesi sabahın ilk saatlerinde, Selman-ı Pâk'ta yapabileceği bir şey kalmadığı sonucuna vardı ve kurmay heyetiyle birlikte Lac'a döndü; Townshend bu arada bir çekilmenin (askeri) erdemini yerinde kalmanın "siyasal" yararlarıyla karşılaştırıp tartmaya başladı. Saat on bir buçukta birinci şıktan yana bir tutumda karar kıldı. Kararını telgrafla bildirdiği Nixon'ın mutabık kalmasına karşın, saat on ikiyi yirmi gece fikrini değiştirerek yerinden ayrılmayacağını ve bütün teknelerle donanma eşliğinde Bustan'a çıkma emrini vereceğini bildirdi. Nixon ona gambotların bile Bustan'a kadar varamadığını hatırlattı; ancak fikrinden caymayan Townshend "çekilmemenin bölgede, Hindistan'da ve ülkede çok daha iyi bir siyasal etki yaratacağını" belirtti ve sonunda Nixon razı oldu.

Öğleden sonra saat dört sularında, Delamain sağ kanadının Yüksek Duvar'a çekilmesini perdelemek üzere karma bir piyade kuvvetini tekrar CAN'ın kuzeyine sürdü. Bu hamle Nurettin Bey'de İngilizlerin bir karşı saldırıya hazırlandığı kanısını uyandırdı. Düşmanın gücünden emin olmadığı için sonuçta basiretin cesareten sayılabileceğine karar verdi ve adamlarına Diyala Nehri'nin arkasına çekilmeyi emretti. Çekilme 25 Kasım sabahına doğru saat dörtte başlarken, Irak Süvari Tugayı bunu perdelemek üzere geride kaldı. Günün ilk ışıklarıyla birlikte İngilizlerin aslında CAN'ı boşalttığı ve atak bir davranış içinde olmadığı ortaya çıktı; anlaşıldığı kadarıyla Türk komutanın acele davrandığını kabullenmesi birkaç saati aldı ama öğle dolayında askerleri Selman-ı Pâk mevzilerini yeniden işgal etti.

Türklerin geri döndüğünü öğrenen Townshend bir kez daha fikrini değiştirdi ve Aziziye'ye girmiş olan Nixon'a bunu "Siyasal sebeplerin askeri sebeplerle çatışmasına fırsat vermek [...] daima vahimdir" sözleriyle açıkladı. İngilizlerin çekilişi o akşam hava karardıktan sonra başladı. Artçılar Lac'a gece

yarısı vardı. Orada dinlenen askerler 35 kilometre ötedeki Aziziye'ye doğru 27 Kasım sabahı yola koyuldu; birliklerinden kopanlar yollarını şaşırđıklardan yirmi dört saat sonra onları izledi. Aynı gün Türkler Lac'a ulaştı ve Mezopotamya'ya varan ilk Alman uçağı keşif uçuşu yaparak⁴ Nurettin Bey'e ve Bağdat'tan gelmiş olan Halil Bey'e durumu rapor etti.

Townshend karaya oturan ve kurtulmaya çalışırken bir çatlaktan su alan *Shaitan*'ı kaybettiğı Aziziye'de iki gün kaldıktan sonra Ümmüt-Tubel'e geçti. Türklerin ortaya yetişmesi üzerine girmek zorunda kaldığı kısa süreli artçı çarpışmada başlıca zayıat, kazanına doğrudan bir isabet alan *Firefly* ve onu yedeğine almaya çalışırken karaya oturup kısa sürede yanmaya başlayan *Comet* oldu. Nunn temel makine aksamının ve donanımını sökülmesinden⁵ sonra her iki geminin terk edilmesi emrini verdi. Townshend hiç mola vermeden, Ümmüt-Tubel'e 42 kilometre uzakta ve Kut'a giden yolun yarısının ötesinde olan Şadi Kalesi'ne kadar gitmeye karar verdi. Kolun baş tarafı oraya akşam dokuz sularında, arka tarafı ise ancak sabaha doğru vardı. Bitkin askerler aşırı soğuktan dolayı rahatsız bir uyku çektikten sonra şafakta tekrar yürüyüşe geçti. Kolun baş tarafı, Kut'a kısa bir mesafede olan ve yemeğın hazırlanmış olduğu Şumran'a (Şemam) 2 Aralık'ta hava kararıırken ulaştı. Gece yarısına doğru geride kalan son birlikler geldi ve ertesi sabah her rütbeden toplam 10.400'e yakın asker⁶ – sonraki aylarda tanıyıp nefret edecekleri kasabaya girdiler. Nixon'a mesajında "Kut'u tıpkı Çitral gibi savunmakta kararlıyım" sözünü veren Townshend, on yıl önce Hindistan'ın Kuzeypatı Sınırı bölgesindeki bu kasabaya dönük kuşatmayı nam salacak şekilde savuşturmasını kastetmekteydi.

Townshend'in Şumran'a vardığı sırada Kut'tan ayrılıp Basra'ya giden Nixon, onu beklemek üzere oradaki garnizonun komutanı Tuğgeneral J. C. Rimington'la birlikte Sir Percy Cox'u bırakmıştı. Bir savunma mevzisi olarak Kut'a güvenmeyen Rimington, kasaba dışında Townshend'i karşıladı ve Es-Sinn'e ilerlemeye ikna etmek için çalıştı. Townshend adamlarının Kut'tan daha öteye yürüyemeyecek kadar bitkin olduğunu ve Kut'ta depolanmış büyük miktardaki erzakı ve cephaneyi Türklerin gelişinden önce taşımının zaten imkânsız olduğunu söyleyerek öneriyi reddetti. İki gün sonra Türkler

4 İngilizler düşmanın elinde uçak bulunduğunu ancak 1 Ocak'ta öğrenebildi.

5 Sökme işlemine toparların kama gövdeleri dahildi; ne yazık ki *Firefly*'ın 4 inçlik topunun güverte altında tutulan yedek kama gövdesi o karışıklıkta gözden kaçtı; topun Türkler tarafından onarılarak yeniden kullanılır hale getirilmesi daha sonra ciddi sonuçlar doğuracaktı.

6 Townshend'in 5 Aralık'ta öğle sularında gönderdiği mesajdaki rakam buydu. "İlek başına piyade kuvvetinde sadece 7.500 kadar muharip askerim var" diye eklemişti. Hesabı sayıca 4.000'i geçen geri hizmet mensuplarını kapsamamaktaydı.

sadece yirmi dört saat öteyken Nixon'a şunu bildirdi. "Kut'u mevcut sürede olabildiğince sağlam bir kampa çevirmekteyim. [...] Basra'dan gelecek büyük kuvvetlerce kesinkes kurtarılacağımı hesaplayarak kendimi buraya kapatıyorum."

"Sizi olabildiğince erken kurtarmak için çaba gösteriliyor" karşılığını verdi Nixon. "Bunun iki ay içinde olacağı umuluyor."

"Durum 'iki ay' olamayacak kadar ciddi" diye belirtti Townshend. "Umarım bir aya kadar kurtarırlar. Elimdeki tayın İngiliz askerlerine ancak bir ay,⁷ Hint askerlerine ise 55 gün yeter. Tayın ölçeğini kısmam gerekecek.⁸ Çarşıdaki bütün erzaka el koymaktayım."⁹

Aralarında Cox'un ve Rimington'ın da bulunduğu ihtiyaç fazlası personel Kut'tan ayrılmıştı. Townshend süvarilerinin çoğunu ve nakliye birliklerinin büyük bir bölümünü gönderdiği 6 Aralık'ta, Kut'ta direnme konusundaki fikrini değiştirdi ve sonuçta sadece Es-Sinn'e değil, Ali Garbiye çekilmeyi önerdi. Nixon ona Younghusband'ın 28. Tugay'ının ve Süvari Tugay'ının "sonraki hafta içinde" Ali Garbi'de ve Şeyh Saad'da olacağını bildirdi. Townshend onun sözüne güvenip yatıştı. Ancak aynı gün Hindistan genelkurmayı, durumun kendisine aktarılandan daha vahim olduğuna karar verdi. Duff'a "Kut'ta tutunmanın çeşitli avantajları ve dezavantajları göz önünde tutulduğunda, riskin [...] avantajlara ağır bastığı sonucuna varıldığını, Kut'un eğer hâlâ mümkünse tahliye edilmesinin gerekli görüldüğünü" bildirdi.

Duff mesajı Nixon'a aynen aktarmak yerine, sadece Townshend'in Kut'tan çıkması gerektiğini cıtlattı. Her halükârda iş isten geçmişti. Ertesi gün Townshend "görüşünün değiştiğini" bildirdi. İngilizler Kut'a bağlanmış durumdaydı ve kasabayı tahliye etmek artık bir seçenek değildi.

7 Aynı görüşte olmayan levazım subayına göre, İngiliz askerleri için 60 günlük tayın (ama 34 günlük çay) vardı.

8 Kendi ifadesine göre, moralleri yüksek tutma düşüncesiyle bunu en azından hemen yapmadı. İngiliz askerleri tam günlük ölçek almaya devam etti: 1 libre et, 1 libre ekme, 3 ons beykin, tereyağı ve peynir, 6 ons patates, 4 ons soğan, yarım ons şeker, 3 ons reçel, 1 ons çay ve yarım ons tuz. Ölçek 8 Mart'ta 12 ons ekme, 20 ons atyada katır eti ve 1 ons reçel düzeyine indi; öbür kalemlerin hepsi bitmişti. Günlük ekme tayını zamanla daha da azalarak 18 Mart'ta 8 onsa, 10 Nisan'da da 6 onsa düştü. O sırada Hint askerleri için tayın 5 ons arpa ezmesi, 4 ons tam arpa ve 12 ons etti; üstelik Hindistan'daki İngiliz idaresinin hükümeti din önderlerinden izin almak için epeyce uğraşmasına rağmen birçok Hintli et yemekten dinsel gerekçelerle kaçınmaktaydı.

9 Bu tedbire de en azından o aşamada başvurmadı. Bütün gıda maddelerini askeri denetim altına almak açıkçası çok vahim bir hataydı. Townshend yerli halkı kasabadan çıkarma alternatifini önerdi; ama Cox böyle bir durumda en azından kadınların ve çocukların ciddi sıkıntılar çekeceği ve belki soğukta öleceği gerekçesiyle onu bu yola başvurmaktan caydırdı. Arapların son derece can sıkıcı tutumu daha sonraları Townshend'in bu tavsiyeye uymaktan duyduğu esefi, "Merhametimden dolayı hep acı bir pişmanlık duyduğum" sözleriyle belirtmesine yol açacaktı. Daha ilk günlerde yağma yaparken yakalanan 12 adamı ibret için kurşuna dizdirmesi ve başka kişileri rehin alması Arapların ona karşı ayaklanabileceği endişesini gidermeye pek yetmemişti.

Geniş stratejik çerçevede Kut'un tuhaf bir önemi vardı. İngilizlerin Aşağı Dicle'ye hâkim olmasını sağlıyor ve böylece Basra'ya giden yolu, saldıran kuvvetlere yeterince manevra alanı bırakmayacak kadar uzak bir noktada kapatıyordu. Townshend orada direnmekle, yenilgiye rağmen Bağdat'ı alma emelinden vazgeçmemiş olan Nixon'a, İngilizlerin Mezopotamya'daki konumunu güçlendirmek için zaman kazandırıyor. Ne var ki sığlığı olmayan bir nehirdeki keskin bir bükümün ucunda yer alması dışında, Kut'un önemli bir savunma konumu açısından tavsiye edilir hiçbir yanı yoktu. Townshend oraya vardığında, neredeyse hiç denecek kadar az olan mevcut savunma tertibatı bir kerpiç "tabya"dan ibaretti. Aslında çevrili bir alanın ötesine geçmeyen bu tabya, kasabanın üç kilometre kuzeyinde derin suların bir tür iskele kurmayı mümkün kıldığı yakadaydı. İskeleyi kasabanın iki kilometre yukarısında nehir kıyısındaki bir noktaya bağlayan basit bir dikenli tel çit boyunca, birbirinden kopuk dört yetersiz korugan vardı. Bu hat kasabadan çok uzak olduğu için gereğinden fazla uzundu; ama konumunu belirleyen unsur, iskeleye bitişik olmasından, ayrıca levazımın ve erzakın büyük bölümünü barındırmasından dolayı vazgeçilemeyecek olan tabyaydı. Oradaki depoyu taşımak mümkün değildi; çünkü düzgün bir savunma hattını oluşturacak siperleri kazmak için bütün sağlam erkeklere ihtiyaç vardı.¹⁰ Hattın düzenlenişindeki başka bir gariplik şuydu: Kut'un karşısındaki yakada, Şattü'l-Hay'ın ağzının yakınında İngilizlerin Yün Mengenesi Köyü adını verdiği Yekesub yer almaktaydı; yöreden temin edilmiş tahılın büyük bir bölümü oradaydı ve en azından taşınabilene kadar savunulması şarttı. Bu durum yaklaşık iki kilometre daha siper kazıp asker koymayı zorunlu kıldı. Tabyanın bitişiğine nehri aşmak için alelacele bir dubalı köprü kurulmuştu; süvarilerin ve nakliye birliklerinin geçmesinden sonra söküldü ve nehrin iki kilometre yukarısında yeniden monte edildi. 8 Aralık akşamı tekrar kullanılabilir duruma geldi ama çok geçmeden bir avantaj sağlamak yerine tehlike oluşturacağı görülünce, ertesi gece patlayıcı yüklüken yıkıldı.

Nixon ona gönderilecek takviyelerin durumunu soruşturdu ve iki ay içinde sekiz kadar düşman tümeniyle karşı karşıya kalabileceğini belirterek daha fazla takviye sağlama girişiminde bulundu. Bulgaristan'ın savaşa girmesi üzerine Selanik'e İngiliz birlikleri gönderme ve Gelibolu'yu tahliye

10 Gece gündüz vardiyalarla siper kazıldı. İrtibat hendekleriyle birlikte siperlerin toplam uzunluğunu tahmin etmek zordur. Düz hatla uzunluk helki altı kilometreye varmaktaydı ve irtibat hendekleri bunu çok daha artırmaktaydı; ama haliyle hiçbirisi düz hatlı olmadığı gibi, zikzaklar ve sığınaklar çıkarılıp taşınması gereken malzeme miktarını herhalde en az iki katına çıkarmış olmalıydı. Ayrıca mevcut dört koruganın yerine top ateşine dayanıklı palankalar geçirmek şarttı. Ciddi anlamda 5 Aralık'ta başlayan çalışmalar Noel gününde büyük ölçüde tamamlandı. Daha sonra nehir kabarınca mevzilerin birçoğu terk edildi.

etme gerekleri yüzünden sevkiyatın kesildiği ve 3. Tümen'in hâlâ Marsilya'da durduğu ama her ikisinin büyük bölümünün ve 7. Tümen'in yıl sonuna doğru Basra'da olabileceği bildirildi. Hardinge'e haftalık mektubunda Nixon'ın Avrupa'dan yeni takviyelere bel bağlayamayacağını çıklatan Chamberlain, bir süredir görüşülen başka bir olasılığı gündeme getirdi: Muharebeye hazır hale gelmeleri zaten birkaç ayı alacak olan sınanmamış İngiliz birliklerini garnizon göreviyle Hindistan'a göndermek ve böylece tecrübeli askerlerin Mezopotamya'da görev yapmasını sağlamak. Hardinge daha önce karşı çıktığı bu teklifi 18 Aralık'ta kabul etti; Kitchener'in 12 tabur göndermesi halinde, 3. ve 7. tümenlerin varışından sonra 34. ve 35. tugayların Mezopotamya'da kalmasına rıza gösterecek ve 36. Tugay'ı¹¹ ekleyerek oradaki tümen sayısını beşe çıkaracaktı.

Kut'a girmek için 9 Aralık'ta kuzeybatı kesimindeki savunma hatlarına yönelik saldırıyla ilk ciddi girişim yapıldı. İki girişimin daha püskürtülmesinden sonra Türkler daha sakin bir yaklaşımı benimsedi; oraya varıp şahsen komutayı üstlenen von der Goltz, tabyayı aşmaya dönük sıçan yolları kazmayı da kapsayan daha konvansiyonel kuşatma taktiklerine başvurulmasını emretti. Sıçan yolu uçlarının 17 Aralık'ta tabya duvarlarına çok yaklaşması üzerine, bu çalışmayı aksatacak ve mayın döşemenin ilerlememesini sağlayacak bir baskına karar verildi. Askerler şafaktan hemen önce topçu ve makineli tüfek yayılım ateşinin korumasında dışarıya çıktı. Göğüs göğüse çarpışmada 40 Türk askeri öldürüldü ve 11 esir alındı; buna karşılık sadece bir İngiliz askeri hafif yaralandı ve hiçbir mayın bulunmadı. Baskıncıların mevzilerine dönmeleriyle birlikte Türkler yeniden çalışmaya koyuldu.

Kut'u ani saldırıyla almaya dönük sonraki girişim 24 Aralık'ta geldi; anlaşıldığı kadarıyla bu emri, von der Goltz'un başka yerde meşgul olduğu sırada Nurettin Bey vermişti. Önce toplar tabyayı dövmeye başladı. Resmi Tarih'te Cecil Aspinall-Oglander bunu şöyle anlatır: "Duvarların yavaş yavaş yıkılmasıyla büyük gedikler açıldı, [...] saat on bire doğru kuzeydoğu duvarından ya da burcundan geriye çok az şey kaldı ve kuzey duvarının geniş kesimleri harabeye döndü." Bombardımanın kesilmesiyle birlikte siperlerinden çıkan Türk piyadeleri, şiddetli tüfek ve makineli tüfek ateşinin yanı sıra bir bomba sağanağıyla püskürtüldü. Saldırının akşam sekizde başlayan ikinci evresi daha karardı. Birkaç kez taarruz başarıya ulaşır gibi göründüyse de, Türkler her seferinde püskürtüldü; gece yarısı çekildikten sonra toparlanan birliklerin Noel sabahına doğru iki buçuktaki saldırısı bir kez daha boşa çıkarıldı. Türk-

11 36. Piyade Tugayı (Tuğgeneral G. Christian) 1/6. Devonshire Taburu ile 26., 62. ve 82. Pencap alaylarından oluşmaktaydı.

lerin Kut'u taarruzla almaya yönelik son girişimi oldu bu; izleyen dönemde von der Goltz'un emrine uyuldu ve yardım kuvvetinin kuşatılmış garnizona ulaşması önlenirken, İngilizlerin dışarıya çıkması beklendi.

Yardım kuvvetinin ilk unsurları (Tümgeneral Sir George Younghusband'ın 28. Tugay'ının¹² karargâhı ve 51. Sih Alayı ile 7. Tümen'in Mısır'dan öteye geçmemiş kısmı) Mezopotamya'ya 2 Aralık'ta ulaştı ve aynı gün alelacele vapurlara bindirilip nehrin yukarısına gönderildi. Aynı sonraki günlerinde gelmeye başlayan 34. ve 35. tugaylara bağlı taburlar için benzer bir yol izlendi. (Ancak 35. Tugay'ın bir kısmı Kut yerine Nasırıye'ye gitti.)

Younghusband'dan birkaç gün sonra Hindistan'dan Basra'ya ulaşan Korgeneral Sir Fenton Aylmer¹³ komutayı üstlenmek üzere nehrin yukarısındaki Amare'ye gönderildi. Oraya 12 Aralık'ta vardığında, toplam kuvvet Amare ile Ali Garbi arasına yayılmış dokuz piyade taburu, 13 süvari taburu, 16 top ve bazı destek birlikleriydi; bir buçuk piyade taburu ve bir süvari alayı daha ona katılma emriyle Basra'daydı. Eğitimli ve tecrübeli kurmay subayların azlığı ve komuta yapısındaki değişiklikler¹⁴ görevini zorlaştırdı; ama belki daha ciddi bir etken, hiçbir unsuru birlikte çarpışmamış ya da talim yapmamış kuvvetin karma yapısıydı. Nakliye teknelerindeki ağır sıkıntı da çok büyük sorunlar yarattı; asker ve levazım sevkinden sorumlu subaylar mevcut tekneleri kapmak için yarı içindeydi.¹⁵

Ocak ayının ilk haftasına girilirken, Ali Garbi'de yoğunlaşmış kuvvet bir tam tümen düzeyine ulaştı ve 4 Ocak sabahı Şeyh Saad'a doğru yola çıktı; 5 Ocak akşamı iki topla birlikte yaklaşık 2.500 kişiden oluştuğu sanılan Türk kuvvetlerinin mevzilendiği noktanın beş kilometre kadar yakınına vardı. Şeyh

12 28. Tugay (Sınır Kuvveti) 2. Leicestershire Taburu, 51. ve 53. Sih alayları ve 56. Tüfek Alayı'ndan oluşmaktaydı.

13 Hindistan'da en son merkez daire başkanlığı görevinde bulunan Aylmer, asıl komutanı Korgeneral Sir Henry Watkis'in (ve kurmay heyetinin) Fransa'da kalmış olan 3. Tümen'in komuta etmek üzere Mezopotamya'ya gönderildi. 8 Aralık'ta Dicle Kolordusu'nun, yani Kut'ta kuşatma altında olanlar dahil Üzeyir Türbesi'nin yukarısında Dicle kıyısındaki bütün İngiliz kuvvetlerinin komutanlığına atandı. Townshend'le köklü dostluğu vardı ve garip bir cilveyle Townshend'i Cital'de kurtaran yine oydu.

14 Younghusband 7. Tümen komutanlığına terfi ettirilince ondan boşalan 28. Tugay komutanlığını Nixon'ın kurmay başkanı Kemball devralmış ve onun yerine de Hindistan'dan getirilen Tümgeneral A. W. Money geçmişti.

15 Sistemdeki ciddi sorunlar (daha 1) Kuvveti'nin Basra'dan nehrin yukarısına ilerlemeye başlamasıyla açıkça ortaya çıkmıştı. Durum ancak Rangoon limanını yıllarca yönetmiş olan Sir George Buchanan'ın Aralık 1915'te liman idaresi genel müdürlüğüne atanmasıyla düzeldi ve bu da çok yavaş bir süreçle oldu. Resmi Tarih'in belirttiği gibi, Aylmer'in Hanna'daki çarpışmadan yenik çıktığı 21 Ocak'ta Basra'da 10.000 kadar asker vardı; ikınallerini sağlayacak nakliye teknelerinin yokluğu nedeniyle cepheye sürülmeleri mümkün değildi. Yeterli tekneyle neticenin hepten değişmiş olacağı tahmininde bulunmak herhalde yanlış olmaz. Tam da bir nal bir at kurtarır misali...

Saad'a aşağı yukarı aynı uzaklıktaki bu kuvvetler aslında Younghusband'ın tahmin ettiğinin en az dört katıydı ve topları da daha fazlaydı.

Younghusband'ın planı ertesi sabah sol yakada takviye edilmiş 35. Tugay'la çarpışmaya gireceği Türk kuvvetlerini kısıtırırken, 28. Tugay'la sağ yakadaki düşman kuvvetini kasabanın bulunduğu nehir bükümüne püskürtmekti. Türklerin karşıdaki üstün gücü görür görmez çekileceğine hiç kuşkusuydu. Aylmer 5 Ocak akşamı ona gönderdiği bir mesajda, olduğu yerde tutunmasını ve geri kalan kolorduyla ertesi akşam oraya varmasına kadar, düşmanı niyetini belli etmeye zorlamak için gerekenin ötesinde bir şey yapmamasını bildirdi. Younghusband önceden hazırladığı planı, Aylmer'in yeni talimatına uygun olduğu düşüncesiyle uygulamayı sürdürdü.

Hücumu 6 Ocak sabahı dokuzda, kalın sis içinde girişildi. Her iki yakadaki Türk mevzilerinin aslında Younghusband'ın sandığından daha uzun olduğu kısa sürede ortaya çıktı ve günün sonuna doğru çok az somut ilerleyiş sağlanabildi. Younghusband ertesi sabah gelen Aylmer'a, yine ilk plana göre sol yakada kısırtıcı bir çarpışmaya girerken, sağ yakadaki mevzileri yarıp geçmeyi ve ardından nehrin öbür yakasına derinliğine ateş açmayı önerdi. Ama Aylmer saldırının asıl ağırlığını sol yakaya kaydırды; orada bizzat komutayı üstlenecek Younghusband, 19. Tugay'la ve yeni gelen 21. Tugay'la takviye edilecekti.

Younghusband 21. Tugay'ı yedekte tutmaya karar verdi ve (doğrusu pek zamanı olmadığı için) yeterli keşif yapılmaksızın, 35. Tugay'a yerinde durmayı ve "hafif" 19. Tugay'a "düşmanın sol kanadını arkadan çevirip sarma"yı emretti. Sağ tarafta sağlam Türk mevzilerinin bulunduğu kısa sürede anlaşıldı ve 19. Tugay onlara toslayıp durdu. Younghusband'ın yardım için gönderdiği 21. Tugay'a bağlı iki tabur durumda bir farklılık yaratamadı; iki taburun daha gönderilmesi de pek etkili olmadı; muharebenin ikinci gününde hava kararırken hâlâ somut bir ilerleme yoktu ve zayıf tabur başına ortalama 350 kişiyle ağırdı.

Sağ yakada Kemball'un 28. Tugay'ı daha iyi durumdaydı ve öğleden sonra saat dörtte ileri hat Türk siperlerinin 300 metre kadar yakınına ulaştı; siperlere saldırıyla birlikte savunma sendeledi. Birinci ve ikinci hatlar işgal edildi ama akaçlama hendekleri açılmış zeminde gece karanlığında daha fazla ilerlemenin imkânsız olduğu anlaşıldı.

Cesaretlenen Aylmer, Kemball'ı ertesi sabah saldırıya geçirirken, Younghusband'a da onun mevzileri yarmasına kadar direnmesini bildirdi. Ancak Kemball tekrar ilerlemeye başlayınca bir kez daha sert direnişle karşılaştı ve yapılan bir keşif Şeyh Saad yolunda hâlâ en az 5.000 Türk askerinin bulunduğunu gösterdi. Çok az ilerleme sağlandı ve Younghusband gün boyunca yerinden kıpırdıyamadı.

9 Ocak sabahına sis içinde ve süren yağmur altında girildi. Keşif uçuşu yapmak mümkün değildi ama süvari devriyeleri sağ yakadaki mevzilerin boş

olduğunu bildirince Kemball hemen işgal edilmelerini istedi. Öğleye doğru on birde sol yaka mevzileri de boşaldı ve on bir buçukta Aylmer her iki yakada Şeyh Saad'a doğru genel ilerleme emrini verebildi. Saat ikide kasaba işgal edildi ve süvari devriyeleri ötedeki kırsal alana gönderilirken, gambotlar nehrin yukarısına ilerledi.

İngilizler açısından Şeyh Saad Muharebesi bir Pirus zaferiydi; düşmanı önlerine kattıkları doğrudu ama sadece kısa bir mesafe için ve güçlerinin yüzde 30'unu kaybetme pahasına. Selman-ı Pâk'ta olduğu gibi, yaralıların bakımı için yapılmış düzenlemeler tamamen yetersiz kaldı. Yine asıl sıkıntıyı çeken ağır yaralılar günlerce açıkta yattı; şanslı olanların yaraları muharebe alanında sarılırken, çoğu yaralı bir battaniye bile olmaksızın tahliye olmayı bekledi. Birçoğu yardım gelmeden önce öldü.

11 Ocak sabahı yapılabilen keşif uçuşunun sonuçları Aylmer'ı doğrular nite-likte değildi; Vadi olarak anılan dere yatağının gerisindeki Türk mevcudunun önemli bir düzeyde (kurmay heyetinin tahminine göre 11.000) olduğu ortaya çıktı. Aylmer kuvvetlerinin büyük bölümünü yandan çevirme hareketiyle sağa göndererek Türkleri mevzilerinde tutmak üzere iki piyade tugayı bırakmaya karar verdi. Kuvvetlerinin sayıca az olduğu kanaatinden dolayı, sarılabileceği tek umut Türklerin bir yıl önce sergiledikleri beceriksizliğe birdenbire düşmeleri idi; bu düşük bir şanstı, çünkü çarpıştığı askerler çok farklı bir kalıptan çıkmıştı ve başlarında Şeyh Saad'da çekilmesi nedeniyle Nurettin Bey'in yerine atanan Halil Bey gibi yeni ve çok hırslı bir komutan vardı.

Aylmer geçici olarak 7. Tümen'i¹⁶ oluşturan 19., 21. ve 35. tugayları yandan çevirme kuvveti olarak belirlerken, yedeğinde 9. Tugay olmak üzere 28. Tugay'ı cepheyi tutmakla, Süvari Tugay'ını da çevirme hareketini per-delemekle görevlendirdi. 7. Tümen karanlıktan yararlanarak Şeyh Saad'ın 12 kilometre kadar kuzey-kuzeybatısına düşen bir toplanma noktasına hareket edecek, ardından sabah altı buçukta Türk mevzilerine göre "nehrin yukarısında", üç kilometre ötedeki bir noktada Vadi'yi geçmek üzere batıya yönelecek ve Türkleri derinliğine ateş altına alarak hatlarını saracaktı. Ayın biraz ışık vermesi nedeniyle gece görüşü açıktı. Akşam dokuz buçukta yola çıkan 7. Tümen sabaha doğru iki buçukta toplanma noktasına vardı; nehri akşamüstü geçen 28. Tugay, bir süre önce 19. ve 21. tugayların boşalttıla-

16 Bilesimi kısa bir süre sonra değişecekti. Tümgeneral Sir George Younghusband'ın komutasındaki 7. Tümen (Meerut Tümeni) tam toplanmış haliyle 19. Tugay (Tuğgeneral E. C. Peebles; 1. Scalorth Iskoç Taburu, 28. Pencap Alayı, 92. Pencap Alayı, 125. Tüfek Alayı), 21. Tugay (Tuğgeneral C. E. Norie; 2. Black Watch Taburu, 6. Cat Hafif Piyade Alayı, 9. Bhopal Piyade Alayı, 41. Dogra Alayı), 28. Tugay (Tümgeneral G. V. Kemball; 2. Leicestershire Taburu, 51. Sih Alayı, 53. Sih Alayı, 56. Tüfek Alayı) ve tümen birliklerinden oluşmaktaydı. 35. Tugay (ve 36. Tugay) mayısa kadar kolordu birlikleri olarak tutulduktan sonra 14. Tümen'i oluşturmak üzere 37. Tugay'la birleştirildi.

rı mevzilere yerleşerek, planlanan topçu yayılım ateşinin Türkleri Vadi'nin doğusunda Çittab Tabyası olarak bilinen, duvarla çevrili alanda toplanmış ileri mevzilerinden sökmesiyle birlikte ileriye atılmaya hazır halde bekledi.

13 Ocak şafağında yükselen mutat sis hızla dağıldı ve 7. Tümen'in konuşlanması sadece bir saat gecikti. Çittab mevzilerine dönük bombardıman istenen etkiyi sağladı; mevziler öğleye doğru 28. Tugay'ın eline geçti ve mevcudu hâlâ eksik olan 9. Tugay peşinden gidip bir gece önceki mevzilere yerleşti. Vadi'deki geçiş noktalarının yanlış seçildiği ortaya çıktı; askerler yüksek ve sarp bayırları çok fazla engele takılmadan sabah ona doğru aşarken, elle çekilmesi gereken toprakların varışı on biri buldu. Piyade kolları batıya doğru önceden belirlenmiş mesafelerine yürüdüler ve ardından nehre doğru çark ederek Tuğgeneral Norie'nin 21. Tugay'ıyla başlamak üzere peş peşe çarpışmaya girdiler. Çok geçmeden Aylmer'in planında Vadi'ye dik açılı bir akaçlama hendeğine gelişigüzel oturtulmuş bir savunma hattının hesaba katılmadığı anlaşıldı ve ilerleyiş durdu.

Bütün 21. Tugay'ın ileri sürülmesinden sonra, Younghusband sağ kanadın nehir kıyısına ulaşacağı ve savunucuların etrafında bir kordon oluşturacağı umuduyla, hattı batıya doğru daha da uzatmak üzere 19. Tugay'ı gönderdi. Bunun başarılabilmesi üzerine, 35. Tugay'la ve Süvari Tugay'ıyla takviye etme yoluna gitti. Akşamüstü yediye on kala, yani son yedeklerini sürmesinden iki saat sonra nehre ve önemli bir zafere yakın olduğu kanısına vardı; ikisine de asla yaklaşamayacaktı.

Türklerin askerlerini Vadi boyunca hattın dışına kaydırıldığını ve Younghusband'ı karşılamaya gönderdiğini öğrenen Aylmer, Kemball'a öğleden sonra dörtte toprakların ve nehirdeki gambotların yayılım ateşi korunması altında ilerleme emrini verdi. İngilizler Türk hattına 500 metre kala çalılık alanın bittiğini fark ettiler; tıpkı Selman-ı Pâk'ta olduğu gibi, savunucular çalıları yakmış ve menzil işaretleyicisi işlevini görecek kazıklar çakmışlardı. İngilizler makineli tüfek ateşinin iç içe geçmiş vuruş satırlarıyla kontrol edilen açık alanı geçerken gittikçe daha fazla biçildiler. Tugay, aralarında dört tabur komutanının üçü olmak üzere toplam 648 zayıat verince, Kemball'un çekilme dışında bir seçeneği kalmadı.

Karanlıkta yine geri çekilen Türkler bu sefer Hanna Boğazı'nın ağzındaki hazır mevzilere yerleştiler. Bir kez daha zaman kazanarak kesin bir yenilgiden kurtulurken İngilizlere ağır kayıplar verdirmişlerdi.

Aylmer önce Hanna mevzilerine doğrudan saldırmayı düşündü ama birliklerin bunu yapacak durumda olmadığını görünce, 14 Ocak'ta yeniden düzenleme, muharebe alanını tarama ve yaralıları tahliye işiyle uğraştı. Bu iş o gün tamamlanamadı. Bir haftayı aşkın süredir bozuk olan hava, öğleden

sonra şiddetli yağmurla ve kuvvetli rüzgârla daha da kötüleşti. Olağanüstü çabalara rağmen yeni bir dubalı köprü kurmaya dönük bütün girişimler boşa çıktı ve bu süreçte epeyce malzeme kaybedildi. Resmi Tarih'in ifadesiyle Dicle "gürültülü sarı taşkın" halini almıştı.

Aylmer 16 Ocak gecesi Nixon'a gönderdiği telgrafta, köprü tamamlanır tamamlanmaz Hanna Boğazı'nı yandan çevirmek üzere 3. Tümen'in¹⁷ gönderilmesini önerdi ve ayrıca Townshend'in elindeki teknelerle sağlam askerlerini sağ yakaya geçirip Es-Sinn mevzisi civarına yürütme zamanının gelmiş olabileceğini belirtti. Bu mevzinin batısında onlarla buluşup birlikte saldırıya geçecekti. Mesajın sonunda şunu belirtti: "Şimdi uygun olan fırsat, düşmanın çok yakında beklenebilecek bir hamleyle sağ yakaya asker göndermesi halinde kaçabilir. [...] Townshend bunu mümkün görüyorsa, gerekli emri çıkarayım."

Nixon buna kesinlikle yanaşmadı. Geride bırakacağı "şan" tehdit altındaydı ve üstelik ağır hastaydı. (Duff'ın yakın dönemdeki kurmay başkanı olan ve yerine geçmek üzere 19 Ocak'ta Basra'ya varan Korgeneral Sir Percy Lake'in gelişini beklemekteydi.) Planlarında Townshend'in çekilmek üzere mevzileri yarmasına yer yoktu. "Önerdiğin yol her açıdan felaket olacaktır" diye belirtti melodram havasında. "Townshend'in kuvveti Mezopotamya'daki kuvvetlerin tamamı ve imparatorluk açısından böyle bir durum varken buna onay veremem."

Yağmur hâlâ yağıyordu ve fırtınalar Dicle üzerinde hâlâ bitirelemeyen dubalı köprüyü ikide bir yıkıyordu. Aylmer o zamana kadar nehirden ancak birkaç top geçirebilmişti: Kraliyet Atlı Topçu Alayı'na bağlı "S" Bataryası'nın 13 librelik bir topu ve 10 librelik dört dağ topu. Bunlar Türklerin oluşturduğu derin mevziye karşı cepheden bir saldırıya destek için gerekli derinliğine bombardımanı sağlamaya yetmekten uzaktı. 19 Ocak'ta 19. Tugay'ın Kraliyet Sahra Topçusu'na ait 18 librelik bir top bataryası ve 4,5 inçlik iki obüs o gece hızla kabaran nehirden insanüstü çabayla geçirilirken, sağ yakaya yerleşmiş dört taburdan biri olan 93. Piyade Taburu, Hanna mevzilerinin karşısındaki bir noktaya hareket etti. Younghusband'ın 21. Tugay'ı kaldırıp personelinin diğer iki tugaya dağıtılmasından sonra, 7. Tümen'in toplam mevcudu ancak 3.500'ü bulan birlikleri de düşman mevzilerinin 500 metre yakınına ilerledi.

Mevziler nehir kıyısından bataklığın sınırlarına kadar kesintisiz bir ikili siper hattı şeklindeydi; bütün cephe dikenli tel mânialarıyla çevriliydi. Türk

17 Tümgeneral H. d'U Keary'nin komutasındaki 3. Tümen (Lahor Tümeni) 7. Tugay (Tümgeneral R. G. Egerton; 1. Connaught Piyade Taburu, 27. Pencap Alayı, 89. Pencap Alayı, 128. Öncü Alayı), 8. Tugay (Yarbay F. P. S. Dunsford; 1. Manchester Taburu, 2. Rajput Alayı, 47. Sih Alayı, 59. Tüfek Alayı), 9. Tugay (Tuğgeneral L. W. Y. Campbell; 1. Iskoç Hafif Piyade Alayı, 1/1. Gurka Alayı, 11/9. Gurka Alayı, 93. Piyade Alayı) ve tümen birliklerinden oluşmaktaydı. Mezopotamya'da tam mevcutla toplanması ocak ortalarını, yani planlanan tarihin altı hafta sonrasını buldu.

esirlerin anlatımına göre savunma hatlarının sistematik yapısı topçu bombardımanı sırasında çok etkili olmuştu; mermiler ileri hatta düştüğünde, ikinci hatta çarçabuk çekilmek ve tersi durumda aynı yola gitmek mümkündü. Bunun yanı sıra, korunma oyuklarıyla ve sığınaklarla donatılmış olan iki metre derinliğindeki mevziler sayesinde zayıat düşüktü. 35. Tugay ilerlediğinde Türk siperlerinin ancak 100 metre yakınına ulaşabildi.

Cephe hattı mevzilerini ele geçirme girişiminin boşa çıktığından Aylmer'ın haberi yoktu; her zamanki gibi 7. Tümen'in taarruz birlikleriyle iletişim içinde değildi. Saldırının planlanan şekilde ilerlediği kanısıyla, genel yedek konumundaki 28. Tugay'a 19. Tugay'ı desteklemek için ilerleme emrini verdi. Çıkma girildiği haberini sonunda alınca, Türk cephe hattına yönelik on dakikalık yeni bir topçu bombardımanına girişilmesini istedi ve Younghusband'a peşinden adamlarını bir kez daha ileri sürmesini bildirdi. Öğleyin bire on kala başlayan bombardıman pek etkili olmadı; o sırada ısıracı bir rüzgârla birlikte yağın şiddetli yağmur kısa sürede çamuru yeniden yapışkan hale getirdi. Yenilenen topçu bombardımanından yararlanmaya çalışanlar çamura ve tel kalıntılarına sıkışarak düşmanın hafif silah ateşine feci şekilde maruz kaldı.

Türkler çekilen askerleri sıkıştırmaya ya da peşlerine düşmeye çalışmıyorlardı. Ancak zayıat sayısına ve duruma ilişkin raporlar gelince, ertesi sabah hücumu yenilemeyi düşünenin imkânsız olduğu anlaşıldı. Birinci Hanna Muharebesi bitmişti; İngilizler yine 2.000'in epey üzerinde zayıat verdiler ve muharip birliklerden bazıları asıl mevcutlarının gölgesinden ibaret bir duruma düştüler. Belki daha da önemlisi, bu sefer düşman tuttuğu alandan sökülememişti.

Kut çevresinde gözlemlenen birlik sevklerinden dolayı Aylmer'ın Hanna'da 4.500'den az Türk askeriyle karşı karşıya olduğu kanısına varmış olan Townshend, orada yenilgiye uğradığı haberiyle büyük bir şoka uğradı. Savunduğu hareket tarzının önündeki engelin 21 Ocak'ta Nixon'ın ayrılışıyla ortadan kalkması üzerine, bu sefer "Kut'a dönüşü önleyen gücü alt etme"ye yönelik "büyük çaplı bir çıkış"ı öneren Aylmer'a, bir yarma hareketine girişmeye hazır olduğu ama kesinlikle dönmeyeceği cevabını verdi. Aylmer bunu öğrenince, Townshend'in önerisini desteklemek üzere Lake'e çektiği telgrafta, "yoldaki takviyelerin gelişinden sonra bile" Townshend'i kurtarabileceğini sanmadığını belirtti. Aylmer'ın güvenilirliği konusunda Lake'in kafasına kuşku tohumlarını eken belki de bu son derece ağır itiraftı.

Townshend Kut'tan çıkmayı yoğun biçimde düşünüyor olsa bile, birden fazla seçeneğe kafa yoran bir tutum içindeydi. Fiili kuvvetinin "6.450 süngü" olduğu 21 Ocak'ta, 14 günlük tayına inmiş olduğu için sorunun çapını nihayet kabullenmeye hazır olduğu mesajını ilettili; bu amaçla tayını

yarıya indirecek ve kişilerin elindeki gıda zulalarını¹⁸ ortaya çıkarmaya dönük ciddi girişimlerde bulunacaktı. Üç gün sonra dayanma gücüne ilişkin çok daha iyi bir tahmin bildirdi: Sivil halka ait evlerde ve Lynch Bros. deposunda büyük buğday ve *atta* (kabaca öğütülmüş un) stokları, ayrıca yaklaşık yirmi ton *ghee* (sadeyağ) bulmuştu. Yeniden sayım yaptırınca, ambarlarındaki arpanın 900 tonun üzerinde olduğunu saptamıştı. Tümenin 3.000 atının ve katırının kesilip yenmesi emrini vermek üzereydi. (Kendi ifadesiyle, “Aylmer’in onu kurtarabileceğini sanmadığını bildirmesine kadar bunu gündeme getirmemiş [...] [ve bu yüzden] tümenin sahada randımsız duruma düşmesine yol açmıştı.”) Bu durumda en az 56 gün daha direnebilirdi...

Aylmer’in bu haberi nasıl karşıladığını tahmin etmek zordur. Townshend’in tümeninin açlıktan kırılmasına birkaç hafta kaldığı inancıyla peş peşe üç muharebeye itilmişti; şimdi ise tümenin aylarca direnebileceği bildirilmekteydi.

Şubat başında Aylmer’in genelde bire iki ağırlıkla sol yakada olmak üzere, toplam 12.000 piyadesi, 1.300 süvarisi ve 46 topu vardı; 12.000 asker daha ona katılmak üzere Basra’dan gelmekteydi. (Hardinge ile Chamberlain arasında daha önce varılan “tecrübeli askerlerin yerine acemi askerler” mutabakatıyla aynı esasa göre, kuvveti Hindistan’dan gönderilecek üç tugayla daha güçlendirme¹⁹ yönündeki yeni bir karar belki 8.000 asker daha sağlayacaktı; ancak bu durum zaten aşırı yüklü lojistik sistemine kaçınılmaz olarak ilave baskı getirecekti.) İngiliz tahminlerine göre Türklerin Hanna’da yaklaşık 12.000 askeri ve 30 topu, Es-Sinn’de 1.000 piyade ve bir nizami süvari tugayı, Kut çevresinde ise belki 4.000 askeri vardı.

En azından kâğıt üzerinde kısa bir süre sonra sayısal üstünlük kazanacak olan Aylmer, bundan yararlanmaya yönelik yeni bir plan hazırlamıştı: Nakliye birliklerinin destekleyebileceği kadar büyük bir kuvvetle (Hanna’nın önündeki hattı tutacak birlikler dışında, ikmal kolunun her askerin beraberinde taşıyacağına ek olarak sadece bir günlük tayını taşıması kaydıyla, yaklaşık 12.000 asker) Dicle’nin sağ yakasından yukarıya ilerleyecek ve Es-Sinn’deki Türk mevzilerine saldıracaktı. Bunu başarması halinde, daha sonra Şattü’l-Hay’ı geçecek, Şumran’da nehri tekrar aşacak ve kuşatma kuvvetleriyle çarpışıp Kut’u kurtaracaktı. Harekâta (15 Şubat dolayında varacağı sözü verilen) yeni askerler Basra’dan gelir gelmez başlayacaktı. İstihkâmcılar önceden bir dubalı köprü kurmuştu.

18 Daha önce gıda satın almayı esas alması (belki öngörülebilir biçimde) yetersiz sonuçlar vermişti.

19 Bunlar 37., 41. ve 42. piyade tugaylarıydı. Yerlerini alacak 12 ilave “garnizon” taburu (sekizi o sırada Mısır’da olan Hint birlikleri) gelir gelmez Hindistan’dan yola çıkmaları ve mart ortalarında harekât alanına varmaları beklenmekteydi. Sonuçta sadece 37. Tugay öngörülen tarihte (aşlına bakılırsa biraz da önce) vardı; 41. ve 42. tugayların harekât alanına varışı nisanı buldu.

Lake planı onayladıktan sonra Duff'tan şu mesajı aldı: İmparatorluk Genelkurmay Başkanı (CIGS) Sir William Robertson, Mezopotamya için ilave takviyeler olarak, Lake'in "saflarına alıp iışeyi sağlayacak" güce sahip olması halinde, Hindistan'dan üç yeni tugayın yanı sıra, bir dağ topçu tugayıyla birlikte Tümgeneral Stanley Maude'un (Gelibolu'da çarpışan, yüzde 50 oranında zayıat veren ve hâlâ yeniden kuruluş sürecinde olan) 13. Piyade Tümeni'ni önermişti. Gerek tümen gerek topçu tugayı o sırada Mısır'daydı. Lake'in olumlu cevabı üzerine, Duff 7 Şubat'ta takviyelerin olabildiğince erken gönderilmesini istedi. Bu istek hem Londra'da hem Delhi'deki kişilerin kafasında konuya farklı bir mahiyet kazandırdı. Townshend en az mart sonuna kadar direnebileceğini söylediğine göre, daha az ivedilik söz konusuydu; Aylmer'in planladığı harekâtın yeni takviyelerin gelişine kadar bekletilmesi ve bu arada önemli sayıda ilave Türk askerinin getirilmemesi halinde, ezici bir avantaj sağlamak mümkündü.

Lake geciktirmenin çok büyük bir risk olduğu kanısındaydı; ama inatçı bir tutum takınan Duff, CIGS'ye danıştığını belirtti ve Townshend'in durumunda maddi bir değişiklik olmaması kaydıyla, Aylmer'in alabileceği bütün takviyeleri beklemesi gerektiği yönündeki ortak tavsiyeyi ilettili. Lake'in itiraz edecek bir dayanağı yoktu, çünkü daha önce CIGS'nin görüşü sadece tavsiye niteliği taşıırken, çok geçmeden uyulması gereken hüküm haline gelecekti. Bütün diğer harekât alanlarında olduğu gibi, Mezopotamya'daki savaşın idaresinin de savaş bakanının yetkisi altında CIGS'nin sorumluluğuna bırakılması için 3 Şubat'ta yapılan öneri 10 Şubat'ta kabul edildi; ancak bu durumda emirleri, harekât alanındaki kuvvetleri idare etmeyi sürdüren Hint ordusu başkomutanı aracılığıyla aktarılacaktı.²⁰

Aylmer'in Türk mevzilerine karşı sürdürdüğü düzenli bombardıman pek etkili olmadı. Dicle üzerinde, Vadi ağzının bir kilometre kadar yukarısında yeni bir dubalı köprü'nün inşası 11 Şubat'ta nihayet tamamlandı ve böylece birliklerin sevki oldukça kolaylaştı. Ama Aylmer'in hava üstünlüğünü yitirmesi keşif çabalarını köstekledi; uçakları bir bombardıman harekâtı başlatan daha güçlü Alman uçaklarıyla başa çıkmak zorundaydı artık. Başka yerlerden, özellikle Kafkasya'dan ve güneybatı İran'dan gelen haberler cesaret vericiydi; Erzurum 17 Şubat'ta Rusların eline geçti²¹ ve Türk kuvvetlerini Kut'tan uzak tutmak amacıyla saldırıya geçen Baratov'un kuvvetleri Kermanşah'a ulaştı (bkz. Bölüm 7). İran'ın öbür kesimlerinde ise durum daha kötüye gitti; bir

20 Uygulamada yeni düzenlemenin işlerlik taşımadığı kısa sürede ortaya çıktı ve Hindistan'ın Mezopotamya harekâtlarına ilişkin sorumluluğunun son kalıntısı altı ay sonra, 18 Temmuz'da Whitehall'a devredildi.

21 Kafkasya'daki Türk yenilgisi genellikle Gelibolu'da serbest kalan daha fazla birliğin Mezopotamya'ya gönderilmemesinin sebebi olarak gösterilir.

türlü yakalanamayan Alman casusu Wilhelm Wassmuss'un yarattığı sıkıntı Basra'dan ilave bir tabur gönderilmesini gerektirdi ve bölgede harekât yürütecek ayrı bir kuvvet oluşturma fikri üzerinde yoğun olarak duruldu.²²

Hava şartlarının dayattığı gecikme sayesinde planını yetkinleştirmek için bolca zaman bulan Aylmer, eski bir dere yatağı olan aynı adlı çöküntünün bir bölümündeki Duceyle Palankası'na odaklanmak üzere, sağ yakada bir yarma harekâtına girişmeye karar vermişti. Mevcut 24.000 piyadenin üçte ikisiyle yürütülmesi öngörülen harekât, pusula kerteriziyle on millik bir gece yaklaşma yürüyüşünü gerektirecekti. Saldırı kuvveti birincisi Kemball'un komutasındaki üç tugayı, ikincisi Tuğgeneral R. C. Stephen komutasındaki Süvari Tugayı'nı, üçüncüsü Tümgeneral Keary komutasındaki üç tugayı kapsamak üzere üç gruba ayrılacaktı. 35. Piyade Tugayı'ndan oluşan dördüncü grup yedekte kalacaktı. Kuvvet 7 Mart'ta karanlık çöker çökmez, Ümmü'l-Berem Bataklığı'nın kuzeyinde Siloam Havuzu olarak bilinen bir noktada toplanacak ve sabah altıyı çeyrek gece mevzilenecekti; Kemball'un tugayları Duceyle Palankası'nın güneyine yerleşirken, Keary'nin tugaylarından biri aynı palankanın doğusuna ve başka biri üç kilometre kuzeye düşen Sinn Ebter Palankası'nın doğusuna konuşlanacak, üçüncüsü de lokal yedek güç olarak kalacaktı. Townshend çevirme saldırısını yürütecek Aylmer'in Duceyle Palankası'nın güneyine vardığını görünce, en zinde askerlerinden oluşan iki tugayla Kut'tan çıkış hareketine girişmişti. Kemball planının bir nüshasının önceden eline geçmemesine karşın, ondan neyin beklendiği konusunda uyarılmıştı ve zaman çizelgesinden hoşnut değildi. Birkaç hafta önce aldığı yara yüzünden harekâta aktif rol alamayan ve Aylmer'in kurmay başkanlığını yapan Gorringe'e başvurusu geri çevrildi.

7 Mart gecesi şartların ideal olmasına karşın, buluşma noktasında epeyce karışıklık ve gecikme yaşandı ve öncü kolun baş tarafı ancak onu yirmi gece yola koyuldu. Kolun bileşenlerinin ayrı yönlerle gideceği "ayrılma noktası"na sabaha doğru iki buçuk dolayında ulaşıldı. Kemball kısa bir moladan sonra yola devam etmek yerine, nakliye kademesini kolun geri kalanından ayırma yolunu seçti; bu yüzden tekrar yola koyulması saat dördü buldu ve Duceyle

22 Bu görev 1893'ten beri aralıklarla üstlendiği çeşitli görevler vesilesiyle İran'da mükemmel bağlantılar kurmuş olan Hint ordusu tuğgenerallerinden Sir Percy Sykes'a verildi. Mart 1916'da üç İngiliz ve üç Hint subayıyla, seçilmiş 20 astsubayla ve bir süvari birliğiyle beraber Bender Abbas'a varan Sykes, Güney İran Tüfek Birlikleri'ni oluşturacak askerleri toplamaya başladı. O sırada İsveçli subayların komuta ettiği, Alman eğilimli İran jandarma gücü dağılmaya yüz tutmuştu ve kalan adamları haydutluğa yönelme noktasındaydı. Sykes onları kuvvetine katma gibi cüretli bir adım attı. Wassmuss'u yakalayamazsa da casuslarının çoğunu etkisizleştirdi. Toprakları Buşehr ve Şiraz arasındaki ticaret yolunun iki yanında kalan ve sorunlar çıkaran göçebe Kaşkay aşiretini, esas olarak rüşvetle 1918 ilkbaharına kadar dizginlemeyi başardı. Ardından Tahran hükümetinin kıskırttığı sert bir aşiret savaşını, Belucistan'dan getirttiği ilave birliklerle kısa sürede bastırdı.

çöküntüsünü geçişi ancak beşi on gece başladı; saldırı mevzisine varmasına daha beş kilometre vardı ve karanlık yarım saat içinde dağılacaktı. Kemball'a göre baskın şansı çoktan yitirilmiş gibiydi.²³

Sonuçta, kolundaki son birliklerin saat yedide çöküntüye ulaşmasına karşın, palankaya doğrudan bir taarruzun başarıya ulaşacağı neredeyse kesindi; Aylmer'ın Arap kılığına giren bir istihbarat subayının keşfi, palankanın çok az kuvvetle tutulduğunu ortaya çıkardı. Ne yazık ki, emri verme inisiyatifini hiç kimse üstlenmedi.

Kemball sabah yedi buçukta taarruz kuvvetlerinin (Tuğgeneral G. Christian'ın yarı bağımsız komutasındaki 9., 28. ve 36. tugaylar) mevzilenmekte olduğunu Aylmer'a bildirdi; ama bunun aşırı yavaş olması nedeniyle, ilerleyişe geçtikleri sırada, Halil Bey Aylmer'ın planındaki ana hamleyi anlamış ve yedeklerini harekete geçirmeye başlamıştı. Kemball'un kuvvetleri saldırıya uğrayan taraf oldu ve böylece palankaya taarruza tam yoğunlaşamaması öngörülebilir sonuçlar doğurdu.

Öğleye doğru Kemball muharebe alanının kendi kesimindeki kontrolü kaybetti; bunda tugay komutanlarının korkunç yanlışlıklarla dolu ve çoğu kez aşırı iyimser durum raporları aktarmasının da payı vardı. Aylmer saldırının çıkmaza girdiğini ancak öğleden sonra üç buçuk dolaylarında fark etti. Sebebini hâlâ bilmediği için Keary'ye henüz görev verilmemiş 7. Tugay'ı yedekte bırakarak, o zamana kadar çarpışmaya katılmamış 8. ve 37. tugaylarını Duceyle Palankası'na doğudan taarruza geçirme, Kemball'a da 28. Tugay'ın yeni bir taarruzuyla buna katılma emrini verdi.

Taarruz önceki girişimlerden daha başarılı olmadı. O sırada önemli sayıda zinde Türk askeri palankaya ve önündeki siperlere ulaşmıştı. 8. Tugay'ın ilerleyişi çöküntüye girinceye kadar iyi gittikten sonra çok yoğun ateş altına girdi. Öncü birlikler (çoğunlukla Manchester Alayı'nın yanı sıra bazı Hintli askerler) ağır zayıyata rağmen hattı fiilen yarıp palankaya girmekle birlikte püskürtüldü. 28. ve 37. tugaylar dış siper hattına dahi ulaşamadı.

Karanlık çökerken, Aylmer başarısızlığını kabullendi ve bütün kuvvete top alanına çekilme talimatını verdi. Taburlarının ağır zayıyatı (3.500'e yakın İngiliz toplamının çoğunluğu) yüzünden, Kemball buna uymakta büyük güçlük çekti. Hepsinin çekilmesi gecenin ilerleyen saatlerini buldu ve kollar geldikleri yoldan dönüşe ancak sabah beşte başladı.

Lake oldukça öngörülebilir (ve makul) bir tavırla, Duceyle'deki yenilgiden sorumlu tuttuğu Aylmer'ın görevden alınmasını hemen istedi; 11 Mart'ta

23 Aslında savaşın bitiminden sonra ele geçen Türk kayıtları Türklerin topçu yayılım ateşinin açılmasına kadar İngiliz ilerleyişinden habersiz olduğunu göstermektedir.

geçici olarak korgeneral rütbesine yükseltilecek kurmay başkanı Sir George Gorringe'i onun yerine Dicle Kolordusu komutanlığına atadı. Gorringe'in devraldığı kuvvet, Dicle'nin sağ yakasındaki 3. Tümen ile sol yakadaki Hanna mevzisinin önünde bekleyen 7. Tümen'den ibaretti; geri kalan kolordu birlikleri (bir süvari tugayı ve iki piyade tugayı) ağırlıklı olarak Vadi kampındaydı. Basra'ya 27 Şubat'ta ulaşan 13. Tümen'in²⁴ öncü birliği Şeyh Saad'a varmaya başlamıştı. Nehirde Nasiriye'de Türklerden ele geçirilip teçhizatlı sevkıyat teknesi olarak İngiliz hizmetine alınan Thorneycroft istimbotu *Flycatcher*'in yanı sıra beş gambot vardı; *Gadfly* ve *Dragonfly* dubalı köprünün aşağısında kalırken, *Mayfly* ve *Sandfly* çok daha büyük sınıftan yeni *Mantis*²⁵ gambotuyla birlikte nehrin yukarısına geçti. Nakliye durumu biraz düzelmişti; ama günlük ihtiyaç neredeyse 500 tonken, cepheye sevk edilen erzak hâlâ ortalama 300 tondur.

Es Sinn hattını çevirme girişiminin boşa çıktığının anlaşılmasıyla birlikte, Kut'ta askerlerin morali hızla çöktü. Townshend 9 Mart'ta Lake'e, 1.100 hayvanı daha kestirmekte olduğunu ve garnizon iâşesini 7 Nisan'a kadar sağlayabilmeyi umduğunu bildirdi; daha sonra tahminini bir hafta uzattı. Ertesi gün Halil Bey ona yazdığı mektupta teslim olmasını önerdi. Townshend bunu telgrafla Gorringe'e ve Lake'e aktararak müzakereye girmesinin doğru olup olmayacağına dair görüşlerini sordu. Lake bunun anlamsız olacağı yolundaki kanaatini bildirdi. Ayrıca kıdemli deniz subayına bir römorkör zırhlı kaplatmanın ve mavnaları geceleyin nehrin yukarısına çekmenin mümkün olup olmayacağını sordu. Albay Nunn'ın cevabı olumsuzdu.

Gorringe Dicle Kolordusu'nun komutanlığını üstlenir üstlenmez Kut'u kurtarmaya dönük yeni bir harekât planlamaya başlasa da, açık bir ivedilik anlayışından yoksundu. Planı fiilen uygulamaya geçirmesinin 24 gün bul-

24 Tümgeneral Stanley Maude'un komutasındaki 13. Tümen, Kitchener'in oluşturduğu "Yeni Ordu"ya bağlıydı. 38. Piyade Tugayı (Tuğgeneral J. W. O'Dowda; 6. Kraliyet Lancashire Taburu, 6. Doğu Lancashire Taburu, 6. Galler Prensi Gönüllü Taburu [Güney Lancashire Taburu] ve 6. Kraliyet Kuzey Lancashire Taburu), 39. Tugay (Tuğgeneral W. de S. Cayley; 9. Kraliyet Warwickshire Taburu, 9. Worcestershire Taburu ve 7. Galler Prensi Taburu [Kuzey Staffordshire Taburu]; Basra'da karantinada tutulan dördüncü tabur [7. Gloucestershire Taburu] ancak 19 Nisan'da katıldı) ve 40. Tugay'ın (Tuğgeneral A. C. Iewin; 8. Cheshire Taburu, 8. Kraliyet Galler Piyade Taburu, 4. Güney Galler Sınır Taburu ve 5. Edinburgh Dükü Taburu [Wiltshire Taburu]) yanı sıra tümen birliklerinden oluşmaktaydı. Bütün Yeni Ordu tümenlerinde olduğu gibi, bir öncü taburu (8. Galler Taburu) vardı.

25 *Mantis* yanılma amacıyla büyük Çin gambotları olarak anılan Insect sınıfı gambotların ilkiydi. Güya Tuna'da görev yapmak üzere Şubat 1915'te beş küçük İngiliz gemi yapım şirketine 12 tanesi sipariş edilmişti. Tasarımını Yarrow'un yaptığı gambotlar aslında 6 inçlik iki QF topuyla (biri önde, diğeri arkada), 12 librelilik iki topla ve altı makineli tüfele donatılmış küçük monitörlerdi. İkiz motorla çalışacak, menfez içindeki pervanelerle çekilecek ve 14 deniz mili (28km/saat) hıza ulaşabilecek şekilde tasarlanmışlardı. Dört tanesi Birleşik Krallık'ın doğu kıyılarında hizmete girdi; dört tanesi Port Said'e, geri kalan dört tanesi (*Gnat*, *Mantis*, *Moth* ve *Tarantula*) Mezopotamya'da hizmet görmek üzere Basra Körfezi'ne gönderildi.

ması, nehrin her geçen gün kabarmasından dolayı süratin esas olduğunu kavramış olması gerektiği göz önünde tutulunca, bazı soruları açıklamayı gerektirir. Tahminine göre, Türk asker mevcudu sol yakada çoğunluğu Hanna'da olmak üzere 9.000, sağ yakada ise 12.000 dolayındaydı. Aylmer'in bir ay önceki durumuna kıyasla daha da az seçeneği olduğu için dolambaçsız yaklaşımı seçti: Komutasındaki bütün kuvvetleri kullanarak Hanna mevzisine büyük çaplı bir darbe indirecek, hemen ardından Fellahiye'deki ve Sennaiye'deki yedek mevzileri yaracak, daha sonra nehri aşıp Es-Sinn mevzilerine ilerleyecekti. Harekât, öngörülen başlama tarihi 1 Nisan'dan altı ya da yedi gün sonra tamamlanacaktı. 13. Tümen'le birlikte cepheye 30.000 dolayında piyade ve 120'yi aşkın top sürülebilecekti; ama planların geçerliliği sonuçta sağ yakaya geçilebilmesine bağlıydı ve 18 Mart'taki yoklamanın gösterdiği üzere bu hiç de kesin değildi.

Gorringe 30 Mart'ta ilave ağır topları getirtmedeki gecikme yüzünden saldırıyı ertelemek gerektiğine karar verdi. Sonuçta, 31 Mart gecesindeki şiddetli yağmur bunu zaten imkânsız hale getirdi ve şartların yola koyulmaya elverecek kadar düzelmesi 4 Nisan'ın geç saatlerini buldu. Ertesi sabah beşe beş kala, 13. Tümen'in üç gün önce 7. Tümen'den alınarak harekât için özel eğitilmiş birlikleri, selden korkan Türklerin geceleyin kuvvetlerinin çoğunu çekmiş olması sayesinde Hanna'daki mevzileri kolayca ele geçirdi. Türklerin Fellahiye'ye doğru iki buçuk kilometre geriledikleri görüldü. Sabahın ilerleyen saatlerinde, 8. Tugay'a bağlı birlikler sağ yakadaki Ebu Ramman mevzilerini ele geçirdi; öğleden sonra karşı saldırıya yeltenen Türkler püs-kürtüldü. Toplar akşam yediyi çeyrek gece Fellahiye'yi bombardımana tuttu; dokuz buçukta yayılım ateşi biter bitmez, 13. Tümen'e bağlı 38. ve 39. tugaylar 900 metre genişliğinde bir cephe boyunca ilerledi. İnatçı direniş savunucular karşısındaki sayısal üstünlükle rahatça kırıldı ve dokuz buçukta mevzi İngilizlerin eline geçti. Sadece bir günde 13. Piyade Tümeni sol yakada iki geniş savunma mevzisini aşarak altı kilometre ilerlerken, 3. Piyade Tümeni de sağ yakada önemli kazanımlar elde etmişti.

Gorringe artık açıkta olan Sennaiye mevzilerini ele geçirme işini 19. ve 28. tugaylara bırakarak dosdoğru ilerledi; saldırıya 6 Nisan sabahı şafaktan önce girilecekti. Karanlıkta ilerleyen birliklerin, yaralılarıyla dönen 13. Tümen'in askerleriyle karışması nedeniyle, harekât daha toplanma evresinde aksamaya başladı ve karmaşık bir çapraz siper sistemi olan Fellahiye mevzisini geçerken daha da gecikti. Hat oluşturma emri geldiğinde askerler hâlâ Türk siperlerine ulaşmamıştı ve gün ağarmaktaydı; etkili makineli tüfek ateşinin sınırında olmakla birlikte, fena halde açıktaydı. Uygun anın kaçmasına karşın, çekilme yerine açık alanda ilerleme emrinin verilmesiyle birçok zayıat verdiler ve Türk mevzilerine yaklaşık 700 metre kala ancak 900 metre

genişliğinde bir cepheye sıkışarak durdular. Bazıları geri çekilmeyi başarırken, diğerleri olabildiğince mevzilendi. Sonraki iki günde Gorringe'in emrettiği şafak öncesi saldırılar daha başarılı olamadı. Artan zayıat karşısında metin kalabilen Gorringe gibi biri bile 8 Nisan'da dosdoğru bir taarruzun başarıya ulaşmasından umudunu kesti.

Tek alternatif sıçan yolu açarak ilerlemek ve kısa gece ilerleyişleriyle daha fazla mesafe almaktır; bu da varışı Townshend'in dayanabileceği sürenin ötesine uzatacaktı. Gorringe nihayet Basra'dan gelen Lake'e sonuçları sunduğunda, başkomutan yönünü değiştirmesi ve sağ yakada yeni bir hücumu denemesi talimatını verdi. Lake'in ertesi gün Townshend'e, 15 Nisan'a kadar kurtarılmasının son derece düşük bir ihtimal olduğunu bildirmesi belki kötümserliğinin bir belirtisiydi. Townshend bunun üzerine tayını daha da kısip süreyi 21 Nisan'a uzattı. Resmi Tarih şunu aktarır: "Lake daha sonra Hava Kuvvetleri'nin Kut'a belli bir miktarda erzak indirmesi için düzenlemeler yaptı."²⁶ Bu yolla ulaştırılan toplam miktar, talebi karşılamak için gerekli düzey olan günde bir tona nadiren vardı ama belki Townshend'e cesaret verdi. Zira dört gün sonra artık ölümler pençeleyeceği 29 Nisan'a kadar direnebileceğini, ancak askerlerin haftanın büyük bir bölümünde sadece kesilmiş hayvanların etini yiyerek sağ kalabileceğini bildirdi.

Gorringe sağ yaka hücumu için ancak 11 Nisan'ın öğle sonrasında bir harekât emri çıkarabildi. Ertesi sabah 3. Tümen düşmanın Beyt İsa'nın güneyindeki ileri karakol hattını ele geçirecekti; kuvvetlerin yeniden düzenlenmesinden sonra, 13. Tümen'e bağlı 38. ve 39. tugaylar Fellahiye'de yeni tamamlanan dubalı köprüden nehrin öbür yakasına geçip bu mevzileri işgal ederken, 3. Tümen Sinn Ebter Palankası'nın doğusundaki bir siper hattını 13 Nisan sabahı ele geçirmek üzere harekete geçecekti. Hazırlıkların denetlendiği o akşam hava birdenbire bozunca ve düşen yağmur toprağın emebileceği düzeyi aşınca, akşam ondan önce Gorringe yirmi dört saatlik bir erteleme emrini verdi.

O sırada sağ yakada taşkınlar neredeyse birleşerek sadece bir kuru zemin şeridi bıraktı ve istihkâmcılar Dar Boğaz olarak anılacak bu alanda bir geçiş

26 Aslında, Lake'in verdiği emir bu işi hızlandırmaktı; zira Kraliyet Hava Kolordusu'na bağlı 30. Filo, kuşatılmış garnizona 4 Ocak'tan beri iase sağlama uğraşı içindeydi. İngiliz askeri havacılık tarihindeki bu ilk hava ikmal harekâtında, gözcü kokpitindeki Lewis makineli tüfekleri ve cephane stokları sökülüp BE2C uçakları kullanıldı. Mart ve nisan boyunca her türden erzak 37 kilometre mesafedeki El-Ora sahra üssünden kalkan uçaklarla taşındı ve paketler yaklaşık 1.500 metre irtifadan atıldı. Sevk edilen kalemler arasında un, şeker, tuz, hurma, sıhhiye malzemeleri, telsiz parçaları, motor parçaları, haritalar ve hatta 32 kg ağırlığında bir değirmen taşı vardı. Tahıl çuvalları yere çarpmanın etkisiyle patlama ihtimaline karşı tedbir olarak daha geniş çuvalların içine konulmuştu. Girişim harika yürütüldü. İkmalin en yoğun olduğu nisanın son iki haftasında 40 uçuşla sekiz ton erzak indirildi; sırf ilk gündeki miktar 1.500 kg dolayındaydı. Kraliyet Donanması Hava Birliği de erzak ikmaline katıldı; bu işe pek uygun olmayan uçaklarının ikisi vurulup düşürüldü ve pilotları öldü.

yolu inşa etmeye telaşla girişti. Yolun ötesinde İkiz Kabarcık adlı bir yüzey şekli vardı ve Gorringe hemen Keary'ye Beyt İsa mevzisinin kilidi olarak gördüğü bu yeri ele geçirme emrini verdi. Keary'nin kararına göre, 9. Tugay'ın desteğiyle 7. Tugay 13 Nisan gecesi hedefe doğru ilerleyecek ve önemli bir direnişle karşılaşması halinde, 15 Nisan sabahı erkenden taarruz etmek üzere yakınında mevzilenecek, aksi halde ise dosdoğru mevziye saldıracaktı. Eşzamanlı olarak, 37. Tugay'ın desteğiyle 8. Tugay batıya ve güneye doğru ilerleyecek ve çıkıntıyı genişletecekti.

Keşif raporunda İkiz Kabarcık mevzisinin hazırlıksız bir taarruz riskini ciddiye alacak kadar sağlam tutulduğunun bildirilmesi üzerine Keary 7. ve 9. tugayların 800 metrelik bir cephede 400 metrelik açık ve çalılık alanda ilerlemesini öngören daha akılcı plana döndü. Harekât sabah beşe çeyrek kala başlayacaktı. Saat üçte şiddetli bir fırtınanın kopmasıyla, zaten yetersiz görüş alanı neredeyse sıfıra indi. Çıkış mevzilerine yönelen birlikler bu yüzden geciktir ve bazılarının yollarını şaşırınmalarıyla hatta rahatsız edici boşluklar ortaya çıktı. Bu karışıklığa ve Beyt İsa'dan ağır top ateşine rağmen düşman mevzileri 16 Nisan şafağından kısa bir süre sonra ele geçirildi ve ilerleyen saatlerdeki bir karşı saldırı püskürtülerek tutuldu. 8. ve 37. tugayların sonraki ilerleyişi ilk başta daha az başarılı olsa bile sonunda hedefine ulaştı; diz boyu suda ve kalın çamurda güçlkle yürüyen askerler Türk ileri karakol hattına ulaştı. O gece Keary bizzat Beyt İsa mevzilerine bir taarruza hazırlık için toplarını daha ileriye sürdü.

Beyt İsa önündeki Türk siper hattı nehir kıyısında güneye 600 metre kadar uzanmakta, yedi kanalın en doğuda kalanının batı yakasını izledikten sonra, suyolunun güneydoğuya döndüğü noktada tekrar batıya kıvrılmaktaydı. Ardından Sinn Sığılıkları'na doğru ilerleyerek Beyt İsa ile Şehile Tümsekleri arasındaki yolun yarısından Sinn Ebter Palankası'na uzanan ikinci bir hattan geçmekteydi. Hattın ardındaki altı paralel sulama kanalının birincisi öbürlerinden ayrı bir çığırda güneydoğuya dönerek yaklaşık 600 metre ötedeki İkiz Kabarcık mevzisinden geçmekteydi. Taarruza ilk iki kanal arasından geçilecekti; hedef Türk hattını yarararak gerisindeki bütün suyollarını kontrol altına almak ve böylece Es-Sinn mevzilerine giden yolların bu kanallarla su altında bırakılmasını önlemektir. Ardından Şehile siperlerine saldırıp ötesindeki tümsekler ele geçirildiğinde, Türklerin Makasis'te kullandığı geçiş yolu top ateşi menziline girecekti.

Yaylım ateşi 17 Nisan şafağından hemen önce başladı ve on dakika sonra piyade birlikleri, hedeflerinin önündeki bir kilometrelik alanı aşmak üzere harekete geçti. Saat sekize doğru saldırı kuvveti Türk hatlarını yarararak sekiz makineli tüfekle birlikte yüzlerce esir aldı ve kanal sisteminin batısındaki mevzileri ele geçirdi; böylece 1.000 ila 1.500 metre ötede Şehile'den güneye

doğru uzanan siperlerle karşı karşıya geldi. Ani saldırı askerlere konumlarını pekiştirecek can alıcı birkaç dakikayı kazandı; toparlanıp karşı saldırıya geçtiklerinde hamle şansları kalmayan Türkler makineli tüfek ve top ateşiyle püskürtüldü.

O gün başka bir hücumla girişilmedi. Gorringe bunun yerine Tümgeneral Maude'a, Keary'nin ertesi sabah Sinn Ebter yönündeki yeni bir ilerleyiş için askerlerini yeniden düzenlemesine fırsat vermek üzere, 13. Tümen'in tugaylarını 3. Tümen'in işgal ettiği mevzilere sürme emrini verdi. Bu ilerleyişe hazırlık için Keary'ye İkiz Kabarcık'ın 1.200 metre güneyinde sol kanadı oluşturmak üzere, bir sahra topçu bataryasıyla birlikte 37. Tugay'ı Üçgen olarak bilinen bir mevzinin civarına göndermesini bildirdi. Şehile siper hattının kendi cephesindeki 1.500 metrelik kısmına bir destek hücumu için plan hazırlama emrini alan Maude, nehri aşmış olan 40. Tugay'ı yedekte tutarak 38. ve 39. tugayları seçti.

Ne var ki Halil Bey rahat yüzü verme niyetinde değildi; hava kararırken mevzilerini 13. Tümen'e devretme hazırlıklarına başlayan 7. ve 9. tugaylar saldırıya uğradı. Önce harekete geçen ve ana hattın birkaç yüz metre önünde iki Türk topunu ele geçiren küçük bir Gurka grubu kısa sürede sarıldı. Arkadaki 1/1. ve 1/9. Gurka alaylarının ana gövdesi cesurca çarpıştı ama çok geçmeden cephanesi tükendi; Türkler akşam yediye doğru hattı yardı.

Bir kilometre gerideki İkiz Kabarcık'ta karargâhı bulunan 9. Tugay'ın yedek gücü 1. İskoç Hafif Piyade Alayı toparlandı. Güneydeki 8. Tugay'a ait makineli tüfeklerin ve açık alanlara ateş açan sahra toplarının desteğiyle Türk ilerleyişini kuzeye yöneltti. Carey'nin komutasındaki 27. Pencap Alayı, 7. Tugay'ın en soldaki birliğiydi; işlerin ters gittiğinin ilk belirtisi üzerine, Carey destek bölüğüne güneye bakan sol kanatta mevzilenme emrini verdi. Bu sağlam bir düşünceydi ama zaman Pencap Alayı'ndan yana değildi; daha mevzilenmeye başladığında, kaçan Gurkalardan ve 93. Piyade Alayı askerlerinden oluşan bir kitle saflarına daldı. Sağ tarafta 27. Öncü Alayı'na ve 128. Öncü Alayı'na bağlı iki bölüğün daha hengâmeye katılmasıyla, ricat eden asker dalgası kısa sürede 7. Tugay'ın karargâhına akın etti; tam hızla kaçmakta olan askerler nehre yöneldi. Hattın sonraki birliği olan Connaught Piyade Alayı direndi; başındaki Yarbay W. A. Hamilton'ın makineli tüfek bölüğünü sağ kanadından sol kanadına çekmeyi başarmasıyla Türkler durduruldu.

İlk baştaki gelişmeleri anında öğrenen Keary, Maude'dan destek için tugaylarını ileri sürmesini istedi. Bu belki de dönüm noktası oldu. Sonuçta, gece yarısına varmadan Keary kuvvetlerini yeniden düzenlemeyi başardı ve Maude'un askerlerinin katılması etkili olmaya başladı. Halil Bey o sırada saldırı hamlesinin yönünü değiştirerek 8. Tugay'ın mevzilerine odaklanmıştı; sabahın ilk ışıklarına kadar direnişi kırma çabası sonuçsuz kaldı. Saat beş

buçuğa doğru, Türklerin top ve makineli tüfek ateşi korumasında çekilmekte olduğu görülebilir hale geldi. Beyt İsa Muharebesi bitmişti ve bir kez daha geriye mevzileri pekiştirme, muharebe alanını tarama, yaralıları ve ölüleri toplama işi kaldı. Sırf taktik açısından bakıldığında, İngilizlerin biraz mesafe kazanması nedeniyle sonuç bir bakıma Türklerin yenilgisiydi; ama stratejik açıdan durum farklıydı. Türkler 3.000 ile 4.000 arasında ölü ve yaralı verme pahasına, İngilizlerin Dicle'nin sağ yakası boyunca ilerleme şansını fiilen yok etmişti. Sol yakadaki Sennaiye'de hâlâ süren kilitlenme durumuyla birlikte düşünüldüğünde, garnizonun açlıktan ölme noktasına varmasından önce Kut'u kurtarma umudunun neredeyse kesinlikle yok oluşu demekti bu.

Keary'nin karargâhına 18 Nisan sabahı altı dolayında varan Gorringe, hemen hücumu sürdürme yönünde emirler çıkarmaya başladı. Neredeyse yirmi dört saatlik aralıksız çarpışmadan sonra, 3. Tümen'i tekrar ileriye sürmede bir sorun yoktu; ancak Gorringe'in yoğunlaşmak istediği kesim bu kuvvetin tuttuğu cepheydi ve böyle bir durumda nispeten zinde 13. Tümen'i kuzeye yerleştirmeye ve 3. Tümen'i güney kesime kaydırmaya dönük başka bir dizi çapraşık manevraya gerek vardı. Sonuçta, gerekli yeniden düzenleme gece yarısı tamamlandı ve ertesi sabah yediyi on geç 39. Tugay, Türklerin daha fazla suyu bırakmasıyla bataklık halini almış alanda ağır ağır ilerledi; ara bölgenin daha yarı yoluna varmadan ağır top ateşiyle püskürtüldü. Sonraki birkaç günde girişimin defalarca tekrarlanması daha büyük bir başarı getirmedi.

Ondan çok önce Gorringe dikkatini tekrar sol yakaya ve Sennaiye mevzilerine çevirmişti. Ancak taşkın orada da genişti; nehir ve bataklık bir araya gelerek aşılmaz gibi görünen bir engel yaratmıştı. Devriyelerin ancak bilek hizasında suyla kaplı geniş bir şeridin bulunduğunu bildirmesi üzerine, Younghusband bu boşlukta iki öncü tugayı yan yana göndermeyi önerdi ve Gorringe kabul etti; girişimde bulunulması kararlaştırıldı. Ancak Younghusband'ın planını uygulamaya geçirmesinden önce hava şartları bir kez daha işleri aksattı; daha da şiddetlenerek kuzeye yönelen rüzgârın Suveykiye Bataklığı'ndan nehre doğru taşıdığı suların çok daha geniş bir alanı kaplaması ve 7. Tümen'in siperlerini basması, sağdaki 21. Tugay'ı mevzilerini terk etmeye ve Gorringe'i harekâtı ertelemeye zorladı. Arazide tekrar keşfin yapıldığı nisan sabahı, sığ alanda su derinliğinin 20 santime vardığı ve altında aynı derinlikte yumuşak çamur bulunduğu görüldü.

Kut'u kurtarmaya dönük son İngiliz girişi 22 Nisan sabahı altıyı yirmi geç 40 başladı; Tuğgeneral Norie 40 dakikalık yayılım ateşinden beş dakika sonra, Younghusband'a 21. Tugay'ın ilerleyeceği arazinin aşılmaz olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Younghusband, 19. Tugay'ın daha dar bir cepheye tek başına saldırmasını öngören acil durum planına döndü. Planlandığı

gibi, sabah yedide savunucuların ileri mevzilerine yönelik topçu yayılım ateşi yoğunlaştı ve birlikler 500 metrelik çamurlu araziye geçmek üzere Türk hatlarına doğru harekete geçti.

Yayılım ateşinin durmasıyla birlikte, 19. Tugay'a bağlı karma İskoç taburu, sağında 92. Pencap Alayı olmak üzere birinci hat siperlerini geçti ve ikinci hat siperlerine yöneldi. Her ikisi de suyla doluydu ve aradaki arazi top ateşiyle dövüldüğünden derin çamurla kaplıydı. Sendeleyen askerler koltuk altlarına kadar gömüldüler; elbiseleri, postalları, hatta tüfeklerinin namluları çamurla doldu.

Norie 19. Tugay'ın tam bir çıkmaza girmesi üzerine 21. Tugay'dan yardım istedi. Younghusband "Norset Taburu"nın (Norfolk ve Dorsetshire alaylarının askerlerinden oluşturulmuş karma bir tabur) yardıma gitmesi emrini verdi. Taburun harekete geçtiği sırada Türkler üçüncü hat mevzilerinden karşı saldırıya geçtiler; İngilizler can havliyle direnirken, tıkanmış silahını ateşleyemeyen birçok piyade göğüs göğüse çarpıştı. Nehrin ötesindeki yanaşık makineli tüfeklerin desteğiyle karşı saldırıyı durduran Norset Taburu'nun öncü unsurlarının Pencap Alayı'nın yardımına yetişmesi üzerine Türkler bir kez daha geri çekildi. Ancak çok geçmeden karma taburun ana gövdesinin çok fazla kuzeye saptığı anlaşıldı; derin suya batıp çakılan askerler, Türk sol kanadının ölüm saçan makineli tüfek ateşine maruz kaldılar. Kimliği hiç saptanamayan bir subayın verdiği emirle geri çekilmeleri, Pencap Alayı'nın sağ kanadını saldırıya açık hale getirdi. Sonuçta bu alay da çekilmek zorunda kaldı ve hattın o zamana kadarki insicamı bozuldu. İskoç askerlerine de çarpışmayı kesip çekilme emri verildi; birçoğu durumun imkânsızlığı kafasına dank edene kadar bu talimata uymaktan kaçındı.

Younghusband'ın ileri karargâhına sabah dokuz sularında gelen Gorringe topçu bombardımanını yenileme emrini verdi ama varılan mutabakat tekrar hücumla geçmenin yarasız olacağıydı. On biri yirmi gece Türkler ansızın iki Hilal-i Ahmer bayrağı kaldırdı ve yaralılarını almak üzere sedyelerle ilerlemeye başladı. İngilizler derhal Kızılhaç bayrakları kaldırıp aynı yola başvurduysa da, ikinci hat siperlerinin ötesine geçiş engellendi; Türkler yaralı yatan askerlerin savaş esirleri olduklarını ileri sürdü.

Günün sonuna doğru Gorringe, Kut'u kurtarmak için daha fazla uğraşmanın boşuna olduğu kanısına nihayet vardı ve bunu Lake'e bildirdi. Lake ona sağ yakada çabalarını sürdürme talimatını verdi; ama Sir Beauchamp Duff'a o gece gönderdiği gerek resmi gerek şahsi mesajlardan aynı görüşte olduğu açıktır. Ertesi gün durumun aktarıldığı Townshend, Lake'e Türklerle teslim müzakeresine oturma zamanının gelip gelmediğini sordu. Lake durumu tekrar zorlamaya hazır olduğunu ama başarısız olması halinde teslim olmanın tek çare gibi görüldüğünü belirten bir ekle birlikte, soruyu Londra'ya ve (4

Nisan'da Lord Hardinge'in yerine Lord Chelmsford'un genel valiliğe geçtiği Delhi'ye iletti. Londra'ya çektiği telgraf, CIGS'nin de teslim olma zamanının gelip gelmediğini soran yazısıyla çakıştı.

Lake'in atacak bir mermisi daha vardı. On gün önce donanma ustalarının zırhla kaplamaya başladığı yandan çarklı *Julnar* vapurunu Kut'a ulaştıracak bir plan. Vapur 24 Nisan akşamı yedide, garnizonu bir ay daha ayakta tutmaya yetecek yaklaşık 270 ton erzakla yüklü olarak yola çıktı. Gorringe vapurun gürültüsünü örtecek bir genel topçu bombardımanı emrini verdiyse de bunun bir yararı olmadı; gökteki yoğun bulutlarla şartların neredeyse mükemmel olmasına rağmen, vapur Sennaiye mevzilerini geçmeden önce saptandı. Akıntıya karşı hızının ancak altı mil (12 km/sa) olması nedeniyle defalarca vuruldu ve Makasis yakınında bir topçu güllesinin kaptan köşkünü yıkmamasıyla komutanı öldü ve komutan yardımcısı ile dümencisi ağır yaralandı. Bir kabloya çarpınca geriye savrulup karaya oturdu. Kurtarma çabaları sonuçsuz kalınca, mürettebatının sağ kalan mensuplarıyla birlikte ele geçirildi.

Lake başarısızlığı Londra'ya bildirdi ve Kitchener'in ısrar etmesi halinde kuşatmayı yarmak için son bir girişimde bulunacağını ama başarı şansına inanmadığını belirtti. Yirmi dört saat sonra Kitchener'dan cevap aldı: Devlet bakanının söylediğine göre, fikrini değiştirmesi için sağlam bir sebep olmadığı sürece müzakereye oturmaya yetkiliydi. Kut'u kurtarma girişimi son bulmuştu.

Bu çok pahalıya patlayan bir başarısızlıktı ve Dicle Kolordusu'nun zayıat oranı son derece ağırdı: İlk başta 46.500'ün üzerinde olan toplam mevcudu 25 Nisan'da fiilen 23.450 düzeyine inmişti. Tümgeneral Sir George Younghusband'ın düşmanla bu süre boyunca temas halinde olan 7. Tümen'i en feci darbeyi yemişti ve kalan mevcudu ancak 5.200 kişiydi. İngiliz Hint ordusuna bağlı 6. Tümen'in (Pune Tümeni) mevcudu ise 13.300'ün biraz üzerindeydi; buna 1.450'si hasta ya da yaralı olan 3.250 geri hizmet mensubu dahildi. Kuşatma boyunca 1.500 asker çarpışırken ya da aldığı yaralarla, Tuğgeneral Hoghton da aralarında olmak üzere, buldukları bitkileri yemekten zehirlenenler dahil 721 asker de hastalıktan ölmüştü; ayrıca kayıtlara kayıp olarak geçenler vardı.

Townshend'in ve Lake'in Türklere sunacakları pek fazla şey yoktu ve bir tür çaresizlik içinde parayla kurtulmaya çalıştılar. Bizzat Townshend 23 Nisan'da bu olasılığı gündeme getirerek garnizonun Kut'tan çıkmasına izin vermekle Halil Paşa'nın yüklenebileceği her türlü "masraf"ın İngiliz hükümetince karşılanmasını önerdi. Bu çok geçmeden Lake'in müzakere politikasının bir dayanağı oldu. 26 Nisan sabahı gönderilen mesajda bir milyon sterlinlik rakam bildirildi; ayrıca müzakerecilerin "böyle bir iş için özel vasıflar" taşı-

yan kişilerden oluşması önerildi: Lake'in istihbarat şefi Yarbey W. H. Beach'le birlikte, İnzibat Yüzbaşısı Aubrey Herbert ve Kahire'deki istihbarat kurmay heyetinden Yüzbaşı T. E. Lawrence.

Sabahın ilerleyen saatlerinde Townshend, Kut çevresindeki abluka kuvvetlerine komuta eden Ali Necip Paşaya bir mektup yazarak müzakereye oturmakla yetkili kılındığını Halil Paşa'ya bildirmesini rica etti. Garnizona müzakerecilerle birlikte erzakın gönderilebileceği altı günlük ateşkes istedi ve 6. Tümen'in beldeki silahlarına ve eşyalarına dokunulmaksızın Kut'tan ayrılmasına izin verilmesini beklediğini ima etti.²⁷ Halil Paşa öneriyi aldırmadı.

"Müzakere" seyrini uzun uzadıya anlatmaya pek gerek yok; bir son dakika dönüşü olduğu için bir özet yeterli olacaktır. Halil Paşa ile Townshend ertesi sabah buluştu. Türk komutan koşulsuz teslimi istedi ve bunun bir işareti olarak, garnizonun Kut'tan çıkıp çadırılı bir kampa taşınmasında directti; ancak Townshend'in paradan söz etmesi üzerine, konuyu Enver Paşa'ya sorması gerekeceğini belirterek hafif bir umut kapısı araladı. Townshend paraya ilaveten toplarını teslim etmeyi ve askerlerinin Türklere karşı tekrar silaha sarılmama sözüyle Hindistan'a dönmesine izin verilmesi halinde eşit sayıda Türk esiri serbest bırakmayı önerdi. Ayrıca kendi tercih ettiği yol olmasına karşın, Lake'in müzakereyi bizzat üstlenmeyi reddetmesinden dolayı Beach, Herbert ve Lawrence'ın Kut'a girişine izin verilmesini istedi. Halil Paşa ertesi gün ona baştan savarcasına bir cevap verdi. Harbiye nazırından aldığı mesajın, Kut'taki bütün silahların ve levazımın olduğu gibi bırakılması şartıyla, sadece Townshend'in "kılıcıyla birlikte" salıverilmesine izin verilmesi yönünde olduğunu aktardı. Ayrıca Townshend'in kurmay subaylarından birine, nakit bir ödemenin kabul edilebilir olmadığını, çünkü Türklerin "Kut için zaten 10.000 asker kaybettiğini" laf arasında belirtti. Townshend'in tepkisi, Lake'ten paranın iki katına, yani iki milyon sterline çıkarılmasını istemek oldu; Lake izin için Londra'ya başvuracağını ama Enver Paşa'nın ilk öneriyi reddedişine bakılırsa pek umut taşımadığını söyledi.

Artık çok geçti. Townshend'in askerleri üç günden beri hiçbir şey yememişlerdi ve zaten takatsiz halleriyle direnebilecek durumda değillerdi. Townshend o gece boyunca eldeki silahları ve askeri levazımı mümkün mertebe imha ettirdi ve 28 Nisan sabahı altıda Halil Paşa'ya koşulsuz teslim olacağını mektupla bildirerek, sadece aynı sayıda Türk esire karşılık, hastaların ve ya-

27 Umudu Junot'nun 1808'de Lizbon'da veya Masséna'nın sekiz yıl önce Cenova'da kotardığı türden bir antlaşmaya varmaktı. Andoche Junot İngilizlerle pazarlığa oturarak 20.000 askerinin silahlarıyla ve teçhizatlarıyla birlikte serbest bırakılmasını sağlamıştı. (Kararda başlıca rolü oynayan Dalrymple'in ve Burrard'ın yanı sıra, bu işle hiç alakası olmayan Wellesley de geçici olarak teşhir direğine vurulma cezasına çarptırılmıştı.) Cintra Sözleşmesi uyarınca İngiliz gemileriyle taşınıp Fransa'ya çıkarılan bu askerler tekrar savaşa sürülmüş ve büyük kısmı Moskova'dan ricat sırasında ölmüştü. Lizbon'un Kut'tan daha cazip bir pazarlık kozu olduğunu düşünmemek elde değil...

ralıların nehrin aşağısına gitmelerine izin verilmesini istedi. Beach, Herbert ve Lawrence o günün ilerleyen saatlerinde Kut'a vardıklarında yalnız bu hususları müzakere edebildiler; sonunda 1.136 asker tahliye edildi ve 345'i daha sonradan Bağdat'tan nehrin aşağısına gönderildi.

Türkler 29 Nisan'da Kut'a girdiklerinde, gerek Townshend gerek sonraki en kıdemli subay Melliss hasta olduğu için Kut'u Türk tümen komutanına teslim etmek, yaklaşık bir buçuk yıl önce Mezopotamya'ya çıkarma yapan ilk kuvvetin başındaki Delamain'e düştü. O günün geri kalanında ve ertesi günün büyük bölümünde esirler Şumran'a yürütüldü; orada nihayet onlara yiyecek olarak zar zor yutulur "peksimet" verildi.²⁸ Kalacak bir yer ve hiç battaniye yoktu; Bağdat'a doğru yola çıkukları 6 Mayıs'ta, yaklaşık 300'ü daha açlıktan ya da soğuktan ölmüştü. İstanbul'a giden bir nehir vapurunun oldukça rahat bir kamarasında çok önceden yer ayrılmış olan Townshend ise son derece uygun şartlarda hapis tutuldu.

Yırtık pırtık elbiseler giymiş, çoğunlukla yalınayak ve aç askerler yol boyunca kamçı ve sopa kullanan Araplar tarafından dürtülerek 15 Mayıs'ta Bağdat'a ulaştılar. Orada biraz dinlenmelerine izin verildi ve Delamain en kötü durumdakiler için biraz asgari tıbbi bakım sağlayabildi; ama çok geçmeden Samarra'ya kısa yolculuk için kabileler halinde trenlere tıka basa dolduruldu ve oradan 600 kilometre kadar ötedeki Resulayn'a yürütüldüler. Hint askerlerinin birçoğu orada tutularak İstanbul'dan gelen demiryolunu uzatma işinde çalıştırılırken, geri kalanlar ve bütün İngiliz askerleri tamamlanmamış hatta çalışmak üzere diğer noktalara aktarıldılar. Bir süre sonra ağır çalışmayı kaldıracak durumda olmadıkları görüldüncə, Orta Anadolu'da hastalık yuvası kamplara götürüldüler. Birçoğu yolda ve daha fazlası kampta ölüirken, bazıları takas edildi ve hattı birkaçı kaçabildi.²⁹ Esarete giden 2.900 "beyaz" askerin 1.200'e yakını sağ kaldı. Townshend sağ kalmanın ötesinde rahat bir yaşam sürdü;³⁰ hatta Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşın yürütülüş tarzını incelerken göreceğimiz üzere, sonunda bir işe yaradı.

28 Oysa *Julnar* vapurunda daha uygun nitelikte 200 ton tıyın vardı.

29 Tıhaf olmakla birlikte başarılı bir girişim *The Road to En-Dor* kitabında anlatılır.

30 Üstelik kuşatma sırasında 6. Tümen'e komuta etmede sergilediği azimden ötürü daha esaretteyken şövalyelik payesiyle ödüllendirildi. Başka kesimlerde ise hareket tarzı o kadar iyi izlenim bırakmadı ve basbayağı işbirlikçilik olmasa bile miskinlik olarak nitelendirilen tutumundan dolayı epeyce olumsuz eleştiriyə maruz kaldı.

Bağdat ve Ötesi

Kutü'l-Amare'yi Townshend'in teslim olmaya mecbur kalmasından önce kurtarma girişiminin başarısızlığa uğramasıyla birlikte, Sennaiye'de ve Beyt İsa'nın doğusunda İngiliz Dicle Kolordusu ile Türk Altıncı Ordusu takatsiz halde karşı karşıya kaldı; iki taraf da son dönemdeki çabalarla bitkin düşmüştü.

Sir Percy Lake'i teslim müzakeresine oturmak için yetkili kılan mesajında, Kitchener bundan sonra izleyeceği yönlendirici ilkeleri ortaya koydu: Geniş anlamda, bir savunma konumuna geçerken geri çekilmeyecek ve Türkleri Bağdat'ın kuzeyinde İran sınırına varmış Rus sefer kuvvetini karşılayacak birlikler göndermekten caydırmak üzere, kuvvetlerini olabildiğince yerinde tutacaktı. Lake'in Gorringe'i mümkün olan her yerde atak olmaya teşvik edeceği karşılığını vermesi üzerine, CIGS (Duff'a mesajında) konuyu açıklığa kavuşturdu: "Halihazırda [...] Kut'u ele geçirmeye ya da Bağdat'ı işgal etmeye bir önem vermemekteyiz. [...] Başka bir mülahaza söz konusu olmazsa, Lake muhtemelen Amare'ye ve hatta Kurna'ya çekilmeye yönlendirilecektir."¹

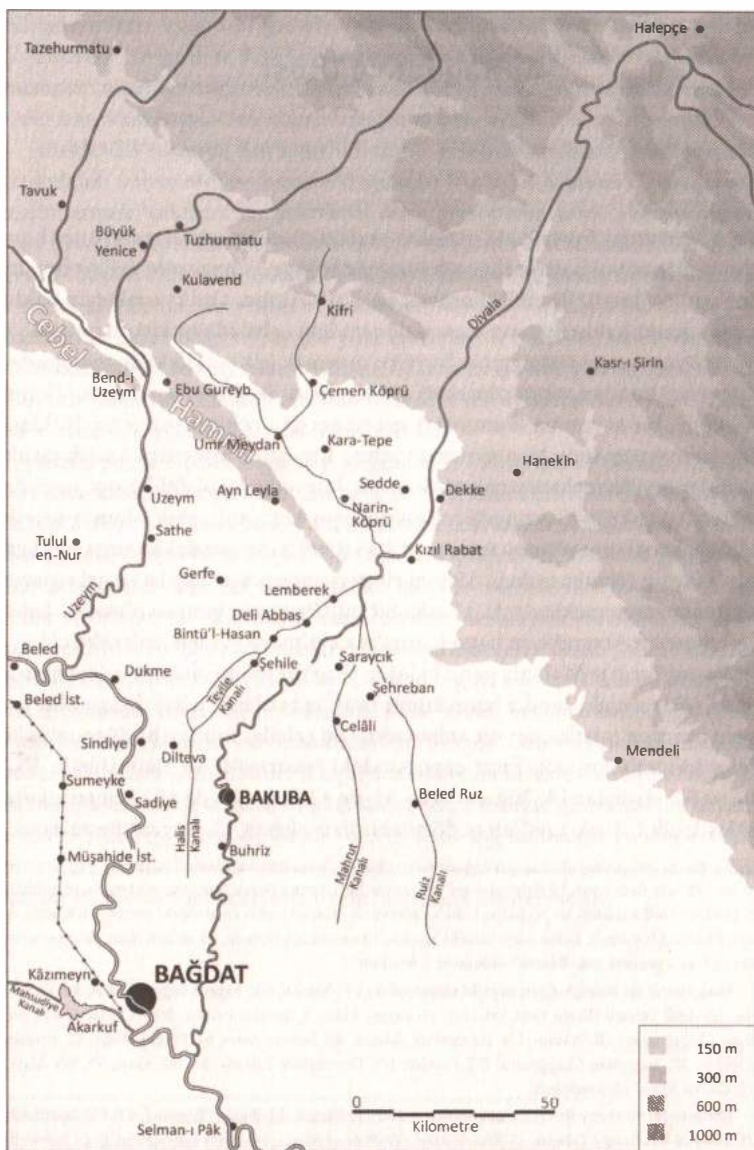
Resmi Tarih'te Moberly şunu belirtir: "Kut'un teslim oluşunu izleyen yedi ya da sekiz aydaki İngiliz hareketinin tarifi esas olarak işleri düzgün bir temele oturtma çabalarının bir anlatısıdır." Bu çabalar muharebe düzenindeki değişikliklerle başladı: Fırat cephesindeki Nasriye'de ve Hamisiye'de 35., 36. ve 37. tugaylar 14. Tümen,² 12., 34. ve 42. tugaylar da 15. Tümen adıyla birleştirildi.³ Artık zayıflamış dört taburdan oluşan 41. Tugay⁴ Basra'daydı.

1 Sir William Robertson 12 Eylül gibi geç bir tarihte hâlâ Amare'ye çekilme emrini vermeye niyetliydi. 30 Eylül'de Duff'a çektiği bir telgrafta, Lake'in görevinin "Karun Nehri civarındaki petrol yataklarını ve horu hatlarını korumak, Basra vilayetindeki işgali ve kontrolü sürdürmek, düşmanın Basra Körfezi'ne ve Güney İran'a geçişini engellemek" olduğunu tekrarladı.

2 Tümgeneral Sir Raleigh Egerton'ın komutasındaki 14. Tümen, 35. Tugay (Tuğgeneral W. M. Thomson; 1/5. Bulf Taburu [Doğu Kent Taburu], 37. Dogra Alayı, 3. Brahman Alayı, 2/14. Gurka Alayı), 36. Tugay (Tuğgeneral L. B. Walton; 1/4. Hampshire Taburu, 26. Pencap Alayı, 62. Pencap Alayı, 82. Pencap Alayı) ve 37. Tugay'dan (Tuğgeneral F. J. Fowler; 1/4. Devonshire Taburu, 36. Sih Alayı, 45. Sih Alayı, 1/2. Gurka Alayı) oluşmaktaydı.

3 Tümgeneral Sir Harry Brooking'in komutasındaki 15. Tümen, 12. Tugay (Tuğgeneral F. P. S. Durnford; 1/5. Kraliyet Batı Surrey Taburu, 43. Piyade Alayı, 90. Pencap Alayı), 34. Tugay (Tuğgeneral E. C. Tidswell; 2. Kraliyet Batı Kent Taburu, 31. Pencap Alayı, 112. Piyade Alayı, 114. Maharatta Alayı) ve 42. Tugay'dan (Tuğgeneral F. G. Lucas; 1/14. Dorsetshire Taburu, 2/5. Gurka Alayı, 2/6. Gurka Alayı) oluşmaktaydı.

4 41. Piyade Tugayı (Tuğgeneral A. Cadell) 1/4. Somerset Hafif Piyade Taburu, 6. Cat Hafif Piyade Alayı, 2/103. Maharatta Alayı ve 2/10. Gurka Alayı.

Harita 7. Mezopotamya-Uzeym/Diyala Havzası

Kurna'dan Ali Garbi'ye kadar Dicle kıyısındaki noktalara müfrezeler yerleştirildi; en güçlü birlik Amare'deydi.⁵ Huzistan'da küçük bir kuvvet, Buşehr'de iki buçuk tabur vardı. 13. Tümen'in yeniden Fransa'ya sevk edilmek üzere Mısır'a dönüşü görüldüyse de bundan sonunda vazgeçildi.

Ardından genel komuta yapısı değiştirildi. Korgeneral Sir Stanley Maude (geçici olarak terfi ettirildiği bu rütbe daha sonra Bağdat'ı almasının bir ödülü olarak asli hale çevrilecekti) 11 Temmuz'da Korgeneral Sir George Gorringe'den⁶ Dicle Kolordusu'nun komutanlığını devraldı ve 28 Ağustos'ta da Sir Percy Lake'in yerine Mezopotamya'daki genel komutayı üstlendi. Tümgeneral Walter Cayley, Maude'dan boşalan 13. Tümen komutanlığını devralırken, Tümgeneral Alexander Cobbe da Sir George Younghusband'ın yerine 7. Tümen komutanlığına getirildi. Maude elindeki kuvveti 15 Kasım'da iki kolordu olarak yeniden düzenledi. 7. Tümen komutanlığını Tümgeneral Vere Fane'e bırakan Cobbe I. Hint Kolordusu'nun,⁷ o sırada Selanik'teki 27. Tümen'e komuta eden Korgeneral William Marshall ise III. Hint Kolordusu'nun⁸ başına geçti. Bir grup lojistik uzmanı ikmal ve nakliye hareketlerini yürütmek üzere tuğbay rütbesiyle kolordulara alındı.

Bir üst düzeyde, General Sir Charles Monro Mezopotamya Komisyonu'na ifade vermek üzere Londra'ya çağrılan (bkz. s. 104) General Sir Beauchamp Duff'ın yerine Hindistan'daki başkomutanlık görevine getirildi. Daha da yüksek düzeyde, Kitchener'in 5 Haziran'daki ölümü⁹ üzerine, David Lloyd George savaş bakanlığına atandı.

Daha önce 6. Tümen'in piyade gücünü oluşturan birliklerin yerine geçmek üzere, aralarında üç İngiliz ve altı Hint taburu da bulunan ilave muharip ve

5 1. Oxfordshire ve Buckinghamshire Hafif Piyade Taburu, 2/7. Gurka Alayı, 2/119. Piyade Alayı ve 20. Pencap Alayı.

6 Gorringe döndüğü Batı Cephesi'nde, 47. Tümen'in (2. Londra Tümeni) başında pek de etkileyici bir komutanlık sergilemedi. İngiliz ordusunda tümgeneral rütbesiyle girdiği Birinci Dünya Savaşı'nı bir tümen komutanı olarak bitiren tek subay oydu. (Korgeneralliğe geçici terfisinde süre dolmuştu; savaş sonrasında aldığı terfilerle kariyerini bu rütbede tamamlayacaktı.) Bununla birlikte, 1918'de onun kıdemli kurmay subayı olarak görev yapan Feldmarschal Bernard Law Montgomery, otobiyografisinde kendi muharebe idare sisteminin başarısını onun tümeninde edindiği tecrübeye bağlar.

7 I. Hint Kolordusu'na bağlı tümen topçu ve destek birlikleriyle beraber 3. ve 7. piyade tümenlerinden oluşmaktaydı.

8 III. Hint Kolordusu bağlı tümen topçu ve destek birlikleriyle beraber 13. ve 14. piyade tümenlerinden oluşmaktaydı. Marshall daha önce Gelibolu'da tuğay (ve kısa süre bir tür tümen) komutanlığı yapmıştı.

9 Rusya'ya gitmek üzere bindiği *Ilampshire* kruvazörünün Orkney Adaları açığında, Alman denizaltısı U 75 tarafından döşenmiş bir mayına çarpıp batması sırasında boğuldu. Rusya'da yerine getireceği görev oldukça gereksizdi ve birçok yetkisinin CIGS konumundaki Robertson'a devredilmesiyle zaten işi geçmiş savaş bakanını ekarte etmenin bir yolu olarak Asquith tarafından uydurulmuştu. Alman şifresini çözen Donanma İstihbarat Dairesi'nin Orkney Adaları açığına döşenmiş düşman mayınlarına ilişkin uyarıları Amiral Jellicoe'nun kurmay heyetince yanlış yorumlanmış ve kurmay başkanı daha sonra olayı örtbas etmişti. İşin aslı ancak 1985'te ortaya çıktı.

destek birlikleri derlendi. Bunlar aynı tarzda tugay olarak düzenlenmemekle birlikte, asıllarıyla aynı adları taşıdı ve harekât alanına yaz ve sonbahar aylarında geldikten sonra bazı askerlerinin görev değişimiyle Hindistan'a dönmesi yüzünden sayıca azalmış birliklerin açığını kapatmakta kullanıldı.¹⁰ Temmuz ortasına varıldığında, sefer kuvvetinin onaylı mevcudu (Hintli 32.000 geri hizmet mensubu dışında) 41.500 İngiliz ve 54.500 Hintli personel düzeyindeydi; ancak hepsi muharip birlik değildi. Ekim sonu itibarıyla muharip birlik mevcudu 60.000 piyade ve 4.600 süvari dolayına ulaştı; o sırada donanma filotillasının toplanına ek olarak harekât alanında yaklaşık 225 top vardı.¹¹ Levazım ve barınma personelinin hareketli halde tutmak amacıyla Basra çevresinde su baskınından toprak seddelerle korunan yöre, 15.000 askere barınağın ve 7.000 askere hastane hizmetinin sağlandığı 123 kilometrekarelik bir alana varacak şekilde genişletildi. (Amare'de hastalar ve yaralılar için yatak sayısı bunun iki katıydı.)

Görev yerlerini değiştirme ve yeniden düzenleme bir yana bırakılırsa, sahada çok az hareket vardı. 19 Mayıs'taki keşif, Türklerin sağ yakaya çekilerek Beyt İsa ve Şehile mevzilerini boş bıraktıklarını gösterdi. Ardından Sinn Ebter ve Duceyle palankalarının da terk edildiği anlaşıldı ve 21 Mayıs sabahı sağ yakadaki İngiliz cephesinin Duceyle Çöküntüsü'nden Makasis'e uzanan bir hat oluşturacak şekilde ilerletilmesi, en ağır topların Şattü'l-Hay'daki Türk geçiş noktasını kontrol etmesini sağladı. Sol yakadaki mevzi aynen kaldı. Fırat cephesinin öbür kesimlerinde tek tük çatışmalar dışında ortalık sakin. Huzistan'da Bahtiyariler boru hattının geçtiği bölgeyi sıkı kontrol altında tutmaktaydı ve petrol gittikçe artan bir miktarda akıyordu. Daha doğudaki Güney İran'da ise hâlâ karışıklıkların yaşanması, Buşehr'de güçlü bir garnizon bulundurmaya gerektirdi ve Sir Percy Sykes'ın komutasındaki Güney İran Tüfek Birlikleri bunların önünü almak için epeyce çaba gösterdi; ancak durum yılın sonraki aylarında düzeldi.

Hepsinden önemlisi, hareketlilikteki bu fasıla (seleflerinden çok daha ehil bir asker-idareci olan) Maude'a, Mezopotamya'daki savaş için konsepte

10 Buna haziran, temmuz ve ağustos döneminde çürüğe çıkarılan ayda ortalama 11.000 subay ve er dahildi. Takviye birlikleri özellikle zayıf ve birçok asker çarpışmaya bile girmeksizin Hindistan'a döndü.

11 Lake daha fazla ağır top istemişti, ama eski model 5 inçlik obüslerinin yerine geçecek 4,5 inçlik 24 obüsün yanı sıra ilave bir 60 librelilik top bataryasıyla yetinmek zorunda kaldı. Maude'a daha sonra 18 librelilik toplardan oluşan ilave sahra bataryaları ve bazı uçaksavar topları, ayrıca ağır bataryaların hareket kabiliyetini yükseltmek üzere, bazıları yeni "paletli" tipte motorlu çekiciler gönderildi. Bunu Albatross ve Fokker gibi modern uçakların gelişimiyle geçici olarak Türklerin lehine dönmüş hava gücü dengesini düzeltmeye yönelik ilave ve gelişkin uçakların ve mürettebatın gönderilmesi izledi. Makineli tüfek eksikliği giderildi; Maude'un tekrar hücumla geçmeye hazır olduğu sırada, her piyade tugayının 16 Vickers'la donatılmış (ve tamamen İngiliz personelden oluşan) bir makineli tüfek bölüğü ve her taburun daha hafif sekiz Lewis makineli tüfeği vardı. Ayrıca tugay düzeyinde Stokes havanları, tabur düzeyinde daha hafif iki inçlik havanlar kullanılmaktaydı.

dayalı bir plan geliştirme zamanını kazandırdı; daha önce Bağdat'ı ele geçirme emelinin ve Kut'u kurtarma zaruretinin ötesinde bir konsept yoktu.

6 Aralık'taki yağmur Maude'un karargâhında biraz kaygı uyandırdı ama hafif yağması gün içinde hücumla geçme planını aksatmadı. Alınan karara göre, asıl darbe sağ yakadaki mevzilere vurulacak ve bunun için Marshall'ın III. Kolordu'suna, Sinn Sığılıkları-Duceyle Palankası'nın batısındaki yöreye önceden yerleşen 14. Tümen'e ve Amare'den yola çıkan 13. Tümen'e bağlı birliklerin yanı sıra Keary'nin 3. Tümen'i kullanılacaktı.

Harekât planı dolambaşıydı: Bir tümen olarak düzenlenmiş 6. ve 7. süvari tugayları etraftan dolaşarak Duceyle Palankası'nın doğusuna geçecek, Besrugiye'deki Hay geçişini sağlama alacak ve ardından kuzeye doğru Şumran'ın karşısındaki bir noktaya yönelecekti. III. Kolordu'nun piyadeleri Şattü'l-Hay'a ilerleyerek sol yakasını Kut'un karşısına düşen (çok geniş) ana Türk mevzilerine kısa mesafedeki Hacı Fahan Kalesi'ne kadar düşman birliklerinden temizleyecek ve Besrugiye'nin kuzeybatısındaki su yolu üzerinde köprü kuracaktı. I. Kolordu Sennaiye'deki sol yaka mevzilerine karşı şaşırtma amaçlı hafif bir saldırıya girişecekti. Ardından Maude suyolunun her iki yanındaki Türklerle çarpışmaya girecek ve nehrin aşağısında Huzeyre Büklümü'ndeki anklavı hedef alacaktı. Hay'a ilerleyip suyolunu geçiş 14 Aralık'ın ilk saatlerinde planlandığı gibi ilerledi ve piyadeler 18 Aralık sabahı Türk savunma mevzileriyle temasa girdi.

Ertesi gün Maude beş sahra bataryasıyla, istihkâmcılarla ve 2. (Seyyar) Köprü Takımı'yla birlikte 35., 37. ve 40. piyade tugaylarından oluşan bir vurucu kuvveti, düşmanın ulaşım hatlarını kesmek üzere Kut'un yukarısındaki Hüseyini Büklümü'ne yöneltti. Sekiz saat kadar sonra harekâttan vazgeçildi. Tuğbay rütbesinin yukarısında hiçbir subayın yer almadığı bu harekâta, baskınla başarıya ulaşma umudu taşınmış olsa bile, aslında yanıltma amacıyla girilmiş olabilir.

Huzeyre Büklümü mevzisini doğrudan taarruzla ele geçirmeye çalışmak söz konusu değildi, ama oraya kadar sıçan yolu açarak ilerlemek gerekcekti. Birliklerin çalışmaya koyulduğu 26 Aralık'ta başlayan şiddetli yağmur 6 Ocak'a kadar neredeyse aralıksız sürdü. Kötü havaya rağmen sıçan yollarıyla hatırı sayılır ilerleyiş sağlandı ve Keary'nin 3. Tümen'i yaklaşık 1.500 metrelilik bir cephede düşmanın sağ kanadına taarruz için toplandı. Bu girişimi örtmek üzere Hay Çıkıntısı, Şumran ve Sennaiye mevzileri bombardımana tutulacaktı; ilk ikisinin karşısında bekleyen Marshall, şartların elvermesi halinde piyadelerini ileri sürecekti.

Harekâtın başlama zamanı 9 Ocak sabahı dokuza çeyrek kala olarak belirlendi; öğleden sonraya kadar süren yoğun sis altında, ikinci hat siperle-

rine kadar olan bütün kesim saat dokuzda İngilizlerin eline geçti. Ardından Türklerin merkezden giriştiği güçlü karşı saldırıyla mevzi el değiştirdi ve öğleden sonra üçe doğru birinci hat siperlerinin yaklaşık 400 metrelik kesimi dışında bu alan Türklerce geri alındı. Ancak Türklerin karanlık çöktükten sonra birinci hattı ve 10 Ocak sabahı ikinci hattın bir kısmını terk etmeleriyle, Huzeyre mevzisi önceki büyüklüğünün yarısından biraz fazla bir düzeye indi. Maude o gece mevziyi temizlemeye yeniden girişilmesi emrini verdi; 8. ve 9. tugaylar ilk başta başarısız olsalar da, sonraki yedi günde ilk mevzilerinin solundaki küçük bir cebe yavaş yavaş püskürtülen Türkler 18 Ocak gecesi nehir boyunca geri çekildiler.

Huzeyre Büklümü mevzilerine yönelik hücumun hızla sonuca varacağı kanısında olan Maude, 10 Ocak'ta Marshall'a Hay Çıkıntısı'nı temizleme konusundaki önerisini sordu. Marshall ertesi gün suyolunun her iki yakasında ileriye atıldı ama sert direnişle karşılaştı. Huzeyre cebini bombardımana tutmakla meşgul toparların kendi emrine verilmesine kadar harekâtı askıya almak zorunda kaldı. Derken şiddetli yağmur araya girdi ve bir kez daha hücumu geçiş 25 Ocak'ı buldu.

Saldırının başını 13. Tümen çekecekti. Batı yakasındaki 39. Tugay ve doğu yakasındaki 40. Tugay toplam yüzü aşkın topun ve obüsün yaklaşma yayılım ateşinin korumasında Hay hattı boyunca ilerlerken, sağ kanattaki 38. Tugay ve sol kanattaki (14. Tümen'e bağlı) 35. Tugay "destek ateşi sağlayacak" ve ilerlemek için hazır bekleyecekti. İlk başta biraz ilerleyen 39. Tugay, ardından başlangıç noktasına püskürtüldü. Daha iyi bir sonuç alan 40. Tugay akşama doğru 1.500 metrelik geniş bir cephe boyunca Türk birinci hat mevzilerini ele geçirdi.

14. Tümen'in yedekte tutulan 36. Tugay'ı bitkin düşen 39. Tugay'ın yerine geceleyin geçti. Ertesi sabah saat onu kırk geçte saldırarak hedefini on dakikada aldı ve yinelenen karşı saldırıları püskürttü. Akşama doğru Hay'ın batı yakasında İngilizlerin elindeki alanı genişletti ve gece boyunca başka kazanımlar elde etti. O gün doğu yakasında pek çarpışma olmadı, ama 40. Tugay'ın bombardımanı sağ tarafta açılan gedikler cephenin genişlemesini sağladı.

Üçüncü güne girilirken Hay'ın batı yakasındaki Türk direnişi sendeleme belirtileri gösterdi; yanaşık toparların ateşiyle desteklenen 36. Tugay üç evreli bir saldırıda nispeten düşük kayıpla önemli bir alan kazanırken, doğu yakasındaki 40. Tugay sağa açılmayı sürdürmekle birlikte çok az ilerleme sağladı. Ancak ertesi gün denge düzeldi ve doğu yakasında orantılı olarak daha büyük kazanımlar elde edildi. Oradaki birinci ve ikinci hat siperleri 28 Ocak akşamına doğru İngilizlerin eline geçti ve Türkler ilkinin yaklaşık 600 metre gerisinde yeni bir çeper oluşturmak üzere çekildi. Cephenin çok daha dar olduğu batı yakasındaki Türk birlikleri aynı hizada kalamayacakları

bir noktaya kadar püskürtüldüler. Doğu yakasındaki askerlerin daha fazla ilerlemeleri halinde, Yun Mengenesi Köyü'nü ve Dicle'nin öbür yakasında Kut'u savunan Türk birliklerine hedef olacaklarını fark eden Marshall, çabalarını Hay'ın batısında yoğunlaştırmaya karar verdi ve sonraki iki günün kuvvetlerini yeniden konuşlandırmakla geçirdi.

Bütün çıkıntıdaki, özellikle de batı yakasındaki savunma mevzileri çok sıkıydı. Birinci hat ile 1 Şubat'taki yeni hücumda ulaşılması öngörülen hat arasında, irtibat hendekleriyle birbirine bağlanmış ve mukavemet noktaları serpiştirilmiş en az sekiz siper hattı vardı. Çarpışmanın büyük ölçüde yakın menzilden yürütülmesi hem ciddi sıkışıklığa yol açtı hem taarruz birliklerinin makineli tüfeklerden ve toplardan bekleyebileceği desteği sınırladı. Sonuçta, batı yakasındaki ilerleyiş durdu ve bu süreçte iki Sih taburu çok ağır zayıyat verdi;¹² doğu yakasındaki ilerleyiş ise beklenmedik biçimde iyi gitti. Doğu yakasında geceleyin 38. ve 40. tugayların yerini alan 8. Tugay, Hay'ı geçerek cepheyi Şumran Büklümü'ne doğru genişletti ve 13. Tümen'in yedek birlikleri de oraya sürüldü.

Sis ve pus 2 Şubat boyunca sürdüğü için ilerleyişin yeniden başlaması 3 Şubat şafağını buldu. Hay'ın her iki yakasındaki ana kuvvet Türk gözcü hattına hemen ulaştı ve en solda yer alan kuvvet batıda daha az askerle savunulan alanda gedikler açtı. İlerleyişin en başarılı olduğu kesim doğu yakasıydı ve ertesi sabah şafaktan önce savunuculardan tamamen temizlenen alan hızla işgal edildi. Hay'ın sağ yakasında da bir çekilme olmakla birlikte, Maude'un umduğu gibi, çıkıntının tamamen boşaltılması düzeyinde değildi. 4 Şubat akşamı Türk cephe hattı batı yönünde Dehra Büklümü boyunca Yun Mengenesi Köyü'nden Şumran Büklümü'nün ucuna doğru uzanmaktaydı; belki ilk üç kilometrede kesintisiz ilerledikten sonra yerini birbirinden kopuk mevzilere bırakmaktaydı. Kut hücumunun başladığı 13 Aralık'tan beri 8.500 ölü, kayıp ve yaralı vermiş olan Maude temkinli bir yaklaşımı benimsedi ve piyade birliklerini durdururken, topçu birliklerini yeniden konuşlandırarak top dağıtımını tekrar düzenledi.

Türkleri Dehra Büklümü'nden çıkarmaya dönük belirleyici harekât 9 Şubat'ta Yun Mengenesi Köyü'nün hemen batısındaki cephede bir saldırıyla başladı. 38. Tugay'ın en öndeki İki Lancashire taburu ağır ilerlemekle birlikte, günün sonuna doğru hedeflerine ulaştı. Sol tarafta 39. Tugay daha az askerle savunulan mevzilere karşı daha başarılı olarak kuzeybatı yönünde nehre doğru ilerledi. (Ancak sağlam piyade birlikleri ve taşkın suları süvarilerin Şumran Büklümü'nün yukarısında nehre ulaşmasını önledi.) Cephe hattına

12 36. ve 45. taburlar; çarpışmaya giren toplam 17 İngiliz subayı, 30 Hint subayı ve 1.180 erat sırasıyla 16, 28 ve 988 ölü ve yaralı verdi.

zinde birlikler getirildi ve ertesi gün Türkler Yün Mengenesi Köyü'nün batısındaki mevzilerinden söküldü; akşama doğru Hay'ın ağzından bir buçuk kilometre yukarıya kadar Dicle'nin sağ yakası İngilizlerin eline geçti ve o gece Türkler hatlarını kısaltmak üzere geri çekildi. Mevzilerinin artık görünüşte savunulamaz olmasına karşın, çok inatçı çıkan savunucular İngiliz piyadelerinin sızmaya dönük sürekli girişimlerine direnerek onlara ağır zayıat verdirdiler. Direniş ancak 16 Şubat'ta tamamen kırıldı ve Şumran Bükümü'nün yukarısındaki bir noktaya kadar Dicle'nin sağ yakası İngilizlerin eline geçti.

Böylece Kut'un yukarısında nehir üzerinde köprü kurmak ve Türkleri çekilmeye ya da kuşatılma riskine girmeye zorlamak mümkün hale geldi. Son Türk birlikleri Kut'tan 24 Şubat'ta ayrıldı; *Mantis* gambotunun ertesi sabah karaya çıkardığı tayfalar kasabanın harabelerine bir kez daha İngiliz bayrağını dikti. İkinci Kut Muharebesi harekât alanındaki belirleyici çarpışmaydı; ondan sonra Türkler sağlam ve uzun süreli bir direnişi hiç gösteremedi. Kâzım Karabekir gibi bazı komutanların önerdiği alternatif bir stratejinin benimsenmesi halinde nasıl bir neticenin ortaya çıkmış olabileceği üzerine fikir yürütmek ilginç olabilir. Onlara göre Bağdat'a daha yakın ve daha uygun savunma mevzileri hazırlamak için her türlü çaba gösterilmeli, Sennaiye ve Şumran dahil bütün Kut mevzisi bu amaçla boşaltılmalı, bölgede yaklaşık 30.000 muharip askeri bulan ve yakında artacak olan bütün Türk kuvvetleri yeni mevzilerde toplanmalıydı.

Bu doğru olsa bile sağ kalan Türklerin ricatı oldukça düzenliydi; topların ve levazımın büyük bölümü kurtarılmıştı. İyi yönetilen artçı birlikler, ilerleyen İngilizleri İmam Mendi'den ve Şadi Kalesi'nden geçiş sırasında ana gövdeden uzak tuttular. İngiliz Süvari Tümeni somut bir etkide bulunamamakla birlikte, kuş uçuşuyla Kut'un 50 kilometre kadar yukarısındaki Nehrû'l-Kelek Bükümü'ne 26 Şubat akşamı ulaşan düşmanı görülebilir mesafede tutmayı başardı. Kraliyet Donanması'nın gambotları daha etkili oldu; Maude'un 27 Şubat sabahı bir filotillay¹³ nehrin yukarısına sevk edip düşmana olabildiğince hasar verdirmesini istediği Albay Nunn bunu gayretle yerine getirdi. Filotilla başıbozuk birlikleri öğleden sonra saat iki dolayında geçmeye başladı ve daha önce ele geçirilmiş *Firefly* (Türklerin verdiği yeni adıyla *Selman-ı Pâk*¹⁴) ve *Pioneer* gambotlarına çok geçmeden yetişti. İyi bir sınav veren ilki *Mantis*'i vurdu ve *Moth'a* ağır hasar verdi ama sonunda karaya oturunca terk edildi; *Pioneer*, *Basra* ve daha önce ele geçirilmiş *Sumana* römorkörü de aynı akıbete uğradı.

13 Üç büyük gambot *Mantis*, *Moth* ve *Tarantula* ile daha küçük *Gadfly* ve *Butterfly*.

14 Peygamber Muhammed'in orada gömülü olan sahabelerinden birinin adı.

Belki daha da önemlisi, filotillanın Türk ana gövdesini görme (ve vurma) menziline girmesiydi; bunun sonucunda disiplin bozuldu ve Resmi Tarih'in ifadesiyle, "uçakların ve ilerleyen birliklerin ertesi sabah gördüğü manzaradan açıkça anlaşıldığı üzere, düzenli ricat [...] panik halinde bir kaçışa dönüştü." Bir Türk kaynağı, Bağdat'ı elde tutma umudunu tamamen yitirmiş olarak, o gün şehre varan Halil Paşa'nın Ali İhsan Paşa'ya İran'dan hızla çekilmesini (bkz. Bölüm 9) bildirdiğini aktarır.¹⁵

İngiliz ilerleyişi daha sonra yavaşladı. Maude muharip birliklerin ikmal konvoyunu çok geride bırakmasından kaygılıydı. III. Kolordu'nun ve Süvari Tümeni'nin 28 Şubat'ta Türklerce boşaltılan (ve sonradan ileri karargâhını taşıyacağı) Aziziye'nin ötesine geçmesine izin vermedi. Bu arada Kut ci-varındaki muharebe alanlarını taramış ve ulaşım hattını sağlama almış I. Kolorduyu ise Nehrül-Kelek Büklümü'nde topladı. Ardından Bağdat'ı işgal etmenin uygun olup olmadığı konusundaki siyasal/stratejik çekişmelerle karşılaştı. CIGS 1915 sonbaharındaki tartışmaları hatırlatan bir tavırla, onun emrindeki birliklerle şehri tutabileceğinden kuşku duyarken, Hindistan'daki Monro her ne olursa olsun bastırmasından ve Türklere savunmalarını yeniden düzenleme fırsatını vermemesinden yanaydı. Maude kendi mesajlarında ikinci görüşe destek verdi. Durum raporlarını yeniden değerlendiren Robertson fikrini değiştirdi ve 3 Mart'ta onay verdi.

Maude 5 Mart'ta Türkleri önüne katarak ilerleyişini sürdürdü. Ertesi sabah ulaşılan Diyala Nehri'nde, 51. ve 52. tümenlere şubat ortasında yola çıktığı Kafkasya'dan harekât alanına varan ve 45. Tümen'in kalıntılarını bünyesine alan 14. Tümen katıldı. Onun gelişi üzerine 52. Tümen Dicle'nin sağ yakasına gönderildi.

Diyala'nın aşağısındaki savunma mevzilerini yenileme uğraşısıyla boşa geçen günlerden sonra bunun işe yaramayacağını kabullenen Halil Paşa ancak 1 Mart'ta nehrin uzak yakasında siperler kazılması emrini verdi. Hat 6 Mart'ta nehrin Dicle'yle buluşma noktasının 12 kilometre kadar ötesine ulaştı; ama direnebileceği kanısında olmayan XVIII. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir, sadece bir ileri mevzi olarak kullanılmasına karar verdi ve beş ya da altı kilometre geride Karare'de sırtını Dicle kıyısına verecek başka bir savunma hattı hazırlamaya girişti. Sonuç kaçınılmazdı: Maude'un kuvvetleri 7 Mart'ta Diyalaya vardığında savunma mevzileri henüz tamamlanmamıştı ve en büyük engelin bizzat nehir olduğu ortaya çıktı. Yoğun direniş karşısında askerleri dubalardan öbür yakaya geçirmek karanlıkta bile çok pahalıya patladı ve 9 Mart sabahı öbür yakaya ancak yüze yakın asker ulaştı. Onları

15 Duruma bizzat el koyan Enver Paşa, Halil Paşa'ya XIII. Kolordu'yu Dicle'nin sol yakasında ve XVIII. Kolordu'yu sağ yakasına konuşlandırmayı emrederken, ilkinin bölgeye zamanında ulaşma umudunun hiç olmadığı ve ikincisinin artık eski mevcudunun bir gölgesinden ibaret olduğu gerçeğini göz ardı etmişti.

oradan sökmeye dönük birkaç girişimi atlattılar ve ertesi gece cephaneleri çok azalmışken, istihkâmcılarıyla ve öncülerıyla iki tam tabur onlara katıldı. Sabah altıda genişletilmiş bir köprübaşı oluşturuldu ve saat ona doğru İngiliz çeperi, daha öteye uzanan devriyelerle 1.500 metreye çıkarıldı. İki saat kadar sonra nehir ağzının yakınında bir köprü'nün tamamlanmasıyla, Cayley'nin komutasındaki 13. Tümen'in geri kalan birlikleri geçti. O sırada Türkler birliklerinin çoğunu Dicle'nin sağ yakasına nakletmiş ve sol yakada da Karare'den kuzeydoğuya doğru uzanan ikincil mevzilere çekmişti.

Sağ yakadaki savunma hatlarının konumuna ilişkin de epeyce görüş ayrılığı vardı. Türklerin seçtiği hat, Townshend'in şehri tehdit ettiği 1915'te kullanılan hat gibi, Akarkuf Gölü'nden¹⁶ Dicle'nin Kerede Büklümü'ne kadar Ümmüt-Tubel kum tepelerini izlemekteydi. Şehre çok yakın olduğu gerekçeyle buna karşı çıkan bir Alman uzman, beş kilometre güneyde kalan ve on kilometrelik bir siper kazılmasını gerektiren başka bir hatta karar kıldı. Tell Esved'deki metruk bir demiryolu seddinden doğuya doğru uzanan yarıdan fazlasının tamamlandığı 7 Mart'ta, Kâzım Karabekir bir geri çekilme mevzisi sağlamak üzere Ümmüt-Tubel hattındaki çalışmanın yeniden başlatılmasını emretti.

Maude 7 Mart akşamı 14. Tümen'e bağlı 35. Tugay'ı Bevi'ye yakın bir noktada Dicle'nin öbür yakasına vapurla gönderdi. Tuğgeneral Thomson geceleyin ilerledi ve şafağa doğru Diyala ağzının karşısına ulaştı. O sırada Bevi'ye ulaşmış olan 1. Köprü Takımı'nın kurduğu dubalı köprü öğleden sonra iki buçukta hizmete hazırды. Süvari Tümeni'nin ardından 7. Piyade Tümeni harekete geçti. Karanlık çökerken nehir kıyısını 10 kilometre kadar izleyen süvariler, daha sonra Şeve Han harabeleri yakınında Mahmudiye-Bağdat yoluna varmak üzere batıya döndüler; ellerindeki haritaların yanlış olması nedeniyle karanlıkta yollarını şaşırdılar. Şafakta şaşkınlık içinde bir dizi kum tepesine yaklaştıklarını fark ettiler; bir devriye tepelerin ardında sağlam bir savunma hattı bulunduğunu ve Türklerin İngiliz varlığından habersiz göründüğünü bildirdi. Düşmanı dağıtmak üzere saldırıya geçme önerisi ortaya atıldıysa da, birliğin komutanı Tuğgeneral S. F. Crocker buna karşı çıkarak düşmanın sağ kanadını saptamak üzere batıya yönelme emrini verdi. Böylece İngilizleri fark eden Türk kuvveti, piyadeleri perdelemek için bırakılan bir tabur dışında alelacele Dicle'ye çekildi; 6. Tugay'a komuta eden Crocker'ın yerine ertesi gün 7. Tugay'ın komutanı Tuğgeneral L. C. Jones geçirildi.

O sırada 7. Piyade Tümeni'nin öncü birliği 28. Tugay, Şeve Han civarına ulaşmıştı. Ancak Türk mevzileri öncü tugay komutanının tahmin ettiğinin

16 Uzun süre önce kurutulup imar edilen gölden artık hiç eser yoktur; ama gölü Dicle'ye bağlayan Mahsudiye Kanalı'nın çığır günümüzün hava fotoğraflarında hâlâ seçilebilir.

çok ötesine uzandığı için kanat saptanamadı. Tümen komutanı Fane öğleye doğru on birde oraya vardığında bir çıkmaza girildiğini gördü. Daha fazla asker yağma emri ilerleyişin sürmesini sağlayamadı ve gece bastırırken taburlara mevzilenme emrini verdi. O sırada Şeyh Esved'e yerleşmiş Cobbe'la irtibatı günün büyük bir bölümünde kesik kaldı ama akşam sekiz dolaylarında haberleşme yeniden sağlandı. Kolordu komutanı başka takviyeye gerek duyup duymadığını sordu; Fane ilave bir tugay ve bir obüs bataryası göndermesini ve süvarilere ertesi gün sol kanada güçlü biçimde yüklenme talimatını vermesini istedi.

10 Mart sabahı beş sularında, Türklerin Tell Esved hattından Ümmü'l-Tubel kum tepelerine çekildiği haberi Fane'in karargâhına ulaştı. Cobbe'un geri çekilme belirtileri gördüğünde düşmanı sıkıştırma talimatını vermiş olması nedeniyle, Fane 19. Tugay uzak tarafta, 28. Tugay yakında ve 35. Tugay sağda olmak üzere birliklerini metruk demiryolu seddinin geçtiği hat boyunca ileriye sürdü ve 21. Tugay'ı yedekte tuttu. Karşılarındaki Türk kuvvetinin mevcudu yaklaşık 5.300'dü; Kâzım Karabekir'in önceki gece sol yaka mevzilerinden getirttiği 51. Tümen yedi taburuyla demiryolu ve Dicle arasındaki hattı, altı taburlu 52. Tugay ise bir taburu üç kilometre kuzeydeki Tell Ataf'ta yedekte beklemek üzere seddin ötesindeki hattı tutmaktaydı. Savunucuların 12 ve 15'er santimlik modern Alman obüsleri dahil 30 topu vardı.

Fane sabah on dolayındaki hava keşfinin raporları üzerine, Türklerin İngiliz saldırısının yöneldiği mevzilerde direnme niyetinde oldukları kararına vardı. Aldığı tertibatı yeniden değerlendirerek 28. Tugay'a geriye çekilip yedeğe geçme, 35. Tugay'a set ile nehir arasındaki alanı tutmak üzere yayılma, 19. Tugay'a set ile (süvari devriyelerinin önünü kestiği) demiryolu hattı arasındaki kesimi tutma ve 21. Tugay'a Türk sağ kanadını çevirmek maksadıyla hattı aşip konuşlanma emrini verdi. Bu arada güneyden esen rüzgâr şiddetlenerek öğleye doğru tam bir fırtına halini aldı; toz yüzünden görüş alanı 150 metreye ve çoğu kez daha da düşük mesafeye indi. Bunun ve neredeyse aralıksız top ateşinin aksattığı yeniden konuşlanma o gün tamamlanamadı.

10 Mart'ta günbatımına doğru, yetersiz görüş alanına rağmen Fane'in niyeti Türkler için apaçıktı. Türk karargâhında görüş ayrılığı vardı. Halil Paşa Bağdat'ı savunmak için en azından bir çaba göstermesi gerektiğine kendini inandırmış gibiydi. Buna karşı çıkan Kâzım Paşa ile 51. ve 52. tümenlerin komutanları, püskürtülmeleri halinde bizzat şehrin sokaklarından geçerek ricat etmek zorunda kalacaklarını ileri sürdüler. Onlara göre hâlâ biraz tercih şansı varken hemen çarpışmayı kesip çekilmek daha iyi olurdu. Kısa bir iç tartışmadan sonra Halil Paşa ikna olarak bu doğrultuda 51. ve 52. tümenlerin Dicle'nin sağ yakası boyunca, 14. Tümen'in de sol yakası boyunca Samarra'ya çekilmesi emrini verdi. (Ancak süreç içinde Ali İhsan Paşa'nın

XIII. Kolordu'sunun Hanekin'den çekilişini korumak üzere bir kuvveti ayırıp Bakuba'ya yöneltmek gerekti.) Bu arada Fırat kıyısındaki Museyib'de bulunan bir birlik ve Tell Ataf'taki yedek güç, Bağdat'ın 60 kilometre kadar batısına düşen Felluce'ye çekilecekti. Çekilme karışık ve düzensiz olmakla birlikte, İngilizlerce ancak 11 Mart gece yarısı iki dolaylarında, yani artçıların ayrılmasından birkaç saat sonra fark edildi. Sabah dokuzda 1/5. Buff Taburu'nun (Doğu Kent Taburu) askerleri Bağdat'a girdi ve bölük komutanlarından biri İngiliz bayrağını iç kaleye dikti.

Türkler Bağdat'ı apar topar tek ettikleri için çok büyük bir levazım ve erzak stoku bırakmak zorunda kalmışlardı. Onların çıkışı ile İngilizlerin varışı arasındaki birkaç saatte Araplar ve Kürtler büyük çapta yağmaya giriştiler; taşıyamadıkları şeylerin büyük bir bölümünü yok ettiler ya da kullanılmaz hale getirdiler. Bu bakımdan birinci öncelik düzeni sağlamaktı. Aynı ölçüde karşılanması gereken acil askeri ihtiyaçlar da vardı. Yararlanılabilir hiçbir doğal arazi özeliği olmayan bir şehrin savunması düzenlenmeliydi; birlikleri daha ileriye sürerek, eğer mümkünse İran'daki Ruslarla işbirliğine girilmeliydi ve Türkleri taciz ederek Fırat ya da Dicle kıyılarındaki taşkın setlerini yıkmaları önlenmeliydi. Çok geçmeden hava keşfinde, Dicle'nin sağ yakasında, Bağdat'a yaklaşık 30 kilometre mesafe içinde düşman birliklerinin büyük yığılmaları saptandı. Cobbe'un 3. Tümen dışındaki I. Kolordu'su 13 Mart'ta onları karşılamaya gönderildi. Yanlış haritaların ve eksik istihbaratın yol açtığı aksaklıklara karşın, süvari devriyeleri ertesi gün kahvaltı vakti, Türklerin Müşahide İstasyonu'nun beş kilometre güneyinde olduğunu belirledi.¹⁷ Türk mevzileri Dicle'den batıya doğru, demiryolu hattının hemen ötesinde, daha sonra Bhopal Tepesi adı verilecek koni biçimli alçak bir tümseğe kadar 10 kilometreden fazla uzanmaktaydı. 51. Tümen sağda, 52. Tümen soldaydı; ana güç ise mükemmel atış alanlarına sahip üç kademeli bir siper hattının bulunduğu merkezdeydi.

Cobbe'un demiryolunun her iki yanında ilerleme talimatı üzerine, Fane 19. Tugay'ın yedekteki iki taburuyla desteklenecek şekilde, 21. Tugay'ı batı tarafına yerleştirdi; askerler alttaki çok sayıda menfezi kullanarak hattı gizlice aşacak ve 400 metre genişliğinde bir cepheye konuşlanacaktı. 28. Tugay Türk mevzilerine iki buçuk kilometre kala çarpışma düzenine girmek üzere hattın doğu tarafında ilerleyecekti. Beş taburun hattı aşması epeyce zaman

17 Kâzım Karabekir, Samarra'yı korumak üzere doğrudan İstabul'a çekilmeyi ve yol boyunca ara çarpışmalara girmemeyi tavsiye etmişti; Halil Paşa bu görüşe katılmadı. Kâzım Karabekir'in tercih ettiği hareket tarzı kesinlikle daha sağlamdı; ama Bağdat'ı teslim etmiş olan Halil Paşa, daha fazla toprak bırakmaya isteksizdi ve onun yerine taktiksen yönü daha zayıf olmakla birlikte emirlerine uyacak Şevket Paşa'yı geçirdi. Olaylar Kâzım Karabekir'i haklı çıkaracaktı; Türklerin Bağdat ve İstabul arasında girdiği iki çarpışma, İngiliz ilerleyişinde somut bir gecikme sağlamaksızın asker kaybı sonucunu verdi sadece.

aldı; 21. Tugay ilerleyişine ancak öğleden sonra üçü yirmi gece başladı ve 28. Tugay'la aynı hizaya saat dörtte vardı. Her iki tugay çok geçmeden yoğun ateş altına girdi ve en çok etkilenen 21. Tugay'ın ilerleyişi yavaşladı. Daha kısa menzilde ateş açacak sahra topraklarının getirilmesine karşın, savunucular Bhopal Tepesi'ne sıkıca tutundu; oradaki ve demiryolunun doğusundaki mevzileri ancak akşam altı buçuktan sonra alındı. Böylece sağ kanatları çevrilen Türkler, ana savunma mevzilerinden çekilmek zorunda kaldılar.

O sırada hava karardığı için engebeli arazide Müshahide İstasyonu'na doğru sonraki ilerleyiş yavaş oldu. Hedefe gece on bir buçuk dolaylarında ilk ulaşan yine 21. Tugay'ın öncü birlikleri oldu. Ertesi sabah gün ağarırken, istasyondan nehre kadar olan bütün alan sadece 500'ün biraz üzerinde zayıflatılmış İngilizlerin elindeydi. Türk zayıflatma tahminen bunun belki iki katıydı ama geri kalanlar kaçtı; 16 Mart sabahındaki hava keşfinde ana gövdenin 40 kilometre kadar kuzeyde olduğu saptandı. Bir topçu bataryasıyla ve bir istihkâm bölüğüyle birlikte 21. Tugay yöreyi tutmak üzere bırakılırken, kolordunun geri kalan kısmı Bağdat'a döndü.

Bu arada, Felluce'nin kuzeyinde Fırat'ı Akarkuf Gölü'ne ve böylece Dicle'ye bağlayan Sehleviye Kanalı'nı kapatan seddi yararak bütün yöreyi sular altında bırakma niyetini haber alan Maude, Marshall'ın kasabaya bir tugay grubu sürmesini istedi. (Set sahiden yarıldı ama Handimeyn'in kuzeyinde Dicle ile Mahsudiye Kanalı arasında alelacele oluşturulan bir bariyerle taşan suların Bağdat'a ulaşması önleildi.) Destek birlikleri eşliğindeki 7. Piyade Tugayı 19 Mart'ta Felluce'ye ulaştı; Türklerin çevredeki siperlere rağmen direnmekten kaçınması nedeniyle kasaba ikindiye doğru işgal edildi.

Maude'un İran cephesine ilişkin kısıtlı istihbaratı vardı. Baratov'un Süvari Kolordusu'ndaki irtibat subayından Tiflis, Petrograd, Londra ve Delhi yoluyla bilgi almaktaydı; daha sonra Kazak karargâhıyla doğrudan haberleşme izni aldıysa da, bu bağlantı hiç iyi işlemedi. Subayın raporlarına göre, Rusları karşılamak üzere gönderilen kuvvetin bir parçası olan Türk 2. Piyade Tümeni, Kermanşah'tan gelen yol boyunca geri çekilerek Hanekin'e yönelmekteydi ve varışı muhtemelen 20 Mart dolayını bulacaktı. Ondan önce yola koyulan 6. Tümen'den ise hiç haber yoktu; akla yakın bir ihtimalle Baratov'un kanadına saldırmak için bekliyor olabileceği gibi, dosdoğru sınıra gidiyor da olabilirdi. Maude 12 Mart'ta bir zırhlı araba birliğini Bakuba'ya giden yolda keşif yapmaya gönderdi; birlik kasabadaki düşman piyadesiyle müsademeye girdikten sonra çekildi. Onu iki gün sonra kamyonlu bir piyade taburu izledi; izcilerin yörede kaç düşman askerinin bulunduğunu ve nerelere yerleştirildiğini saptaması sırasında bir gecikme oldu. Ardından tabur kasabanın güneyinde, Buhriz köyü yakınında karanlıktan yararlanarak Diyala'yı aştı. Bakuba 18 Mart gecesi İngilizlerin eline geçti ve nehir üzerinde bir köprü kuruldu.

Maude oldukça büyük bir kuvveti (Keary'nin 7. Tugay dışındaki 3. Tümen'inin yanı sıra, 7. Süvari Tugayı ve iki sahra topçu tugayı ve bir obüs bataryası) Hanekin'e gönderme hazırlığına girişti.¹⁸ Bu kol 21 Mart akşamüstü Mahrut Kanalı'nın üzerindeki köprünün yıkıldığı Celâli'ye ulaştı. Keary geri çekilen Türklerin önünü kesmede acele etmesini isteyen Maude'un baskısı altındaydı. Maude bu birliklerin Diyalâ'yı aşp Kifri yoluyla Kerkük'e gitme niyetinde olduğu kanısındaydı. "Düşmanla temasa girmelisin ve onu kıstırmak için gayretli olmalısın" diye çıkıştı. Keary buna uymak için elinden geleni yaptı. Köprü kurma işini korumak üzere iki Sih bölüğü karşı yakaya gönderildi ve ilerleyiş ertesi sabah sürebildi.

Yapılan keşif Türklerin Şehreban önünde Keary'yi cepheden bir taarruzdan caydırmaya yetecek bir kuvvetle mevzilendiğini gösterdi. Ama Maude'un önceki günkü sert mesajının bir benzerini göndererek, (aslında böyle bir durum yokken) görüldüğü kadarıyla Türklerin bütün gece sıvışıp Diyalâ'yı geçtiklerini eklemesi üzerine fikrini değiştirdi. O gece ileriye gönderdiği iki piyade taburu Şehreban'a vardığında Türklerin ayrıldığını gördü. Peşlerine düşen birlikler Haruniye Kanalı'nda topçu ateşiyle durduruldu.

Ertesi gün ilerleyiş yeniden başladı. Birkaç kilometre ötede Cebel Hamrin'in güney ucu yer almaktaydı. Bu uçtaki tekil bir sırttan sonra, güneydoğu-kuzeybatı yönünde Kürdistan içlerine kadar 250 kilometreden fazla uzanan verimli platonun batısındaki bir sur görünümünde olan Cebel Hamrin hiçbir yerde 200 metreden daha yüksek değildi; ama aşağıdaki açık ovaya bakan birinci sınıf atış alanlarıyla mükemmel koruma sağlamaktaydı. Keary Türklerle karşı belki ikiye üçlük bir sayısal üstünlük taşıdığını saptamakla birlikte, yörenin cepheden bir taarruza kesinlikle uygun olmadığı düşüncesiyle, kuvvetinin yarısına yakın bir kısımla Türkleri mevzilerinde tutarken, geri kalan kısımla sol kanadı çevirmeye ve Diyalâ'ya ilerleyişlerinde etraflarını sarmaya karar verdi. İngiliz askerlerinin Cebel Hamrin eteklerine ulaşmasına karşın girişimin sonuçsuz kalması Keary'yi 25 Mart akşamı kanal hattına çekilmek zorunda bıraktı.

İşe yarar bir telsiz şebekesine nihayet kavuşan Maude, başka bir meşgalesi yoksa, oldukça küçük çarpışmaların bile yönetilişine müdahale etmeye eğilimliydi ve bu olayda da öyle oldu.¹⁹ Durumdan sürekli haberdar edildiği için Keary'ye bir dizi gayet gereksiz "tavsiye" mesajı gönderdi;

18 Emrinde 4.600 kadar piyade ve 46 top vardı. Anlaşıldığı kadarıyla, Keary'nin komutasındaki kolun asker sayısını 8.000 dolayında sanması, Resmi Tarih'in ifadesiyle "kolu oluşturan birliklerin düşük mevcudunu göz ardı etmesi" yüzündendi; asker sayısı aslında mevcudun yüzde 50'sinden biraz fazlaydı. Bu yanlış anlama önemli sonuçlar doğuracaktı.

19 Resmi Tarih'in "genellikle asıllara bırakılan ayrıntıları şahsen denetleme yönündeki (hiç kuşkusuz önyargısız ve özverili) malum alışkanlığı"ndan söz eder.

birincisinde üstün gelemeyecekse savunmaya geçmesini bildirdi, ikincisinde çekilme gereğini sorguladı. Keary düşmanı kıştırma talimatına “özü ve kapsamı” itibarıyla uyduğu ama Türklerin çok çetin çıktığı karşılığını verdi. Maude ancak gecenin geç saatlerinde Keary’nin girişimlerinden memnun olduğunu ilettili. Harekât 122 ölü, 316 kayıp ve 727 yaralı askere mal olmuştu.

Aynı gün Süvari Tümeni’ne Diyalâ ile kuzeyine düşen Halis Kanalı arasına sızması, Deli Abbas’ta ve Lemberek’tte Halis Kanalı üzerindeki köprüleri ele geçirmeye ve bu kesimde güney/batı yönünde her türlü Türk hareketinin önünü kesmeye çalışması emredilmişti. 7. Tugay nehrin sağ yakasındaki Avaşık yakınında on topla birlikte 2.500 kadar piyadeden oluşan bir Türk kuvvetiyle karşılaştı; çarpışmayı kesip çekildi ve kamp kurmak üzere seçtiği 10 kilometre ötedeki yere 6. Tugay da geldi. Bunun düşman birliklerinin İran’dan çekilen 6. Piyade Tümeni’ne mi, yoksa Bağdat düştüğünde Diyalâya çekilen 14. Piyade Tümeni’ne mi bağlı olduğu açık değildi. Hava keşfi Türklerin ayrıca Dicle’nin daha kuzeydeki başka bir sol yaka kolu olan Uzeym Nehri’ndeki hattı tuttuğunu ve nehrin doğusunda epeyce kuvvet bulundurduğunu gösterdi; bunlar Müşahide’den kuzeye püskürtüldükten sonra Dicle’yi aşmış olan XVIII. Kolordu askerleriydi. Maude bu kuvvetlerin 24 Mart’ta Dilteva’yı ve Sindiye’yi işgal etmiş Tuğgeneral Lewin’in 40. Piyade Tugay’ına saldırmak üzere, Diyalâ’nın sağ yakasındaki kuvvetlerle birleşmeye çalışmasından çekindi.

Lewin’in tuttuğu hattın solu 27 Mart sabahı top ateşine tutuldu ve Sindiye yakınında nehirde bulunan gambotlar karşılık verdi. Maude süvarilere ve Keary’nin koluna, karşılarına çıkan düşman birliklerini kıştırmayı sürdürmelerini, Marshall’a da bu tehditle başa çıkacak bir kuvvet derlemesini bildirdi. Marshall 29 Mart’ta bir saldırıya girişmek üzere Cayley’nin 13. Tümen’inin geri kalan kısmını 27 Mart akşamüstü ileriye sürdü. “Dukme Olayı” olarak anılacak bu harekât için 13. Tümen gün boyunca hazırlanırken, 39. ve 40. tugaylar Türk ilerleyişini durdurdu. Ertesi sabah saldırıya geçildiğinde Türk mevzilerinin boş olduğu görüldü.

Bu arada Hanekin’den gelen Ali İhsan Paşa’nın XIII. Kolordu’sunun askerleri gittikçe artmaktaydı. Maude, Cebel Hamrin’de Keary’ye direnen alayın yerini başka bir alaya bırakmak üzere Diyalâ’yı geçtiği ve kolordunun ana gövdesinin de XVIII. Kolordu’nun solunda mevzilenmek üzere kısa sürede gelip Diyalâyı geçebileceği haberini aldı. Tahminine göre Türklerin toplam mevcudu en az 60 topla birlikte 13.000 piyadeydi; bunların yarısı Diyalâ’nın her iki yakası boyunca Cebel Hamrin’de, gerisi ise ağırlıklı olarak Mera yakınında ve batıya düşen Şehile/Lubi bölgesinde olmak üzere Diyalâ ile Dicle arasındaydı.

Diyala ile Halis Kanalı arasında harekâtını sürdüren Süvari Tümeni sadece kuzeye doğru ilerleyen küçük Türk asker gruplarıyla karşılaştı. XVIII. Kolordu'ya katılmak üzere yöreden geçecek asker sayısında beklenen artışın olmadığı 28 Mart akşamüstü anlaşıldı. Bu birlikler Cebel Hamrin mevzilerinin hâlâ tutulmasına karşın, Kerkük'e giden yoldaki Kifri'ye yönelmeyi seçmişlerdi. Ertesi gün süvariler Deli Abbas'ı işgal etti ve 13. Piyade Tümeni Dilteva'da yeniden toplandı. İstihbarat raporları Hanekin'in güneybatısındaki Dekke'de Türklerin Diyala üzerinde bir kurduğunu ve Cebel Hamrin'in kuzeyinde kalan birliklerin güneydeki köprülerden geçmek üzere Cebel Hamrin sırtını aşmak yerine, Halil Paşa'nın karargâhını kurduğu Kifri'ye çekilmek için bu köprüyü kullandığını ortaya koydu. Keary'nin karşısındaki birliklerin belki aynı güzergâhtan kaçma umuduyla sırt boyunca çekilmekte olduğu çok geçmeden açığa çıktı. Aynı gün Kermanşah'tan yola çıkan Rus kuvvetlerinin Paytak Geçidi'nde Türk artçıları tarafından on gün tutulduktan sonra nihayet Kasr-ı Şirin'e vardığı haberi geldi. Bu artçılar ve Keary'ye karşı Cebel Hamrin mevzilerini tutan birlikler hiç kuşkusuz XIII. Kolordu'yu iki İtilaf kuvveti arasında sıkışmaktan kurtardı ve bir gün daha çarpışmasını sağladı.

Ruslar maddi şartlar bakımından Mezopotamya harekât alanına girmeye hazır olmakla birlikte bu konuda isteksizdi; bölgenin Rus komutanı General Radatz, görevinin Türkleri İran'dan çıkarmakla sınırlı olduğu kanısındaydı. Maude'un bu durumu ilettiği Robertson, Rus mevkidaşı Alekseyev'e bir mektup yazarak işbirliğini teyit etmesini istedi. Alekseyev'in buna malzeme yardımı isteğiyle karşılık vermesi üzerine Maude 46 kamyon dolusu levazımı Kasr-ı Şirin'e gönderdi; konvoy Kızıl Ribat'ta (Es-Sadiye) top ateşine tutuldu ve 16 kamyon geçici olarak terk edildi ama daha sonra kurtarıldı. Rus ordusunda disiplinin çözülmekte olduğunu itiraf eden Alekseyev, disiplini yeniden sağlamanın biraz zaman alacağını cıtlattı.²⁰ Robertson satır aralarından çıkardığı yorumla Maude'a Ruslardan çok fazla şey beklememesini bildirerek tamamen çökmeleri halinde Kafkasya'daki Türk kuvvetlerinin pekâlâ Mezopotamya'ya yönlendirilebileceğine işaret etti. Ayrıca bu gelişmeler ışığında görevini bir daha teyit etti: Maude 28 Şubat'ta bildirildiği gibi, Bağdat vilayetini "İngiliz nüfuzu altına" alacaktı. Vilayet sınırları doğuda Hanekin'in yaklaşık 30 kilometre kuzeyindeki bir noktaya kadar İran sınırına, kuzeyde Dicle kıyısındaki Tikrit'in ötesine, batıda Fırat kıyısındaki Ane'ye, güneyde de kabaca nehrin çizgisiyle paralel bir çizgi izleyerek (daha ötesinde yüzlerce kilometre boyunca hiçbir önemli yerleşmenin bulunmadığı) Nasriye'ye uzanmaktaydı.

20 Alekseyev daha sonra Robertson'a, VII. Kafkas Kolordusu'nun Musul'a doğru (haliyle çok az mesafe alabildiği) ilerleyişinden de vazgeçeceğini ve bunun yerine Revanduz-Süleymaniye-Kızıl Ribat hattını tutmaya çalışacağını bildirdi.

Maude'un mektuplarda ifade ettiği şahsi görüşü, büyük bir fırsatın kaçırıldığı yönündeydi; Ruslar son bir hamle yapabilmiş olsaydı, tayın ve cephanе sıkıntısı çeken Türkler 1917 ilkbaharından önce Musul'a çekilmiş ve bu da her bakımdan harekâtın seyrini etkilemiş olacaktı. Görüşünün dayanağı ise harekât alanındaki Türk kuvvetinin zayıfladığı ve sol kanadına dönük küçük çaplı bir hücum karşısında bile çekileceğiydi. İşin gerçeği oldukça farklıydı: Tabir yerindeyse, 14. Tümen'le takviye edilen XIII. Kolordu'nun gücü 11.000 tüfek, 1.350 kılıç ve 60 top düzeyindeydi; artçı birliği Radatz'ın koluna on gün direnmiş ve öncü birliği de Cebel Hamrin'de Keary'nin başına aynı şeyi getirmişti. Rusya'nın I. Kafkas Süvari Kolordusu bitkin ve moralsizdi; VII. Kafkas Kolordusu ise yüzlerce kilometre ötede kar yüzünden mahsurdu ve (zaten pek istekli olmayan) komutanları istese bile yardım edebilecek durumda değildi. Şubat Devrimi yaşanmamış olsa dahi, İran'da önceki ilkbahardan beri iâşesini pek verimli sayılmayacak bir bölgeden sağlayan Rus kuvvetlerinin tam Maude'un istediği performansı göstermiş olabileceği kuşkuludur.

Ruslar bir yana, Maude Türk XVIII. Kolordu'suyla başa çıkmak, üstelik bunu istihbarat raporlarına göre mart ortalarında Halep'i geçerek Musul'a yönelen ve her an Samarra'ya varması beklenen 6.000 Türk askeriyle takviye edilmesinden önce başarmak zorundaydı.²¹ Maude'un tahmini, kolordunun Uzeym kıyısında 4.300 piyadesi ve 28 topu, Dicle'nin sağ yakasındaki Beled yakınında 3.200 piyadesi ve 16 topu, nehrin 40 kilometre yukarısındaki Samarra'da 2.200 piyadesi ve 10 topu bulunduğu yönündeydi. Her biri bir piyade tümenine, süvari ve topçu birliklerine, bir köprü takımına ve bir uçak filosunasahip iki kol oluşturulması emrini verdi. Kendisi sağ yakadaki kola, Marshall sol yakadaki kola komuta ederken, Fane merkezde kalacaktı. Marshall'ın sağ kanadı, Ali İhsan Paşa'nın XIII. Kolordu'sunun saldırı ihtimaline karşı Süvari Tümeni tarafından korunacaktı.

Maude'un komutasındaki kolun baş tarafı 5 Nisan akşamüstü Bağdat-Samarra demiryolu²² üzerindeki Sumeyke'ye ulaştı; ancak birliklerin büyük bölümünü oluşturan Fane'in 7. Tümen'i hâlâ Bağdat'ın kuzeyindeki ulaşım hatlarını koruyarak Keary'nin 3. Tümen'inin Şehreban'dan gelip yerini alacak unsurlarının varışını beklemekteydi. Marshall'ın esas olarak Cayley'nin 13. Tümen'inden oluşan kolu henüz toplanma sürecindeydi. Ertesi gece Maude'un kolundaki diğer birlikler Sumeyke'ye yaklaştı ve Marshall'ın kolu Dukme'nin kuzeyindeki bir noktaya ulaştı. Maude 7 Nisan'da bir harekât emri çıkardı: Sağ yaka kuvveti Beled İstasyonu'ndan Uzeym ağzının karşı-

21 Samarra'ya bir alay 6 Nisan'da, ikincisi bir hafta sonra vardı ve üçüncü de hemen peşinden yoldaydı.

22 Türklerin Bağdat'ı tahliye ederken bütün lokomotifleri ve demiryolu araçlarını götürmeleri nedeniyle, İngilizler bu hattı ancak Beled'den alınan 30 vagonun çekicilerle taşınmasıyla kullanabilir duruma geldiler.

sındaki bir noktaya kadar uzanan bir hatta ilerleyecekti. Sol yaka kuvveti düşmanı Uzeym'in öbür yakasına püskürtecek ama nehri aşmayacaktı. Süvari Tümeni ise Deli Abbas'tan Gerfe'ye uzanan bir hattın gerisindeki Türkleri durduracaktı. Sağ yaka kuvveti planlandığı şekilde ilerledikten sonra, Beled İstasyonu'na beş kilometre kala, demiryolu raylarını da kapsayan, solda bir kilometreyi epey aşkın uzaktaki Duceyl Kanalı'na kadar uzanan ve sağda engebeli bir araziyle korunan sağlam bir savunma hattına çattı. Fane doğu tarafını tercih ederek 28. Tugay'ı demiryolu hattı boyunca ileriye sürdü. Tüfek menziline girildiğinde ilerleyişin bir süre durmasına karşın, 51. Sih Alayı engebeli araziden ustaca yararlanarak savunucuları yandan çevirdi. Bazı Türk askerleri hızla kaçmayı başarırken birçoğu siperlerde çakılı kalarak esir düştü ve daha sonra çok değerli 30 tren vagonu ele geçirildi. İstasyon öğleden sonra iki buçukta İngiliz denetimine girdi. Ertesi sabah Fane ikmal hattının ulaşabileceği uzaklıktaki Herbe'ye ilerledi; savunmadaki Türklerin demiryolu hattının 12 kilometre yukarısında kalan İstabulat'taki hazır mevzilere çekildiği haberi geldi.

Marshall önceki gün Maude'dan Uzeym'i geçme izni istemişti. Maude'un izin vermemekle öngörülü davrandığı anlaşıldı. Devriyeler 9 Nisan sabahı sağ kanada dönük oldukça güçlü bir tehdit olduğunu bildirdi. Süvariler bunu engellemek için ellerinden geleni yaptılar ama gece on buçuğa doğru büyük bir piyade birliğinin yanı sıra yaklaşık 500 nizami süvari beş kilometrelik bir cephe boyunca ilerlemeye başladı. Öğle sularında duran bu kol, Bintü'l-Hasan'ın kuzeyindeki mevzilerini pekiştirmeye koyuldu. Maude öğleden sonra Marshall'ın karşısındaki birliklerin sayısına ilişkin bir tahrinde bulundu: Sağ kanatta 32 topla birlikte 6.000 asker ve Uzeym Nehri hattında 28 topla birlikte 4.300 asker. Öncelikle kuzeydoğudan ilerleyen 2. ve 14. tümenlerin sağda oluşturduğu tehditle başa çıkacağını açıklayan Maude, Marshall'a kuvvetlerini buna uygun olarak yeniden dağıtma emrini verdi. O'Dowda 38. Tugay Grubu'nu Uzeym hattında tutarken, Cayley 11 Nisan sabahı Türklere karşı kanattan bir saldırıya girişecek şekilde mevzilenmek üzere, 13. Tümen'in geri kalan birlikleriyle ve bir süvari müfrezesiyle birlikte geceleyin güneye yürüdü. Yaklaşık 20 kilometrelik bu yürüyüş arazi yapısından dolayı yedi saati aldı; ama Cayley'nin kolu sabah beşe doğru demiryolu hattını aştı ve bir mola vererek keşif için süvarileri ileriye gönderdi.

Süvarilerin saat beş buçuk civarında rastladığı Türk birlikleri, Deli Abbas-Dilteva yolu boyunca güneybatı istikametine doğru hareket halindeydi. Cayley 40. Piyade Tugay'ını Şehile'nin batısında aşağı yukarı doğuya bakan bir dizi tümseği işgal etmek üzere sevk etti; 39. Tugay onun soluna dizildi ve 66. Sahra Topçu Tugayı destek için geriden izledi. Türklerin Şeyh Muhammed Bin Ali'ye ulaştığı sabah saat onda, mevzilenmiş haldeki bu kol tam bir

baskın verdi ve 39. Tugay ileriye atılarak Türk sağ kanadını çekilmek zorunda bıraktı. Baskından etkilenmeyen sol kanat bir süre sonra 1/2. Gurka Alayı'nın takviye ettiği Süvari Tümeni'yle temasa girdi. Süvariler verilen emir üzerine derhal çekilirken Gurkaları yalnız bıraktı. Süvari hattı ile 40. Tugay'ın sağ kanadı arasındaki yaklaşık üç kilometrelik alanda kalan Gurkaların Türkler tarafından püskürtüldüğünü sanan Cayley, sağ kanadına yönelik bir çevirme hareketinden çekindiği için kuvvetlerini o istikamete sürdü.

Bu arada çarpışmanın seyrine ilişkin biraz karışık raporlar alan (ve Cayley'nin yeni konuşlanmış biçiminden bihaber olan) Marshall,²³ Türklerin Cayley'nin her iki kanadını sarmaya çalıştığı kanısına vardı. Beş kilometre kadar batıda, Diyala'dan Ebu Temer yoluyla Sindiye'ye kadar uzanan bir savunma hattında konuşlanmış Tuğgeneral Thomson'a saat on biri kırk geçe, elindeki bütün kuvvetlerle ilerleme emrini verdi. Thomson'ın buna uyararak Cayley'nin karargâhına vardığı saat üçte, düşman piyadeleri makineli tüfek menziline dışına çekilmişti ve muharebe bir topçu düellosu biçimine bürünmüştü. Zinde birliklerin gelmesi üzerine Cayley tekrar hücumla geçti. İngiliz hattını düzeltmek için 1/2. Gurka Alayıyla birlikte sağ kanada sürülen ve Türkleri önüne katan Thomson'ın kuvveti, hava kararırken Şeyh Muhammed Bin Ali'yi aldı ve İngiliz mevzisi oradan kuzeybatı yönünde demiryoluna kadar uzandı.

Ertesi sabah süvari devriyeleri Türklerin çekildiğini bildirdi; ama bunun kuzeybatı yönünde Bintü'l-Hasan'dan Sindiye-Deli Abbas yoluna kadar uzanan ve orada kuzeye kıvrılan Türk mevzisini pekiştirmeye yönelik olduğu kısa sürede anlaşıldı. Türk ve İngiliz hatlarını ayıran mesafe 10 kilometre kadardı. Düşmanın konumunu saptamanın güç olduğu ortaya çıkınca, Cayley çarpışmaya girmeden önce keşif yapmaya karar verdi; öğleden sonra durumdan emin oldu ve iki saat sonra 35. Tugay sağda, 40. Tugay da solda ilerlemeye başladı. Akşam altıda Halis ve Tevile kanallarının kavşağıyla aynı hizada bir noktaya varan birlikler top ateşine maruz kaldı; karanlığın çökmesi nedeniyle, ertesi sabah beş buçukta ilerleyişi sürdürmek üzere durup mevzilene emri verildi. Geceleyin 40. Tugay'a bağlı 5. Wiltshire Taburu ve 4. Güney Galler Sınır Taburu bir kilometre ileriye giderken, 55. Sahra Topçu Tugayı onları izledi. İlerleyişi yeniden başlatma zamanı geldiğinde top ateşi yüzünden yerlerine çakıldılar. Ancak sağdaki 35. Tugay, Bintü'l-Hasan önündeki ilk gecikmelerden sonra biraz ilerleme sağlayarak öğleden hemen önce Türk ileri karakollarını aldı; böylece İngiliz toplarının getirilmesiyle, mukabil batarya ateşinin etki gücü arttı. İngiliz hattı 13 Nisan akşamüstü Türk mevzilerinin uzun makineli tüfek menziline girdi ve birlikler bir kez daha mevzilendi.

23 Sindiye'deki karargâhında kalmayı seçtiği için birliklerden kopuktu ve telgraf kablo su sıkıntısından dolayı muharebe alanıyla doğrudan irtibatı yoktu.

Maude 14 Nisan sabahı Marshall'a, Türklerin gündüz mevzilerini tutuktan sonra, karanlık çökerken Cebel Hamrin'e çekileceğine inanmak için sağlam sebep bulunduğunu belirtti. Türkleri sadece terk ettikleri hatta kadar takip etmesini, ardından dikkatini Uzeym'i aşmaya, XVIII. Kolordu'nun kalıntılarını karşılamaya ve Fane'in Herbe'deki 7. Tümen'inin İstabulat'a ilerleyebilmesi için ikmal durumunu düzeltmesini önerdi. Maude'un istihbaratı doğru çıktı; yeniden harekete geçen birlikler hiç direnişle karşılaşmadı ve ertesi sabah sekizde Türk hattını ele geçirdi. Ne var ki, devriyeler Türklerin Deli Abbas'ta hâlâ durduğunu bildirdi; Türk çekilişini Kifri'ye ve Kerkük'e doğru bir ricatın işareti sanma açısından Maude yanlışmış sayılabilir.

Maude'un Cayley'e verdiği talimat, 16 süvari taburunu bırakmak üzere, Thomson'dan 35. Tugay'ı ve 1/2. Gurka Alayı'nı alarak konumunu sağlamlaştırmasıydı. Görevi XIII. Kolordu'nun geri dönmesi halinde ilerleyişini yavaşlatmaktı; gerekirse Bakuba'da ve oradan Sindiye'ye uzanan hat boyunca mevzilenmiş 37. Piyade Tugay'ının, ona bağlı süvari ve topçu birliklerinin desteğini isteyebilirdi. Marshall'ın kolundaki diğer birlikler (35. ve 38. tugaylar, ayrıca süvariler ile karışık türlerden 40 top ve obüs) Uzeym'i aşacak, sağ yakadaki Türk kuvvetlerini püskürtecek ve Berure Yarımadası'nı işgal edecekti. Dicle'nin bir menderes yapmasıyla oluşmuş bu uzun dilde, Fane'in köprü takımı Dicle'den bir geçiş yolu kuracaktı. İki taburun dubayla ve üçüncü bir taburun biraz yukarıdaki bir sığ geçitten nehri aşmasını öngören birinci evre 18 Nisan sabahı sekize doğru tamamlandı ve Uzeym üzerinde bir köprü'nün yapımı öğleye doğru bitti. Uzeym ve Dicle arasındaki yöreye verilen adla Kebec Yarımadası'nın tamamı saat ikide İngilizlerin eline geçti ve eski Nehrevan Kanalı boyunca çok az direnişle karşılaşarak ilerleyen birlikler epeyce esir aldı. Berure Yarımadası akşam karanlığından çok önce kuşatıldı ve Türk 40. Alayı'nın tamamı esir düştü.

Sağ yaka kuvvetinin komutasını üstlenmek üzere Herbe'ye varan Cobbe, Türkleri İstabulat'taki mevzilerinden sökmeye yönelik bir plan hazırlamaya başlamıştı. İlk baştaki tahmini bu mevzilerin 10.000 Türk piyadesince tutulduğu yönündeyken, bu rakamı dörtte bir oranında ve sonradan daha da düşürdü. Bu azalışı XVIII. Kolordu'ya bağlı bazı askerlerin belki XIII. Kolordu'nun yanında çarpışmaya sevk edilme maksadıyla Samarra'ya çekildiğinin belirtisi olarak yorumladı.

Böyle bir saldırı beklendiğinin temel bir işareti, Marshall'ın kolunun gerektiğinde Cobbe'un kolunu takviye etmesi için Dicle üzerinde bir geçiş yerinin oluşturulmasıydı; çalışma 19 Nisan sabahı başladı ve Sinice'de 250 metre uzunluğunda bir dubalı köprü o akşam tamamlandı. O sırada Cobbe'un kuvveti İstabulat'taki Türk hatlarının dört kilometre yakınına ilerlemişti ve nehir kıyısındaki Cibbere Tümsekleri'nden kanal kıyısındaki El-Hub'un

güneyinde bir noktaya kadar uzanan yüksek bir seddin (kadim bir surun kalıntıları) arkasına yerleşmişti. Kanalin sol tarafındaki arazi düz ve engebesiz, en kötüsü de çok taşlık olduğu için mevzilenmek neredeyse imkânsızdı;²⁴ buna karşılık nehre daha yakın olan sağ taraf daha elverişliydi. Topografyanın taarruz kuvvetini düşman hatlarına ulaştığında, iki büyük palankanın kontrol ettiği dar bir cepheye sıkıştırarak olmasına karşın, Cobbe saldırının ana kuvvetini kanalın kuzey tarafına sürmeye karar verdi. 21 Nisan sabahı başlaması öngörülen saldırıya hazırlık için tugay düzeyinde bir kuvvet, top mevzilerinin oluşturulmasını kolaylaştırmak üzere 20 Nisan'ın ilk saatlerinde harekete geçerek kanalın iki yanındaki bir ilerleme hattına, ana mevzinin 1.500 metre ilerisine yerleşecekti. Ön ilerleme planlandığı gibi gitti ve 20 Nisan sabahı her şey hazır hale geldi.

Gelgelelim, İstabulat önünde değil, Uzeym ve Diyala boyunca potansiyel bir sorun vardı ve bu da XIII. Kolordu'dan gelen tehditti. Maude birkaç günden beri Türk askerlerinin (bir yerleşmeden ziyade topografik bir yüzey şekli olan) Bend-i Uzeym'de yığınak yaptığına dair istihbarat raporları almıştı. Görünüşe bakılırsa, bu kuvvet nehir boyunca güneye doğru Sathe'ye yönelirken, mevcudu 2.400 piyadeyle ve üç süvari taburuyla iki katın üzerine çıkarılan Deli Abbas'taki garnizon da Dilteva'ya doğru ilerleme yönünde yeni belirtiler göstermekteydi.²⁵ Maude'un tepkisi Marshall'a savunma konumuna geçme, Cobbe'a ise XVIII. Kolordu'yla çarpışma ve ardından Marshall'ın yardımına gitme emrini vermek oldu.

Cobbe'un planına göre, 7. Piyade Tümeni eldeki bütün topların desteğiyle, Türk sol kanadına karşı dosdoğru cepheden bir saldırıya girişecekti. Kanalin kuzeyinde saldırının başını çeken 21. Tugay ilerlerken kanal köprülerini ele geçirecek,²⁶ kanalın güneyine yerleşen 19. Tugay'a bağlı ilave birlikler ise 21. Tugay'ın başarısından yararlanıp mesafe alacaktı. 21 Nisan sabahı saat beşi beş geç, kısa süreli bir topçu bombardımanının ardından 21. Tugay ilerledi. Çok geçmeden Türk ileri karakollarını aştı ama beşi otuz beş geç ana savunma mevzilerinin yoğun tüfek ve makineli tüfek ateşine maruz kaldı. Yine de bastırarak önce kuzey ve ardından güney palankasını ele geçirmesiyle, ikisi arasındaki siperler düştü. Çarpışmada ağır zayıat verilmesi üzerine takviye

24 Bunun başka bir etkisi de oldu. A. J. Barker'ın belirttiği gibi, "taşlarla dolu ovada şarapnel ve mermi parçalarının Dicle Vadisi'nin yumuşak kil zeminindeki duruma nazaran çok daha öldürücü olduğu kısa sürede ortaya çıktı."

25 Maude ayrıca Radatz'tan Diyala'daki su seviyesinin artık geçilmesini zorlaştıracak bir noktaya yükseldiğini ve en az bir ay daha öyle kalacağını öğrenmişti. Bu durum toparlanıp tekrar hücumla geçmeleri halinde, Ruslardan gelecek saldırıya karşı Türklerin bir ölçüde güvende olmasını sağladığı gibi, Ali İhsan Paşa'ya biraz manevra alanı kazandırdı.

26 Duceyl Kanalı başlı başına zorlu bir engeldi; altı ila sekiz metre genişliğinde ve iki metre derinliğinde olmanın yanı sıra, bazı yerlerde on iki metre yüksekliğe varan sarp setleri vardı.

için yedek birlikler gönderildi. Bu arada 19. Tugay'a bağlı 92. Pencap Alayı kanalın öbür ucunda demiryolu hattı boyunca ilerleyişine başladı; İstabulat İstasyonu'nu yediye çeyrek kala ele geçirdi ve ardından ana savunma hattının 800 metre yakınına ilerleyerek yoğun hafif silah ateşi altında olabildiğince mevzilendi. Günün geri kalan kısmında orada kalarak tugayın sol kanadını sağlama alan bu birliğe daha sonra 8. Tugay'a bağlı 56. Tüfek Alayı katıldı. Tugayın arkadaki ana gövdesi harekete geçerek açık ovada üç kilometreden fazla ilerledi. Yoğun ateşe maruz kalmakla birlikte bocalamadı ve 1. Seaforth İskoç Taburu kanal kıyısının güneyinde düşmanın birinci siperlerinin 700 metrelik kısmını ele geçirdi.

Fane 21. Tugay'ın kanal ile nehir arasındaki düşman hattına sızabileceği umuduyla bütün topların en sola kaydırılmasını emretti; mevzilerin çok sayıda askerle tutulduğu kısa sürede anlaşılmca, girişimden daha başlamadan vazgeçildi. Öğleden sonra İstabulat İstasyonu'nu geri almak için kararlı bir girişimde bulunan Türkler püskürtüldü. Gece boyunca 19. ve 21. tugaylara bağlı askerler, istihkâmcıların ve öncülerin yardımıyla mevzileri daha sağlam hale getirmeye çalışırken, topçuların 19. Tugay'ın yerleştiği siper hattının önünde birçok makineli tüfeğin bulunduğu bir sırta odaklanabilmesi için yeni top mevzileri oluşturuldu. Marshall'ın sol yakada ateş açan mevzileri saptamak üzere gönderdiği Tuğgeneral Thomson'ın komutasındaki kolun topçularından da destek gelecekti. Sonuçta bu hazırlıkların gereksiz olduğu ortaya çıktı, çünkü sabaha doğru üç buçukta devriyeler Türklerin kanalın kuzeyindeki mevzilerinden çekilmekte olduğunu bildirdi. Kanalın güneyinde direniş varmış gibi görünse de, bir süre sonra bu yörenin de düşman birliklerinden temizlendiği anlaşıldı. Fane'in iki öncü tugayı 22 Nisan sabahı dokuz buçukta düşman mevzilerinin arasından geçerek artçı birliklere iki kilometre kadar uzaktaki bir hatta ulaştı. Fane'in o noktada durdurduğu tugayların yerini alan yedekteki 28. Tugay'ın zinde askerleri İstabulat harabelerini aşarak yola devam etti. İlerlerken aralıklı top ateşine maruz kalan bu kuvvet, öğleden sonra biri çeyrek geçe önceki sabahın başlangıç noktasının 12 kilometre ilerisine vardığında, 1.500 metre kadar ötedeki mevzilerin tüfek ve makineli tüfek ateşi menziline girdi. Fane'in ilerleyişi durdurmasından sonra keşif devriyeleri çıkarıldı ve toplar getirildi.

Muharebe öncesinde sol yakadan karşıya geçirilen süvariler, sabahleyin sola doğru Ecceli Kanalı'na kadar geniş bir alanı çevirerek süpürme hareketine girişmiş ve ardından kanalın kuzey yönündeki hattını izlemişti. Öğleye doğru sırttaki Türklerle temasa girince ateş menziline hemen dışına çekilmiş ve Fane'e durumu bildirmek üzere bir haberci göndermişti. Saat üçü çeyrek geçe gelen emir 28. Tugay'a yaklaşma yönündeydi. Kolun komutanı Yarbay Cassels buna hemen uyarak toplarını harekete geçirdi ve devriyeler Türk

sağ kanadını aramaya çıktı. Bu arada, Dicle'nin sol yakasında Cobbe'un piyadelerinin temposuna ayak uydurarak ilerleyen Thomson'ın kolu, Türk hattının nehri arkasına almış kanadının bulunduğu bir noktaya vardı. Fark edilmeden yüksek alana çıkarılan toplar Türk mevzilerine mermi yağdırmaya başladı. Fane'in topçu birliği de oraya yetişerek ateş açmaya koyuldu. Bombardımanın koruması altında 300'ü aşkın esirle ve iki makineli tüfekle birlikte 400 metrelik siper ele geçirildi. Türkler ikindiye kadar süren güçlü bir karşı saldırıya girişti ve mevziler ancak havanın kararmasına bir buçuk saatin kaldığı akşamüstü beşte sağlamlaştırılabilirdi. Maude'un acele etmesi yönündeki sıkıştırımlarına rağmen Cobbe o gün daha fazla mesafe almasının düşük ihtimal olduğunu anladı ve saldırıyı durdurdu. Ertesi sabah İngiliz ilerleyişi yeniden başladığında Türk mevzilerinin yine boş olduğu görüldü. Öncü birlikler Samarra İstasyonu'na sabah ona doğru vardı. İstasyon ateşe verilirken, orada bırakılan 16 lokomotifi ve epeyce demiryolu aracını imha etmek için uğraşılmıştı;²⁷ ama telaş içindeki Türklerin sakarlığı sayesinde birkaç lokomotifin ve vagonların yaklaşık yüzde 60'ının kurtarılabilmesi ve kısa sürede tekrar hizmete girmesi, Bağdat'ın ötesinde Dicle'den yukarıya doğru ikmal durumunu son derece kolaylaştırdı.

XVIII. Kolordu'nun ana gövdesinin kaçarak Samarra'nın 50 kilometre kuzeyindeki Tikrit'e çekildiği ve nehrin her iki yakasında bir savunma hattı oluşturulduğu saptandı. Kuvvetin mevcudu tahminen 24 topla birlikte 5.000 tüfek dolayındaydı. Ancak sağ yakada, Samarra'nın 20 kilometre kadar kuzeyine düşen Devr²⁸ yakınında, on topla birlikte yaklaşık 2.400 piyadeden oluşan güçlü bir birlik bırakılmıştı. Geçmişi en az MÖ 5500'e inen ve bir zamanlar Abbasi halifeliğine başşehirlik eden önemli bir yerleşme olmakla birlikte o sırada epeyce küçülmüş olan Samarra 24 Nisan'da işgal edildi. Sinice'de kurulmuş olan dubalı köprü dört gün sonra sökülüp oraya taşındı. Bağdat'la demiryolu bağlantısından ve Dicle'nin Mezopotamya ovasından çıktığı noktaya yakın hâkim konumundan dolayı Samarra İngilizlerin bir ileri üs kurması için mantıklı bir yerdi. 7. Piyade Tümeni orayı karargâh olarak seçti ve Samarra ile Bağdat İstasyonu arasında demiryolu hattı boyunca 3. Tümen'e bağlı iki piyade tugayı daha yerleştirildi; 8. Tugay'ın karargâhı Beled'de, 9. Tugay'ın karargâhı ise Kâzimeyn'de olacaktı.

Maude'un XVIII. Kolordu'yu XIII. Kolordu'yla bağlantıya girmesinden önce yok edip bir muharip kuvvet olmaktan çıkarma gayesi gerçekleşmemişti. Ama onu Dicle'nin yukarısına çekilmeye zorlaması, iki kuvvet arasındaki mesafeyi

27 Burası haliyle indirme istasyonuydu.

28 Irak'ın devrik cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin'in 2004'teki son gizlenme yeri olarak, adı biraz kötü namla tekrar gündeme gelecekti.

çarpıcı biçimde artırdığı için en azından o an için benzer bir sonuç doğurdu. Dikkatini Uzeym ve Diyala nehirleri boyunca aşağıya ilerleyen Türklere çevirmekte artık serbestti. General Radatz'tan gelen raporlara göre, Diyala'nın öbür yakasındaki Türk artçı birliklerinin mevcudu 3.000'in altına inmişti. Oradan ayrılanların yöneldiği Bend-i Uzeym'de yaklaşık 5.000 piyadenin toplanması beklenmekteydi; Uzeym'in Dicle'yle buluşma noktasına giden yolun yarısındaki Tulul en-Nur'da, 14. Tümen'den geriye kalan ve güneye yönelen 2.000'i aşkın piyade daha vardı.

Maude 23 Nisan'da çıkardığı yeni harekât emrinde ikinci kuvvete odaklanarak Marshall'a onu alt etmeye yetecek birlikleri hemen göndermesini bildirdi. Marshall kuvvetlerini yeniden toplamak, en başta da Cobbe'u desteklemek üzere Dicle'nin sol yakasında yukarıya giden ve o sırada Kadisiye'de bulunan Thomson'ın kolunu getirtmek için zaman istedi. Maude yirmi dört saatlik bir ertelemeyi kabul etti; ertesi gün Cayley'nin kuvvetinin belki gereğinden fazla olduğuna "işaret" etti. Bunun üzerine Marshall 39. Tugay'a bağlı iki piyade taburunun, toplarının yarısının ve bazı süvarilerin ayrılıp kendisine katılması emrini verdi.

O akşam Berure Yarımadası'nı savunmak üzere iki piyade taburunu ve bazı sahra toplarını, Uzeym ağzının yakınında da başka bir taburu ve bir top mangasını bırakan Marshall, geri kalan kuvvetle kuzeydeki Dahube'ye yöneldi. Bu kuvvet ertesi sabah cepheden bir saldırıya girişmek üzere, Türklerin hazır mevzilerinin 1.500 metre güneybatısına düşen bir vadiye pusula kerteriziyle gece yürüyüşü yaparken, Thomson'ın kolu sağ kanada yüklenmek üzere ilerleyecekti. 7. Süvari Tugayı ise Türk ulaşım hatlarını kesmek ve Sathe'den takviyelerin gelmesini önlemek üzere sağ kanadı arkadan çevirecekti.

Marshall'ın haritaları güvenilir değildi ve öndeki 38. Tugay günün ilk ışıklarıyla birlikte düşman birlikleriyle temas halinde olduğunu gördü. Marshall önce O'Dowda'ya (yoldan daha da saptığı için Türk kuvvetlerinin üç kilometre kadar kuzeyinde olan) Thomson'ın kolunun gelişini beklemesini bildirdi. Ama süvari devriyesinden gelen raporlarda Türklerin çekilmekte olduğunun belirtilmesi üzerine fikrini değiştirip O'Dowda'nın bastırmasını istedi. Üçüncü bir taburun katıldığı ve topların koruma ateşiyle destek verdiği birlikler, yoğun ama düzensiz tüfek ve makineli tüfek ateşi altında ilerleyerek Türkleri söküp mevzileri ele geçirdiler. Bu arada dördüncü bir tabur Uzeym'in sağ yakasında, beşinci bir taburun yarısı da solda aynı tempoyla yukarıya yöneldi. Sabah sekiz dolaylarında 7. Süvari, Tulul en-Nur'dan güneybatıya yönelen bir Türk kolunun baş tarafıyla temasa girdi. Kraliyet Atlı Topçu Alayı'na bağlı "V" Bataryası'nın toplarını hazırladığı sırada, ricat halinde güneyden gelen Türk 14. Tümeni'nin yanaşık düzende mevzilenmesi mükemmel hedefler sundu. İzleyen çarpışmada neredeyse paniğe kapılan

Türkler nehre doğru kaçtı ve tamamen imha olmaktan ancak kuzeyden Türk takviyelerinin gelişiyile kurtuldu.

Öğleye doğru on birde sıcaklığın 40°C'nin epey üzerine çıkması nedeniyle, Marshall'ın durdurduğu birlikler yeniden toplanma ve neredeyse aralıksız on iki saatlik yürüyüşün ve çarpışmanın yorgunluğunu atma fırsatını buldu. Açık ovada hiç gölge yoktu ama Uzeym'e yakınlık sayesinde içme suyu stoku yeterliydi. Marshall'ın durumu bildirdiği Maude olabildiğince erken saldırıya geçmesini, 14. Tümen'in toparlanmasına fırsat vermeden çarpışmaya girmesini ve ardından XIII. Kolordu'nun o kesimdeki öbür birliklerine yüklenmesini istedi.

Öğleden sonra Türk hatlarında karışıklık belirtileri görüldü ve ordu karargâhından gönderilen istihbaratın da ışığında, Türk 2. Tümeni'nin Tulul en-Nur'da direnmeyerek o gece Cebel Hamrin'e doğru ricat edeceği izlenimine varıldı. Maude'un Uzeym'in sol yakasına (Sindiye yoluyla Bakuba'dan) ilave toparlar gönderdiğini ve Cayley'nin komutasından aldığı 40. Tugay'ı (Berure mevzileri yoluyla) o kesime sevk ettiğini bildirmesi üzerine, Marshall ertesi günün harekâtı için esasen düşmanı olabildiğince yakından izlemeyi ve toparlanmasını önlemeyi öngören bir emir hazırlamaya girişti. Ancak akşam altı buçuk dolaylarında Türklerin çoktan harekete geçtiğini bildiren hava keşif raporlarıyla planı boşa çıktı. Hâlâ geniş alana dağılmış haldeki birlikleriyle, yakın takibe girmesi söz konusu olamazdı. Maude bu sefer onu sıkıştırmayarak, "Askerlerden olağandışı gayret istemenin bir anlamı yok" demekle birlikte şunu da ekledi: "Ama mümkün mertebe erken hareket edip Bend-i Uzeym'i ele geçireceksin. [...] Harekete geçmeye ne zaman hazır olacağını bildir."

Aslında, ertesi sabah yola çıkış oldukça yavaş oldu. Kolun ana gövdesi sabah dokuz buçukta, 7. Süvari Tugayı'ndan ve 35. Piyade Tugayı'ndan oluşan öncü birliğin peşinden harekete geçti. Kol 25 Nisan gecesini Tulul en-Nur'da geçirmek üzere kamp kurduğunda, uzun molalar nedeniyle ancak 15 kilometrelik mesafe almıştı. Ertesi gün de Sathe'ye kadar ilerleyebildi. Ama geceleyin ve 27 Nisan'ın ilk saatlerinde süvarilerin, sahra toparlarının, bir obüs bataryasının ve 60 librelik toparlardan birinin eşlik ettiği 35. Piyade Tugayı dört ya da beş kilometre öteye ulaştı. Birliklerini Uzeym köyü yakınında, nehrin her iki yanındaki Türk mevzilerini görecektir şekilde mevziye geçiren Thomson'ın aldığı talimat, araziye tanımak ve toparlarını dizmektir.

Yapılan keşif on metreye varan kayalıklarla ve yarılarla çevrili, geniş bir yatakta iki ila üç kilometre boyunca ağır bir akışla menderesler çizerek ilerleyen Uzeym'in sol (doğu) yakasının, doğu ucunun çapraz bir sırtta açılması nedeniyle "Postal" adı verilen bir çıkıntının hâkim olduğu sağ yakadan biraz daha cazip olduğunu gösterdi. Solda Türk hattı, arkada ikincil mevziler ve top

yuvaları olmak üzere sırtını verdiği bir tepelikten ("Tümsek") nehir kıyısı uçurumuna kadar uzanmaktaydı. Sağda ise yine arkada destek mevzileri ve top yuvaları olmak üzere, Postal'dan yaklaşık üç kilometre ötedeki yüksek alanlı bir sırta uzanmaktaydı. Toplam uzunluğu altı kilometreye varan Türk savunma hattı ustalıkla düzenlenmişti ve mükemmel atış alanları sağlayan bir konumdaydı. Marshall'ın tahminine göre asker mevcudu 6.000 dolayındaydı; 2. Tümen batı yakasını, 14. Tümen ise doğu yakasını tutmuştu.

27 Nisan'da gündüz boyunca tek tük Türk mermileri dışında çok az hareketlilik yaşandı; ama hava karardıktan sonra 38. Tugay'a bağlı iki tabur nehri aştı ve Thomson'ın daha önce öbür yakaya gönderdiği kuvvetle birleşmek üzere ilerledi. Ertesi gün başlayan top tanzimi yetersiz görüş yüzünden aksadı; ama bu durum yeni gelen 40. Tugay'ın karışık haldeki 35. ve 38. tugayların yerine geçmek üzere nispeten güvenli şekilde ileriye sevk edilmesini sağladı ve geceleyin ilave toplar getirildi. Ertesi gün top tanzimini tamamlama girişimleri, kalın toz bulutları kaldıran ve uçağın kalkmasına fırsat tanımayan kuvvetli rüzgâr engeline bir kez daha takıldı.

Akşamüstü 40. Tugay doğu yakasında Türk mevzilerine iki kilometrelik mesafede, "Üç Sırt" olarak anılan yüzey şekline doğru uzanan iki kilometre genişliğinde bir cephe boyunca mevzilendi; dört sahra topçu bataryası, süvarilerin çoğu ve yedekteki 38. Tugay arka tarafa yerleşti. Hava tam kararınca 38. Tugay ilerleyip Üç Sırt'ın kuzeydoğusunda batıya bakan bir mevziye geçti. Nehrin öbür yakasında, 35. Tugay'ın yanı sıra 37. Tugay'a bağlı iki Gurka taburu, çok daha geniş bir cephesi olan Türk hattının üç kilometre arkasında, dere yatağındaki tekil bir tümseğin ("Ada") batısına konuşlandırıldı.

Gece boyunca süren genel topçu bombardımanı sabah beşte doğu yakası siperlerini hedef alacak şekilde 36 dakika boyunca yoğunlaştırıldı. Bu bombardımanın koruması altında 40. ve 38. tugaylar birbirlerine yaklaşarak mevzilendiler. Tümsek'i çok az direnişle karşılaşılarak ele geçiren 38. Tugay, buranın sanıldığı gibi kilit palanka değil, daha çok bir örtme mevzisi mahiyetinde olduğunu gördü. Üç öncü tabur kuzeydeki bir siper hattından ve 40. Tugay'la arasında kalan batıdaki bir dizi tümsekten açılan çok yoğun ateş altına girdi. Bu tugayın öncü taburları olan 4. Güney Galler Sınır Taburu ve 8. Cheshire Taburu da birincil hedeflerini kolayca ele geçirdi; ikincisi saat altıya yirmi kala ulaştığı ikinci hattı geçtikten sonra köyün içine girip Türkleri önüne kattı. Ne var ki, emirde öngörüldüğü gibi durup konumunu sağlamlaştırma yerine,²⁹ kaçan düşmanın peşine düştü. Onun sağındaki Sınır Taburu da ikinci hattı yarıp geçti, daha doğrusu öyle olduğunu sandı;

29 Bütün üst düzey subaylarının daha çarpışmanın başında öldüğünü ya da devre dışı kaldığını belirtmek gerekir.

aslında tamamen şans eseri, geniş bir boşluk bulunca mevzilerin yanından geçmişti. Cheshire Taburu'nun epey ileride olduğunu görünce, ona yetişmek için acele etti.

Saat altıyı çeyrek geçe Türk topları ana kuvvetten kopan bu taburlara mermi yağdırmaya başladı ve Postal'ın çapraz "ayakucu" boyunca yanaşık makineli tüfekler bu ateşe katıldı. Açık alanda yakalanan Cheshire Taburu ve Sınır Taburu o şartlarda olabildiğince siper aldı; bazıları batıya bakan ateş mevzilerine, bazıları da nehre doğru uzanan sel ve dere yataklarına sığındı. Muharebe telinin çok uzağında kalmaları nedeniyle, düştükleri zor durum 40. Tugay karargâhında ancak sabah yedi dolaylarında öğrenildi. Tuğgeneral Lewin derhal iki yedek taburuna (5. Wiltshire Taburu ve 8. Kraliyet Galler Piyade Taburu) onlara destek için ileriye gitme ama köyün ötesine geçmeme emrini verdi. O sırada tekrar çıkan rüzgârla görüş alanı toz ve kum yüzünden epey azalmıştı; bundan yararlanan Türkler 2. Tümen'den alay büyüklüğünde bir kuvveti Uzeym'i kuzeye doğru aşmaya göndermişti. Oradan dolanıp doğuya dönen bu birlik sağdan ve arkadan yanaştığı dağınık ve düzensiz İngiliz piyadelerini köye doğru çekilmeye zorladı ve göğüs göğüse çarpışmada birçoğunu esir aldı. Sonunda, sağ kurtulanlar bitkin düşmüş ve neredeyse cephanesiz kalmış halde, önceki Türk ikinci hattının nispeten güvenli ortamına ulaştı. Yetersiz görüş alanı yüzünden kesilmiş olan topçu desteği ancak sabah dokuzdan sonra yeniden başladı; topların köyü ateşe tutmasıyla oradaki Türkler çekilmek zorunda kaldı. Bu arada 40. Tugay'ın zor durumundan habersiz olan ve Tümsek'in kuzeyindeki mevzilere doğru çok az ilerleme sağlamayı başaran 38. Tugay da Sınır Taburu'nu ve Cheshire Taburu'nu kısırmak üzere gönderilen Türk birliğinin ateşine maruz kalmıştı. Marshall'dan taburlarını köye doğru sürme talimatını alan O'Dowda bunu yerine getirecek durumda olmadığı karşılığını verdi.

Batı yakasında 35. Tugay'ın ilk baştaki görevi, Türkler karşı saldırıya geçmedikçe bir savunma konumunda kalmakla sınırlıydı. Kıyı yarının eteği boyunca Postal'a doğru ilerlemiş olan 102. Ağır Piyade Alayı bu talimatın dışındaydı. Daha sonra 2/9. Gurka Alayı onun sağında, doğrusal bir tümseğin sınırlı siperine ulaştı; ama Postal'ın "baldır" kısmındaki mevzilerden gelen ateşin ağırlığı karşısında daha fazla ilerleyemedi. Bu mevzilerin sabah yediden ona kadar ağır bir bombardımana tutulması görünüşte pek somut bir etki yaratmadı; onun koruması altında hattı sağa doğru genişletmek üzere 2/4. Gurka Alayı gönderildi. Sonraki saatlerde Postal'dan açılan tüfek ve makineli tüfek ateşinin ya da oranın kuzeyinden ve Tümsek'ten top ateşinin ağırlığında bir azalma olmadı. Öğleden kısa bir süre sonra rüzgâr dinmeye başladı ve toz dumanı kalkarken, çok sayıda Türk piyadesinin kuzeydoğuya yöneldiği görüldü. Bunun Cheshire Taburu'nun ve Güney Galler Sınır

Taburu'nun kayıplarıyla çok zayıflamış olan sol yaka mevzilerine yönelik yeni bir saldırının işareti olmasından çekinen Marshall, hâlâ sağda yedekte bekleyen 1/2. Gurka Alayı'na obüslerle birlikte nehri aşma emrini verdi. Bu hamle saat üçte tamamlandı ama sonuçta bir saldırı olmadı. Hava kararırken durumda bir değişiklik yoktu ve Marshall da Postal'a karşı bir gece taarruzu için hazırlıklara başladı; Türklerin karanlıktan yararlanarak Cebel Hamrin'e çekilmesiyle bunun gereksiz olduğu anlaşıldı. A. J. Barker'a göre, katılan asker sayısına oranla verilen kayıplar açısından, bütün Mezopotamya Harekâtı'nın en kanlı çarpışması buydu.

Sonradan verilen adla Postal Muharebesi, 14 Aralık'ta Kut'a ilerleyişle başlayan hücumlar dizisinin son halkasıydı. Bedeli ağır bir harekât olarak İngilizlere 18.000 muharebe zayiatına mal oldu; sırf mart ve nisan aylarında hastaneye yatırılanların sayısı bunun iki katının epey üzerindeydi. Artık durma vaktiydi. Baharın sona ermesiyle yaza girilirken sıcaklık daha da yükseldi ve temmuza doğru Bağdat'ta gündüzleri 50°C civarına ulaştı; ahali "insanoğlunun gördüğü en sıcak mevsim"i yaşadığı görüşündeydi. Bağdat'ın hinterlandı temizlendiği ve şehir güvenceye alındığı için o şartlarda Türklerin peşinden dağlara gitmek için hiç istek kalmadı; bu iş sonbahara bırakılabilirdi.

Musul Yolunda

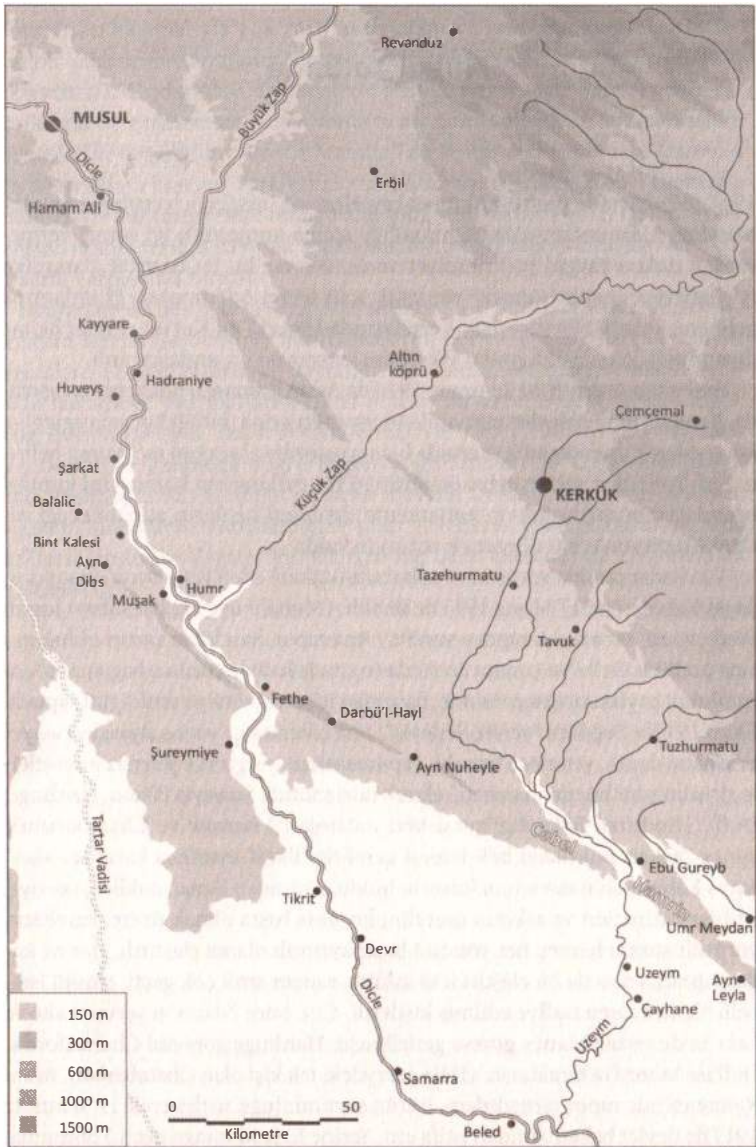
1917 ilkbaharında İngiliz hükümet çevrelerinde, nispeten tecrübesiz Stanley Maude'u Mezopotamya'da komutanlığa atama kumarının iyi sonuç vermesinden dolayı yaygın memnuniyet vardı. Ne var ki, bu harekât alanından iyi haberler gelmesi önceki yanlışlık için bedel ödenmeyeceği anlamına gelmemektedir. Nitekim mayıs ortalarında (önceki yıl Kut'ta) ekileni biçme durumuyla karşılaşıldığında, Westminster seması bir anda karardı.

Başbakan Asquith 20 Temmuz 1916'da Avam Kamarası'ndaki bir tartışmada, konuyla ilgili belgelerin yayımlanması çağrılarına, birliği koruma gereğine işaret ederek direndi; ama sonunda bir soruşturma açacağını mecburen belirtti. Sırf üyelerden seçileceğini öngördüğü bir parlamento komitesini kontrol edebileceğini düşünürken, parlamento dışından kişilerin alınabileceği bir Özel Komisyon'u kabullenmek zorunda kaldı.

Yüz kadar tanıkla görüşen ve aylarca müzakere eden Komisyon'un raporu, Savaş Kabinesi'ne 17 Mayıs 1917'de iletilti. (Muhafız üye inzibat subayı Josiah Wedgwood' bir azınlık raporu sundu.) Ana rapor, harekâtın zaruri olduğunu ama özellikle Delhi ve Londra arasında (o sırada haliyle çözüme bağlanmış) sorumluluk paylaşımı çerçevesinde, başından itibaren kötü yönetildiğini saptadı. Ekim 1915'te Bağdat'a "yersiz ilerleyiş"i öne çıkararak, "yanlış siyasal ve askeri hesaplara dayalı, yeterince hazırlık yapılmaksızın, yorgun ve yetersiz kuvvetlerle girişilmiş bir hücum hareketi" olarak nitelendirdi. Sırasıyla Nixon, Hardinge, Duff, (Hindistan Bakanlığı'nın askeri müsteşarı²) Barrow ve Chamberlain'i, ayrıca "askeri politikayı belirlemesi gerektiği ilkesi uyarınca kararları alan" Savaş Kabinesi'nin tamamını kusurlu buldu. Ardından ikmal, nakliye, takviye, sıhhiye hizmetleri ve askerin moralini koruma başta olmak üzere, harekâtın yürütülüşünün hemen her yönünü biraz ayrıntılı olarak eleştirdi. Her ne kadar yıpratıcı olsa da bu eleştiri için aslında zaman artık çok geçti, çünkü ismi belirtilenler zaten tasfiye edilmiş kişilerdi. Çok önce Nixon'ın yerine Lake ve Lake'in de yerine Maude göreve getirilmişti; Hardinge görevini Chelmsford'a, Duff ise Monro'ya bırakmıştı. (Hâlâ görevdeki tek kişi olan Chamberlain, Avam Kamarası'nda rapor tartışılırken, bütün sorumluluğu üstlenerek 17 Temmuz 1917'de devlet bakanlığından istifa etti. Yerine E. S. Montagu geçti.) Sonunda,

1 Kraliyet Donanması'nda muvazzaf bir subay olan Wedgwood, Gelibolu'daki üstün hizmetleriyle tanınmıştı. Bkz. Bölüm 11.

2 General Sir Edmund Barrow'a yönelik suçlama, görevinden istifa etmesi üzerine düşürüldü.

Harita 8. Mezopotamya-Musul'dan Uzeym'e

Komisyon'un tanıdığı yasama dokunulmazlığından dolayı sivillerin mahkeme önüne çıkarılamayacağı kabul edildi; Hardinge yakayı sıyrırken, üst düzey üç sıhhiye subayı Babbie, MacNeese ve Hathaway'le³ birlikte Nixon ile Duff'ın akıbeti Ordu Konseyi'ne bırakıldı. Konsey görüşmelerinde divanîharbin nasıl kurulabileceğini ele aldıktan sonra, yasama dokunulmazlığının bu kişiler için de geçerli olması üzerine konuyu gündemden düşürdü ve sadece "sebeplerin yazılı olarak" bildirilmesini talep etti. Böylece Nixon, Babbie ve MacNeese resmen aklandı. (Nixon hiç kurtulamadığı utanç duygusuyla birkaç yıl sonra öldü.) Üç sıhhiye subayının en düşük rütbelisi Hathaway'in istifa etmesi istendi. Duff davranışları için sebepler bildirmek yerine, meseleyi kendince halletme yoluna giderek 20 Ocak 1918'de canına kıydı.

Petrograd'da Mart 1917'de yaşanan olaylar elbette bomba etkisi yarattı. Rusları İran'da aktif kalmaya ikna etmek için harekâtların finansmanını sağlamaya dönük bir dizi belirsiz teklif temelinde ilkbahar ve yaz ayları boyunca sürdürülen girişimler pek sonuç vermedi. Przevalski'nin karargâhındaki İngiliz irtibat subayı Yarbay A. P. Wavell,⁴ 30 Eylül'de Maude'a bir mesajında durumu şöyle özetledi: "İngiliz altını Rus birliklerini İran'da tutabilir ama çarpışmalarını sağlayamaz. Eski Rus ordusu ölü, basbayağı ölü. Dolayısıyla onu diriltme çabalarımız yararsız görünüyor." Bu yorumda Rusya'daki devrimin henüz bir oldubitti olmadığı hesaba katılmamıştı; İran'daki Rus birliklerinde karşı-devrimci güçlerin varlığından dolayı çabalar sürdürülecek ve hatta ufak yararlar elde edilecekti. Ama Mezopotamya'daki harekât açısından Wavell haklıydı. Britanya orada tamamen yalnızdı ve 1918'in sonlarında çatışmaların kesilmesine kadar da öyle kalacaktı.

Ruslar yanında yer alsın ya da almasın, Maude çatışmalar yeniden başladığında muhtemelen nasıl bir güçle karşı karşıya kalacağını öğrenme ihtiyacı içindeydi. İstihbarat kurmay heyetine göre, Türklerin eylül sonuna doğru her biri yirmi dört sahra topuna ve dört ağır topa sahip on bir ilave piyade tümeni Musul'a getirtmesi *mümkündü*. (Onlara yetecek nakliye ve iase gücünün bulunup bulunmadığı ayrı bir konuydu). Harekât alanında zaten var olduğu sanılan mevcuda eklendiğinde, toplam yaklaşık 100.000 tüfeği ve 450'den fazla topu bulmaktaydı; askerlerin 10.000'i (Revanduz'da konuşlu 46. Tümen) hâlâ sırf Ruslara odaklıydı. Buna karşılık Maude'un Bağdat ve civarında beş tümeni vardı (15. Tümen Nasıriye'den getirilmişti⁵); yolda olan ya da söz

3 Hareket tarzı daha önce ayrı bir soruşturmaya konu olmuştu; bkz. Bölüm 2, not 33.

4 İkinci Dünya Savaşı sırasında önce Ortadoğu'da, ardından Hindistan'da İngiliz haşkomutanı olan Feldmareşal Sir Archibald Wavell.

5 Tümene bağlı 35. Tugay'ın yerini 50. Tugay (Tuğgeneral A. W. Andrew; 1. Oxfordshire ve Buckinghamshire Hafif Piyade Taburu, 6. Cat Hafif Piyade Alayı, 24. Pencap Alayı ve 1/97. Piyade Alayı) almıştı.

verilen yeni takviyelerle birlikte, sonbahara doğru elinde 75.000 piyade ve 284 sahra topu ve ağır top olacaktı. Rusların seyirci kalmayı sürdürmesi (veya daha da kötüsü, İran'dan ayrılması) halinde açığı kapatmak gerekecekti... Maude daha önce büyük çapta asker takviyesi talep etmede isteksizdi;⁶ ama böylesine katı gerçekler (ve Türk birliklerinin Kafkasya'dan ayrılıp güneye yönelmeye başladığına dair raporlar) karşısında sıkıştı. Robertson'a sayısal eksiklik riskini göze alamayacağını ve bir ilave tümene ihtiyaç duyduğunu bildirdi. CIGS'nin ve Monro'nun onayıyla, Hindistan'da bu amaçla 17. Piyade Tümeni'ni⁷ oluşturma hazırlıkları başladı. Eylül ayında harekât alanına yeni bir karma süvari tugayı (bir İngiliz ve iki Hint alayı) göndermeye de karar verildi. (Tam mevcuda ancak yılın sonunda ulaşan bu 11. Süvari Tugayı'na, tuğbay rütbesine yükseltilen Cassels komuta edecekti.) Aynı ayın sonunda, Mezopotamya'ya ertesi yılın başlarında gönderilmesi kararlaştırılan 18. Piyade Tümeni'ni de Hindistan'daki acemi erlerden oluşturma yoluna gidildi. Yaz fasılası sırasında Maude'a ayrıca ilave zırhlı araba birlikleri,⁸ daha fazla Stokes havan bataryası⁹ ve makineli tüfek bölüğü, ilave bir uçaksavar birliği ve on motorize nakliye bölüğü ulaştırıldı. Nakliye bölüklerinin altısı kamyonetlerle ve kamyonlarla, ikisi ambulanslarla, ikisi de top çekicileriyle donatılmıştı. Bu takviyelere ek olarak, özellikle topçu sınıfında olmak üzere,

Öbür tugaylar tam mevcuda çıkarılırken, 12. Tugay'a 2/39. Garhwal Tüfek Alayı, 42. Tugay'a 1/5. Gurka Alayı eklenmişti.

6 Ancak haziran başlarında altı tanesi 18 librelik toplardan, bir tanesi 60 librelik dört toptan ve iki tanesi 6 inçlik dört obüsten oluşmak üzere dokuz ilave batarya istemiş, bunların ağustos sonundan önce gönderileceğine söz verilmişti. Ayrıca, Londra'dan gelen talep üzerine, haziran sonunda Monro o sırada Hindistan'da derlenip eğitilmekte olan 24 piyade taburundan altısını ilave güç olarak göndermeyi taahhüt etmişti. Bunlar 13. Rajput Alayı, 49. Bengal Alayı, 83. Piyade Alayı, 85. Burma Piyade Alayı, 104. Tüfek Alayı ve 126. Belucistan Piyade Alayı'dı; Basra'ya ağustosta ulaşmalarına karşın muharebeye hazır sayılabilmeleri için epeyce ilave eğitime ihtiyaç vardı.

7 Tümgeneral W. Gilman'ın (daha sonra Marshall'ın kurmay başkanı olması üzerine yerine geçen Tuğgeneral G. A. J. Leslie'nin) komutasındaydı; 15. Tümen'den alınma 34. Tugay'dan (Tuğgeneral A. G. Wauchope), 51. Tugay'dan (Tuğgeneral R. J. T. Hildyard); 1. İskoç Hafif Piyade Alayı, 1/2. Rajput Alayı, 14. Sih Alayı ve 1/10. Gurka Alayı ve 52. Tugay'dan (Tuğgeneral F. A. Andrew); 1/6. Hampshire Taburu, 45. Sih Alayı, 84. Pencap Alayı ve 1/13. Piyade Alayı) oluşmaktaydı.

8 Mezopotamya'da (hazırları harekât alanına 1918 başlarında ulaşan) toplam altı hafif zırhlı motorize batarya hizmet verdi ve daha sonra başka bir Dunster kuvvetine katılmak üzere İran'a gitti. Bu bataryalar normalde Silver Ghost gezi arabasının biraz değiştirilmiş versiyonları olan sekiz Rolls-Royce'tan oluşmaktaydı. Dokuz milimetrelilik çelik zırhla kaplı olan ve dört kişilik bir mürettehat taşıyan arabalar 3,5 ton ağırlığındaydı; 50 beygircüdeki motorları saate azami 95 km hıza ulaşmalarını sağlamaktaydı. Her birinin döner tarete monte edilmiş tek bir Vickers makineli tüfeği vardı.

9 Toplam sayısı 15'e ulaşan bataryaların her biri 3 inçlik sekiz havanla donatılmıştı. Altlıklı ve sabitleyici iki istinat ayaklı basit borular şeklindeki bu yeni geliştirilmiş silahlar, piyade birliklerine birinci siperlerden kullanılabilecek bir yakın destek gücü sağlamaktaydı. Tahrip gücü yüksek 4,8 kiloluk bir bombayı azami 700 metrenin biraz üzerinde (asgari 100 metreye yakın) mesafeye ateşlemekteydi; menzil ayarı mermi yükündeki ve boru açısındaki değişikliklere dayalı bir bileşimle yapılmaktaydı.

tek tek birliklerin bileşiminde bazı değişiklikler yapıldı; çatışmalar yeniden başladığında Maude'un elindeki toprakların sayısı 324'tü.

Maude'un 1917 yazında lokal düzeydeki asıl uğraşı, bir yandan askerlerini dinlendirirken,¹⁰ özellikle Cebel Hamrin boyunca çeper mevzilerini sağlamlaştırmak¹¹ ve levazım stoklarını artırmak oldu. Askerlerin rahat etmesi için nehirlerin yakınına dinlenme-eğlenme olanaklarının olabildiğince sağlandığı çadırli kamplar kurdurdu. (Her rütbeden 20.000 kadar asker ülkeye izinli gönderildi.) İkmal durumunu düzeltmeye dönük somut bir ilerleme sağlamak için altyapıya ağırlık verilerek demiryolları inşa edildi, yollarda ıslah çalışmaları yapıldı ve köprüler kuruldu. Eylüle varıldığında Diyala üzerinde yedi, Uzeym üzerinde bir, Bağdat ve civarında Dicle üzerinde beş, Felluce ve aşâğısında da Fırat üzerinde üç köprü vardı.

Maude 1 Mayıs-31 Temmuz aralığında sadece bir kez askeri harekâta girişti.¹² Sehleviye Kanalı'nı kapatan seddi yeniden inşa etmenin yolunu açmak üzere, Felluce'den sonra Fırat kıyısındaki Zibban'ı ele geçirme niyetinde olduğunu 5 Temmuz'da açıkladı. Ardından bir adım daha ileriye giderek, "garnizonu gafil avlamak, olabildiğince çok esir ve bolca ganimet almak" üzere, 30 kilometre daha batıda kalan Ramadi'ye bir baskın düzenlemeye karar verdi. Aslında ikinci ve belki daha geçerli bir amaç söz konusuydu: Mekke şerifi Hüseyin'in yandaşlarının T. E. Lawrence benzeri kişilerin kışkırtmasıyla Hicaz'da yaptıkları gibi, Aşağı Suriye'yle Türk ulaşım hatlarını aksatacakları umuduyla, yerel Aneyze ve Duleym Arap aşiretlerini İngilizlerin yanına çekmek. Sonuçta bir felaketin eşiğinden dönülmesi, oldukça az askerle saldırıya girişilmesi sayesinde oldu. Bunun dışında harekâtın en ilginç yönü, askerleri muharebe alanına taşımada ilk kez motorlu araç kullanılmasıydı.

Aynı düşmanla çarpışmaları anlamında, Maude'un Mezopotamya'daki ve Allenby'nin Filistin'deki uğraşları arasında (Londra'daki genelkurmay düzeyinde) belli bir eşgüdüm olmakla birlikte, ortak harekât söz konusu değildi.

10 Bunda Robertson'ın Bağdat vilayetini elde tutma ve yeni bir hücum harekâtına geçmeme yönündeki emrinin hiç kuşkusuz büyük bir etkisi vardı. Emrin fiilen doğru strateji olup olmadığı ise biraz kuşkuya açıktır; özellikle Erickson, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun tarihini anlatan *Ordered to Die* kitabında, Halil Paşa'nın Tikrit'ten öteye, hatta Musul'a kadar takip edilmiş olması halinde, Türk Altıncı Ordusu'nun çokme ihtimalinin bulunduğunu ileri sürer. Maude'un kararını Halil Paşa ve Türk erkânıharbi için bir talih kuşu ve "Birinci Dünya Savaşı'nın beklenmedik en büyük şanslarından biri" olarak nitelendirir.

11 Bu kapsamda uçakların birkaç yüz kilometrekarelik alanda çektiği hava fotoğrafları esas alınarak elde tutulan ve gelecekte çarpışmaya girilecek yörelerin doğru haritaları çıkarıldı. Bu dönemde harekât alanındaki hava gücü 63. Filo'nun katılımıyla artırıldı ve 31. Kanat olarak yeniden düzenledi.

12 Haziran sonlarında Mendeli'yi baskı altına almak üzere Beled Ruz'un direnişle karşılaşılmaaksızın işgal edildiği sayılmazsa.

Bu bakımdan, Allenby planlandığı gibi eylülde değil, ancak ekimde tekrar hücumla geçebildiğinde, Maude'un planlarını değiştirmesine gerek yoktu.

Maude ilk hamlesini 20 Ağustos'ta Tuğgeneral Thomson komutasındaki bir tugay grubunu Şehreban'ı ele geçirmeye göndererek yaptı; Türkler çok az direniş göstererek Cebel Hamrin'e çekildi. Bu münferit manevranın amacı, Hamrin'in kuzeyine varmaları halinde Ruslarla Diyala kıyısında bağlantıya girmenin yolunu açmaktı ve Ramadi'yi ele geçirmeye yönelik sonraki hamle eylülün ikinci haftasını buldu.

Bu karar Türk takviye birliklerinin Felluce'yi ve ardından Bağdat'ı geri almak maksadıyla Fırat boyunca aşağıya inmek¹³ ve Ramadi'nin hemen yukarısındaki Hit'te yığınak yapmak üzere Halep civarında toplanmakta olduğuna dair ısrarlı (ama doğrulanmayan) raporlar ışığında alındı. Planı uygulama sorumluluğu Brooking'e ve 15. Piyade Tümeni'ne verildi. 50. Tugay zaten Felluce'deydi. Ama tümenin geri kalan kısmını Bağdat civarından oraya ve ardından saldırı için toplanma alanı olarak seçilmiş daha yukarıdaki Medhic'e bütün tümeni taşımak pek kolay olmadığı gibi, yol da çok iyi değildi.¹⁴ Kuvvetin orada toplanması 26 Eylül'ü buldu. Hava keşfi Türklerin Müşeyd Sırtı'nı az askerle tuttuğunu, kasabanın doğusuna ve güneydoğusuna düşen öbür ucundaki Türk ana savunma hattının Aziziye Kanalı'na kadar uzandığını gösterdi. Brooking bundan Türklerin temmuz ayındaki başarısız saldırısının bir tekrarını beklediği ve İngiliz tertibatında bu kanaati teşvik etmeye çalıştığı sonucunu çıkardı. Aslında Hit'e giden yolun iki yanında bir tıkama mevzisi oluşturmak üzere, dört zırhlı arabayla takviye edilen süvari tugayını Kraliyet Atlı Topçu Alayı'na bağlı "V" Bataryasıyla birlikte geniş bir yandan çevirme hareketiyle kasaba batısına sürme niyetindeydi. Bu arada iki piyade tugayı (önce Müşeyd Sırtı'nı alarak) düşman mevzilerine görünmeden Fırat Vadisi Kanalı'nı aşacak, savunma hattına doğru ilerleyecek ve çark edip güneyden saldıracaktı.

28 Eylül sabahı başlayan hücumda, 12. Tugay ve 42. Tugay arasında destek ve öncü rolü konusunda biraz karışıklığın çıkmasına rağmen, sırt ve güneydoğusundaki dış tepelikler kolayca ele geçirildi. İleri Türk mevzileri, Ramadi'nin güneyindeki Aziziye Sırtı'nda ve güneydoğusundaki Ramadi Sırtı'ndaydı. Savunma kesinlikle ustacaydı. Her iki sırt o gün alındıysa da, Aziziye Sırtı'nın gerisindeki ana mevzilerden açılan top ateşi üzerine akşam karanlığından önce mecburen boşaltıldı.

13 Nehrin aşağısına asker ve levazım, "şaktur" ve "kelek" gibi derme çatma ve altı düz sallarla taşındı; kerestenin çok kıt olması nedeniyle, bu kaba sallar yeniden kullanılmak üzere sökülerek karadan Cerablus'a götürüldü. Bu yöntemle oradan Ramadi'ye (700 kilometreyi aşkın bir mesafeyi aşarak) varmak altı haftayı aldı; dönüş yolculuğu çok daha uzun sürdü.

14 Tıpkı I Haldane'in kuvveti gibi, Brooking'in kuvveti de kısmen mekanize olduğu için bu özellikle önemliydi. Harekâta 10 Fiat kamyonun ve 350 Ford kamyonetin yanı sıra, 50 motorize ambulans kullanıldı.

O sırada bir süvari bataryasıyla ve zırhlı arabalarla birlikte süvari tugayının ana gövdesi, kasabanın batısına ulaşmış ve Fırat'tan başlayıp Hit yolu boyunca uzanan hatta yerleşmişti. Ayın batmasından hemen sonra, sabaha doğru üçte saldırıya uğrayınca, 200 metrenin biraz üzerinde bir menzilde "V" Bataryası'nın toplarıyla birlikte yanaşık makineli tüfekler (12 Vickers ve daha az etkili 48 Hotchkiss) karşılık verdi.

Sabah altıyı çeyrek gece 12. Tugay'ın unsurları bir kez daha Aziziye Sırtı'na doğru ilerlemeye başladı. İlk baştaki bazı aksiliklere rağmen, sabah yedide daha ötedeki Şeyh Ferace Sırtı'nın batı ucuna yöneldi. Oradan Aziziye Kanalı üzerindeki tek köprü'nün kontrol edilebileceği sanılmaktaydı. Oysa durum öyle değildi; kanal boyunca çarpışıp köprüyü ele geçirme sırasında biraz zayıt verildi. Saat dokuz buçukta azımsanmayacak sayıda Türk teslim olmaya başladı ve bu süreç öğleye doğru tamamlandı. On top, 1 librelilik seri atışlı üç top ve on iki makineli tüfekle birlikte toplam 3.456 esir alındı.

Brooking'in kuvvetini Bağdat'ın kuzeyindeki Medhic'de topladığı sırada, Maude hem Türkleri yörenin tarım mahsullerinden yoksun bırakmak hem Cebel Hamrin'in güney ucundaki Türk birliklerini püskürtmeye yönelik daha geniş çaplı bir harekâta hazırlanmak amacıyla, 7. Süvari Tugayı'nın başındaki Tuğgeneral Norton'a sağ kanattaki Mendeli'yi ele geçirme emrini verdi. Mendeli'ye önem vermekle birlikte az sayıda asker bulunduran Türkler, 28 Eylül sabahı İngiliz atlıların görüş alanına girmesi üzerine geri çekildiler.

Maude 7 Ekim'de Marshall'a ikinci aşamayı başlatmasını ve sırtı Diyala Nehri'nin sol yakasına kadar ele geçirmesini bildirdi.¹⁵ Marshall'ın planı Türkleri Deli Abbas civarındaki hazır mevzilere cepheden bir taarruzla oyalarken, sol kanattan bir saldırıya girişme üzerine kuruluydu. Buna uygun olarak kuvvetlerini üç kola ayırdı. Sol (Cayley) ve sağ (Egerton) kollar piyade açısından (sekiz ve yedi taburla) oldukça dengeliydi; ama ikincisi süvari ve topçu açısından belirgin biçimde daha güçlüydü. Sadece dört piyade taburundan oluşan merkez (Thomson) kolunun 60 librelilik ve 6 inçlik toplara da sahip güçlü bir topçu birliği vardı. Birliklerin sevki 800'e yakın Ford kamyonetin yanı sıra zırhlı arabalarla yine kısmen mekanize yürütülecekti.

Kuvvetlerin toplanması 16 Ekim'de başladı. Sağ kanadı merkez grubun sol kanadına bağlanacak şekilde kıvrılan sol grup 18 Ekim'de Deli Abbas'ın kuzeyindeki mevzilerine yerleşti. Şehreban'daki bir tugayın, Tell İbare'nin güneyindeki başka bir tugayın ve Mendeli'deki 7. Süvari Tugayı'nın yer aldığı sağ grup, ertesi gece piyadelerini Tell İbare'nin doğusunda sırtın tam ucun-

15 El-Mansuriye'nin kuzeyinde nehir üzerindeki barajla büyük bir yapay göl oluşturulduğu için Diyala'nın 1917'deki çıkışını günümüzde saptamak imkânsızdır.

daki küçük Çehriz yerleşmesine kadar konuşlandırdı. 37. Tugay 19 Ekim şafağından hemen önce, 7. Süvari Tugayı sağında ve 36. Tugay yedeğinde kalacak şekilde sırt ucunun kenarından geçti ve direnişle karşılaşmaksızın Kızıl Ribat'a doğru ilerlemeye başladı. Kasabanın güneyine yaklaştığı öğle civarında, Ruz Kanalı'nı aşarak sırtın Diyala Boğazı yakınındaki tepelerini ele geçirmiş olan Thomson'ın 35. Tugay'ıyla (parıldak yoluyla) irtibat kurdu. Bu ilerleyişte de bir direniş yoktu. Bu arada Cayley'nin kuvvetine bağlı 38. Piyade Tugayı Mansuriye köyünü ele geçirmişti ve sırtın kuzey eteklerinde piyadelerce tutulmuş mevzilerden açılan top ateşi altındaydı. Marshall o siperlere varmak için 600 metreyi aşkın düz ve açık bir alanı geçmek gerekeceği için hareketi akşam karanlığına kadar durdurdu. Aslında şafağa doğru başlayan ilerleyiş, Türklerin bu arada çekilmiş olmasından dolayı direnişle karşılaşmadı. Marshall'ın belirlediği bütün hedeflere 20 Ekim'de öğleye doğru ulaşıldı; ayrıca Cayley'nin birlikleri Mansuriye'nin batısındaki Müceriyyin köyünden iki kilometre kadar kuzeydeki bir noktaya kadar Diyala'nın sağ yakasını tutan bir konumdaydı. 7. Süvari Tugayı'nın vardığı Kızıl Ribat'ta Türkler yine yoktu; Hanekin'e giden yolun 10 kilometrelik kısmında keşfe çıkan zırhlı arabalar da Türklerin gittiğini bildirdi. Sonraki haftalarda Türk kuvvetlerinin Narin-Köprü-Şeyh Baba hattının kuzeyine çekildiği anlaşıldı.

Türk XIII. Kolordusu'nun çekildiği sırada, Dicle kıyısındaki XVIII. Kolordu, onun üzerindeki baskıyı hafifletme çabasıyla ilerlemekteydi. Samarra'nın kuzeyindeki ileri karakolun devriyeleri 22 Ekim'de Dicle'nin sağ yakasında güneye yönelen büyük piyade gruplarıyla karşılaştı; bu gruplar o akşam Huveyslet civarına, sol yakadaki daha küçük başka bir kol ise Eski Bağdat'a vardı. Maude bunun üzerine Süvari Tümeni'ne Sindiye çevresinde toplanma talimatını verdi ve 17. Tümen'e bağlı bir tugayı Beled'e gönderdi; Cobbe da 3. Tümen'e bağlı 8. Piyade Tugayı'nı ve 4. Sahra Topçu Tugayı'nı Samarra'ya sevk etti. Maude'un bir savunma mevzisine yerleşme fırsatı tanımadan Türklere derhal saldırmak gerektiği yönündeki görüşüne katılmayan Cobbe, takviyelerinin gelmesi için yirmi dört saat beklemeyi tercih etti. 24 Ekim'in ilk saatlerinde hücumla geçtiğinde Türklerin çekilmiş olduğunu gördü. İngiliz birliklerini Cebel Hamrin'den püskürtmeye dönük Türk girişimi, Maude'un yöredeki oldukça büyük sayısal üstünlüğü yüzünden ters tepmişti.

Aslında girişime tepki gayet sert oldu. Samarra'ya ilave piyade ve topçu tugayları sevk etmiş olan Maude, bundan yararlanmaya ve Dicle'nin yukarısına ilerleyip Devr'in karşısına düşen sağ yakada ve Evce ile Tikrit'te Türklerle kapışmaya karar verdi. Hedefi ise Türkleri 50 kilometre kuzeye, Cebel Hamrin'in kuzey ucundaki Fethe civarına püskürtmek, geride bıraktıkları ve askeri değere sahip her şeyi yok etmek ya da ele geçirmektir. Bu mevzilerin toplam 6.000 dolayında piyadeyle ve 40 topla tutulduğu kanısındaydı. 28

Ekim'deki harekât emrine göre, Devr'in karşısındaki mevzilere yönelik saldırı 2 Kasım şafağında başlayacaktı.

Bu mevziler iki kademeli olarak düzenlenmişti. Belirgin bir çıkıntı oluşturan birinci hat, kurumuş bir dere yatağını ve ardından daha yüksek bir platonun kenarını izledikten sonra, solda Devr'in karşısındaki taşkın ovasına inmekteydi. Ana mevziler ise çıkıntının gerisinde üç kilometre kadar batıdan doğuya uzandıktan sonra, aynı şekilde nehre doğru inerken kuzeye kıvrılmaktaydı. Mevzilerin güneybatısına düşen ve piyade saldırısının yöneltileceği açık ve engebeli arazi, taşkın ovası seviyesinin ortalama yirmi metre kadar yukarısındaydı.

Piyadenin dolunay altında toplanma noktasına gece yürüyüşü pürüzsüz ilerledi. Süvari Tümeni ise yolunu şaşırdı ve belirlenmiş yere varmadan durdu; ilk ışıklardan hemen sonra hatasını düzeltmeye çalışırken yoğun ateş altında kaldı ve taarruza destek veremedi. Sonuçta bu pek aksaklık yaratmadı; öndeki 28. Tugay, Türklerin birinci hat siperlerini kısa sürede yardı ve ikinci hatta daha güçlü direniş karşılaşmasına rağmen, sabah dokuz buçukta mevzilere sızdı ve öncü taburlar topyekûn ricata geçen savunucuların peşinde nehre doğru yöneldi.

Cobbe ikinci civarında Maude'a mesajında Samarra'ya çekilmeyi önerdi. Ama Türklerin direnemeyeceği kanısında olan başkomutan, durumun öyle olup olmadığını anlayana kadar yerinde durmasını bildirdi. Direnme belirtisi varsa geri çekilebilirdi; aksi halde Tikrit'e kadar yola devam etmeli ve orada bulacağı bütün askeri levazımı yok etmeliydi. Cobbe askerlerine orada geceleme emrini verdi. Ertesi sabah 19. Piyade Tugayı Evce'yi işgal ederken, Tikrit'e doğru ilerleyen süvariler büyük bir kuvvetle savunulduğunu saptadı. Cobbe 4 Kasım sabahı Samarra'ya çekilme niyetiyle, önceki gecenin mevzilerine dönme emrini verdi.

Sabah yediyi on geçte Maude'dan "bütün cephedeki bazı gelişmeler nedeniyle" orada kalmasını ve tertibat durumunu aktarmasını bildiren bir mesaj aldı. Maude anlaşıldığı kadarıyla Allenby'nin 31 Ekim'de Birrüsebi'de (Beer-şeba) Türklere karşı elde ettiği kesin zaferi kastetmekteydi. Öğleyn bir kez daha mesaj göndererek Türklerin çekileceğini ve şimdiden levazımı taşıdığını teyit edici istihbarat aldığını belirtti; süvarileri kasabanın kuzeybatısındaki bir mevziye, piyadeleri ve topçuları ise karanlıktan yararlanarak bir saldırı mevzisine geçirmesini önerdi. Cobbe ertesi gün şafakta saldırıya geçecek şekilde mevzileneceği karşılığını verdi. Maude planını uygulamasını ama gerek duyarsa hazırlık süresini uzatabileceğini bildirdi.

Taarruz için belirlenmiş birlikler gündoğumundan bir saat önce yerlerindedi. Öndeki 8. Piyade Tugayı düşman siper hattının yaklaşık iki kilometre gerisindeki derin bir vadiyi ele geçirmeye yönelirken, 4. Sahra Topçu Tugayı yakın destek verdi. Cobbe'un talimatı uyarınca, 7. Piyade Tümeni'nin ko-

mutanı Tümgeneral Fane, durumun seyrine göre öncü birliklerinden gelen istihbaratı kullanarak ayrıntılı bir harekât planı hazırlayacaktı. 8. Tugay'a öncülük eden 47. Sih Alayı'nın Türk birliklerinin tüfek atış menzili içindeki engebeli araziye yerleştiği sabah dokuzda planını belirledi. Eldeki bütün topların yayılım ateşi altında 500 metrelik bir cephe boyunca saldırıya geçirdiği 8. Tugay'a destek için 19. Tugay'ı vadinin ağzına kadar sürdü.

Türkler sert direniş gösterdi ve özellikle topları etkili oldu. İngiliz toplarının düzgün bir eşgüdümü sağlaması ve piyade taarruzunun başlaması iki saati aşkın bir süreyi aldı. 8. Tugay'ın üç saldırı taburu Türk mevzilerini yarınca az bir kuvvetle tutulduğunu gördü; soldaki bir mukavemet noktasından açılan top ateşi ve makineli tüfek taraması yüzünden ağır zayıat vermekle birlikte üçüncü hat siperlerine kısa sürede ulaştı. Tam zamanında gönderilen yedek tabur sayesinde bir karşı saldırı savuşturuldu ve destek için gelen 19. Tugay'a bağlı üç taburla birlikte mevzileri güçlendirmeye girişildi. Fane o aşamada 19. Tugay'ın aradan geçip kuzeye doğru ilerlemesini öngörmüştü; ama 8. Tugay'la iç içe geçtiğinden bu mümkün değildi. İkinciye doğru ikinci bir karşı saldırı püskürtüldüyse de derinliğine ateş can almaya devam etti. On beş dakika süren yayılım top ateşinden sonra, Seaforth İskoç Alayı ve 125. Tüfek Alayı mukavemet noktasını ancak beşe çeyrek kala ele geçirmeyi ve ardından daha kuzeye doğru yönelmeyi başarabildi.

Piyadelerin solundaki 7. Süvari Tugayı o zamana kadar caydırıcı bir rol oynama dışında pek bir şey yapmamıştı; mukavemet noktasının alındığını gören komutanı, 19. Tugay'ın sol kanadını perdelemek üzere müdahalede bulunmaya karar verdi. 13. Hafif Süvari Alayı'na bağlı iki taburu birinci hat siperlerini saptamaya gönderdi; keşifte direnişle karşılaşmayan taburlar bir kilometre kadar solda 300-400 Türk piyadesini görünce hücumla kalkıştılar. Bu girişim pek işe yaramadığı gibi, özellikle dönüş yolculuğunda makineli tüfek ateşiyle biçilmedikleri için çok şanslı sayılırlardı.

Karanlık çökerken piyadeler kazandıkları mevzileri pekiştirdiler ve çevreyi yoklayan devriyeler çok az direnişle karşılaştılar. Gece yarısı bire doğru Tikrit'in kuzeyine yakın bir kesimde, nehre kadar uzanan bir doğu-batı hattı güvenceye alındı; geri kalan Türklerin mevzilerini terk ettikleri şafakta ortaya çıktı. Taşıyamadıkları askeri gereçleri (Kut'ta ele geçirilmiş *Julnar* dahil) imha ettikten sonra geri çekilmişlerdi. Türklerin aslında Maude'un istihbaratında öngörüldüğü gibi, Fethe'ye kadar ricat ettikleri sonradan anlaşıldı. Ancak o aşamada Tikrit'i kalıcı olarak işgal etme gibi bir niyet olmadığı için 10 Kasım sabahı İngiliz askerlerinin çoğu Samarra'ya çekildi, geri kalanlar onları izlerken, süvariler Sadiye'ye yöneldi.

Sekiz gün sonra Korgeneral Sir Stanley Maude koleradan öldü. Bu ani ölüm Mezopotamya'daki orduyu karışıklığa düşürdü. Maude nispeten ufak meselelere

müdahale etme eğiliminin dışında, planları ve maksatları konusunda son derece ketum davranmış, hiçbir şeyi yazıya geçirmemiş ve hiç kimseyi sır ortağı etmemişti. Ölümü A. J. Barker'ın ifadesiyle, "büyük bir elektrik şebekesini kontrol eden santraldaki ani arızaya benzer" bir etki yarattı. Yerine seçilen Marshall, bu yüzden iki arada bir derede kaldı; Maude'un bir harekâtın ortasında ölmemiş olması belki de bir talihtir. (Marshall'dan hoşalan kolordu komutanlığına Egerton getirilirken, Thomson da 14. Tümen komutanlığına terfi ettirildi.) Daha önce Maude'un atanmasında olduğu gibi, Marshall'ı seçmede belirleyici olan C. I. G. S. Robertson, 22 Kasım'daki mektubunda, selefine vermiş olduğu talimatları tekrarladı. Bu fırsattan istifade, görevinin savunmaya dönük mahiyetini vurgulayarak kuvvetlerin nasıl azaltılabileceği üzerine düşünmesini istedi;¹⁶ çünkü Türklerin saldırıya geçecek durumda olmadığı sanılmaktaydı.

Maude ölüm döşeğindeyken Rusya'da çok daha mühim bir olay meydana geldi: Bolşevikler başında Kerenski'nin olduğu Geçici Hükümet'i nihayet devirdiler ve Üçlü Antant'tan çekilme niyetlerinin işaretini hemen verdiler. Bu durum gerek İran'daki gerek Kafkasya'daki meseleleri farklı bir şekle büründürdü; ama Enver Paşa'nın Kafkasya'dan fazla birlik çekmeme yoluna gitmesi nedeniyle, Ortadoğu'daki savaşın diğer harekât alanlarına sonuçta çok sınırlı bir etkide bulundu (bkz. Bölüm 9).

Kasımın son haftasında İran sınır bölgesini bizzat güvenceye alması gerekeceğinden artık emin olan Marshall, Türkleri Cebel Hamrin'den temelli çıkarmaya dönük bir hücum planladı. Tahminine göre bölgedeki toplam Türk mevcudu, çoğunlukla sırtın yüksek kesiminde ve daha kuzeyde Diyala'nın batı yakasında olmak üzere, en fazla 3.500 tüfek ve 25 top dolayındaydı. Piyadeler Kara-Tepe'de buluşmak üzere Sühaniye'den Kızıl Ribat'a kadar uzanan geniş bir cephede kuzeye doğru ilerlerken, bir süvari kolu Uzeym'in yukarısına yönelerek Kara-Tepe ve Kifri arasındaki ulaşım hatlarını kesecekti. (Uzeym kıyısındaki Türk savunma mevzilerine sızmanın imkânsız olduğunu gören süvariler, Marshall'ın böyle bir durumda uygulanmasını istediği talimat doğrultusunda 3 Aralık sabahı çekildiler.)

Egerton'un planı 2/3 Aralık gecesi bir genel ilerlemeyi öngörmektedir. 14. Tümen'e bağlı 35. ve 37. tugaylar sırasıyla Kızıl Ribat'ın aşağısında ve yukarısında

16 O sırada Mezopotamya'daki İngiliz mevcudu her rütbeden neredeyse 255.000 askerin yanı sıra 158.500 geri kademe mensubu düzeyindeydi; Bağdat cephesindeki muharip güç 3.500 süvari, 66.000 piyade ve 302 top. Aynı dönemde Batı Cephesi'ndeki İngiliz mevcudunun ise Haig'in tahminine göre yaklaşık 100.000 eksik olduğu ve Rusya'da Geçici Hükümet'in yerine Bolşevik iktidarının başa geçmesinden sonra, 40 kadar Alman tümeninin Fransa'daki savaşa kaydırılmasıyla birlikte, sürekli bir tehlikenin ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Bu durum ertesi yılın mayıs ayında gönderileceğine söz verilen 12 Amerikan tümeninin (ve onları aralık ayında izleyecek aynı sayıda tümenin) gelişyle dengelenecek olsa bile, yine de çok önemli bir açık kalacaktı.

da Diyalâ'yı geçecekti. Baratov tarafından birkaç hafta önce bir İran jandarma kolunu dağıtmak üzere güneye gönderilen ve daha sonra İngilizlerle bağlantısını sürdüren Albay Lazar Feodoroviç Biçerahov komutasındaki bir Kazak birliği Kişuk'a kadar ilerleyecek ve 12. Süvari Alayı'na bağlı unsurlar orada ona katılacaktı. Ardından sağ kanat içeriye doğru kıvrılarak Türk sol kanadını saracaktı. 13. Tümen'e bağlı 38. ve 40. tugaylar geceleyin Ebu Zenabil'in güneyindeki bir doğu-batı hattına hareket edecek, oradan da Sühaniye'ye ve Sakaltutan Geçidi'ne doğru ilerleyecekti. Harekâtın ikinci evresinde, yeni terfi etmiş Thomson'a nazaran daha tecrübeli Cayley'nin genel komutasındaki 35. ve 40. tugaylar (birincisi Narin Nehri'nin kuzeyinden, ikincisi güneyinden olmak üzere) Narin-Köprü yoluyla Kara-Tepe üzerine yürüyecekti; bu arada 37. ve 38. tugaylar o zamana kadar elde edilmiş mevzileri sağlamlaştıracaktı.

14. Tümen'e bağlı tugaylar, sığ geçitlerin nadir ve köprü kurmaya uygun yerlerin güvenilmez olması nedeniyle Diyalâ'yı ancak biraz güçlkle aşabildi ve geçişte ateş altında kaldı. Gecikmeler uzak uçtaki Türk kuvvetlerinin düzenli biçimde ricat etmesine fırsat verdi. Nehrin aşılmasından sonra da durum pek düzelmedi ve yürüyüş çok zorlu geçti. İkindiye doğru 37. Tugay, hedefi olan Tell Baradan'a hâlâ varamamıştı; o zamana kadar nehir kıyısından ileri geçmemesi emredilmiş olan 35. Tugay da yerine çakıldı. Sonuçta 37. Tugay o gün Tell Baradan'ın daha ilerisine gidemedi ve 14. Tümen'in birçok askeri hâlâ Diyalâ'nın görüş alanı içinde olmak üzere geceledi.

Cebel Hamrin'in güneyinde, 13. Tümen'e bağlı tugaylar önce daha kolay şartlarda ilerlerken, sırtın eteklerine vardıktan sonra engebeli araziden dolayı yavaşladı. Özellikle sahra topçuları güzergâh belirlemede çok güçlük çekti ve doğru hattan ayrılıp dolambaçlı yollar izlemek zorunda kaldı. Hava kararken 38. Tugay Sühaniye'nin hemen ötesindeki bir noktadan kuzeydoğuya uzanan bir hatta ulaştı ve geceyi orada geçirdi. Onun solundaki 40. Tugay çok daha iyi bir ilerleyişle Sakaltutan Geçidi'ni gören bir noktaya vardı ama orada sağlam konumlu makineli tüfeklerle durduruldu ve çekilmeye mecbur kaldı.

Ertesi gün, yani 4 Aralık genellikle daha verimli geçti. 40. Tugay Türklerin boşalttığı Sakaltutan Geçidi'ni ele geçirdi. 12. Süvari Alayı'nın Türk mevzilerini ve sığ geçitten Narin Nehri'ni aşan unsurları, Kişuk'tan yola çıkan öbür unsurlarla ve Kazaklarla birleşti; bu kuvvet daha sonra Kifri'ye giden yolu kesmek üzere bir çevirme manevrasıyla Kara-Tepe'nin kuzeyine yöneldi, ama sert direnişle karşılaştı. Kıtlığın kol gezdiği İran'daki yürüyüşte tıpkı atları gibi takatten düşmüş Rus süvarileri Kişuk'a çekildi; İngiliz süvarileri de çekilerek o sırada Narin-Köprü'de buluşup kamp kurmuş olan 35. ve 40. piyade tugaylarına katıldı. Böylece harekâtın birinci evresi tamamlanmış sayılabileceği için o gece Egerton, düşmanı Kara-Tepe'nin hemen kuzeyindeki tepelerden sürmeyi öngören ikinci evreye ertesi sabah başlanması emrini verdi.

35. Tugay Kara-Tepe'nin doğu, 40. Tugay da batı kenarından geçti. Savunma hattı kasabanın iki kilometre kadar kuzeyindeydi; ilk başta sert direniş gösteren Türkler birdenbire çözülüp kaçarken, İngilizler peşlerine düşmekten kaçındı. Harekât düşmana verilen zararın düzeyi açısından biraz hayal kırıklığı yaratıcı olsa da, toprak kazanımı küçük olmakla birlikte önemliydi; İngilizler artık Hanekin'den Sakaltutan Geçidi'ne uzanan bir hattı tutmaktaydı.

Yeni oluşturulan 18. Tümen aralık başında Bağdat'a varmıştı.¹⁷ Böylece Marshall'ın makul ölçülerle gerek duyacağından fazla askere sahip olduğu kanısına varan Robertson,¹⁸ 4 Aralık'ta 17. ve 18. Hint tümenlerinden birini seçip diğerini Filistin'e nakletmesini istedi. Marshall'ın göndermeyi tercih ettiği Fane'in 7. Tümen'i ayın sonundan önce Mısır'a doğru yola çıkarken, I. Kolordu'daki yerini 17. Tümen doldurdu. Aynı ay içinde 7. Hafif Süvari Alayı'nın ve Kraliyet Atlı Topçu Alayı'na bağlı "W" Bataryası'nın harekât alanına varmasıyla, 11. Süvari Tugayı tam mevcuda kavuştu. Yılın sonuna doğru ağır topların yeniden düzenlenmesiyle her iki kolorduda batarya sayısı altıya çıktı. Bunlar bir ağır top ve iki kuşatma topu bataryasından oluşan iki grup halindeydi; 15. ve 18. tümenlere birer kuşatma topu bataryası verildi.

Türkleri Kara-Tepe'den kuzeye süren Marshall, Robertson'ın belirlediği görev talimatına sıkı sıkıya uyarak, bir istisna hariç mart başlarına kadar başka bir hücum harekâtına girişmedi. Ocak ortalarında tertibatı ana hatlarıyla şöyleydi: Dicle'nin doğusundaki bölgeyi tutan III. Kolordu'ya bağlı 14. Tümen (bir tugay grubu Kasr-ı Şirin ve Kızıl Ribat'ın kuzeyine düşen Mircane arasındaki yörede, başka bir tugay grubu Kurdarre Nehri kıyısında ve geri kalan birlikler Şehreban'da olmak üzere) Diyala'nın doğusunda, 13. Tümen ise (bir tugay grubu Cebel Hamrin'de ve geri kalan birlikler Deli Abbas'ta ve Sindiye arasında olmak üzere) Diyala'nın batısındaydı. I. Kolordu geçici olarak 18. Tümen'e bağlanmış tugayı dışında, Samarra merkez olmak üzere Dicle'nin batısındaki bölgeyi tutmaktaydı. 15. Tümen Ramadi'de, Medhic'de ve Felluce'de bulunan birer tugayıyla Fırat kıyısındaydı. Henüz tam mevcutlu olmayan ama 17. Tümen'in 52. Tugay'ının bağlandığı 18. Tümen Bağdat'taydı.

17 18. Piyade Tümeni her biri bir makineli tüfek bölüğü ile bir ikmal ve nakliye bölüğüne sahip 53. Piyade Tugayı (Tuğgeneral G. A. F. Sanders; 1/9. Middlesex Taburu, 1/89. Pencap Alayı, 1/3. Gurka Alayı ve 1/7. Gurka Alayı); 54. Piyade Tugayı (Tuğgeneral R. W. Nightingale; 115. Kraliyet Batı Kent Taburu, 1/39. Garhwali Alayı, 25. Pencap Alayı ve 52. Sih Alayı) ve 55. Piyade Tugayı'nın (Tuğgeneral G. M. Morris; 115. Doğu Surrey Taburu, 1/10. Cat Hafif Piyade Alayı, 1/94. Piyade Alayı ve 116. Mahratta Alayı) yanı sıra, tamamlayıcı nitelikteki mutat süvari, (hem 18 librelik toplara hem obüslere sahip) sahra topçu ve destek birliklerinden oluşmaktaydı.

18 Haig'in ağır baskısı altında olduğu için Rusya'daki Bolşevik hükümetinin ayrı bir barış istediği haberinin gelmesinden sonra bile bu görüşte diretmesi Mezopotamya'ya Türk takviyesinin yol açacağı her türlü tehlikeye kapı açtı.

Merkezi Sadiye'de olan Süvari Tümeni bir alayını I. Kolordu'ya, iki alayını da III. Kolordu'ya vermiş ve 11. Süvari Tugayı'nı Bağdat'a göndermişti. Bu tertibat büyük ölçüde değişmeksizin marta kadar sürdü. Ardından Sir William Robertson'ın yerine imparatorluk genelkurmay başkanlığına 18 Şubat'ta getirilmiş olan¹⁹ Sir Henry Wilson'ın isteği üzerine, Marshall ikinci bir piyade tümenini, Hoskin'in komutasındaki 3. Tümen'i de Filistin'deki harekâta gönderdi; I. Kolordu'daki yerini ise 18. Tümen aldı. Mart başında Kraliyet Hava Kolordusu'nun üçüncü bir filosu,²⁰ 72. Filo Mezopotamya'ya vardı.

Mezopotamya Sefer Kuvveti yeniden düzenlenirken, kuzeydeki yakın harekât alanı Kafkasya'da çok daha büyük küresel öneme sahip olaylar gelişti. Kasımın ilk haftasında, İngilizlerin bakış açısıyla, Rusya'da çarın ilkbaharda devrilışinden beri süren sosyopolitik yangın, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleriyle sonunda öngörülen cehenneme dönüştü. Türklere karşı savaş neredeyse anında durdu ve Rus askerleri başlarının çaresine bakmak üzere tek tek ve topluca "kendiliğinden terhis" yolunu tuttu; sonradan Brest-Litovsk Antlaşması biçimine bürünecek olan anlaşmaya dair haberin sızması bu süreci hızlandırdı. Ermenistan'ın hemen her yerinde Rusların başarı üstüne başarı kazanması doğrudan Mezopotamya'daki İngilizlerin lehine işlemişti; ama şimdi durumun çarpıcı biçimde tersine dönmesi gibi çok somut bir tehlike ve Marshall'ın Dicle boyunca yukarıya ilerleyişini durdurmak üzere Mezopotamya'ya ilave Türk tümenlerinin gönderilmesi ihtimali vardı. Daha kötüsü de beklenebilirdi: Sadece doğudan Zagros Dağları yoluyla kanattan bir saldırıya girişmenin yolunu açmak için değil, Enver Paşa'nın öteden beri beslediği emel doğrultusunda, bizzat Hindistan'ın kapılarına dayanmak üzere Afganistan üzerine bir yürüyüşe hazırlık, İran'ı işgal etme tehdidinde bulunmak için.

Tabir yerindeyse, kendi arka bahçesinde adamakıllı hırpalanmış Türklerin doğrulması (zaten sıkıntı çekilen) asker ve levazım açısından büyük çaplı bir sevki gerektireceğinden, her iki durum aslında ihtimal dışı görünse bile, Londra'dan ve Delhi'den bakışla ikincisi öylesine dehşet vericiydi ki, buna karşı bir strateji geliştirmek için derhal adım atılmasına gerek vardı. Bu öyle basit bir mesele değildi. Birincisi, böyle bir girişim için belirgin bir insan gücü kaynağı yoktu. İkincisi, bir şekilde bir yol bulunsa dahi, siyasal istikrardan uzak, merkezi denetimden kesinlikle yoksun, kıtlık ve hastalık pençesinde

19 Bu değişiklikte siyasal bir unsur söz konusuydu. Wilson Eylül 1917'de Doğu Cephesi komutanlığını üstlenmek üzere, bir kolorduya komuta ettiği Fransa'dan Londra'ya çağrıldı; bu vesileyle Başbakan David Lloyd George'un Batı Cephesi'nde Amerikalıların gelişine kadar ilüf kuvvetlerinin beklemesi gerektiği yönündeki görüşünü dinleyince, Robertson'ın aksine onunla hemfikir kaldı.

20 Kraliyet Hava Kuvvetleri, 1 Nisan 1918'de Kraliyet Hava Kolordusu'nun Kraliyet Donanma Hava Birliği'yle birleşmesiyle ortaya çıktı.

olan İran'da durumun gerekli büyüklükteki bir kuvvetin konuşlanmasına elverişli olup olmayacağı hiç de açık değildi. Ancak bir çözüm, hem de oldukça sık bir çözüm ihtimali vardı: Türklere düşman Hristiyan kuvvetleri (Ermeniler, Gürcüler ve hatta devrimcilere muhalif Ruslar) kullanarak İran sınırının batısında İngilizlerce yönlendirilecek, donatılacak ve belki en önemlisi, masrafları karşılanacak bir engelleyici kuvvet oluşturmak en azından kâğıt üzerinde mümkündü. Hindistan'ın Kuzeybatı Sınır Bölgesi'nde ve başka yerlerinde böyle bir oyunun sağlam emsalleri görülmüştü; nitekim Kafkasya'ya yönelik İngiliz seferine öncülük edecek olan Tuğgeneral Lionel Dunsterville de oradan bulundu.

Sonuçta, Enver Paşa'nın bir Türk ordusunun başında Kafkasya'dan çıkıp doğuya yöneleceğine dair korkunun yersiz olduğu ortaya çıktı. İngiliz seferine sonradan verilen adla, Dunster kuvvetinin Hazar Denizi'ne son derece zahmetli bir ilerleyişten sonra, petrol bakımından zengin Abşeron Yarımadası'nı ve Bakü şehrini denetim altına almak için giriştiği kirli ve küçük çaplı bir "savaş içinde savaş" başarısızlıkla bitti. İkmalinin Mezopotamya'dan sağlanmasına ve Marshall'ın kontrolü altında olmasına karşın, kuvvetin Bağdat'la bağlantıları aslında oldukça belirsizdi; faaliyetleri Kafkasya'daki savaşın sonucu bağlamında daha iyi anlaşılacağı için bu konunun işlendiği Bölüm 9'da anlatılacaktır.

Dunster kuvvetinin oluşturulup sevk edilmesi en azından ilk başta çok ufak bir meseleydi; kuvvet harekete geçirildiğinde bile Marshall'ın dikkati Fırat kıyısındaki başka bir yerdeydi. Marshall esas olarak Hit civarındaki zift yataklarını kontrol altına almak amacıyla mart ortalarında bu kasabaya yönelme niyetindeydi. Ama 8 Şubat'ta kasabanın hemen kuzeyine düşen Geniş Vadi'deki ve 10 kilometre kadar yukarıda kalan Sahiliye'deki Türk mevzilerinin terk edildiğini öğrenince bir an önce harekete geçmeye karar verdi. 42. Tugay'a bağlı bir birlik Han Ebu Reyân'ı ele geçirdikten sonra, 18 Şubat'ta Hit'in yaklaşık 15 kilometre aşağısındaki bir mevziye kaydırıldı. Kasaba ertesi gün hemen hiç direnişle karşılaşmaksızın işgal edildi; bir miktar levazım ve Cerablus'a götürülmek üzere sökülme bekleyen yüz civarında sal ("şaktur") ele geçirildi. Sahiliye de 10 Mart'ta alındı ve Han El-Bağdadi'ye doğru çekilen Türkler hava akınlarında kayıplar verdi. Brooking daha sonra 15. Tümen'in karargâhını Hit'e taşıyarak tugaylarından birini oraya, başka birini Sahiliye'ye ve bir üçüncüsünü de Han Ebu Reyân'a giden yolun yarısına konuşlandırdı. Marshall yöreyi güvenceye almak amacıyla, Brooking'e Türkleri Han El-Bağdadi'deki mevzilerinden söküp nehrin yukarısına, muhtemelen Hadise'ye ve hatta Ane'ye kadar sürmeye dönük bir hücum için planlar hazırlama talimatını verdi. Harekât 24 Mart'ta başlayacaktı.

Asıl maksadını Türklerden gizlemek isteyen Marshall, birliklerin yazı Hit'te ve Sahiliye'de geçireceği izlenimini uyandıracak çalışmalar başlatmanın yanı sıra, Samarra'nın yukarısında Cebel Hamrin'de şaşırtma hareketlerine girişti. Bunlar görüldüğü kadarıyla istenen etkiyi yarattı. Brooking'in tahminine göre Türklerin eksik mevcutlu bir tümeni vardı; ilk başta Yıldırım Grubu içinde yer alması öngörülen 50. Tümen Fırat cephesine gönderilmişti ve orada büyük ölçüde atıl durumdaydı. Türk kuvvetinin Han El-Bağdadi'deki 3.000 asker ile bir düzine toptan ve Hadise'deki ya da Ane'deki 1.500 asker ile yaklaşık 20 toptan ibaret olduğu sanılmaktaydı. İngilizlerin ise (altı bölüğü Hit'te ve Sahiliye'de garnizon göreviyle bırakılacak) üç piyade tugayının yanı sıra bir makineli tüfek bölüğü, takviye birliklerle ve üç hafif zırhlı motorize bataryayla desteklenen 11. Süvari Tugayı, toplam 48 topu ve obüsü, bir seyyar köprü takımını da kapsayan istihkâm ve öncü birlikleri, dört uçak filosu ve gözetleme balonları vardı.

26 Mart sabahı beş gruba ayrılmış taarruz kuvvetiyle saldırıya girildi. Esirlerden elde edilen bilgilere göre, Türklerin sanıldığından biraz daha büyük olan kuvveti Han El-Bağdadi'nin iki kilometre güneydoğusunda, batıya doğru altı kilometre kadar uzanan birinci hat siperlerinde yoğunlaşmıştı. Kuzeybatıdaki yedek mevziler ise sadece küçük bir kuvvetle tutulmuştu.

Brooking "Andrew Grubu"na (50. Piyade Tugayı'nın yanı sıra bir sahra topçu tugayı, bir süvari taburu ve öncüler) sağ kanatta saldırıya geçme, "Lucas Grubu"na (42. Piyade Tugayı'nın yanı sıra eksik bir sahra topçu tugayı) destek için onun soluna ilerleme talimatını verdi. Türklerin hemen çekilmesiyle mevzilerini çok az direnişle karşılaşılarak ele geçirmeyi başaran Andrew'un tugayı, 100'ü aşkın esir aldıktan sonra takibe koyuldu. Öğleye doğru on birde, Türk yedek mevzilerine iki kilometre kala, Han El-Bağdadi'den güneybatıya doğru uzanan bir hatta durduruldu. Andrew'un ve Lucas'ın tugayları akşamüstü beş buçukta, yaklaşık bir kilometre genişliğindeki bir cephe boyunca yeniden ilerlemeye başladığında, topçular Türk mevzilerini en fazla 2.500 metrelik menzilden bombardımana tuttu ve makineli tüfek bölüğü buna dolaylı ateşle katıldı. Piyadelerin yaklaşmasıyla daha da yoğunlaşan top ateşi öylesine etkili oldu ki, 42. ve 50. tugaylar durdurulamadı ve oldukça düşük zayıat verdi. Karanlık çökerken yedek mevziler ele geçirildi ve 6. Cat Hafif Piyade Alayı önden giderek bir makineli tüfek yuvasını etkisizleştirdi.

Bu arada düşman mevzilerini arkadan çeviren Cassels'in süvarileri ve zırhlı arabaları, sol kanadı Hadise'ye giden yolda olmak üzere, Han El-Bağdadi'nin 10 kilometre kadar kuzeybatısındaki Havra Vadisi'ni kabaca izleyen bir hat-taydı. İlk başta beş kilometre genişliğinde bir cephe boyunca konuşlanmıştı; Türklerin çekilmeye başladığını bildiren mesajlar üzerine, Cassels bütün ricat yollarını kesme umuduyla sol kanadını Fırat'a doğru uzattı. Sonuçta,

gece yarısı tam da en güçlü kesimde yarma hareketine girildi ve bir saat dolmadan, kaçacak yerleri kalmayan Türkler teslim olmaya başladılar.

Brooking 27 Mart sabahı altı buçukta takip emrini verdi. Zırhlı arabalar önde olmak üzere, Hogg'un mekanize kolu (iki kamyonlu piyade bölüğü) Hadise'ye doğru ilerleyecekti; orası alındığında, Alus Büklümünün ucunda dinlenmekte olan Cassels'ın süvarileri harekete geçip 60 kilometre kadar yukarıdaki Ane'ye yönelecekti. Harekât tam planlandığı gibi gitti. Hadise'de ve Ane'ye giden yolda, aralarında 50. Tümen'in komutanı ile kurmay heyetinin ve Ane garnizonu komutanının da bulunduğu yüzlerce esir daha alındı. Brooking'in tümeni toplam 36 ölü ya da kayıp ve yaklaşık 120 yaralı karşılığında, 5.254 esir (bir düzine Alman muhabere uzmanı dahil), 12 top ve 47 makineli tüfek, ayrıca çok büyük miktarda cephane ele geçirdi. Hedeflerine tam anlamıyla ulaşmış olarak Hadise'yi ve Han El-Bağdadi'yi işgal etti. (Daha sonra ulaşım hatlarını kısaltmak üzere nehrin aşağısına çekilmesiyle Hadise ve Ane tekrar Türk birliklerinin eline geçti.)

Nisan başlarında Marshall dikkatini bir kez daha sağ kanadına çevirdi; durumun daha önemli bir hal aldığı ve Dunsterville'in seferinin güç kazandığı İran'a giden yolu sağlama almak maksadıyla, Tuzhurmatu ve Kifri yoluyla ilerleyip Türkleri Kara-Tepe'nin kuzeyindeki bölgeden çıkarmaya yönelik bir harekâtı tasarlamaya başladı. Egerton'ın III. Kolordu'sunun çok az direnişle karşılaşacağı kanısındaydı. Türk Altıncı Ordusu'nun büyük bölümü Dicle kıyısındaydı; XVIII. Kolordu Fethe'nin yukarısında, XIII. Kolordu ise karargâhını taşıdığı Kerkük'ün civarındaydı. Egerton hazırlaması istenen harekât planını 12 Nisan'da sundu. Buna göre Kara-Tepe'nin ve Kifri'ye yöneliyormuş gibi görünürken, daha geniş bir yöreyi denetim altına alma hedefiyle, asıl saldırıya Ebu Gureyb-Tuzhurmatu eksenini boyunca girişecekti. Bu yörenin Sakaltutan Geçidi'nin kuzey ucundan Ebu Gureyb'e 50 kilometre, oradan da Tuzhurmatu'ya 100 kilometre ve Bend-i Uzeym'den Kifri'ye 50 kilometre kadar uzanan geniş bir alanı içine alması nedeniyle, düşmanın bulundurabileceğinden epeyce büyük bir kuvvet kullanılacak ve hızla hareket etmesi için emsali görülmemiş derecede mekanize yapıda olacaktı. İşin cabası, genelde verimli olan bu toprakların tam hasat öncesinde elden çıkması Türklerle ağır bir darbe indirecekti.

Tümgeneral Sir Walter Cayley'nin doğrudan komuta edeceği saldırı kuvveti, en güçlüsü alt birimlerden oluşacak dört gruba ayrıldı. Tuğgeneral Holland-Pryor komutasındaki A Kolu, 6. Süvari Tugayı'nın ve 7. Süvari Tugayı'ndan alınan 13. Hafif Süvari Alayı'nın yanı sıra, hafif zırhlı iki motorize bataryadan, topçu birliklerinden ve küçük bir mekanize piyade birliğinden oluşmaktaydı. Hedefi Türkleri Tuzhurmatu'dan ve yakınındaki Büyük Yenice'den kuzeye püskürtmekti. Alt birimleri bulunan B Kolu'nda iki tam piyade tugayı ve bir

ilave tabur, 12. Süvari Alayı'nın unsurları, topçu ve destek birlikleri vardı; piyadelerinin büyük bölümü bini aşkın Ford kamyonetiyle taşınacaktı. B1 (Tuğgeneral O'Dowda komutasındaki 38. Tugay Grubu) Ebu Gureyb'den çıkarılan düşman kuvvetlerini yok etmeye dönük bir konumda olacaktı; B2 (Tuğgeneral Lewin komutasındaki 40. Tugay Grubu) Kara-Tepe açısından aynı işlevi görecekti. C Kolu iki piyade taburu, bir süvari taburu, iki sahra ve bir kuşatma bataryası olan daha küçük bir karma kuvvetti. İşlevi bir vurucu güç olarak Kara-Tepe'den çıkarılan Türk birliklerini B2'nin toplarına doğru sürmekti. D Kolu 14. Mızraklı Süvari Alayı'ndan, Kraliyet Atlı Topçu Alayı'na bağlı "V" Bataryası'ndan ve bir zırhlı araba birliğinden oluşmaktaydı. Görevi Ebu Gureyb'den çıkarılan düşman birliklerinin peşine düşmekti. Her kolun kendi uçakları vardı; ilk iki kola birer filo, diğer ikisine tek bir filo verilirken, iki filo daha hazırda tutulmaktaydı. Toplanmaları şiddetli yağmur yüzünden biraz geciken birlikler 24 Nisan'da mevziye girdiler; A ve B kolları Deli Abbas'ın kuzeyinde, C Kolu Diyala kıyısında, Kızıl Ribat'ın yukarısındaki Mircan'e'de, D Kolu Uzeym kıyısındaki Sathe'deydi.

Kötü hava şartları düşmana yaklaşmayı geciktirse de, 26 Nisan akşamı A Kolu Umr Meydan'ın yaklaşık beş kilometre kuzeyindeki bir noktaya, B1 de köyün civarına ulaştı; B2 vardı. Narin-Köprü'de nehri aşmak için bir köprü kurdu. C Kolu Egerton'ın emri gereğince ancak Sedde'ye kadar ilerlerken, D Kolu Ebu Gureyb'in güneybatısında düşmanla fiilen temasa girdi. Kollar ilerleyişlerini gece boyunca sürdürdüler ve tam Egerton'ın umduğu gibi, Türklerin şafaktan önce hem Kara-Tepe'yi hem Ebu Gureyb'i bırakıp Kifri'ye ve Tuzhurmatu'ya doğru çekildikleri kısa sürede anlaşıldı.

Peşlerine düşen A Kolu sekizi çeyrek geçe Kulavend'in sekiz kilometre güneyinde top ateşine maruz kaldı. Holland-Pryor artçıların püskürtülmesinden sonra 13. Hafif Süvari Alayı'nı ve 21. Süvari Alayı'nı dosdoğru ana düşman mevzilerine sürdü; 22. Süvari Alayı destek için solda kalırken, zırhlı arabalar sağda çevirme hareketine girişti. Maksudı Türkleri açığa çıkmaya zorladıktan sonra süvarilerin geri çekilip sağ kanadı sarmalarını sağlamaktı. Sonuçta araçlar çamurlu araziye aşamadı ve süvariler de ateş altına girerken bir bataklıkta takıldı. Hafif Süvari Alayı emredildiği gibi sola açılırken, Türk takviyelerinin Tuzhurmatu'dan çıkıp ilerlediği görüldü. Onları durdurmak için bir tabur ayrıldı; Hafif Süvari Alayı'nın geri kalan kısmı, 21. Süvari Alayı ve 22. Süvari Alayı biraz geriye çekilerek Türk siperlerinin tüfek menzili dışında kalacak şekilde sola yönelişe yeniden başladı. Sağlam zemine ulaşınca düşman mevzilerinin sağ ucuna üç kilometre mesafede kuzeydoğuya bakan bir hatta yerleşti; saat on iki buçukta topların ve makineli tüfeklerin destek için yayılım ateşe başlamasıyla birlikte tuğbay hafif tempoda ilerleme emrini verdi. Süvariler mevzilere 1.500 metre kala tırısı, 500 metre kala da dörtlüye geçti. Birçok Türk piyadesi

mevzisini bırakıp sağdaki kuru bir dere yatağına yöneldi; açtıkları tüfek ateşi etkisiz kaldı. Aralarına dalan süvariler kılıçlarını oldukça etkili kullanarak²¹ 150'yi aşkın piyadeyi öldürdü ve 565'ini esir aldı. Ancak bazı Türk askerleri kuzeydeki engebeli araziye kaçabildi. İngiliz zayıtı sadece 14 asker ve 36 attı. Holland-Pryor daha sonra saldırdığı Tuzhurmatu'nun sıkı savunulduğunu görünce karanlık çökerken çekildi ve geceyi Kulavend'in altı kilometre güneyinde, atlar için suyun ve bolca otun bulunduğu bir alanda geçirdi.

Aynı gün kuzeydeki Kifri'ye doğru ilerleyen C Kolu akşam vakti Çemen Köprü'ye vardı ve ertesi gün Kifri'yi olabildiğince erken işgal etme emriyle geceyi orada geçirdi. Direnişle karşılaşmaksızın alınan kasabaya nispi önem kazandıran kömür işletmelerinin ve ayrıca civardaki "petrol kaynakları"nın sular altında kalmakla birlikte, başka hasar görmediği anlaşıldı. Öğleden sonra ana kuvvetinde yeni bir düzenlemeye giden Egerton, B Kolu'nun iki birimini birleştirip A Kolu'nu ve D Kolu'na ait zırhlı arabaları ekledi; geri kalan birlikleri ise Ebu Gureyb'de bıraktı. Böylece dokuz piyade taburuyla, kuşatma ve sahra bataryalarıyla, güçlü bir zırhlı araba birliğiyle ve dikkate değer bir zaferden çıkmış zinde süvarilerle donatılan Cayley, Tuzhurmatu'yu ve altı kilometre batıda, Aksu Nehri kıyısındaki Büyük Yenice'yi alacaktı.

Ertesi sabah süvari kolu hedeflerine yaklaştı ve her ikisinin de büyük bir kuvvetle tutulduğunu gördü. O'Dowda'nın 38. Tugay Grubu Ebu Gureyb yolundan yukarıya ilerleyerek Kulavend'in batısındaki bir noktaya yöneldi ve oraya varınca topraklarını Büyük Yenice'nin menzili içindeki bir mevziye sürdü. Lewin'in 40. Tugay Grubu ise Kulavend'e doğru harekete geçti. Cayley akşamüstü beşi yirmi beş gece ertesi günün harekât emrini bildirdi. Şafaktan önce süvari kolu Hasradele'de Aksu'yu aşip Tuzhurmatu ile Tavuk arasındaki yolu keserken, 40. Tugay Kulavend-Tuzhurmatu yolunu izleyen hat boyunca saldırıya geçecekti. Topçularca kullanılabilir hale getirilen sığ geçitten Aksu'yu aşan 38. Tugay ise batıdan Büyük Yenice'ye saldırarak ve oradaki direnişi bastırdıktan sonra Tuzhurmatu'ya kadar ilerleyecekti.

Kordonun tamamlandığı şafakta her üç unsur da düşmanla temas halindeydi. Lewin'in birlikleri Tuzhurmatu'ya giden yolun iki tarafındaki savunma mevzilerinin sağlam olduğunu gördü; ikinci bir tabura sırtın zirvesine tırmanma ve ateş açan savunma mevzilerini etkisizleştirme emri verildi. Bu kolay bir iş değildi, çünkü dört topun ve dört makineli tüfeğin bulunduğu yüksek bir nokta sırta hâkim konumdaydı. Üçüncü bir taburun sürülmesinden sonra mukavemet noktası nihayet kırıldı ve sırtın Aksu'ya kadar olan kesimi sabah dokuza doğru İngilizlerin eline geçti.

21 İngiliz Resmi Tarihi "Anlatıldığına göre, 21. Süvari Alayı'nın bir Hintli subayı, askerlerimize bomba atan bir Türk subayının üzerine atını sürüp tek darbede kellesini uçurmuş" diye belirtir kau bir dille.

Arazinin daha elverişli olması nedeniyle işi biraz daha kolay olan O'Dowda'nın tugayı sabah yediye doğru Büyük Yenice'yi ele geçirdi. Lancashire taburları yaklaşık beş kilometre ötedeki Tuzhurmatu'ya yönelirken, tümenin sahra topçuları nehrin sol yakasında aynı tempoda ilerledi. Direnişin daha hafif olduğu Tuzhurmatu da sabah dokuzda birçok esirle birlikte artık İngilizlerin elindeydi.

Ondan önce Türk askerlerinin büyük kabileler halinde Tuzhurmatu'nun kuzeyindeki yüksek alana yöneldikleri görüldü ve üç süvari alayı peşlerine düştü; yine çok sayıda esir alındı ve sabah dokuza doğru yöre savunucularından temizlendi.

Başarılı sonuca dair haberlerin daha yeni ulaştığı sırada, Marshall harekâtı Kürdistan içlerine doğru genişletmeye zorlanmaktaydı. Savaş Bakanlığı'ndan 29 Nisan'da, XIII. Kolordu komutanını takviye istemeye zorlama hedefiyle, Kerkük ve Süleymaniye yönünde saldırıya geçmesini isteyen bir mesaj almıştı. Böylece Kafkasya'dan Ermenistan'a, Azerbaycan'a ve Kuzeybatı İran'a sürülmek üzere hazırlandığına inanılan Türk askerleri başka alana çekilmiş olacaktı. Marshall hemen cevap vererek bir durum tahlili yaptı. Geniş hatlarıyla belirtmek gerekirse, Tavuk ve Tazehurmatu yoluyla Tuzhurmatu'da kuzeye, Ayn Nuheyle Geçidi yoluyla Tikrit'ten Kerkük'e birer seyyar kıta göndermeyi ve bu harekâtı bir tugayla yürütmeyi önerdi; böylece Türkleri Kerkük'ten çıkarabileceğini ve bu arada Süleymaniye'ye giden tek yolu kesebileceğini belirtti. Süleymaniye'yi almanın arazi yapısı yüzünden çok daha zor olacağı gerekçesiyle, bunun yerine şehrin güneyindeki sınır bölgesinde bir güvenlik kordonu oluşturmak üzere Halepçe'ye bir seyyar kuvvet gönderme önerisinde bulundu.

Planını uygulaması bildirilince, Tuzhurmatu'daki kuvvetlerini iki komutanlık altında yeniden düzenlemeye başladı. Emrine 40. Piyade Tugayı, iki süvari taburu, iki sahra bataryası ve bir makineli tüfek bölüğü verilen Lewin (Narin-Köprü, Kara-Tepe ve Kifri'den geçen) ulaşım hatlarının güvenliğini sağlama sorumluluğunu üstlenirken, Cayley de Tavuk ve Tazehurmatu yoluyla Kerkük'e ilerleyecek vurucu kuvvete komuta edecekti. Cayley 4 Mayıs'ta ilerleyişine başladığında, Ayn Nuheyle Geçidi'ni ele geçirmek ve sol kanadı Fethe yönünden bir saldırıya karşı korumak üzere Samarra'dan kuzeye gönderilecek bir kolla desteklenecekti. Keşif devriyelerinin Tazehurmatu yakınında karşılaştığı direniş, 6 Mayıs'ta ana kuvvetin varışıyla kırıldı. Öğleden sonra Kerkük'ün dört kilometre kadar dışında kısa süreliğine yeniden temas sağlandı; gece boyunca sabahın ilk saatlerine kadar süren çok şiddetli yağmur hem muhabereyi hem ilerleyişi zorlaştırdı. Ancak İngiliz kuvvetinin öncü unsuru Kerkük'e ulaştığında, çekilme hazırlığına zaman ayırdığı açıkça görülen düşman birliklerini terk edilmiş halde buldu. Ambarlar ve diğer

erzak depoları boşaltılarak ve bütün canlı hayvanlar kesilerek, çoğu başını sokacak damdan yoksun sivil halk yarı aç bırakılmıştı. Şehrin kuzeyine keşif yapmayı engelleyen berbat hava şartlarının düzeldiği 10 Mayıs'ta, süvariler ve bir zırhlı araba bataryası Küçük Zap Nehri kıyısındaki Altun Köprü yönünde keşfe çıktı. İngiliz birlikleri Kerkük'ten 11 Mayıs'ta çekilmeye başladı; garnizon görevi için bırakılan küçük bir seyyar kıta da 24 Mayıs'ta onları izledi. Ayın sonunda İngilizler Tuzhurmatu'da ve Kifri'de ileri karakollar bırakarak Diyala'ya çekilmiş durumdaydı. Türk kuvvetleri daha sonra Kerkük'ü oldukça büyük bir kuvvetle yeniden işgal etti ve Tavuk'ta bir ileri karakol kurdu.

Marshall 12 Mayıs'ta Londra'ya, Kerkük'ün "kurtarılmasına" ve Türk 2. Tümeni püskürtülmesine karşın, düşmanın daha kuzeyden takviyeler istemek yerine çekilmeyi tercih etmesi nedeniyle, harekâtlı sınırlı bir başarı elde ettiğini bildirdi. Bunu sağlamak için Tikrit'ten Dicle'nin yukarısına ilerlemenin ve Fethedeki XVIII. Kolordu'yla çarpışmaya girmenin şart olduğunu belirtti. Ne var ki gündüz sıcaklığı muharebe harekâtının neredeyse imkânsız olduğu noktaya çoktan çıktığı için havanın serinlemeye başlayacağı eylül ortasından önce hiçbir şeye girişilmemesini ve ara dönemde demiryolunun Tikrit'e uzatılmasını ısrarla istedi.

Tıpkı Maude'un önceki yıl yaptığı gibi, Marshall bu fırsattan kuvvetleri yeniden düzenlemek için yararlandı. Süvari Tümeni daha nisanda tugaylarının bağımsız komutanlıklara dönüştürülmesiyle ortadan kalkmıştı; 6. Tugay III. Kolordu'ya, 7. ve 11. tugaylar da I. Kolordu'ya bağlandı. Ağır topçu birliklerinin düzenlenmesiyle oluşturulan 38., 74. ve 101. tugaylar sırasıyla III. Kolordu'ya, 15. Tümen'e ve I. Kolordu'ya bağlandı. Fransa'da piyade taburlarının uğradığı ağır zayıatın yerini doldurma talebi üzerine,²² Mezopotamya'daki 60 Hint taburundan birer bölük alındı ve bu açık Hindistan'dan getirilen acemi askerlerle kapatıldı.²³

Yaz fasılasının başında, Marshall'ın tahminine göre Mezopotamya'daki Türk gücü 2.000'e yakın süvari, 17.000 piyade ve 130 top mertebesindeydi. Bunlar Fırat kıyısındaki Ane'de ve çevresinde sırasıyla süvari, piyade ve top olmak üzere (750/1.500/9), Dicle kıyısındaki Fethedde ve yukarısında (100/7.000/63), Altun Köprü ve Kerkük civarında (450/3.000/22), Süleymaniye'de (50/1.000/4), Revanduz ve Urmiye Gölü civarında (150/2.500/12) ve Musul'da (300/2.000/24) toplanmıştı. Biraz moralsiz olduğu söylenen birlikler ciddi lojistik sorunları yaşamaktaydı. Kafkasya'daki durum pek açık olmamakla birlikte, İngiliz is-

22 Doğu Cephesi'nde serbest kalan birliklerin kullanıldığı Ludendorff taarruzları sırasında.

23 Marshall'a tekrar hücumu geçmesinden önce eylül ayında da Selanik'e 12 tabur sevk etme talimatı verildi; 14., 15., 17. ve 18. tümenlerdeki her piyade tugayı birer tabur verdi ve böylece üç taburluk bir mevcuda indi.

tihbaratının tahmini, bölgede (mevcudu epey azalmış) yedi Türk tümeninin bulunduğu ve bunların Baküye ve İran Azerbaycanı'nın içlerine ilerleme niyetinde olduğu yönündeydi. Ayrıca Alman birliklerinin Poti'ye çıkarma yapıp Tiflis'i işgal ettiğine dair haberler ve Rusya'dan 80.000 kadar Türk savaş esirinin iade edildiği yolunda korkular vardı.²⁴

Hindistan'a 1 Ağustos'ta izinli giden Marshall'ın dönüşünde durumun bir değişim içinde olduğu açıktı. Halil Paşa'nın nisanda Kafkasya Cephesi'ne nakledilmesinden sonra Türk Altıncı Ordusu'nun genel komutası Ali İhsan Paşa'ya geçmişti. Marshall'ın kurmay heyetinin bir tehdit görmediği Fırat kıyısındaki Türk asker mevcudunda bir değişiklik yoktu; ama Fethe'de ve Kerkük'teki piyade sayısı yarıya inmişti, Süleymaniye'de ve Revanduz'da önemli ölçüde azalmıştı ve Musul'da neredeyse yok denecek düzeydeydi.

Allenby'nin Filistin'deki başarılarıyla birlikte, asker sayısındaki bu azalmalar Londra'da, her iki harekât alanındaki Türk "nüfuz"unun çökmek üzere olduğu yönünde bir kanaati teşvik etmeye yeterliydi. Bu da Sykes-Picot Antlaşması'nı (bkz. s. 399-400) bir yana bırakarak, özellikle petrolün bulunduğu bilinen Yukarı Mezopotamya bölgeleri üzerinde denetimi sağlamak üzere, durumdan istifade etmeye dönük bir kararlılığı besledi.²⁵ Böyle bir düşünceyle, Marshall'dan Dicle'nin yukarısına bir ilerleyiş ve ayrıca uzak Filistin cephesinden birlikler çekilmesini sağlayacak şekilde Fırat'ın yukarısına bir süvari baskını için bir öneri hazırlaması istendi.²⁶ Marshall 4 Ekim tarihli bir telgrafta, ikinci şıkkı çoğu nakliye aracının İran'daki harekâtlarda kullanılması nedeniyle imkânsız ve Allenby'ye somut bir destek sağlama ihtimalinin düşüklüğü nedeniyle anlamsız saydı. Buna karşılık, birinci şıkkı tamamen uygulanabilir buldu ve kısa sürede bir öneri sunmaya söz verdi.

Ertesi gün sunduğu öneride, birinci hedef Küçük Zap Nehri olmak üzere, iki süvari tugayıyla takviye edilecek I. Kolordu'nun ilerleyişini ana hatlarıyla ortaya koydu. Ancak önceden ikmal hazırlama ve nakliye araçlarını toplama gereğinden dolayı harekâta en erken on gün sonra başlayabileceği uyarısında bulundu. Savaş Bakanlığı planı ertesi gün onayladı.

24 Bu epeyce abartılıydı. Türk resmi arşivlerini esas alan Erickson, aslında Rus savaş esiri kamplarından 9.000'e yakın Türk askerinin ve 2.250 dolayında sivilin ülkeye döndüğünü belirtir.

25 Savaş hedeflerinin ele alınacağı bir Savaş Kabinesi toplantısından hemen önce, Kabine Sekreteri Sir William Hankey 30 Temmuz 1918'de Deniz Bakanı Sir Eric Geddes'e yazdığı tezkerede çok önemli bir hususa dikkat çekti: "Mezopotamya'daki ve İran'daki petrol bölgelerini, ayrıca onları koruyacak uygun bir stratejik sınır şeridini elimizde tutmak öncelikli bir İngiliz savaş hedefi gibi görünmektedir." Dışişleri Bakanı Arthur Balfour, izleyen toplantıda bu yönde bir tutum izledi ve Hankey'nin görüşü benimsendi. O andan itibaren harekât alanındaki çatışmalar bitmeden Musul'u işgal etmek yüksek öncelikli bir konu haline geldi; bunun imkânsız olduğu ortaya çıkınca Savaş Kabinesi'nin ısrarı üzerine Marshall mütarekenin yürürlüğe girmesinden sonra basbayağı kuralları eğip bükerek şehri işgal etti.

26 Birlikleri Şam'a 1 Ekim'de ulaşan Allenby, Halep'e doğru bir ilerleyiş hazırlığı içindeydi.

Küçük Zap'a bir ilerleyişin önündeki asıl engel, Dicle'nin Cebel Hamrin'i yarıp geçtiği ve Türklerin yaklaşık 18 aydır savunma mevzileri hazırladığı Fethe Boğazı'ydı. Önceki dört ayda asker sayısının belirgin biçimde azalmasına rağmen, bu durumyla bile hâlâ çok zorlu bir engeldi ve Marshall herhalde Kerkük üzerinden Musul'a bir ilerleyişle etrafından dolaşmayı tercih ederdi; ama zaman baskısı ve yeterli nakliye aracının olmayışı bu seçeneği ortadan kaldırdı.

İstihbarat tahminlerine göre Fethe'de 2.600 piyade ve hafif kalibreli 28 top vardı. (Daha ağır toplar Halep'e gönderilmişti.) Daha geride Ayn Dibs'te, Humr'da ve (Fethe mevzilerine yaklaşık 30 kilometre uzaktaki) Küçük Zap kıyısında 2.900 piyade ve 14 top, Kerkük civarında ise bazıları Dicle'ye doğru yola çıkmış olabilecek 2.250 piyade ve 30 top vardı. Harekâtın komutanlığına getirilen Cobbe, nehrin sağ yakasında destek verecek bir kuvvetle sol yakaya yoğunlaşmaya karar verdi. Emrindeki askerlerin tecrübesiz oluşu ve ayrıca ertesi yıl Avrupa'ya yayılacak ve bazı tahminlere göre bütün savaş döneminde daha fazla can alacak bir grip salgınının ortaya çıkışı ona köstek oldu. Allenby'nin Suriye'deki ordusunun saflarında da grip ve sıtma mevcuttu.

Yedi güne yetecek ikmal depolama işi 18 Ekim'de tamamlandı; aynı gün Ayn Nuheyle ve Darbül-Hayl geçitleri ele geçirildi.²⁷ Plan uyarınca harekât 23 Ekim akşamı başlayacaktı. 7. Süvari Tugayı Darbül-Hayl Geçidi yoluyla Cebel Hamrin'i aşarak Türk sol yaka mevzilerine arkadan saldırırken, sağ yakada 17. Piyade Tümeni'nin ve eldeki bütün topların ateşiyle desteklenen 18. Piyade Tümeni cepheden bir taarruza geçecekti. Ondan önce 11. Süvari Tugayı Ayn Nuheyle Geçidi yoluyla Cebel Hamrin'i aşacak, ardından Küçük Zap'a kadar ilerleyerek Dicle'yle buluşma noktasının 40 kilometre kadar yukarısındaki bir noktaya varacaktı. Lewin ise bir karma kuvvetle Tuzhurmatu'dan ilerleyip Tavuk'u ele geçirdikten sonra, Cobbe'un sağ kanadını Kerkük yönünden bir saldırıya karşı korumak için gerektiği ölçüde ileriye gidecekti. Sağ yakada zırhlı arabalardan ve kamyonlara bindirilmiş piyadelerden oluşan bir mekanize kol, batıya doğru geniş bir dönüşle 24 Ekim akşamı, Şarkat'a yaklaşık 60 kilometre uzakta bir çöl şehri olan Hadr'a varacaktı. Ardından gerekirse Dicle'yi aşmaya hazır olma uyarısında bulunulan Cassels'in süvarileriyle işbirliğine girmeye hazır halde beklerken, ulaşım hatlarına baskınlar düzenlemeye ve ricat yolunu kesmeye çalışacaktı.

Sonuçta bütün bunların gereksiz olduğu ortaya çıktı. 55. Piyade Tugayı 23 Ekim'de ay doğarken topçu yayılım ateşinin koruması altında sol yakada ilerleyince boş mevzilerle karşılaştı. Sağ yakada aralıklarla süren ateş sabaha

27 Darbül-Hayl Geçidi, Fethe Boğazı'nın yaklaşık 20 kilometre güneydoğusunda, Ayn Nuheyle ise aşağı yukarı bunun iki katı mesafededir.

doğru üç buçukta kesildi; devriyelerce boş olduğu bildirilen siperler saat beş civarında işgal edildi. 24 Ekim şafağında bütün savunma mevzileri İngilizlerin elindeydi. Fethe Boğazı'nda Türklerin çekilirken yıktığı yolların yeniden açılmasından sonra, arazinin çekilen savunucuların lehinde olmasından dolayı, Dicle'nin sağ yakasında kuzeye doğru düzensiz bir takip başladı. Son birliklerin sol yakaya geçişinden sonra Humr'daki köprüyü yıkan Türkler, Muşak'ın güneyinde Cebel Mehul sırtının omurgası boyunca, kuzeyde Ayn Dibs'e kadar uzanan mevzilerinde direnmeye koyuldular. Özellikle muhaberede ve emirlerin aktarılışındaki epeyce karışıklıktan ve bazı ikmal sorunlarından yararlanarak İngilizleri 27 Ekim sabahına kadar durdurmayı başardılar; ama ardından bir kez daha ricat ederek Şarkat'a kadar çekildiler ve kasabanın güneyinde bir savunma hattı oluşturdular.

O sırada Cassels'in 11. Süvari Tugayı uzun bir yan ilerleyişle, kasabanın epey kuzeyinde, Hadraniye yakınında Dicle'yi sığ bir kesimden geçmiş ve Hadr yoluyla kuzeye gönderilen mekanize birliklerle buluşmuştu. Bu kuvvet Şarkat'a 20 kilometre uzakta olan ve yolun Müebbe Vadisi'nden geçtiği Huveys'te, Türklerin Musul'a doğru kaçış güzergâhının iki yanındaydı ve oradan kuzeye uzanan bir gözcü hattı oluşturmuştu. Ana mevzisinin üç kilometre kadar güneyinde, 27 Ekim'in öğle sonrasında düşman piyadeleriyle kısa süreli bir çarpışmaya girişmişti ve Musul yönünden ilerleyip 20 kilometre kadar kuzeye varan yaklaşık 400 kişilik bir kuvvetle temas halindeydi. Sağ yakada Fethe Boğazı'nın güneyine düşen Şureymiye'deki yedek mevzilerinden geçici olarak çekilen 7. Süvari Tugayı ve sol yakanın yukarısına gönderilen Tuğgeneral G. A. F. Sanders komutasındaki bir piyade kolu Huveys'te 11. Süvari Tugayı'na katılacaktı.

Sanders'ın bütün gece yürüyen kolu 28 Ekim sabahı (Cassels'in sahra bataryalarının çok ihtiyaç duyduğu cephaneyi de beraberinde getirerek) 11. Süvari Tugayı'nın mevzilendiği yerin karşısındaki bir noktaya vardı; ikisi irtibata geçti ve bir sal yapıldı. Kuzey gözcüleri düşman piyadelerinin hâlâ ilerlediğini ve görünüşte batıya doğru bir yandan çevirme hareketine giriştiğini, güney gözcüleri ise Cassels'in önceki gün öğleden sonra durdurduğu kuvvetin, sağ kanadı nehir kıyısında olacak şekilde kararlılıkla ilerlediğini bildirdi. Cassels kendi topçusuna yaklaşan birliklere ateş açma emrini verdi ve Sanders'ın işbirliğine girmesini istedi. Gerek bu ateş gerek 7. Hafif Süvari Alayı'nın atılğan kanat saldırısı, ilerleyişi yavaşlatmakla birlikte durduramadı ve öğleye doğru belki 3.000 kadar Türk piyadesinin Şarkat'tan kuzeye doğru hareket ettiği anlaşıldı. Cassels'in bir piyade taburu istemesi üzerine, Sanders 1/7. Gurka Alayı'nı nehrin öbür yakasına gönderdi.

Saat iki civarında, Fanshawe'un Küçük Zap hattından gönderdiği iki ilave sahra bataryası Sanders'ın mevzisine vardı ve onlara bir saat sonra 6 inçlik

bir obüs bataryası katıldı. Çok sayıda Türk askerinin Cassels'ın kuvvetiyle temasa girmesine karşın beklenen saldırı gerçekleşmedi ve saat dördü çeyrek gece Tuğgeneral Norton'ın gelişiyle durum biraz rahatladı. Cassels bu birliklerin Hadraniye sığılğını hemen geçmesi²⁸ sayesinde hattını kuzeyde nehre kadar uzattı.

Bu arada Leslie 17. Piyade Tümeni'nin öncü birliği olarak, iki kolu sağ yakanın yukarısına sevk etmişti. Muşak mevzilerinin boş olduğu anlaşılınca, Wauchope'un koluna 27 Ekim'de şafaktan hemen sonra ileriye gitme emri verildi; daha küçük bir kuvvet olan ve Muşak'a saldırıda sol kanatta yer alan Coningham'ın kolu ilerleyişini sürdürmeye uygun konumdaydı. Çok engibeli arazide hızlı ilerleyemeseler de, akşama doğru birinci kol Bint Kalesi'ne, ikinci kol da Balalic'e ulaştı ve ertesi sabah Şarkat'a doğru yola devam etme emrini aldı. Askerlerini şafaktan çok önce harekete geçiren Wauchope 18 kilometre kadar ötedeki Türk mevzilerine yaklaşmaya başladı. Saat yediye doğru bu mesafenin yarıya yakın bölümünü aştı ve 112. Piyade Alayı'nı bir dağ bataryasıyla birlikte sola kaydırıldı. Balalic'teki Coningham saat sekizi yirmi beş gece, ilerleyip Wauchope'un sol kanadını oluşturma emrini ve 45. Sih Alayı'na bağlı bir ikinci piyade taburunun takviye için gönderildiği haberini aldı.

Yolun çok zorlu olması nedeniyle, Wauchope'un ilerleyişi can sıkacak kadar yavaştı; nehre yakın Cebel Hanuka'dan Şarkat kasabasının beş kilometre güneyindeki yola kadar batı yönünde üç kilometre kadar uzanan savunma hattıyla temasa girmesi öğleden sonrayı buldu. İlk birlikler birinci siperlere saat bir buçuğa doğru girdi; yarım saat sonra da 200 esirle ve bir düzine makineli tüfekle birlikte ikinci siperleri ele geçirdi. Kamp mevzisinden gece yarısı ikide ayrılmış olan 51. Piyade Tugayı'nın varması üzerine Leslie durma emrini verdi.

O aşamada Türk Dicle Kuvveti'nin muhtemelen ancak 4.000 kişiyi bulan kalıntıları, güneyde iki piyade tugayı ve oldukça büyük miktarda top (Leslie), güneydoğuda bir piyade tugayı ve toplar (Fanshawe), kuzeydoğuda az eksikle bir piyade tugayı ve toplar (Sanders), kuzeyde toplarıyla birlikte iki süvari tugayı ve bir piyade taburu arasına sıkışmış durumdaydı. Batıda belki 50 kilometre boyunca önemli bir su kaynağının bulunmadığı açık çöl vardı. Şarkat'ın güneyindeki durum Türk askerleri arasında moralin hızla bozulduğuna işaret ediyor gibiydi; ama kısırıldıkları köşeden çıkmaya çalışma niyetinde oldukları açıktı.

Cobbe'un korkusu Cassels'ın kolunun güvenliği idi. Bununla başa çıkmak için gece sekizi otuz beş gece, Leslie'nin 17. Tümeni'ne saat bir buçukta ay doğar doğmaz ilerleme emrini verdi. Askerlerinin bitkinlik noktasına yakın

²⁸ Bu basit bir iş değildi. Nehrin en düşük seviyede olduğu o mevsimde hile sular derindi ve gür akışıydı; sığ geçit bir buçuk metre suyla kaplı dar bir şerit şeklindeydi. Geçiş sırasında bazı askerler boğuldu ve bazı atlar kayboldu.

olduğunu bilen Leslie'nin harekete geçişi şafağa erteleme isteğini geri çevirdi. Sonuçta, Türklerin çemberi yarmaya dönük gerçek bir çaba göstermeye isteksiz olmaları sayesinde, Cassels'in birlikleri açısından gece nispeten sakin geçti. Cassels yine de Sanders'tan ilave bir topçu bataryası ve başka bir piyade taburu göndermesini, üçüncü bir taburu da hazır tutmasını istedi. Sabaha doğru dört buçukta 1/39. Gahrwali Alayı bir makineli tüfek bölüğüyle birlikte nehri geçmeye başladı. Salın kapasitesi sınırlı olduğundan, etkili bir muharip birlik oluşturmaya yetecek sayıda askerin geçirilişi saat yediyi buldu.

Daha acil önem taşıyan husus, kuzeyden yaklaşan piyade birliğinin en az iki tabura denk güce çıkmış²⁹ ve Norton'ın ana mevzisinin yaklaşık bir kilometre kuzeyinde, sığ geçide hâkim konumda ve 30 metre yüksekliğinde bir sarp kayalığın güney ucuna yerleşmiş olmasıydı. Norton mevzinin tam güney burnuna konuşlandığı 13. Hafif Süvari Alayı'na dörtнала tempoyla ilerleme, yamacın eteğindeki ölü mıntıkada atlardan inme ve yola yaya devam edip taarruza geçme emrini verdi. Saldırıya hâlâ Dicle'nin öbür yakasında olmakla birlikte avantajlı bir konumda olan Kraliyet Atlı Topçu Alayı'na bağlı "V" Bataryası ve her uygun makineli tüfek destek verecekti. Saat sekizi çeyrek geçe başlayan birinci girişimden neredeyse hemen vazgeçildi ve daha fazla top getirildi. Sabah boyunca Türk mevzilerine yoğun ateş yağdırıldı ve gizlendiği yerden saat biri geçe çıkan Hafif Süvari Alayı dörtнала ileriye atıldı. Karşı tarafın beklenen yoğun makineli tüfek ateşi çok isabetsiz olunca, tek bir süvari vurulmadan hedefe ulaşıldı. Süvariler sarp yamacın sağladığı korumayla, önde albayları olmak üzere atlarından inip yukarıya tırmanırken, Norton'ın komutasındaki her topun ve makineli tüfeğin hemen başlarının yukarisından açtığı ateş, mevziye varmalarına birkaç metre kalana kadar sürdü. Destek ateşinin çok isabetli ve etkili olması sayesinde tırmanışta hiç zayıat verilmedi; yaklaşık 730 esirle ve 12 makineli tüfekle birlikte mevzinin ele geçirilişi sırasındaki kayıp yediyle sınırlı kaldı. Sadece 239 subay ve erden oluşan bir kuvvet için hatırı sayılır bir başarıydı bu.

Cassels'in istediği ilave sahra topçu bataryası saat on bir buçuğa doğru mevziye girdi. Kısa bir süre sonra Sanders piyadelerini ve destek amaçlı makineli tüfeklerini onun hattının yaklaşık beş kilometre güneyinde ve ana Türk mevzisi izlenimini veren kesimin karşısında, Dicle'nin sol yakasına sevk etmekte olduğunu bildirdi ve üçüncü piyade taburunun karşıya geçirilmesini isteyip istemediğini sordu. Cassels'in olumlu cevabı üzerine, 1/3. Gurka Alayı nehri geçmeye başladı ve harekât beşi çeyrek geçe civarında tamamlandı.

17. Tümen Şarkat'ın güneyindeki mevzilerinden emredildiği gibi gece yarısı ikiye çeyrek kala yola çıkmıştı; ama yavaş ilerlemesi yüzünden, şafakta

29 Sonradan 13. Piyade Alayı olduğu anlaşıldı.

öncü birlikleri kasabanın beş kilometre kuzeyinde ve Cassels'ın mevzilendiği yerin epey uzağındaydı. Geride kalan Türklerin arazi yapısından yararlanarak nispeten düzenli ricat etmeleri ilerleyişi daha da yavaşlattı. Gün boyunca 17. Tümen'in varışına dair belirtileri kollayan Cassels sürekli hayal kırıklığına uğradı. Leslie'yle doğrudan irtibatı olmadığı için 18. Tümen karargâhınca aktarılan raporlara dayanmak zorundaydı ve harekât boyunca muhabere sağlıklıydı. Genel duruma ilişkin bilgilerinin kaynağı uçaklardan atılan mesajlardı ve bu mecra akşama doğru haliyle kapandı. Saat dördü yirmi geçe aldığı son mesaja göre durumda bir değişiklik yoktu; mevzisine hâlâ yetişmeyen 17. Tümen Türkleri bombardımana tutmayı sürdürmekteydi. Akşamleyin Cobbe'un karargâhından gelen bir mesajda Leslie'nin birliklerinin beklenen ilerleyişi sağlayamadığı ve durumun ertesi sabahdan önce büyük ihtimalle düzelmeyeceği bildirildi.³⁰

Durum ziyadesiyle düzeldi. Gün ağarırken Türk mevzilerinde beyaz bayraklar görüldü; Türk Dicle Grubu'nun komutanı İsmail Hakkı Bey kaçış yolunun kalmadığı kanısına varınca ve cephanenin tükenmekte olduğunu anlayınca, sabah yedi buçukta 112. Piyade Alayı'nın komutanına şahsen teslim oldu. Günün geri kalan kısmında, kuzeyde Musul'a giden yolda başka esirler alındı; bunların 1.200'den fazlası bir nehir vapurunun ve büyük miktarda levazımın da ele geçirildiği Kayyare'de ve çevresindeydi. Cobbe'un kuvvetleri 18-30 Ekim arasında toplam 11.322 esir, 51 top ve 130 makineli tüfek ele geçirdi.

Bir ateşkese olabildiğince çok toprağı denetim altına almış olarak varmak gerektiği talimatını alan Cobbe, süvari tugaylarını kuzeye doğru bir sefer için sevk etti; 54. Piyade Tugayı ikmal güçlükleri giderilir giderilmez onları takip edecekti. Cassels'ın süvarileri ve zırhlı arabaları Kayyare'ye 31 Ekim akşamı vardı; ertesi sabah ilerleyişi sürdürdüğünde, Musul'a 20 kilometre mesafedeki Hamam Ali'de beyaz bayraklı Türk askerleriyle karşılaştı.

Bu birliklere komuta eden subay Cassels'a bir ateşkesin imzalandığını ve önceki gün öğle vakti yürürlüğe girdiğini belirtti. (Bu bilgi saat iki buçukta bir uçaktan atılan mesajla doğrulandı.) Bir arabaya atlayıp yola koyulan Cassels, Musul'un 10 kilometre güneyinde, yolun iki yanına mevzilenmiş bir Türk piyade alayıyla karşılaştı. Türk komutanın Kayyare'ye dönmesi yolundaki isteğini reddetmekle birlikte, Hamam Ali'ye çekildi. Bu arada kuvvete eşlik eden bir siyasal subay, Ali İhsan Paşa'yla irtibata geçmek ve Cassels'ın bölge

30 Saldırıdaki uyumun (29 Ekim'de var olduğu pek söylenemeyecek haliyle dahi) bozulduğu, ayrı taburların savaş güncelerindeki çelişkili anlatımlardan açıktır. Birlikler kopuk ve irtibatsız olduğu gibi askerleri de dağınık ve eşgüdümsüzdü. Sonuçta, topçu bombardımanı açısından bile ortak bir girişimi örgütlemek çok zordu. Geceleyin ve 30 Ekim'in ilk saatlerinde düzen tedricen sağlandı ve piyade taburları tekrar karşılıklı irtibata girdi.

merkezini işgal etme emrini aldığını açıklayan ve bütün Türk askerlerinin şehrin sekiz kilometre kuzeyine çekilmesini isteyen bir mektubu teslim etmek üzere Musul'un yolunu tuttu. Ali İhsan Paşa buna yanaşmadı. Biraz pazarlıktan sonra Cassels'a bağlı kuvvetin şehre üç kilometrelik mesafeye yaklaşması ve Türklerin orada kalması yönünde bir mutabakata varıldı. Marshall bunu haber alınca, Cassels'a ateşkes anlaşmasının ilgili hükümlerine atıfla, Londra'daki Savaş Bakanlığı'nın işgal emrini verdiğini bildirdi.³¹ Cassels'ın bunu aktardığı Ali İhsan Paşa, anlaşmanın (feci belirsiz) ifade tarzına dayanarak talebi atlatmak için büyük uğraş verdi. Sonunda geri adım atmak zorunda kalarak kendi hükümetinden talimat alana kadar buna uyamayacağını bildirdi. Cassels'ın karargâhına 4 Kasım akşamına doğru varan Fanshawe, ondan komutanlığı devraldı.

İstanbul'daki hükümet (anlaşmayı İtilaf Devletleri adına imzalamış olan Amiral Calthorpe nezdinde) Musul'un işgaline, Ali İhsan Paşa'nın belirttiği gerekçeyle aynı doğrultuda itiraz etti.³² Durumu Deniz Bakanlığı'na aktaran Calthorpe'a, Ali İhsan Paşa'nın kuvvetlerini teslim etmek yerine şehirden çekmesinin verilebilecek tek taviz olduğu, işgale gerekirse silah zoruyla girişileceği 6 Kasım'da bildirildi. Bu telgrafın bir nüshası Marshall'a ancak 8 Kasım'da ulaştı. Marshall o sırada Musul'un dışındaki karargâha şahsen gelmiş ve Ali İhsan Paşa'ya şehri 8 Kasım'dan itibaren boşaltması ve bu işlemi 15 Kasım'da tamamlaması emrini vermişti. İsteksizce razı olan Ali İhsan Paşa 9 Kasım'da İstanbul'dan isteğe uyma talimatını alınca komutanlıktan ayrıldı ve Nusaybin'e doğru yola çıktı. İngilizlerin 10 Kasım'da Musul'u işgal etmeleriyle Mezopotamya'daki savaş gecikmeli olarak bitmiş oldu. Kut'ta ve başka yerlerde esir alınan ve bazılarının demiryolu hattını Nusaybin'den Musul'a uzatma işinde çalıştırılmak üzere Yukarı Mezopotamya'da tutulduğu sanılan askerlerin yerini belirleme çabasına hemen girişildi; ne yazık ki, sadece gelişigüzel kazılmış mezarları bulundu.

31 İtilaf Devletleri'ne her stratejik noktayı işgal hakkını tanıyan Madde 7 ve Osmanlı hükümetinin Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Mezopotamya'daki bütün garnizonları en yakın itilaf komutanına teslim etmeyi kabul ettiği Madde 16.

32 Madde 7'de stratejik noktaya ilişkin bir tanım yoktu; Osmanlı Altıncı Ordusu bir garnizon değil, bir *sahra* ordusu olduğu için Madde 16'da tanımlanan kategoriye girmemekteydi.

II
KAFKASYA, ERMENİSTAN,
ANADOLU VE İRAN

Harita 9. Kafkasya Harekât Alanı

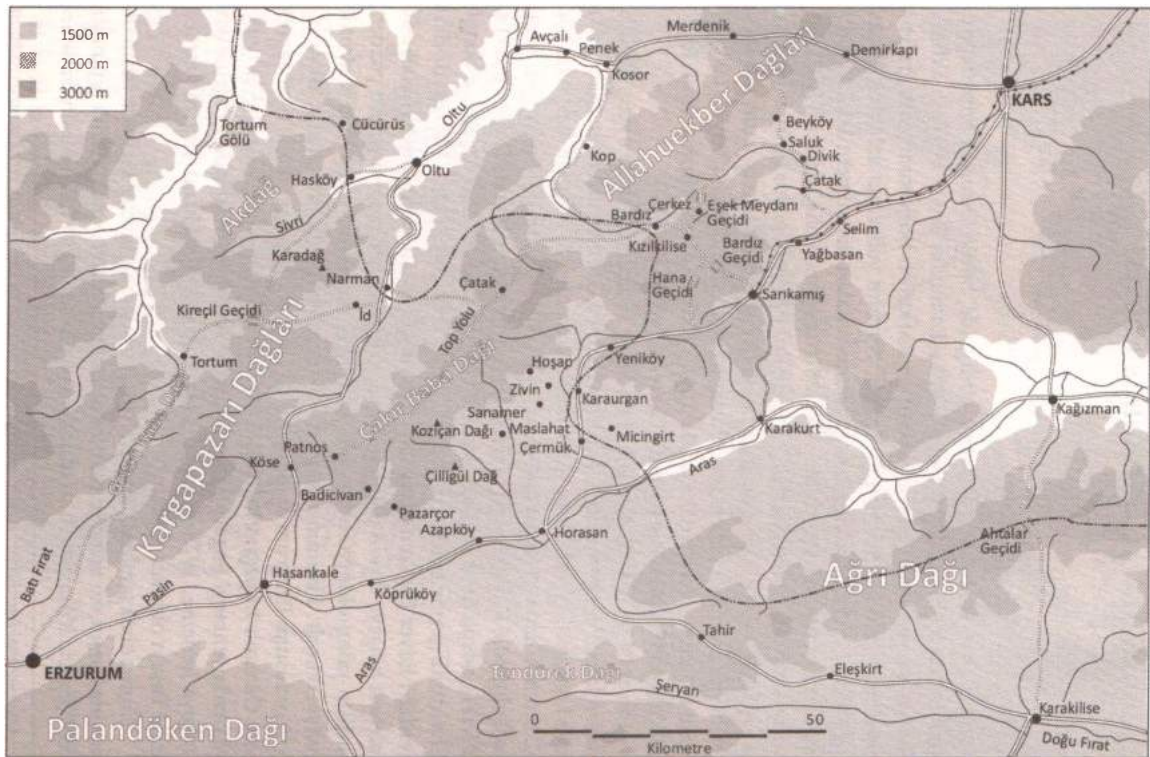
Sarıkamış Faciası

Türkiye 1914 sonbaharında savaşa girdiğinde, bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda atılğan bir saldırı girişimi için başkomutanı Enver Paşa'nın aklında sadece iki yer vardı: Süveyş Kanalı ve Kafkasya. İkincisinin topografyası amaçları açısından pek uygun değildi. Nitekim yollarının azlığı ve tıkama mevzilerine dönüştürölüp kolayca ölüm sahaları haline getirilebilecek dar vadilerin varlığı, felaketle biten 1877-1878 savaşında bile Türklerin Rus akınlarını sınırlandırmasını sağlamıştı. Gelgelelim, Enver Paşa'nın birincil bölgesel savaş hedefi Türk kuvvetlerinin önce 1878'de belirlenmiş sınırı aşarak o tarihte elden çıkan yerleri geri almasını,¹ ardından daha da büyük bir tasarrufların ön adımı olarak, daha ötede Büyük Kafkasya'ya saldırıp verimli Rioni ve Kura vadilerini ele geçirmesini gerektirmekteydi.

Enver Paşa'nın kullanacağı kuvvet bölge seçiminden daha uygun değildi. Hasan İzzet Paşa komutasındaki Türk Üçüncü Ordusu, ordu karargâhıyla ve kale komutanlığıyla birlikte Erzurum'da üslenmiş IX. Kolordu'dan, Sivas'taki X. Kolordu'dan ve Harput'taki (Elazığ) XI. Kolordu'dan oluşmaktaydı. Savaş başladığında, X. ve XI. kolordulara, Çoruh ve Yukarı Murat (Doğu Fırat) vadileri için İspir'de ve Tutak'ta garnizon görevi yapacak üçer tümen bırakarak Erzurum'a geçme emri verildi. İzzet Paşa (Mekteb-i Erkân-ı Harbiye'de ders verdiği) Enver Paşa'nın gözünden düşmüştü; şimdi harbiye nazırı olan eski talebesi bölgeye ilişkin planlarını ona açıklamaktan kaçınmıştı. Bu yüzden, savaşın yakın olduğunu öğrendiğinde hâlâ köhne bir genel plan üzerinde çalışmaktaydı. Planının tamamen savunmaya dönük stratejisi, istilacı bir Rus ordusunu Erzurum'un doğusunda karşılamayı ve gerekirse ricat ederek onu Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'daki en güçlü kalesine çekmeyi ve orada yenmeyi öngörmekteydi. Enver Paşa'nın 2 Kasım'da Erzurum'dan doğuya ilerleme, 1878 sınırını aşma ve Rusya'ya saldırma emrini vermesi İzzet Paşa'yı oldukça şaşırttı.

Sınırın öbür tarafında topografyanın ve iklimin benzer biçimde hasin olmasına karşın, en azından bir ölçüde modern düzen vardı. Çarlık rejiminin 1850'lerdeki Kırım Savaşı sırasında bu yörede topraklar kazanmasından sonra

1 Çeyrek yüzyıl önce Kırım Savaşı'nda kaybedilen toprakları da kapsayan bu yerler arasında Ardahan, Artvin, önemli Batum limanı, Kars, Oltu ve sıradan bir köyken, Trans-Kafkasya Demiryolu'nun bir şube hattındaki son istasyon seçilmesinden sonra yeni bir önem kazanan Sarıkamış vardı.

Harita 10. Kafkasya-Erzurum'dan Kars'a

askeri standartlara ve ihtiyaçlara uygun bir yol inşa programı yürütülmüş-tü. Daha yakın dönemde, 1877-1878 savaşındaki kazanımların ardından, Hazar kıyısındaki petrol yataklarının artan önemi ve çıkarılan petrolü Batı dünyasındaki pazarlara taşıma gereği sayesinde, şebekeye Bakü'yü Batum'a bağlayan bir demiryolu eklenmişti. Demiryolu sınır yerleşmelerine ve Küçük Kafkasya'nın savunma hatlarına hizmet verecek bir şube hattıyla Sarıkamış'a bağlanmıştı. Bu lojistik sisteminin Türkler karşısında Ruslara sağladığı askeri avantaj haliyle muazzamdı; Türkler her türden malzemeyi yüzlerce kilometre ötedeki en yakın indirme istasyonundan kağınyla ya da yük hayvanıyla getirtmek ve askerlerini yürütmek zorundayken, Rusların yükleme yaptığı bir tren, kışın ortasında bile varış noktasına birkaç saatte ulaşmaktaydı.

Hasan İzzet Paşa'nın müstakbel hasmı, Çar II. Nikolay'ın bir gözdesi olan ve Sarıkamış'taki bir ileri mevziden Rusya'nın I. Kafkas Kolordusu'na komuta eden yaşlı General Bergmann'dı. Bu ücra ama modern dağ kasabası, yakın zamana kadar Erzurum ile Tiflis arasındaki eski kervan yolu üzerinde yer alan ve artık sınırın 30 kilometre kadar gerisinde kalan bir Türk köyüydü. Bergmann'ın muharebe tecrübesi yoktu; bağlı olduğu bölge genel valisi ve Kafkasya Ordusu Başkomutanı Kont İllaryon İvanoviç Vorontsov-Daşkov ile Çarlık Askeri Akademisi'nin emekli bir tarih profesörü olan yardımcısı Aleksandr Mışlayevski için de aynı şey geçerliydi. Asıl sorumluluk ordunun kurmay başkanı Nikolay Nikolayeviç Yudenic'teydi.² Savaş başladığında Rus başkomutanlık karargâhı Ştavka'nın Kafkasya Ordusu'nun yarısını Polonya'ya ve Doğu Prusya'ya gönderme kararı yüzünden, Bergmann'ın kuvveti çok eksikti. Başta gelen birimi, 20. Piyade Tümeni'ne bağlı iki tugayın yanı sıra bir Kazak süvari tümeniyle ve 1. Kuban Plastun Tugayı'yla takviye edilen 39. Piyade Tümeni'ydi.³ Daha doğuda, İran sınırındaki Beyazıt'a giden yolda General Oganovski'nin komutasında bir karma kuvvet vardı: 66. Tümen'in bir tugayı (öbür tugaylar kıyı bölgesine dağıtılmış haldeydi), 2. Kuban Plastun Tugayı, 2. Kafkas Kazak Tümeni ve Transhazar Kazak Tugayı.⁴ Öte yandan, 4. ve 5. Türkistan tüfek tugayları ile Sibirya Kazak Tugayı'ndan oluşan II.

2 Kafkasya'daki çatışmanın her iki tarafında hiç tartışmasız en ehil general olan Nikolay Nikolayeviç Yudenic, Aleksandroviç Askeri Akademisi'nden henüz 19 yaşında olduğu 1881'de, Genelkurmay Akademisi'nden de altı yıl sonra mezun olmuştu. Alay komutanlığına 1902'de yükseldi ve Rus-Japon Savaşı'nda çarpışıp yaralandı. General rütbesini aldığı 1905'te tugay komutanı oldu ve 1907'de Kafkasya bölgesinde kurmay başkanı yardımcılığına atandı. Mart Devrimi'nden sonra gözden düştü. Kaynaklardan bazıları görevinden hemen istifa ettiğini, bazıları itaatsizlik gerekçesiyle azledilip Orta Rusya'da abes bir göreve atanınca istifa yoluna gittiğini belirtir. Yerine geçen Przevalski bu görevde kısa süre kaldı.

3 Plastun tugayları Kazak piyadelerinden oluşurdu. Kazakların yaya çarpışmayı küçük görmesinden dolayı bu piyadelerin daha yoksul köylülerden seçilmesi, muharebe yeterliliği açısından bir engel değildi. Bergmann'ın toplam 37 piyade taburu, 36 süvari taburu (*sotni*) ve her türden 120 topu vardı.

4 14 piyade taburu, 36 süvari taburu ve 52 top.

Türkistan Kolordusu genel yedek güç olarak Tiflis'teydi.⁵ Batı İran'daki Tebriz'i birkaç yıldır işgal altında tutan oldukça büyük bir birliği de kapsamak üzere, Kafkasya'daki Rus kuvvetlerinin toplamı 100.000 piyade, 15.000 süvari ve 256 toptu.

Bergmann 2 Kasım şafağında⁶ Ştavka'dan gelen emir üzerine kuvvetlerini sınırın ötesindeki Türk topraklarına sevk etti. İki öncü birlik (155. Kubinski Alayı ve 156. Yelizavetpolski Alayı) Karaurgan'daki ve Micingirt'teki çıkış mevzilerinden harekete geçtiler; birincisinin hedefi Zivin, ikincisinin hedefi ise Aras Nehri kıyısındaki Horasan'dı. Eşzamanlı olarak Sarıkamış kışlasındaki iki yedek birlik (153. Bakinski Alayı ve 154. Derbentski Alayı) onları takip etti. Ana kuvvetten Çakır Baba Dağı'yla ayrılan ve 50 kilometre kuzeyde yer alan General İstomin'e, 20. Piyade Tümeni'ne bağlı tugayını bir Kazak süvari alayıyla birlikte Oltu'daki kışladan Narman yoluyla İd civarına sürme emri verildi. Kağızman kışlasında kalan General Nikolay Nikolayevič Baratov (ya da Barataşvili) komutasındaki Kazaklar, Aras Nehri'nin sağ yakası boyunca, Pasin Vadisi'nin aşağı ucundaki Horasan'ın güneybatısına düşen Yüzören'e kadar gönderildi. Yine Kağızman'da olan Przevalski'nin 1. Kuban Plastun Tugayı, Ağrı Dağı üzerinden Eleşkirt Vadisi'ndeki Karakilise'ye (Karaköse) gönderildi. 39. Tümen 5 Kasım sabahı Sanamer-Horasan hattını ele geçirip tahkim etmeye koyulurken, kuzeydeki İstomin ve güneydeki Baratov, hattın ilerisindeki kanat mevzilerini tuttu. Bu tertibatta ciddi sayılabilecek bir zaaf, fiilen kopuk olan İstomin ile ana kuvvet arasındaki mesafeydi; ama her halükârda Çakır Baba Dağı'nın sırtı ana kuvvetin asıl kanat artçısı konumundaydı.

O aşamada Bergmann aldığı talimatları harfiyen yerine getirmişti. Derken o akşam gidişat beklenmedik bir şekil aldı: İzicilerin Türk askerlerinin Köprüköy'ü boşalttığını bildirmesi üzerine Bergmann ana kuvvetini orayı işgal etmeye gönderdi.

Gelgelelim, İzzet Paşa'nın ilerleyişi o sırada Hasankale'ye ulaşmıştı. Enver Paşa'nın harekâtı daha canlılıkla sürdürmesi yönündeki hırçın emri üzerine, İzzet Paşa tam da dört Rus alayının Sanamer-Horasan hattından ayrıldığı 6 Kasım şafağında, XI. Kolordu'nun Galip Paşa komutasındaki iki piyade tümenine, Köprüköy'e giden yolun son şeridi boyunca doğuya doğru olabildiğince hızla ilerleme emrini verdi. Bu arada IX. Kolordu'nun Ahmed Fevzi Paşa komutasındaki iki tümeni sol tarafta harekete geçecekti.

XI. Kolordu ve I. Kafkas Kolordusu 6 Kasım'ın ikinci vakti Köprüköy'de kafa kafaya karşılaştı. Çarpışma gece boyunca aralıksız sürdü ve zor şart-

5 Piyade tümenleri her biri dört taburlu dört alaydan oluşurdu. Türkistan tugayları da dört alaydan oluşmakla birlikte, her alayda (daha küçük) iki ya da üç tabur vardı. Plastun tugayları altı taburluydu.

6 Batı dünyasında kullanılan Gregoryen takvime göre; Rusların esas aldığı Jülyen takvimindeki tarih 19 Ekim'di. Bu kitap boyunca Gregoryen tarihler kullanılmaktadır.

lara rağmen köy ertesi sabah Rusların eline geçti. Bergmann hiç kuşkusuz inisiyatifini kullanıp erken bir zaferi zahmetsizce kazanmaktan dolayı kutlanacağı beklentisiyle, başarısını Tiflis'teki ordu karargâhına bildirdi; ama haber şaşkınlıkla karşılandı. Mışlayevski aracılığıyla verilen cevapta, Yudenic'in daha ileriye gitmeden önce izin istemesi gerektiğini sert bir dille belirtti.

Çarlık ordusunun üst kademelerinde, doğuştan gelme bir eğilimle emirlere uymama bir tür salgın gibiydi ve Bergmann bunun dışında değildi. (Bir tarihçi onun "karakter gücünü sergilediğini sandığı durumlarda basbayağı körü körüne inatçı kesildiği" saptamasında bulunur.) Ertesi sabah belki de girişiminin bir ilerlemeden ziyade bir pekiştirme olduğu zannıyla, tam da yapmaması talimatı verilmiş şeyi yaptı ve güya sağ kanadını güçlendirmek üzere, altı piyade taburunu Badicivan yerleşmesini ele geçirmeye gönderdi.

Çakır Baba yamacında hâkim bir konumda olan Badicivan, IX. Kolordu'nun yürüttüğü harekâtların merkeziydi ve karargâhı da geçici olarak oradaydı. Dolayısıyla büyük bir piyade kuvvetinin yanı sıra topraklarla donatılmıştı. Bergmann'ın ilerleyişi sonuçsuz kaldığı gibi, pahalıya da patladı. Müzmin inatçı kişiliğiyle bu durumdan yılmayarak girişimin ertesi gün tekrarlanmasını emretti ve benzer bir sonuçla karşılaştı.

Hücumla geçme sırası 11 Kasım sabahının ilk ışıklarıyla birlikte İzzet Paşa'ya geçti. IX. Kolordu'nun iki tümeni Çakır Baba'nın aşağı yamaçları boyunca ilerleyerek Rus sağ kanadını çevirecek bir konuma geçti. Ricattan başka seçeneği kalmayan Bergmann, ağır kayıpları sineye çekme pahasına bunu yaparak çevrilmekten kurtuldu. 12 Kasım akşamı tekrar bir hafta önceki mevzilerinde, yani Sanamer-Horasan hattındaydı.

Ne var ki, ister Enver Paşa'nın görünüşte sandığı gibi komutanın gerçek kararlılıktan yoksunluğu, isterse arazi yapısı ve lojistik destek gibi daha sıradan etkenler yüzünden olsun, İzzet Paşa'nın hücumunda can alıcı bir eksiklik vardı. Ana savunma hattını tutmayı başaran Bergmann'ın durumu, Tiflis'ten gönderilen Türkistan tüfek alaylarının 15 Kasım'da gelmesiyle ve hemen Rus sağ kanadına yerleşmesiyle belirgin biçimde düzeldi. Güç dengesini tartma sırası artık İzzet Paşa'daydı; ricat kararını vermesi üzerine, IX. Kolordu'ya bağlı 29. Tümen Portanos'a çekildi. Tesadüf eseri tam o sırada Karakilise'den gelen Przevalski'nin Kuban birlikleri Aras boyunca durumu çarpıcı biçimde değiştirerek Türkleri tekrar Yüzören'e puskurttu ve 17 Kasım sabahı köyü geri aldı. Ancak daha ileriye gitmedi ve çarpışmalar gün içinde tavsamaya yüz tuttu.

Buna yol açan etkenlerden biri çoktan bozulmaya başlamış olan hava şartlarıydı. Kışın daha da sertleşmesinden ve hareket etmeyi güçleştirme-

sinden önce Yudenic hattını toparlama yoluna gitti ve bunda ancak kısmen başarılı oldu. Borçka yakınındaki önemli bakır işletmelerini korumak üzere gönderilen ve kıyı bölgesinden geçerek Artvin'e doğru ilerleyen bir piyade kolunun Türk düzensiz birliklerince bozguna uğratılması, bütün Aşağı Çoruh Vadisi'nin terk edilmesine yol açtı. Sarıkamış'ın güneydoğusunda bulunan Oganovski'nin 2. Kafkas Kazak Tümeni'nin talihi daha yaver gitti; anlamlı bir direnişle karşılaşmadığı için rahatça ilerleyerek Eleşkirt Vadisi'ne geçiş noktasındaki Tahir'de Baratov'un birlikleriyle bağlantıya girdi ve Karakilise'nin güneyinde kışı geçirecek alan buldu.

Kafkasya Cephesi'ndeki savaşın açılış muharebesinde Bergmann 7.000'e yakın asker, yani kuvvetinin yüzde 20'sinden epey fazlasını kaybetti, üstelik gayet gereksiz yere ve sınırlı bir gaye uğruna. Türklere gelince, kayıpları (sayıca çok daha yüksek olmakla birlikte) oran bakımından yakındı; ama can alıcı nokta, hatırı sayılır bir istilacı kuvvetle boy ölçüşecek, onu durduracak ve ardından püskürtecek güçte olduklarını göstermeleri idi. Bu durum morallerini yükseltirken, Rus tarafında moral bozukluğu yarattı.

Otuz üç yaşına girdiği 22 Kasım'da, Enver Paşa'nın Küçük Kafkasya içlerine bir kış hücumuna bizzat komuta etme planı pekişmişti. Olumlu bir netice alınacağı yönündeki inancını besleyen birkaç etken vardı; bunlar arasında Bergmann'ın birliklerinin düşük performansı, Rusların Aşağı Çoruh Vadisi'nden çekilme tarzı ve özellikle rahat bir sayısal üstünlük sağlama ihtimali sayılabilirdi. Ancak teklifini Otto Liman von Sanders'e ana hatlarıyla sunduğunda, Alman askeri heyetinin başkanı iddialı keskinliğini ve abartılı, kapsamlı cüretini beğenmediği gibi, tam anlamıyla ciddiye de almadı.⁷

Enver Paşa'nın planında birinci aşamanın kilit unsuru, Kars, Gümrü ve Tiflis şehirleriyle demiryolu bağlantısı olan Sarıkamış'tı. Kasaba Erzurum'dan Kars'a giden eski yol üzerinde, Aras Vadisi'ndeki Karakurt'tan gelen bir patikanın geçtiği ve semer görünümündeki Bardız Geçidi boyunca devam ederek kuzeydeki Oltu Vadisi'ne girdiği noktadaydı. Bardız köyünün ötesinde ikiye ayrılan patikanın batı kolu Türk topraklarına girdikten sonra Çakır Baba'nın kuzey yamacı boyunca ilerleyip Çatak'tan ve Portanos'tan geçmekte ve Hasankale'den Oltu'ya giden yol üzerindeki Köse'ye varmaktaydı. Tekerlekli trafik açısından aşılmaz olmakla birlikte, normal şartlarda yaya askerlerin ve katırların geçmesine elverişliydi; sökülerek uygun yüklere

7 Enver Paşa'nın ardından bunu bütün Turan'ı Türklerin önderliğinde birleştirmeye doğru ilk adım olarak nitelendirmesi, besbelli ki Sanders'in güvensizliğini açığa vurmamasını daha da zorlaştırdı. Farsça bir terim olan Turan, Urallar'dan Çin sınırlarına kadar Orta Asya'nın tamamını kapsayan bir bölge için kullanılmaktaydı.

ayrılabilen dağ topraklarının katırlarla taşınması bile mümkündü. Top Yolu adını almasının bundan kaynaklandığı söylenir.⁸

Köse'den Sarıkamış'a mesafe 60 kilometre kadardı ve patika hiçbir yerde 2.000 metrenin altında değildi. Her ne kadar kışın karı süpürüp temizleme gibi müphem bir yaranı olduğu söylene de, her yönden rüzgâra açıktı. Enver Paşa'nın bulmacasındaki eksik parça, Rusların kilit mevzisine açılan bu arka kapıydı; ancak hiç duraksamadı ve güzergâhın elverişsizliğine ilişkin uyarılara aldırmadı. İstanbul'dan 7 Aralık'ta ayrıldığında, bu yol artık stratejisinin köşe taşı haline gelmişti ve kuvvetlerini nasıl tertip edeceğine karar vermişti.

IX. Kolordu sahra topraklarını bırakmakla birlikte dağ bataryalarını yanına alan 17., 28. ve 29. piyade tümenlerinden oluşmaktaydı. Resmen 30.000 dolayında olan mevcudu fiilen ancak 21.000 kişiydi.⁹ Top Yolu üzerinden yaklaşma yürüyüşüyle doğrudan Sarıkamış'a inecekti.

X. Kolordu'yu oluşturan 30., 31. ve 32. piyade tümenlerinin toplam 28.000 askeri bölge merkezinden kuzeye doğru Tortum köy civarına gönderilecekti. Orada kollara ayrılıp üç farklı güzergâhı izleyecek ve Oltu'da yeniden bir araya gelecekti. Rus garnizonunu yendikten sonra, asıl işlevini yerini getirmek üzere, bir yandan IX. Kolordu'nun Sarıkamış'a yönelik saldırısına destek verecek, bir yandan da durdurucu kuvvet olarak Rus takviyelerini önleyecek ve Kars'a çekilme girişiminin önünü kesecekti.

XI. Kolordu toplam mevcudu 22.000'in biraz üzerindeki 18., 33. ve 34. piyade tümenlerinden oluşmaktaydı. Üç sınır muhafız taburunun ve dört jandarma taburunun¹⁰ yanı sıra IX. Kolordu'nun sahra topçusuyla takviye edilmişti. Görevi Bergmann'ın Pasin Vadisi'ndeki kuvvetini yerinde tutmaktı.

Doğu Trakya'dan I. Kolorduya bağlı 3. Tümen'in bazı unsurları (Alman topçu binbaşısı Stange komutasındaki iki piyade taburu ve iki topçu bataryası) eşzamanlı olarak deniz yoluyla Batum'un güneyindeki küçük Hopa limanına nakledilecek, oradan da Artvin ve Ardanuç yoluyla Ardahan'a ilerleyecekti. Daha güneyde, İngilizlerin çıkarmasından önce Mezopotamya'dan nakledilen XIII. Kolorduya bağlı 37. Piyade Tümeni, Yukarı Doğu Fırat

8 Kafkasya Ordusu Topografya Dairesi'nin 1908 tarihli bir yazıda tarif ettiği Top Yolu Ruslar tarafından bilinmekteydi ama büyük asker yığınlarına sevkine elverişli görülmediği için Bardız'dan sınır muhafızı devriyeleriyle gözetim altında tutulması yeterli bulunmaktaydı.

9 Bu sayının kayıtlı kadro mu, "mevcut" mu yoksa ikisinin karşımı mı olduğu belirsizdir; sözelimi Erickson asker sayısını X. Kolordu ve IX. Kolordu için yuvarlak rakamlarla, XI. Kolordu için ise 22.274 gibi çok daha kesin bir rakamla verir.

10 Jandarma gücü, Rusya'yla 1877-1878 savaşıdan sonra (adından da anlaşılacağı üzere Fransız gözetimi altında) oluşturulmuştu. Birlikler Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanında bulunmakla birlikte, Doğu Anadolu'nun ve Kürdistan'ın sınır bölgelerinde en yoğun düzeydeydi; buralarda asayiş ve sınır güvenliği görevleri sınır muhafızlarıyla birlikte yürütülürdü. Esasen askeri bir kolluk kuvveti olan jandarmalar iyi eğitilmiş ve disiplinliydi ama dağ topundan ve makineli tüfekten daha ağır silahları yoktu.

Vadisi'ndeki Tutak'a varmıştı ve bir yedek birlik olarak yardım edebilecek durumdaydı. Bu çeper birlikleriyle ve garnizon işlevi için Erzurum'da bırakılmış askerlerle beraber Enver Paşa'nın kuvveti yaklaşık 120.000 kişiyi bulmaktaydı,¹¹ ancak Sarıkamış için muharebeye sürebileceği toplam asker sayısı en fazla 76.000'di.

Enver Paşa'nın karşısında ise kasım başlarındaki kayıpları telafi edilmiş, ayrıca II. Türkistan Kolordusu'nun ve 2. Kuban Plastun Tugayı'nın Eleşkirt Vadisi'nden getirilen unsurlarıyla takviye edilmiş olan Bergmann'ın komutasında hâlâ ancak 50.000 piyade ve 4.000 süvari vardı. Bunlar Pasin Vadisi boyunca, Çakır Baba'nın Kocut'taki bir kolundan Maslahat ve Aras yoluyla, güneydeki Tendürek Dağı'nda yer alan Ardı'ya kadar uzanan yaklaşık 40 kilometrelik bir hatta yayılmış durumdaydı. Id'deki ve Oltu'daki 8.000 dolayında piyadenin ve birkaç süvari taburunun yanı sıra, daha güneyde Eleşkirt'e giden yolda, ağırlıklı olarak Ermeni gönüllülerden oluşan diğer yedeklerle birlikte toplam mevcut belki 65.000 kadardı. Ayrıca Kars'ta (kaleyi savunmasız bırakacağı için oldukça büyük bir bölümü Sarıkamış cephesine gönderilemeyecek) 14.000 asker, Ardahan'da 2.000 asker, Tiflis'te ve ötesinde genel yedek olarak tutulan daha önemli sayıda asker vardı.

Enver 13 Aralık'ta Köprüköy'e vardığında planını Hasan İzzet Paşa'ya açıkladı. Üçüncü Ordu komutanı planı pek hevesle karşılamadı. Sonraki birkaç günde harekâtı kışın ortasında yürütmek yerine ilkbaharı beklemek gerektiğine dair bir dizi sav ortaya koydu. Hiçbiri Enver Paşa'yı ikna etmeye yetmedi; çünkü büyük tasarısı hayal gücünde artık dizginlenemez boyuttaydı. Dananın kuyruğu 18 Aralık'ta koptu. Harbiye nazırı konumundaki Enver Paşa, Türk erkânıharp reisi Albay Friedrich Bronsart von Schellendorf'un birinci yardımcısı olan eniştesi Kâzım Bey'in¹² anlatımına göre Hasan İzzet Paşa'yı görevinde başarısız olmakla suçladı. Mekteb-i Erkân-ı Harbiye'de hocası olmaması halinde onu idam ettirmiş olacağını belirtti. Bunun yerine hiç kuşkusuz başından beri niyetlendiği gibi, komutanlıktan almakla yetindi. Alt kademelerde de görev değişikliklerine gitti. IX. Kolordu'nun komutanlığı Mirliya Ahmed Fevzi Paşa'dan, daha önce 34. Piyade Tümeni'ne komuta eden Miralay Ali İhsan Bey'e, belki en önemli ve kesinlikle harekâtın en karmaşık kısmıyla görevli X. Kolordu'nun komutanlığı Mirliya Ziya Paşa'dan Miralay

11 Türk erkânıharp raporlarını verdiği somut rakamlar 118.660 nizamî asker, 218 top ve 73 makineli tüfektir.

12 Kastedilen Kâzım Orbay'dır. (O sırada II. Kolordu'nun istihbarat şefi olan ve sonradan Karabekir soyadını alan Kâzım Bey'le karıştırılmamalıdır; çok daha parlak bir kariyeri olan ve sonunda Enver Paşa'nın emellerine ters düşen Karabekir'le ileride başka vesilelerle karşılaşacağız.) Hüseyin Raul Bey'in kardeşi olan ve Enver Paşa'nın küçük kız kardeşi Mediha'yla evlenen Kâzım Orbay, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Afganistan ordusunda ve ardından Türkiye Cumhuriyeti ordusunda genelkurmay başkanlığı yaptı.

Hafız Hakkı Bey'e,¹³ XI. Kolordu'nun komutanlığı da Mirliya Galip Paşa'dan Miralay Abdülkerim Bey'e geçti.

Fevzi Paşa¹⁴ giderayak bir taş atarcasına, Enver'e duymak istemediği şeyi söyledi: Top Yolu üzerinden girilecek bir kuşatma harekâtının bu mevsimde başarıya ulaşma şansı en hafif ifadeyle çok şüpheliydi. Böyle bir yürüyüş ancak özel eğitilen, yeterli kış teçhizatı olan ve önceden hazır ikmal depolarıyla desteklenen birliklerle mümkündü. Askerler uygun eğitimden geçmediği gibi yetersiz donanımlıydı; birçoğunun ayağında sadece çarık vardı ve hiçbirinin kışlık elbisesi yoktu. Enver Paşa için bunlar önemsizdi. Nitekim bir Alman kaynağına göre, Fevzi Paşa'nın yerine geçen Ali İhsan Bey, hız ve manevra gücü adına, IX. Kolordu'nun askerlerine kaputlarını, battaniyelerini ve çıkınlarını bırakmalarını emrederek, sadece tayın niyetine dağıtılan kuru ekmekten ibaret asgari erzak konmuş küçük sırt çantalarını tutmalarına izin verdi. (Ancak bunu Enver Paşa'nın teşvikiyle ve hatta bilgisi dahilinde yapıp yapmadığı açık değildir.) Üstelik aynı gün gerçek anlamda yoğun ilk kış karı düştü.

Bizzat Enver Paşa'nın Erzurum'da olduğu haberi Beyaz Rusya'nın (Belarus) Baranoviçi (Baranowice) şehrindeki Ştavka karargâhından Tiflis'e 22 Aralık'ta ulaştı. Ardından Oltu'nun 10 kilometre kadar kuzeybatısında bir sınır karakolu olan Cücürüs'te Türklerin belirlendiği yolunda İstomin'den gelen raporlar üzerine Yudenic büyük çaplı bir hücumun başlamak üzere olduğu kanısına vardı. Durumu ilk elden değerlendirmek amacıyla Micینگirt'e gitme

13 Mekteb-i Erkân-ı Harbiye'de Enver Paşa'nın sınıf arkadaşı olan Hafız Hakkı Bey, ikinci sıradaki Enver Paşa'nın önünde birincilikle mezun olmuştu. Savaş başladığında ("danışmalar" için birlikte Berlin'de bulunduğu) Osmanlı erkânıharp reisi Schellendorf'un yardımcı komumundaydı ve önceki ay Birincil Harekât Planı'nın bir versiyonunu hazırlamıştı. Plan küresel boyuttaki iki varsayım (Rusların Doğu Prusya'daki yenilgiyle felce uğradığı ve İngiliz-Fransız kuvvetlerinin Batı Cephesi'nde başka bir yerle ilgilenemeyecek kadar meşgul olduğu varsayınlarına) dayalıydı ve sahiden çok iddialıydı. Buna göre Karadeniz'in Pontus kıyısına çıkarılacak üç kolordu düzeyinde bir kuvvet kıyı boyunca ilerleyip Batum'u aldıktan sonra Tiflis'e yönelirken, yakın bir güçteki Üçüncü Ordu Ardahan'a hücum edecek ve (Mezopotamya'dan başka bir kolorduyla, Van Gölü'nün doğusundan jandarmalarla ve yedek süvarilerle birlikte) Azerbaycan'a girecekti. Suriye'de konuşlu iki kolordulu bir kuvvetle Mısır'a saldırımayı öngören mevcut planlar buna eklenirken, Kızıldeniz'in ağzındaki Aden'de bulunan İngiliz kömür ikmal üssüne bir saldırıyı kapsayacak şekilde genişletilmişti. Aşırı iddialı bulunan plan rafa kaldırıldı. Hakkı Bey Erzurum'a Enver Paşa'dan iki gün önce, 10 Aralık'ta Üçüncü Ordu'nun komuta yapısında belirli bir görevi olmaksızın yedek personel olarak vardı. Ancak Enver Paşa'dan daha önce talimat aldığı açıktı, çünkü Sarıkamış taarruzuna ilişkin planlarını İzzet Paşa'nın kurmay başkanı Alman yarbayı Guse aracılığıyla hemen hayata geçirmeye koyuldu.

14 Ahmed Fevzi Paşa sonradan Mareşal Fevzi Çakmak adıyla Türk erkânıharp reisi olan ve kitapta başka vesilelerle karşılaşacağımız Mustafa Fevzi Paşa'yla karıştırılmamalıdır. Bu dönemin Türk tarihini araştıranlar, böyle karışıklıklardan dolayı, Mustafa Kemal Atatürk'ten önce birinin inisiyatif olarak soyadı uygulamasını başlatmış olmasını dilemekten kendilerini alamazlar...

hazırlıkları yaptı ve gerekirse Bergmann'ın yerine geçmesine izin vermesi amacıyla (Tiflis'in rahatlığını bırakmaya mecbur edilmekten için için yakınan) Mışlayevski'yi de yanına aldı.

O gün öğleden sonra İd'deki ileri mevzileri saldırıya uğrayınca Oltu'ya çekilen İstomin, 23 Aralık'ta puslu ve gri bir şafak sökerken oraya yönelik saldırı¹⁵ karşısında tutunamadı. Topçu ateşinin koruması altında, Ardahan'a giden yol üzerindeki Avçalı'ya düzenli bir ricatla çekildi. Türkler öğleye doğru ele geçirdikleri Oltu'da yağmaya koyuldular.¹⁶ Enver öğleden sonra vardığı kasabada geceyi geçirdi.

Ertesi gün yoğun kar yağışının yeniden başlaması, gerek kar (ve askerler) yüzünden hızla tıkanan vadilerde gerek dağ patikalarında ilerleyişi zorlaştırdı. Akşama doğru 29. Tümen'in korunaklı Bardız'a ulaşması, Rus sınır muhafızlarını Kızılkilise'ye çekilmek zorunda bıraktı. Ama onu takip eden 17. Tümen, Çatak'ın doğusunda son derece rüzgârlı bir alanda tipiye bütün şiddetiyle yakalandığı için yaklaşık sekiz kilometrelik dağ patikasına dizilmiş olarak durdu. Narman'dan gelen bir patika üzerinden yürüyüş koluna katılmış olan 28. Tümen de Top Yolu'nun aşağısında, kuzeye bakan sarp yamaçlara saplanıp kaldı. Enver Paşa o gece bir şekilde Bardız'a vardı. Berbat şartlara rağmen neşesi yerindeydi ve ertesi gün çok iyimser emirler verdi: 29. Tümen bir Rus esirden alınan bilgiye göre sadece geri kademe birliklerinden ibaret ve toplardan yoksun zayıf bir garnizonla savunulan Sarıkamış'a doğrudan yönelecekti. 17. Tümen onu yanaşık düzende takip edecekti; bu karar gerçekçi olmaktan tamamen uzaktı, çünkü tümen hâlâ Bardız yolundaydı ve oraya hemen yola koyulacak bir zindelle ulaşma ihtimali düşüktü. 28. Tümen de vardığında mola vermeksizin yola devam ederek, Bardız'dan sonra Hana Geçidi yoluyla daha batıda kalan ikinci bir güzergâhı izleyerek Sarıkamış'ın batısındaki yolu Yeniköy'de kesecek ve Türk sağ kanadını oluşturacaktı. Bu arada Hafız Hakkı Bey'in X. Kolordu'su Allahuekber Dağları'nın aşağı yamaçlarını aştıktan sonra Sarıkamış'ın yukarısındaki Turnagel Dağı'nın kuzey kenarından geçen bir patikayı izleyerek kasabayı Kars'a bağlayan vadiye inecek ve böylece sol kanadı oluşturacaktı.

Çakır Baba'daki birlik sevklerine ilişkin raporlar üzerine Bergmann önce Dovgirt'in 18. Türkistan Tüfek Alayı'na bağlı bir taburu kuzeydeki Yeniköy'e gönderdi; o civardaki Türk asker sayısının gittikçe arttığını öğrenince, alayın geri kalan iki taburuna bir top bataryasıyla birlikte ilk tabura katılma emrini

15 Oltu'ya farklı istikametten yaklaşan iki Türk kolunun birbirlerine ateş açma durumuna düşmeleri nedeniyle hücumun açılış salvaları "dost ateşi" şeklinde oldu. Böylece hini aşkın zayıat verildi ve İstomin bu karışıklıktan yararlanmasını bildi.

16 Daha akla yakın ihtimalle tıknmaya koyuldular... Kasabanın asıl şöhreti döner kebabın ortaya çıktığı yer olmasından gelir.

verdi. Gittikçe iç karartıcı raporlar almasına rağmen, Bergmann'ın birlikleri yeniden konuşlandırmada başvurduğu yegâne önemli tedbir bundan ibaret olduğu için kurmay subayları son derece endişeliydi.

Yudenic ve Mıslayevski 24 Aralık sabahı Sarıkamış'a vardıktan sonra ayrıldılar. Durumun aciliyetini sezen Yudenic, Pasin Vadisi'ndeki II. Türkistan Kolordusu'nun komutasını şahsen üstlenerek en fazla on taburla Sanamer önünde bir savunma muharebesine tutuşmaya hazırlandı. Sayısal dezavantaja rağmen nispeten iyimserdi; asıl korkusu Mıslayevski'nin bir muharebeye komuta etmedeki (çok) sınırlı ehliyetinin yanı sıra, kendini koruma yönündeki güçlü içgüdüleriyle yanlış taktik kararlar vermesiydi.

Mıslayevski bu arada Bergmann'ın Micینگirt'teki karargâhına gittiğinde, onun Oltu'yu kaybetmeyi önemsiz gördüğünü¹⁷ ve savunma hattını kısaltıp güçlendirecek bir çekilme yerine, Köprüköy yönünde bir genel hücum önerdiğini öğrendi. Sarıkamış'a dönük yakın bir tehlikeyi sezen kıdemli kurmay subaylar Mıslayevski'yi şahsen komutayı üstlenmesi için sıkıştırmaya başladılar. Bu da yaşlı adamın isteyeceği son şeydi ve kaçamak bir tavırla işi geçiştirdi. Rus birlik tertibatında göstermelik birkaç değişiklik yaparken, Bergmann'ın Pasin Vadisi'ndeki ilerleyişe ilişkin planlamasının sürmesine izin verdi. Sabahın ilerleyen saatlerinde Sarıkamış'a döndüğünde ve çok sayıda Türk askerinin Top Yolu boyunca ilerlediğine dair raporlar aldığıında tutumunu çarpıcı biçimde değişti. Bergmann'ın kurmay subaylarının haklı olduğuna nihayet kanaat getirerek ona planlanan hücumdan vazgeçmesi ve Sarıkamış'ı kuzeyden bir saldırıya karşı savunmak üzere birlikleri Pasin Vadisi'nden geri çekmesi yolunda emirler gönderdi.

Karışıklığa alışkın olmayan Mıslayevski'nin morali hızla sarsılmaya yüz tuttu. Ertesi sabah Sarıkamış'tan Micینگirt'e dönerken arabası bir Türk devriyesinin ateşine maruz kalınca telaşa kapıldı. Kasabayı savunmak için kuvvetleri yeniden toplamanın bile artık bir seçenek olmadığına ve bütün Kafkas Ordusu'nun yolu kesilmeden Kars'a doğru bir çekilmenin gerektiğine karar verdi. Bergmann'ın karargâhına tekrar vardığında hemen genel ricat yönünde emirler vermeye koyuldu.

Çekilme o gece başlayacaktı. I. Kafkas Kolordusu'nu oluşturan birliklerin çoğuna, Sarıkamış'ın yanından geçerek Karakurt'a giden bozuk patika üzerinden güneye inme, Kağızman yönünde Aras Nehri'ni izleme ve oradan da Kars'a geçme talimatı verildi. Ertesi sabah yük ve ikmal trenleri art arda yola koyulurken, 39. Piyade Tümeni'ne bağlı üç alay ve 1. Kuban Plastun Tugayı vakit gelince çekilmeye hazır halde cephe hattında kaldı. Mıslayevski'nin astı konumundaki Yudenic duruma müdahale edebilecek güçte değildi.

17 Aslında X. Kolordu'nun bölgede olduğuna bile inanmaya yanaşmadı.

Sarıkamış'ta durum daha sakindi; ricat emri orası için sanki geçerli değilmiş gibiydi. Kasabada 25 Aralık sabahı 2.000'den oldukça az silahlı adam vardı: İki sınır muhafız taburu, iki büyükçe milis bölüğü, yaklaşık 1.000 demiryolu işçisi ve birkaç geri kademe personeli. Sürgülü mekanizmalı Mosin-Nagant tüfekleri olan Sınır Muhafız Alayı dışında hepsi dedelerinin 1877 savaşında kullandığı türden, tek atışlı eski model Berdan tüfekleriyle donatılmıştı. Ancak oldukça büyük bir şans eseri (ve Enver Paşa'nın aldığı istihbaratın aksine) birliğin ana meydana yerleştirilmiş iki modern sahra topu vardı. Birkaç gün önce cepheden geçen bir topçu subayının en muhtemel hedeflere göre bir noktalama planını hazırladığı bu iki topun varlığı sonraki günlerde hayati bir etken olacaktı.

Başka bir etken de Sarıkamış'ı savunan Rusların moraliydi. Sayıca az olmakla birlikte düşmanla çatışmaya oldukça hazır dılar. Sınır Muhafız Alayı ve demiryolu işçileri 26 Aralık'ta şafaktan önce kasabadan çıkarak Bardız Geçidi'ne giden yolu tırmandılar. Üç saatlik sıkı yürüyüşle geçidi aştılar ve Kızılkilise'ye doğru inmeye başladılar; zirvenin biraz aşağısında durup etrafa dağıldılar; yamaçları örten karların ve çalılarının arasında saklanarak Türklerin gelişini usulca beklediler.

İkindiye doğru harekete geçtiler. Karşılarındaki kuvvetin sayısını kesin bilmeyen Türkler bir saldırı düzeninde mevzilendiler; sonunda sıkıştırıldıkları dağınık keskin nişancılar derhal yeniden ateş açmalarına yetecek kadar geri çekildiler ve bunu akşama kadar sürdürerek çöken karanlıkta sırı kadem bastılar. Türkler hedeflerine hâlâ 10 kilometre uzakta durdular ve dördüncü geceyi açıkta geçirdiler.

27 Aralık'ta şafak sökerken 29. Tümen'in sağ kalmış askerleri zorlukla doğruldular ve yüzlerce kişiyi karda donup ölmeye terk ederek güçlerinin yettiğince ilerlediler. Sabahın geç saatlerinde Sarıkamış'ı sonunda uzaktan gördüler; o sırada Enver Paşa yaklaşan muharebeyi bizzat idare etmek üzere kolun baş tarafına ulaşmıştı. On iki dağ topunun dördünü açık bir mevziye yerleştirdi; daha mesafe tayininin yapıldığı sırada kasaba meydanındaki Rus sahra topları mukabil ateş açarak üç tanesini saf dışı bıraktılar. Enver Paşa'nın Rus toplarının varlığı karşısında şaşkına döndüğünü söylemek doğru olur; esirlerden alınan istihbarata çok bel bağlamıştı ve bunun yanlışlığı ortaya çıktığında geri çekilebilecek konumda değildi. Yapabileceği tek şey saldırı hazırlığını durdurmak, gizlenmek ve 17. Tümen'in gelişini beklemektir. Öğleden sonra ulaşan ilk alayla birlikte saldırıya geçirdiği 29. Tümen'in askerleri tökezleyerek yamaçtan aşağıya indiler. Kar yüzünden ilerleyişleri ağır bir sürünme biçimine büründü; kar yığınları içinde yalpalarken, Maxim maki-neli tüfek ve top ateşiyle biçildiler ve sağ kalanlar hiçbir şey elde etmeksizin, olabildiğince geri çekildiler. Hava kararmaya yüz tutarken, 28. Tümen de

Sarıkamış önlerine varmaya başlamış olsa bile, Enver kasabaya doğru bir taarruza girişecek zindelikte bir güçten hâlâ uzaktı.

O aşamada çok ihtiyaç duyduğu X. Kolordu'nun yokluğu hissedildi. Hafız Hakkı Bey'e 24 Aralık'ta İstomin'i takip edip sıkıştırmaya yetecek bir birliği ayırarak kolordunun geri kalan kısmıyla 25 Aralık akşamı varacak şekilde Oltu'dan Bardız'a hareket etmesi ve ardından Sarıkamış'a ilerlemesi emredilmişti. Hafız bunun yerine 30. ve 31. tümenleri İstomin'in sayıca azalmış tugayının peşine takarak 32. Tümen'i Oltu'da bıraktı.

Enver Paşa'nın gönderdiği bir ulak 25 Aralık'ta öğleden sonra ya da akşam vakti ona Merdenik yakınında yetişti; izinsiz takibini bırakmasını, IX. Kolorduyla birleşmek üzere en kestirme yoldan Sarıkamış'a yönelmesini ve bir ortak saldırıya girişmesini kesin dille bildiren bir mesajı teslim etti. Bu kestirme yol onu 3.000 metre yüksekliğinde bir geçitten dosdoğru Allahu-ekber Dağları'nı aşmaya götürecekti.

Hafız Hakkı Bey'in 32. Tümen'e ilk plan gereğince Kop yoluyla Bardız'a hareket etmesi için haber gönderdi. Bu arada 30. ve 31. tümenler (Merdenik'i işgal etmek üzere ayrılan alay dışında) güneydeki Beyköy'ün yolunu tuttu; oradan ya Kızılkilise yakınında Turnagel'in arka yamaçlarına varmak üzere Eşek Meydanı Geçidi'ni aşabilir ya da Divik ve Çatak yoluyla Kars Vadisi'ndeki Yağbasan'a doğru inebilirlerdi. Hafız Hakkı Bey'in birinci hatası Beyköy'ün Merdenik yoluna uzaklığını (aslında 35 kilometreden fazlayken) 20 kilometreden az gösteren haritaya inanarak köye beşlik saat sıkı yürüyüşle ulaşabileceği sonucuna varmasıydı. İkinci hatası ise yolda yüksek bir geçidin bulunduğunu hesaba katmamasıydı.

Askerler yola koyulduğunda havanın açması sıcaklığı çarpıcı biçimde düşürdü ve soğuk en azılı düşmana dönüştü. İlk birlik Beyköy'e sendeleyerek girdiğinde 20 saati aşkın bir süre geçmişti. Bazı birlikler mevcutlarının neredeyse yüzde 90'ını dağ yamacına bırakular; iki tümenin dağı aşmaya başladığında 15.000 küsur olan asker sayısı ertesi sabah ancak 3.400 civarındaydı ve çoğunda dosdoğru çarpışmaya girmek şöyle dursun, bir adım daha atacak takat kalmamıştı.

Hafız Hakkı Bey 26 Aralık akşamı Enver Paşa Bardız'daki karargâhına ulaştığında bu durumdan tamamen habersizdi. O sırada varan 32. Tümen daha kolay bir yoldan geçmiş olmasına rağmen Sarıkamış'a yönelik saldırıya katılabilecek durumda değildi ve Bardız'da yedek olarak tutuldu. Böylece 17. Tümen'in sayıca epey azalmış ve garnizon görevi için köyde bırakılmış tek alayı taarruz kuvvetini takviye etmek üzere ileri sürüldü.

Aynı gün ikindiye doğru Türkler ilk bakışta vahim gibi görünen başka bir aksilik yaşadı; 28. Tümen'in kurmay başkanı Yukarı Sarıkamış'a bakan Yağmurlu yamaçlarında bir Kazak süvari devriyesine esir düştü. Üstünde Enver

Paşa'nın Sarıkamış'ı ele geçirmeye yönelik bütün stratejisini açık seçik ortaya koyan o günlük emrin bir nüshası vardı. Aslında emir son derece gerçek dışı bir durumu yansıtmaktaydı ve uğranan tahribatı hiç hesaba katmaksızın, sahadaki Türk mevcudunu 75.000'in üzerinde göstermekteydi. Mıslayevski getirilen bu emri görünce, askeri teorideki becerisi askeri pratikteki beceriksizliğine paralel bir akademisyen olarak, belgeden duruma ilişkin berrak ama tamamen yanıltıcı bir tablo yorumu çıkardı. Buna göre Türk XI. Kolordusu Pasin Vadisi'ndeki savunma hattına cepheden bir saldırıya hazırды. IX. Kolordu Sarıkamış'ın kuzeybatısına yığınak yapmıştı. X. Kolordu onun sol kanadında bir mevziye yönelmekteydi; oradan Rusların Kars'a doğru ricat hattını kesmek üzere ilerleyecek ve Sarıkamış kuşatmasını tamamlayacaktı.

Aslında Sarıkamış'taki durum bir hayli düzelmişti. 80. Kabardinski Alayı batıdan gelmiş ve başına komutanı Albay Barkovski geçmişti. 27 Aralık sabahı 155. Kubinski Alayı ve 15. Türkistan Tüfek Alayı da kasabaya girdi. Przevalski'nin 1. Kuban Plastun Tugayı'nın sağlayacağı takviye yoldaydı. Ruslar alınabilecek her türlü takviyeye muhtaçtı; çünkü IX. Kolordu'nun sağ kalan Türk askerleri soluklanıp dinçleşmeye başlamış ve Sarıkamış önlerindeki çarpışma daha şiddetli bir hal almıştı. O gün içinde Yukarı Sarıkamış iki defa el değiştirdi ve Türklerin Kartal Yuvası olarak bilinen kayalık bir çıkıntıya yerleşmeleri, dağ topraklarıyla ve makineli tüfeklerle Sarıkamış'a ilk kez doğrudan ateş yağdırmalarını sağladı. Öğleden sonra kasabanın dış mahallelerine yönelik bir Türk saldırısı Kars'a giden yolda durdurulup püskürtüldü; ancak kısa bir süre sonra Türk askerlerinin Selim'deki demiryolu istasyonuna indiği haberi geldi.

Bu gelişme Sarıkamış'ın Kars'la doğrudan bağlantısını kesme gibi çok somut etkinin yanı sıra ikincil bir sonuç doğurdu. Mıslayevski'nin önceki gün ele geçirilen emirden çıkardığı yorumu, yani bir kuşatma hareketinin yakın olduğu görüşünü doğrular gibiydi.¹⁸ Bardağı taşıran bu son damlayla Mıslayevski olabilecek en kötü tepkiyi göstererek arabayla Kars'a ve oradan da trenle Tiflis'e kaçtı. Daha yoldayken, Eleşkirt Vadisi'ndeki birliklere komuta eden Oganovski'ye ve birkaç yıl önce bir işgal kuvvetinin başında İran topraklarına girip orada kalan Çernozubov'a aynı yolu izlemelerini bildirdi. Oganovski düpedüz ona kulak asmazken, o kadar metanetli davranmayan Çernozubov bir genel çekilme emri verdi. (Bu durum geçici olarak epeyce karışıklığa yol açmakla birlikte gerçek anlamda kalıcı bir hasar yaratmadı;

18 Ayrıca Stange'nin kâğıt üzerinde daha düşük mevcutlu sefer kuvvetinin Ardahan'daki üç Rus piyade taburunu 25 Aralık'ta yenilgiye uğrattığını (kısa bir süre önce) öğrenmişti. Stange'nin elde ettiği zaferin gerisini getirmek üzere kuzey yönünde Rioni Vadisi'ne yönelmek yerine Ardahan'da hareketsiz kalmasına karşın bu haber Mıslayevski'de Batum'un bütün hinterlandının artık Türklerine elinde olduğu ve ardından Güney Gürcistan'a yönelik bir hücumun geleceği kanaatine varmasına yetti.

çünkü Türkler düzensiz birliklerin bir süre sonra işgal ettiği Tebriz'i elde tutmak için bölgeye yeterli sayıda askeri çabuk sevk edemedi.) Mışlayevski Tiflis'e vardığında sadece Sarıkamış için muharebenin değil, Küçük Kafkasya'daki bütün savaşın kaybedildiği kanısındaydı. Bu görüşünü onu dinleyen herkesle paylaştı; tedirginlik kısa sürede sokaklara yayıldı ve birkaç saat içinde şehrin sakinleri canlarını kurtarma derdine düştü.

Tiflis'te düzenin yeniden sağlanması biraz zaman aldı ve ancak iki ay sonra davranışlarının hesabını vermeye çağrılan Mışlayevski, ertesi yılın mart ayı başlarında görevden alındı. Böylece 1914'ün son günlerindeki korkaklığının bedeli ortaya çıkmadan önce sahneden çekildi. Sefil kötümserliğinin çara bulaşması, Rus hükümetini Ocak 1915 başlarında müttefiklerine, Türklerin dikkatini (ve insan gücünü) Kafkasya'dan uzak tutmak için ellerinden geleni yapmaları için yalvarmaya yöneltti. Sonuçta hayali tehlike geçse bile hiç kimse yardım isteğini gündemden düşürmeyi akıl etmedi. Çanakkale Boğazı'nı zorlama planı zamanla Gelibolu'ya yönelik talihsiz İngiliz-Fransız işgaline dönüştü.

Türkler açısından 28 Aralık tedirgin bir dinlenmeyle geçti. Hafız Hakkı Bey bunun 30. ve 31. tümenlerin geride kalan askerlerini toplamaya, karınlarını doyurmaya ve harekâta hazırlamaya fırsat vereceğine Enver Paşa'yı ikna etmeyi başarmıştı. Ama X. Kolordu'ya soluk aldirmekle istenen etkiyi bir ölçüde sağlayan bu ara, IX. Kolordu'nun askerlerine olumsuz bir etkide bulunarak bir günü ve geceyi daha Turnagel yamaçlarında açıkta geçirmelerine yol açtı. Ertesi sabah, yani Sarıkamış Muharebesi'nin belirleyici gününde görüldüğü üzere, hava şartları bakımından harekâtın bu en kötü gecesinden sonra, bütün kolordu ancak 6.000 askeri, kâğıt üzerindeki mevcudunun yüzde 30'unu bile bulmayan bir kuvveti cepheye sürebildi.

29 Aralık şafağına doğru X. Kolordu'nun sayıca azalmış muharip birlikleri Sarıkamış'ın doğusunda mevzilenmeye başladı. 31. Tümen Turnagel'in kabaca güneybatıya bakan doğu yamaçlarına dizilecek ve sol kanadı Kars Çayı kıyısındaki Yağbasan'da yer alacaktı. Sağında kalan IX. Kolordu'yla, dağın kuzey kenarındaki karlı yollardan ve patikalardan oluşan bir şebekeye dayalı yetersiz bir muhaberesi vardı. Solda hattı sağa kıvrılmakta ve 30. Tümen Yağbasan'dan vadinin öbür ucundaki Alisofu'ya kadar uzanan alanı tutmaktaydı. 32. Tümen yedek güç olarak Bardız'daydı. IX. Kolordu'ya bağlı 17. Tümen, 31. Tümen'in sağında ve 29. Tümen daha sağda yer alırken, 28. Tümen Turnagel'in batı yamaçlarını tutmaktaydı; Bardız Geçidi'ne kadar giden yolu izleyen bu hat demiryolunun üç kilometre kadar kuzeyindeydi.

O gün General Przevalski¹⁹ Sarıkamış'a ulaştı ve komutayı üstlendi. Kuban Kazak alayları güç dengesini (hâlâ Türklerin lehinde olsa bile) biraz değiştirdi ve saldırıya geçen 30. Tümen'i karşıladı; durdurulan Türkler demiryolu hattı boyunca kuzeye doğru çekilerek bu alanı tamamen Ruslara bıraktı. Bu arada demiryolu eksenini boyunca ilerlemiş olan 31. Tümen de kanadının saldırıya açık hale gelmesi nedeniyle durmak zorunda kaldı. Yaşanan karışıklıkta bir Kazak piyade taburu kayalık çıkıntıdan tırmanarak Kartal Yuvası'nı geri almayı başardı.

Rusların 29 Aralık'ta iki cepheye çarşılabilmeleri, güvendeki ve asker sayısındaki artışın bir yansımasıydı. Kuban alayları doğuda Türkleri püskürtürken, Bukretov altı taburluk bir kuvvetle batıdaki Türk sağ kanadına saldırarak Yukarı Sarıkamış'ı geri almış, daha ötedeki Ahardahar'ı geçmiş ve Bardız Geçidi'ne giden yola ulaşmayı sağlayacak yamaca çıkmıştı. Çöken karanlık yüzünden asıl hedefe ulaşamadığı için köy hâlâ Türklerin elindeydi; ama 15. Türkistan Tüfek Alayı'nın askerleri yanından geçerek yamaçta ilerlediği ve geçidin görüş alanı içindeki yolu keserek Türk takviyelerine kapattığı için irtibatı fiilen kopmuş durumdaydı.

Öbür kesimlerde Bergmann'ın inatçılığı hâlâ sorunlar yaratmaktaydı. Yudenic'in ısrarıyla 27 Aralık'ta durdurduğu ricatına ertesi gün yeniden başladı. Bu tutumu tamamen yersiz sayılmazdı; Przevalski'nin 1. Kuban Plastun Tugayı'nın Sarıkamış'a çekilmesiyle sol kanadının saldırıya açık hale geldiğini ve o gece artçılarının Micینگirt'in yaklaşık 12 kilometre güneybatısındaki Çermük'te olduğunu söylemek gerekir. Hana Geçidi'ni alma ve Bardız'ı sıkıştırma girişimleri başarıya ulaşınca ya da bunlardan vazgeçilinceye kadar daha fazla geri çekilmeme konusunda kararlı olan Yudenic, Bergmann'ı orada durmaya ikna edebildi. Ama kuzeybatıdan Hoşap yoluyla güneydoğuya uzanan hattını düzeltmek üzere kendi kesiminde bir ricat emri vermek zorunda kaldı. Onu sevindirecek bir gelişmeyle, 18. Türkistan Tüfek Alayı 30 Aralık sabahı Bardız'ın yukarısındaki yaz meralarını ele geçirdi ve Bergmann isteksizce bile olsa, köye yüklenme sırasında hattını kırk sekiz saat tutmaya razı oldu.

Yudenic akşama doğru sözünden dönen Bergmann'ın planladığı çekilmeye yeniden başlama niyetinde olduğunu öğrendi. Kurmay subaylarından birini durumu açıklamak üzere gönderdi; bir yorumcunun ifadesiyle "dramatik bir görüşme"den sonra, Bergmann 39. Tümen'i savaş öncesi sınırda durdurarak

19 Przevalski muhtemelen Yudenic'in üst düzey komutanlarının en ehil olanıydı ve sonunda yerine geçti. Tanınmış bir kâşif olan babası N. M. Przevalski Asya'da birçok yeri dolaşmış ve o sırada yasak bir şehir olan Lhasa'nın yakınına varmıştı. Başka hayvanların yanı sıra bir yaban atı, bir ceylan, bir keklik ve bir kızkılkuyruk türüne verilen soyadı, Moskova'da 1950'lerde dolaşan söylentilere inanmak gerekirse, Gürcistan'ın Gori şehrindeki evinin hizmetçilerinden 20 yaşındaki Yekaterina Geladze'den olan gayrimişru oğlundan esirgendi. Oğlan annesinin kocası Vissarion Çugaşvili'nin soyadını aldıysa da bunu daha sonra Stalin olarak değiştirdi.

ve 4. Türkistan Tümeni'yle birlikte Yudenic'in komutasına bırakarak 154. Derbentski Alay'ının başında Sarıkamış'a yönelmeyi kabul etti.

Bu taviz muhtemelen Yudenic'in bekleyebildiği kadardı ve böylece hattını düzeltmek üzere bir kez daha planlar yaptı. Kars'tan kale komutanının inisiyatifıyla gönderilen üç piyade taburunun ve bir süvari taburunun başındaki Albay Voronov'un Selim'e varmasıyla 30 Aralık öğle sonrasında son parça yerine oturdu; böylece doğudan ilave takviyelerin yolu açıldı ve Yudenic'in güveni daha da arttı. Artık sadece kendi kesiminde üstün geleceğine değil, koruma sağladığı birliklerin Türkleri Sarıkamış'ın kuzeyinde açık seçik yeneceğine ve hatta Enver Paşa'nın çekilmede hızlı davranmaması halinde yok edeceğine inanmaktaydı.

Nitekim hızlı davranan Enver Paşa, Çerkezköy'deki komuta mevkisini bırakarak Bardız'a gitti; ardından IX. ve X. kolorduların "sol kanat" adı altında birleştirdiği kalıntılarının komutasını Hafız Hakkı Bey'e bırakarak Abdülkerim Bey'in Köprüköy'deki karargâhına geçti. O sırada özgüveninin uçup gittiği, Üçüncü Ordu'nun büyük bir bölümünün çaresiz duruma yakın oluşunu kabullendiği açıktı. Kâbusu birkaç gün içinde gerçekleşti ve IX. Kolordu'nun muharip birlik özelliği son buldu; ilk baştaki 21.000 kişilik mevcudu eriyerek onda birinin biraz üzerinde bir düzeye inmişti. Rus halkasının daraldığı 4 Ocak'ta düpedüz ortadan kalktı; son darbe öğleden sonra irtibatı kopan Ali İhsan Bey'in, kurmay başkanı Yarbay Şerif'in²⁰ ve bütün karargâhının teslim olmak zorunda kalmasıyla geldi.

Yudenic yeniden konuşlanışı 2 Ocak sabahı tamamlanan Rus kuvvetlerini hücumla geçirebilecek duruma geldi. Ancak karşı saldırının kendi komutasında yürütülmesi gerektiğine karar veren ve kendine has her türlü beceriksizliği hemen ortaya koyan Bergmann'ı hesaba katmamıştı. Bergmann 3 Ocak'ta Türk 30. ve 31. tümenlerinin ricat hatlarını kesmeye yönelik bir harekât emrini verdi. Ağırılık olarak Baratov'un Kazak alaylarının giriştiği harekât, planlayıcısının duruma ilişkin yanlış yorumu ve Baratov'un emirleri yerine getirmedeki uyuşuk yaklaşımı yüzünden hiçbir sonuç vermedi. Ruslar bir tıkama kuvveti oluşturmak üzere Türkleri yandan çevirmek ve önlerini kesmek şöyle dursun, alana geç vardıkları için fiilen Türk ana gövdesine çattılar ve bedelini ağır ödediler. Ancak olayın Vorontsov-Daşkov'un nihayet Bergmann'ı görevden almaya ikna olmasını sağlama gibi hayırlı bir sonucu oldu.

O sırada Sarıkamış'ta durum daha rahattı; kasabaya kuzeyden yönelen tehdit bertaraf edilirken, batıdan yönelen tehdit hızla tavsama yolundaydı

20 Sonradan Köprülü soyadını alan bu kişi, 1922'de yayımlanan *Sarıkamış İhata Manevrası* adlı kitabında, muharebenin idare edilişi konusunda özellikle Hafız Hakkı Bey'i ama aynı zamanda Enver Paşa'yı eleştirdi. "En talihsiz şey hiç kimsenin şunu sormamasıydı: Ya bu planlar boşa çıkarsa?" diye yazdı.

ve çok geçmeden son bulacaktı. Muharebenin bitmeye yaklaştığının belki de en açık seçik belirtisi Türk başkomutanının ayrılışıydı. Enver Paşa 8 Ocak'ta Köprüköy'den Erzurum'a doğru yola koyulurken askerlerini Allah'a emanet etti ve (kendisi olamasa bile) Allah'ın daima yanlarında olduğunu hatırlattı. Son işi kendi yerine Hafız Hakkı Bey'i Üçüncü Ordu'nun başına geçirmek oldu. Ertesi sabah Erzurum'dan ayrılıp İstanbul'a döndü; sahadaki bir ordu-nun komutasını bir daha asla üstlenmeyecekti.

Gelgelelim hikâye orada kalmadı; sonucu belli olsa bile Sarıkamış Muha-rebesi henüz bitmemişti ve çoğunluğu Türk olmak üzere daha kaybedilecek birçok can vardı. O noktada, tahmin edilebildiği kadarıyla, harekât alanın-da hâlâ silah tutabilen 30.000'e yakın Türk askeri vardı; bunların yaklaşık 10.000'i 31. ve 32. tümenlerin kalıntılarının birleştiği Bardız'daydı. Bazı kay-naklara göre ölü ve yaralı sayısı firari sayısından daha azdı. Bu son kategoriye yola devam edemeyen ve hangi maksatla olursa olsun, badireyi atlatacak bir sığınak aratan askerlerin katılması halinde, durum pekâlâ öyle olabilir. Enver Paşa'nın, Üçüncü Ordu saflarındaki Ermenilerin topluca firar ettiği (ve aslında birçoğunun düşman tarafına geçtiği) kanaatine vardığı için daha sonra yenilgisinden dolayı Ermeni toplumundan öç alırken bunu bir gerekçe olarak kullandığı söylenir.

Ruslar açısından artık yapılacak tek şey, geri kalan Türk askerlerinin ola-bildiğince büyük kısmını temizlemektir. Yudenic, Bardız'da ve çevresindeki birlikleri halletmek için seçtiği Baratov'a sadece altı tabur, yani yaklaşık 4.000 asker verdi. İlk başta kuşkulu görünse de bu rakamın gerçekçi olduğu ortaya çıktı.

Baratov tam güvenilir olmamakla birlikte işini bilen biriydi ve kararlıydı. Kızılkilise ile Çerkezköy arasındaki yörede topladığı kuvvetlerini üç kola ayırdı. Şartların zorlu ve ilerleyişin yavaş olmasına karşın, Bardız 9 Ocak'ta 4.000 dolayında esirle birlikte ele geçirildi.

Bu arada Alman subayı Stange komutasında Ardahan'ı işgal eden kuvveti halletmek için tedbirler alınmıştı. Sibiry Kazak Tugayı'nın General Kalitin komutasındaki unsurları Tiflis'ten 26 Aralık'ta yola çıktı ve hedefine dört gün sonra ulaştı. Topçu yayılım ateşi Stange'de üstün bir kuvvetle karşı karşıya olduğu kanısını uyandırdı; Kalitin taarruz emrini verdiğinde, kasabadan kafileler halinde çıkan Türkler çoktan batıya doğru Ardanuç yoluna girmiş durumdaydı. Canlanan İstomin, tugayının başında Ardanuç'e ve Artvin'e ilerleyerek Aşağı Çoruh Vadisi'ni yeniden işgal ederken, Kalitin de Merdenik'e ve Oltu'ya yöneldi.

Ruslar Merdenik'e 7 Ocak'ta, tam da Allahuekber Dağları'nı aşmış cılız 30. Tümen'in öncü birliğinin Merdenik-Oltu yoluna vardığı sırada ulaştı. Türkler orada batıya döndü ve çileli uzun yürüyüşten sonra toparlanmak

üzere Penek yakınındaki korunaklı bir mevziye yöneldi. Uygun zamanı kolayan Kalitin 9 Ocak'ta, Türkleri takip etmiş Kafkas Kazak alaylarıyla ve iki piyade taburuyla takviye edildi. Önceki haftalarda gösterdikleri çabalarla bitkin düşmüş Türklerin çok az dayanma gücü vardı; 11 Ocak akşamı 30. Tümen bir muharip kuvvet olmaktan neredeyse çıktı. Ertesi gün Oltu'yu geri alan Kalitin'e, Narman üzerinden yola devam etme ve Bardız'dan Top Yolu'nu izleyerek kaçmayı başarmış 31. ve 32. tümenlerden sağ kalan askerlerin ricatını önleme emri verildi. Bunda ancak kısmen etkili oldu. İzleyen çarpışmada 3.000 Türk daha esir alındı ama birçoğu kaçmayı başardı ve sonunda Erzurum'a vararak geçici güvenliğe kavuştu.

Yudenic 10 Ocak'ta dikkatini Abdülkerim Bey'in XI. Kolordu'suna çevirdi. Türkler kadar bitkin olan birliklerinin toparlanmasıyla, Türk merkezine, özellikle Zivin'e kanattan bir saldırıya girişecek zemin oluşunca, bu işi Dovgirt'e verdi. Şartlar Bardız'dakinden bile daha kötüydü; kar örtüsü göğüs hizasına vardığından, günde ancak beş kilometre ilerlemek mümkündü. Yudenic'in 15 Ocak'ta artık umudunu kestiği bu birliklerin öğleden sonra Abdülkerim Bey'in hattının gerisinde belirmesi Türkleri bir ay önce ele geçirdikleri mevzilerden çekilmeye yöneltti ve böylece Sarıkamış Muharebesi nihayet sona erdi.

Kafkasya'daki bütün savaşın seyrini belirlemedeki rolüne ve ölçülü tahminlere göre bile, yol açtığı çok yüksek kayıplara rağmen, Kafkasya harekâtının ilk büyük çaplı çarpışması Türkiye dışında çok az bilinir. Anlatımların çoğu görünüşte Larcher'in Paris'te 1926'da yayımlanan *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*'de aktardığı biçimiyle, Ali İhsan Bey'in kurmay başkanı Yarbay Şerif'in (Köprülü) kitabına dayanır. Bu kaynak çarpışmalarda 90.000 Türk askerinin öldüğünü, 40.000 ila 50.000 askerin esir alındığını ve çoğunun esarette öldüğünü, sadece 12.400 askerin kaçıp sağ kurtulduğunu belirtir. Üçüncü Ordu'nun ilk baştaki mevcuduyla bağdaşmayan bu tahminler, belki de olayın çapına fazladan dramatik ağırlık kazandırdığı için yaygın kabul görmüştür. Ancak askerlerden 30.000'inin öldüğünü ve 7.000'inin esir düştüğünü belirten Üçüncü Ordu'nun (Alman) kurmay başkanı Yarbay Felix Guse'nin resmi açıklamasıyla çelişir. W. E. D. Allen ve Paul Muratoff *Kafkas Muharebe Alanları* kitabında bir orta yolu benimseyerek her türlü sebebe bağlı Türk kayıplarının 75.000'i bulduğunu aktarır. Rus tarafındaki sayıları ve kayıpları belirlemek daha zordur. Allen ve Muratoff ölü ve yaralı sayısını 16.000 olarak verir, ayrıca 12.000 askerin çoğunlukla donma sonucunda sakat kaldığını ekler. Bu rakamlar pek tartışmalı değil gibidir.

Harita 11. Kaşgasya-Yukarı Doğu Fırat Havzası

Türklerin Direnişi

Sarıkamış faciasının son perdesi oynanırken, İstanbul'a dönen Enver Paşa bir yadsıma tutumuna girdi. Harbiye Nezareti'ndeki makamına geçer geçmez yenilginin çapını¹ ve olası sonuçlarını küçük göstermek için bildiği her oyuna başvurdu. Yetersiz iç haberleşme ve Jön Türkler'in bilgi yayma üzerindeki denetimi sayesinde ilk başta büyük ölçüde başarılı oldu. Ancak Kafkasya'daki olaylara bizzat tanık olmuş Alman subayların payitahta dönmeleriyle hakikat sonunda ortaya çıkmaya başladı. Enver bir günah keçisi aramaya yöneldi ve bunu bir kişi yerine bütün Ermeni halkında buldu; onları ordudaki çürümenin asıl kaynağı ilan etti ve hiç dinmeyecek bir ölç alma operasyonuna girişti.

Savaş alanında ise kırıma uğramış Türk Üçüncü Ordusu'nun yeni atanan komutanı Hafız Hakkı Bey'in halkı kandırma numaralarıyla ya da ithamlarla boşa harcayacak zamanı yoktu; çünkü kilit şehir konumundaki Erzurum için çok somut bir tehdit oluşturan Ruslara karşı koyma imkânları çok azdı. Sarıkamış'tan kaçmayı başarmış askerlerin yanı sıra, yedekte belki 40.000 kadar zinde askeri vardı; ama bunlar şehri çevreleyen kaleleri savunmaya hiç de yeterli olmadığı için yerel acemi asker kaynaklarını telaşa yokladı.

Sonuçta Hafız Hakkı Bey'in korktuğu saldırı gerçekleşmedi. Ruslar aslında büyük çaplı bir hücumla girişebilecek durumda değildi; üşengeç ve yaratıcılıktan uzak Vorontsov-Daşkov'a hâlâ tabi konumda olan Yudenic, durumunu maddi olarak düzeltmeye çalışmaktan ziyade, Rus mevzilerini pekiştirmeye dönük lokal girişimlerle yetinmek zorundaydı. Bir yandan kayıplarını telafi etme, diğer yandan da Ştavka'nın daha batıdaki ordulara destek için ordusundan birlikler almasını önleme telaşı içindeydi; ikinci konuda haliyle pek başarılı olamadı.²

1 Kendi üst düzey personeline karşı bile ketumdu. O sırada Sofya askeri ataşeliğindeki zorunlu sürgününden dönmüş olan Mustafa Kemal, anılarında Enver Paşa'ya Sarıkamış'ta işlerin nasıl gittiğini sorduğunda, "Muharebe ettik, hepsi bu" karşılığını aldığını aktarır. "Peki, durum şimdi nasıl?" sorusuna Enver Paşa'nın cevabı "Çok iyi" olur.

2 Elindeki birliklerden toplam 43 tabur olmak üzere 3. Kafkas Piyade Tümeni'ni, 20. Piyade Tümeni'ni ve iki Plastun tugayını kaybetti ve onların yerini doldurmak için bazı süvari birlikleriyle beraber sadece 17 piyade taburu alabildi. Üç ağır süvari alayının yer aldığı Kafkas Süvari Tümeni ile 2. ve 3. Transbaykal süvari tugaylarının Doğu Cephesi'nden dönüp tekrar komutasına girmesiyle durum düzeldi. Ilkbahar sonuna varıldığında, Aralık 1914'teki düzeye göre on eksikle toplam 98 piyade taburu vardı ama süvari ve topçu birlikleri önemli ölçüde artmıştı.

Özellikle Sarıkamış kesimindeki savunma hattını aşağı yukarı savaş öncesi sınırdı tuttuğu için kuzeye düşen yörede bir top bataryasıyla birlikte sekiz nizami tabura ve Gürcü milis birliklerine komuta eden General Lyahov'a hareket serbestliği tanındı. Karadeniz kıyı şeridinde hâkim olan Pontus (Kuzey Anadolu) Dağları'nın sarp yamaçlı vadileri doğrudan Rus ilerleme hattı boyunca uzanmaktaydı. Kavgacı Müslüman toplulukları barındıran bu vadilerde, kararlı bir Alman subayın (Ardahan'dan çıkarılmasına karşın bir tehdit oluşturmaya devam eden Yarbay Stange'nin) komuta ettiği nizami Türk askerlerinden oluşan acar bir kuvvetin varlığı nedeniyle Lyahov ilk başta çok az ilerleyebildi. Ancak Eberhardt'ın Karadeniz filosuna bağlı gemilerin daha ücra kıyı bölgelerinde çıkarma birliklerine sağladığı topçu ve ulaşım desteğiyle, üç aylık bir harekâtın sonunda Aşağı Çoruh ve Aşağı Oltu vadilerini, küçük ama önemli Hopa limanını ve Artvin'i, ayrıca Borçka'daki bakır işletmelerini kapsayan bütün alanı ele geçirdi.

Güney Ermenistan'da durum oldukça farklıydı. Enver Paşa Kafkas harekâtındaki asıl taarruz hedefinin Sarıkamış olmasına karşın, kuzey yönünde Doğu Kafkasya içlerine bir kanca hamlesine hazırlık olarak, Van Gölü'nden doğuya doğru İran Azerbaycanı içlerine saldırmaya dönük planlar da hazırlamıştı. Ne var ki, o yörede kullanabileceği tek kuvvet Van şehrinde üslenmiş hafif silahlı jandarmalardı; esasen zaptiye işlevi gören böyle birimler seçme kişilerden oluşmakla birlikte, bir saldırıya girişecek teçhizattan yoksundu. Buna rağmen, Enver Paşa'nın 13 Aralık dolaylarında verdiği emir üzerine, jandarmalar silik sınır kasabası Kotur yakınında İran topraklarına geçtiler. Türklerin elindeyken 1878'de Rus baskısıyla İran'a bırakılan ve hâlâ birçok etnik Türk'ü barındıran bu kasabada mevzilenerek olayların seyrini beklediler.

Jandarma taburlarına takviyeler Trakya'dan gelecekti. Oraya Birinci Ordu (her biri çoğunlukla tam mevcutlu üçer piyade tümenine ve ayrıca kuruluş aşamasındaki ikişer tümene sahip I., II., III. ve IV. kolordular) ile İkinci Ordu (yine üçer tümene sahip V. ve VI. kolordular) payitahtı hayali bir düşmana karşı savunmak üzere yerleştirilmişti. Yapacak hiçbir işleri olmasa ve yakın dönemde durumun değişme ihtimali düşük olsa bile, batıdan İstanbul'a yönelecek tehdit algısı öylesine güçlüydü ki, asker sayısını büyük çapta azaltmak hatırı sayılır cesaret gerektiren bir karardı. Basra'nın elden çıkmasına rağmen, Aşağı Mezopotamya riske değer görülmemekteydi. Enver Paşa'nın pan-Turancı emellerini tatmin etmek ise ayrı bir konuydu; 7 Aralık'ta Kafkasya Cephesi'ne doğru yola çıkmadan önce, Trakya'daki bazı birliklerin İran sınırına kaydırılması emrini verdi.

IV. ve V. kolordulara Halil Bey Tümeni³ olarak anılacak birliğe asker vermeleri bildirildi. Bir düzine dağ topunun ve bir makineli tüfek birliğinin destek verdiği

3 Tümen 37., 40. ve 43. piyade alaylarının yanı sıra üç süvari taburu ile dağ ve sahra topraklarından oluşmaktaydı; kâğıt üzerindeki mevcudu 248 subay ve 10.920 erattı. Enver Paşa'nın bir yaşı küçük amcası olan ve sonradan Kut soyadını alan Yarbay Halil Bey o sırada İstanbul askeri valisiydi.

üç piyade alayından ve üç süvari taburundan oluşan yeni kuvvet 11 Aralık'ta Haydarpaşa İstasyonu'ndan ayrıldı. Trenle ve yaya⁴ gideceği 1.500 kilometrelik yolun en az üç haftayı alması beklenmekteydi. Adana'yı zar zor geçtiği ve firarlarla sayıca azalmaya yüz tuttuğu⁵ 26 Aralık'ta adı 5. Sefer Kuvveti olarak değiştirildi.

Halil Bey Tümeni'nin trene bindirildiği gün Enver daha küçük çapta ikinci bir kuvvet oluşturulması emrini verdi. Ağırlıklı olarak Edirne'deki II. Kolordu'nun unsurlarından oluşan ve kolordunun istihbarat şefi Yarbay Kâzım Bey'in⁶ komuta ettiği bu kuvvet de ismen bir tümen olmakla birlikte, aslında oran olarak daha küçüksüvari ve dağ topçu müfrezeleriyle desteklenmiş iki piyade alayından ibaretti; yolda kuvvete üçüncü bir alay katılacaktı. Haydarpaşa'dan 19 Aralık'ta ayrılan kuvvetin varacağı ilk yer Kuzey Suriye'deki Halep'ti. Tıpkı Halil Bey Tümeni gibi, Kâzım Bey Tümeni de doğuya yolculuğunun ancak bir kısmını trenle yaptı. Adana'ya vardığında adı 1. Sefer Kuvveti olarak değiştirildi; daha sonra yoluna yaya devam ederken, İskenderun Körfezi sahillerini izleyen kesimde İngiliz Kraliyet Donanması'nın açtığı ateşe maruz kaldı.⁷

5. Sefer Kuvveti'nin Diyarbekir'e vardığı 10 Ocak'ta Kafkasya'daki durum tanınmayacak ölçüde dönüşüm geçirmişti. Ertesi gün Halil Bey aldığı emirde değişiklik yapıldığını öğrendi: Erzurum'a gidip oradaki garnizonu takviye edecekti. Belki yüzde 75'i muharip vasıflı toplam 9.000 kadar askerle oraya vardığında sıcak bir karşılama gördü. Ancak beraberinde hiç de makbul olmayan bir şey daha getirmişti: Lekeli tifüs. Garnizonu yangın gibi saran hastalığın ilk kurbanlarından biri Hafız Hakkı Bey oldu; onun 12 Şubat'ta ölmesi üzerine, Üçüncü Ordu komutanı olarak yerine geçen Mahmud Kâmil Paşa, Alman subayı Guse'yi kurmay başkanlığı görevinde tuttu.

Halep'e 10 Ocak'ta ulaşan 1. Sefer Kuvveti'ne de Erzurum'a gitme emri verildi. Halil Bey'in tümeni yürüyüş hattına dizildiğinde, kayda değer tek yolu

4 Birlikler Haydarpaşa'dan trenle Toros Dağları'ndaki Pozantı'ya vardıldıktan sonra dört günlük yürüyüşle Osmaniye'ye ulaştı ve tekrar trene bindi; hattın kesildiği yerden sonraki istasyon Ketme'ye olan mesafe beş gün taban tepilerle aşıldı, bunu başka bir kısa tren yolculuğu ve ardından Diyarbekir'e (en az) 10 günlük yaya yolculuk izledi.

5 Erickson askerlerden 102'sinin öldüğünü, 1.041'inin firar ettiğini ve 1.040'ının yoldaki hastanelerde bırakıldığını, ayrıca 2.708'inin hasta halde birliklerinde kaldığını belirtir.

6 Kâzım Karabekir; daha sonra Gelibolu'da bir tümene ve Mezopotamya'da XVIII. Kolordu'ya komuta etti. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu'daki katkılarıyla Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında önemli rol oynadı.

7 Belki (Türk) komutanının İngiliz uyruklarını rehin tuttuğu İskenderun limanını tehdit için gönderilen gemilerdi bunlar. O sırada Kraliyet Yeni Zelanda Donanması'na ödünç verilmiş *Pearl* sınıfı *Philomel* hafif kruvazörü kesinlikle yöredeydi ve en az bir müfrezeyi karaya çıkarırken mürettebatından üç kişiyi kaybetmişti. Yine yörede faaliyet gösteren *Eclipse* sınıfı *Doris* hafif kruvazörünün 18 ve 19 Aralık 1914'te İskenderun'un kuzeyinde karaya çıkardığı iki müfreze, demiryolu hattının iki kesimini, bir istasyonu ve bir köprüyü tahrip etti, bir lokomotif raydan çıkardı ve iki lokomotifli havaya uçurdu.

ıkadı ve geçtiği yerleri soyup soğana çevirdi. Bu halde doğrudan hedefine ilerleyemeyeceği için daha doğruya, Musul'a yönlendirildi. Yolculuğun üçüncü bir piyade alayının da katıldığı o aşaması en az iki ayı aldı ve geride kalan son birliklerin şehre varması 12 Mart'ı buldu. Bu arada durumun çeşitli açılardan değişik bir hal alması nedeniyle, ertesi gün tümene, Hristiyan Ermeni asilerin normalde garnizon işlevi gören jandarmanın yokluğundan yararlanarak yığınak yaptığı ve açık ayaklanma tehdidi savurduğu Van civarındaki bölgeye gitme emri verildi.

Söz konusu jandarmaların hikâyesini aralık ortalarında oldukça büyük bir Rus kuvvetinin unsurlarıyla karşı karşıya geldiği Kotur'da bırakmıştı. Çernozubov'un komutasında tam teçhizatlı 24 topun desteklediği 2. Kafkas Tüfek Tugay'ından ve 4. Kafkas Kazak Tümeni'nden oluşan bu kuvvet, bölgedeki Kürtlerin yıllardır süren bağımsızlık hareketini 1910'da yeniden başlatması üzerine, Tahran'daki hükümetin onayıyla İran Azerbaycanı'nı işgal etmişti. Hafif silahlı Türkler Rus savunma hattını yarma ihtimalini ve bu başarılsa dahi, Hoy'a ve Tebriz'e ilerleme ihtimalini pek akla yakın bulmadıkları için olayların gidişatını beklemede karar kılmışlardı. Nitekim bunun karşılığını iyi gördüler. Telaşlı saldırısı boşa çıkan Mışlayevski'nin Çernozubov'a kuvvetlerini Tiflis'e çekme emrini vermesinin ardından, 1914'ün son günlerinde bölgedeki Ruslar ortalıktan kayboldu. Jandarmaları durduracak bir engel kalmazken, Kürt aşiretleri bölge genelinde kasabaları ve köyleri yağmaladılar, hatta 14 Ocak'ta Tebriz'i ele geçirdiler. Yudenic komutayı üstlenince, hiç gecikmeden Çernozubov'a bölgeyi yeniden işgal edip Rus denetimini sağlama emrini verdi. Çernozubov'un çabuk harekete geçmesiyle Tebriz'de düzen kısa sürede sağlandı ama bütün bölgenin tekrar Rus yönetimine girmesi ilkbaharın ortalarına sarktı.

Rusların Erzurum cephesine bir süre için yönelmeyeceği anlaşıncı, Enver Paşa hemen Halil Bey'i 37. Tümen'le birlikte doğruya doğru ilerlemeye hazır olma emriyle Van Gölü'nün güneyindeki bölgeye gönderilmiş olan 36. Tümen'in komutasını üstlenmekle görevlendirdi. Tecrübeli askerlerden oluşan bazı önemli birliklerini daha Avrupa harekât alanına vermek zorunda kalmasına rağmen, sınır bölgesi üzerinde hâkimiyetini yeniden sağlamaya yetecek ölçüde kuvvetlerini yeniden toplayan Yudenic, bir kez daha Enver Paşa'nın planını boşa çıkardı. Yeni konuşlanma Rus kütle merkezinin güneye, Aras Vadisi'nin dışına ve Ağrı Dağı'nın ötesine kayması sonucunu doğurmuştu. Bu durum Yudenic'i, kışı Karakilise'nin güneyinde geçirmiş ve henüz çarpışmaya girmemiş zinde bir kuvvet olan Oganovski'nin IV. Kafkas Kolordusu'nu kullanarak Malazgirt'e doğru bir sefere dönük bir plan hazırlamaya yöneltti.

Gelgelelim, ilk iş olarak Halil Bey'le başa çıkması gerekirdi. Başkale'den geçerek belirsiz İran Azerbaycanı sınırını aşan Halil Bey, Urmiye kasabasını

aldıktan sonra, aynı adlı gölün etrafından kuzeye dönerek Tebriz'i baskı altına almak üzere Dilman'a ve Kotur'a yönelmişti. Tek bir Rus taburunun savunduğu Dilman'a 29 Nisan'da saldırdı; Çernozubov yörenin Ermeni asıllı komutanı General Tovmos Nazarbekov'a Türklere karşı koyma emrini verdi. Culfa'dan ve Hoy'dan altı piyade taburunu ve iki Kazak alayını hızla toplayan Nazarbekov bu kuvveti kasabanın kuzeyine sürdü. Türklerin sayısal üstünlüğüne rağmen 1 Mayıs'ta girişilen saldırıyı durdurdu. Çarpışmada binden fazla Türk askeri öldü. Kürt düzensiz birliklerinin safları terk etmeleriyle sayısal üstünlüğü bir anda yok olan Halil, sınırın ötesinde Van'a doğru çekilerek, alanı Nazarbekov'a bıraktı. Nazarbekov'un Türklerin peşine düşmekten kaçınması, Yüdeniç'i bir hayli kızdırdı.

O sırada Ermenistan'daki siyasal durum çok çarpıcı bir değişim geçirmişti. Jandarma taburlarının Van'dan ayrılmasını izleyen dönemde, şehrin büyük ölçüde Hristiyan ahalisi gittikçe hareketlenmişti. Mart sonuna doğru Ermeni milliyetçi hareketi Daşnaksutyun açıkça iktidara kafa tutar hale geldi.

Nisanın ilk haftasındaki aralıksız sokak çarpışmalarında Türkler yavaş yavaş altı edildi ve Ermenilerin 14 Nisan'da şehri ele geçirmeleriyle karışıklıklar bölgenin her yanına yayıldı. Ertesi gün nizami askerlerle ve jandarmalarla birlikte Van'a varan Kâzım Bey oldukça etkisiz bir kuşatmayla şehri kordon altına almanın ötesinde bir şey yapamadı. Yüdeniç açısından Kâzım Bey'in yerinde çakılmasını sağlayan bu durumun olgunlaşmasını beklemek yeterliydi; ancak yakındaki hücumla ilişkin planında değişikliğe giderek, sol kanadındaki unsurların, Truhin komutasındaki karma bir Kazak ve Ermeni kuvvetinin, kuşatmayı kaldırma ve şehri denetim altına alma gibi acil bir hedef gütmeksizin Van Gölü'nün doğu sahilinden aşağıya inmesine izin verdi.

Ne var ki planını uygulamaya geçirmesi birkaç haftayı aldı. Önce Rusları İran Azerbaycanı'nda tekrar hâkim konuma getirmek üzere, General Charpentier'nin genel komutasındaki Kafkas Süvari Tümeni'ni ve 3. Transbaykal Kazak Tugayı'nı trenle Tebriz'e gönderdi. 6.000 kişilik bu kuvvet, Hoy üzerinde Van'a giden eski ticaret yolunun eksen alındığı geniş bir cephede Urmiye Gölü'nün doğusundaki ve kuzeyindeki kırsal alanı süpürürken, önüne çıkan Kürtleri her yerde bozguna uğrattı. Yüdeniç'i çok memnun eden (ve sonraki olayların haklı çıkaracağı bir tutumla, Charpentier'nin askeri yeteneğini küçümsemesinden dolayı belki de oldukça hayrete düşüren) bir şekilde görevini tamamladıktan sonra Dilman'da mola verdi. Ardından Van Gölü'nün çevresinden dolaşmak üzere yavaş yavaş kuzeye yönelerek ve IV. Kolordu'nun unsurlarıyla birleşerek gölün kuzey sahilindeki yolun ortasında yer alan Adilcevaz'a ancak haziranın sonuna doğru vardı.

Yüdeniç'in talimatıyla Truhin güney yönünde Beyazıt'tan Van'a doğru süpürme hareketine mayıs başlarında girişti; ama Aladağ'dan geçen yolun

ilkbaharda bile çetin olması nedeniyle, asıl hedefine yarıya yakın mesafedeki Beğrikale'ye ulaşması üç haftayı buldu. Ondan sonra ise ilerleyiş kolaylaştı ve görülen tek Türk devriyeleri hemen kayıplara karıştı; çünkü Halil Bey 36. Tümen'i Bitlis'e çekmiş ve bu arada Van kuşatmasına karışmamaya özen göstermişti. Kuşatma Türkler açısından hiç umut verici değildi; Rusların yaklaşması üzerine Kâzım Bey de gölün güney sahili boyunca çekildi. Böylece şehri bıraktığı Ermeniler ayın son gününde Truhin'i ve askerlerini kucak açarak karşıladı. Aynı gün Truhin'in devriyeleri Dilman'dan Başkale yoluyla nihayet gelen Nazarbekov komutasındaki kuvvetin öncü birliğiyle Hoşap'ta bağlantıya girdi. Yudenic'i onun bağımsız komutanlığa uygun olmadığı kararına yönelten, belki de bir ay önce Halil Bey'i elinden kaçırmasının üzerine tüy diken bu yavaşlıydı. Bu yüzden onun kuvvetinden aldığı bazı birlikleri Çernozuhov'a bağlarken, Oganovski'ye tabi olmak üzere, yarı bağımsız bir birim olarak başında tuttuğu 2. Kafkas Tüfek Tugayı'na ve 4. Plastun Tugayı'na Van Gölü'nün kuzeyindeki IV. Kafkas Kolordusu'na katılma emrini verdi.

Van'daki Ermeni ayaklanması Enver Paşa için bardağı taşıran son damlaydı. Daha önce belirtildiği üzere Sarıkamış sonrasında bir günah keçisi aramış ve Ermenilerde karar kılmıştı. Yeni gelişmelerde gazabı bütün ağırlığıyla bu topluluğa yöneldi. Gerek sivil gerek (1908 reformlarıyla Hristiyanlara askerlik hizmetine yolunun açılmasından sonra) orduda görevli bütün Ermeniler silahsızlandırıldı. Sayıca 40.000 dolayında olduğu söylenen ikinci kesim amele taburlarına dönüştürüldü. Bu askerlerin sistematik biçimde acımasız bir aşırı mesai ve mahrumiyet düzenine tabi tutulması, uygulamayı bir ölüm cezası haline getirdi. Ardından Enver Paşa'nın telkiniyle, Osmanlı dahiliye nazırı Talât Paşa daha ileriye gitti ve 1 Haziran 1915'te yürürlüğe girmek üzere "Tehcir Kanunu"nu çıkardı. Bu kanun Osmanlı hükümetinin, imparatorluk genelinde sayıca 1,25 milyon ila en az iki katı arasında olduğu tahmin edilen Ermenileri, bulundukları yerlere bakmaksızın kamplarda topladıktan sonra, Suriye'nin ve Kuzey Mezopotamya'nın barınmaya son derece elverişsiz çöl alanlarında "iskân" ettirmesini sağladı. Günümüzde verdiğimiz adla etnik temizliğin tipik bir örneği olan bu süreçte birçok (bazı kaynaklara göre 800.000) Ermeni öldü; bazıları vahşice ama nispeten çabuk, bazıları ise uzun süreli ve sistematik kötü muameleden sonra can verdi. Birçok Ermeni de köleleştirildi; özellikle çok küçük yaşta oğlanlar anne babalarından alınıp zorla İslam dinine döndürüldü.

Katliamlara ilişkin bazıları geniş ayrıntıyla ortaya konmuş epeyce bulgu vardır.⁸ Peki, Ermenilerin ısrarla belirtmeye devam ettiği gibi, operasyonun

8 Örneğin İngiliz hükümeti, büyük bir bölümünü tanımış tarihçi Arnold Toynbee'nin yürüttüğü bir soruşturma başlattı; elde edilen bulgular Bryce Raporu adıyla Ekim 1916'da yayımlandı. Vikont Bryce daha önce 1914'te Belçika'nın işgali sırasında işlenen Alman mezalimine ilişkin benzer bir raporun mi-

bu halka karşı *kasıtlı* soykırım olduğunun somut bir kanıtı var mıdır? Yoksa resmi Türk çizgisinin hâlâ savunduğu gibi, Ermeniler “sırf” sivil zayıyatın, savaş sırasındaki karşılıklı kıyım anlamında “mukatele”nin kurbanları mıydı? Türk tarafında kasıt unsurunu belgeleyecek (belki yüz kızartıcı Wannsee Protokolü’ne benzer) bir şeyin yokluğunda, bu çıkmazın tam anlamıyla nasıl çözüleceğini kestirmek zordur. Türk resmi çevrelerinde inkâr geleneğinin çok kökleşmiş olması nedeniyle, tek seçenek gibi görünen suçu kabullenme noktasına yakın dönemde varılması son derece ihtimal dışıdır.

Rusların ve Türklerin planlanmış başka bir muharebede karşı karşıya gelmeleri 1915’in ikinci yarısını buldu. Temmuz ortalarında Malazgirt’in batısındaki bu kapışmada,⁹ Üçüncü Ordu’nun Sarıkamış’ta püskürtülmesinden beri saldırıdaki Çarlık kuvvetlerinin savunucular karşısındaki belirgin avantajı, Avrupa Cephesi için zinde birliklere duyulan gerekli asker sayısının azalmasından dolayı küçülmüştü.

Avrupa Cephesi’ndeki gelişmelere kıyasla, Kafkasya’daki harekâtın küçük bir önem taşıdığı ve Rus başkomutanlık karargâhının oradaki ordusundan birlikler çekmekte haklı olduğu daha o zaman bile açık seçik görülebilen bir durumdu. Bununla birlikte, ilkbahar ortalarında Süveyş Kanalı’na saldırmak üzere Sina’yı aşan ve Gelibolu’yu savunmakla uğraşan Türklerin dört cephede çarpıştığı gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. Yüdeniç’in Türk başkomutanlık karargâhının Rus ilerleyişine göz yumduğu nisan sonunda ve Üçüncü Ordu’nun temmuzda toparladığı güce kavuşmasından önce darbeyi indirebilmiş olması halinde çok farklı bir neticeye varılmış olabileceği ileri sürülebilir. Eğer Türkleri Muş’a püskürtebilseydi, Diyarbekir’e (ve büyük olasılıkla Akdeniz kıyısındaki İskenderun’a) giden yol önüne açılmış olacaktı; bu da Anadolu’dan kopan ve hatta İstanbul’la haberleşmesi fiilen kesilen Suriye, Filistin ve Mezopotamya’daki Türkler açısından her türlü sonucu doğuracaktı.

Karakilise’nin 20 kilometre güneybatısına düşen Hamur civarındaki kış karargâhından ayrılan Oganovski, Doğu Fırat’ı izleyerek güney yönünde Tutak’a doğru ilerledi. Sadece 2. Kafkas Kazak Tümeni’nden ve 66. Piyade Tümeni’nden

marı olması itibarıyla, bazı (neredeyse tamamı Türk) tarihçilerin kaba propaganda olarak nitelendirdiği bir metin hazırlamada belirli bir tecrübeye sahipti. İstanbul’daki ABD sefirinin Ekim 1918’de *Ambassador Morgenthau’s Story* adıyla yayımlanan anıları Burton J. Hendrick adlı bir gazeteci tarafından yazılmakla birlikte, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Türkiye’de yaşananlar üzerine onun önemli tanıklıklarına dayanır. İler iki belgeye Brigham Young Üniversitesi Kütüphanesi’nin izniyle internetten ulaşılabilir. Konuya ilişkin çok daha geniş malzemenin bulunabileceği internet sitelerinde Ermeni savları ve Türk inkârları etrafınca tekrarlanır.

9 Geçmişte Manzikert olarak bilinen Malazgirt, Osmanlıların öncüsü Selçuklu Türklerinin 1071’de Bizans İmparatorluğu’nu yendiği dönüm noktası niteliğindeki bir muharebenin geçtiği yerd. (Ahlât da daha önceki bir karşılaşmaya sahne olmuştu).

oluşan epeyce eksik IV. Kafkas Kolordusu'nun başında Malazgirt'e yöneldiğinde hiç direnişle karşılaşmadı; bu önemli kasabayı 17 Mayıs'ta kolayca aldı ve orada durarak sol kanadını Van Gölü'nün kuzey sahilindeki Adilcevaz'a sevk etti. Charpentier'nin ve Nazarbekov'un verilen emir doğrultusunda kendisine katılmasını dört hafta boşuna bekledikten sonra dikkatini 20 kilometre batıdaki Kop'a çevirdi. Kısa bir çarpışmayla ele geçirdiği kasabayı savunmakla görevli Türk 37. Tümeni'ne bağlı üç tabur daha sağlam bir savunma mevzi-sinin oluşturulduğu Bilican Dağları'na düzenli biçimde çekildi. Yaklaşık 15 kilometre çapındaki bu tekil dağ kütlesi kuzeyde Fırat'a kadar uzanmaktaydı¹⁰ ve çevredeki kırsal alanın 1.000 metre kadar yukarısındaki iki doruğuyla,¹¹ Kazan ve Nazik adlı iki küçük gölün doğusunda kuzey-güney eksenli doğal bir bariyer oluşturmaktaydı. Daha güneyde ise Van Gölü'ne ve Adilcevaz'ın 20 kilometre kadar doğusundaki Ahlat köyüne kadar uzanan düz bir arazi vardı.

Charpentier'nin Van Gölü çevresinden Adilcevaz'a ilerleyişi can sıkacak kadar yavaş olduğu için oraya varışı Oganovski'nin sabrının artık taşıdığı 26 Haziran'ı buldu. Yudenic'ten basit bir birleştirmeye hattını aynı hizaya getirerek Bilican Dağları'nı çevirme talimatı almış olan Oganovski bunun yerine bizzat düşman mevzilerine bir taarruza hazırlık için Charpentier'yi dosdoğru Ahlat'ı almaya gönderdi. Bilican Dağları'nın tek bir tümenle tutulduğu kanısından hareketle 10 Temmuz'da 66. Piyade Tümeni'ne Kop'tan harekete geçme emrini verdi ve iki gün sonra kuzey kanadının çevresinde doğu yamacına doğru ve doğrudan iki doruğu ayıran semer boyunca iki yönlü bir taarruza başladı. İlk başta inatçı direnişle karşılaşsa da iki Kafkas tüfek alayını ve Nazarbekov'un yeni gelen dört Plastun taburunu güney kanadına sürerek üstün geldi. Dağ kitlesi 16 Temmuz'da denetim altına alındı ama oradan görülen manzara endişe vericiydi: Önemli sayıda Türk takviyesi Rusları yandan çevirme hamlesiyle, Fırat'ın her iki yakasında, ayrıca Rus cephesine bakan ovalarda ilerlemekteydi. Ancak ertesi gün Van'dan yola çıkmış olan Truhin'in gölün güney yakasında ilerlediği haberini alan Oganovski, Charpentier'ye iki ağır süvari alayıyla Tatvan'a giderek önunla bağlantıya girme emrini verdi. Bunu başaran Charpentier'nin kuvvetine Nazarbekov'un üçüncü bir piyade alayı, 7. Kafkas Tüfek Alayı da katıldı; ama Bilican Dağları'nın batısındaki yörede işler ciddi biçimde ters gitmeye başlamıştı. Türklerin elinde Oganovski'nin tahmin etmiş olduğundan çok daha geniş imkânların bulunduğu kısa sürede anlaşıldı.

Yudenic yakınlık duyan bir yerli halkla ilişkiye girmenin sağladığı muazzam avantajdan yararlanamadığı için eksik istihbarata dayanarak hareket etmek-

10 Seyhin'de nehri aşan bir köprü vardı.

11 Bölgenin topografyası gözlerde canlandırıldığında, bizzat Van Gölü'nün 1.700 metreyi aşkın bir rakımda bulunduğu akıldan tutulmalıdır.

teydi. Karşısındaki Türk Üçüncü Ordusu'nun mevcuduna ilişkin tahminleri belki iki ay kadar eskiydi. Mayıs'ta 40.000'in altında olan asker sayısı 50.000'in epey üzerine çıkmıştı ve kütle merkezi Rus hattından daha da belirgin olarak güneye kaymıştı. Mahmud Kâmil Paşa'dan bağımsız olan ve dosdoğru İstanbul'dan aldığı emirlerle hareket eden Abdülkerim Paşa'nın komutasında olmak üzere, Erzurum'da tutulmalarına gerek olmayan askerlerden "Sağ Kanat Grubu" olarak bilinen bir özel görev kuvveti oluşturulmuştu. Bu çetin birliğe bağlı IX. Kolordu büyük ölçüde Sarıkamış'tan sonra askere alınanlardan kuruluydu.¹² Acemi erler eğitimlerini tamamlamak üzere mayıs sonlarında veya haziran başlarında Erzurum ile Van Gölü'nün aşağı yukarı ortasındaki Hınıs'a nakledilmişti. Kolordunun 17. ve 28. tümenleri daha sonra yeni bir ad değişikliğiyle 51. ve 52. tümenlere dönüştürülen 1. ve 5. sefer kuvvetleriyle birlikte güneye, Muş'un doğusundaki yöreye sevk edilmişti. Kolordu ayrıca 36. ve 37. tümenleri ve artık Bitlis yakınında olan jandarma taburlarını kapsamaktaydı. Yani Rusların karşısında eksik mevcutlu olsa bile üç yerine sekiz tümen vardı; üstelik Oganovski'nin bir süre sonra farkına varacağı üzere, elde onlarla boy ölçüşebilecek askeri kaynak yoktu.

Türk karşı saldırısı Bilican Dağları'nın ana kütesinin batısına düşen Liz köyü yakınında, kuzeydeki nehrin öbür yakasında piyadenin süvariyle karşı karşıya geldiği bir çarpışmayla 20 Temmuz'da başladı. İki tarafın da belirleyici üstünlük sağlayamamasına karşın Türkler saldırıyı ısrarla sürdürdü; ana kuvvetin solunda yer alan ve Nazarbekov'un 5. ve 6. Kafkas tüfek alaylarıyla irtibatı korumaya çalışan Plastun taburlarının da saldırıya uğramasıyla tehlikeli bir durumun gelişmekte olduğu apaçık görüldü. Aslında bu hamle bir tür yanıltmacaydı ve 22 Temmuz'daki ana saldırıda sefer gruplarıyla birlikte ileri sürülen IX. Kolordu'ya bağlı 17. ve 28. tümenler, merkezde ve eşzamanlı olarak her iki kanatta dosdoğru Oganovski'nin ana kuvvetine yöneldi.

Hava kararırken Oganovski sağ kanadından sarılmış durumdaydı. Don Piyade Tugayı'nın henüz acemi erlik dönemini pek geçmemiş Kazak piyadeleri dışında çarpışmaya süreceği yedekleri yoktu; bu piyadeler 23 Temmuz sabahının ilk saatleğinde aralıksız ve amansız saldırı karşısında çözülüp kaçarak Kop'a ve Ma azgirt'e giden yolu savunmasız bıraktı. Oganovski'nin elinden geldigince Bilican Dağları'nın ötesine çekilme dışında bir seçeneği

12 Ancak her şey nispidir. Frickson bize IX. Kolordu'nun 4 Haziran'daki asker sayısının 11.338, yani altı ay önceki düzeyden hâlâ 10.000 eksik ve asıl mevcudunun üçte birinden biraz fazla olduğunu anlatır; X. Kolordu o sırada 5.000'e yakın, XI. Kolordu da bundan biraz fazla askere sahipti. IX. Kolordu'nun bir ay kadar sonra tekrar muharebeye sürülmesinden önce, bu sayıların arttığı neredeyse kesin olsa da önemli bir artış yoktu; 29. Tümen 6 Ağustos'ta Mirgemicir Geçidi'nde çarpışmaya girdiğinde, fiilen tek bir alaydan biraz daha büyüktü.

kalmadı; Nazarbekov'un 6. Kafkas Tüfek Alayı'nın ve Charpentier'nin Tverski Ağır Süvari Alayı'nın artçı koruması altında, 66. Piyade Tümeni Malazgirt yönünde çekilme başladı.

Ana kuvvetin güneyindeki Plastun taburları daha güçlü saldırıya uğradı ve izleyen karışıklıkta dört taburun üçü tek bir blok halinde çarpışmak yerine sol tarafa yaklaşıp 5. Kafkas Tüfek Alayıyla bağlantısını korurken, diğer taburu bütün gücüyle yüklenen Türk sağ kanadıyla baş başa bıraktı. Çarpışmayı kesen Nazarbekov, muharebe alanına dönmekten kaçınarak Nazik Gölü'nün güneyine çekildi. Türkler onun peşine düşmedi ve kalan tek Kazak taburunu ezerek Kazan ve Nazik gölleri arasında Malazgirt'e doğru ikinci bir yol açtı.

Oganovski hemen Charpentier'ye Tatvan'dan ayrılıp Malazgirt'te kendisiyle buluşmasını emretti, ama ağır süvariler 25 Temmuz'da ulaştığında artık çok geçti; Türkler çoktan dış mahallelerdeydi. Charpentier kendi başına verdiği kararla kasabaya girmekten vazgeçip Adilcevaz'ın yolunu tuttu ve ertesi gün Nazarbekov'un altı piyade taburu orada ona katıldı. Daha güneydeki Truhin, Tatvan'ın terk edildiğini öğrenince ani bir karar değişikliğiyle Van Gölü'nün güney sahili boyunca geri çekildi. Van'a 29 Temmuz'da vararak tahliye sürecine tam zamanında yetişti; 4 Ağustos'ta İran sınırının ötesindeki Dilman'a doğru yola koyuldu. Ertesi gün şehri tekrar işgal eden Türkler akılsızca bir kararla kalma yolunu seçmiş Hristiyan ahaliden öç almaya girişmekte gecikmedi.

Oganovski durumun ne kadar ciddi olduğunu ancak bütün sol kanadının yok olmasından ve diğer birliklerinin iki haftalık aralıksız çarpışmayla fena halde hırpalanmasından, levazım sıkıntısı çekmesinden ve çok bitkin düşmesinden sonra tam kavradı. En az beş Türk piyade tümeni ve bir süvari tümeni karşısında, elinde Charpentier'nin ağır süvarilerinden oluşan tek bir alay dışında çoğunlukla piyadelerden oluşan en fazla 15.000 asker varken, ricatın bozguna dönüşmemesini ummaktan başka çaresi yoktu. Malazgirt'ten 26 Temmuz'da ayrılıp kuzey yönünde Eleşkirt Vadisi'ne uzun yolculuğa başladığında, moralsiz askerleri dehşete düşmüş Ermeni sivillerin dolduğu yollarda yer bulma yarışına girdi. 66. Piyade Tümeni'nin ikmal kolu yolu şaşırıırken, topları neredeyse mucizevi biçimde kurtarıldı. Yudenic'in durumu rapor etmek üzere Malazgirt'e gönderdiği levazım komutanı General Tomilov ve ondan gidişatın çok kötü olduğunu bildiren mesajı alınca, Oganovski'nin kurmay başkanı Ryabinkin'in yerine geçmesi için Kars'tan gönderdiği General Mdivani, Karakilise'nin batısında Eleşkirt Vadisi'ne alternatif bir giriş güzergâhı olan Kılıçgedik (Fenç) Geçidi'nde bir direniş için çalıştıysa da, girişim boşa çıktı. Apar topar ricat eden ve morali altüst olan IV. Kafkas Kolordusu hızlı bir çözülme içindeydi.

Abdülkerim Paşa ve onun İstanbul'a gönderdiği telgraftan zaferi öğrenen Enver Paşa anlaşılır bir sevince boğuldu. Can çekişen pan-Turancı stratejisini

diriltme şansını çarçabuk gören harbiye nazırı geri çekilen Rusların yakından izlenmesini ısrarla bildirdi ve düşmanı Eleşkirt Vadisi'nden ve Ağrı Dağı'ndan söküp Aras Vadisi'ne püskürterek durumdan yararlanmaya dönük geçici bir planı hızla hazırlamaya girişti. Oldukça üstünkörü bir inceleme bile tasarısının çok sayıda eksiklik taşıdığını açıkça gösterir. Öncelikle, her günkü yürüyüş sadece Abdülkerim Paşa'nın ulaşım hatlarını uzatmakla kalmayacak, yeni hatlar açmasını ve onları güvende tutmak üzere gittikçe genişleyen ve ahalisinin bağlılığı hiç de kesin olmayan bir bölgeye hâkim olmasını gerektirecekti. Bu da Oganovski karşısında sayısal üstünlüğünü epeyce azaltacaktı ve üstelik kullanacak pek fazla yedek gücü yoktu. İkincisi, Rusların durumu kurtarmak için ileri sürmeleri beklenebilecek kuvvetlerin büyüklüğüne, hazırlığına ve konumuna ilişkin yeterli istihbarata sahip değildi.

Erzurum'dan Beyazıt'a, oradan da Tahran'a giden eski kervan yolu üzerinde önemli bir durak olan ve o sırada Ağrı Dağı'nın güneyindeki durum açısından kilit önem kazanan Karakilise, dört vadinin kavşağında yer alır. Doğu Fırat, yani Murat doğudan, Diyadin yönünden gelir ve keskin bir dönüş yaptıktan sonra güneybatı yönünde Tutak'a ve Malazgirt'e doğru akar. Vadinin bu kesimi ve batısındaki Kılıçgedik Geçidi, Türklerin Karakilise'ye saldırıda izledikleri güzergâhlardır. Kuzeyde bir yol Ağrı Dağı'na tırmanarak Kağızman'ın doğusunda Aras Vadisi'ne açılırken, doğuda Şeryan Deresi dik bir çığırla Tahir ve Eleşkirt yönünden iner.

Yüdeniç Sarıkamış'ın batısındaki geniş cephede, Pasin ve Yukarı Oltu vadilerinden yeni bir Türk hücumu olasılığına karşı tedbir olarak iki güçlü tümen bulundurmaktaydı. Böylece Aras üzerinden sola ve 153. Bakinski Alayı'nın konuşlandığı Tahir yoluyla kuzeyden Eleşkirt Vadisi'ne kuvvetler sürecektir sağlam bir üssü vardı. Bu durum Türklerle sol kanatlarında çarpışmaya girme olasılığının önünü açtı.

Abdülkerim Bey Karakilise'ye Oganovski'nin ana kuvvetinin Ahtalar Geçidi yoluyla Ağrı Dağı'nı aştığı 2 Ağustos'ta vardı. Ertesi gün peşine gönderdiği karma piyade ve süvari kuvveti 4 Ağustos'ta ona yetiştiğinde hemen saldırıya geçmedi. Bu taktik bir hataydı, çünkü Ruslara mevzilenmek için yeterli soluklanma fırsatını verdi. Bu arada Eleşkirt'e gönderilen bir Türk piyade tümeni, güneyinde mevzilendiği kasabayı alma girişiminde bulunmadı. Bu iki olayın bir araya gelmesiyle Abdülkerim Bey'in temkinli bir tutuma yöneldiği kanısına varan Yüdeniç, Oganovski'nin çekilişini Ağrı Dağı'ndan önce durdurmayacağını saptamak zorunda kaldığı 30 Temmuz'dan beri planlamakta olduğu karşı taarruzun uygulanması emrini hemen verdi.

Oganovski takviye için ona tebelleş olmuştur. Ama Yüdeniç zinde birliklerini bir ricat hareketine sürüklemeyi ve morallerinin bozulması riskine girmeyi göze alamadığı için isteklerine sürekli kulağını tıkamıştı. Bunun

yerine yedeklerini tamamen ayrı ve müstakil bir karşı saldırıya hazırladı ve saldırı noktası olarak Tahir'i seçti. Önceki hamlelerle yanıltıldığının ve Abdülkerim Bey'in Oganovski'yi kovalayışının Pasin/Oltu Vadisi cephesine hücum için bir örtü olarak kullanıldığının ortaya çıkması halinde bu kuvveti hızla yeni bir yöne sevk edebilecekti. Tahir'e önceden konuşlanan 153. Piyade Alayı'nı takviye etmek üzere Baratov'un komutasında önemli bir kuvveti (yeni oluşturulan 14. Kafkas Tüfek Tümeni'nin ve 1. Kafkas Kazak Alayı'nın yanı sıra 13. Türkistan Alayı) gönderirken, destek için de 156. Yelizavetpolski Alayı'nı Velibaba'ya ve 17. Türkistan Alayı'nı Başköy'e yönlendirdi. Kendine has ketumluğuyla niyetlerini ve zaman çizelgesini diğer komutanlarından gizledi. Oganovski'ye saldırıya uğradığında geciktirici bir artçı çarpışmaya girmesi ve gerekirse Aras Vadisi'ne çekilmesi bildirildi. O sırada Diyardin'e varmış olan Charpentier'ye ve birkaç gün gerisinde olan Nazarbekov'a hızla Yukarı Doğu Fırat Vadisi'ne ilerleme emri verildi.

Karargâhını Karakurt'a taşımış olan Yüdeniç, sonraki yirmi dört saatte girişimlerinin gerekçesini açıklaması yönündeki hatırı sayılır baskıya direndi. Baratov'a piyadeleri Kılıçgedik Geçidi'ne, süvarileri ise Abdülkerim Bey'in olası ricat hattını kesmeye dönük bir mevziye girecek şekilde, Şeryan Dağı yoluyla güneydeki Tutak'a göndermeye her an hazır olmasını bildirdi. Planı icra emrini 4 Ağustos akşamı verdi ve ertesi sabah 13. Türkistan Alayı Eleşkirt'in güneyindeki Çermuk yakınında temasa girdiği Türkleri Karakilise'ye doğru püskürttü.

Yirmi dört saat sonra 13. Türkistan Alayı'na 14. Kafkas Tüfek Tümeni'nin katılmasıyla çarpışmalar yaygınlaştı. Oganovski tekrar hücumla geçip yol alırken, o sabah muharebe alanının doğu kenarına varmış olan Charpentier de Karakilise'ye ilerledi. Öğleden sonra süvari devriyelerinden Türklerin kasabadan çekildiğine dair raporlar gelmeye başladı. Bu doğru olsa bile Abdülkerim Bey o aşamada tam bir ricata kesinlikle karar vermemişti. Aslında hâlâ Hınıs'ta olan IX. Kolordu'ya bağlı zinde 29. Tümen'i cephesinin tam soluna sevk ederek Şeryan Dağı'nın batısındaki Mirgemir Geçidi'ne doğru yeni bir hücumu planlamaktaydı. Tümen bu yoldan Baratov'un ilerleyişini sağ kanadından karşılayabilecek ve Kılıçgedik Geçidi'nde sürmekte olan muharebeye takviyelerin önünü kesebilecekti.

Yüdeniç yedeklerini tam da Türk 29. Tümeni'nin saldırısı gibi bir ihtimale karşı hazır tutmuştu ve bu kuvvetin harekete geçtiğini haber alır almaz Yelizavetpolski ve 17. Türkistan alaylarını üzerine sürdü. Ancak yedeklerin çok fazla geride tutulduğu söylenebilirdi. Dağlık alanda yaklaşık 40 kilometrelik sıkı bir yürüyüş yapmak zorunda kalan Türkistan Alayı çarpışma alanına son derece yorulmuş olarak ancak 7 Ağustos gece yarısı varabildi. Albay Kruten ani bir darbenin önemini bildiği için alayını hemen saldırıya geçirdi. Bitkin

halde yürütülen gece taarruzu ezici bir başarı getirdi; günün ilk ışıklarında Yelizavetpolski Alayı takviye için yetiştiginde, mevzilerini terk eden Türkler güneye çekilerek Mirgemir Geçidi'ni Ruslara bırakmıştı. Bu gelişme bütün muharebenin kilidini çözdü. Türkler Kılıçgedik Geçidi'nde güçlü bir savunma göstermekle birlikte, 8 Ağustos sabahı sayısal ağırlık karşısında dağılarak Tuta'ya doğru çekildiler; Karakilise'den pek düzenli sayılmayacak bir ricatla kaçan birlikler orada onlara katıldı.

Tuta'ya Kazakların bulunduğu anlaşılmamasıyla ricat daha da düzensizleşti ve çok geçmeden bir bozguna dönüşme belirtisi gösterdi. Ancak Abdülkerim Bey Karakilise'den çıkan yeterli sayıda askeri toparlayarak kasabanın güneyindeki vadi boyunca Hamur'dan Ağadeve'ye kadar uzanan bir hatta savunma konumuna geçirdi. Baratov üzerine gitmede yavaş davrandı. İki günden beri mutlak gevşekliğiyle ilerleyen Charpentier de durumu etkileyecek bir zamanda yetişemedi. Böylece Abdülkerim Bey ricat halindeki ordusuna belki 48 saat kazandırmış oldu. Ayrıca konuşlanmasının dağınık oluşu, Baratov'un Kazak askerlerinin onu kuşatacak şekilde mevzilenmesine fırsat vermeyerek kayıplarını çarpıcı biçimde azalttı. Bununla birlikte bütün levazımının yanı sıra epeyce topu Karakilise'de bırakmak zorunda kalmıştı. Eleşkirt Vadisi'ne düşüncesizce seferi en az 10.000 ölü ve yaralıya, 6.000 esire mal oldu; bu bir tesadüf eseri, Oganovski'nin Malazgirt'ten ilerleyişinde uğradığı kayıplara çok yakındı. Kazanımlar ise dengeli olmaktan uzaktı. Ağustos ortalarında Ruslar Van Gölü'nün kuzeyinde Adilcevaz'a kadar olan bütün alanda, Van ve Gevaş dahil doğu sahilinin tamamında tekrar denetimi sağlarken, Türkler sadece güney sahilini ve saldırıya açık Malazgirt'i ellerinde tuttular.

Böylece Aşağı Kafkasya'daki ve Ermenistan'daki durum 1915'in sonraki ayları boyunca bu şekilde kaldı; çünkü diğer harekât alanlarındaki gelişmelerin bölgeyi gölgede bırakması nedeniyle, gerek Türk gerek Rus kuvvetleri asker ve levazım sıkıntısı içindeydi. Bölge genelinde sadece müsademeler yaşandı; bunların büyük bir bölümü korumasız her yeri yağmalamaya yatkın Kürtleri sindirmeye yönelikti. İran Azerbaycanı da nispeten sakin. Ama daha doğuda Tahran'daki Alman elçisi Prens Heinrich Reuss ve yeni atanan askeri ataşe Kont Kanitz, hiç eksik olmayan muhalif unsurları çok aktif şekilde teşvik etmekteydi. Amaçları ülkeyi İttifak devletlerinin yanında savaşa sokmak üzere, 18 yaşındaki Ahmed Şah öncülüğünde rakip bir hükümet kurdukmaktı. Kanitz'in büyük ölçüde İsveç'in yardımıyla 1910'da kurulmuş¹³ İran jandar-

13 Başında General Harald Hjalmarsson'un bulunan ve 1914 sayıca 36'ya ulaşan İsveç heyeti 6.000 kadar silahlı adama komuta etmekteydi; hepsi muvazzaf subay ya da astsubay olan bu İsveçlilere 1915'in başında ülkeye dönme emri verildi; ama tamamı sıkı Alman yanlısı olmak üzere aşağı yukarı yarısı kalmayı seçti. Tahran'da sivil bir kolluk kuvvetini örgülemek üzere İran'a İsveç inzibat subayları da gönderildi.

malarından, ayrıca İran'daki Alman topluluğuna mensup gönüllülerden, Türkistan'daki kamplardan kaçıp İran'a geçmiş Avusturya-Macaristan savaş esirlerinden ve Alman yanlısı İranlılardan oluşan silahlı bir kuvveti vardı. İran topraklarının Huzistan'daki küçük ama hayati bir kesimini işgal altında tutan ve Alman yanlısı bir darbenin sonuçlarından korkan İngilizler haliyle Ruslardan duruma müdahale etmelerini istediler.

Bu istek görevinde hiç yeterli olmamış Kafkasya Ordusu başkomutanı Kont Vorontsov-Daşkov'un yerine yeni bölge genel komutanı olarak gönderilen Grandük Nikolay'ın¹⁴ gelişiyle çakişti. Grandük yanında kurmay başkanı olarak General Bolhovitinov'u getirmekle birlikte, Yudenic'i (birçok kaynağa göre yegâne doğru hamleyle) saha komutanlığında tuttu. Ne var ki, 24 Eylül'de Tiflis'e vardığında Yudenic'e ilk talimatı İran'a gönderilecek bir sefer kuvveti hazırlamak oldu. Bu karar onu daha tecrübeli askerlerden yoksun bıraktığı gibi, yaz boyunca oluşturmaya başladığı yeni yapıyı bir anda bozdu. Sefer doğrudan Grandük'ün komutasında yürütülecekti.

Yudenic İran seferi için piyade gücü olarak iki tabura denk Ermeni milislerle birlikte iki sınır muhafızı alayını seçti. Yaklaşık 6.000 kişilik bu kuvvete, talihsiz Charpentier'nin yerine atadığı Prens Beloselski komutasındaki Kafkas Süvari Tümeni'nin yanı sıra 1. Kafkas Kazak Tümeni'ni ve ayrı taburlardan oluşan iki Kuban Kazak alayına denk süvarileri ekledi. Toplam 8.000 kişilik bu süvari birliğinin atla çekilen 16 topu, 12 dağ topu ve daha çok gösteriş amaçlı 120 mm'lik iki obüsü vardı. Üst düzey subaylar arasında seçeneklerin az olması nedeniyle, genel komutanlığa seçilen kişi Baratov'du.

Kasım ortalarından itibaren Rusya'nın Hazar limanlarından Enzeli'ye (Bender Enzeli) gemiyle taşınan Baratov'un kuvvetinin aldığı talimat, ay sonuna kadar Kazvin'i ele geçirmektir. 1. Kafkas Kazak Tümeni bu işi yaparken Kuban taburları Kerec'e kadar sızacak ve Tahran'ın batısındaki yöreyi koruyacaktı. Alman yanlısı hizip Rusların gelişini önceden tahmin etmişti. Baratov'un kurmay heyetinin Enzeli'ye giden gemiye bindiği 12 Kasım'da, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı sefareterlerinin personeli, İttifak devletlerine yakınlık duyan Meclis üyeleriyle ve memurlarla birlikte Tahran'dan ayrıldı. Jandarma koruması altında bazıları Hemedan'a, bazıları ise Kum'a gitti.¹⁵ Bu

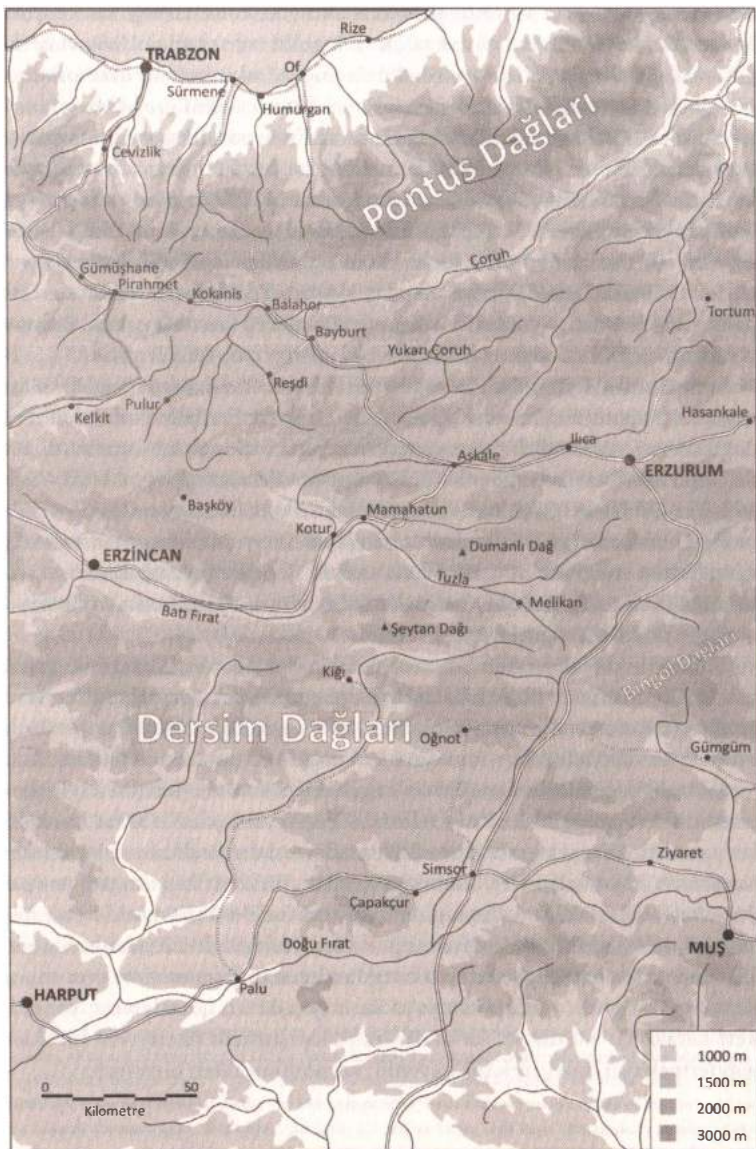
14 Çarın birinci dereceden kuzeni olan Grandük Nikolay, daha önce sahada bir orduya hiç komuta etmemiş olmasına rağmen Birinci Dünya Savaşı başladığında Rus kuvvetlerinin başkomutanlığına atanmıştı. Bununla birlikte Doğu Cephesi'ndeki Rus ordusunu aksilikler karşısında bir arada tutmayı başardı. Mistik eğilimler taşıyan koyu dindar bir kişi olduğundan, başına bizzat çar geçmedikçe Rus ordusunun asla başarılı olamayacağını ileri süren çarichenin gözdesi şarlatan "deli keşiş" Rasputin'in müzmin düşmanlığını kazandı. Çar Nikolay 21 Ağustos 1915'te başkomutanlık sorumluluğunu üstlendi ve kuzenini Kont Vorontsov-Daşkov'un yerine geçmek üzere Kafkasya'ya gönderdi.

15 Genç Ahmed Şah "kendini güvenliği" için Tahran'daki Rus sefaretinde gözaltına alınmış ve danışmanları etkisiz hale getirilmişti.

arada güneydeki Şiraz şehrinde jandarmalar İngiliz konsolosluğuna el koydu, Merkez Bankası şubesine girip kasalarını boşalttı, ayrıca telgrafhaneyi ve diğer hükümet binalarını ele geçirdi, bütün İngiliz sakinleri esir aldı. Ülkenin güneyindeki bütün diğer önemli şehirlerde benzer tedbirlere başvuruldu.

Piyadeleri hâlâ geriden gelen Baratov, aralık ayının ilk haftasında süvari tugaylarından birini Kazvin'den Hemedan'a gönderdi. Tugay yolun aşağı yukarı ortasındaki Sultan Bulak Geçidi'nde jandarmalarla kısa bir çarpışmadan sonra şehri ele geçirdi. İki hafta sonra başka bir tugayın gönderildiği Kum, asilerin şehri terk etmeleriyle hiçbir direniş olmadan işgal edildi. Kazakların görünmesiyle birlikte Kanitz ve adamları Hemedan'dan çıkıp Osmanlı sınırına daha yakın Kermanşah'ın yolunu tutmuştu. Önlerini kesmeye çalışan Baratov yol üzerinde Esedâbad Geçidi'nde küçük çaplı bir çarpışmaya girdi. O sırada Mezopotamya'daki Osmanlı kuvvetlerine komuta etmek üzere Bağdat'a ulaşmış olan kıdemli Feldmareşal Goltz Paşa (Colmar Freiherr von der Goltz) doğu sınırının ötesinde bir güç gösterisinin gerekli olduğu kanısına vardı. Bir dağ topu bataryasıyla beraber bir Türk taburunu Kermanşah'a gönderdi; Ocak 1916'nın ikinci haftasında oraya varan bu kuvvet, Baratov'un Kengaver'de olduğu haberini alınca tedbirsiz bir hamleyle Kanitz'in bilinmeyen sayıdaki adamlarının eşliğinde onu karşılamak üzere ilerledi. Çok rahat sayısal üstünlüğe sahip olan Baratov (bir daha haber alınamayan Kanitz'in de belki aralarında olduğu) ağır kayıplar verdirerek onları dağıttı.

Birliklerinin büyük bölümünün toplandığı Hemedan'a çekildiğinde, genel validen Kermanşah'a bir kez daha ilerleme emrini aldı. Oraya yönelen İran jandarmalarına ve düzensiz birliklere destek için daha büyükçe bir Türk kuvveti (dört piyade taburunun yanı sıra bir Alman subayın komutasındaki topçu birliği) gönderilmişti. Bir araya gelmeleri halinde ikisinin kâğıt üzerindeki asker sayısı Baratov'unkiyle denk güce (yaklaşık 10.000'er bin kişi) kavuşacaktı. Ama işin gerçeği, özellikle jandarmaların ve düzensiz birliklerin Kazaklarla boy ölçüşmeleri mümkün değildi. Türklerle birleşemediler ve 8 Şubat'ta Kengaver'den doğuya giden yol üzerindeki Nihavend'de önlerini kesen Baratov tarafından kolayca dağıtıldılar. Türkleri de 22 Şubat'ta Sine'de (Senendec) muharebeye zorlayıp bozguna uğratan Baratov dört gün sonra Kermanşah'a girdi, Mezopotamya'ya sınır geçişlerini gözetlemeye yönelik ileri karakollar kurdu ve Türklerin İran'ı karıştırmak üzere yeni birlikler göndermelerini önleyecek bir güvenlik kordonunu fiilen oluşturdu.

Harita 12. Kafkasya-Doğu Anadolu

Anadolu İşgal Altında

Ekim 1915'in sonuna doğru, Nikolay Nikolayeviç Yudenîç Gelibolu'da Türklerin yeni ağır topları cepheye sürmeleri nedeniyle İtilaf hücumunun muhtemelen bir ay içinde başarısızlığa mahkûm olduğu kanısına varmıştı. Bunun sonucunda Kafkasya Cephesi'ne birliklerin kaydırılması dengeyi çok kesin biçimde Türklerin lehine çevirecekti. Ancak Türkiye'deki yetersiz demiryolu sisteminin zaafı yüzünden ilave tümenlerin doğuda konuşlanıp etkili hale gelmesinin en az üç ayı alacağı kanısını taşıyan Yudenîç bu tehdide karşı bir plan hazırladı: Türklerin altyapısında anlamlı bir karşı taarruzu imkânsız kılacak düzeyde hasar yaratmaya yönelik bir önleyici darbe. Gerçekçi bir başarı şansı için de Erzurum'u kışın ortasında almak gerekecekti.

Yudenîç'i kısıtlayan şey güçlü yanının belli olmasıydı: Tiflis'ten Kars ve Sarıkamış yoluyla Küçük Kafkasya'ya ulaşan ve önceki ilkbaharda Karaorgan'a kadar uzatılmış demiryolunun sağladığı birinci sınıf lojistik güzergâhı.¹ Bu durumda cephenin coğrafi merkezine yakın olan Köprüköy'ün yakın hedef olacağı cepheden bir taarruza yönelmesi gerekirdi. Ancak Pasin Vadisi yoluyla doğrudan yaklaşımdan kaçındı; çünkü oradaki Türk savunma hatları üç kademeliydi ve sağlam düzenlenmişti. Bunun yerine, böyle bir tercihin içerdiği belirgin risklere rağmen, Enver Paşa'nın geçmişte Sarıkamış'a arka kapı güzergâhı olarak seçtiği Çakır Baba Dağı yoluyla kuzeydoğudan yaklaşmayı kararlaştırdı.

Her şeyin titiz bir plan hazırlamaya ve buna sıkıca uyulmasını sağlamaya bağlı olduğu, Yudenîç için başından itibaren açıktı. Aralık ortalarından sonra mühimmat ve levazım gizlice ileriye taşındı. Birlikler çok açık görülecek şekilde cephe gerisine yürütüldükten sonra karanlıktan yararlanılarak geri döndürüldü. Bu arada 13. Kafkas Tüfek Alayı gösterişli bir havayla İran Azerbaycanı'ndaki Culfa'ya sevk edildi ve oradaki simsarlara kısı bölgede geçireceği söylenen diğer Rus birlikleri için stoklamak üzere tahıl ve yem satın almaları bildirildi. Anlaşıldığı kadarıyla bütün bunlar Türkleri yatıştırıp yanlış bir güvenlik duygusu uyandırdı.

Yudenîç'in cepheye süreceği toplam kuvvet 85 tabura bağlı yaklaşık 80.000 piyadenin yanı sıra buna uygun düzeyde süvari ve topçu birliklerini kapsamak-

1 Mevcut demiryollarına dekovil sistemiyle işleyen dar hatlar eklenmişti.

taydı. Bunlar üç bloka ayrılmıştı. Sağda Przevalski² II. Türkistan Kolordusu'na komuta etmekteydi: Oltu'da yedekte bekleyen Sibirya Kazak Tugayı'yla birlikte sekiz piyade alayı ve üç Plastun taburu, ayrıca Malazgirt'teki başarısızlığından sonra Voloşinov-Petriçenko'nun komutasında neredeyse yeni baştan düzenlenmiş Don Piyade Tugayı. Solda Kalitin'in I. Kafkas Kolordusu vardı: Sarıkamış'ta yedekte bekleyen bir piyade alayı ve I. Kafkas Kazak Tümeni'yle birlikte 39. Piyade Tümeni, 11 Ermeni milis birliği (*drujina*) ve iki piyade alayı. İki kanadın arasında 4. Kafkas Tüfek Tümeni'nin stratejik yedek güçten alınan ve Vorobyev komutasında bağımsız bir kuvvet gibi hareket edecek olan üç alayı yer almaktaydı.

Türklerin yayılışı Yudenic'in sandığından daha da seyrekti. Karadeniz kıyısından Bitlis'e ve ötesine uzanan bir hattaki Üçüncü Ordu'nun tamamı, kış ve yaz harekâtlarından sonra, muhtemelen asker sayısı en fazla 70.000'i bulan eksik mevcuttu 11 piyade tümeninden ibaretti.³ Belki de Yudenic'in yanıltma hareketinin bir sonucu olarak o kritik aşamada komutanından yoksundu. İstanbul'da izinli olan Mahmud Kâmil Paşa'ya XI. Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa vekâlet etmekteydi. Durumu daha da kötüleştiren şey, Kâmil Paşa'nın nüfuzlu kurmay başkanı Yarbay Guse'nin bir tifüs havalesinden sonra nekahet için Almanya'ya dönmüş olmasıydı. Kâmil Paşa'nın yokluğunun önemi tartışmaya açık olsa da, Guse'nin eksikliği kesinlikle hissedilecekti.

Üçüncü Ordu'nun merkez cephesi üç kesime ayrılmıştı. Oltu ve Sivri vadilerini de kapsamak üzere, Tortum Gölü'nün kuzeyindeki bir noktadan Çakır Baba sırtına kadar uzanan yaklaşık 70 kilometrelik hattı X. Kolordu'ya bağlı 30., 31. ve 32. piyade tümenleri, XI. Kolordu'ya bağlı 34. Tümen ve sınır muhafızları ile jandarmalardan oluşan bir karma kuvvet tutmaktaydı. Çakır Baba'nın tepelerinden Aras Nehri'ne kadar uzanan 30 kilometrelik kesimde XI. Kolordu'ya bağlı 18. ve 33. tümenler, Aras'tan Tendürek Dağı'na kadar uzanan yine 30 kilometrelik kesimde IX. Kolordu'ya bağlı 28. ve 29. tümenlerin yanı sıra, 37. Tümen'in unsurları ve güney kanadına yerleştirilmiş bazı Kürt düzensiz birlikleri vardı. Stratejik yedek güç, IX. Kolordu'nun Hasankale (Pasinler) yakınına konuşlandırılmış son birliği olan 17. Tümen'den oluşmaktaydı. Bu tertibattan en sıkı savunulan kesimin merkez olduğu açıkça anlaşılmaz; oysa geniş dikenli tel alanlarını koruyacak şekilde özenle yerleştirilmiş makineli tüfek ve top mevzilerinin bulunduğu Köprüköy Hattı oradaydı.

2 Sarıkamış'tan sonra genel komutanlığı üstlenen Yudenic, oradaki performanslarından memnun olduğu Przevalski'yi ve Kalitin'i hemen kolordu komutanlığına atadı.

3 IX., X. ve XI. kolordulardaki üç tümenin yanı sıra 36. ve 37. tümenler; Trakya'dan bir yıl önce sevk edilmiş iki sefer kuvvetine verilen yeni adlarla 51. ve 52. tümenler o sırada Mezopotamya'ya nakledilmişti. Bu hatta ayrıca 20 kadar sınır muhafız ve jandarına taburu ile 2. Süvari Tümeni vardı.

Yudeniç merkez ve sol kesimlerinin bulunduğu Çakır Baba sırt hattının asıl zayıf nokta olduğu kanaatine varmıştı. 10 Ocak'ta başlamasını ve altı gün sürmesini planladığı hücumu üç evreden oluşacaktı. Birinci ve ikinci günlerde II. Türkistan Kolordusu Akdağ ve Karadağ yoluyla Oltu yönünden bir taarruza girişecekti; kolordunun Tortum Gölü-İd hattının çok ötesine geçmesi öngörülmemektedir. Üçüncü ve dördüncü günlerde I. Kafkas Kolordusu'na bağlı 39. Tümen Aras'ın her iki yakası boyunca ilerleyecekti; bu da bir yanıltma niteliğindeydi ve daha kuzeyde henüz cepheye sürülmemiş yedekleri çekmeye yönelikti. Ardından beşinci günde asıl darbe indirilecekti: Vorobyev Çakır Baba'nın sırt hattına paralel güney yamaçlarında ilerleyecek ve ertesi sabah Koziçan ile Çilligül arasındaki dar cepheyi yardıktan sonra bizzat Köprüköy'e yüklenecek bir konumda olacaktı.

Birinci evre Ruslar açısından kötü gitti. Taktik bir baskın veremeyen Türkistan Kolordusu'nun öncü birlikleri tahkimli mevzilerdeki makineli tüfeklerle biçildi. Przevalski sadece sol kanadında bir ölçüde başarıya ulaştı. Yaklaşık iki alaya denk bir kuvvet (Treskin) Oltu Vadisi'ne biraz sızdıktan sonra, Çakır Baba'nın kanadı boyunca ilerlemiş ve Koziçan Dağı'nın aşağısında yarma koridorunun kuzey "kapı dikmesi"ne dönüşecek yamacı ele geçirmek üzere konuşlanmış olan kolla (Voloşinov-Petriçenko) irtibata girdi.

Üçüncü günde Kalitin'in Aras Vadisi'ndeki hücumuyla başlayan ikinci evre görünüşte daha da kötü gitti. Ruslar nehrin her iki yakasında durdurulurken, yarma hareketi koridorunun güney "kapı dikmesi"ni, yani Çakır Baba'nın Çilligül Dağı olarak bilinen kolunu ele geçirmekle görevli olan sağdaki 155. Kubinski Alayı anlaşılmaz bir sebeple topçu desteği alamayınca başarısızlığa uğradı. Ancak asıl hedefe ulaşıldı; Rusların oraya yüklenmeyi sürdüreceği kanısına varan Abdülkerim Paşa, tam da Yudeniç'in kafasında kurduğu gibi, ertesi gün yedeklerini ileri sürerek 17. Tümen'i Azapköy yakınındaki bir mevziye sevk etti.

Bu arada karın göğüs hizasına vardığı Çakır Baba'daki zorlu şartlar yüzünden Yudeniç'in sıkı zaman çizelgesine ayak uyduramamaktan çekinen Vorobyev, 16. Kafkas Tüfek Alayı'nı erken harekete geçirdi. Planı bozabilecek bu hamlenin şans eseri işe yaramasıyla, Çakır Baba sırtının kuzeyinde yavaş ama düzenli ilerleyen ve çok önemli Koziçan yamacını almaya hazır konuma gelen Voloşinov-Petriçenko'la akşama doğru irtibata girdi.

Velhasıl, Yudeniç o gece Karaorgan'daki karargâhında, Çilligül Dağı'nın alınamaması başta olmak üzere hüsrانlar yaşamakla birlikte, büyük çaplı aksiliklerle karşılaşmadığı sonucuna vardı ve saldırısının ana hamlesine önceden planlandığı gibi ertesi sabah girişilmesi emrini verdi. Voloşinov-Petriçenko şafaktan kısa bir süre sonra Koziçan Dağı'nın yamacını alarak tahkimli tepelerini tehdit eder konuma geldi ve böylece kuzey "kapı dikme-

si" sağlamlaştırıldı. Ardından Vorobyev komutasındaki alayları Alakilise'ye, Maslahat'a ve komşu Elimi'ye sürdü; saat on bire doğru bu hedeflere ulaşılırken, Türk 18. ve 33. tümenleri ricat etti. O akşam 4. Kafkas Tüfek Tümeni'nin öncü birlikleri Çilligül Dağı'nın batı ucundaki Hızardere köyünü ele geçirdi.⁴ Bu köyü Pazarçor'a bağlayan işlek patika, orada 15 kilometre kadar ötedeki Köprüköy'e giden sağlam bir yolla birleşmekteydi. Çilligül Dağı'nın doruğu hâlâ Türklerin elinde olsa bile artık pek tehlike kaynağı değildi.

Altıncı gün muharebenin belirleyici dönüm noktası oldu. Voloşinov-Petriçenko'nun (canlandırılmış Don Piyade Tugayı'nın öncülüğündeki) birlikleri günün büyük bölümünde süren çarpışmaların sonunda Koziçan Dağı'nın doruğuna ulaşarak Top Yolu'nun Portanos'a ve (Treskin'in ilerlemekte olduğu) Köse'ye giden batı kesimiyle bağlantıya girdi. Bu arada 4. Kafkas Tüfek Tümeni'nin ana gövdesi, geçilebilir tek bir yolun bulunması yüzünden yavaş ilerlemekle birlikte, Çilligül Dağı'nın kuzey kanadından dolanmıştı ve Aras Nehri'ne inen ovalardaki Türk ikinci savunma hattının epey gerisinde kalan Pazarçor'a yaklaşmaktaydı. Ne var ki, Aras Vadisi'nde Ruslar ilerledikçe daha yüksek sayıda ve daha düzenli savunucularla teması girdi ve ilerleyiş akşama doğru durdu. Bu aksama Azapköy'ü yandan çevirmek ve en azından Aras Vadisi'ndeki statik savunma mevzilerini kuşatıp ricat yolunu kesmek üzere Çakır Baba'nın yamaçlarında batıya doğru yönelmeyi zorunlu kıldı.

Yol kesilemedi. Abdülkerim Paşa 16 Ocak akşamı çekilme emrini verdi ve bitkin askerleri büyük levazım stoklarını bırakarak buna uymakta hiç gecikmedi. Kalitin'in askerleri de gerekli şevkle peşlerine düşemeyecek kadar yorgundu. Böylece Aras Vadisi'nin tahliyesi sırasında Türk kayıpları aksi halde olabileceğinden daha az düzeyde kaldı. Vorobyev hâlâ arazi engeline takılmakla birlikte o kadar tereddütlü davranmadı; ertesi sabah Badicivan'a indi ve akşama varmadan Köprüköy'ü ele geçirdi. Ertesi gün Sibirya Kazak süvarileri Türk artçılarının direndiği Hasankale'nin birkaç kilometre yakınına vardı; oranın 18 Ocak sabahı düşmesi Erzurum'a giden yolu açtı.

Türkler yeterli bir savunma için gerekli sayıda asker bulundurmamanın bedelini ağır ödediler. Değerli toprakları ve Köprüköy önünde yüksek maliyetle kurulmuş bir savunma mevzisini kaybetmenin yanı sıra belki 25.000 kadar ölü, yaralı ve kayıp verdiler. Tahminlere göre 40.000'e yakın asker kaçıp Erzurum'a ulaşmayı başardı. Rus zayıflığının 10.000 ölü ve yaralı gibi daha düşük bir düzeyde kalması, Yüdeniç'in elinde harekâtının ikinci evresini başlatmak için 75.000 kişilik hazır kıtalar bulunmasını sağladı.

4 Yüdeniç onlara destek vermek ve açtıkları gedikten yararlanmak üzere Sibirya Kazak Tugayı'nı çarçabuk ileri sürdü; süvariler kışın dağlarda genellikle pek işe yaramasa da, bu birlik bir istisnayı.

Yüdeniç Türklerin asker sayısının hiçbir yerde bölge merkezinin çevresindeki kale kompleksini savunmaya yetemediği yönünde sıkı bir kanaate sahipti. Kafkasya Cephesi'nde keşif uçağının ilk kez kullanıldığı⁵ keşif harekâtları çok geçmeden bu görüşü doğruladı. Rapora göre bölgeye hiçbir yeni Türk birliği gelmemiş ve Köprüköy'den apar topar ricatta bırakılan oldukça büyük miktarda levazımın yerine doldurmaya yönelik hiçbir girişimde bulunulmamıştı. Harekâtları izleyen ve Yüdeniç üzerinde hatırı sayılır nüfuzu olan istihbarat şefi Albay Maslovski bir hücum harekâtından yana tutum takındı. Harekât alanı komutanı Yüdeniç 23 Ocak'ta bunu genel valiye sunduğunda, Kars'taki cephaneliğin stratejik yedek stokunda sadece sekiz milyon tüfek ve makineli tüfek mermisi kaldığı gerekçesiyle terslendi.⁶ Ancak Nikolay son söz hakkına sahip olmadığından, konu Rus genelkurmay başkanı Alekseyev'e ve bizzat çara havale edildi. Rütbe indiriminden dolayı itibar kaybına uğramış genel vali, görüşü reddedilince, 23 Ocak'ta Erzurum'u almaya yönelik bir harekâta resmen onay verdi.

Ştavka'yı ilave zinde birlikler göndermeye ikna girişimi sonuçsuz kalan Yüdeniç harekât alanının başka kesimlerinden birlikler almak zorunda kaldı. Oganovski'nin Güney Ermenistan'daki düşük performansından sonra başına General de Witt'in getirildiği IV. Kafkas Kolordusu, 6. Kafkas Tüfek Alayı'nı verdi. İran Azerbaycanı'ndaki sefer kuvvetinin verdiği 4. Plastun Tugayı ise Erzurum'a zamanında yetişemediği için bir işe yaramadı. Yüdeniç bir yanıltma manevrasıyla Culfa'ya gönderdiği 13. Kafkas Tüfek Alayı'nı da cepheye geri getirtti. Ayrıca de Witt'e ve Çernozubov'a, azami sayıda Türk birliğini bağlamak üzere hücum harekâtları başlatma emrini verdi.

De Witt'ten özellikle Erzurum ve Muş/Bitlis bölgesi arasındaki güzergâhta kilit bir nokta olan Hınıs'ı alması istendi. Amaç Türklerin o yönden kaleyi takviye etmesini önlemektir. De Witt'in gönderdiği 8. Tüfek Alayı ve Kazak süvarileri Malazgirt'i ele geçirdikten sonra, Hınıs'ı güneydoğudan ciddi direnişle karşılaşmaksızın aldı. Kış Urmıye Gölü'nün batısındaki yörede geçiren Çernozubov, komutasındaki Van-Azerbaycan Kuvveti'ni iki kola ayırarak Van Gölü'nün çevresinden kuzeye ve güneye gönderdi. Bu birlikler şubat başlarında Ahlat'a ve Tatvan'a yönelerek Bitlis'te ve Muş'taki zayıf Türk garnizonlarını baskı altına aldılar. Böylece hücum kapasitelerinin neredeyse sıfıra indirilmesiyle Yüdeniç sol kanadını yeterince koruma altında sayma noktasına geldi.

5 Harekât alanında motorize nakliye araçları da ilk kez etkili biçimde kullanıldı; daha savaşın başlamasından önce Tiflis'te Rusların elinde böyle bir güç vardı ama cephe hattı yakınında ancak Erzurum önündeki yığınakla birlikte fiilen devreye girdi.

6 İlk bakışta 8 milyon merminin yüksek bir sayı gibi görünmesine karşın, Somme Muharebesi'nde High Wood'da 24 Ağustos 1916 gecesi 12 saat süren kesintisiz yayılım ateşinde sadece bir Vickers makineli tüfek bataryasının 999.750 mermi harcadığı unutulmamalıdır.

Daha önce Köprüköy'de olduğu gibi, Yudenic'in niyeti II. Türkistan Kolordusu'nu kuzeydoğu-güneybatı eksenini boyunca ve I. Kafkas Kolordusu'nu aşağı yukarı tam doğudan harekete geçirmekti. Vorobyev'in 4. Kafkas Tüfek Tümeni ve Voloşinov-Petriçenko'nun Don Piyade Tugayı ikisi arasında ilerleyecekti. Ancak bu sefer onlar yanıltma manevrasına girişecek ve asıl hücum Przevalski'nin Türkistan alaylarından gelecekti. X. Kolordu'nun süren inatçı direnişi karşısında bu alayların yavaş tempoda ilerleyebilmesi Yudenic'i muhtemelen hayal kırıklığına uğrattı; genel ricat emrine uymayan Yusuf İzzet Paşa, Tortum üzerinden bir artçı çarpışması yürütmekteydi. Bu konuda yapılabilecek pek fazla şey olmasa da, başka kesimlerde yapılması gereken çok iş vardı. I. Kafkas Kolordusu'nun tuttuğu ve güneydoğudaki Palandöken yamaçlarından dolanarak Deveboynu Sırtı'na kadar uzanan kesimde Rus birlikleri 23 Ocak'ta mevziye girdi. Aynı gün Vorobyev'e sağına düşen Kargapazarı'nın güney tepelerini işgal etme emri verildi. Türk askerlerinin aynı amaçla gönderildiği tepelerdeki amansız çarpışmada Ruslar üstün geldi ve ondan sonra Türkler kilit konum kazanacak bu yöreyi kontrol altına almak için bir girişimde bulunmadı. Askerlerin her seferinde sadece birkaç saatlik vardiyalarla çalışabildiği zorlu hava şartlarına karşın bir hafta geçmeden top mevzileri oluşturuldu ve toplar Erzurum'a hâkim noktalara kol gücüyle yerleştirildi.

Kargapazarı tepelerini elde tutma konusundaki bu biraz bezgin, hatta pasif tutum Türklerin Erzurum'u savunmaya yaklaşımını özetler gibiydi. Böyle bir yaklaşım Rusların ilkbaharda karlar erimeden önce bir saldırıya girişemeyeceği yönündeki mantıksız bir güvene bağlanabilirdi.⁷ Türklerin durumu değerlendirmede vahim bir hataya düştüğü ortaya çıktı; çünkü Yudenic'in onlara avantaj kazandıracak dönemi beklemeye hiç niyeti yoktu.

Görünüşte Türklerin güvenli olması için sağlam bir sebep vardı. Şehir 1878 savaşında Rus kuşatmasına dayanmış ve o zamandan beri genişletilip büyük çapta modernleştirilmişti. Bu süreçte İngiliz askeri danışmanlar büyük ölçüde Belçikalı askeri mimar Henri Brialmont'un çalışmalarından yararlandılar. Yenilemenin büyük bölümünün tamamlandığı 1890'larda bu işi devralan Alman danışmanlar Palandöken Dağı'nda güneydeki dış yan mevzilere sadece iki tabyanın eklenmesini önerdiler. Kompleks 1915'in son haftalarında sahiden çok sağlamdı: On bir tanesi az çok karşılıklı destek sağlayacak sıkı küme halinde, ikişer tanesi kuzey ve güney yan mevzilerinde olmak üzere 15 ayrı tabya.

Gelgelelim savunma hatlarının teçhizat açısından yıkıcı bir zaafı vardı. Tabyalar planlamacıların öngördüğü 1.000 modern top yerine her kalibreden

7 Hiç kimse acele etmek için bir sebep görmemekteydi. Üçüncü Ordu komutanı Mahmud Kâmil Paşa bile İstanbul'da oyalandı; Erzurum'a dönüp komutayı Ablülkerim Bey'den geri alması 29 Ocak'ı buldu.

235 topla donatılmıştı; bunların sadece birkaçı 90 mm (3,5 inç) üzerinde kalibreye sahipti ve çoğu köhneydi. Üçüncü Ordu'nun sahra topları eklendiğinde bile, küçük dağ toplarını da kapsayan toplam ancak 350 dolayındaydı. Bu tür durumlarda çok değerli olan makineli tüfekler yetersizdi; Köprüköy'de birçok makineli tüfek elden çıkmış ya da terk edilmişti. Kompleksi savunmak için asgari 75.000 askere ihtiyaç vardı; Türklerin yerleştirdiği asker sayısı ise ancak 50.000'di ve bunların belki üçte biri eğitim görmemiş acemilerdi. Böylesine düşük top ve askersayısı bütün kale stratejisini tehlikeye atmaktaydı; çünkü tek tek tabyalar toplara (ya da en azından 1916'nın ilk haftalarında Yudenic'in elindeki toplara) dayansalar bile, böyle bir halde ani saldırıyla ele geçirilebilirlerdi.

Bekleneceği üzere kale kompleksi hakkında istihbarat toplamaya epeyce zaman, para ve enerji harcamış olan Rus başkomutanlık karargâhı buranın düzenine ilişkin çok geniş bilgiye sahipti ve bir yönü dışında sağlamlığını gözetken bir tutum içindeydi. Bu açık hem İngiliz hem Alman istihkâmcıların Kargapazarı Dağı'nın önemini göz ardı etmiş ya da bir bariyer olarak taşıdığı yararı düpedüz abartmış olabileceği kuşkusuydu. Yudenic tabyaların tam anlamıyla karşılıklı destek sağlayıcı olmamasından dolayı, saldırısının ana hamlesine oradan ve kuzeyinde Tortum'a giden yolun geçtiği boğazdan girişmeye karar verdi.

Şubatın ikinci haftasının başında, Türk takviyelerinin yolda olduğuna dair istihbarat raporlarıyla biraz endişe duymakla birlikte,⁸ planını uygulamaya hazırdı. 8 Şubat'ta akşam yemeğinde topladığı komutanlarına hücumun iki gün sonra başlayacağını bir girizgâh yapmaksızın bildirdi. Sürenin kısalığı karşısındaki yaygın şaşkınlık üzerine harekâtı 24 saat ertelemeyi kabul etti.

Elindeki top sayısının Erzurum tabyalarını bombardımanla düşürmeyi umacak düzeyden uzak olmasına karşın toplarını belirli noktalara taşıyarak lokal üstünlük sağlama gibi bir avantajı vardı. 11 Şubat'ta kuzeydoğu kesimindeki dış halka tabyalarına (Çobandede, Dalangöz ve Uzunahmet) bir mevzide topladığı toplarla ateş açma emrini ögle verdi. Sürekli yayılım ateşinin akşam sekizde kesilmesinden sonra Rus piyadeleri karanlıkta harekete geçti. 153. Bakinski Alayı'nın bir taburu Dalangöz surlarının önüne kadar fark edilmeden varmayı başardı ve iki bölük tabyanın içine girdi. Göğüs göğüse çarpışma gecenin büyük bölümünde sürdü ve gidişat birkaç kez yön değiştirdiyse de sonunda Ruslar üstün geldi; Erzurum tabyalarının ilki birkaç yüzü bulan kayıpla düşürüldü. Bu arada yakındaki Çobandede'de çarpışmaya giren 156. Yelizavetpolski Alayı tabyanın savunma hatlarında bir gedik açamamakla birlikte, güneydoğusundaki yüksek alanda tutunabildi ve böylece Ruslar aşırı ateşi yağdıracak bir mevzi kazandı.

8 Gerçi Türk 10. Tümeni deniz yoluyla Samsun'a gönderilmişti ama Erzurum'a varması için günleri alacak sıkı bir yürüyüşe gerek vardı.

Przevalski'nin Türkistan alayları Gürcü Boğazı'nın engebeli arazisinde ve en kuzeydeki dış tabyanın yer aldığı Karagöbek'in yamaçlarında düzenli biçimde ilerledi. 18. Türkistan Alayı'nın ikinci vakti tabyanın aşağısındaki köyü almasından sonra eldeki bütün topar oraya yoğunlaştırıldı. Birkaç saat sonra duyulan oldukça yüksek bir patlamanın cephaneliği vuran bir mermiden kaynaklandığı sanıldı; oysa cephaneliğin havaya uçması, mevziyi tahliye hazırlık olarak ateşe verilmesindendi. Türk toplarının susması üzerine ilerleyen Rus piyadeleri tabyanın terk edildiğini gördü.

Türkistan alaylarının solundaki Don Piyade Tugayı kalın kar örtüsüyle kaplı Kandil Dağı'nda güçlkle ve çok yavaş ilerlerken, daha soldaki 4. Kafkas Tüfek Tümeni Kargapazarı'nın batı yamaçlarından daha kolay indi. Her ikisi muharebe alanının kritik kesimi Gürcü Boğazı'na 13 Şubat'ın geç saatlerinde vardığında, belirgin biçimde toparlanan savunucular neredeyse Rus ilerleyişini durdurdu. Ama Türklerin moralindeki canlanma uzun sürmedi; ertesi gün kuzeydeki tabyaların ikincisi Tafet üç yandan saldırıya uğrayınca düştü. Böylece Gürcü Boğazı'nın güneyindeki Karasu ovalarına yönelik güçlü bir yarma hareketinin önünün açılması Erzurum için yolun sonu demekti. O akşam Mahmud Kâmil Paşa hâlâ az çok düzenli ricat şansı varken şehirden çekilmeye karar verdi; ertesi sabah Rus hava keşfi askerlerin ve sivillerin batıya doğru akın akın kaçtığını saptadı.

Yudenic 16 Şubat sabahı saat dokuzu kırk geçte, Przevalski'ye "kuzeyden ilerleyip şehri alma" mesajını gönderdi. Ancak casuslarının ayrıntılı bilgi veremediği bir savunma hattını hesaba katmamıştı: O kesimde Sarıkamış sonrasında bir Alman uzmanın önerisiyle, siperlerden ve çapraz tellerden oluşturulan bir sistem vardı. İlerleyen Rusları yavaşlatmanın ötesinde bir etkisi olmasa bile, bu engel Türklere çarpışarak çekilme fırsatını sağladı ve böylece Erzurum'un elden çıkışı olabileceğinden daha az sancılı oldu. Yaklaşık 5.000 kişi dışında herkes kaçtı. Ancak Rusların ele geçirdiği levazım miktarı muazzamdı ve oraya yerleştirilmiş hemen her topu kapsamaktaydı. Türklerin beraberlerinde götürbildikleri az sayıdaki küçük toparların çoğu daha sonra yolda bırakıldı ya da kayboldu ve bir şekilde Rusların eline geçti.

Yudenic sonraki dört hafta boyunca batıya çekilmeye çalışan Türklere yönelik bir taciz takibi yürüttü ve mart ortalarında sadece Yukarı Çoruh Vadisi'ndeki Bayburt'ta, sınır muhafızlarının ve Laz düzensiz birliklerinin desteğiyle X. Kolordu'ya bağlı bir kuvvetin anlamlı bir direnişi sürdürdüğü tek bir kesim kaldı. Yudenic'in güneyde de Witt'e verdiği emir, Van-Azerbaycan Kuvveti'nin yardımıyla Muş'u ve Bitlis'i işgal etmekte. Türklerin direnişi baştan savmaydı. Muş bir çarpışma olmaksızın 16 Şubat'ta düşerken, Bitlis bin kadar esirin alındığı ve epeyce topun ele geçirildiği cesur bir gece saldırısından sonra 3 Mart'ta süngü ve kılıç zoruyla alındı.

Kuzeyde ise Lazistan'daki Karadeniz kıyı şeridinde, Lyahov esas olarak zorlu arazi yapısı ve bir amfibi harekâtını seçmesi yüzünden daha çok sıkıntı çekti. Amiral Eberhardt'ın (isteksizce olsa bile) dört destroyer ve iki teçhizatlı vapurla birlikte emrine verdiği eski model Rostislav zırhlısı ile Kubanetz ve Donetsk gambotları Batum'da toplandı. Sekiz topa sahip takviyeli bir tugaya denk Türk kuvvetleri Arhavi Deresi'nin batısına çekilmiş halde beklerken, 5 Şubat sabahı bu özel donanma gücü tarafından bombardımana tutuldu. İzleyen yirmi dört saatte Türkler ağır zayıat verdi ve ertesi gün öğleye doğru mevzilerini terk etti. On gün sonra 15 kilometre batıdaki Viçe'de aynı yola başvuruldu ve benzer sonuçlar alındı; bunu küçük Atina (Pazar) kasabası yakınındaki Fırına Deresi ağzına doğru bir Türk ricatı izledi. Gemilerin top ateşine karşı bir ölçüde koruma sağlayan sarkık yarların aşağısında güçlü bir savunma mevzisi oluşturuldu. Lyahov bu sefer gerçek bir amfibi harekâtına karar verdi. Yerel kıyı şartlarına uyacak şekilde yapılmış iki buharlı gemiye el koydu. O dönem için alışılmamış büyüklükte yaklaşık 1.500 tonluk bu gemilerde kamaralar ve makine dairesi kış tarafındaydı; bu sayede ileriye daha az su çektikleri için kumsala pruva yönünde epeyce yaklaşmaları mümkündü.⁹ Lyahov her ikisine de Türk mevzilerinin arka tarafında kıyıya çıkarılacak birer Plastun taburu bindirdi. Işıklarını söndürmüş gemiler karanlıkta yaklaşarak şafaktan önce çıkarma kumsallarına vardılar; askerlerin hepsi 40 dakika içinde karaya çıktı. Türkler onların varlığını ancak gemiler ayrılırken fark ettiler ve onların genel istikametinde atılan birkaç top mermisi sadece Türk bataryasının tam konumunu açığa vurmaya yaradı. Bir burnu dolanıp ortaya çıkan Rostislav'ın 6 inçlik tali toplarının bombardımana başlaması üzerine Türkler başka bir atış yapmadan dağlara kaçtılar. Lyahov ustalıklı yürütülen başka bir amfibi çıkarmasıyla 8 Mart'ta küçük ama önemli Rize limanını ele geçirdi ve asıl hedef Trabzon'a sadece 50 kilometre uzaktaki bu kasabada mola verdi.

Enver Paşa'nın Kafkasya'daki ikinci feci yenilgiye ilk tepkisi, Mahmud Kâmil Paşa'yı Üçüncü Ordu komutanlığından alıp yerine Mehmed Vehip Paşa'yı geçirmek oldu.¹⁰ Kâmil'in kendisinden çok az askerle çok geniş bir cepheyi tutmasının beklendiği yolundaki itirazına kulak asmadı. Ardından Mahmud Fevzi Paşa'ya 9. ve 13. piyade tümenlerini alarak hemen doğuya yönelme ve 10. Tümen'le birleşerek V. Kolorduyu oluşturma emrini verdi. Bu girişim zaten zorlanan demiryolu sistemine fazladan ağır yük bindirdi; o sırada Anadolu'yu geçmekte olan ya da geçmesi planlanan 11 tümen zaten vardı. Sonuçta uzun süreli gecikmeler yüzünden bazı birliklerin İstanbul'dan yol-

9 Allen ve Muratoff bunlara verilen "elpidifor" adının bir Ortodoks azizinden geldiğini belirtir.

10 Sonradan Kaçı soyadını alan bu komutan Gelibolu'daki yararlılıklarıyla şöhret kazanmıştı.

culuğu tamamlamaları sekiz haftayı aldı. Derken Enver Paşa 10 Mart'ta bu karmaşaya başka bir birliği, ilk başta iki tümenli olmak üzere yeni kurulmuş XVI. Kolordu'yu ekledi.

Üçüncü Ordu karargâhının yeni, hırslı ve umut verici bir komutanla bile bu çapta bir büyümeyle başa çıkamayacağı açıktı. Enver Paşa harekât alanıyla ilgili askeri sorumluluğu ikiye ayırarak Ahmet İzzet Paşa¹¹ komutasındaki İkinci Ordu karargâhını yoldaki takviyelerden çoğunun¹² ve cephenin Bingöl dağ kütlesinin aşağısındaki güney kesiminin sorumluluğunu üstlenmek üzere Trakya'dan Diyarbekir'e gönderdi. Bu şartlarda İzzet Paşa ile Vehip Paşa'nın girişimleri arasında eşgüdümü sağlamak üzere ordu grubu düzeyinde daha üst rütbeli bir komutan atamak normaldi; ama Enver Paşa'nın bunu yapmaması ciddi bir hataydı.

Vehip Paşa 16 Mart'ta harekât alanına vardığında Üçüncü Ordu'yu kargaşaya yakın bir düzensizlik içinde buldu. Mevcudu sadece 67 makineli tüfeğe ve ağırlıklı olarak küçük kalibreli 84 topa sahip 25.000 hazır askere indiği gibi, Erzurum'un düşüşüyle lojistik üssünü kaybetmiş ve bu da beraberinde her türlü organizasyon sorununu getirmişti. Vehip Paşa'nın ilk önceliği Lazistan'daki birlikleri toparlamak ve bir şekilde Trabzon için etkili bir savunma örgütlemek oldu ama Yüdeniç'in dinamizmini hesaba katmadı. Zira Rus komutan şehri almanın en iyi yolunu çoktan tasarlamaya başlamıştı. Batum'da 20 Mart'ta görüştüğü Amiral Eberhardt, Ştavka'nın nihayet Kırım'dan gönderdiği iki Plastun tugayıyla yürütülecek oldukça büyük bir amfibi harekâtına (kısa ve sınırlı bir dönem için) nakliye ve refakat desteği sağlamayı kabul etti. Ne var ki amiralin bu sözü vermesinden hemen sonra kıyıdaki Rum topluluklarından kaynaklanan karamsar raporlar gelmeye başladı; güya 5.000 Alman askeriyle beraber zinde Türk piyade birlikleri deniz yoluyla Trabzon'a varmıştı ve en kötüsü, kıyı sularında Alman denizaltıları dolaşmaktaydı. Aslında raporlar büyük ölçüde bazı işlek hayal güçlerinin eseri idi; (10. Tümen'e bağlı) birkaç zinde birlik vardı ama (en az bir denizaltı¹³ dışında) Almanlar kesinlikle yoktu. Söylentiler Lyahov'un karargâhındaki iyimser havayı bozdu ve güvenin yerini endişe aldı. Denizaltıların varlığına

11 Ahmet İzzet Paşa (Fırgaç) Türkiye'nin en kıdemli generaliydi; Enver Paşa'dan yaşça bir kuşak büyüktü, Birinci Dünya Savaşı başladığında geride 20 yıllık hizmet süresi vardı ve Ağustos 1908'den Ocak 1914'e kadar erkânıharp reisliği yapmıştı. Vehip Paşa'nın resmen mirliva, İzzet Paşa'nın ise müşir olmasına bağlı rütbe farklılığına rağmen ikisi denk mertebede görev yapacak, yani biri diğerine tabi olmayacaktı. Osmanlı ordusunun üst kademelerinde komuta sorumluluğu rütbeden daha önemliydi.

12 V. Kolordu Üçüncü Ordu'ya, öbür kolordular ise İkinci Ordu'ya bağlandı. İkinci Ordu'nun sınırlı bir işlerliğe kavuşmasının bile en erken hazıranı bulacağı kısa sürede anlaşıldı; nitekim ancak ağustosta muharebeye sürülebildi.

13 Bir Rus hastane gemisini (Fransız *Portugal* vapuru) 30 Mart'ta batıran U33. Daha sonra bir Rus kıyı destroyerinin hindirmesiyle darbe almakla birlikte batırılmadı.

ilişkin haber Eberhardt üzerinde daha da köklü etki yarattı ve onu denizaltılarla savaşma yeteneği çok düşük bir filoyu sevk etmenin yararı konusunda tereddüde düşürmeye başladı.

Lyahov'un karşısındaki Türkler çoğunlukla daha önce birkaç kez muharebe alanından püskürttüğü askerlerdi. Fırtına Deresi'nden yüz kızartıcı ricatın ardından, Rize'den 25 kilometre uzaktaki kıyı kasabası Of'un batısındaki yüksek alanda yeniden toplanmışlardı. Of'tan dağlara yükselen bir yol sonunda Bayburt'a varmaktaydı. Lyahov Türklerin Rus kanadını çevirme çabasıyla orayı kullanacakları kanısına vardı. Günlerce bir savunma mevzisi oluşturmakla boşuna uğraştıktan sonra Türklerin 12 kilometre kadar ötedeki Sürmene'ye çekildiklerini gördü. Bunun üzerine Türk hatlarına dokuz ya da 10 kilometre yakın olan Mezra Deresi'nin ağzındaki Humurgan'a ilerledi. Bir süre sonra Trabzon'dan gönderilen 10. Tümen'e bağlı dört taburun takviyesiyle 12.000 dolayına varan Türk kuvveti karşısında Lyahov'un kullanabileceği asker sayısı daha azdı. Kanattan çevrilme ihtimalinden duyduğu endişenin artması ve donanma ateşinin desteğiyle bile Türk savunma hatlarını geçme gücüne güveninin azalması nedeniyle, içinde bulunduğu tehlikeyi abartarak takviye için gürültü koparmaya başladı.

Toplarıyla ve ikmal kollarıyla birlikte 1. ve 2. Plastun tugaylarının 4 Nisan gecesi ve ertesi sabah Novorossiysk'de gemilere bindirilmesinden sonra, iki hafif kruvazörün, dört destroyerin ve deniz uçağı taşıyıcısına dönüştürülmüş iki buharlı geminin kılavuzluğundaki on nakliye teknesinden ve on iki yük mavnasından oluşan istila filosu¹⁴ Rize'ye doğru yola çıktı. Yirmi dört saat sonra bulunduğu Rus filosunun ana gövdesi refakat gücü olarak yolculuğa katıldı. Yudenic ise 7 Nisan sabahı Rize'ye vardı. Onu karşılayan Lyahov o sırada Türklerin her an saldırıya geçebileceği kanısına varmıştı. Eberhardt'la mutabık kalınan planda değişikliğe gidilerek, iki tugaydan birinin hemen destek verebilecek şekilde Humurgan'a çıkarılmasına ikna ettiği Yudenic, bu isteği nakliye filotillasına komuta eden ve tıpkı Eberhardt gibi endişeli olan Tümamiral Homenko'ya iletteğinde kesin bir ret cevabı aldı. Homenko aldığı emir uyarınca Rize'ye gideceğini belirtti. Yudenic bunun üzerine Eberhardt'a başvurdu. O sabah yörede en az bir denizaltının varlığına ilişkin kesin kanıt (*Strogi* destroyerinin iki gün önce batırmak için bindirme yaptığı U.33'e çarpma sonucunda çöken pruva levhalarıyla) elde etmiş olan Eberhardt planda bir değişikliği onaylamaya yanaşmadı. Üstelik birlikleri güvenle kıyıya çıkarır çıkarmaz bütün refakat gücünün bir saldırıya karşı tedbir olarak Sivastopol'a tam yol dönmesini istemesi, Lyahov'u önceki harekâta hayati rol oynamış donanma topçu desteğinden yoksun bıraktı.

14 Rus donanması Karadeniz'de 1916'ya kadar bu türden altı harekât yürüttü.

Zaman darlığı ve tek başvuru mercii Ştavka'nın uzaklığı¹⁵ nedeniyle Yudenich kendi başına işi halletmeye karar verdi. 2. Plastun Tugayı'nın Rize'ye varmasından hemen sonra, askerleri Lyahov'un emrindeki iki yük mavnasına tıka basa bindirtti. Onu Batum'dan getirmiş olan teçhizatlı vapurun refakatinde aynı gece yola çıkan mavnalar ertesi sabah erkenden Humurgan'a ulaştı. Komutasına 5.000 ilave askerin verilmesi Lyahov'un moralini düzeltti ve iki gün sonra Plastun tugaylarının ikincisi Rize'den yayan gelince, Türk mevzilerine yönelik bir saldırı için birliklerini düzene koymaya başladı. Hazırlıklar birdenbire ortaya çıkan *Breslau*'nun Rus saflarına 10,5 santimlik birkaç mermi atmasıyla kısa bir süre kesintiye uğradı; ama saldırı sürdürülmediği için çok az hasar yarattı. Olay sonuçta Eberhardt'ın askerleri başlarının çaresine bakacak şekilde yalnız bırakma yönündeki kararından dönmesini sağladı. *Pantelimon* (eski *Potemkin*) ve dört refakat destroyeri eşliğindeki *Rostislav* 14 Nisan sabahı erkenden yöreye vardı ve tali teçhizatıyla Türk mevzilerini bombardımana tutmaya başladı. Türkler öğleden sonra kaçarak Trabzon'un yolunu tuttu.

Lyahov geri çekilen Türklerin peşine ertesi gün neredeyse acele etmeksizin düştü; ilerleyişi yavaşlar gibi olduğunda, olası direniş noktalarına karşı donanmadan top ateşi desteği istedi. 16 Nisan'da öğleden sonra Trabzon'a 12 kilometre kala mola verilirken, gemiler de cephaneliklerini ikmal etmek üzere Batum'a döndü. Trabzon'daki Rum topluluğundan bir heyet 18 Nisan sabahı gelerek Türk kuvvetlerinin önceki gece şehri terk ettiğini bildirdi. Lyahov önlerini kesmeye dönük gecikmeli bir girişimle, şehri güneyden çevirmek üzere bir kol gönderdi. Trabzon'un 20 kilometre güneyindeki Cevizlik'te Gümüşhane'ye giden yol kesildiğinde düşmanın ana gövdesi çoktan geçmişti; onca yoğun uğraşın tek sonucu artçı unsurlarla bir müsademe oldu.

Trabzon'un düşüşü Türkler için ciddi bir darbeydi. Ruslar Doğu Anadolu'nun iç kesimlerine bir şose yolla doğrudan ulaşımına sahip yegâne sağlam limanı kontrol altına almanın yanı sıra, mevcut asker sayısına göre yaklaşık iki tümene denk bir kuvvetle harekât alanında ikinci bir cephe açıldılar. Bu durum çekişme konusu alanı genişlettiği ve ayrıca iç ulaşım hatlarını uzattığı için Üçüncü Ordu'ya gönderilen takviyelerin yararını kaçınılmaz olarak azalttı. Ulaşımın başlı başına önemli bir sorun olduğu kısa sürede görüldü ve nisan ortalarında Vehip Paşa bunu komutasındaki alanı üç harekât bölgesine ayırarak çözmeye çalıştı. Diyarbakir'den kuzeydeki Bingöl dağ kütlesine kadar uzanan Birinci Bölge'yi Mustafa Kemal'in komutasındaki XVI. Kolordu tutacaktı. Bu esasen geçici bir düzenlemeydi; çünkü bölgeye verilmiş olan İkinci Ordu hayali bir kuvvetten ibaret hale gelince komutayı Ahmet İzzet

15 Baranoviç'nin 1915'te büyük çaplı Alman ilerleyişleri karşısında tedirginliğe kapılması nedeniyle Rus karargâhı Mogilev'e (Mahilyov) çekilmişti.

Paşa devraldı. Kuzeyde Bayburt'a kadar uzanan İkinci Bölge eski Üçüncü Ordu'nun (yedekteki XI. Kolordu, Erzincan'da konuşlu IX. Kolordu ve daha kuzeydeki X. Kolordu), Bayburt'tan Karadeniz kıyısına kadar uzanan Üçüncü Bölge ise Lazistan birliğinin kalıntılarıyla birlikte V. Kolordu'nun sorumluluğunda olacaktı. O aşamada Vehip Paşa'nın elindeki bütün güç dörtte üçü piyade olmak üzere 65.000 asker dolayındaydı; her hafta yenileri gelse de sevkıyat yeni komutanın istediğinden çok daha yavaştı.

XVI. Kolordu'ya bağlı 5. Tümen Diyarbakir'e aşağı yukarı yeniden düzenlemenin duyurulduğu sırada ulaştı. Mustafa Kemal karargâhını oluşturdu ve tümen Bitlis'in güneyine düşen Siirt'teki harekât yöresine vardığında hemen atak bir devriye faaliyetine girişti. Kısa sürede düşmanla düzenli temasa girilmesine karşın, Kemal şehri almak için somut bir fırsat sunabilecek bir plan hazırlayamadı. Üç hafta kadar sonra gelen 8. Tümen Muş'a doğru sevk edildiğinde benzer bir sonuçla karşılaştı. Haziran başlarında harekât alanına varan 7. Tümen Muş ile Harput arasındaki Murat Nehri kıyısında yer alan ve İzzet Paşa'nın kendi karargâhını kurduğu Palu'yu üs edindi.

Aynı şekilde mevcudu tamamlanan V. Kolordu'nun tümenlerinden biri Trabzon'un 75 kilometre kadar batısındaki küçük Tirebolu limanı ile 50 kilometre içeride, Harşit Çayı kıyısındaki Torul arasına yerleşerek Trabzon'dan güneye giden yolun dağları aştığı Zigana Geçidi'ni tuttu. İkinci bir tümen Torul ile Gümüşhane, üçüncü bir tümen de Gümüşhane ile Bayburt arasında konuşlandı.

Böylece Vehip Paşa en azından bir tür savunma hattını oturttu. Sağduyunun gereği muhtemelen hatta kalarak öbür takviyelerin gelişini beklemesi idi; ama bunun yerine Erzurum'un batısındaki Mamahatun'da ansızın hücumla geçti.

Bu ani saldırıda yönlendirmenin büyük ihtimalle bildik kaynaktan, yani bizzat Enver Paşa'dan geldiği söylenebilir. Harbiye nazırı mayısın ikinci haftasında Erzincan'a vardığında Vehip Paşa'nın elindeki yeni imkânları nasıl kullanmayı planladığını öğrenmek istedi. O da Erzurum'un batısında I. Kafkas Kolordusu'nun tuttuğu ve kanaatince Rusların zayıf olduğu kesime dönük bir yoklamadan söz etti. Enver Paşa ve maiyeti İzzet Paşa'nın karargâhına geçmek üzere oradan ayrıldığında bu sözle bağlanmış oldu.

Ruslar o kesimde sahiden zayıftı; savaşın başından beri çarpışmış ve çoğu kez şiddetli muharebelere katılmış olan 39. Tümen Karasu Vadisi'nde nehir çığırının neredeyse tersine döndüğü bölüklerin baş tarafında bir tür çıkıntı oluşturan Mamahatun'daydı. Köprüköy'de ve ardından Erzurum'da hasara uğradığı için dinlenmeye ve yenilenmeye çok muhtaçtı. Çekildiğinde yerini bırakacağı birlikler (15. Kafkas Tüfek Alayı, yakın döneme kadar bir milis birliği olan 1. Transkafkasya Tüfek Tugayı ve aynı şekilde savaş yorgunu Don

Piyade Tugayı) ya yüksek standartta eğitimden geçmemişti ya da mevcut bakımından yetersizdi. Mayısın ikinci yarısı boyunca devriyelerin durumu yakından izlemelerini sağlayan Vehip Paşa, 39. Tümen'in hattan çekilme sürecinde olduğunu öğrenince harekete geçti.

XI. Kolordu'ya bağlı unsurların desteğinde, IX. Kolordu'nun üç tümeniyle 29 Mayıs sabahı Mamahatun kesimine karşı üç yönlü ani bir saldırı başlattı. Asıl hamlenin yapıldığı merkezde 15. Kafkas Tüfek Alayı'nı kolayca yaran 29. Tümen Mamahatun'u aldıktan sonra Aşkale'ye ve Erzurum'a doğru giden karayolunda ilerledi. Güneyde 17. Tümen önüne kattığı Transkafkasya birliklerini Karasu'nun kolu Tuzla Çayı'nın geçtiği vadiye sürdü. Solda Barnakaban'dan çarpışarak çekilen Don Piyade Tugayı'nın inatçı direnişi nedeniyle Türklerin ilerleyişi daha yavaş oldu. Oradaki mevzileri tutacak olan 4. Plastun Tugayı tesadüf eseri önceden cepheye vardığı için Yudenic bu birliği hemen çarpışmaya sürerek Türk ilerleyişini durdurdu. Merkezde 39. Tümen'in kıdemli dört alayına çekilmeyi bırakıp dönme ve yeniden Türklerin karşısına dikilme emrini verdi; Derbentski ve Yelizavetpolski alayları Erzurum'a giden yolun her iki yanını, Kubinski ve Bakinski alayları ise Tuzla Vadisi'nin solunu tuttu. Türkler karayolunun Dumanlı Dağ'ın kuzeyine düşen kesiminde durduruldu. Sadece güney kesimdeki ilerleyiş büyük ölçüde piyadelere destek veren süvarilerin varlığı sayesinde sürdü; Bakinski Alayı'nın 4 Haziran'daki inatçı direnişiyle ilerleyiş orada durdu ve her iki taraf da çok ağır zayıyat verdi.

Böylece çarpışmalar kesildi; Türklerin barutu sanki birdenbire bitmiş gibiydi. Ancak Mamahatun, Erzurum yolunun Aşkale'ye doğru epeyce bir kısmı, bu yolu Tuzla Vadisi'nden ayıran Dumanlı Dağ ve Tuzla Vadisi'nin Zazlar Boğazı'na kadar olan kısmı Türklerin elinde kaldı. Bu da Bingöl dağ kütlesine, Oğnot'a (Karlıova), oradan da Hınıs'a ve Muş'a giden yollara ulaşmalarını sağladı. Vehip Paşa o kesime daha fazla birlik kaydırabilseydi, serüveninden daha da kazançlı çıkabilirdi; ama can alıcı anda ilgisi başka tarafa kaydı.

Ruslar birkaç hafta önce Trabzon'a zinde bir kuvveti, üçer taburlu dört alaydan ve bir topçu birliğinden oluşan 15.000 mevcutlu 127. Piyade Tümeni'ni çıkarmışlardı. Otuza yakın nakliye teknesini ve oldukça büyük bir refakat gücünü gerektiren bu önemli girişim pürüzsüzce yürütülmüş ve Azak Denizi kıyısındaki Mariyupol'da gemilere bindirilen birlikler Trabzon'un doğusundaki Kovata Koyu'nda karaya ayak basmıştı. Vehip Paşa 4 Haziran'da onu izleyen 123. Piyade Tümeni'nin de geç gelen bir Alman denizaltısının (büyük olasılıkla U21) saldırı girişiminin püskürtülmesinden sonra güvenle karaya çıktığını öğrendi. Bunun gidişatı önemli ölçüde değiştirmesi, Vehip Paşa'yı Erzincan'a dönüp seçeneklerini değerlendirmeye yöneltti.

Söz konusu zinde tümenler önceki yıl (Polonya ve Galiciya üzerinden) büyük ricatın ardından derlenen kırk küsur tümendeki ikisiydi. Tümenlerin

çoğu haliyle Avrupa cephesine aktarıldı ve Brusilov Hücumu için gerekli insan gücünü sağladı. Hazırlık yapılmaksızın 500 kilometre genişliğinde bir cephe boyunca girilen bu büyük çaplı ani saldırıda Rus Güneybatı Ordu Grubu Avusturya hatlarını yararak Dördüncü Orduyu yok edecek ve Yedinci Orduyu bozguna uğratacak.¹⁶ Tam da harekâtın başladığı gün, Erzurum'daki ve Karadeniz kıyı şeridindeki zaferlerin önemini sonunda gören Ştavka iki tümeni Yüdeniç'e gönderdi. Bu ilave birlikler çok açık seçik bir amaç, yeni bir önleyici darbe için istenmişti. Yüdeniç bu sefer Türklerin Muş-Bitlis ekseninde darbe indirmek için birliklerini toplamalarına fırsat vermeden Erzurum ve deniz arasındaki sol kanatlarını vurmak niyetindeydi. Mamahatun civarındaki kuvvetlerini yeniden düzenlemesi kısmen bu harekâta hazırlık içindi. Vehip Paşa'nın oradaki saldırısı bir tür şaşkınlık yaratarak durumu yeniden değerlendirmesine yol açtı, ama uzun vadede çok az farklılık yarattı; çünkü Üçüncü Ordu yine çuvalayıp düpedüz kan kaybına uğramıştı.

Vehip Paşa'nın İzzet Paşa'yla eşgüdümü sağlaması halinde durum çok farklı olabilirdi; ama görünüşe bakılırsa iki ordu birleşmek şöyle dursun, doğrudan irtibat kurmaya dönük bir girişimde bile bulunmadı. Enver Paşa'nın faaliyetleri denetleyecek bir ordu grubu komutanı atamaktan kaçınışının bedeli o noktada ortaya çıkmaya başladı. İzzet Paşa'nın emrine verilen kuvvetlerin henüz yarısını aldığı doğrudu; ama toplam beş tümenlik bu kuvvetin sadece XVI. Kolordu'ya bağlı ilk iki tümeni düşmanla karşı karşıyaydı. Eğer İzzet Paşa haziran ortalarındaki bir tarihte, Kemal'i Muş-Bitlis eksenini kapatmak üzere bırakarak Oğnot ve Hınıs arasında I. Kafkas Kolordusu'nun ve IV. Kafkas Kolordusu'nun sorumluluk alanlarının bittiği ve Yüdeniç'in en zayıf noktası olduğu söylenebilecek kesimde Vehip Paşa'nın sağ kanadıyla bağlantıya girme hedefiyle kuzeye saldırsaydı, olayların seyrini önemli ölçüde değiştirebilirdi.

Rusların Lazistan içlerindeki ilerleyişi Türklere küçük ama önemli bir kazanım sunmuştu: Cephe artık ağırlıklı olarak Müslüman yerli halkın Yüdeniç'e değil, Vehip Paşa'ya yakınlık duyduğu topraklar içindeydi. Dolayısıyla Türklerin istihbarat toplaması Ruslara kıyasla daha kolaydı. Vehip Paşa'nın kurmay heyetinin eldeki bilgileri derleyerek ortaya koyduğu tablo, Yüdeniç'in tertibatında zayıf noktanın V. Kafkas Kolordusu (Lyahov'un ilk baştaki birliğinin yanı sıra, Humurgan'da karaya çıkan iki Plastun tugayı ve Kovata Koyu'nda karaya çıkan iki tümen) ile II. Türkistan Kolordusu sınırlarının bittiği yerde olduğuna işaret ediyor gibiydi. Bayburt'tan Gümüşhane'ye

16 Enver Paşa Brusilov Hücumu üzerine, Alman başkomutanlık karargâhının Doğu Cephesi'ne Türk birlikleri gönderilmesi isteğini yerine getirdi. XV. Kolordu (iki tümen) Galiciya'ya, VI. Kolordu (üç tümen) Romanya'ya ve XX. Kolordu (iki tümen) Makedonya'ya olmak üzere, toplam 120.000 kadar Türk askeri gönderildi.

giden yol üzerindeki Balahor'un kuzeyinde yer alan bu kavşak noktasında az çok elverişli iki yol kuzeye yönelmekteydi. Biri Lyahov'un Of'ta kuşatılmasını kolaylaştırmasından çekindiği yol, diğeri ise Sürmeneye inen yoldu.

Vehip Paşa V. Kafkas Kolordusu'nu çevirmesini ve şansı yaver giderse tekrar denize doğru sürmesini sağlayacak bir altın fırsat olarak gördüğü bu durumdan yararlanmak üzere çabuk davrandı. V. Kolordu'nun en güneydeki 9. ve 13. tümenlerini Balahor'a sevk etti; orada X. Kolordu'nun seçme birliklerinin ve sınır muhafız müfrezelerinin katılmasından sonra dağlardan geçen iki yol boyunca kuzeye gönderdi. Bu kuvvet 26 Haziran'da Madur Dağı'nda karşılaştığı 19. Türkistan Alayı'nı, oldukça büyük sayısal üstünlüğüne rağmen ancak iki günlük şiddetli çarpışmayla aşabildi.

Derken Yudenic üç gün sonra bu belirli tehdide karşılık vermekten ziyade daha baskın çıkacak bir hamleyle, önceden en ince ayrıntıya kadar planladığı genel hücumun bütün alanda başlatılması emrini verdi. Ancak yine dosdoğru merkezde cepheden bir taarruz yolunu seçerek en büyük ağırlığı Bayburt'u odak alacak şekilde Çoruh ve Karasu arasındaki kesime verdi; maksadı Erzurum-Erzincan hattı boyunca Türk Üçüncü Ordusu'nu ikiye ayırmaktı. Bayburt'un hemen doğusunda, esas olarak Yukarı Çoruh (adının çağrıştırdığının aksine, ana nehrin yukarı çıkışı değil, bir kolu) ile asıl Çoruh arasında kalan 30 kilometre genişliğinde bir cepheye çoğu II. Türkistan Kolordusu'na bağlı 34 taburu sürecekti. V. Kafkas Kolordusu kuzeyde öngörülen Rus ilerleme hattına paralel hattı tutarak sağ kanadı oluştururken, I. Kafkas Kolordusu'nun unsurları Mamahatun ve Tuzla Vadisi yoluyla saldırıya geçecek ve sırtı güneyde dağlara dönük sol kanadı oluşturacaktı.

Hücum 2 Temmuz'da X. Kolordu'ya yönelik bir saldırıyla başladı. Ruslar kuzeyde 30. Tümen'e karşı biraz ilerleme sağladı. Bayburt'un doğusunda iki nehir arasındaki neredeyse aşılmaz dağlarda 32. Tümen'e karşı ilerleyiş o kadar iyi gitmedi. Yukarı Çoruh'un güneyinde 31. Tümen'e karşı ise çok az ilerleme sağlandı; Kruten komutasındaki Kuban Plastun tugayları Türk sağ kanadında XI. Kolordu'nun bir tümenini püskürterek Barnakaban'ı geri aldıysa da Saptıran'daki ikinci savunma hattında durduruldu. Vorobyev'in 4. Kafkas Tüfek Tümeni kararlı bir yarma hareketiyle Dencik'i geçerek, Bayburt'a giden ana yola 4 Temmuz'da ulaştı. X. Kolordu'nun açıkta kalan sağ kanadı düzenli ricatla çekilirken, önemli sayıda asker ve top kaybetti ve bozgun kısa sürede diğer kesimlere yayıldı. Vehip Paşa'nın 8 Temmuz'da merkezi kontrol edemez hale gelmesiyle, Türkler bütün cephe boyunca topyekûn ricata geçti. Bayburt 14 Temmuz'da kuşatıldı ve ertesi gün 17. Türkistan Alayı kasabaya girdi; Rus devriyeleri Gümüşhane'ye ve Kelkit'e giden yollar boyunca batıya doğru ilerlemeye çoktan başlamıştı.

Türk sol kanadında sadece Madur Dağı'ndaki yeni çıkıntı şiddetli çarpışmaya sahne oldu; 19. Türkistan Alayı'nın mevzilerine sızmış olan V. Kolordu'ya bağlı tümen, Humurgan'da karaya çıkan Plastun tugaylarının saldırısına uğradı. Rusların yavaş ama emin bir ilerleyişle püskürttüğü Türkler Bayburt ve Gümüşhane arasındaki yolda Kazakların görüldüğünü öğrenince kuşatılma riskinden kaçınarak çekildiler. Türkistan ve Kazak alayları hemen peşlerine düştü.

Buna karşılık, Yudeniç'in sol kanadında XI. Kolordu'ya bağlı üç tümenin Lyahov komutasındaki I. Kafkas Kolordusu'yla karşı karşıya geldiği Mamahatun önünde, Dumanlı Dağ'da ve Tuzla Vadisi'nde çarpışmalar başlı başına bir muharebeye dönüştü. Türk savunma mevzileri sağladı ve ilk kez ellerinde modern Alman obüsleri vardı; asker sayıları ise aşağı yukarı denkti. "Çarpışmada sabırsız, kayıpları umursamaz, çalkantılı ve hırslı kişiliğe sahip" Lyahov, Bayburt'a yönelik harekâtın sonuçlarını beklemek yerine, kuvvetlerini 5 Temmuz gecesi harekete geçirdi. Yelizavetpolski Alayı yol hattında, onun sağındaki Kubinski Alayı Akbaba Dağı'nda, Bakinski Alayı ise Tuzla Vadisi'ndeki Transkafkasya Tugayı'yla irtibatını koruyan güney iki Kazak alayıyla birlikte Dumanlı Dağ'ın doğu yamacındaydı. Hiçbiri önemli bir ilerleyiş sağlayamadı; ertesi gün Türkler sıkı bir karşı saldırıya geçerek Rusların elde ettiği alanın büyük bölümünü geri aldı ve 7 Temmuz boyunca bastırdı. Lyahov son yedekleri olan Derbentski Alayı'nı çarpışmaya sürmek zorunda kaldı ve kilit konumda gördüğü Akbaba Dağı'na dönük bir gece taarruzu planladı.

Sonuçta büyük ölçüde kendi komuta becerisinden ziyade askerlerinin cesareti sayesinde, biraz çaresizlikten başvurduğu tedbir çok işe yaradı. Kubinski ve Derbentski alaylarının dağdan söktüğü Türkler ağır kayıplar vererek Mamahatun'a kaçtı; onların çekilmesiyle güneydeki 17. Tümen'in kanadı saldırıya açık hale gelince Bakinski ve Kazak alayları oradaki Türkleri de püskürttü. Derbentski Alayı 10 Temmuz'da Mamahatun'u alırken, Yelizavetpolski Alayı Peçerîç'e ve Bakinski Alayı Çerme'ye vardı. Cephe boyunca topyekûn ricata geçen Türkler can havliyle Kotur'daki Karasu Köprü'ne önleri kesilmeden önce ulaşmaya çalıştılar.

Oraya varıldığında, IX. ve XI. kolorduların morali oldukça bozuk beş alayı nehrin yukarısındaki bayırlarda bir savunma mevzisi oluşturdu. Mevziye çıkan yolların geniş bir cephede taarruza fırsat vermemesi nedeniyle bu umutsuz direniş ciddi bir engel yarattı. Lyahov bu sefer sabırsızlığını dizginledi. Saldırı için seçtiği Bakinski ve Kubinski alayları 13 Temmuz gecesi harekete geçti. Ertesi sabah ulaşılan mevzide cansız yatan birçok Türk askeri bulundu ve sağ kalanların birçoğu da esir alındı; öbürleri dağılarak Erzincan'a doğru kaçmıştı. Sonuçta Rusların üçte birini yok ettiği ya da esir aldığı Türk Üçüncü Ordusu bu yenilgiyle bir muharip kuvvet olmaktan çıktı; sırf Lyahov'un karşısındaki

birliklerin kaybı 12.000 kişiydi. Yudenic'in sonraki haftalarda karşı karşıya geleceğini bildiği İzzet Paşa komutasındaki ikinci Ordu'yla çarpışırken sol taraftaki bir müdahaleden korkmasına artık gerek yoktu. Hattı Pontus Dağları boyunca Trabzon'un batısındaki Karadeniz kıyısından Doğu Fırat'a kadar sağlamlaştığı için Erzurum'da stratejik yedek güç olarak tuttuğu 5. Kafkas Tüfek Tümeni'ni Tuzla Vadisi'nin güneyinde I. ve IV. Kafkas kolorduları arasındaki boşluğu doldurmak üzere Oğnot'a doğru gönderebildi.

Böylece 15 Temmuz'da Yudenic'i memnun edecek bir durum ortaya çıktı ama Kuzeydoğu Anadolu'daki harekât henüz bitmiş değildi. Türk saflarındaki karışıklığın V. Kolordu'ya yayıldığı kısa sürede anlaşıldı; Torul'u savunmak için hiçbir girişimde bulunulmadı ve orada buluşmuş iki tümenin aksi yön- lere doğru çekilmesi, hiç abartısız bir tugayın geçmesine yetecek bir boşluk bıraktı. Kuzeyden V. Kafkas Kolordusu'yla birlikte ilerleyen 1. Plastun Tugayı orayı zorlarken, bu kuvvetin diğer unsurları kanatlarda ilerleyerek önlerine kattıkları Türk birliklerini Gümüşhane'ye doğru sürdüler ve kasabayı 18 Temmuz'da ele geçirdiler. O kadar uzağa böylesine çabuk çekilmek zorunda kalacaklarını hiç akıllarından geçirmemiş olan Türklerin yok edecek zamanı bulamadığı büyük miktarda erzak ve levazım Ruslara kaldı.

Üstelik bozgun sürdü. Yine 15 Temmuz'da 17. Türkistan Alayı Bayburt'tan geçmiş ve V. Kafkas Kolordusu'yla bağlantıya girmek üzere Gümüşhane'ye giden yolda ilerlemeye başlamıştı. O sırada neredeyse iki haftadır çarpıştığı için çok acele etmedi ve ancak dört gün sonra Balahor'da Türk artçılarıyla karşılaştı. Savaşma azmi kalmamış Türkler kaçarken, yeterince soluklanmış Ruslar peşlerine düştü. Takip Kokanis'i geçtikten sonra da sürdü ve ertesi gün talihsiz kaçaklar güneyden gelen bir yolun Bayburt'tan Gümüşhane'ye giden yolla buluştuğu Pirahmet yakınındaki kavşağa, tam da batıdan yaklaşan 2. Plastun Tugayı'nın ve 19. Türkistan Alayı'nın kendi avına, V. Kolordu'nun kalıntılarına yetiştiği sırada vardı. Yaşanan epeyce karışıklık, doğudan 17. Türkistan Alayı'nın gelişiyile daha da arttı. Sağ kalan Türkler 40 kilometre güneydeki Kelkit'e Ruslardan önce varma umuduyla dağların yolunu tuttular. Bu arada 18. Türkistan Alayı da Bayburt'tan Reşdi yoluyla batıya doğru kaçan 32. Tümen'in kalıntıları peşindeydi. Orada yakalanan Türkler dönüp çarpışılar ve kanatta 4. Kafkas Tüfek Tümeni tarafından kısıtınıncaya kadar ellerinden geldigince karşı koydular. Ardından çözölüp kaçmalarına karşın Kazak süvarilerinden kurtulamadılar; orada can vermeyenler arkadan gelen piyadelere hevesle teslim oldular. Ruslar mecal kalmamış bacaklarının elverdiği hızla batıya doğru ilerleyişi sürdürdüler. Pulur'un batısında başka bir kaçak Türk kafilesine yetiştiler ve ardından Kelkit'e yönelerek batıya doğru Orta Anadolu içlerine giden bir yola hâkim konumundan dolayı oldukça stratejik öneme sahip kasabayı 23 Temmuz'da aldılar.

Asıl hedef olan Erzincan'ı alma görevi verilen 39. Tümen'in kıdemli askerleri, 4. Plastun Tugayıyla birlikte Kotur'un doğusundaki mevzilerinden 19 Temmuz'da yola çıktılar. İlk iş olarak denize döküldüğü noktadan daha binlerce kilometre uzakta büyük bir akarsu halindeki Fırat'ı aşmaları gerekti; geri çekilen Türkler Ortaçağ'dan beri geçişi sağlayan köprüyü havaya uçurmayı başarmışlardı. Bu arada Rus istihkâmcılar hızlı akan nehrin göğüs hizasındaki derin suları üzerinde geçici bir ahşap köprü kurmak için gece gündüz çalışmış ve mucize sayılacak bir sonuca varmışlardı. Yine de piyadelerin, toprakların ve tümen ağırlıklarının geçişi tam üç günü aldı ve üstelik askerlerin yarısı akarsuyu olabildiğince sığ yerlerden geçmek zorunda kaldı. Şehrin ortasında yer aldığı verimli yüksek ovayı aşmak üç gün daha sürdü. 25 Temmuz sabahı 39. Tümen'in öncü birlikleri şehri görünce topçuların yetişmesini ve teslim olmaya zorlayıcı uzun bombardıman sürecine girişmesini bekledi. Ancak buna gerek olmadığı anlaşıldı. Vehip Paşa çoktan kuvvetlerini tahliye etmiş ve Rusları Sivas'a ya da Harput'a doğru bir yarma hareketine girişmeleri halinde durdurma umuduyla 25 kilometre batıda toplamaya başlamıştı.

Erzincan 25 Temmuz'da öğleye doğru Rusların eline geçti; Derbentski Alayı doğudan ulaşan ilk birlik oldu ve kuzeyden gelen 17. Türkistan Alayı ona katıldı. Asker akışı artınca Lyahov Türk artçıların azmini sınamaya çalıştı ve top donanımı iyi olan gözü kara askerlerin inatçı direnişiyle karşılaştı. Onları 28 Temmuz'a kadar kısa bir mesafeye geriletebildi, ama o sırada Yudenic bu kadarının yeterli olduğuna karar vermiş ve kısa bir süre sonra güneyde, Van Gölü'nün batısında yeni bir hasımla kapışmak zorunda kalacağını bildiğinden kazanımlarını pekiştirmeye girişmişti.

Bu bağlantılı muharebeler dizisine Türklerin verdiği adla Çoruh Harekâtı sırasında, tahminlere göre Vehip Paşa 17.000 ölüm ve yaralı ile buna yakın sayıda esir verdi; ayrıca tam sayısı bilinmemekle beraber, kesinlikle binlerce askeri de silah arkadaşlarını yüzüstü bırakıp fırlattı. Başında olduğu Üçüncü Ordu kâğıt üzerinde hâlâ 15 tûmenden oluşsa bile, aslında emrinde hiçbirinin mevcudu bir alayı geçmeyen ve Erzincan'ın batısındaki kırsal alana dağılmış dört ya da beş tûmenin kalıntıları vardı. X. Kolordu'nun muhtemelen en fazla 5.000 kişiyi bulan kalıntıları Kelkit'in batısında, V. Kolordu'nun sayıca bir hayli azalmış iki tûmeni de Trabzon'un epeyce batısında kıyıya yakın kesimdeydi. Sıkıntılı yazın ilerleyen aylarında firarlar daha da arttı; eylül itibarıyla firarilerin silah altındaki askerlere oranı belki ikiye bir düzeyindeydi.

Enver Paşa Erzurum'un düşüşünü izleyen haftalarda Doğu Anadolu'da ikinci bir ordu oluşturma ve ikinci bir cephe açma fikrini tasarladığında, Rus cephe hattı güneyde Eleşkirt Vadisi'nden Malazgirt'e, batıda Malazgirt'ten

Hınıs'a ve Bingöl dağ kütlesi civarına, kuzeyde de Erzurum'un batısına ve Bayburt'un doğusuna kadar uzanmaktaydı. Kıyı şeridinde Lyahov'un kuvvetleri Trabzon'un 50 kilometre kadar ötesinde bir noktaya ulaşmıştı. Bu durum Enver Paşa'nın tasarladığı ve yeni ordunun komutanı Ahmet İzzet Paşa'ya talimatla bildirdiği karşı taarruzun parametrelerini belirledi. Esas itibariyle Vehip Paşa Rusları mevzilerinde tutarken, İzzet Paşa Muş-Hınıs-Köprüköy eksenini boyunca saldırıya geçecek, Yudenic'i sol kanadında sıkıştırarak, Rusların ulaşım hatlarını kesecek, Erzurum'u geri alacak ve ardından Karadeniz kıyısına ilerleyecekti.

Türklerin o zamana kadar bölgedeki genellikle düşük performansı göz önünde tutulduğunda, kesinlikle iddialı olmasına karşın böyle bir planda ilke olarak bir terslik yoktu. Asıl sorun planın uygulanmasından önce Yudenic'in sağlayabileceği ilerleyişi hiç kimsenin, en başta da başkomutanın hesaba katmamasıydı. İkinci Ordu'nun bu işe girebilecek güce eriştiği sırada plan uygulanabilir olmaktan çıktı; Bingöl dağ kütlesi artık Türk kanadını değil, Rus kanadını korumaktaydı ve kuzeye ilerlemek için orayı ya da hemen batısına düşen aynı ölçüde zorlu Dersim (Mercan) sıradağlarını aşmak şarttı.

Enver Paşa'dan Diyarbakir'de karargâh kurma talimatı alan İzzet Paşa'nın Diyarbakir yerine Harput'u (Elazığ) seçmesinin sebebi sadece Malatya üzerinden sağlam bir yolla indirme istasyonuna daha yakın olması değil, Vehip Paşa'nın karargâhını kurduğu Erzincan'la bağlantılarının daha iyi olmasıydı. Daha önce belirtildiği üzere, komutasına verilen ilk birlikler harekât alanına marıta varmaya başladı; ama bu kuvvetin bir kolorduya varması mayısı, iki kolorduya varması haziranı ve dokuz piyade tümenine,¹⁷ bir süvari tümenine ve toplarının çoğu dağ savaşına elverişsiz beş topçu taburuna sahip II., III., IV. ve XVI. kolordularla tam mevcuda kavuşması temmuz sonlarını buldu.

İlkbaharın tozlu yaza döndüğü ve Vehip Paşa'nın Üçüncü Ordu'sunun acımasızca sindirildiği sırada İzzet Paşa'nın İkinci Ordu'sunun mevcudu büyümekteydi. Bütün gayretiyle birliklerini düzenleyip dağıtmakla meşgul görünen İzzet Paşa, iki ay boyunca Vehip Paşa'nın gittikçe umutsuz hale gelen yardım çağrılarına kulak tıkadı. Ona takviye göndermekten sürekli kaçınması belki anlaşılabilir; anlamlı bir şaşırtma hücumuna girişmemesini ise sonraki gelişmeler ışığında ciddi bir stratejik hata saymak gerekir muhtemelen. Girişeceği harekâtı Yudenic'in Vehip Paşa'yı haklamasına kadar geciktirmekle, Rusların karşısına (belki yorgun olsalar bile, sıkı bir zaferler zincirinden geçmiş) askerler sevk etmelerine fırsat verdi ve bu süreçte elde

17 II. Kolordu (11. ve 12. piyade tümenleri), III. Kolordu (1., 14. ve 53. piyade tümenleri) IV. Kolordu (47. Piyade Tümeni) ve XVI. Kolordu (5., 7. ve 8. piyade tümenleri). İkinci Ordu'nun henüz sınanmamış tek unsuru olan IV. Kolordu'ya bağlı diğer iki tümen, yani 48. ve 49. piyade tümenleri düzenlenip eğitildikleri Trakya'dan daha yeni yola çıkmışlardı.

etmiş olabileceği her türlü sayısal, stratejik ya da taktik avantajı yitirdi. Daha da kötüsü, sonunda çarpışmaya girdiğinde kuvvetlerini kolordu büyüklüğünde üç gruba ayırması ve ayrı ayrı cepheye sürmesi felaketle sonuçlandı.

Bingöl/Dersim dağ kütlesi, yani Doğu Fırat ve Batı Fırat havzalarını ayıran sıradağlar her açıdan zorlu bir engeldir. Yüksekliğinin sadece birkaç tekil noktada 3.500 metreyi geçmesine karşın, ana omurgası nadiren 2.500 metrenin altına iner. Üstelik 20. yüzyılın başlarında az çok yeterli güzergâhlar bile çok azdı; doğu-batı eksenli yollar hiç yokken, kuzey-güney eksenli yollar birkaç taneydi. Kayda değer nüfusa sahip yerleşim merkezleri Köprüköy'den Muş'a giden yol üzerindeki Hınıs'ın 30 kilometre batısına düşen Gümgüm (Varto), oranın 65 kilometre batısında, Diyarbakir'den Erzurum'a giden yol üzerindeki Oğnot ve esasen bir çıkmaz vadide yer alan 60 kilometre batıdaki Kiğı'ydı.

İzzet Paşa'nın oluşturduğu üç harekât grubunun en zayıfına (14., 47. ve 48. piyade tümenlerinin yanı sıra böyle bir arazide ancak sınırlı yararı olan 3. Süvari Tümeni) kuzey yönünde Kiğı'ya doğru ilerleme görevi verildi. Bu ücra dağ kasabası, grubun Trakya'dan uzun yolculuğundan sonra toplandığı Harput'un doğusundaki Palu'ya zar zor kullanılabilir yollarla bağlanmaktaydı. Şartların daha da kötüleştiği kuzeyde, dağ kütlesinin omurgası boyunca ve ötedeki Endres (Peri Suyu) Vadisi'ne inişte sadece taşlık ve pek belirgin olmayan çoban patikaları vardı. 47. ve 48. tümenlerin dağ savaşının zorluklarına alışkın olmayan tecrübesiz askerlerinin böyle arazilere aşına dağlılar karşısında çok zayıf kalmaları kaçınılmazdı.

İkinci grup (1., 11., 12. ve 49. piyade tümenleri) doğuya Palu'dan Çapakçur'a (Bingöl) ve Sımsor'a yürüyecek, ardından sola dönüp 50 kilometre ötede, aynı adlı çayın vadisinde yer alan Oğnot'a yönelecekti. Oğnot'tan sonra yol dağlık omurgadan geçerken gittikçe zorlaşmakta ama (daha ötede Tuzla Vadisi'ne açılan) Endres Vadisi'ne inince, Erzurum'a doğru pek kolay olmasa bile kullanışlı bir güzergâh sunmaktaydı.

Mustafa Kemal komutasındaki üçüncü harekât grubu (5., 7. ve 8. piyade tümenlerinin yanı sıra karman çorman yardımcı birlikler ve düzensiz birlikler) özellikle Bitlis ve Muş şehirlerini hedef almak üzere güneydoğu kesimine yoğunlaşacaktı. Harekât alanına varmış ilk zinde birlikler olan 5. ve 8. tümenler Bitlis'in güneyinde, Diyarbakir'e giden yol üzerindeki Siirt çevresinde toplanırken, 7. Tümen Palu'nun 60 kilometre kadar doğusunda, Diyarbakir-Erzurum yolunun Harput'tan Muş'a giden yolla kesiştiği Sımsor'a konuşlanacaktı.

İzzet Paşa'nın birinci ve ikinci gruba bağlı birlikleri ileri sürmeye başladığı haziran sonlarında, Mustafa Kemal'in 8. Tümen'ine bağlı unsurlar Muş'a 10 kilometre mesafedeki Kurtik Dağı'na yerleşmişti. Bingöl/ Dersim zincirinin güney vadilerinde artan devriye faaliyetinin alarına geçirdiği Yudenic, Yukarı

Oğnot Vadisi'ne asker sevk etmeye başladı ve Türklerin Muş'un güneyindeki mevzilerinden sökülmesi emrini verdi. Bu 13 Temmuz'da Türklerin bini aşkın esir verdiği bir gece taarruzuyla sağlandı. Kilit şehre yönelik yakın tehdidin ortadan kalkması üzerine Yudenic oraya gönderdiği tugayın bir kısmını Oğnot harekâtına yönlendirdi. 66. Piyade Tümeni'ne bağlı üç alay Gümgüm'ün batısında yer alan ve 40 kilometre kadar ötedeki Oğnot'a sağlam yollarla bağlanan Gundemira Ovası'na vardı; Erzurum'da yedekte tutulmuş olan 5. Kafkas Tüfek Tümeni orada bu kuvvete katıldı. Muş'un 20 kilometre kuzeybatısında, Murat Vadisi'ndeki Ziyaret'e gönderilen 5. ve 6. Kafkas tüfek alayları oradan Çapakçur'a doğru ilerleyecek ve o sırada Ziyaret'i Gundemira'dan ayıran haşin Şerafeddin Dağları'nın bir kolu üzerindeki Boğlan Geçidi'ne sevk edilmiş Türk 7. Tümeni'nin Muş'a yönelmesi halinde onunla çatışmaya girecekti.

Yudenic 29 Temmuz'da, yani Erzincan'dan daha batıya geçmeme kararı verdiği günün ertesinde doğudaki birliklerine Türklerle temasa girmek üzere ilerleme emrini verdi. Oğnot Vadisi'nde Türk 12. Tümeni'yle karşı karşıya gelen Ruslar ilk başta pek mesafe alamadı; ama 1 Ağustos'ta öğleden sonra Türk savunma hatlarının merkezini yardı ve Oğnot kasabasını aldı. Bunun üzerine Türkler vadinin aşağısına düzenli çekilirken sadece bir avuç esir verdi. Ziyaret'te bulunan 5. ve 6. Kafkas tüfek alayları da batı yönünde Boğlan Geçidi'ne doğru hareket etmeye başlamıştı ve Türk 7. Tümeni'yle karşı karşıya gelecek gibiydi. Ama İzzet Paşa 7. Tümen'e zayıf bir çıkıntı oluşturma riskine girmek yerine ricat etmesini ve 12. Tümen'le aynı hatta kalıp birleşmesini bildirdi. Aynı gün Mustafa Kemal'e 5. ve 8. tümenlerle güneyden, Siirt yönünden Muş'a ve Bitlis'e ilerleme talimatını verdi. Oğnot grubunun geri kalan üç tümenine hızla hareket edip Oğnot Vadisi'nde iki ya da üç gün içinde bir karşı taarruza hazır hale gelme, Kiğı kuvvetini oluşturan 47. ve 48. tümenlere ise asıl hedeflerine ilerleme emrini gönderdi.

Yudenic bu son gelişme karşısında, Türklerin sırtı aşmaları halinde bir tıkama kuvveti işlevini görmek üzere, IV. Kafkas Kolordusu'nun unsurlarını ve (girişken Volosinov-Petriçenko'nun komutanlığına getirilmesiyle 6. Kafkas Tüfek Tümeni'ne dönüştürülen) 1. ve 2. Transkafkasya tugaylarını Endres Vadisi'ndeki Melikan'a sevk etti. Şeytan Dağı'nın öbür ucunda ve Kiğı'nın kuzeydoğusunda yer alan Melikan'da, bu birliklere Mamahatun'dan Tuzla Vadisi'nin yukarısına ilerleyen Don Piyade Tugayı, bir Kazak tugayı ve 4. Plastun Tugayı'na bağlı iki tabur katılacaktı. Ayrıca gözü kara Albay Kruten'e dört Kuban Plastun taburuyla, karayollarından ve böylece muhbirlerin dikkatinden uzak kalacak şekilde, Erzincan'dan dosdoğru Kiğı'ya 200 kilometrelik sıkı bir yürüyüş için yola koyulmasını bildirdi.

Mustafa Kemal'in tümenleri Muş'a ve Bitlis'e yönelik hücumu 2 Ağustos'ta başladı. Bitlis önünde Nazarbekov'un komutasında, sahra toplarıyla ve obüs-

lerle desteklenen ve 6. Kafkas Tüfek Alayı'na bağlı bir taburun yedekte beklediği hazır mevzilerdeki 7. ve 8. Kafkas tüfek alayları vardı. Ancak Nemrut Dağı'ndaki patikalar ve Mutki yoluyla sağından ve Van Gölü'ne bir güzergâh sunan Güzel Vadi yoluyla solundan çevrilme korkusu içine girdi. Daha güvende olmak için o gece karanlıktan yararlanarak, Bitlis'in beş kilometre kadar ötesinde ve Bitlis Vadisi'nin baş tarafına yakın bir yerdeki Basan köyüne çekildi. Ertesi sabah Türkler bir direnişle karşılaşmaksızın tekrar Bitlis'e girdiler.

Muş önünde ise 13 Temmuz'da Kurtik tepelerini geri almış olan Albay Potto komutasındaki 261. Ahulginski Alayı mevzilerini tutmaya devam etti. Karşısındaki 8. Tümen'in sayısal üstünlüğüne rağmen, arazi yapısı yüzünden Türklerin mahrum olduğu topçu desteğiyle, hücumun ilk üç günü boyunca direnerek Türklere orantısız düzeyde zayıyat verdirdi. Ama 5 Ağustos'ta savunma hatlarına sızmalar oldu; derinliğine gücü bulunmayan Potto şehrin epey ötesindeki mevzilere çekilmek zorunda kaldı ve Bitlis gibi Muş da başka bir direniş olmaksızın Türklerin eline geçti.

Bitlis'i ve Muş'u geri almak sadece Mustafa Kemal'in XVI. Kolordu'sunun değil, bütün İkinci Ordu saflarında Türklerin de moralini oldukça yükseltti. Rusların moralini ise bu süreçte verdikleri kayıpların düşük olmasına karşın sarstı. Ancak Oğnot Vadisi'ne sevk edilen kuvvetler Türk 12. Piyade Tümeni'ni geriletmeyi sürdürdü. Derken 6 Ağustos'ta, öncü birliklerinin aşırı açığa düşmesinden çekinen Yudenic, Oğnot boyunca ve Boğlan Geçidi'ne doğru ilerleyişlerin durdurulması emrini verdi ve harekâta katılan beş alaya Şerafeddin Dağları'nın doğu yamaçlarına çekilmeye hazır olma uyarısında bulundu. Ertesi gün çekilmeye ilişkin icra emrini bildirdi. İzzet Paşa'nın daha girişken olması halinde geri çekilen Rusların canını çok yakmış olacağı söylenebilir; ama çabuk davranması gerekirken oyalandı. 7. Tümen 5. ve 6. Kafkas tüfek alaylarını Ziyaret'e kadar gayet gevşekçe takip etmekle birlikte, daha öteye geçmeyerek durdu ve Muş'un kuzeybatısında 8. Tümen'in sol kanadıyla bağlantı kurdu. Bu arada 66. Tümen'e bağlı alayların çekilmesinden epey sonra Oğnot'a varmış olan Türk 1. ve 49. tümenleri vadinin dışında takibe girişmekten bile kaçınarak Boran'a ve Bingöl Kalesi'ne doğru devriye ve keşif faaliyetleriyle yetindi. Erzurum'dan Yukarı Endres Vadisi'ne varmakta olan 5. Kafkas Tüfek Tümeni'nin öncü birliğiyle karşılaşınca sayısal üstünlük karşısında geri çekildi.

Yudenic'in Yukarı Endres Vadisi'ne yönlendirdiği birlikler 5. Kafkas Tüfek Tümeni'nden ibaret değildi. Sibiry Kazak Tugayı Erzurum'dan oraya doğru gelmekteydi ve onu Kelkit'ten beş günlük sıkı yürüyüşle bölgenin merkezine ulaşmış olan 4. Kafkas Tüfek Tümeni izleyecekti. Bu iki birliğin varışıyla, Şeytan Dağı'nın kuzeyindeki Rus kuvvetleri aşağı yukarı dört tümene denk olacaktı. İzzet Paşa daha 6 ya da 7 Ağustos'ta kuvvetlerini Bingöl Kalesi'ne ve oradan Çatak'a sürerek Yudenic'e düpedüz baskın çıkabilirdi; ama bu yola

gitmeyip tam bir hafta bekleyince hem inisiyatifi hem gerek duyduğu sayısal üstünlüğü kaybetti. Yine de üstün gelmenin eşğine kadar vardı; öndeki 5. Kafkas Tüfek Tümeni muharebe tecrübesinden yoksun yeni bir birlik olduğu için ağır kayıplar verdi ve püskürtüldü. Ardından Sibirya Kazak Tugayı'nın ve 2. Plastun Tugayı'nın destek için yetişmesi gidişatı tersine çevirdi. Yukarı Oğnot Vadisi'ne girdiklerinde sayısal üstünlüğe ve etkili süvari gücüne sahip olan Ruslar, süvarileri olmayan Türkleri kısa sürede kasabaya doğru getirdi. Muharebeye sürececek yedekleri kalmayan İzzet Paşa 16 Ağustos'ta artık yenilmiş sayılırdı; ama bunu kavrayamayarak kuvvetlerini çekmemesi daha ağır kayıplar vermesine yol açtı.

Oğnot grubuna ayak uydurma emrini almış olan 47. ve 48. tümenler bunu başaramadılar; Kiği'ya doğru 5 ve 6 Ağustos'ta yola koyulduklarında bir hayli gecikmiş durumdaydılar. Karşılarına çıkacak olan Voloşinov-Petriçenko ise her zamanki güvenilirliğiyle 6. Kafkas Tüfek Tümeni'ni Melikan'a vaktinde yetiştirmiş ve süvarileri Şeytan Dağı'nda devriyeye çıkmıştı. Yudenic'in isteklerini kestirmekte hiç tereddüt etmeyen Voloşinov-Petriçenko'ya tam güven duyması boşuna değildi. Nitekim süvarileri Kiği'da Türk askerlerinin bulunmadığını bildirince, birliklerine dağları aşip kasabayı işgal etme emrini verdi. Böylece Türkler 15 Ağustos'ta Kiği'ya yaklaştıklarında, kolayca ele geçireceklerini sandıkları topraklar için çarpışmalarının gerekeceğini gördüler. Küçük bir sayısal üstünlük taşımalarına karşın, sahra topraklarını vadiden yukarıya sürüklemenin imkânsızlığı nedeniyle etkili topçu desteğinden yoksundular; Rus dağ bataryalarının saflarında yarattığı karışıklık yüzünden dar geçitlerde kümeleşmek zorunda kaldılar. Bununla birlikte birkaç gün azimle direnerek Ruslara ciddi kayıplar verdirdiler; Ruslar yavaş olsa bile süren Türk ilerleyişini durdurmakta aciz gibiydiler.

Gidişat Albay Kruten'in ve Kuban Plastun Alayı'nın 20 Ağustos'ta gelişiyi tersine döndü. Erzincan'dan yola çıkan bu alay iki haftayı aşkın bir sürede, büyük bir bölümü Kürt çobanların bile çok az ayak bastığı yolsuz dağ yamaçlarında 200 kilometrelik mesafeyi yürümüştü. Yudenic'in istediği gibi Türkleri tam bir şaşkınlığa uğratan bu kayda değer başarı Voloşinov-Petriçenko'ya hücumla geçmek için gerek duyduğu sayısal üstünlüğü sağladı. Ancak ilk baştaki Rus iyimserliği kısa sürdü; çünkü arazi yapısı saldırıdan çok savunmaya uygundu; sonraki on gün iki tarafın da önemli üstünlük sağlayamadığı tatsız bir senaryoyla geçti, ta ki eylülde Türklerin 14. Piyade Tümeni'nce takviye edilmesi Rusları bir kez daha pes etmeye zorlayıncaya kadar. Derken birkaç gün sonra yine Erzincan'dan yola çıkan ama daha dolambaçlı olmakla birlikte daha kolay bir güzergâh izleyen 156. Piyade Alayı'nın gelişiyi bu sefer Rus safları yeniden güçlendi. Gelgelelim, Yelizavetpolski Alayı gibi muharebede pişmiş, gedikli bir birliğin katılması dahi dengeyi değiştirmeye

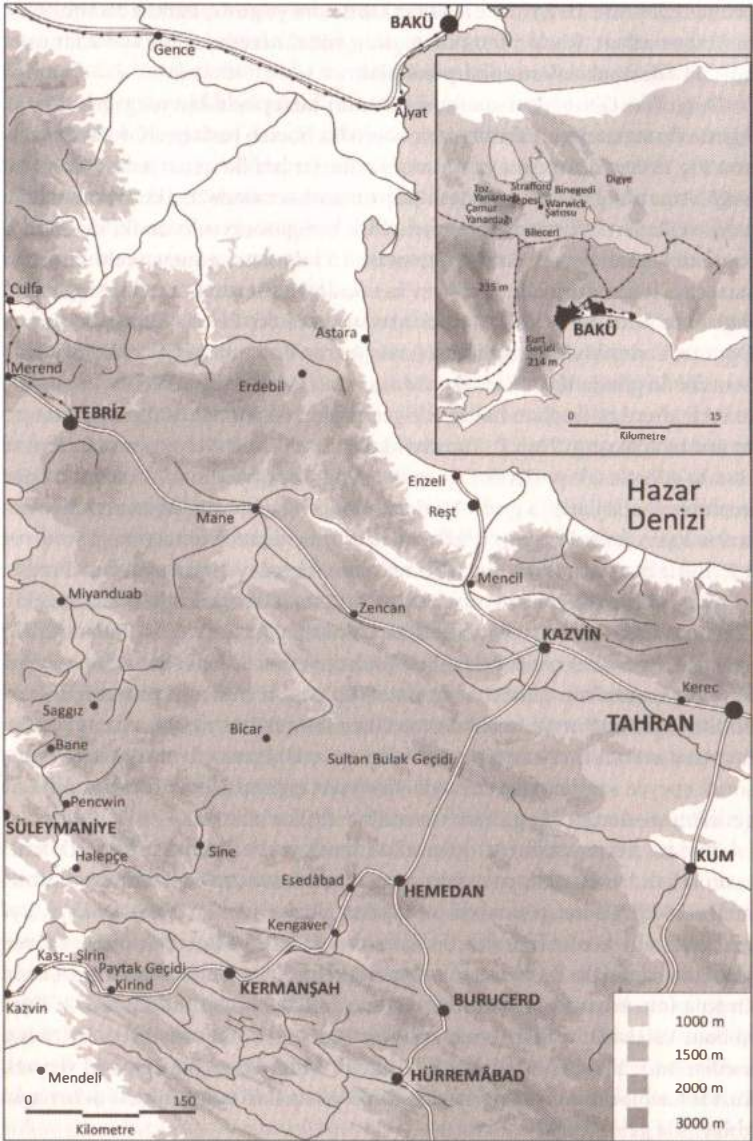
yetmedi. Durum 10 Eylül'de açık bir kilitlenmeye girdi; Türkler Horhor Çayı hattını tutarken, Ruslar Temran'ın güneyinde, neredeyse bir ay kadar önce bulundukları mevzilere çakılıp kaldılar.

Doğudaki Oğnot Vadisi'nde, kasabanın kuzeyinde kuvvet yığınağını 18 Ağustos'ta tamamlayan Vorobyev üç yönlü bir hücum başlattı. Türklerin yedekteki 11. Tümen'i çarpışmaya sürmesiyle Ruslar her iki kanatta ciddi kayıplar verdi. Ama altı gün süren şiddetli çarpışmanın sonunda merkezdeki kol hattı yardı ve kanattan çevirmeye girişen Türk birliğini çevirdi; on iki saat içinde topyekûn ricata geçen Türkler Oğnot'un 15 kilometre güneyindeki Elmalı'ya varıncaya kadar durmadı. Vorobyev'in niyetleri konusunda sürekli bilgilendirdiği Yudenic, 5. ve 6. Kafkas tüfek alaylarına ve 66. Piyade Tümeni'ne, onun Oğnot'a ilerleyişiyle eşzamanlı olarak tekrar hücumla geçme emrini verdi. Sonraki iki günde Kafkas alayları Muş'un kuzeyinde Murat Nehri üzerindeki önemli köprüyü (sağlam halde) ele geçirirken, 66. Piyade Tümeni Ziyaret yakınında karşılaştığı Türk 7. Tümeni'ni dağıtıp püskürttükten sonra Boğlan ve Haraba yoluyla takip ederek Oğnot Vadisi'nde Vorobyev'in sol kanadının öncü unsurlarıyla bağlantıya girdi. Merkez (Oğnot) grubunun sağ kanadı böylece açıkta kalan İzzet Paşa'nın çekilme emri verme dışında bir seçeneği yoktu ve 1 Eylül'de grup harekâta başladığı noktanın neredeyse tam aynısına döndü.

Rus sağ kanadında Nazarbekov hiç direnmeden bıraktığı Bitlis'ten çekildikten sonra daha da gerileyerek önce Basan'dan Tatvan'a ve ardından Ahlat'a geçmişti. Kuzeydeki ve batıdaki Rus kazanımlarına ve belki daha da önemlisi, Türk 5. Tümeni'nin güneybatıda daha sağlam bir mevziye yerleşmek üzere Bitlis'ten çekildiğine dair haberlerini alınca son çekilme noktasından geri döndü. Ama aylarca birlik değişimi olmaksızın tek başına yürüttüğü harekâttan sonra epeyce azalmış mevcuduyla Tatvan'da çakılıp kaldı; Türkleri daha da getirmeye dönük bir girişim neredeyse intihar olacaktı.

Böylece her üç cephe de durum kilitlendi ve 26 Eylül'de düşen ilk karla kışın erken bastırması, pata durumu çıkmaza dönüştürdü. Türkler muhtemelen 100.000'i hiç geçmeyen bir toplam gücüne en az 30.000 ölü ve yaralıya mal olan altı kûsur haftalık bir harekâtı geçerli gösterecek bir kazanımı pek elde edemedi. Bu her açıdan bir felaketti; belki Vehip Paşa'nın Üçüncü Ordu'sunun başına gelen türden bir facia olmasa bile, Kafkasya'daki Türk hücum harekâtının fiilen sona erdiğine işaret eden bir musibetti. Eylül bitmeden önce Mustafa Kemal'in 8. Tümen'e Muş'tan çekilme emrini vermesi Türklerin moraline son darbeyi indirdi ve Ruslar terk ettikleri şehri aynı kolaylıkla geri aldılar.

Yetersiz kışlama alanlarına giden Türklerin yüzünde yenilgi belirtileri vardı ve bu yenilginin beraberinde Anadolu'nun işgalini getireceği neredeyse kesindi...

Harita 13. Kafkasya-Azerbaycan ve Batı İran

Ermenistan, Azerbaycan ve İran

Eylül 1916 sonlarında Büyük Savaş'ın üçüncü kasvetli kışı erken bastırıldığına, Türkler Ermenistan'da ve Doğu Anadolu'da müşkül ve vahim arası bir konumdaydı. Sadece dokuz ay içinde ikinci ve Üçüncü orduların belki 100.000 askerini kaybederken, bölgenin en önemli kalesini ve tek büyükçe limanını da içine alan on binlerce kilometrekare toprağın Ruslar tarafından istila edilmesini önleyememişlerdi. Rus ilerleyişinin batıya doğru sürmesi kaçınılmaz gibiydi.

Dört cephede¹ yürütülen bir savaşın neredeyse iki yılı doldurduğu o aşamada, birliklerin açığını asker alımıyla kapatmak gerçekçi bir ihtimal değildi ve Harbiye Nazırı Enver Paşa bunun yerine büyük çaplı bir yeniden düzenlemeye onay verdi. Vehip Paşa daha kötü durumdaki Üçüncü Ordu üzerinde 10 Eylül'de çalışmaya başladı. V, IX., X. ve XI. kolordular bir çırpıda kaldırılarak iki Kafkas kolordusunda birleştirildi; birincisi Yusuf İzzet Paşa'nın, ikincisi Mustafa Fevzi Paşa'nın komutasına verildi. Sonuç her biri yaklaşık 6.000 mevcutlu yedi piyade tümeninden oluşan bir orduydü. Vehip Paşa'nın kendi sorumluluk alanını ayırdığı üç harekât bölgesi de yeniden belirlendi; birinci bölge kaldırılırken, diğer ikisi "mukim" birer piyade tümeninin yer alacağı altı bölgeye ayrıldı ve geriye kalan 49. Tümen yedekte tutuldu. Yeniden düzenlemenin tamamlandığı aralık ortalarında, Üçüncü Ordu'nun yaklaşık 36.000 kişilik, yani iki yıl önce savaşa girdiğinde sahip olduğunun üçte birinin biraz üzerinde bir fiili kuvveti vardı; ama en azından sahadaki birliklerinin somut olarak yansıttığı bir örgütlenmeyle uyumlu bir bütünlüğe tekrar kavuşmuştu.

Mevcudu 100.000 dolayından bunun belki üçte ikisine inmiş olan ikinci Ordu da yeniden yapılanmaya muhtaçtı. Ahmet İzzet Paşa'nın (Mart 1917'de yerine geçecek Mustafa Kemal'in yardımıyla benimsediği) yaklaşım Vehip Paşa'nınki kadar sert olmamakla birlikte, bu gücü iki tümenli üç kolorduya indirdi.

1 Bu sayı Avrupa'daki harekâtların (Türk birliklerinin oldukça ayrı üç yerde çarpışmasından dolayı aslında öyle olmamakla birlikte) tek bir cephe kabul edilmesi, İran seferinin ve hâlâ hatırı sayılır insan gücü gerektiren bir harekâtle Hristiyan Ermenileri sindirme girişiminin küçük çaplı olaylar sayılıp he-saba katılmaması halinde geçerlidir. Üstelik Osmanlı ordusunun Yemen'deki dört tümenli bir kolordusu savaş boyunca orada kaldı.

1917 ilkbaharının gelişi harekât alanında beklenen hareketliliği getirmedi; çünkü mart ayında Rusya devrime sürüklenmişti. Bu gelişme birçok çevrenin umduğu ve beklediği gibi Rusya'nın savaştan çekilmesine yol açmasa da yürütülme tarzında önemli değişiklikleri getirdi. Bunlardan biri Grandük Nikolay'ın Kafkasya genel valiliğinden alınması ve başkomutan olarak yerine Nikolay Nikolayevič Yudenic'in geçmesiydi. Ne var ki bu süreçte Yudenic terfinin sağlamış olması beklenebilecek bağımsızlığı yitirdi; komuta yetkisi yeni hükümetçe atanan Özel Transkafkasya Komitesi'nin denetimine tabi kılındı. 1917'de herhangi bir hücumu girişmemesi komitenin kısıtlayıcı etkisindendi.²

Yılın sonraki aylarında Rusya'nın iç durumuyla birlikte orduların morali de bozuldu. Başına Kerenski'nin geçtiği hükümetteki eski ortaklarına sırt çeviren Bolşeviklerin 7 Kasım'da (Jülyen takvimine göre 25 Ekim) iktidara el koymalarıyla olaylar daha kötüye doğru çok dramatik bir dönemece girdi. Vladimir İlyiç Ulyanov'un, yani Lenin'in öncülüğündeki yeni hükümetin Brest-Litovsk'ta İttifak Devletleriyle (15 Aralık'ta ilke olarak mutabık kalınacak bir antlaşmaya göre) ayrı bir barışa varmasıyla askeri durum sonunda kargaşaya dönüştü.

Mütarekenin ertesi günü Kafkas Ordu Grubu devreden çıkarıldı. İkinci Ordu göstermelik tek bir tümene indirildi ve birliklerinin çoğu (5., 11. ve 12. piyade tümenleri, ayrıca dağıtılan 8. Piyade Tümeni'nin kalıntıları) Üçüncü Ordu'ya bağlandı. Sadece 1. Piyade Tümeni başka bir harekât alanında görev yapmak üzere Suriye'ye gönderildi. Normal şartlarda birlik aktarmanın daha kapsamlı olması beklenebilirdi; böyle bir yola gidilmeyişi belki de Enver Paşa'nın Kafkasya'da bu sefer bölgede emelleri olan diğer kesimleri hedef almak üzere tekrar hücumu geçmeyi planlamaya başladığının bir göstergesiydi. Ermeniler ve Gürcüler birlikte ya da ayrı ayrı ve doğudaki Azerileri katarak ya da katmayarak kendi bağımsız devletlerini kurma niyetindeydi.

Transkafkasya Federasyonu'nun müstakbel üyeleri bu işe önce Türklere barışçıl önerilerde bulunarak başladılar; Türklerin olumlu karşılık vermesi üzerine, Ocak 1918 sonuna doğru varılan bir anlaşmayla, mart başlarında Trabzon'da bir konferans düzenlenmesi kararlaştırıldı. Ancak ondan önce, federasyonun Sjem olarak anılan ön parlamentosu, İttifak'ın tutumunu resmileştirmeye (daha doğrusu formüle etmeye) dönük bir girişimle 10 Şubat'ta Tiflis'te toplandı. On iki gün sonra Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti bünyesinde bağımsız bir "federatif cumhuriyet" olarak varlığını ilan etti ve ardından 1 Mart'ta 1914 öncesi sınırlara dönülmesi çağrısında bulundu. Bunu kabul edilemez gören İstanbul hükümetinin federasyona karşı tutumu sertleşmeye yüz tuttu.

2 Güney İran'a yönelik sonuçta başarısız ikinci sefer sayılmazsa.

Her ne kadar öyle bir hava olmasa da iki taraf fiilen savaş halindeydi. Vehip Paşa Ermeni unsurlara karşı çoktan harekete geçmişti. I. Kafkas Kolordusu 12 Şubat'ta Erzincan'a yaklaştığında ilk kez örgütlü bir savunmayla karşılaştı: Morel adlı bir Rus albayın komutasında Erzincan Alayı adını almış üç Ermeni gönüllü piyade taburu, bazı toplar ve bir süvari taburu. Asker sayısı kesinlikle az olan Morel göstermelik bir direnişe geçerken, genel bir ricatı örgütledi; panik halindeki sivil mültecilerden oluşan büyük bir kafi-leyi Kürt aşiretlerinin yağma ve intikam amaçlı saldırılarından olabildiğince koruyarak Erzurum'a doğru çekildi. Türkler Erzincan'ı, ardından Bayburt'u ve Mamahatun'u ele geçirdi. Bu arada II. Kafkas Kolordusu da kıyı boyunca Pontus Dağları üzerinden doğuya doğru ilerlemeye başlayarak Trabzon'u ve Gümüşhane'yi ayın sonundan önce Gürcülerden aldı.

Erzurum'da garnizon işlevi gören ve Morel'in askerlerince takviye edildiğinde mevcudu belki 3.000'e ulaşan iki Ermeni piyade "alay"ı, Andranik Ozanyan adlı bir partizan liderinin komutası altındaydı. Andranik Mayıs 1915'te Van'ı alan Ermeni düzensiz birliklerinin liderlerinden biri olarak sivrilmişti. Göstermelik bir savunmaya geçtiği Ilıca'da kuvvetlerinin kısa sürede sarılması üzerine direnişin muhtemelen bir katliamla sonuçlanacağını görerek 11 Mart'ta şehri tahliye etme emrini verdi. (Bu arada bizzat adamlarının bir katliama giriştiği açık gibidir; resmi Türk kaynakları ertesi sabah geri alınan şehirde 2.127 Türk erkeğine ait cesetlerin bulunduğunu belirtir.)

Türk kuvvetlerinin Ermenistan içlerine kolayca ilerlemeleri, İstanbul hükümetini Transkafkasya Federasyonu'yla ya da Ruslarla müzakereyi sürdürmenin gereksiz olduğu kanaatine yönlendirdi. Konferans için 8 Mart'ta Trabzon'a varan federasyon temsilcileri bekletilirken, izlenecek tutum gözden geçirildi. Vehip Paşa 10 Mart'ta Transkafkasya ittifakına bağlı kuvvetlerin genel lideri Rus General Lebedinski'ye, Brest-Litovsk Antlaşması hükümleri uyarınca Rusya'nın Türkiye'ye bıraktığı bütün toprakların tahliye edilmesi dışında bir şeyi kabul etmeyeceğini telgrafla bildirdi.³ Türk heyetinin konferansa katılmaya tenezzül ettiği 14 Mart'ta, Transkafkasya heyeti Türk taleplerini reddetti ve Brest-Litovsk'u imzalayan bir taraf olmadığı için hükümleriyle bağlı olmadığı itirazında bulundu. Dar bir hukuki bakış açısından durum öyle olsa bile, mevcut şartlarda bu tutumu benimsemek son derece safcaydı. Sonraki haftalarda Türk ilerleyişi sürdü. Malazgirt 23 Mart'ta, Karaorgan 30 Mart'ta, Bardız ve Karakurt ise ertesi gün alındı; üç yandan kuşatılan Sarıkamış 5 Nisan'da tahliye edildi. Bu arada Transkafkasya Federasyonu'nun beyhude bir çabayla önerdiği bir dizi alternatif teklifin hiçbirini kabul edilme-

3 Bir başka deyişle, istenen şey Kırım Savaşı'nı 1856'da sona erdiren Paris Kongresi'nde belirlenmiş sınıra bir dönüştü; bu düzenle me bir plebisitle halkın onayına sunulacaktı.

di. Bu yaklaşımla Türklerin daha da gerilen sabrı 6 Nisan'da taşı. İstanbul mahreçli bir telgrafta federasyon delegelerine çekişme konusu olan yörelerin 10 Nisan'a kadar tahliye edilmesi bildirildi.

Trabzon'daki heyet genel duruma ilişkin gerçekçi bir görüşü benimsedi ve Türklerin şartlarını öğrendikten kısa bir süre sonra kabul edilmeleri yönünde baskıya girişti. Tiflis'te artık neredeyse aralıksız oturum halinde olan Sjem önce kaçamak bir tavra girdi, ardından durumun kaçınılmazlığını gördü ve ulti-matomun yürürlüğe girdiği 10 Nisan'da şartları kabul ettiğini telgrafla bildirdi. Mesaj anlaşıldığı kadarıyla yerine hiç ulaşmadı ve iki gün sonra II. Kafkas Kolordusu'nun başında Batum'a doğru ilerleyen Vehip Paşa, oradaki garnizonun en geç ertesi gün teslim olmasını istedi. Sjem neredeyse inanılmaz bir yorumla, Vehip Paşa'nın ilk ulti-matomun gereğini uygulamak yerine, biraz değiştirilmiş bir ulti-matom vermesini Türk tarafında bir zaaf belirtisi sayarak teklifi kabul kararını geri çekti! Böylece 14 Nisan'da Osmanlı İmparatorluğu ile Transkafkasya Federasyonu arasında bir savaş hali ortaya çıktı.

İlk kapışma 19 Nisan'da Sarıkamış Kars'a giden yol üzerindeki Selim'de oldu. Ermeni Ulusal Ordusu'nun yaklaşık 10.000 askeri, bunun üç katını bulan Türk kuvveti tarafından iki saatten az süren bir çarpışmada kesin biçimde püskürtüldü. Transkafkasya Federatif Cumhuriyeti'nin geçici hükümeti üç gün sonra Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nden bağımsızlığını resmen ilan etti. Tiflis sokaklarında dans edilip edilmediği kayıtlara geçmemiş olsa da Türklerin sadece birkaç gün ötede olması nedeniyle Kars'ta az da olsa kutlama vardı. Vehip Paşa şehrin hemen teslim olmasını talep etti. Tembel ve genelde beceriksiz olarak tanınmayı hak etmesine rağmen, Ermeni Ulusal Ordusu'nun komutanlığına bir şekilde yükselmiş ve Nazarbekyan adını almış olan Nazarbekov şehri savunmak istedi; ama savaş bakanlığına yeni atanmış Gürcü general Odişelidze ona müzakereye oturma emrini verdi. Türkler taleplerini yumuşatmaya yanaşmadılar ve Ermeniler 26 Nisan'da teslim oldu. Osmanlıların Küçük Kafkasya'yı yeniden işgalinin birinci evresi tamamlanmıştı.

Trabzon'dan Batum'a taşınmış olan barış konferansı 11 Mayıs'ta yeniden başladı. İlk baştaki usul tartışmasının aşılmasından sonra Vehip Paşa ortaya yeni bir bomba attı: Türkler kendilerini artık 10 Nisan antlaşmasıyla bağlı görmemekteydi, çünkü Ermeniler ve Gürcüler bunu çiğneyerek Türkiye'yi söz konusu toprakları silah zoruyla almaya zorlamıştı... Bu durumda Gürcü toprakları içindeki Ermeni anklavları Ahaltzihe ve Ahalkalaki ile Gümrü çevresindeki bölgeler Türklere bırakılmalı, Gümrü'den güney ve doğu yönünde Nahçıvan'a, Culfa'ya ve Tebriz'e uzanan demiryolu hattının kontrolüne ve Batum'u Tiflis yoluyla Bakü'ye bağlayan Transkafkasya demiryolunun serbest kullanımına izin verilmeliydi. Birinci talep dosdoğru yerel sebepler ve

ikinci talep askeri birliklerin Kuzey İran'a kolay geçişi açısından anlaşılırdı. Üçüncü talep ise Büyük Kafkasya üzerindeki Rus denetiminin sona ermesiyle Büyük Turan'a giden efsanevi yolun bir kez daha açıldığını ve bu yoldaki ilk konağın söz konusu demiryolu hattının ucundaki Bakü olduğunu anlayan Enver Paşa'nın gözünde beliren parıltıyla açıklanabilirdi ancak...

Haliyle daha fazla askere ihtiyaç duyacak olan Enver, Romanya cephesinden önceki sonbaharda döndükten sonra Trakya'da yeniden düzenlenip donatılmış olan 15. Piyade Tümeni'ni seçti ve Batum'a deniz yoluyla nakledilmek üzere İstanbul'da toplanmasını bildirdi. Bu yeni serüveni için güvendiği iki komutanı belirledi. Biri 7 Nisan'da Van'ı aldıktan sonra Kars'taki Şevki Paşa'ya katılmış olan üvey kardeşi Ferik Nuri Paşa, diğeri ise Musul'da bulunan amcası Halil Paşa'ydı.

Enver Paşa'nın davranışları İstanbul'daki Alman çevrelerinde biraz şaşkınlık yaratsa da, Berlin Enver Paşa'nın pan-Turancı emelleriyle pek ilgili değildi. Ancak Berlin'in Kafkasya'ya dönük bir ilgisi vardı: Muazzam savaş makinesine yakıt sağlamak için çok ihtiyaç duyduğu petrolü nihayet ulaşılan Bakü'deki yataktan çıkarabilirdi. Enver Paşa'nın daha plan yaptığı sırada, o istikamette harekete geçmiş olan Alman kuvvetleri Doğu Ukrayna'ya girerek 20 Nisan'da Harkov'a ulaştı; Karadeniz'in kuzey kıyı şeridini yavaş yavaş denetim altına aldı ve Sivastopol'a varıp Kırım'ı güvenceye aldıktan kısa bir süre sonra, Don ağzındaki Rostov'u ele geçirdi. Bu arada askeri-siyasal ekseninde yürütülen çalışmalar çerçevesinde, Türkiye'deki Alman askeri heyetine başkanlık eden General Otto von Lussow delege olarak Batum Konferansı'na gönderildi. Üçüncü Gazze Muharebesi'ndeki yenilgisinden sonra Filistin'deki Türk Sekizinci Ordusu'nun komutanlığından alınan ve Türk ordu çevrelerinde artık pek tutulmayan General von Kressenstein ise savaş öncesinde Tiflis'te başkonsolosken geniş bir dost çevresi edinmiş olan Kont Friedrich-Werner von der Schulenberg'le birlikte, Tiflis'teki Transkafkasya hükümetinin Gürcü üyeleriyle "irtibat" kurmakla görevlendirildi. Hemen entrikalara girişen ikilinin hedefi Enver Paşa'nın yolunu tıkamak ve Bakü'yü Alman çıkarlarının hizmetine sokmaktır. Bunun için bütün Alman asıllı erkekleri (özellikle eski savaş esirlerini, ayrıca savaş öncesindeki birçok Alman yerleşmesindeki köylüleri) seferber ederek Gürcü bayrağı altında çarpışacak bir yabancı lejyonda topladılar. Bu birlik önemli bir kuvvete ulaşmamakla birlikte, büyüklüğünü çok aşan önemli bir işlevi gördü; Almanya'nın müttefiki Türkiye'nin temelde farklı bir gündeme yönelmesi halinde, ona karşı Gürcü ordusuna "destek" vermesini sağladı.

Vehip Paşa hemen harekete geçmenin yararını bildiğinden, Federasyon'a durumu görüşmek için çok az zaman verdi. Batum'daki delegelere 14 Mayıs akşamı yeni bir ultimatom sunduğunda, ordularını Gümrü'nün 40 kilometre

doğusuna çekmeleri için sadece yirmi dört saatlik süre tanıdı. Aslında bu bile bir aldatmacaydı; çünkü ertesi sabah sürenin dolmasını beklemeden kuvvetlerini Arpaçay üzerinden şehri tehdit edecek bir mevziye sürdü. Sayıca hâlâ çok az olan ve büyük bir ikmal sıkıntısı çeken Ermenilerin önünde ya direnip ölme ya da geri çekilme seçenekleri vardı; doğuya doğru kaçtılar. Bizzat Nazarbekyan Gümrü'de oyalanmayarak karargâhını 55 kilometre doğudaki Karakilise'ye (Vanadzor) taşıdı. Burası stratejik açıdan çok daha sağlam bir konumdaydı; demiryolunun kuzeye dönüp Tiflis'e yöneldiği noktada ve 4.000 metre yüksekliğindeki Alagöz Dağı'nın eteğinden geçerek doğuya yöneldikten sonra Erivan'a (Yerevan) uzanan bir şose yolun Delican'a ve Bakü'ye giden karayolundan ayrıldığı önemli Hamamlı (Spitak) kavşağının yakınındaydı.

Nazarbekyan Türkleri Karakilise'ye varmadan önce, Hamamlı'nın batısında ve Gümrü-Tiflis yolu üzerindeki KaraHaç Geçidi'nin aşağısında yer alan Güllübulak'ta durdurmaya çalıştı; ayrıca General Silikyan komutasındaki "nizami" birlikleri takviye etmek üzere, Ermenilerin tarihsel başşehri Erivan'a sekiz gönüllü taburu gönderdi. Türkler (Hamamlı'da bekledikleri kadar kolay olmasa ve Karakilise'ye giden yolun yarısında daha da büyük güçlkle olsa bile) Ermenileri dağıtıp Delican'a püskürttüler.

Türkler Gümrü'den Karakilise'ye ilerlerken, Kağızman'dan Aras Vadisi yoluyla, Eleşkirt Vadisi'nden Ağrı Dağı yoluyla ve Gümrü'den Alagöz Dağı'nın batı kanadındaki demiryolu hattı boyunca Erivan'a da yöneldiler. Hamamlı'nın düşmesi Alagöz Dağı'nın doğu kanadında da bir Türk ilerleyişi ihtimalinin önünü açınca Silikyan'ın geleceği iç karartıcı bir hal aldı. Bunun üzerine yerel partizan lideri "Dro" (Drastamat Kanayan) öncülüğünde bin seçme adamı Hamamlı'dan gelen yolun bir boğazdan geçtiği Bas-Abaran'daki mevzileri tutmaya gönderdi; nizami birliklerinin elindeki makineli tüfeklerin birçoğunu onlara verdi. Dro'nun adamlarının saldırıya geçen Türkleri oraya yaklaştırmaması bunun yerinde bir karar olduğunu gösterdi.

O sırada Silikyan da zorluklara ve olumsuz gidişata rağmen dikkate değer bir zafer elde etti. Aras'ın sağ yakası boyunca ilerleyen Türk 12. Piyade Tümeni 20 Mayıs'ta İğdır'ı ele geçirdi. Ertesi gün Erivan'ı koruyan Ermeni ana kuvveti, 11. Kafkas Tümeni'nin geri kalan kısmının saldırısına uğradı. Silikyan onları durdurduktan sonra, 23 ve 24 Mayıs'ta bir dizi ustaca karşı saldırıya geçerek, Serdarâbad'ın ötesine püskürttü. Böylece ilk kez süvari ve ardından ilave piyade desteği sağladığı Dro, Türkleri geriletebildi. Ayın son haftasına girilirken Ermeni başşehrine yönelik Türk hücumu çıkmaza girdi ve dikkatlerini Gürcülere çeviren Türklerin Ermenilerle bir dostluk antlaşması imzalamalarıyla durdu.

Kressenstein ve Schulenberg ikilisinin önceki aylarda gayretle hazırladığı kartı oynaması üzerine, Tiflis'teki Transkafkasya hükümetinin Gürcü üyeleri-

nin 27 Mayıs'ta Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmeleri durumu birdenbire değiştirdi.⁴ Önceden haberi olan Berlin, yeni kurulan devlete resmi koruma önerdiğini hemen duyurdu. Batum'daki Türklerin duyuruyla kapıldığı hayret çarçabuk hiddete dönüştü; Vehip Paşa Gürcülere bu gelişmenin hiçbir şeyi değiştirmedeği ve 14 Mayıs ultimatomunun geçerli olduğu uyarısında bulundu. Türk askerlerinin kıyı şehri Poti'ye ve iç kesimdeki Kutaisi'ye üç gün içinde sevk edileceğini belirtti.

Tiflis üzerine yürüme planları yapmakta olan Vehip Paşa birliklerini harekete geçirdi. Türk 9. Kafkas Piyade Tümeni'nin öncü unsurları 10 Haziran'da, yeni oluşturulan sınırdaki Vorontsova'da Gürcü askerleriyle temasa geçti. Gürcü saflarında Alman gönüllülerin yanı sıra, Türklerin muhtemelen önceden haberdar olmadığı iki nizami Alman bölüğü vardı. Savunma hattını yaran Türk birlikleri aralarında Alman askerlerin de bulunduğu esirler aldılar. Ertesi gün Alman genelkurmay başkanı İstanbul'daki mevkidaşına gönderdiği telgrafla, bunların hemen serbest bırakılmaması halinde, bütün birlikleri ve resmi görevlileri kapsamak üzere, Osmanlı İmparatorluğu'na verilen *her türlü* Alman desteğini çekme tehdidinde bulundu. Buna uymaktan başka çaresi olmayan Türklerin Gürcistan'daki ilerleyişi bir daha tekrarlanmayacak şekilde durdu.

Enver Tiflis'teki gelişmeleri öğrenince her şeyi bir yana bırakıp bir an önce bölgeye varmaya çalıştı. Duruma şahsen el koymak üzere, Türk erkânıharp reisliğini Friedrich Bronsart von Schellendorf'tan devralmış olan Alman generali Hans von Seeckt'i yanına alarak 5 Haziran'da İstanbul'dan Batum'a giden gemiye bindi. Batum'a vardığında hiddetin iyice kabardığını gördü ve her zamanki fevri tavrıyla davrandı. Stratejinin odağını yeniden belirleme gereği üzerine, Kafkasya'daki Türk muharebe düzenini kırk sekiz saat içinde bir kez daha kökünden değiştirdi ve ordu grubu düzeyinde tamamen yeni bir kuvvet oluşturdu. Doğu Ordu Grubu adı verilen bu kuvvetin komutanlığına Vehip Paşa getirildi. (Terfi ettiği yeni konum kısa sürdü; iki hafta geçmeden erkânıharpte bir görevle İstanbul'a çağrıldı. Yerine Enver Paşa'nın böyle bir işe uygun amcası Halil Paşa geçti; Enver Paşa'nın zaten bu görev değişikliği için fırsat kolladığı ileri sürülebilir ama o sırada Vehip Paşa'nın aksine Halil Paşa'nın Alman güvenini kazanmış olması da önemli bir noktadır.) Enver Paşa, mevcudu bir kolordu düzeyine inmiş Üçüncü Ordu'nun Vehip Paşa'dan boşalan komutanlığına, Gelibolu harekâtında şöhrete kavuşan kardeşi Esad Paşa'yı atadı. Doğu Ordu Grubu'nun muharebe düzenini tamamlamak için Yakup Şevki Paşa komutasında Dokuzuncu Ordu adıyla yeni bir kuvvet oluş-

4 Böylece Transkafkasya Federatif Cumhuriyeti ortadan kalktı. Daha sonra Ermenistan ve (Hristiyanları Müslümanlarla karşı karşıya getiren bir iç savaşa sürüklenmiş olan) Azerbaycan da bağımsızlık ilan etti. Bazı kaynaklar bunun Bolşevikler "düşmanımın düşmanı dostumdur" temelinde (özellikle Bakü'de) Ermenilerle işbirliğine yönelttiğini belirtir; bu anlayışa dayanan birçok ittifak gibi işbirliği kısa ömürlü oldu.

turdu. Esad Paşa'ya ya da Şevki Paşa'ya ilave birlikler verilmedi; ikisi düpedüz eski Üçüncü Ordu'yu aralarında paylaştılar. Dokuzuncu Ordu yakın hedefi Tebriz olmak üzere güneydoğu yönünde İran Azerbaycanı içlerine, Üçüncü Ordu ise doğu yönünde Hazar'a ve Bakü'ye doğru ilerleyecekti. Esad Paşa'nın kuvvetlerinin çoğu bölgenin batısına yerleştirildi. O sırada Delican civarında olan 5. Kafkas Piyade Tümeni ise 10.000 ila 12.000 (Azeri) Tatar düzensiz askerinin katılacağı özerk "İslam Ordusu"nun nüvesi olarak belirlendi.⁵ Bu kuvvet haziran sonlarında, Tiflis-Bakü demiryolu üzerinde (bazı kaynaklarda Yelizavetopol ve Kirovabad olarak da geçen) Gence'de Nuri Paşa komutasında toplanacaktı. Gürcistan'dan uzak durmakla birlikte, 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti içinde harekât yürütmek üzere Ermeni topraklarından geçecekti. Azeri Tatarları mart sonlarında Bakü'de yaşanan olaylardan sonra, yeni ülkedeki sürgün Ermeni topluluktan öç almaya son derece hevesliydi.

Büyük Savaş'ın başladığı sırada, Hazar Denizi'ne sokulan Abşeron Yarımadası'ndaki Bakü, esas olarak Nobel kardeşlerin⁶ ve Rothschild ailesinin 1870'lerden itibaren kurduğu petrol sanayisi sayesinde ve 250.000'i aşkın nüfusuyla bütün Kafkasya'da açık arayla en müreffeh şehirdi. Ekim Devrimi'nin hemen öncesinde Müsavat Partisi⁷ adı altında bir grup Müslüman Azeri milliyetçi şehirde iktidara geldi. Ancak denetimi kısa sürdü, çünkü bölgenin petrol üretiminden elde edilen gelirin Sovyet Rusya ekonomisi için hayati önem taşıyacağını bilen Bolşevikler kısa sürede iktidarı ellerinden aldı. Şehirdeki karışıklıklar ilk kez 30 Mart 1918'de, Bolşeviklerin kışkırttığı küçük çaplı bir iç savaşla doruk noktasına çıktı. Örgütlü olmaktan uzak tek (yarı) askeri kuvvet Kızıl Muhafızların göz yumduğu etnik Ermeni Daşnaklar⁸ cılgına dönmüşçesine keyfi biçimde Müslüman Azerileri katletti ve Müsavat Partisi'nden geriye kalan gruba ağır bir darbe indirdi. Tahminlere göre dört günde çok azı Hristiyan olmak üzere toplam ölü sayısı 3.000 dolayına ulaştı.

5 Bu orduya ayrıca Türk 36. Tümeni vardı. Sonuçta Azeriler sadece sınırlı bir değer taşısa da varlıkları propaganda ve yerel Hristiyan toplulukları sindirme açısından yararlıydı.

6 Nobel ailesinin zenginlik kaynağı patlayıcılar değil, Azeri petrolüydü ve adını aileden alan ödüllere bu sayede finanse edildi. Bakü petrol yatağı 1890'larda dünyadaki ihtiyacın yaklaşık yüzde 50'sini karşılamaktaydı; buradan çıkarılan petrol 1904'te 11 milyon tona ulaştı ve üretimin dış etkenlerle sınırlandırıldığı Birinci Dünya Savaşı sırasında bile yılda 7 milyon ton düzeyinde kaldı. 1914-1917 arasında Bakü'deki üretimin yüzde 60'ı İngilizlerin kontrolündeydi.

7 Müsavat Partisi 1911'de Mehmed Ali Resulzade'nin önderliğinde gizli bir örgüt olarak kuruldu. Başına 1913'te kurucusunun kuzeni Mehmed Emin Resulzade geçti. Partiyi sağ eğilimli Azeri milliyetçi unsurlarla kaynaştıran ve Azerbaycan'ın karışık siyasal ortamında hesaba katılacak bir güce dönüştüren oydu.

8 Bir siyasal partiden daha kapsamlı yapıya sahip Daşnaksutyun ("Ermeni Devrimci Federasyonu") Ermenileri Türk yönetiminden ve nüfuzundan kurtarmak üzere ortaya çıkmış bir akımdı. Resmen 1892'de kurulmuştu.

Olayların ardından sağlam Azeri erkeklerin birçoğu Gence'ye gitti ve haliyle intikama susamış halde, sonradan İslam Ordusu'na dönüşecek kuvvete katıldı. Buna karşılık Erzincan gibi uzak yerlerden gelen ve epeyce kısmı Rus ordusuyla birlikte çarpışmış mültecilerle sayıca artan Hristiyanlar da kenetlendi. Haziran başında 30 tabur halinde düzenlenmiş yaklaşık 15.000 kişilik ham bir ordu kuruldu ve Azerilerle çatışmak üzere yola koyuldu. Bakü'nün yaklaşık 50 kilometre güneybatısında, demiryolu hattındaki Hacıkabul'e 5 Haziran'da varıldı. Eşgüdümün yetersiz oluşundan, daha doğrusu emirlerle uymama alışkanlığının yaygın oluşundan dolayı komuta ve kontrol sorunları çıktığı için çok az başarı sağlandı. Ancak bu kuvvetin varlığı Aşağı Kura Vadisi'nde dağınık halde yaşayan küçük Hristiyan toplulukların geçici güvenliğini sağladı.

26 Haziran'da büyük bir Türk nizami birliğinin (5. Kafkas Piyade Tümeni) demiryolu hattı boyunca Gence'den Ucar'a doğru ilerlediği yönünde haberler geldi. Ermeniler biraz direnmekle birlikte kısa sürede püskürtüldüler. Ama İran'dan dört İngiliz zırhlı arabasının desteklediği 12.000 tecrübeli ve disiplinli askerle gelen Kazak generali Lazar Fedoroviç Biçerahov'un 5 Temmuz'da Bakü'nün güneyinde Alyat'a çıkmasıyla durum çok kesin biçimde Ermenilerin lehine döndü.

Biçerahov'un pek beklenmedik bir yönden ansızın ortaya çıkışını açıklamak için anlatı çizgisini iki yıldan daha uzun bir süre öncesine sarmak ve Baratov'un 1915-1916 kışında İran içlerine sürdüğü kuvvetçe yürütülen faaliyetlerin izini sürmek gerekir.

Bu kuvveti ondan beklenen her şeyi başarmış olarak= 26 Şubat'ta Kermanşah'ta nispeten rahat durumda bırakmıştık. İran'da darbe yapmaya dönük bir Alman girişimi ve bir nüfuz alanı edinmeye dönük Türk girişimleri bertaraf edilmişti; Türk birliklerinin yeni sızmalarını önleyecek sağlam bir hat tutulmuştu. Baratov katkısının tamamlandığını sanırken, başka yerlerde onu kullanmak için çok geçmeden planlar hazırlamaya girişen başkaları vardı. Üstelik bunlar Mogilev'deki Ştavka'da veya Petrograd'daki Çarlık sarayında değil, Türklerin dikkatini Townshend'in 6. Tümen'inin 7 Aralık'tan beri kuşatma altında olduğu Kut'tan uzaklaştırabilecek her yolun arandığı Londra'daydı.

Mart boyunca Petrograd'da olasılıklar görüldü ve Baratov 1 Nisan'da Bağdat'a doğru ilerleme emrini aldı. Onun bir plan hazırlamaya giriştiği sırada, Mezopotamya'da komutanlığı üstlenmiş olan von der Goltz, yolunu kesmek üzere sınır kasabası Hanekin'e dört tabur gönderdi. Bu kuvvet 10 Nisan'da İran'a geçti ve Kirind'de bir ileri mevzi, ayrıca Baratov'un altı hafta önce Sine'de (Senendec) ve Kasr-ı Şirin'de yendiği birliklerin kalıntılarınca tutulacak bir yedek üs oluşturdu. İkmal sorunlarıyla meşgul olan Baratov'un

Kermanşah'tan yola çıkması 20 Nisan'ı buldu; dokuz gün sonra Kirind'de karşı karşıya geldiği Türk birliklerini püskürttü ve 1 Mayıs'ta Kasr-ı Şirin'den çıkıp İran topraklarından tamamen sürdü. Aynı gün Kut'taki garnizonun Türklere teslim olduğu haberini almasıyla, ona verilmiş görevin hedefi fiilen ortadan kalkmış oldu. Ancak ikmal durumunun gerektirdiği makul yolu izleyip Kermanşah'a çekilmedi; Osmanlı sınırında süren varlığı somut bir tehdit oluştursun ya da oluşturmamasın, Bağdat'a birkaç gün önce gelmiş olan Enver Paşa için bir rahatsızlık kaynağına dönüştü.

Enver Paşa'nın ziyaretinin asıl amacı Mezopotamya'da savaşı sürdürmek için bir stratejik plan hazırlamaktı. Altıncı Ordu'nun komutanı Halil Paşa, emrindeki bütün kuvvetlerle İngilizleri Dicle'nin aşağısına sürecek bir harekât başlatmak istediğini açıkça belirtti. Gelgelelim kâğıt üzerinde sahip olduğu beş tümenin hiçbirisi tam teşekküllü ve hücumla geçebilecek zindelikte değildi. Yolda olan üç zinde tümenin harekât alanındaki asker sayısını artıracak olmasına karşın, bir toparlanma ve yeniden mevzilenme döneminin gerekeceği açıktı. Yüreği hâlâ pan-Turancı emelleriyle yanan Enver bu geçiş döneminde Baratov'a karşı koymak üzere İran'a bir sefer kuvveti sevk etmeye karar verdi. Ama uzun vadeli hedefi Afgan emirine karşı bir halk ayaklanmasını kışkırtma ve Hindistan'ın Kuzeybatı Sınır Bölgesi'ndeki İngiliz nüfuzunu sarsma umuduyla Afganistan'a yönelmekti.

Bu kuvvetin başına getirdiği XIII. Kolordu komutanı Ali İhsan Paşa'ya (Sabis)⁹ zinde piyade tümenlerinden ikisini verdi: I. Kolordu'nun o sırada Musul'a varmış olan ve birkaç hafta içinde Bağdat'ta olması beklenen 2. Tümen'i ve II. Kolordu'nun ay sonuna doğru harekât alanına ulaşacak olan 6. Tümen'i.

Ali İhsan Paşa'nın kolordusunda artık bir iskelete dönüşmüş 38. Tümen dağıtılırken, 35. ve 52. tümenler Mezopotamya'da kalması öngörülen XVIII. Kolordu'daki 45. ve 51. tümenlere katılacaktı.¹⁰ İlave bir bağımsız süvari tu- gayı da verilen Ali İhsan Paşa yine II. Kolordu'ya bağlı olan ve Kürdistan'ın Süleymaniye şehrine konuşlanan 4. Tümen'den "yardım" görecekti. Sefer kuvvetinde ayrıca ateşli milliyetçi sürgün İranlılardan oluşan bir kalabalık vardı; Enver Paşa'nın kanısına göre bu grup Ali İhsan Paşa'nın İran içlerine ilerlemesiyle birlikte büyüyüp gerçek bir orduya dönüşecekti.

Ali İhsan Paşa birliklerini Mayıs 1916'nın son haftasında toplamaya başladı ve ay sonunda harekete geçti; 3 Haziran'da (Hanekin'de) hesapsızca baskınını savuşturduğu Baratov'u Kasr-ı Şirin'e, ardından Kirind'e çekilmeye

9 Sarkamış'ta IX. Kolordu'ya komuta eden, muharebenin sonuna doğru Ruslara esir düşen ve savaşın sonraki yıllarını esarette geçiren Ali İhsan'la (Sökmen) karıştırılmamalıdır. Halil Paşa'nın sınıf arkadaşı olan Ali İhsan Paşa (Sabis) savaşın sonuna kadar Mezopotamya'da kaldı.

10 35. Tümen de mayısın ikinci haftasında dağıldı ve birlikleri diğer tümenlere verildi.

zorladı ve ay sonunda da Kermanşah'tan çıkardı. Hemedan'da bir savunma mevzisi oluşturmaya çalışan Baratov çok azalmış kuvvetinin Türklerle başa çıkamayacağını görünce 9 Ağustos'ta ricatını sürdürdü. On gün sonra son doğal engel Sultan Bulak Geçidi'ni aştığında keşif devriyelerinden Türklerin takip için acele etmediğini öğrenince durup olayların seyrini bekledi.

Türk birlikleri sayısal olarak Ruslardan bir hayli üstün olmakla birlikte, Zagros Dağları'nı aşarken kayba uğramıştı. Uzun vadeli görevinin mümkün ve hatta stratejik açıdan makbul olmadığını öteden beri aklından geçiren Ali İhsan Paşa Hemedan'da ilerleyişi durdurarak faaliyetlerini Sultan Bulak Geçidi'nin güneyinde devriye keşifleriyle sınırladı. Bağdat'a gönderdiği raporlarda ikmal hatlarının uzunluğunu (Bağdat'tan neredeyse 600 kilometre uzak oluşunu) ve askerlerinin genel durumunun kötülüğünü sürekli vurguladı. Yerinde durmasına izin verilen XIII. Kolordu, Türk savaş çabasına hazır bir kuvvetin daima sunduğu tehdidin ötesinde somut bir katkı vermedi; ertesi yılın şubat ayında, Maude'un Halil Paşa'yı Kut'tan çıkarmasından sonra Osmanlı topraklarına çekilmesi emredildi.

Bu arada Baratov'un sayıca azalmış kuvvetleri toparlanma sürecine girerken, tekrar hücumla geçmeye hazırlık olarak takviyeler aldı. Ocak 1917'de Petrograd'daki İtilaf Devletleri konferansında, onun komuta ettiği ve adı (çok sayıda piyadeyi barındırması açısından biraz yanıltıcı biçimde) I. Kafkas Süvari Kolordusu olarak değiştirilen birliğin ve Tebriz'in güneyindeki Saggız ile Bicar'da Çernozubov'un komuta ettiği ve artık VII. Kafkas Kolordusu adıyla anılan yakın büyüklükteki başka bir birliğin, Dicle'nin yukarısına tekrar ilerleyen İngiliz kuvvetleriyle işbirliği yapması kararlaştırıldı. Ne var ki, konu en üst düzeyde sadece bu kadarıyla ele alındı ve işbirliğinin nasıl bir şekil alacağı kararı harekât alanı komutanlarına, yani Grandük Nikolay'a ve Korgeneral Sir Stanley Maude'a bırakıldı.

Ortak bir harekâtın önünde çok bariz bir engel vardı: Kışın büyük asker kabilelerinin sıklıkla aşamadığı Zagros Dağları. İngilizlerin ısrarla istediği gibi, VII. Kafkas Kolordusu'nun Musul yönünde hemen sefere girişi imkânsızdı ve Çernozubov komutasındaki kuvvetin devreye sokulabilmesi büyük ihtimalle en erken nisanı bulacaktı. Baratov'un Süvari Kolordusu en azından Hemedan'a kadar güneye hemen gönderilebilirdi; ancak karların erimesinden önce o noktanın ötesine ilerleyişin öngörülemez olması nedeniyle bunun sadece bir jest olarak kalacağı belliydi.

İlkbahar hücumuna ilişkin hedeflerin Petrograd'da İngilizler ve yeni geçici hükümet arasında görüşüldüğü nisanda Baratov'un birlikleri tam mevcutla Hanekin'deydi. Kısa bir süre Baratov'un yerine görev yapan Pavlov'un bir oylamayla askerlerce azledilmesinden sonra komutanlığına yardımcısı Radatz'ın getirildiği I. Kafkas Süvari Kolordusu'nun ve aşırı gericisi bulunmasından

dolayı Çernozubov'un yerine Vadbolski'nin komutanlığına getirildiği VII. Kafkas Kolordusu'nun ilk başta belirlenmiş rolleri sürdürmeleri konusunda mutabık kalındı. Birincisi İngiliz birlikleriyle beraber Diyala Nehri boyunca girilecek hücumda yer alırken, ikincisi nihai hedefi Musul olmak üzere Kürdistan içlerine ilerleyerek Süleymaniye'ye ve Revanduz'a yönelecekti.

İler iki görev de kolay değildi. Radatz'a verilen kesim Alman topçularının desteğiyle, Ali İhsan Paşa'nın XIII. Kolordu'su tarafından derinliğine savunulurken, Kürdistan geçitlerindeki savunma hatları da takviye edilmişti. Yeni hücum mayısın ilk haftasında başladığında Maude Ruslardan pek fazla şey beklemediğini ve gelecekteki planlamada onları hesaba katmamasının gerekeceğini açıkça bildirdi. Nitekim izleyen aylarda söz konusu kuvvetlerin uyumu dağıldı; tek tek ve topluca "kendiliğinden terhis" yoluna giden askerler Petrograd'dan emir almaksızın düşmandan kaçarak kuzeye doğru sürüklendiler. Sırf eve dönmeyi amaçlayan bu çözüme ikinci devrimden sonra daha belirgin ve hızlı bir hal aldı. İngilizler tek tek Rus komutanlarını yerlerinde kalmaya ikna etmek için epey uğraştılar ve çoğu kez güya biriktirdikleri yol yapım malzemelerini satın alma gibi kılıflar altında "masraf"larını karşılamayı önerdiler. Ama Kermanşah'a yerleşmiş Biçerahov'un Kazakları dışında bu yarı-paralı birliklerden hiçbirinin beş para etmediği kısa sürede anlaşıldı. Anlamalı bir rol bulunmaması halinde Kazakların bile dağılma tehlikesi vardı.

Türklerin İran'da süren kargaşa ortamından istifadeyle Kafkasya'dan doğruya doğru bir sefer kuvveti gönderebileceğine dair korkular 1917 sonbaharına doğru Londra'da depreşti. İlk baştaki içgüdü Kuzeybatı İran'a bir tıkama kuvveti göndermekti ama gerekli tümenlere personelin nereden bulunacağı hiç de açık değildi. Bunun yerine başka bir olasılık tartışıldı ve benimsendi: Bir askeri heyetin Gürcülerle ve Ermenilerle ilişki kurması,¹¹ onlara mali destek ve gerekirse silah vermesi ve tecrübeli askerlerden oluşan bir kadronun eğitime yardımcı olması.

Heyet başkanı olarak seçilen subay, o sırada Hindistan'da bir tugaya komuta eden Tuğgeneral Lionel Dunsterville'di. Devon ilinin Westward Ho! kasabasında, United Services College'taki okul günlerinden beri dostu olan Rudyard Kipling'in *Stalky & Co.* romanının kahramanı olarak ölümsüzleştirdiği Dunsterville Hint Ordusu'nda namılı bir subaydı. Bu göreve büyük ölçüde Rusça bildiği için seçilmiş olsa da, Veziristan'daki Kuzeybatı Sınır Bölgesi'nde ve Boksör Ayaklanması sırasında Çin'de bir "iş bitirici" şöhreti kazanmıştı. Talimatı bildirmek üzere 24 Aralık 1917'de Peşaver'den Delhi'ye

11 Bu haliyle Almanların Gürcülerle ittifak kurmasından ve Türklerin Ermenilerle dostluk antlaşması imzalamasından çok önceydi.

çağırdıktan sonra, halk arasında “Gizli Ordu” olarak bilinen birliğin komutasını üstlenmek üzere 18 Ocak’ta Bağdat’a vardı. Sonradan Dunster kuvveti¹² olarak anılan birliğin resmi adı İngiliz Kafkasya Heyeti’ydi. Geçici olarak tümgeneral rütbesine yükseltile ve (henüz toplanma sürecinde oldukları için harekât alanına varınca peşinden gelecek subaylardan ve astsubaylardan oluşacak) çekirdek bir kurmay heyeti sağlanan Dunsterville, dokuz gün sonra Tiflis’e geçmek üzere Bakü’ye giden gemiye binme umuduyla Hazar kıyısındaki Enzeli’ye doğru yola çıktı. Kışın ortasında Ford Model T arabalarından oluşan bir konvoyla¹³ Zagros Dağları ve Batı İran yaylaları üzerinden 800 kilometreyi aşkın zahmetli bir yolculuk yaptı. Heyet Kermanşah’ta Biçerahov’la ve Hemedan’da Baratov’la görüştüktan sonra 17 Şubat’ta sağ salim hedefine vardı.

Enzeli’de Devrim Komitesi adıyla örgütlenmiş bir grubun karşıladığı Dunsterville, Bakü’ye gitmesine izin verilmeyince ve tutuklanmakla tehdit edilince 20 Şubat’ta Kazvin’e döndü. 25 Şubat’ta Hemedan’a geçti ve Tahran’a kısa bir ziyaret dışında sonraki üç ay boyunca orada kaldı. (“Havada zambak, uyuşukluk ve aşk kokularının dolaştığı bir ortama sahip, [...] subay lokalinde İran asilzadeleriyle ve para sızdırılabilecek her türlü pespaye adamla birlikte içki içen ve çok yüksek meblağlarla kumar oynayan Rus subaylarıyla dolu” diye tarif ettiği Tahran’ın “berbat bir yer” olduğu kanısına vardı.)

Hemedan’a varışından ancak haftalar sonra Robertson’dan imparatorluk genelkurmay başkanlığını şubat ortasında devralmış Sir Henry Wilson’ın görev değişikliği emri geldi. Buna göre Türklerin Transkafkasya Federasyonu’yla kedinin fareyle oynadığı gibi oynamasıyla kargaşanın eşiğine gelmiş Kafkasya’ya gitmek yerine Bağdat’ın talimatını bekleyerek İran’da kalacak ve Kermanşah’a giden yol açılır açılmaz zırhlı araba ve süvari desteği alacaktı. Alacağı acil tedbirlere ilişkin tavsiyeleri sorulan Dunsterville, kıtlıkla mücadele çalışmalarına destek için para (ayda 20.000 sterlin) ve İngiliz birliklerinin gelmesine kadar İran’da kalmaya ikna ettiği Biçerahov’un ve askerlerinin geçim masraflarını karşılayacak kaynak istedi. Bu istekleri 23 Mart’ta onaylandı. Ancak ondan çok önce Londra durumun hızla kötüye gittiğini kabullenmek zorunda kalmış ve Maude’un zamansız ölümünden sonra Bağdat’ta komutanlığı üstlenen Marshall’a, gerekirse yayan İran’a

12 Dunster kuvveti temelde benzer amaçlı iki kuvvetten biriydi. Diğer Hazar’ın doğusunda Tümgeneral Sir Willrid Malleson komutasında faaliyet gösterecekti; ancak Haziran 1918 ortalarında harekete geçtiğinde, İran’ın kuzeydoğu kesimindeki Horasan bölgesinde bulunan Meşhed yoluyla Transhazar Demiryolu üzerindeki Aşkâbad’a yöneldi.

13 Toplam 41 arabalı konvoyda 11 subay, dört astsubay ve dört subay emir eri vardı. Hemedan’a giden yolun Esedâbad Geçidi’ni de kapsayan son 40 kilometrelik kesimini aşmanın bir haftayı bulması o dönemde şartların ne kadar kötü olduğunu gösterir.

geçerek Dunsterville'e hemen katılacak ilave askerler gönderme talimatı verilmişti. Kirind'e 16 Mart'ta gönderilen 1/4. Hampshire Taburu'na bağlı bir takım sekiz gün sonra Kermanşah'a ulaştı ve ardından Hemedan'a doğru yola devam etti. Onu ayın sonundan önce Kermanşah'a varan ikinci bir takım izledi; o sırada Kasr-ı Şirin'den gelen yol boyunca beş noktaya müfrezeler yerleştirilmişti. Ayrıca Kermanşah'taki İngiliz konsolosu¹⁴ Albay Kennion, Kasr-ı Şirin ve Esadabad arasındaki yolda devriye görevi yapacak aşiret mensupları tutmuştu. Canlanan Biçerahov'un Kazvin'i tehdit etmekte olan Cengeli aşiretlerini uzaklaştırmak üzere şehre doğru hareket etmesiyle daha kuzeydeki durum da biraz düzelmişti.

Ocak ayındaki duyuru üzerine, Dunsterville'in yanında görev yapmayı gönüllü kabul etmiş 150 subay ve 300 astsubay nisan ortalarında Bağdat'a varmaya başladı. (Bunların çoğu imparatorluk birliklerindendi; Dunsterville'in kurmay başkanı Tuğgeneral Byron'ı "sömürge askerleri"ni tercih etmeye yönelten etken, İkinci Boer Savaşı sırasındaki performanslarına hayran kalmasıydı.) Ayın sonuna doğru 35 subay ve diğer rütbelere 40 asker (Kazvin'e gönderilen 14. Hafif Süvari Alayı'na bağlı bir taburla ve 6. Hafif Zırhlı Motorize Batarya'ya ait üç Rolls-Royce zırhlı arabayla birlikte) Hemedan'a hareket etti. Geri kalanlar mayısta onları takip etti. Dunsterville'in niyeti subay ve astsubay kadrosunun yöreden toplanmış düzensiz askerleri¹⁵ yönetmesi ve yeni oluşturulan İslam Ordusu'nun İran'a sızması halinde, olası ilerleme hatlarında gerilla tarzı operasyonlar yürütmesiydi.

Türklerin Kafkasya içlerindeki ilerleyişinden telaşlanan politikacıların baskısı altındaki CIGS, elindeki imkânlarla ancak bir piyade taburuna ve bir süvari alayına ikmal sağlayabileceğini ileri süren Marshall'a, İran'daki kuvveti daha artırması için baskıya girişti. Dunsterville'in değerlendirmesi doğrultusunda, asgari ihtiyacın bir süvari alay ve bir piyade tugayı olduğunu belirtti. Ama katı tutum takınan Marshall, görevlendireceği yedi mekanize nakliye bölüğü ile, daha küçük bir kuvvetin Hemedan'a kadar ikmali için garanti verebileceğinde ısrar etti. Üç ilave piyade taburu, on nakliye bölüğü daha gerektirecekti ve bu imkânı düpedüz yoktu. Ancak bir alternatif vardı: Kerkük'ün alınması ve Kürdistan'ın güney kesimindeki hareketlerin sonbahara bırakılması nedeniyle bütün mevcut motorlu araçları Dunster kuvvetine

14 Biraz şaşkırtıcı olsa bile, bütün önemli İran şehirlerinde o dönem boyunca İngiliz konsolosluk görevlileri ve bunların çoğunda İran Merkez Bankası'nın İngilizlerce yönetilen şubeleri vardı. Dunsterville'in bu ufak topluluklardaki erkeklerden ve kadınlardan bolca övgüyle söz etmesine karşın, hepsinde ortam her zaman beklenene kadar sakin değildi. Reşit konsolosu McLaren, onun Bağdat'tan yola çıkmadan önce güzergahta keşif yapmak üzere önden gönderdiği Binbaşı Sir Walter Bartellot'u "karısıyla seviştiği" gerekçesiyle sonradan öldürdü. Dunsterville'in ifadesiyle "havada zambak, uyuşukluk ve aşk kokularının dolaştığı ortam"ın kötü etkisinin bir belirtisi belki buydu...

15 Toplanan asker sayısı temmuz ortalarında 800 dolayına ulaştı.

tahsis edebilirdi. Böylece 16 zırhlı arabanın ve bir uçak filosunun desteğiyle kurulacak bir seyyar kıta, Hemedan ve Enzeli arasındaki yolu, küçük gruplar halinde dizilmiş çok daha büyük bir kuvvete kıyasla daha etkili biçimde kontrol edebilecekti. CIGS sonunda bu fikri kabul etti. Gelişmeler Marshall'ın savının iradesi dışında sebeplerle işlerlik taşımadığını gösterecekti.

Yarısı 1/4. Hampshire Taburu'ndan, diğer yarısı 1/2. Gurka Alayı'ndan alınan kuvvet mayısın son haftasında yola koyuldu ve Kazvin'e 17 Haziran'da varmaya başladı. Marshall'ın bir seyyar kıta oluşturma fikrinin aşırı iddialı olduğu kısa sürede ortaya çıktı; çünkü sadece ismen var olan yollarda 800 kilometrelik bir yolculuktan sonra araçların birçoğu neredeyse hurdaya çıktı. Ancak çok geçmeden Kuzeybatı İran'da emrine yeterince ilave personel verilen Dunsterville, Ruslarla (ve Marshall'la) mayıs sonlarında vardığı mutabakat uyarınca, Biçerahov'un ve askerlerinin Bakü'ye gitmesine izin verme fırsatını buldu. 26 Haziran'da bizzat gittiği Enzeli'de, Kazakların direğine kızıl devrim bayrağı çekilmiş bir gemiyle Azerbaycan'a gidişine Devrim Komitesi'nin artık itirazda bulunmadığını görünce rahatladı. Bolşeviklerden yana olduğunu bildiren Biçerahov kucak açılarak saflara kabul edilmiş ve hatta Kafkasya'da Kızılordu'nun geçici komutanı olarak atanmıştı. Biçerahov'un askerleri Dunsterville'in sağladığı ve Yüzbaşı Crossing'in komuta ettiği dört Austin zırhlı arabasıyla, orada toplanmış Kızıl Muhafızların birçoğuyla¹⁶ ve Rusça bilen İngiliz irtibat subaylarıyla birlikte 3 Temmuz'da Enzeli'den yola çıktı ve iki gün sonra Alyat'a vardı. Böylece Kazakların Azerbaycan'da ansızın ortaya çıkışını açıklamak için mecburen açtığımız uzunca parantezi kapatarak bıraktığımız yerden konuya dönebiliriz.

İngiliz Savaş Bakanlığı 7 Temmuz'da Dunster kuvvetinin nihayet Bakü'ye hareket etmesini görmekten memnun olacağını belirtti. Dunsterville durumu açıklığa kavuşturmak için uçakla Bağdat'a gitti ve Kazvin'e dönüşünden birkaç gün sonra bir taburun yanı sıra bir sahra bataryasını ve eldeki zırhlı arabaları Bakü'ye göndermek üzere hazırlayabileceğini öğrendi. İngiliz konsolos yardımcısı Ranald MacDonell'in Bağdat'a bildirdiğine göre, nisan ortalarında iktidarı ele geçiren Bolşeviklerin kurduğu Bakü Komünü bir darbeyle devrilmiş ve yerine siyasal hiziplerin (Ermeni Daşnaklar, Sosyalist Devrimciler ve Menşevikler) bir koalisyonu geçmişti. Merkez Hazar Diktatörlüğü adını alan yeni yönetim, ilerleyen Türklere karşı İngilizlerden yardım istemeyi kabul etmişti.

Öncü birlik olarak 1/4. Hampshire Taburu'na bağlı bir takımın 4 Ağustos'ta Bakü'ye varışı ilk başta şaşkınlık yarattı; bir İngiliz ordusu bekleyen şehir

16 Kızıl Muhafızların ayrılışı oldukça büyük bir sürprizdi; Enzeli'de Dunsterville'in güvenliğine dönük tehdidin ortadan kalkmasını, daha sonra da limanı kontrol altına alınmasını sağladı.

halkı, sadece bir avuç askeri görünce toplu hayal kırıklığını gayet yüksek sesle dile getirdi. Bu takımı aynı gün Dunsterville'in kayınbiraderi ve Kraliyet Sahra Topçu Alayı'na mensup Albay Robert Keyworth'un genel komutasındaki başka birlikler izledi. İki gün sonra (Kuzey Staffordshire Alayı'ndan) başka askerler, iki zırhlı araba ve iki makineli tüfek takımı daha geldi ve 10 Ağustos'ta Keyworth'un emrindeki kuvvet yaklaşık yarım piyade taburuna denk düzeye çıktı. Keyworth 15 Ağustos'ta Dunsterville'e gönderdiği uzun ve net bir raporda, 20 kilometre uzunluğunda, muhaberesiz ve sipersiz bir cepheyi 6.000'den az, üstelik büyük çoğunluğu güvenilmez, disiplinsiz ve büyük ölçüde eğitimsiz askerle tutmanın beraberinde getirdiği güçlükleri açıkça belirtti. Hâlâ Kızılordu hizbinin fiili lideri olan Bakü askeri komiseri Grigori Petrov'un kendi askerlerinin bir emperyalist grubu öbürüne karşı desteklemek için silaha sarılmak yerine, bütün silahlarıyla ve cephaneleriyle çekileceğinde¹⁷ ısrar etmesi durumu daha da ağırlaştırmaktaydı. Dunsterville'in bir tugayın yeterli olacağı yönündeki savının aksine, Bakü'yü savunmak için bir tümen İngiliz askerine gerek vardı. Keyworth'un belirtmemesine karşın, savunma zayıflığına katkıda bulunan etkenlerden biri Biçerahov'un Kazaklarının ortalıkta olmayışındaydı. Bakü'de gerçekten işe yarar tek savunma kuvvetini sağlamasına karşın, Kızılordu liderlerinin aleyhinde entrikalar çevirmesinden ve ellerindeki çok büyük stoktan cephane vermeye yanaşmamasından gittikçe endişelenen Biçerahov, askerlerini 4 Ağustos'ta kuzeydeki Derbend'e çekmişti. Dunsterville daha sonraları çekilmenin vahim bir hata oluşunu anladığını belirtse ve şehri savunamayışını buna bağlasa da,¹⁸ Biçerahov'un askerlerinin Büyük Kafkasya'nın kuzeyindeki tepelerde bulunan Kazak yurduna gitme yönünde gittikçe artan baskısı altında başka ne yapmış olabileceğini kestirmek zordur.

Dunsterville'in elinde Keyworth'un istediği düzeyde bir tümen yoktu ama şehri kurtarmaya çalışmak için hemen harekete geçmesi gerektiğinin farkındaydı. Zaten *President Kruger* gemisine el koymuş ve karargâhını oraya taşımıştı. (Aynı şekilde el konan daha küçük *Kursk* ve *Abo* gemileri Bakü'de, gerekirse bir tahliye yardımı olmak üzere hazır durmaktaydı.) Ertesi günün geç saatlerinde Bakü'ye doğru yola çıkan Dunsterville hislerini sonradan şöyle ifade edecekti: "Daha önce İngiliz karinalarının sularını yarmadığı

17 İş yüklenen 13 gemiyi kuzeyde Volga'nın ağzındaki Astrahan'a götürme girişimine kadar vardılar. Merkez Hazar Diktatörlüğü'nün elindeki iki küçük gambotun zorla Bakü'ye döndürdüğü gemiler boşaltıldığında, "bebek arabası, gramofon, dikiş makinesi ve başka bir sürü kıvrı zıvrık da yer aldığı" çok karışık bir kargo ortaya çıktı. Bu durum Dunsterville açısından, Bolşevik eyleminin "sadece şehirdeki genel yağmayı ortas etmeye dönük bir paravan" olduğunu gösterdi.

18 Ama Marshall'ı da daha fazla birlik göndermeyi reddetmesinden dolayı suçladı. Hangi kaynaktan gelirse gelsin, elindeki kuvvetin büyüklüğü asıl endişe konusuydu.

yegâne deniz Hazar'da bir İngiliz generali, eskiden düşmanı olan Hollanda asıllı bir Güney Afrika cumhurbaşkanının adını taşıyan bir gemiyle, Sırp bayrağı altında¹⁹ bir İran limanından, devrimci bir Rus şehrindeki Ermenileri Türklerden kurtarmaya gidiyor.” Kuzey Staffordshire Alayı'nın geri kalan askerlerini, bir sahra bataryasını ve üç zırhlı arabayı taşıyan gemi on sekiz saatlik yorucu bir yolculuğu sonunda Bakü'ye vardı.

Dunsterville'in anlatımıyla, Bakü “batıdaki ve kuzeydeki dip kısmından yaklaşık iki millik [3 km] tedrici yükselişle yalar dizisine vardıktan sonra, 500 kademi [150 m] aşan dik bir eğimle çöl vadisinin tabanına inen krater biçimli bir kâse” içinde yer almaktaydı. Şehre varışının ertesi sabah durumu bizzat görmeye çıkan Dunsterville, Kuzey Staffordshire Alayı'nın kanadı denize bakacak şekilde solda sağlam mevzilendiğini ve yanındaki bir Ermeni birliğinin bir ölçüde bu örneğe uyduğunu saptadı. Hat daha sonra yar zirvesini izleyerek kuzeye doğru 10 kilometre kadar uzanmakta, ardından inişe geçip demiryolu hattını geçmekte, tekrar yükselişe geçip Çamur Yanardağı'nın ve Toz Yanardağı'nın yamaçlarından geçerek kuzeye yöneldikten sonra Masazir Tuz Gölü'nün sahillerine inmekteydi. Gölün uzak uçtaki sahilinden itibaren düzenli savunma hatları yoktu. O yöreyi tutan Biçerahov'un ayrılmasından sonra boşluğu dolduracak hiçbir girişimde bulunulmadığı için Türkler ve özellikle o civarda oturan Tatar müttelikleri yöreye sızarak Bakü'nün kuzeyinde ve doğusunda Abşeron Yarımadası'nı şebeke gibi saran küçük köyleri ele geçirmişlerdi.

İlk saldırıya 5 Ağustos'ta girişilmişti. Savunma hattı geriletilmekle birlikte yarılamamış ve savunucular 600 ölü ve yaralı verirken, Türkler daha ağır kayıp vermiş ve çekilirken geride 16 makineli tüfek bırakmışlardı. Bu hiç de Türklerin bekledikleri kolay zafer değildi; dolayısıyla ancak ay sonuna doğru tekrar güçlü bir saldırıya geçtiler. O sırada Toz Yanardağı'nın kuzey yamaçlarına yönelmiş olan Kuzey Staffordshire Alayı'na bağlı zayıf bir bölük (beş subay ve 135 er) 26 Ağustos'ta iki Türk taburunun topçu desteğiyle giriştiği taarruzdan en ağır darbeyi yedi. Bölük dört saldırıyı püskürttü, ama beşincisinde kanadı çevrildi; bütün subaylarını kaybedince ve neredeyse 80 ölü ya da yaralı verince tepenin eteğine çekilmek zorunda kaldı. Orada zırhlı arabalardan sökülüp kullanılan makineli tüfeklerin yardımıyla toparlandı; ama mevzinin savunulamaz oluşu daha da geriye çekilmesine yol açtı. Tepeyi almakla yetinen Türkler ilerleyişi sürdürmeye yeltenmediler. Bölüğün sağındaki üç Ermeni taburu bu süreçte seyirci kalarak çatışmaya hiç girmediler.

19 Bu aslında Rus çarlık handirasıydı ama Fenzeli'de kalan Kızıl Muhafızların ısrarıyla baş aşağı asılınca Sırp bayrağına dönüşmüştü...

Oraya gecikmeli ulaşan İngiliz takviyeleri (Kuzey Staffordshire Alayı'nın başka askerleri ve Kraliyet Warwickshire Alayı'nın yarım bölüğü) Toz Yanardağı'nın güneyinde ve doğusunda, solda Stafford Tepesi adı verilmiş yüksek alana yaslanan Binegedi-Digye hattında savunma mevzileri oluşturdular. Mevzileri takviye etmek üzere gönderilen bir top bataryası ve Worcestershire Alayı'nın bir bölüğü, Kraliyet Warwickshire Alayı'nın başka askerleri yedekte olmak üzere sağdaki Ermeni birliğiyle bağlantı kurdu. Böylece savunma hattı haliyle kısalsa da hâlâ gedikler vermeye korkunç derecede açıktı; yerel askerlerin tuttuğu kesimlerde dehşet verici şekilde sürekli boşluklar ortaya çıkmaktaydı. Türkler 31 Ağustos'ta şafaktan önce tekrar saldırarak Stafford Tepesi'ne yoğunlaştılar; Binegedi petrol yatağında kuyu iskeleleri ve pompalama çarkları arasındaki üç saatlik bir çatışmanın sonunda orayı savunan birlikler pes etti. Warwick Şatosu olarak bilinen noktada yeniden toplanan Kuzey Staffordshire Alayı'nın neredeyse mevcudunun yarısını kaybettiği anlaşıldı.

Bu mevzi de kısa sürede saldırıya uğradı; kanattaki Ermenilerin ilk top atışlarını duyar duymaz kuşatılmaktan korkarak kaçması üzerine İngiliz piyadeleri bir kez daha çekildi. O kısma komuta eden Worcestershire Alayı'ndan Yarbay Faviell asker sayısının anlamlı bir direnişe yetmediğini görünce, karanlığın bastırmasından hemen sonra daha da çekilerek Beledceri'yi Beyuk tuz bataklığına bağlayan demiryolu hattına mevzilendi. Savunma hattı o sırada Bakü'nün aşağı yukarı demiryolu hattını izleyen dış mahallelerine sadece birkaç kilometre uzaktaydı.

Dunsterville 1 Eylül'de öğleye doğru durumun düzeltilemez olduğunu açıkça gördü. Saat dörtte Merkez Hazar Diktatörlüğü'nün beş lideriyle buluştu ve Bakü'nün Türklerden kurtulamayacağı kanısında olduğunu bildirdi. O zamana kadar çarpışmanın bütün yükünü İngiliz askerlerinin çektiğini ve yerel askerlerin yardımdan ya da destekten sürekli kaçındıklarını söyledi. Bu yüzden adamlarına hattan çekilme emrini vereceğini belirterek ortaya çıkacak boşlukları kendi askerleriyle doldurmalarını ama bir an önce düşmanla uzlaşma yolu aramalarını önerdi. Toplantıdan ayrılırken hemen harekete geçmelerini ve görüşüp karara varmakta gecikmemelerini ısrarla telkin etti.

Boş bir umuttu bu. Onları bir saat baş başa bıraktıktan sonra döndüğünde tartışıp duran ve sonuca varamayan öfkeli adamlarla karşılaştı. Müzakereyi sürdürmeleri için ayrıldı ama yine bir saat dolunca döndüğünde durum değişmediğini gördü. Sınıfının ve döneminin Hristiyan değerlerine uygun yaşayan merhametli biri olduğu için ortada etkili bir liderlik yokken Bakü halkını öylece kaderine terk edemeyeceğini anladı ve kendi ifadesiyle "diktatör"lere bunu bildirdi. Verdikleri cevabın özü, zaten İngiliz askerlerinin

şehri ancak kendi kuvvetleriyle aynı şartlarda ve ayrılmak isteyen sivillerin tahliyesinden sonra boşaltmasına izin verileceğiydi.

Aynı gün iki aylık iznini bitirip Bağdat'a dönen Marshall, (Yukarı Mezopotamya'daki geçici gayriresmi ateşkes süresinin dolmak üzere olması nedeniyle) önünde yapılacak daha büyük işler olmasına karşın, Dunster kuvveti meselesine el atarak şehri tahliye hazırlıklarına başlanması gerektiğine karar verdi. Bu yöndeki mesajı Dunsterville'in şehri savunamayacağını bildiren mesajıyla çakiştı. Dunsterville bu arada Biçerahov'dan Derbend'in epey kuzeyindeki Petrovsk'u aldığını belirten ve Bakü'ye bir hafta içinde 1.000 adam gönderme sözü veren bir mesaj almıştı. (Gönderilenlerin sayısı aslında bunun yarısı olsa da kuşatmanın son günlerinde çok işe yarayacaktı.) Böylece bir kez daha cesaretlenen Dunsterville, Marshall'a ilettiği çelişkilerle dolu yeni bir mesajda İran'daki 39. Piyade Tugayı'nın geri kalan kısmını göndermesini tekrar istedi ve bu durumda Bakü'yü savunacağına söz verdi. Hiç tınmayan Marshall cevaben başka birlik gönderilmeyeceğini ve verilen emrin değişmediğini bildirdi.

Dunsterville'in hepsi artık geçerliliğini yitirmiş ve yeni çelişkiler yaratan 4, 5 ve 6 Eylül tarihli diğer mesajlarının Marshall'a 9 Eylül'de ulaşması işleri daha da karıştırdı. Sert tepki gösteren Marshall her ne kadar Bakü'deki durumu tam anladığı iddiasında olmasa da Dunsterville'in aldığı emri yerine getirme çabası içinde görünmediğini ve bu yüzden İran'ın başka yerlerindeki harekâtların tehlikeye girdiğini iletti. O noktada başka bir can sıkıcı kişi, Hint Ordusu'nun yeni başkomutanı General Sir Charles Monro tartışmaya ağırlığını koydu. Ertesi gün Savaş Bakanlığı'na gönderdiği bir telgrafta, Dunsterville'in direniyor ve hatta konumunu düzeltiyor görüldüğüne dair kanaatini aktardı. Marshall'ın (bir kopyası doğal olarak Delhi'ye iletilmiş) mesajını anlamadığını ve (başta Sykes'ın Güney İran Tüfek Birlikleri olmak üzere bazıları kendi sorumluluğu altında olan) diğer İran harekâtlarının tehlikeye gireceği savını kuşkuyla karşıladığını belirtti.

Monro'nun mesajı haliyle Dunsterville'den Marshall'a gönderilen mesajlarla çakiştı. Bunların ilkinde Bakü'deki taktik durumun tamamen istenen birlikleri göndermedeki gecikmeden kaynaklandığı belirtilmekteydi. İkincisinde Merkez Hazar Diktatörlüğü'nün iki gambotla hâlâ deniz yollarını kontrol etmesi ve askerlerin ayrılmasına izin vermemesi nedeniyle tahliyenin zaten imkânsız olduğuna işaret edilmekteydi. Ardından Marshall'ın durumu daha iyi anlaması için oldukça uzun bir açıklamayla, Türk tarafında moralin düştüğü, Biçerahov'dan bazı askerlerin geldiği ve Gürcülerin Almanlara karşı ayaklandığına dair haberlerin alındığı aktarılmaktaydı. Marshall'ın Londra'ya ilettiği 7 Eylül mahreçli bir mesaj üzerine Savaş Bakanlığı da 11 Eylül'de devreye girdi. Biçerahov'un yanında irtibat subayıken humma nedeniyle önceki

gün Enzeli'ye dönen Yarbay Clutterbuck'ın gönderdiği bu mesajda iyimser bir tablo çizilmekteydi: Türklerin Bakü çeperinden çekildiğine dair söylentiler vardı ve devriyelerin savunma hattının beş kilometre dışında Türklerin izine rastlamaması, bunu doğrular gibiydi. Batıya doğru hareket eden asker yüklü trenler görülmüştü. Bakü hükümeti Moskova hükümetinden, Bakü'yü Türk birliklerinin değil, Alman birliklerinin işgal edeceği yönünde Berlin'den bir taahhüt alındığını belirten bir mektup almıştı. Bütün bunları çekici bulan Savaş Bakanlığı (en az beş gün eski bir değerlendirme temelinde) Bakü'nün savunulması ve Kuzeybatı İran'daki İngiliz kuvvetlerinin artırılması gerektiğine karar verdi.

Bu emrin verildiği sırada, Abşeron Yarımadası'ndaki durum elbette bir kez daha değişmişti. Clutterbuck'ın bildirdiği gibi, Türkler sahiden şehrin tam kuzeyindeki mevzilerinden çekilmişlerdi; ama Dunsterville'in kısa sürede öğrendiği üzere, bu sadece "daha iyi hamle için çekilme"nin bir örneğiydi. Türk saflarından firar eden bir Arap subayın verdiği bilgiye göre, 13 Eylül gecesi başlayacak büyük çaplı bir taarruza hazırlık yapılmaktaydı. Bilgi büyük ölçüde doğru çıktı. Türk 5. Kafkas Tümeni, şehrin batısına düşen Kurt Geçidi kesiminin kuzeyinde karanlıktan yararlanarak saldırıya geçti. Gün ışıırken 15. Piyade Tümeni, Beledceri kesiminde başka saldırılara girişti ve batıda çarpışma yeniden başladı. 14 Eylül sabahı saat onda, her iki kesimde de İngilizler bir kilometreden fazla çekilmek zorunda kalmıştı. Türk topları şehir merkezini ve liman alanını bombardımana tutarken, gidişatı tersine çevirme yönünde somut bir ihtimal kalmadı; taktik komutayı elinde tutan Keyworth, imhanın tek alternatifinin tahliye olduğu sonucuna vardı. Bu görüşe katılan Dunsterville, kararını "diktatör"lere bildirdi.

Gemilerin hazır beklediği iskelelere doğru genel ricat karanlık çökerken başladı. Akşam boyunca Kuzey Staffordshire Alayı rıhtım alanının çeperini tutarken, hastalar ve yaralılar *Kursk*'a ve *Argo*'ya bindirildi, toplar ve mühimmat el konulmuş *Armenian* adlı başka bir gemiye yüklendi, Dunsterville ve kurmay heyetiyle birlikte İngiliz kuvvetlerinin ana gövdesi ise *Kruger*'e bindi. Önce *Argo* ve *Kursk* yola çıktı; Kuzey Staffordshire Alayı'nın da bindiği *Kruger* demir almak üzereyken, diktatörlük yönetiminin iki üyesi ortaya çıktı ve Dunsterville'e askerlerini savunma hattına geri götürmesini bildirdi. Ret cevabı üzerine, gemilerin limandan çıkmaya kakışmaları halinde, gambotlar tarafından batırılacakları belirtildi. Dunsterville ellerinden geleni artlarına koymamalarını söyledi. *Kruger* ve peşinden *Armenian* demir aldı; her ikisi de koydaki muhafız gemisinin gelişigüzel ateşine maruz kalmakla birlikte, ciddi bir aksilikle karşılaşmadan kaçtı. Onların uzaklaşmasıyla birlikte, Azeri Tatarlar Bakü'deki Ermenilerden öç almaya girişti ve şehrin Hristiyan mahallesi en az 6.000 ölüyle bir ceset mahzenine dönüştürüldü. Bazı iddialara

göre Türk ordusu Tatarların kendilerine biçtikleri görevi tamamlamalarına zaman tanımak için Bakü'ye girişini bir sonraki güne erteledi.

Bakü'de sadece az miktarda levazımın tahrip edilmiş halde bırakılması, çekilmenin planlı yürütüldüğünün bir işaretiydi. Hayvanlar Biçerahov'un Derbend'e doğru çekilen adamlarına verildi. Bakü'yü ancak bir ay elinde tutan Dunster kuvvetinin kalıntıları 15 Eylül akşamı Enzeli'ye çıktı. Aynı gün Dunsterville komutanlıktan alındığına ilişkin bir mesaj aldı; dönmesi bildirilen Bağdat'a pek acele etmeksizin on gün sonra vardı. "Herkeste çok kibar ama yaramaz bir çocuk olduğum için ceza olarak köşede dikilmem gerektiği yönünde bir genel kanaat var gibi" diye not düştü güncesine.

Dunsterville'in Bakü'den ayrıldığı sırada, görünüşe bakılırsa Kuzeybatı İran'daki durum belirgin biçimde kötüye gitmekteydi. Tebriz'i 23 Ağustos'ta ele geçiren Türk 11. Piyade Tümeni, Zencan'a giden yolun yarısındaki Kuflan Kuh'a kadar ilerlemişti. Ancak orada çakılıp kaldı ve ekim başlarında güneyde Bicar ve Sine çevresindeki yöreleri de kapsayacak şekilde çekilmeye başladı. Mütarekeye varıldığında Türklerin tuttuğu hat, Hazar kıyısındaki Astara'dan Mane'ye ve güneybatı yönünde Süleymaniye'ye kadar uzansa da kuzeydeki bütün toprakların Türk denetimi altında olduğu pek söylenemezdi.

Bakü'ye varan Nuri Paşa'nın orada üç piyade tümenine yakın bir kuvvetle garnizon kurması, Azerbaycan'da ve Kafkasya genelinde durumu da değiştirmişti. Eylül ortalarında Marshall'ın karargâhı "güvenilir bir kaynak"tan, Enver Paşa'nın Nuri Paşa'ya Bakü'deki kuvveti tek bir alaya indirme, Dağıstan'da Türk karşıtlığını kışkırtan Biçerahov'a karşı bir alay gönderme ve diğer beş alayın komutasını Enzeli'ye ilerleyecek olan Halil Paşa'ya devretme emrini verdiğine dair bir rapor aldı. Bu emir pekâlâ verilmiş olabilirdi ama yerine getirilmesi ayrı bir konuydu. Bakü'nün ve Gence'ye uzanan demiryolu hattındaki bir koridorun Türk denetiminde olmasına karşın, hinterlandın (ve hatta Azerbaycan'ın) geri kalan kısmı için bu geçerli değildi; özellikle Halil Paşa'ya önerilen yürüyüş hattında (doğrusu yararlılığı kuşkulu olsa bile, silahlı ve kararlılıkla Türk karşısı olan) önemli sayıda Ermeni vardı. Dunsterville'in ardından Bakü'deki filonun büyük kısmının Enzeli'ye gitmesi nedeniyle, deniz yoluyla hareket etme gibi bir seçenek yoktu. Sonuçta Türk kuvvetleri kıyıda Astara'nın ötesinde daha güneye ilerlemedi ve oradan Mane'ye uzanan bir hattın kuzeyindeki toprakları işgal etti.

Halil Paşa mütarekeden kısa bir süre sonra hayal kırıklığı içinde İstanbul'a dönerken, Nuri Paşa önce kendisini Azerbaycan Ordusu'nun başkomutanı ilan ederek ortalığı karıştırmaya çalıştı, ardından kuzeyde Biçerahov'un peşinde sonuçsuz bir takiple Dağıstan içlerine yönelerek Derbend'i ve Petrovsk'u ele geçirdi. Çoktan daha kuzeye geçen Biçerahov, Denikin'in Beyaz Ordu'su

için Terek Kazakları arasında asker toplamaya ve Przevalski de Bakü civarında aynı şeyi yapmaya başlamıştı.

Kraliyet Donanması ekim ayında Bakü'yü geri almaya hazırlık için Hazar Denizi'ne tekrar çıktı ve İngiliz birlikleri (Tümgeneral W. M. Thomson komutasındaki Kuzey İran Kuvveti'nin unsurları) şehri 17 Kasım'da ele geçirdi. Daha sonra bölgeye gönderilen 27. Hint Tümeni, Tiflis ve (gerek kara birlikleri, gerekse bir donanma filotillası için önemli bir üsse dönüşecek olan) Batum dahil, dosdoğru Kafkasya'daki kasabalara ve şehirlere yönelecek Bakü'den Karadeniz'e giden Transkafkasya demiryolunu ve petrol boru hattını denetim altına aldı.

III

ÇANAKKALE BOĞAZI VE GELİBOLU

Harita 14. Güneydoğu Makedonya, Trakya ve Kuzeybatı Anadolu

Hedef İstanbul!

Britanya'nın Bâbüâli nezdindeki sefiri Sir Louis Mallett 19 Ağustos 1914'te Deniz Bakanı Winston Churchill'e telgrafında, Türkiye'yle savaşa girilmesi halinde Çanakkale Boğazı'nı zorlayacak ve İstanbul'u tehdit altına alacak bir deniz harekâtı üzerine düşünmesini önerdi. Bu hiç de yeni bir görüş değildi; Amiral Sir John Duckworth'un 1807'de bu işe kalkışması¹ oldukça pahalıya patlamış ama daha sonra en az beş vesileyle gündeme getirilmesine karşın başka bir girişime onay verilmemişti. Gelgelelim Yunanistan başbakanı Elefterios Venizelos'un tesadüf eseri aynı sıralarda Yunan ordusunu ve donanmasını İtilaf Devletleri'nin hizmetine vermeyi önermesinden sonra Deniz Bakanı Churchill ve Savaş Bakanı Lord Kitchener² 31 Ağustos'ta teklifi değerlendirmek için bir ortak komite oluşturmada mutabık kaldılar. Görüşü sorulan Askeri Harekât Dairesi başkanı Tümgeneral Charles Callwell, birkaç

1 Duckworth'un hedefi III. Selim'i (o sırada Fransa'ya karşı Britanya'nın müttefiki olan) Rusya'yla barışa varmaya ve Bâbüâli üzerinde hatırı sayılır nüfuza sahip Fransız sefiri Sebastiani'yi ülkesine geri göndermeye zorlamaktı. Yedi savaş gemisiyle, iki firkateynle ve iki homba yelkenlisiyle 19 Şubat'ta Çanakkale Boğazı'na girdi, muhafız tabyalarından açılan top ateşiyle gemileri biraz hasar gördü, Sırsığılar Koyu'nda çarpışmaya girdiği küçük bir Türk filosunu büyük ölçüde yok etti ve ardından İstanbul'a yöneldi. Verdiği ultimatom Türkler tarafından ciddiye alınmadı. Neredeyse 350 yıl önce imal edilmiş ama hâlâ çok etkili, çok büyük 42 topun varlığından dolayı şehri bombardımana tutmaktan vazgeçti. On gün sonra çekildi ve Çanakkale Boğazı'nda çıkışta tabyaların açtığı ateşle hırpalandı.

2 En son Mısır'da ve Sudan'da İngiliz temsilcisi ve başkonsolosu (fiilen genel vali) olarak görev yapmış Feldmareşal Earl Kitchener, kariyerinin büyük bölümünü bölgede geçirmiş olmaktan dolayı Ortadoğu işlerini kendince biraz bildiği kanısındaydı. Tesadüf eseri, 29 Haziran'da verilmiş kontluk unvanını törenle almak üzere Temmuz 1914'te Londra'daydı. Savaşın artık kesinleştiği ağustos başlarında, Avrupa'daki savaş tarzını bilmediği gerekçesiyle Mısır'a dönmeye çalıştı; ama Londra'da ona ihtiyaç olduğuna karar veren oldukça tanınmış bir grup parlamenterin Asquith'i ikna etmesiyle bu isteği boşa çıktı. Asquith'le 4 Ağustos sabahı bir saatlik görüşmede, ülkede kalmaya mecbur edilecekse onun başbakanlıkla birlikte yürüttüğü savaş bakanlığından düşük bir görevi kabul etmeyeceğini bildirdi. Ertesi gün istediğini elde etti ve 1660'ta monarşiye dönüşü sağladıktan sonra kralın hizmetlisi olarak atanan Monck'tan sonra bir devlet makamına gelen ilk muvazzaf subay oldu.

Kitchener'in Ortadoğu'daki savaş yürütmede çok aktif bir rol oynaması geçmişinden dolayı şaşırtıcı değildi; Çanakkale Boğazı taarruzuna ilişkin hükümet politikasını denetlemenin yanı sıra Mısır'daki gelişmeleri de çok yakından izledi ve Mezopotamya'da öne çıkan bir rol oynaması ancak oradaki savaşın Şubat 1916'ya kadar Hindistan'dan yönetilmesi sayesinde önlenemedi. Kahire'de hırakmış olduğu seçme adamlar Mısır'da ona yardım ederken isteklerini yerine getirmekle birlikte, özellikle Araplarla ilişkilerinde, en başta da kendini Arapların kralı ilan eden Şerif Hüseyin bin Ali'yle ilişkilerde kendi emelleri doğrultusunda hareket ettiler. Bu girişimlerin sonuçları Bölüm 14'te ele alınmaktadır.

Harita 15. Gelibolu ve Çanakkale Boğazi

gün sonraki raporunda, Yunanların sağlayabileceği asgari 60.000 askerle uygulanabilir olsa bile bunun çok zor bir girişim olacağını belirtti.

Böyle bir harekâta girişmenin çekiciliğine aklı yatan Churchill Savaş Konseyi'nin 24 Kasım'daki ilk toplantısında, bunun (Türkiye'yi savaş dışı bırakma gibi basit bir tedbirle) Süveyş Kanalı'na mümkün olan en iyi korumayı sağlayacağını ileri sürdü. Bununla birlikte, Callwell'in görüşünü tekrarlar, zor bir girişim olacağı ve savaş gemilerinin yanı sıra en az 60.000 askeri gerektireceği, ayrıca Yunan teklifinin siyasal sebeplerle kabul edilemeyeceğinin artık açık olduğu ikazını ekledi.³ Savaş Bakanı Lord Kitchener araya girdi. Kuzey Fransa'daki durum bıçak sırtında görünürken, Doğu Akdeniz'e o sayıda asker (aslında herhangi bir birlik) göndermenin söz konusu olamayacağını belirtti. Bunun üzerine Churchill teklifini geri çekti.

Konu yılbaşına kadar bir daha gündeme gelmedi. Rusların ve Türklerin Sarıkaş'ıdaki muharebesi Noel'e doğru kilitlendi. Harekât alanındaki en üst rütbeli Rus subayı olan beceriksiz Aleksandr Mışlayevski başarılı bir kuşatmayla karşı karşıya kaldığı sanısıyla telaşa kapıldı. Bu da Rus başkomutanlık karargâhı Ştavka'da yanlış bir durum değerlendirmesine yol açtı (bkz. Bölüm 6). Sonuçta Rus başkomutanı Grandük Nikolay, Britanya'dan bir tür şaşırtma hamlesine girmesini istedi.

Kitchener 2 Ocak 1915 sabahı eline geçen bu istekle ilgili telgrafın bir nüshasını Churchill'e hemen gönderdi; ikili günün ilerleyen saatlerinde cevabı görüşmek üzere bir araya geldi. Churchill Mısır'dan Çanakkale Boğazı'na bir "baskın" konusunu bir kez daha gündeme getirdi. Kitchener geçerli bir olasılık olduğunu kabul etmekle birlikte, buna ayıracak birliklerinin olmadığını vurguladı. Sonuçta, Kitchener muhatabı Grandük'e, "Türlere karşı bir güç gösterisi için adımlar atılacağı"nı bildirirken, bunun nerede ya da ne zaman olacağını ve nasıl bir biçim alacağını belirtmekten özenle kaçındı. Mesajın sonuna böyle bir girişimin istenen etkiyi herhangi bir şekilde sağlayacağına inanmadığını da ekledi. Aslında telgrafın Rusya'ya ulaştığı sırada Türklerin kesin yenilgiye uğratılmasıyla Sarıkaş Muharebesi fiilen bitmiş ve bir şaşırtma hareketine gerek kalmamıştı. Ama Ruslar isteği geri çekmeyi uygun bulmadı ve fikir kendi başına bir ivme kazanmaya başladı.

Yazışmadan haberdar olan Birinci Deniz Lordu (Kraliyet Donanması'nın asker kökenli komutanı) Oramiral Lord Fisher ertesi sabah kendi çılgınca önerisiyle devreye girdi. Sir John French'in Fransa'daki İngiliz Sefer Kuvveti'nden bütün Hintli askerleri ve (Britanya'dan "siperde durup tüfek tutabilme" esasına göre seçilmiş gönüllü askerlerin yerlerine geçeceği) 75.000 İngiliz askerini almayı ve

3 Esasen Rusların bir Yunan ordusunun İstanbul'a girmesine izin vermeye niyeti yoktu; Osmanlı başşehri işgal edilecekse bu işi onlar yapmalıydı.

Çanakkale Boğazı'nın güneyinde, Anadolu kıyısındaki Beşike Koyu'na çıkarma yapmayı savundu. Eşzamanlı olarak Mısır'dan yola çıkan birlikler Hayfa'ya yöneliyormuş gibi görünerek İskenderun'a çıkarma yapacak ve oradan "trenle doğrudan ulaşılabilen Cennet Bahçesi'nin petrol yatakları"na geçecekti (Böyle bir tren bağlantısı haliyle yoktu). Bu arada Yunan ordusu Gelibolu Yarımadası'na çıkarma yapacak, Bulgarlar İstanbul'a doğru ilerleyecek, Ruslar, Sırp'lar ve Rumenler de Avusturya'ya yüklenecekti. Son olarak, Koramiral Doveton Sturdee zaten elden çıkarılması tasarlanan Majestic ve Canopus sınıfı eski zırhlılarla⁴ Çanakkale Boğazı'nı zorlayacak ve İstanbul'u bombardımanla baskı altına alacaktı.

Churchill anılarında Fisher'in planını büyük ölçüde budamasının ne kadar zaman aldığını aktarmasa da tamamen makul bulup sıkıca sarıldığını son unsurunu kendi stratejisinin ana dayanaklarından biri haline getirdi. Çanakkale Boğazı'nı abluka altında tutan filonun komutanı Koramiral Sackville Carden'a aynı gün çektiği telgrafta, böyle bir tasarının yararına ilişkin görüşünü sordu. Carden iki gün sonra verdiği cevapta tasarıya temkinli bir destek verdi. "Çanakkale Boğazı'nın hemen geçilebileceği kanısında değilim" demekle birlikte, "Çok sayıda geminin kullanıldığı uzun süreli harekâtla zorlanabilir." diye de ekledi. Eh, ilk aşırı milliyetçiler gibi düşündüğünde, Churchill'in gemileri vardı... Aslına bakılırsa, başka bir işe pek yaramayacak bu türden en az 43 gemi vardı ve bunlar yetersiz kalırsa Fransa'dan en az bir düzine daha alınabilirdi... Ortada böyle sayılar varken, yan yana dizilecek gemiler Boğazlar'da bir falanks düzeninde ilerleyebilirdi...⁵

Churchill'in o gün öğleden sonra Savaş Konseyi'nin bir toplantısında bu fikrini kendine saklayarak sadece Carden'ın kısa ve öz telgrafını okuması hatırı sayılır ilgi uyandırdı. Deniz Bakanlığı'na döndüğünde kıdemli kurmay subaylarının ağzını aradı ve oybirliğiyle bu fikirden yana olduklarını görünce, ertesi gün Carden'dan konuyu açıklığa kavuşturmasını istedi.

Carden dört evreli bir deniz harekâtına ilişkin önerisini 11 Ocak'ta sundu;⁶

4 Dokuz tane olan Majestic zırhlıları, mutat bileşimle 12 inçlik dört ve 6 inçlik on iki top monte edilmiş ve iyi havada 17 deniz mili (34 kmv/saat) hız yapabilen 15.000 tonluk gemilerdi. Sonuncusu Ocak 1898'de hizmete girmişti. Altı tane olan Canopus zırhlıları onlarla benzer donanıma sahip ama yüzde 30 daha yüksek motor gücüyle hızı bir deniz mili fazla olan ardıllarıydı.

5 Bu bir abartı değildir; eldeki bütün gemiler böyle bir "sal yığını" halinde 1,3 kilometreyi aşkın genişlikte bir cephe oluştururdu.

6 Carden'ın planı özüde şöyleydi: A - Önce uzun menzilden dolayı ateşle, ardından doğrudan ateşle girişteki savunma hatlarını düşürmek; B - Kepez Burnu'na kadar savunma hatlarını temizlemek; C - Kabatepe yakınında yarımada'nın batı kıyı açıklarında duran ağır kruvazörlerin dolayı ateşle dar geçitteki savunma hatlarını düşürmek; D - Mayın tarlaları içinde bir geçiş yolu açmak, dar geçidi aşmak, yukarıdaki tabyaları düşürmek, ardından Marmara Denizi'ne ilerlemek. A ve B evreleriyle eşzamanlı olarak, Bolayır Hattı bombardımana tutulacak ve Kabatepe yakınındaki bir batarya düşürülecekti. Carden (hava şartlarına bağlı kesintileri hesaba katmaksızın) harekâtın bir ayı bulacağı tahmininde bulundu ve daha sonra bu tahminine bağlı kaldı. Sonuçta plan birkaç değişiklikte kabul edildi: C evresine Boğaz içinde

Churchill'in zaman geçirmeden Savaş Konseyi üyelerine dağıttığı metin genelde coşkulu onay gördü. Tek bir hususta değişiklik önerildi: Tabyaları bombardımana tutmada, Türk topraklarının⁷ menziline epey dışında ateş açabilecek yeni "süper dretnot" *Queen Elizabeth*'i⁸ kullanmak. Yapımı yeni bitmiş gemi şans eseri zaten top ateşi denemeleri için Akdeniz yolundaydı. Bir taşla iki kuş niye vurulmasıydı?

Savaş Konseyi Churchill'in teklifini 13 Ocak'taki toplantısında oybirliğiyle⁹ kabul ederek, şu kararı aldı: "Deniz Bakanlığı [...] İstanbul'a varma hedefiyle şubat ayında Gelibolu Yarımadası'nı bombardımana tutmaya ve *almaya* yönelik bir deniz sefer için hazırlık yapmalıdır." (Bana ait italikler daha sonra Çanakkale Boğazı Komisyonu'nun dikkatinden kaçmayan bir hususa işaret etmek içindir.¹⁰)

Deniz bakanı bunun üzerine Paris'teki mevkidaşı Augagneur'ü planın ana hatları konusunda bir mektupla bilgilendirdi; Augagneur dört eski zırhlı vermeyi önerdi. Grandük Nikolay'a da bilgi veren Churchill, Rus Karadeniz Filosu'nun işbirliği için Boğaziçi'nin kuzey girişi açıklarında bir saldırıya geçirilmesini ve harekâtın başarıya ulaşması halinde Türk başşehrine nakledilmeye hazır olacak şekilde bir ordunun Kırım'a gönderilmesini istedi. (Nikolay'ın ikinci isteği yerine getirmesi, Kafkasya Cephesi'ndeki Rus kuvvetlerini çok ihtiyaç duyduğu takviyelerden aylarca yoksun bıraktı.)

"Çanakkale Boğazı'na yönelik deniz girişimi konusunda 20 Ocak'a kadar oybirliğiyle mutabakat var gibiydi" diye yazacaktı Churchill daha sonraları. Oysa yanılıyordu; bir muhalif vardı ve o da Fisher'dı. Birinci Deniz Lordu, çıkarmayı

girişilecek ve Bolayır Hattı bombardımana tutulmayacaktı. Harekâtta 12 zırhlı, 3 ağır kruvazör, 3 hafif kruvazör, 16 destroyer ve bir kılavuz gemi, 6 denizaltı, 12 mayın tarayıcısı ve bir deniz uçağı yardımcı gemisi kullanılacaktı. Daha sonra bu kuvvete üç ilave İngiliz zırhlısının yanı sıra dört Fransız ana savaş gemisi eklendi.

7 Türklerin kullandığı en büyük toplar, azami menzili 11.400 m olan kısa namlulu 28 santimlik toplardı; eski model İngiliz zırhlılarına monte edilmiş 12 inçlik toplar yaklaşık 14.000 yarıya (13 km) kadar etkiliydi, yani sadece biraz daha uzun menzile sahipti. Türklerin elindeki en iyi toplar, Krupp'un ürettiği modern 24 santimlik toplardı ve menzilleri 20 km dolayındaydı.

8 *Queen Elizabeth* sınıfı dretnotlar, o sırada henüz çizim aşamasında olan 15 inçlik/42 kalibreli bir Mkl topunu alabilecek şekilde tamamen yeni bir tasarımla inşa edilmişti. Anglo-Persian Oil Company'yi satın alma kararının (bkz. Bölüm 2, özellikle not 4) ardında, gerekli performans özelliklerine ulaşmaları için bu gemileri petrole çalıştırma zarureti yatmaktaydı. Aslında hepsi aşırı ağırdı ve Deniz Bakanlığı'nın küçük borulu kazanları kabul etmemesi motor güçlerini düşürdü; ama acil bir durum gerektirdiğinde cehri çekişle 72.000 şaft beygirgücü sağlamaları ve 24 deniz mili hıza varmaları mümkündü.

15 inçlik Mkl topu 1.938 librelilik (881 kg) bir mermiyi 28.732 yarıya (26,3 km) bir menzile çarpması isabet düzeyiyle atabilecek yapıdaydı. *Queen Elizabeth* sınıfı dretnotlarda "A" ve "B" ile "X" ve "Y" taretlerine ikişerli olarak yerleştirilmiş sekiz top vardı.

9 Churchill anılarında gerek Fisher'in, gerekse Oramiral Sir Arthur Wilson'ın toplantıda bulunduğunu ve geleneksel olarak onaya işaret eden bir tavırla sessiz kaldığını belirtir.

10 Komisyon Haziran 1916'daki olayları soruşturmak için oluşturuldu; bkz. Bölüm 12.

kapsamayan bir deniz harekâtının istenen sonucu tek başına sağlayacağına hiç bir zaman tam ikna olmamıştı. Daha önce sessiz kalmasına karşın kuşkularını belli etti ve elindeki tek imkânla plana karşı koydu; onsuz yürüyemeyeceği inancıyla, *Queen Elizabeth*'in harekâttan çekilmesini talep etti.¹¹ Churchill harekâtın tek geminin varlığına bağlı olmadığını bildirdi ve sonunda Asquith araya girerek ondan yana tutum takındı. Fisher istifa tehdidinde bulunduysa da görevini hatırlatan Kitchener tarafından yerinde kalmaya ikna edildi.

Harekât için belirlenmiş gemiler, Yunan hükümetinin tahsis ettiği Limni Adası'ndaki Mondros'un geniş limanında 15 Şubat'a doğru toplandı ve gerek duyulması halinde Kraliyet Deniz Tümeni'nin çıkarma birliklerine personel sağlayacak iki deniz piyadesi taburu onlara katıldı. Deniz Bakanlığı bünyesinde özellikle Almanya'nın denizaşırı sömürgelerindeki savaşla ilgili konularda tavsiyelerde bulunmakla görevli olan ama Türkiye'ye ilişkin konularda da görüşüne başvurulmuş Amiral Sir Henry Jackson o gün yazdığı yeni bir tezkerede, "harekâta yardımcı olacak ya da en azından tabyaların susturulmasından hemen sonra gemileri takip edecek" bir askeri kuvvet gönderme gereğini vurguladı. Kitchener onay verdi ve ertesi gün Savaş Konseyi'nde 29. Tümen'in, ayrıca gerek duyulursa Mısır'dan kuvvetlerin mümkün olan en erken tarihte Mondros'a gönderilmesi kararlaştırıldı.

Konsey'in üç gün sonraki (dış tabyalara dönük bombardımanın başladığı güne denk gelen) toplantısında Kitchener fikrini değiştirdiğini ve 29. Tümen'in gönderilmesine onay veremeyeceğini açıkladı. (Onu bu karara yönelten, Churchill'in anlatımına göre kendi genel karargâhı, İngiliz Resmi Tarihi'ne göre ise Fransızlardı.¹²) Churchill'in itirazına rağmen Kitchener sıkı durdu ve tek taviz olarak, ancak "Avustralazya Kolordusu"nun (ANZAK¹³) filoya yardım için sevkine izin verebileceğini belirtti. Churchill'in bir kez daha başvurduğu başbakan, protesto için istifaya kalkışacağı korkusuyla Kitchener'ın kararını geçersiz kılmaya cesaret edemedi ve sadece onu ikna etmeye çalıştı. Sonuçta ikna oldu ama bunu sağlayan başbakan değildi.

Kitchener iyi tanıdığı ve güvendiği bir kişi olan ANZAK'ın genel komutanı

11 Gerekeşi Alman denizaltılarının Çanakkale Boğazı'na yöneldiği yönündeki rapordur; o sırada denizaltılardan etkili bir korunma yolu yoktu.

12 İkinci sav gariptir, çünkü 29. Tümen'in Doğu Akdeniz'e gideceğini öğrenen Fransız hükümeti de oraya bir tümen sevk edilmesi emrini verdi. Başkomutan Joffre'un direnmesi üzerine, Savaş Bakanlığı Fransa'daki ve Kuzey Afrika'daki lejyonerlerden ve sömürge birliklerinden yeni bir tümen oluşturma yoluna gitti. Doğu Sefer Kolordusu olarak anılacak bu kuvvetin komutanlığına General d'Amade getirildi; 1 Mart'ta toplanması ve birkaç gün sonra Limni'ye doğru yola çıkması kararlaştırıldı. Görevin karmaşıklığı ve tanınan sınırlı süre göz önünde tutulduğunda şaşırtıcı sayılacak bir gelişmeyle tam da öyle oldu. Avustralya versiyonuyla hiç de uyuşmayan Gelibolu Harekâtı İngiliz Resmi Tarihi, Hamilton'ın kurmay heyetinde görevli Tuğgeneral Cecil Aspinall-Oglander'in eseri idi; 1929'da ve 1932'de iki cilt halinde yayımlandı.

13 Avustralya ve Yeni Zelanda Kolordusu.

Korgeneral Sir William Birdwood'u bizzat durumu değerlendirmek üzere Mondros'a göndermişti. Birdwood 5 Mart'ta, "Donanmanın yardım almadan geçebileceğinden çok kuşkuluyum" diye bildirdi. Kitchener 10 Mart'ta yüz seksen derecelik bir dönüş yaparak Savaş Konseyi'ne "[Fransa'daki] durumun 29. Tümen'in [Doğu Akdeniz'e] gönderilmesine elverecek kadar güvende olduğuna kanaat getirdiği"ni belirtti.¹⁴ Ancak bu ödünç bir kuvvet olacaktı. Harekâtın kendisi askeri birlik bileşenini gerekli görülen düzeye çıkaracaktı; gelgelelim, bunun nasıl kullanılacağı konusunda hiç kimsenin, en başta da 11 Mart'ta Akdeniz Sefer Kuvveti komutanlığına atanan Ian Hamilton'ın¹⁵ en ufak fikri yoktu.

Harekâtı anlatmaya başlamadan önce, Antikçağ'da Hellespont olarak bilinen Çanakkale Boğazı'nın fiziksel özelliklerine bakmakta herhalde yarar vardır. Girişinden Marmara Denizi'ne kadar uzunluğu tam 70 kilometredir. Genişliği Seddülbahir'den Kumkale'ye kadar olan ağız kısmında dört kilometrenin biraz üzerindedir; Kilitbahir ve Çanakkale arasındaki dar geçitte ise Avrupa'yı Asya'dan sadece 1.400 metrelik bir şerit ayırır. Ortalama 55 metre olan su derinliği en fazla 90 metre civarına çıkar. Boğaz'da ters akıntılar vardır; akış yüzeyde Marmara Denizi'nden Ege'ye doğruyken, dipte ters yöndedir ve her iki akıntının hızı dört ila beş deniz milidir. Kayda değer gelgit yoktur.

Otto Liman von Sanders başkanlığındaki Alman askeri heyeti 1913 sonunda Türkiye'ye vardığında, İtalya'yla ve Balkan devletleriyle savaşlarda Boğaz'ın deniz savunma sistemini güçlendirmek için hazırlanmış planları uygulanmaya başlamıştı. Tabyalar yeniden inşa edildi ve modern topraklarla sınırlı bir ölçüde yeniden donatıldı. Alman kıyı savunma uzmanı Koramiral von Usedom 1914/1915 sonbahar ve kış ayları boyunca tabyalardaki tamir ve imar çalışmalarını yönetti; gözetleme mevzileriyle birbirine bağladığı muhabere altyapısını geliştirdi. Ölü mıntıkaya yerleştirilen 15 santimlik modern sahra obüsleri dahil, birçok ilave top getirildi. Şubat itibarıyla hazır toprakların sayısı istihkâm mevzilerinde 82'ye, sahra mevzilerinde 230'a çıktı. Ayrıca Kilitbahir'de dar geçide hâkim torpil üsleri vardı. Boğaz'a toplam on mayın hattı döşenmişti; yaklaşık 370 mayın yüzeyin dört buçuk metre altında, 100

14 Kitchener'in tavsiyelerde bulunacak ehil bir genelkurmayla çok ihtiyaç duyduğu yaygın olarak savunulur ve bu olay çoğu kez kanıt olarak ileri sürülür; böyle bir organı oluşturabilecek bütün kişiler, nasılsa Noel'de biteceği sanılan savaşın ilk aylarında alelacele Fransa'ya gönderilmişti...

15 Kitchener gereklilik ortaya çıktığında bu göreve getirilecek kişi olarak Hamilton'ı daha 3 Mart'ta seçmişti; kararın 12 Mart'ta bildirildiği Hamilton, ertesi gün çok küçük bir kurmay heyetiyle Akdeniz yolculuğuna çıktı. (Harekât alanına varması 1 Nisan'ı bulan idari unsurun eksikliği ara dönemde çok hissedildi.) Onu Marsilya'da bekleyen hızlı *Phaeton* kruvazörüyle Bozcaada'ya 17 Mart öğle sonrasında ulaştı.

ila 150 metrelik aralıklarla demirliydi. Ancak birçoğunun yerleştirilmesinin üzerinden altı ay geçtiği için ne durumda oldukları belirsizdi. Denizaltıları caydırmak amacıyla suyun altına ağılar gerilmişti.¹⁶

Gemilerin dört dış tabyaya dönük bombardımanı 19 Şubat sabahı saat ona dokuz kala başladı.¹⁷ Ateşlenen toplam 139 mermi pek etkili olmadı. Sonraki beş günde hava şartlarının elvermediği bombardıman 25 Şubat'ta yeniden başladığında, hangi geminin hangi mermiyi attığını belirlemenin güç olduğu ilk günde edinilen tecrübe ışığında, saldırıya sadece dört gemi katıldı. *Agamemnon* İlyas Burnu'nu, *Queen Elizabeth* önce Seddülbahir'i, ardından İlyas Burnu'nu hedef alırken, *Irresistible* Orhaniye'ye, *Gaulois* Asya kıyısındaki Kumkale'ye ateş açtı. *Queen Elizabeth* 18 atıştan sonra İlyas Burnu bataryasını devre dışı bıraktı ve *Irresistible* Orhaniye'de benzer bir sonuca vardı; böylece uzun menzilli dört Türk topu da bertaraf edildi. Bu sayede girişe yaklaşan gemilerin ateşi daha etkili hale geldi. O akşam ve ertesi gün girişteki taramada hiçbir mayına rastlanmadı; öğleden sonra Boğaz'a giren üç gemi bombardımanını sürdürürken, ara savunma hatlarının ve sahra topçu bataryalarının ateşine maruz kaldı. Deniz piyadeleri eşliğinde karaya çıkan tahrip ekipleri, sonraki dört günde hava şartlarının elverdiği ölçüde, dış tabyalarda hâlâ kullanılabilir durumdaki 48 topu imha etti.

Şubattan marta geçilirken hava daha da bozdu ve harekâtı çoğu kez asıya almak gerekti. Mayın tarayıcılar olarak kullanılan trol tekneleri 1 Mart gecesi mayın bariyerlerini temizlemeye çalışırken top ateşiyle püskürtülünce ilk dersi almış oldu.

Havanın 4 Mart'ta yumuşayıp sonraki dört günde iyi geçmesine ve gemilerin bombardımanı sürdürmek için her fırsatı kullanmasına karşın, ara savunma hatlarını etkisizleştirmede çok az ilerleme sağlandı. (Öyle yakında etkisizleşeceğinin bir belirtisi de yoktu; telsiz donanımlı gözcü uçakların yokluğu sorunu ancak mart sonunda giderildi.) Bu arada trol teknelerindeki sivil mürettebatın ateş altında çalışmaya son derece isteksiz olması yüzünden, mayın tarama girişimlerine ikide bir ara verildi. 10 Mart'ta¹⁸ Carden'in kur-

16 Daha aralık ortalarında Yüzbaşı Norman Holbrook'un *Bl 1* denizaltısı Sarısığlar Koyu'na kadar sızarak merkez bataryanın 40 yaşındaki *Mesudiye* zırhlısını batırmış ve sağ salım uzaklaşmıştı. Bu hiç de yegâne (ve hatta en cüretkâr) sızma değildi. Gelibolu harekâtı sırasında İtilaf denizaltıları bir dizi vesileyle Marmara Denizi'ne girdi; en başarılı olanları Boyle'un ve Nasmith'in girişimleriydi. Nasmith iki defa sızdı ve hatta Boğaziçi'ne girerek bir mühimmat gemisini Haliç açıklarına sevk etti. Toplam yedi denizaltının katıldığı seferde iki zırhlı, bir destroyer, beş gambot, yedi cephane gemisi ve dokuz nakliye teknesi batırıldı. Üç denizaltı kaybedildi.

17 Kitapta Greenwich'in iki saat ilerisinde olan yerel saat dilimi kullanılmaktadır.

18 İngiliz zırhlılarının Saros Körfezi'nden Bolayır'ı bombardımana tuttuğu gün. Daha sonra (28 Mart, 6 Nisan ve 22 Nisan) İzmir de bombardımana tutuldu.

may başkanı Tuğamiral Roger Keyes¹⁹ mayın tarama filotillasını bizzat yönetti. Filotilla (*Canopus*'un söndürmek için boşuna uğraştığı) ışıldaklarla ve top ateşiyle karşılandı; iki çift trol teknesi “uçurtma”larını (bordaya benzer basit paravanlar) aşağıya indirmeksizin birinci bariyeri geçti ve öbür çiftten biri mayına çarpıp havaya uçtu. Keyes ertesi gece zırhlı gemi olmaksızın yeni bir denemeye girişti. Trol tekneleri geri dönüp kaçtı ve bu sefer mecazi anlamda patlayan, yani küplere binen tuğamiral oldu. Rezilce korkaklık saydığı bu durumdan bezerek²⁰ donanma gönüllülerinin trol teknelerini kullanmalarını istedi. 13 Mart gecesi yaşlı İngiliz hafif kruvazörü *Amethyst* eşliğinde ileri sürdüğü tekneleri yine ışıldak bataryaları tarafından aydınlatıldı ve mermi yağmuruna uğradı. Teknelerden dördünün saf dışı edilmesine ve kruvazörün hasar görmesine kadar girişimin sebatla sürdürülmesi sayesinde ilk kez bir ölçüde başarı kazanıldı; şamandıralarından koparılan birçok mayın Boğaz'dan aşağıya sürüklendi ve hafif silahların açtığı ateşle imha edildi.

O sırada (Jackson'ın ifadesiyle) “temizlenmemiş mayın tarlalarını ve ağır topraklar, obüslerle ve torpido yuvalarıyla kısa menzilden kontrol edilen suları çabucak aşmayı” sağlayacak bir alternatif olarak karaya birlikler çıkarma yönünde bir tahrik ortaya çıktı. Churchill bunu daha önce kimsenin önermediğine işaret etti. Kitchener temkinli olmayı tavsiye etti. 13 Mart'taki yazısında, 29. Tümen'in katılmasına kadar büyük çaplı kara harekâtlarına girilmemesi gerektiğini belirtti. (İlk unsurlar İngiliz limanlarından 16 Mart'ta yola çıkacak, geri kalanlar sonraki hafta içinde onları izleyecekti.²¹) İşin şaşırtıcı tarafı, harekât alanına (büyük ölçüde eski olsa bile) önemli bir donanma varlığının ve beş piyade tümeninin²² sürülmesine karşın, işe yaramadığı hızla görülen Carden'in planı dışında bir harekât planı hâlâ yoktu ortada.

Carden ise kırılma noktasına yakındı. Önemli sonuçlar elde edememenin endişesiyle yemekten ve uykudan kesildiği, nükseden mide ülseri ağrısıyla kıvrandığı için iradesi hızla çökmekteydi. 15 Mart'ta bir araya geldiği

19 Sonradan oramiral rütbesine yükselen ve lord unvanı alan Keyes, Kraliyet Donanması'nın gerçek 20. yüzyıl kahramanlarından. Kariyeri 1880'lerde Doğu Afrika açıklarında köle taşıyan gemilere yönelik harekâtlarla başladı ve 1941'de Ortak Harekât Dairesi başkanlığıyla noktalandı. Bu süre içinde (dört Çin destroyerinin ani saldırıyla ele geçirilmesini sağlayan bindirme seferlerine öncülük ettikten sonra Pekin'e giren ilk kişi olduğu) Boksör Ayaklanması'nda, Çanakale Boğazı'nda, Dover Devriyesi'nde, 1940'ta Norveç'teki Zeebrugge ve Ostend baskınlarında görev aldı. Ayrıca aktif bir parlamento üyeliğine de zaman buldu.

20 Bu suçlama haksızdı; Kuzey Denizi'nden getirilmiş trolcüler başlı başına oldukça tehlikeli bir uğraş olan mayın temizlemeye oldukça istekliydi; ama onlara yakın menzilden böylesine isabetli bir top yayılım ateşi altında çalışmalarını gerekeceği hiç söylenmemişti.

21 Üstelik nakliye tekneleri gerekli bir sıraya göre karaya asker çıkaracak şekilde taktik bir anlayışla olarak yüklenmiş değildi ve böyle bir düzeltme için İskenderiye'ye yönlendirilmeleri şartı.

22 İki ANZAK tümeni, 29. Tümen, Kraliyet Deniz Tümeni ve Fransız Tümeni.

yardımcısı Tümamiral John de Roebeck'e²³ ve Roger Keyes'e görevini sürdürmeyeceğini bildirdi. Ertesi sabah kıdemli bir sıhhiye subayı, Carden'in sağlığının elverişsiz olduğunu belirten bir rapor verdi. Durumu Sir John French'in Fransa'daki karargahını ziyaretinde Flandre muharebe alanını gezirken (kendi ifadesiyle "iki günlük tatil"de) öğrenen Churchill, onun yerine Mondros'taki gemilere komuta eden Tümamiral Rosslyn Wemyss'ten²⁴ daha düşük kidedeki yardımcı de Roebeck'i atadı. (Muharip kuvvette süreklilik mantığını gözetken Wemyss kendi isteğiyle kenara çekilmişti.)

De Roebeck, zırhlılardan onunu Boğaz'a göndermeyi ve altısını yedekte tutmayı öngören Carden'in planına bağlı kaldı.²⁵ Önce en modern dört gemi (soldan sağa sırayla *Queen Elizabeth*, *Agamemnon*, *Lord Nelson*²⁶ ve *Inflexible*) borda hattında ilerleyip 14.000 yarda (12.800 m) ötedeki dar geçidi tutan tabyalarla çatışırken, kanatlarda ve biraz geride ilerleyen *Triumph* ve *Prince George* ara savunma hatlarıyla çatışacaktı. Tabyalarda zayıflama belirtileri görülünce, Fransız filosu (soldan sağa sırayla *Gaulois* ve *Charlemagne*,²⁷ *Bouvet*²⁸ ve *Suffren*²⁹) birinci hattı geçerek 8.000 yarda (7.300 m) ötedeki tabyalarla çatışmaya girecekti; daha sonra geri çekilerek yerini soldan sağa sırayla *Vengeance*, *Irresistible*, *Albion* ve *Ocean*'a bırakacaktı. Tabyalar düşürülünce mayın tarayıcılar gelecek ve 900 yarda (825 m) genişliğinde bir kanalı, sonuncusu Kepez Burnu'ndan kuzeybatıya uzanan ilk beş mayın hattına kadar temizleyecekti. Yedekteki diğer iki geminin (*Cornwallis* ve *Canopus*) koruması altında tarama işlemi gece boyunca sürdürülecek ve ertesi sabah filo dar geçide girerek tabyaları yakın menzilden imha edecekti. Ardından

23 De Roebeck İstanbul'da yüksek komiserliğe atandığı 1919'a kadar Büyük Filo'ya bağlı 2. Muharebe Filosu'na ve daha sonra Atlantik Filosu'na komuta etti.

24 Sonradan oramiral rütbesine yükselen ve lord unvanı alan Wester Wemyss, daha sonra Akdeniz filosuna komuta etti ve Sir John Jellicoe'nun yerine Birinci Deniz Lordu olarak atandı. Paris Barış Konferansı'nda Britanya'nın donanma temsilcisiydi.

25 Daha önce gemiler Boğaz girişinden ve yarımadanın karşısında tabyaları bombardımana tutarken mermilerin düştüğü yerleri saptayarak hedefi düzeltenin mümkün olmaması nedeniyle çok az başarı sağlamıştı.

26 *Agamemnon* ve *Lord Nelson*, ana bataryalarında (daha eski gemilerdekinden önemli ölçüde daha iyi özelliklere sahip) 12 inçlik/50 kalibreli dört top ve ikincil bataryalarında 9,2 inçlik on top bulunan son İngiliz pre-drehtotlarıydı.

27 Kardeş gemiler *Charlemagne* ve *Gaulois*, diğer donanmalarda öteden beri geçerli uygulamayla ana teçhizat olarak ikiye bölünmüş 12 inçlik/40 kalibreli dört topun bulunduğu ilk Fransız ana savaş gemileriydi.

28 *Bouvet* Çanakkale Boğazı hareketinde görevlendirilen Fransız gemilerinin en eskisiydi. Hizmete giriş tarihi 1898'di ve hem 12 inçlik hem 10,8 inçlik topların bulunduğu son Fransız ana savaş gemisiydi. Bunlardan ilki önde ve arkada, ikincisi ortada olmak üzere dönemin Fransız ana savaş gemisi tasarımıyla ayrıntılı özelliği olan içeriye çok kıvrımlı bordadan çıkan taretlere tekli halde monte edilmişti.

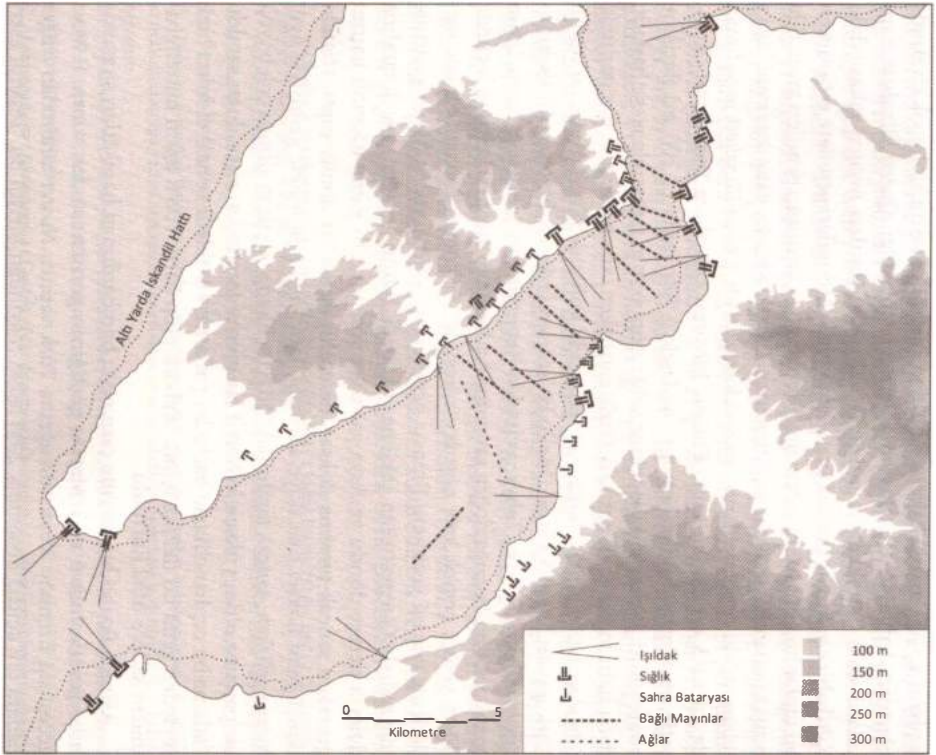
29 *Charlemagne* sınıfı gemilerin geliştirilmiş bir tipi olan *Suffren*, aynı teçhizata sahip olmakla birlikte yüzde 10 daha büyüktü ve daha iyi koruma sağlayan bir yapısı vardı.

geri kalan beş mayın hattının temizlenmesiyle filo Boğaz'ı aşıp Marmara Denizi'ne girecekti.

Birinci hattaki gemiler 18 Mart sabahı, pus örtüsünün hedefleri açığa çıkaracak kadar dağıldığı saat on buçuk civarında Boğaz'a girdiler. Kanal boyunca durmaksızın ilerlerken, her iki yakada yanaşık düzendeki obüslerin ve topların ateşine maruz kalmakla birlikte, menzillerine on bir buçuk civarında ulaştılar. Ardından sabit hatlarda ileri geri dolaştılar. *Queen Elizabeth* Asya yakasındaki Çanakkale'ye bitişik iki tabyayla, öbürleri Avrupa yakasındaki Kilitbahir'e yakın üç tabyayla çatışmaya girdi. Mermileri gemilere yetişmeyen bu toplar bir süre sonra sustu; diğer toplar ateşi sürdürüp gemileri vurmakla birlikte önemli bir hasar yaratmadılar. Çanakkale'nin daha kuzeyde kalan tabyasındaki cephanelik on ikiye on kala patladı. *Queen Elizabeth*'te bulunan de Roebeck on dakika sonra Fransız filosunu çağırdı ve Tümamiral Guepratte gemilerini İngiliz hattının yaklaşık 3.500 yarda (3.200 m) ilerisine yönlendirdi. Birkaç dakika içinde sekiz gemi bütün toplarıyla ateşe başladı; daha hafif toplar tekil ani hedeflerle çatışırken, ana bataryalar dar geçitteki tabyaları hedef almayı sürdürdü. Bu arada kullanılabilir durumdaki bütün Türk topları karşılık verdi. Düello bir saatten fazla sürdü; önce Kilitbahir'in güneyindeki 13 No'lu Tabya, ardından Kepez'in güneyindeki 8 No'lu Tabya sustu. Saat bir buçuğa doğru savunma hatlarından atış hızı belirgin biçimde düştü ve üçe çeyrek kala neredeyse kesildi. De Roebeck mayın tarayıcılara ilerleme emrini verirken, Fransız gemilerinin yerine yedek filoyu getirtme maksadıyla Guepratte'tan çekilmesini istedi. Bütün gemiler sancak tarafına doksan derece döndü ve Asya yakasına yöneldi; altı yarda iskandil hattını geçerken sancak tarafına doksan derecelik ikinci bir dönüş yaptı. Hattaki ikinci gemi *Bouvet* saat ikiye altı kala, tam İngiliz *Inflexible* gemisiyle aynı hizaya gelirken, sancak tarafındaki 10,8 inçlik top taretinin altında çok büyük bir patlama oldu; yüksek kalibreli bir mermi tarafından vurulduğu sanıldı. Patlama bir cephanelikteki başka bir patlamayı tetikledi ve hâlâ oldukça hızlı seyreden gemi iki dakika içinde alabora olup battı; 700'ü aşkın mürettebatından sadece 66'sı kurtuldu.

Aslında *Bouvet* bir mayına çarpmıştı; bombardıman hareketleri sırasında İtilaf gemilerinin 6 ve 7 Mart'ta geçtiğinin görülmesinden sonra, 8 Mart gecesi sığ Erenköy Koyu'nun ağzına Türk vapuru *Nusret* tarafından (diğer hatlara dik açıda) döşenmiş 20'yi aşkın mayından biriydi bu. Tesadüf eseri 16 Mart gecesi bu mayınların üçü temizlenmiş ama dar geçitten aşağıya sürüklendikleri varsayılmıştı.

Queen Elizabeth ve *Lord Nelson* dar geçitteki tabyalara hâlâ ateş açarken, yedekteki dört gemi onlara yaklaşıp çatışmaya girmek üzere hattı geçti. Bu sırada Türklerin tabyalardan ve sahra mevzilerinden tekrar açtığı ateş bir saat

Harita 16. Gelibolu – Çanakkale Boğazı Deniz Savunma Hatları

daha sürdü; toplar saat dört civarında sustu. Dördü on bir geçe bir mayına çarptığını bildiren *Inflexible*³⁰ gemisi verilen emir üzerine muharebe hattından ayrıldı; öğleden sonraki top ateşinde daha önce su hattının altında vurulan ve büyük miktarda su alan *Gaulois*³¹ gibi Bozcaada'ya yöneldi ve güvenli biçimde sığ sulara demirledi. Birkaç dakika geçmeden *Irresistible*'in yan yattığı görüldü. Bir süre sonra onun da bir sualtı patlamasına maruz kaldığının bildirilmesi üzerine, Türklerin serbest bıraktığı mayınların akıntıyla kendi mevzisine süzülmediği kanısına varan de Roebeck, çarpışmayı kesme kararı verdi ve bir genel ricat emriyle birlikte *Ocean*'ın *Irresistible*'a yardımcı olmasını istedi. Harekâtı bir destroyerden denetlemek üzere oraya giden Keyes, *Ocean*'ın albayına yara almış gemiyi yedeğine almasını emretti; albay su derinliğinin yetersiz olduğu gerekçesiyle emre uymadı. Dakikalar sonra *Ocean* da bir mayına çarptı ve neredeyse hemen ardından dümen makinesi top ateşiyle vurulup çalışmaz hale geldi. Mürettebatı destroyere alındı; her iki gemi de geceleyin battı.

Londra'da Churchill ertesi sabah Savaş Konseyi'ne bu kayıpları bildirdikten sonra,³² beş ilave geminin³³ Çanakkale Boğazı'na gitme emri aldığını ve uygun görmesi halinde, de Roebeck'e tekrar saldırıya geçme talimatının verildiğini ekledi. Talimata uyan de Roebeck 20 Mart'ta Churchill'e, Beagle sınıfı sekiz destroyeri mayın tarayıcı olarak, daha eski River sınıfı altı destroyeri ve dört hücumbotunu (sürüklenen mayınları aramak üzere) mayın avcısı olarak donatmakta olduğunu rapor etti. Yakında hepsinin mürettebatı donanma gönüllülerinden oluşan 50 mayın tarayıcı emrinde olacaktı ve harekâta üç ila dört gün içinde yeniden başlamayı tasarlamaktaydı. Bu iyimserliği paylaşmayan Sir Ian Hamilton, 19 Mart'ta Kitchener'a gönderdiği bir telgrafta, önceki gün çarpışmanın ikinci yarısına bizzat tanık olduktan sonra, Boğaz'ın bir deniz harekâtıyla zorlanabileceğine artık inanmadığını, filoya geçişi açmak için bütün kuvvetiyle planlı bir ilerlemeye girişmesinin gerekeceğini belirtmişti.

De Roebeck ve Wemyss 22 Mart'ta *Queen Elizabeth*'te Birdwood ve Hamilton ikilisiyle bir araya geldi; Kitchener'a ilettiği görüşü tekrarlayan

30 *Inflexible* bir dretnot gibi 12 inçlik ve 16,4 inçlik sekiz topla donatılmış ama hızı artırmak için zırhtan yoksun *Invincible* sınıfı ilk ağır kruvazörlerden biriydi. Daha önce *Goeben*'e yönelik sonuçsuz takibe öncülük etmişti; katıldığı Falkland Adalar Muharebesi'nde *Invincible* kruvazörüyle birlikte tam öngörüldüğü şekilde *Scharnhorst* ve *Gneisenau* zırhlılarını kolayca haklamıştı. Bozcaada'dan römorkörle Malta'ya götürülüp onarıldı.

31 *Gaulois*'nın iskele tarafında, tam pruvanın arka kısmında berbat bir delik açılmıştı; daha sonra Bozcaada açıklarındaki Tavşanada'da kumsala çekilmesi gerekti ama deliğin yamanması ve suyun boşaltılması sonucunda filoya tekrar katıldı.

32 Konseyin 14 Mayıs'a kadarki son toplantısıydı bu.

33 İngiliz *Queen* ve *Implacable* zırhlıları zaten yoldaydı ve Fisher'in talimatıyla *London* ve *Prince of Wales* onlara katılacaktı; Fransızlar *Bouvet*'nin kaybindan doğan açığı kapatmak için *Henri IV*'i göndermişti.

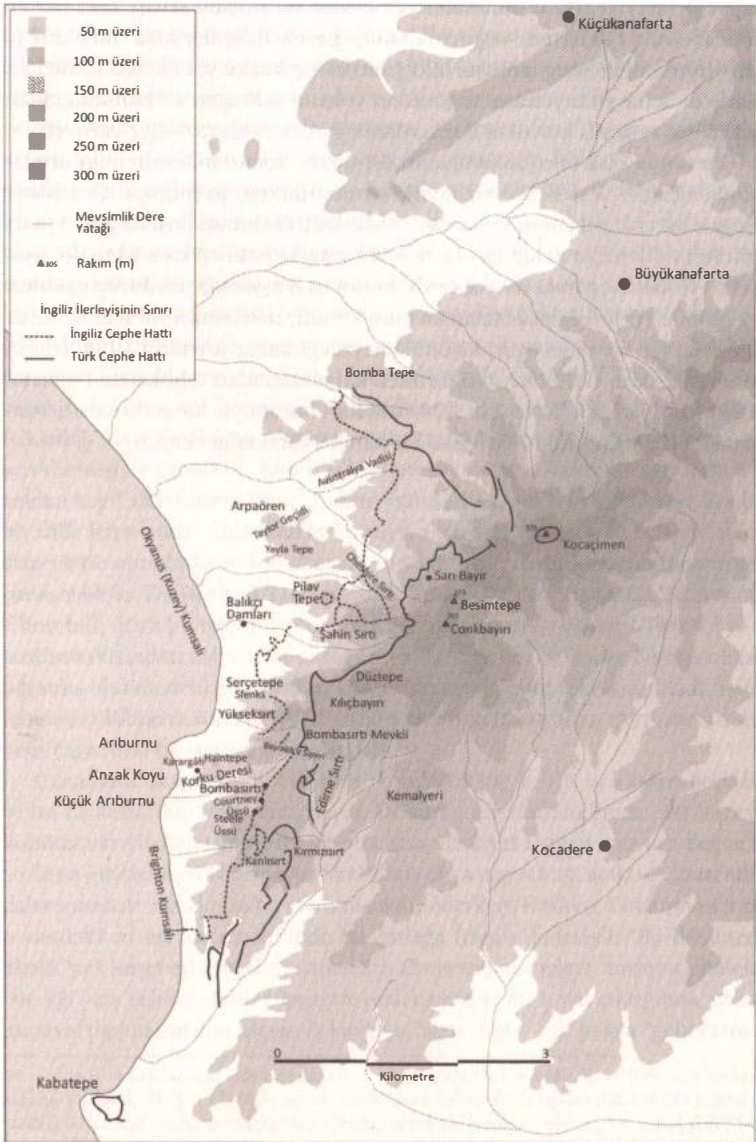
Hamilton'ın tedirginliği besbelli ki de Roebeck'i etkileyerek onu da aynı görüşü benimsemeye yöneltti. De Roebeck o gece Churchill'e çektiği bir telgrafta, Boğaz'dan geçişi sağlamak için büyük çaplı bir amfibi harekâtının gerekeceğini bildirerek bunun 14 Nisan'dan önce mümkün olmayacağını ekledi. Deniz bakanı, Türklerin savunma hatlarını daha da güçlendirmek ve müttefikleri Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın bölgeye denizaltılar göndermesini sağlamak için üç hafta kazanacağı düşüncesiyle dehşete düştü; "o zamana kadar bütün mantığın ve sonuçların dayandırıldığı" donanma planından vazgeçilmesini kuşkuyla karşıladı. Donanma personelinin kayıpları düşüktü ve önemli tek bir gemi (sadece altı hafta sonra saf dışı kalacak *Inflexible*) hasara uğramıştı; öbürleri zaten hurdaya çıkacaktı. "Bu can alıcı anda dönüp değişikliğe gitmenin ve orduya hesaplanamayacak ağırlıkta bir zorluk yüklemenin ne gereği var?" diye düşündü Churchill. De Roebeck'e deniz harekâtını sürdürmesi için göndermeyi önerdiği bir telgrafı Deniz Bakanlığı Savaş Grubu'nun önüne koyduğunda Fisher, Wilson ve Jackson'ın sert direnişiyle karşılaştı. Tercih ettiği hareket tarzının sonunda ağır basmasından keyif alan Birinci Deniz Lordu, "sahadaki adam"a ters düşmeye kesin bir dille karşı çıktı. Churchill'in konuyu aktardığı Asquith ve Balfour, ilke düzeyinde onunla hemfikir olmakla birlikte işin erbabı kişileri çiğnemeye yanaşmadılar. De Roebeck'i tatlı sözlerle ikna etme dışında çaresi kalmayan Churchill, uzun bir telgraf göndererek cephane sıkıntısı çeken³⁴ Türk tabyalarının eskisinden daha zayıf olduğunu anlattı ve her ne kadar başarısızlığa uğramış olsa da deniz harekâtını sürdürme gerekçesini tekrar açıkladı. İşin içinden çekilme ve sorumluluğu orduya aktarma fırsatından gayet memnun olan tuğamiral bu durumu hiç tınmadı.

Çanakkale Boğazı/Gelibolu harekâtında birkaç kritik noktadan geçildi ve bu da kesinlikle onlardan biriydi. Dönüp geriye bakıldığında, üst düzey komutanlarıyla bozuşma pahasına da olsa, Kraliyet Donanması'nın Boğaz'ı zorlama girişimini sürdürmeye yöneltilmiş olması gerektiği açıktır. Churchill daha sonraları meselenin bu yönünü analiz ederken, Kraliyet Donanması'nın o sıradaki en üst kademelerinde bir çatlağa (onun ifadesiyle "iki düşünce ekolu"ne) işaret ettiğini ileri sürecekti. Donanmanın işlevi "orduyu gitmek istediği yere taşıma, deniz ulaşımını açık tutma ve bir fırsat çıktığında, ezici gücüyle düşmanın ana filosuyla kavgaya hazır olma" mı, yoksa "genel stra-

34 O sırada ve hatta savaşın ardından uzun süre yaygın görüş bu yöneydi. (Oysa Türk kaynaklarını aktaran Erickson, 18 Mart itibarıyla mevcut cephanenin sadece altıda birinin tüketildiğini belirtir.) Sanders'in kurmay subayının (Muhlmann) yazdığı resmi bir Alman raporuna göre, elde kalan 35,5 santimlik beş toptan her birinin 50 mermisi, 23 santimlik [metinde böyle] 11 toptan her birinin 30 ila 50 mermisi vardı. Buna karşılık tahrip gücü yüksek, uzun menzilli (ve zırhlılara karşı yegâne etkili) mermilerde özellikle sıkıntı çekilmekteydi; Çanakkale tarafındaki tabyaların sadece 17, Kilitbahir'deki tabyaların ise 10 mermisi vardı.

tejiye belirleyici etkide bulunabilecek devasa bir hücum savaşı aracı olarak mücadelenin risklerinde ve güçlüklerinde payına düşeni taşıma” mı olmalıydı? Churchill’in hangi görüşte olduğundan hiç kuşku yoktu. “Bu [ikincisi], barış dönemi zihniyetinin öngöründen yoksun sakıngan ev hanımlığından ancak yavaş yavaş kurtulan donanmanın gerçek ruhudur” diye yazmıştı.

Bu doğru olsa bile, donanmanın üst düzey komutanlarının mart ortalarında alçaltıcı ve ödleğe bir tavırla sorumluluktan kaçınması, Çanakkale Boğazı harekâtında dönüm noktasını belirledi. Ordunun hoşuna gitsin ya da gitmesin, ilk başta deniz işi olarak tasarlanmış şey artık kara işine dönüşecekti. (Elbette üçüncü bir yol vardı. Bütün işi o aşamada durdurup gemileri ve birlikleri çekmek hâlâ tamamen mümkündü; ama bunun yol açacağı itibar kaybı böyle bir seçeneğin düşünölemeyeceğı kadar büyüktü.) İngilizlerin ve Fransızların Gelibolu’ya saldırırken karşılaştıkları tehlikelere (ve hatta *asker sayısına*) asil bir tavırla aldırılmamaları bütünüyle konu dışıydı; devam etmek bir zorunluluktan ve başka bir hareket tarzı izlenemezdi.

Harita 17. Gelibolu-Anzak Koyu Mevzileri

Çıkarmalar ve Kilitlenmeler

Enver Paşa'nın İlyas Burnu'na ve Kumkale'ye yönelik bombardımana tepkisi, İtilaf birliklerinin yarımada çıkarma yapma tehdidi üzerinde doğrudan durması için ısrar eden Otto Liman von Sanders'in canını epeyce sıkan bir yaklaşımla, İstanbul'un çevresindeki savunma kuvvetlerinin yapısında düzeltmelere gitmek oldu. Gelibolu'yu savunmak için Beşinci Ordu'yu harekete geçirme emrini ancak 24 Mart'ta verdi ve Sanders'ten Birinci Ordu komutanlığını bırakıp Beşinci Ordu'nun başına geçmesini istedi. İngilizler o tarihten önce karaya çıkabilselerdi, karşılarında Boğaz'ın Asya yakasındaki daha küçük bir kuvvetle birlikte sadece iki tümen bulacaklardı.

Türk Beşinci Ordusu bağımsız komutanlıklar altında kalmak üzere şu unsurlardan oluşacaktı: 7., 9. ve 19. piyade tümenlerinin bağlı olduğu III. Kolordu (Esad Paşa); I. ve IV. kolordulardan alınan 3. ve 11. piyade tümenlerinin yanı sıra, II. Kolordu'dan alınan 5. Piyade Tümeni'nin (von Soderstern) bağlanmasıyla yeni oluşturulan XV. Kolordu (Weber); bir süvari tugayı. Karargâhı Sanders'in Gelibolu'daki ordu karargâhına yakın olan III. Kolordu yarımada sorumluluk olacaktı. 7. Tümen (Remzi Bey) kıstağı ve Bolayır Hattı'nı, 9. Tümen (Halil Sami Bey) ise Suvla Koyu'nun hemen güneyinde İlyas Burnu'na kadar olan kesimi tutarken, onların arasına iki jandarma taburu seyrek bir düzenle yerleştirilecek ve 19. Tümen (Mustafa Kemal Bey) Maydos'un (Eceabat) kuzeyindeki Bigalı'da (Boğalı) yedek olarak kalacaktı. Karargâhı Kumkale'de olan XV. Kolordu, Asya yakasından sorumlu olacaktı; 3. Tümen (Nicolai) Kumkale Koyu'nu, 11. Tümen (Refet Bey) ise Bozcaada'nın karşısındaki Beşike Koyu'nu tutacaktı.¹

Gelibolu Yarımadası'nın fiziksel özelliklerini tarif etmek için tarihsel anlatının dışına kısaca çıkmamız gerekir. Trakya'nın doğu sınırı yakınından güneye doğru bir çıkıntı oluşturan yarımada kuzeydoğu-güneybatı eksenini izler; tabanına yakın en dar kesimi beş kilometrenin altında, en geniş kesimi ise 20 kilometrenin üzerindedir; Saros Körfezi'nin baş tarafından İlyas Burnu'na kadar 83 kilometre kadar uzanır. Yüksekliğinin hiçbir yerde 375 metreyi geçmemesine karşın tepelik bir bölgedir; ekili olmayan geniş alanlar çoğu yerde çamlarla ya da göğüs hizasına gelen sık çalılarla kaplıdır. Dikkate

1 Erickson bu savunma düzenlemelerinin tamamen Türk zihniyetinin eseri olduğunu, uygulanan planların esasen 1912-13 Balkan Savaşı sırasında bir Yunan işgaline karşı geliştirilmiş olduğunu ısrarla vurgular.

değer bir istisna, Suvla Koyu'nun gerisindeki mevsimlik tuzla/göl çevresindeki Anafarta Ovası'dır; ama yarımada'nın dörtte üçü boyunca uzanan Maydos Vadisi başta olmak üzere, mevsimlik derelerle oluşmuş vadilerde (geçmişte de olduğu gibi) zeytinlikler ve meyve bahçeleri gibi başka geniş ekili alanlar da vardır. Yaz aylarında neredeyse hiç yağmur düşmeyen yarımada, yılda ancak 60-70 santimetrekare yağış alır, daha çok kısa sağanaklar şeklindeki yağmurlar sıklıkla ani taşkınlara yol açtığı için derin ve sarp yamaçlı yarıntılara bolca rastlanır. Başka zamanlarda yüzey sularının çok az olmasına karşın gözenekli kayalar suverenler oluşturur.

İngilizlerin elindeki haritalar Kırım Savaşı sırasındaki bir Fransız yerölçümünden alınmaydı. Bu ölçümün 1908'de bir mile bir inçlik (1:63360) ölçekle dönüştürüldüğü harita, Mısır'da 1915'te üç yaprak halinde alelacele hazırlanan 1:40000 ölçeğinde büyütülmüş bir haritaya temel oluşturdu.

Modern çağda hiçbir ordu Gelibolu'da gereken çapta çatışmalı bir amfibi çıkarmasına girişmemişti. Camberley ve Quetta harp akademilerinin müfredatında sorunun (çok ufak) bir yer tutmasına karşın, konuya ilişkin ders kitapları olmadığı gibi, doktrin düzeyinde yaklaşım sınırlı ya da yok denecek düzeydeydi. Dolayısıyla Hamilton ve kurmay heyeti esasen harekâtı sürdürürken büyük ölçüde içgüdüyle kuralları belirlediler.

Asıl planlama süreci 17 Mart'ta harekât alanına varışla başladı. Görünüşe bakılırsa Kilitbahir'i alıp elde tutma ve böylece geçidi denetim altına alma şeklindeki sefer hedefinin apaçık olmasından dolayı, kumsalların temizlenmesinden sonra çok karmaşık bir iş sayılmazdı. Ama şeytanın kesinlikle ayrıntıda gizli olduğu başından itibaren belliydi.

Asya yakasına bir çıkarma ihtimali zaten söz konusu değildi. Beşike Koyu ya da daha güneydeki Yükyeri Koyu ilk bakışta cazip görünse bile pek öyle olmadığı kısa sürede anlaşıldı; çünkü en doğrudan güzergâhla bile Çanakkale'ye uzaklık 50 kilometreden daha fazlaydı.

Hem hedefe uzaklığı hem safı hâlâ belirsiz Bulgaristan'a yakınlığı açısından elverişsiz görülen Saros Körfezi'nden kısa sürede vazgeçildi. Bolayır'ın batısındaki kumsalların görünüşte belli bir çekiciliği vardı; kıstağın en daraldığı kesim olması itibarıyla, yarımada'daki Türklerin ikmal ve takviye yollarını kesme şansını sağlıyor gibiydi.² Ne var ki bir işgal kuvveti iki taraftan da saldırıya uğrayacak ve dar geçidi savunan tabyalara ulaşmak için 40 kilometrelik desteksiz bir ilerleyişle karşı karşıya kalacaktı. Sonraki aday Suvla Koyu ve hemen güneyindeki düzlük alandı; ama koyun ardındaki mevsimlik

2 Otto Liman von Sanders'in Kraliyet Donanması'nın her halükârda denizaltı saldırısına açık olacak Türk gemilerine Çanakkale Boğazı'nın kuzey girişini uzun menzilli toparla kolayca kapatabileceği kanısından hareketle, kıstağı çıkarmalar için en olası yer olarak gördüğü söylenir.

tuz gölü yılın o döneminde suyla dolu olduğundan aşılabilir durumdaydı ve güneydeki bitişik alan Sarı Bayır Sırtı'nın (daha doğru ifadeyle Kocaçimen) zorlu yokuş arazisine bakmaktaydı. Daha güneyde Maydos Vadisi'ne giden yolların kötü görünmesine karşın, Kabatepe'ye doğru arazi yapısı imkânlar sunmaktaydı. Kabatepe kumsallarının güneyi ve yakın hinterlandı çıkarma için mükemmeldi ve özellikle sıkı savunulduğu varsayılabilirdi. Böylece geriye sadece yarımada'nın ucuna yakın üç küçük kumsal kalmaktaydı; bunlardan biri Tekke Burnu'nun kuzeyinde batıya, Tekke Burnu ile İlyas Burnu ve İlyas Burnu ile Seddülbahir arasında kalan ikisi ise güneye bakmaktaydı. Üçü de geniş olmamakla birlikte, üç yandan denizle çevrili bir kıyıbaşı oluşturmaya yetecek ölçüde birbirlerine yakındı.

Sonuçta kuvveti ikiye ayırarak İlyas Burnu yakınındaki kumsallardan ve Kabatepe'nin hemen kuzeyindeki alandan yararlanmaya karar verildi. İngiliz 29. Tümeni İlyas Burnu'nda karaya çıkarken ve Fransız Doğu Sefer Kolordusu³ gerektiğinde takip etmek üzere kıyı açığında yedek güç olarak kalırken, iki ANZAK tümeni⁴ Kabatepe'nin kuzeyine indirilecekti. Aralarında 23 kilometrelik mesafe bulunan iki yer seçme kararı, sınırlı bir sürede kıyıya çıkarılabilecek asker sayısını azamiye çıkarmaya yönelikti; iki yer arasındaki ulaşım deniz yoluyla olacağından uzaklık sorun değildi.

İlk baştaki planlama süreci 23 Mart'ta tamamlandı. Kraliyet Donanması Tümeni'nin⁵ son unsurları 27 Mart'ta Port Said'e vardı; 29. Tümeni⁶ ve Doğu Sefer Kolordusu'nu taşıyan gemilerin ilki İskenderiye'ye bir gün sonra ulaştı. Sefer kuvvetini birlik, erzak, levazım ve hayvan indirme, ayırma ve yeniden bindirme işlemlerini ihtiyaca göre "taktik olarak" yürütmeyi sağlayacak her türlü tesisin bulunduğu büyük ve dost bir limana yönlendirmek gerekli

3 Doğu Sefer Kolordusu ilk çekirdeği bir Zuav taburu olan 1. Metropol Tugayı'nın (175. Piyade Alayı; 1. Afrika Piyade Alayı) ve 2. Sömürge Tugayı'nın (Kuzey Afrika'da ve Senegal'de derlenen, Avrupalı subayların komuta ettiği ve birer Avrupalı asker taburunun yer aldığı 4. ve 6. sömürge alayları) yanı sıra sekiz hafif sahra topçu bataryasından oluşmaktaydı.

4 Hafif süvari birlikleri dışında.

5 Tümgeneral Archibald Paris'in komutasındaki Kraliyet Donanma Tümeni ihtiyaç fazlası denizci yedeklerinden oluştuğu için sadece ismen bir tümendî. İki tugayı (Drake, Hawke, Hood ve Nelson taburlarından oluşan 1. Tugay ile Anson ve Howe taburlarının yanı sıra Kraliyet Deniz Hafif Piyade Alayı'na bağlı 1. ve 2. taburlardan oluşan 2. Tugay) vardı ve topları yoktu.

6 Tümgeneral Aylmer Hunter-Weston'ın (Haziran başlarından sonra yerine geçen Tümgeneral H. de B. de Lisle'in) komutasındaki 29. Tümen 86. Tugay (2. Kraliyet Piyade Taburu, 1. Lancashire Piyade Taburu, 1. Kraliyet Munster Piyade Taburu ve 1. Kraliyet Dublin Piyade Taburu), 87. Tugay (2. Güney Galler Sınır Taburu, 1. Kraliyet İskoç Sınır Taburu, 1. Kraliyet Inniskilling Piyade Taburu ve 1. Sınır Taburu) ve 88. Tugay'dan (4. Worcestershire Taburu, 2. Hampshire Taburu, 1. Essex Taburu ve 1/5. Kraliyet İskoç Taburu) oluşmaktaydı. Son birlik dışında hepsi nizami taburdu. Tümenin bir süvari tugayı, iki sahra topçu tugayı, bir obüs bataryası ve iki top bataryası vardı.

görülmüştü. Toplam 86 geminin⁷ 75.000'in üzerinde askeri, yaklaşık 16.500 hayvanı ve 3.100 aracı⁸ taşıyacağı büyük çaplı bir harekât söz konusuydu. Öncü ANZAK unsurlarını⁹ taşıyan ilk gemiler İskenderiye'den 4 Nisan'da yola çıktı ve geri kalan kuvvet sonraki 19 günde onları izledi.¹⁰

Harekâtın başlaması için hâlâ yapılacak bir sürü iş vardı. Bazıları kumsallara ateş altında asker ve hayvan çıkarmayı sağlayacak donanımları uydurmayla ve gemileri uyarlamayla ilgiliydi. Uzman personel ve temel hammadde eksikliği bu ve sonraki istihkâm çalışmalarını, hatta iskele ve mendirek inşası gibi temel işleri epeyce zorlaştırdı. Gemiden sahile varmada uyulacak prosedürleri odak alacak şekilde, başlı başına bir eğitim programını düzenlemeye ve yürütmeye gerek vardı. Askerlerin gemi sandallarıyla¹¹ karaya çıkarılmasına karar verilmişti; yaklaşık 120 asker taşıyan üç ya da dört sandal, bir istimbottun arkasında bir "zincir" oluşturacaktı. İstimbott karaya vardığında halatları çözölen sandallar yolculuğu kürekle tamamlayacaktı; askerler iner inmez sandallar tekrar yedeğe alınıp bekleyen nakliye gemilerine götürülecek ve

7 Destek filosunda başka birimler de vardı; bütün savaş gemilerini de kapsamak üzere harekâta yer alan tekne sayısı 200'ün epey üzerindeydi.

8 İlk hafta Gelibolu'ya çok az araç götürüldü; yarımada'daki şartların kullanılmalarında sorunlar çıkarmasına karşın karaya çıkarılan araç sayısı zamanla önemli ölçüde arttı. Bunlar arasında Kraliyet Donanma Hava Birliği'nin 3. ve 4. filolarına ait dört zırhlı araba (üç Rolls-Royce ve bir Seabrook) vardı. İlyas Burnu'nda tutuldukları özel sığınaklardan nadiren çıktılar; ancak daha önce Fransa'da pek başarılı olmayan bir girişimle, savunma tellerine yaklaşıp ve onları koparıp sürüklemeye çalıştılar. Öbür araç filoları gemilerde kaldılar ve mürettebatları yaya makineli tüfek takımları olarak çarpıştılar.

9 Avustralya ve Yeni Zelanda Kolordusu (Korgeneral Sir William Birdwood) iki tümendenden oluşmaktaydı. Yeni Zelanda ve Avustralya Tümeni (Tümgeneral Sir Alexander Godley) bünyesinde Yeni Zelanda Tugayı (Auckland, Canterbury, Otago ve Wellington taburları), 4. Avustralya Tugayı (13., 14., 15. ve 16. taburlar), her birinin dört toplu iki ve dört obüslü bir bataryası bulunan 1. ve 2. Yeni Zelanda sahra topçu tugayları, Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı (Auckland, Canterbury, Otago ve Wellington alayları) ve 1. Avustralya Hafif Süvari Tugayı'nın (1., 2. ve 3. hafif süvari alayları) yanı sıra istihkâm, sıhhiye ve destek birlikleri yer almaktaydı. Avustralya İmparatorluk Kuvvetleri'ne bağlı 1. Tümen (Tümgeneral William Bridges) 1'den 12'ye kadar numaralanmış olarak, her birinde dört tabur bulunan 1., 2. ve 3. Avustralya tugayları, her biri üç batarya halinde düzenlenmiş 18 librelik on iki topa sahip üç sahra topçu tugayı, 4. Hafif Süvari Alayı ile 2. Avustralya Hafif Süvari Tugayı'nın (5., 6. ve 7. hafif süvari alayları) yanı sıra istihkâm, sıhhiye ve destek birliklerinden oluşmaktaydı. 7. Hint Dağ Topçu Tugayı da ANZAK'a bağlıydı. Ana kuvvetin Gelibolu'ya doğru yola çıktığı sırada Mısır'da bırakılan hafif süvari birlikleri daha sonra topluca orada piyade olarak çarpışmaya gönüllü oldular. Avustralya İmparatorluk Kuvvetleri bünyesinde daha sonra oluşturulup Gelibolu'ya gönderilen 2. Tümen ilkiyle benzer yapıdaydı ama sadece bir süvari alayı vardı. Tümgeneral J. G. Legge komutasındaki tümene bağlı 5. Tugay ağustosta, 6. ve 7. tugaylar ise eylülde vardı.

10 Mondros'taki limanın nisan ortalarında dolması nedeniyle, Fransız birliği ve Kraliyet Deniz Tümeni, Liimni'ye 130 kilometre uzaktaki İskirli Adası'nın Trebuki Koyu'nda toplandı. Bu dağılma işgalde eşgüdümü daha çapraşık hale getirdi.

11 Kullanılan sandallar arasında, dönemin ana savaş gemilerinin şaşırtıcı çeşitlilikteki küçük araçlarından birkaç örnek vermek gerekirse, 42 kadem (12,8 m) istimbottlar, 36 kadem (11 m) filikalar ve 32 kadem (9,75 m) kotralar vardı. Gemilerde ayrıca bulunan 45 kadem ve 50 kadem buharlı filikalar sandalları çekmede kullanılmaktaydı.

yeni askerler bindirilecekti. Her nakliye gemisinin iki yanında dörder çıkış noktası bulunacak ve askerler “şeytan çarmıkları” (tahta basamaklı halat merdivenler) kullanarak sandallara inecekti. Ayaklarda çivili postallarla ve 40 kiloluk yükü hiç de kolay bir iş değildi bu.

İlyas Burnu’ndaki üç kumsala verilen adla V, W ve X kumsallarına eşzamanlı çıkarılabilecek asker sayısının hedeflerine varmalarına yetmeyeceği yolunda bir kaygı vardı. Kumsallar altısı V Kumsalı’nda [Ertuğrul Koyu], sekizi (350 metreyle en uzun kıyı şeritli) W Kumsalı’nda [Tekke Koyu] ve dördü X Kumsalı’nda [İkiz Koyu] olmak üzere, her seferinde ancak 18 sandal zincirinin yaklaşabileceği büyüklükteydi. Bu durumda karaya çıkarılacak azami 2.200 asker bir saate kadar herhangi bir şekilde takviye edilemeyecekti. Bu sayıyı önemli ölçüde artıracak bir öneri, Truva Atı’ndan¹² ilham aldığını söyleyen Yarbay Edward Unwin’den geldi. Mayın tarayıcıların depo gemisi *Hussar*’ın kaptanı Unwin, *River Clyde* kömür gemisini, her iki yanında büyük çıkış kapıları açarak ve pruvaya doğru boylamasına geniş iskeleler takarak bir çıkarma gemisine dönüştürmeyi önerdi. Ona buharla çalışan bir duba ve üç salapurya eşlik edecekti. Dik olduğu sanılan kumsala pruvası sadece iki metre yaklaşacak şekilde, ileriye doğru hafifletilen ve kış tarafına sahra konan gemi karaya oturur oturmaz, bunlar kumsala uzanan bir köprü oluşturmak üzere önüne geçirilecekti. Böylece birinci dalgadaki askerler neredeyse ikiye katlanarak en az 4.200’e çıkacaktı. Gemi baş kasasına yerleştirilen kum torbalı mevzilerdeki makineli tüfeklerle yararlı bir destek sağlayacaktı. Ayrıca daha sonra çok yararlı başka bir dizi ilave işlevi yerine getirecekti: İçme suyu sarnıcı, cephane deposu, yaralılar için pansuman ve bakım istasyonu, birleşik iskele ve dalgakıran.¹³ Unwin bu buluşundan dolayı geçici olarak albay rütbesine yükseltildi ve geminin komutanlığına getirildi.

Unwin’in tasarısının benimsenmesi V Kumsalı’nın Kumkale’den top ateşine açık oluşuna odaklanmayı getirdi ve hataryalara baskın düzenlemek üzere oraya bir Fransız alayının çıkarılmasına karar verildi; bu askerler zamanı geldiğinde geri çekilecekti.

Üçüncü bir değişiklik X Kumsalı’nın üç kilometre yukarısında, Kırte (bugün Alçıtepe) köyüne bitişik bir noktada yer alan Y Kumsalı’nın [Pınarıçi Koyu] dördüncü bir çıkarma yeri olarak eklenmesiydi. Oraya çıkarılacak kuvvetin görevi Türklerin İlyas Burnu’yla ulaşım hattını baskı altına almak; kıyıbaşının yakınında tutularak sadece gerek duyulduğunda kullanılacaktı.

Ayrıca Kumkale’den bir tehdidin Fransız çıkarmasıyla bertaraf edilmesi üzerine, Boğaz’ın iç kısmında karaya asker çıkarmama yönünde daha önce

12 Antik Troya yerleşmesi Boğaz’ın Asya yakasındaki Kumkale’nin hemen arkasıdır.

13 Z Kumsalı’na çıkarmalardan sorumlu olan Birdwood önerilen benzer bir düzenlemeyi reddetti.

alınmış karardan vazgeçildi. Morto Koyu'nun öbür ucunda, Seddülbahir'in karşısına düşen Eski Hisarlık Burnu'na yakın bir yer S Kumsalı olarak belirlendi.¹⁴ Oraya çıkacak taburun bir bölümü, mevcut sandalların yetmemesi nedeniyle Y Kumsalı'na yönlendirildi.

Sonuçta plandaki bu değişiklikler İngilizlerin İlyas Burnu civarına yaklaşık kırk dakikada 7.000 kadar asker çıkarmasını ve izleyen bir saat içinde 1.200 asker daha göndermesini sağlayacaktı. Daha sonra 29. Tümen ilerleyerek Alçıtepe (Elçi Boba) Sırtı'nı ele geçirecekti.

Z Kumsalı'nın bulunduğu Kabatepe'de karaya çıkan birinci dalga 1. Avustralya Piyade Tümeni'ne bağlı 1.500 askerden oluşacak ve onu 2.500 askerin daha yer aldığı iki dalga izleyecekti. Bu birlikler Sarı Bayır'ın kumsala bakan güney uzantılarını ele geçirecekti. Böylece karaya çıkışı koruma altına alınacak ANZAK'ın geri kalan kısmı, Kilitbahir Platosu'na takviye gönderilmesini engelleyerek ve püskürtülen Türklerin ricat hattını keserek güneydeki çıkarmalara destek vermek üzere doğu yönünde Kocadere'ye ve Bigalı'ya yönelecekti.

İstila tarihi ilk başta 23 Nisan olarak belirlendi; ama daha sonra kötü hava şartları yüzünden pazar gününe denk gelen 25 Nisan'a ertelendi. O günkü olayların tesadüf eseri kuzeyden güneye doğru kronolojik gelişmesi, bu sırayla incelemeyi kolaylaştıracaktır.

Kraliyet Deniz Tümeni (Kraliyet Deniz Hafif Piyade Alayı'nın Y Kumsalı'na çıkacak Plymouth Taburu ve Anson Taburu'nun V Kumsalı'nda destek görevi yapacak yarısı dışında) 24 Nisan akşamı İskiri (Skiroz) Adası'ndaki Trebuki Koyu'ndan yola çıktı. Şafaktan kısa bir süre sonra Saros Körfezi açıklarına vardı ve *Canopus*'un Bolayır Hattı'nı bombardımana tutmasıyla şaşırtma manevrasına başladı. Akşama doğru gemilerin sandalları çıkarılıp suya indirildi ve askerler içlerine doluştu. Her bir trol teknesi sekiz sandalı yedeğine alıp kuzey sahiline yöneldi. Havanın kararmasıyla birlikte geri dönen sandallardaki askerlerin tekrar binmesinden sonra ışıkları kapatılmış gemiler uzaklaştı. Bu aldatmacaya kanan Liman von Sanders 5. Tümen'in büyük bir kısmını iki gün yörede tuttu.

Z Kumsalı'nın örtme kuvveti 3. Avustralya Piyade Tugayı'nın 4.000 askerinden oluşmaktaydı. Kabatepe'nin kuzeyindeki üç kilometrelik kumsalın kuzey yarısına karanlıkta çıkacak ve sol kanadı Conkbayırı yamaçlarını arkaya alacak şekilde geniş bir cepheyle ilerleyecekti.

Örtme kuvvetini taşıyan gemiler şartların ideal olduğu 25 Nisan'ın ilk saatlerinde Mondros'tan yola çıktı. Kabatepe'nin yedi kilometre kadar açığında, üç zırhlı gemi hazır bekleyen birinci dalgayı on ikişer sandalla sahile gönderdi

14 Sözlü haberleşmede V ve W harfleriyle karıştırılabileceği endişesiyle, T Kumsalı ya da U Kumsalı adını kullanmamaya karar verildi.

ve bu işlem yaklaşık 40 dakikayı aldı. Ay İmroz'un [Gökçeada] ardında batır batmaz birinci dalgadaki askerler kumsalın yukarısına sürünerek ilerledi; bunu ikinci dalgayı taşıyan yedi destroyer ve üçüncü dalgayı taşıyan nakliye gemileri izledi. Kıyının üç kilometre açığında gemiler aynı şekilde sandalları suya indirdi ve birer sandal zincirini çeken istimbolter borda hattında yola çıktı. Daha ilk çekiciler kumsala yaklaşırken işler ters gitmeye başladı; bütün filotillanın rotasını belirleyecek olan sancak tarafındaki istimbolter hedefini tutturamayarak çok fazla kuzeye yöneldi ve diğerleri de ona uydu. Harekâta iskele tarafından komuta eden Yarbey Charles Dix bu rota değişikliğinin yol açacağı sonuçları fark edince köklü bir tedbire başvurdu. Sancak tarafındaki çekicilerin onu geçmesine kadar yavaşladı ve ardından hızlanarak bizzat sancak tarafına geçtikten sonra, tekrar doğru rotaya geçirme umuduyla römorkörlere kendisini takip etmelerini bağırarak bildirdi.

Bu iş için çok az zamanı ve alanı vardı. Sandalların kumsala doğru son 50 yarıyı kürekle aşmak üzere çekicilerinden ayrılması sırasında bir hayli karışıklık yaşandı. Arıburnu'nun yukarısındaki tümsekte oldukça büyük bir mevzinin yanı sıra, sırtın gerisindeki kuzey ve güney ileri karakollarını tutan Türk kıyı gözcülerinin onları fark ederek ateş açmaya başlamaları durumu daha da zorlaştırdı. Bazı sandallar Arıburnu'nun kuzeyinde kumsala varırken, çoğu Anzak Koyu diye anılacak olan küçük kumsal kıvrımının kuzey ucundaki noktaya ya da hemen güneyine çıktı.¹⁵ Gerisinde 200 metrelik düz

15 Örtme kuvvetinin öngörüldüğü gibi çok daha güneye değil, Anzak Koyu'na çıkmasının sebebi konusunda epeyce görüş ayrılığı bulunması şaşırtıcı değildir. Anlaşmazlığın esası büyük ölçüde (25 Nisan'da çıkmış olması halinde) kıyı akıntısının, 10 deniz milinin (20 km/saat) altında olduğu varsayılabilir bir hızla iki millik mesafeyi aşma sırasında, çekicilerin (İngiliz Resmi Tarihi'ne göre) "seçilmiş çıkarma yerinin tam kuzeyine" sapmasına yol açacak güçte kesinlikle olmamasına dayanır. Türk Deniz Kuvvetleri Osinografi Dairesi'nin tahmini, yöredeki akıntının 0,25 ila 0,5 deniz mili hızında olduğu yönündedir; Kraliyet Donanması'nın yörede alı ay görev yapan *Humber* monitörü ise 1,5 deniz mili hızında bir akıntının ancak 24 saat önce esene benzer sertlikte bir rüzgârla ortaya çıkabileceğini bildirmişti. Yanlış yöne sapmanın harekât emrinin yeterince kesin bir çerçeveye belirlenmemesinden kaynaklanmış olması daha yüksek ihtimaldir. Birdwood tümenlerine "Kabatepe ve Balıkçı Damları arasındaki kumsala" çıkma talimatını vermişti; Balıkçı Damları ise Arıburnu'nun yaklaşık 1.500 metre kuzeyindeydi ve Kabatepe'ye altı kilometre uzaktaydı. Bizzat onun ifadesine göre, sağ kanadı "Kabatepe'nin yaklaşık bir mil kuzeyinde" karaya çıkmalıydı. (Başka bir anlatımda, onun kullandığı haritada görüldüğü şekliyle buranın "Kurija Dere'deki [Kocadere] K'nin karşısı" olarak belirtilmesi, Küçük Arıburnu'nun hemen güneyinde bir noktaya yani Anzak Koyu'nun güney ucuna işaret eder.) Gelgelelim, görünüme bakılırsa zırhlılara ya da destroyerlere taşıdıkları çekicileri nerede suya indireceklerine ilişkin açık seçik talimat verilmiş değildi. Genel talimatı Kabatepe ve Balıkçı Damları arasındaki yolun yarısında (yani Avustralya Resmi Tarihi'ndeki taslak haritanın gösterdiği gibi, dosdoğru Anzak Koyu'nun hemen açığında) duracak şekilde yorumlamış olmaları pekâlâ mümkündür. Bu durum yer kaymasını açıklayabilir. Sonuçta hangi açıklama doğru olursa olsun, Z Kumsalı'ndaki çıkarmalarının bu kadar ters gitmesinin sorumluluğu Kraliyet Donanması'ndaydı.

Birdwood daha sonra bunu olabildiğince iyiye yorarak şöyle diyecekti: "Sonraki gelişmelerin gösterdiği üzere takdir ilahinin bize doğrudan yol gösterdiğini düşünmekten kendimi alamıyorum. Çünkü karaya çıktığımız ve o andan itibaren elimizde tuttuğumuz kumsal, yarların dikliği sayesinde mermi ateşinden

alanın uzandığı söylenen kumlu alçak set yerine, dört metre yüksekliğinde ve neredeyse dimdik bir toprak duvarla karşılaştı. Bu duvar hendeklerle yarılmış ve çalılarla kaplı sarp bir yamaca, yani Sarı Bayır Sırtı'nın batı topuğuna açılmaktaydı. Boşalan sandallardan kumsala doğru güçlkle ilerleyiş sırasında epeyce karışıklık oldu, birliklerin uyumu bozuldu, askerler, astsubaylar ve subaylar arasındaki temas aksadı.¹⁶ Geriden gelen ikinci dalganın birinci dalgaya çarpması kargaşayı daha da artırdı; öngörüldüğü gibi, Anzak Koyu'nun güney ucundaki Küçük Arıburnu'nun güneyine çıkan bazı sandallar ise pek zorlukla karşılaşmadı.

Sabah altıya doğru çıkarma alanı hâlâ Kabatepe'den makineli tüfek ve top ateşi altında olsa bile, İkinci Sırt'tan birkaç keskin nişancı atışı dışında, yöredeki direniş neredeyse durdu. Ancak durum kısa sürede değişti; çünkü sadece yedi kilometre ötedeki Bigalı'da yedek güç olarak tutulan 19. Tümen'e bağlı birlikler bizzat Mustafa Kemal Bey'in öncülüğünde yöreye akın etmeye başladı. Avustralyalı askerler doğu yönünde kumsaldan uzaklaşıp tepelere çıkmaya çalışırken gittikçe sertleşen direnişle karşılaştılar ve bu son derece elverişsiz arazide ilerleme çabası yüzünden sürekli takattan düştüler. Sonunda, özellikle Mustafa Kemal'in 57. Alay'ının en etkili biçimde karşı saldırıya geçtiği Kılıçbayırı [İngiliz kaynaklarında "Baby 700"] yamaçlarında,¹⁷ ayrıca güneyde İkinci Sırt boyunca durdurulup püskürtüldüler. Karanlık çökerken hiçbir yerde kumsaldan içeriye 1.000 metreden fazla varılamamıştı; İkinci Sırt'ın omurgasını izleyerek Merkeztepe ve Bayraklı V Siperi boyunca uzanan ve Serçetepe'den denize, Balıkçı Damları'nın epey güneyine inen bir hat oluştu. Ana kuvvetin gün boyunca karaya çıkmayı sürdürmesi nedeniyle çok geçmeden yaklaşık 20.000 askerin tıka basa doluşacağı iki kilometrekareden az bir alan ele geçirilirken verilen zayıat 2.000 dolayındaydı.

Birdwood'un akşam saat on civarında kıyıya çıkıp görüştüğü Tümgeneral Bridges ve Godley bütün kıyıbaşını "derhal boşaltma üzerine düşünmesi için

büyük ölçüde azade kaldığımız az sayıdaki yerden biri. Öbür yerlerin hemen hepsinde üzerimize kesinkes yağmış olacak yoğun mermi ateşi yüzünden muhtemelen ayrılmaya mecbur kalacaktık." Durumun farklı biçimde gelişmesi halinde nasıl bir netice çıkacağı üzerine fikir yürütmek imkânsız olsa da planlandığı gibi karaya çıkması halinde bu kuvvetin çok daha hızlı ilerleme sağlamış ve Türk takviyelerini sayısal üstünlüğünün kesinlikle işe yarayacağı çok daha elverişli arazide karşılaşmış olacağı açık gibidir.

16 Birçok asker o gün birliğini bulamadı; başsız kalmanın moral bozukluğuyla birçoğu Anzak Koyu'na dönmeye başladı. Bazıları (olağan bir davranış olsa bile açıkçası gerekli olanın epey üzerinde bir sayıyla) yaralı silah arkadaşlarına yardım etme çabası içindeydi; ama daha fazlası düpedüz ne yapacağını bilemez halde bu yola başvurdu. Koya gelenler geçici hölüklerde toplanıp tekrar ileriye sürüldüyse de donmeye devam etti. Bu ciddi bir endişe kaynağına dönüştü ve üst düzey subaylar arasında, Türklerin girişeceği güçlü bir karşı saldırının büyük ihtimalle başarıya ulaşacağı kanaatinin güçlenmesine yol açtı.

17 İngiliz ordusunda âdet olduğu üzere, tepeler genelde (kadem cinsinden) "nokta yüksekliği"yle anılırdı; bunlar birçok durumda eldeki en iyi (Fransız kaynaklı) haritalardaki metrik sayılardan yanlış çevrildiği için doğru rakımlar gibi ele alınmamalıdır.

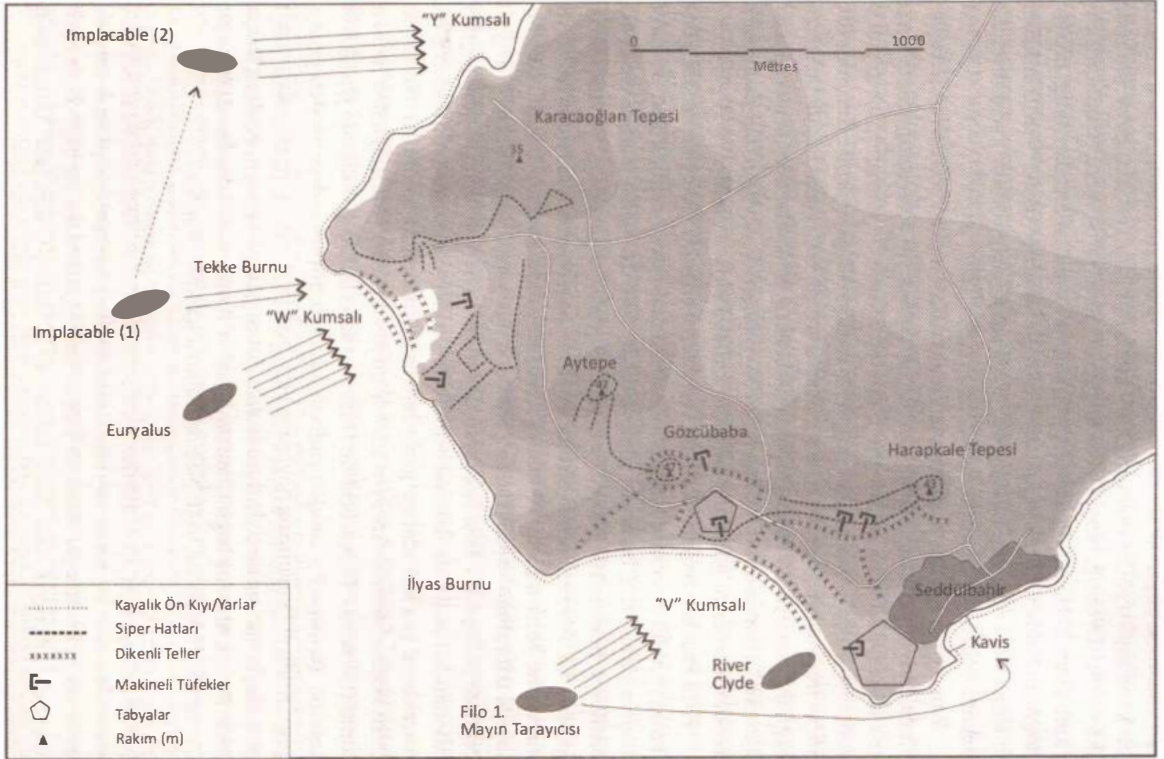
ısrarcı” bir tavır takındılar. Harekâtın nispeten iyi gittiğine inandığı için şaşırarak Birdwood böyle bir şey üzerinde durmaya bile yanaşmadı; ama mevzinin bir karşı saldırıya dayanamamasının çok somut bir risk olduğuna sonunda ikna oldu. Kıyı açığındaki *Queen Elizabeth*’e gece yarısı varan Hamilton’a durumu aktardı. Hamilton üst düzey donanma komutanlarından aldığı tavsiye doğrultusunda tahliyenin imkânsız olduğu kararına vardı. “Verdiğin haber elbette ciddi” diye yazdı Birdwood. “Ama siper kazıp sonuna kadar direnme dışında yapılacak hiçbir şey yok.”

Zaten siper kazmış olan askerler şafakta Türk topları yeniden ateşe başlarken derin siperlerin önceki gün birçok zayıya yol açan şarapnellere karşı çok daha iyi koruma sağladığını gördüler. Birliklerin karışıp iç içe geçmesi nedeniyle Anzak saflarındaki yaygın karışıklık hâlâ giderilemez durumdaydı; ancak hücumla geçmeye kıyasla statik savunmada bu o kadar büyük bir sorun değildi.¹⁸ Sonuçta 26 Nisan nispeten sakin geçti. İstilacılar takviye alana kadar ilerlemelerinin mümkün olmadığını kavramışlardı; savunucular da zamanı kendi mevzilerini güçlendirmek için kullanmakla yetindiler.

Esad Paşa’nın Sanders’i eldeki yedeklerin çoğunu güney cephesine göndermeye ikna etmesine karşın Mustafa Kemal kuzey cephesi için iki ilave alay ve birkaç dağ bataryası almayı başarmıştı. 26 Nisan akşamı varan bu birlikleri, hemen 19. Tümen’in henüz çarpışmaya girmemiş bir Arap birliği olan 72. Alay’ın yanına sürdü. Böylece 20 taburdan oluşan bir ANZAK kuvvetine karşı toplam 16 tabura kavuşmuş oldu ama top bakımından bir sayısal üstünlüğü vardı. (Bazen çarpıcı ölçüde yararlı olan, bazen de değerli cephaneyi düpedüz boşa harcayan donanma topları sayılmazsa tabii.) Arazi bakımından üstünlük daha da belirgindi; Türkler yüksek alanı tuttukları gibi, Anzakların yoksun olduğu geniş bir manevra alanına sahiptiler. Ne var ki çetin arazide ilerlemekte aynı şekilde güçlük çektiler. Solda öğleden hemen sonra çok sayıda Türk askerinin Düztepe yamaçlarından indiğinin görülmesi üzerine, Birdwood’u sahiden endişelendirecek durum sadece bir defa ortaya çıktı; Kraliyet Donanması böylesine açık hedefleri vurma fırsatını kaçırmadı ve ilerleyiş ağır top ateşiyle durduruldu. Ertesi gün takviye için Kraliyet Deniz Hafif Piyade Alayı’na bağlı Chatham, Deal ve Portsmouth taburları ile Kraliyet Donanma Tümeni’ne bağlı Nelson Taburu karaya çıkarıldı.

Anzak Koyu’nda ve 16 kilometre güneyine düşen Y Kumsalı’ndaki gelişmeler arasında ancak bu kadar aşırı tezat olabilirdi. S Kumsalı’na çıkacak sandallarda yer bulunamayan Kraliyet Deniz Hafif Piyade Alayı’na bağlı Plymouth Taburu, 1. Kraliyet İskoç Sınır Taburu ve 2. Güney Galler Sınır Taburu’nun

18 McKay Tepesi yakınında bazı birliklere hattı düzeltmeleri bildirildiğinde hazırlıksız bir lokal ilerleme başladı ve birçok zayıt verildi.

Harita 18. Gelibolu-İlyas Burnu'na Çıkarma Harekâtları

bir bölüğü sabah altıya çeyrek kala, tam doğru yerde ve karşıdan tek bir ateş açılmaksızın S Kumsalı'na çıktı.

Bu kumsal arkada 50 metre yüksekliğindeki yarlar arasından geçen ve yakın hinterlanda oldukça kolay ulaşılmasını sağlayan iki hendekten dolayı özellikle seçilmişti. Keşif yapmaya gönderilen izcilerin hiçbir sorun bulunmadığını bildirmesi üzerine, Kraliyet İskoç Sınır Taburu'na bağlı iki bölük, setleri 15 metre yüksekliğe varan ve 300 metre kadar içeride kumsala paralel derin kolların oluşturduğu kafa karıştırıcı bir şebekeyle yarılmış olan Zığındere'ye gönderildi.

Sabahın sonraki saatleri ve öğle sonrasının büyük bir bölümü, kuvvetin engellemesi öngörülen Türk birlik sevklerine ya da X Kumsalı'na çıkarılmış (ve kuzeye yönelme mesajını bir türlü almayan) birliklerin planlı bir ilerleyişine ilişkin hiçbir belirti olmaksızın geçti. Harekâtın genel komutasından sorumlu Kraliyet Deniz Piyadeleri'nden Yarbay Matthews¹⁹ saat üç civarında askerlere yar zirvesi boyunca siper kazma emrini verdi. Karşıdaki cepheye ölü muntaka bırakmamak amacıyla gerekenden daha uzun bir hattı seçmesi mevzinin seyrek düzenle tutulmasına yol açtı. Anlaşılan Türklerin beklediği mesaj buydu. Bir tabur olduğu tahmin edilen kuvvetin top ve makineli tüfek desteğiyle giriştiği saldırı ilk başta yoklama mahiyetindeydi, ama geceleyin kıyı açığındaki gemilerin destek ateşinin kesilmesiyle ivme kazandı ve karanlık boyunca sürdü. İngilizler eldeki hafif aletlerle kazabildikleri sığ siperlerin çok az koruma sağladığını kısa sürede anladılar.

Şafakta Türk saldırısı durduğunda durumun kötü olduğu apaçıktı;²⁰ İngilizler aralarında birçok subay da olmak üzere yüzde 30'un üzerinde zayıat vermişti ve cephe sıkıntısı içindeydi. Türklerin de ağır zayıat verdiği çekilirken geride bırakılan ölü sayısından belliydi; ama saat altı buçuk civarında yeni bir saldırı için yığınak yapıldığı görüldü. Matthews'un kıyı açığındaki gemilerden istediği destek ateşi geciktiği için saat yedi sularında Türkler savunma hattını yarıdılar; ancak göğüs göğüse çarpışmada püskürtülmeleriyle birlikte tehdit görünüşte savuşturulmuştu. Durumu bizzat tartmak için mevziyi gezen Matthews sağlam askerlerin yaralıları kumsala taşıma yoluna gitmelerinden dolayı sağ kanat siperlerinin boş olduğunu gördü. Yapabildiği tek şey, diğer yaralıların toplanıp tahliye edilmesi sırasında, elde kalan askerlerle yar zir-

19 Kraliyet İskoç Sınır Alayı'ndan Yarbay Archibald Koe, genel komutanın kendisinde olduğunu sandığı için emre karşı çıktı; bazı kaynaklar ikisi arasındaki gerginliğin harekâtı çıkmaza sokan karışıklığa en azından kısmen sebep olduğunu ileri sürer. Matthews 4 Mart'ta Kumkale'ye yönelik "komando" baskınına yönetmişti.

20 Doğrusu, durum bütün gece son derece sallantıdaydı; daha on ikiye beş kala Matthews'un şafaktan önce bir ilâve taburun karaya çıkarılması isteğine kulak asılmamıştı ve sabah altıdaki ikinci başvurusu benzer bir neticeyle karşılaştı.

vesinde bir artçı güç düzenlemek oldu. Tahliyenin nasıl ilerlediğini görmek üzere kumsala indiğinde, yaralı olmayan askerleri refakat ettikleri yaralılarla beraber sandallara biner halde buldu ve İngiliz Resmi Tarihî'nin gayet kısa ve öz ifadesiyle, "bunun sürmesine izin verme kararını aldı." Öğleye doğru bütün İngiliz personeli teçhizatın büyük bölümünü bırakarak Y Kumsalı'nı boşalttı. Hunter-Weston'ın bu tahliyeden haberi bile yoktu. Altın değerinde bir fırsatın kaçırıldığı ertesi gün anlaşıldı; bundan gereğince yararlanarak gerçek bir kıybaşı oluşturmak üzere önemli sayıda ilave birlik karaya çıkarılmış ve ardından iç kesime gönderilmiş olsaydı, İlyas Burnu'ndaki bütün durum büyük çapta değişecekti.

İlyas Burnu çevresindeki V, W ve X kumsallarına çıkacak birinci dalga askerler "Hafif Piyade Tugayı" olarak anılan 86. Tugay'dan alındı. Z Kumsalı'nda olduğu gibi, bunlar örtme kuvveti ve ana kuvvet şeklinde ikiye ayrılmıştı. Örtme kuvvetinin ilk birlikleri *Implacable*, *Euryalus* ve Filo 1. Mayın Tarayıcısı (bir Manş vapuru) tarafından kumsallara taşınacaktı; daha açıkta ise ikinci kademe birliklerin bulunduğu üç filo mayın tarayıcısı beklemekteydi. Bu birlikler şafaktan önce çıkarmaya hazır olacaktı; kıyı açığındaki gemilerin beş buçukta başlatacağı bombardıman yarım saat sürecekti ve ardından birinci dalga harekete geçecekti. Çekiciler V Kumsalı'na varır varmaz *River Clyde* gelip kumsala yanaşacak ve birlikleri boşaltacaktı; yaklaşık 45 dakika sonra ikinci kademeden karaya çıkarılmasıyla örtme kuvvetinin tamamı sabah yedide kıyıda olacaktı. Ana kuvvetin yani 87. ve 88. tugaylara bağlı birliklerin karaya çıkışı sekiz buçukta başlayacaktı. 87. Tugay'ın iki taburu²¹ X Kumsalı'na ve 88. Tugay V Kumsalı'na çıkarken, W Kumsalı iki dağ bataryasını, bir obüs bataryasını ve bir 18 librelilik top manganasını, bunları çekmek için gerekli hayvanlarla ve diğer levazımla birlikte karaya çıkarmada kullanılacaktı.

Yaylın ateşi belirlenmiş zamanda başladı. Sabah altıya birkaç dakika kala, *Implacable* zırhlısı W Kumsalı'na gidecek iki sandal zincirini indirdikten sonra Tekke Burnu'nun çevresinden dönerek X Kumsalı'na yöneldi. Sahile 500 metre mesafede durdu ve menzili yeten bütün toplarını ateşlemeyi sürdürerek, 1. Kraliyet Piyade Taburu'nun yarısını taşıyan dört sandal zincirini suya indirdi. Sadece bir manganın ateş açtığı piyadeler neredeyse direnişle karşılaşmaksızın karaya çıktı ve kayıp vermeden yarlara tırmandı. Saat yedi buçukta bütün taburun kıyıya varmasıyla öncü birlik iç kesime yönelmeye başladı; saat on bire doğru cılız bir karşı saldırının püskürtülmesinden sonra W Kumsalı'ndaki birliklerin yardımıyla Karacaoğlan Tepesi (İngiliz kaynaklarında "Tepe 114") alındı. Bu mevzinin aslında haritaya bakarak varılabilecek sonuçtan çok daha değerli olduğu ve orayı tutan birliklerin

21 Diğer ikisi S ve Y kumsallarına çıkan Kraliyet İskoç Sınır Taburu ve Güney Galler Sınır Taburu'ydü.

daha doğudaki palankaya, yani Aytepe'ye (İngiliz kaynaklarında "Tepe 138") ilerleme emrini yerine getirmeye çalışırken yolu şaşırmasının çifte talihsizlik olduğu kısa sürede anlaşıldı. (W Kumsalı'ndaki birliklerin Y Kumsalı'ndaki birliklere yardım edememesinin sebebi kısmen buydu.)

Kraliyet Piyade Taburu'nun öncü bölükleri X Kumsalı'na çıkarken, *Euryalus*'tan indirilen altı sandal zinciri W Kumsalı'na yaklaştı; *Implacable*'den indirilen iki sandal zinciri de biraz geriden gelmekteydi. Kumsalın iyi korunması nedeniyle çok farklı bir durumla karşılaşıldı. Kıyının birkaç metre dışında suyun altına kara mayınlarına bağlı tuzak telleri döşenmişti ve derin bir tel kuşağı neredeyse boydan boya uzanmaktaydı; bu engeller kanatlarda ve tepe yamacında bulunan sağlam mevzilerin yanı sıra sol kanattaki iki makineli tüfekle korunmaktaydı. Ara alanda Aytepe'deki bir palanka, W Kumsalı'nı V Kumsalı'ndan ayıran yarların üstündeki yüksek alana hâkimdi.

Kumsalın yukarısına mevzilenmiş savunucular istimbottların sandalları salmasını bekledikten sonra bütün toplanlarıyla ateş açarak, 1. Lancashire Piyade Taburu'na birçok zayıat verdirdiler. Karaya oturmuş sandallardan çıkabilenler kendilerini bel hizasına varan suda buldular²² ve su hattından ötedeki kumulların tabanına kadar uzanan tel mâniayla karşılaştılar. Telleri parçalayıp ayırarak ve bağlı oldukları kazıkları sökerek, mâniayı olabildiğince aşmaya çalışırken, Türkler üzerlerine tüfek ve makineli tüfek ateşi yağdırdı.

Kumsala yaklaşmakta olan *Implacable* sandallarının birinde, ilk dalgayla beraber karaya çıkmakta ısrar eden 86. Tugay'ın komutanı Tuğgeneral Hare vardı. Suyu kumsalın kuzeyindeki düz kayalıklara bir çıkarma yapmaya elvecek kadar sakin bulduğu için iki sandal zincirini oraya yönlendirdi. Böylece Lancashire Piyade Taburu'nun D Bölüğü neredeyse direnişle karşılaşmadan ve hırpalanmadan karaya çıktıktan sonra yarın tepesinde bulunan ve kumullardaki Türk mevzilerine arkadan bakan boş mevzileri ele geçirmeyi başardı. Şaşkınlığa uğrayan Türklerin mevzilerini kısa sürede terk etmeleri kumsalda tellerle boğuşan askerleri rahatlattı. Ardından Hare bir muhabere ekibini yanına alarak Kraliyet Piyade Taburu X Kumsalı'nda irtibat kurmaya çalıştı; ama Karacaoğlan Tepesi'nden açılan ateşle ağır yaralarlanınca²³ sonraki sürecin dışında kaldı. W Kumsalı'nda sağ kanattaki savunma mevzileri sonunda bir baskınla temizlendi; saat yediyi çeyrek geçe kumsalın nispeten güvenli hale

22 Taburun dört makineli tüfeğini taşıyan derin sudaki sığıllara oturduğu için askerler yüzerek karaya çıkmak zorunda kaldılar; tüfeklerden üçü indirme sırasında kaybedildi.

23 Hare'in örtme kuvvetinin genel komutasından sorumlu olması nedeniyle bu önemli bir kayıptı. Kurmay başkanı Kraliyet Piyade Taburu komutanına tugayın komutasını üstlenmesi gerektiğini bildirdi; ama o da buna fırsat bulamadan ağır yaralandı. Daha sonra ikinci bir tugay komutanı (Napier), ayrıca iki kurmay başkanı ve birkaç tabur komutanı öldürüldü; üst düzey subayların eksikliği gün boyunca ciddi sonuçlar doğurdu.

gelmesiyle, geriye kalan tugay karargâhı ile destek ve sıhhiye kademelerini taşıyan ikinci dalga sandallar çok az zayıatla karaya çıktı.

Eldeki muharip askerler sadece bir taburu bulurken, ana hedefleri ele geçirmek üzere iç kesime yönelmenin sorunlar yaratması kaçınılmazdı; özellikle kuvvetin birkaç hedef arasında bölünmesi nedeniyle, yüzde 50 düzeyinde bir zayıatla bu işi yürütmek çok zor olacaktı. Sağda mevcudu ancak 50'yi bulan A Bölüğü kumsal boyunca fenere doğru ilerleyecek, bulabildiği boşluklardan yarıları tırmanacak ve ardından Aytepe'deki palankaya saldırmak üzere iç kesime yönelecekti; onun solundaki B Bölüğü aynı hedefe varmak için daha doğrudan bir güzergâh izleyecekti. W Kumsalı kuvvetinin V Kumsalı kuvvetiyle bağlantı kurmaya girişmesi ancak bu engelin ortadan kalkmasıyla mümkündü. Solda C ve D bölükleri X Kumsalı'ndan harekete geçen Kralliyet Piyade Taburuyla birlikte Karacaoğlan Tepesi'ne saldıracaktı. Bu saldırının saat on bir buçuk civarında başarıya ulaşmasıyla W ve X kumsallarındaki kuvvetler birleşti. Ama sağdaki birlikler temel bir yanlış anlama yüzünden ciddi sorunla karşılaştı: Aytepe'nin doruğunda bir palanka bulunduğu doğruydı; ama yaklaşık 300 metre güneybatıda, Gözcübaba olarak bilinen biraz daha yüksek bir tümsekte, Ertuğrul Tabyası'nın (1 No'lu Tabya) hemen ardında daha büyük başka bir mukavemet noktası vardı. A Bölüğü İngiliz haritalarında işaretlenmemiş bu yeri Aytepe sandı; böylece A ve B bölükleri aynı hedefe iki yandan saldırmak yerine aslında bölündüler ve her ikisine doğru da pek ilerleme sağlayamadılar.

Çetin ceviz çıkan W Kumsalı'na kıyasla V Kumsalı çok, hem de çok daha çetindi. Her iki kanatta kumsala bakan tabyalar gemilerin top ateşiyle hırpalanmış olsalar da hâlâ mükemmel savunma mevzileriydi. İkisi arasında, Aspinall-Oglander'ın "hafif eğimli yamaçlarla yüz kadem [30 m] yüksekliğe varan doğal bir amfiteyatrosu" olarak tarif ettiği alan, birincisi kumsalın 20 metre kadar gerisinde, ikincisi onun 50 metre ötesinde olmak üzere derin dikenli iki tel mâniayla kaplıydı. Daha arkada hâkim konumlarda yer alan derin siperler ve makineli tüfek yuvaları vardı.

Kralliyet Dublin Piyade Alayı'nı taşıyacak altı sandal zincirinin sabah altıdan kısa bir süre önce karaya çıkması, birkaç dakika sonra da *River Clyde*'in kıyıya yanaşması ve taşıdığı kuvvetleri boşaltması planlanmıştı. Zincirlerden beşi dosdoğru kumsala, biri ise Seddülbahir'deki eski kalenin aşağısındaki noktayı çevreleyen Kavis'e yönelecekti; bu ikinci küçük kuvvetle savunucuların kanadına vurulacak darbeye verilen önem büyüktü. Boğaz'dan geçen akıntı için yeterince pay bırakılmadığından, kömür gemisi sandalların arasında kaldı ve onlara çarpmamak için yavaşladı; sandalların geçip gitmesinden sonra da oyalandı. Sonuçta, kumsalın doğu ucunun yakınında, Seddülbahir Tabyası duvarlarının aşağısında suya uzanan kayalık dile saat altıyı yirmi iki geçce yanaştı. Orada da Türkler, askerlerin kumsala yaklaşmasına kadar sessiz kaldı

ve ardından önce sandalları hedef almak üzere bir tüfek ve makineli tüfek sağanağı yağdırdı. İki adet seri atışlı ağır makineli tüfek sandalların birçoğunu parçalayarak birindeki askerlerin tamamını öldürdü ve diğerlerinde de yıkıcı zayıya yol açtı. Suda yürüyerek kıyıya çıkışta birçok asker daha can verdi ve kumsalın sınırını belirleyen kumlu sedde ancak birkaç talihli asker sığmabildi.

River Clyde'da Unwin'in planı hızla çözülmekteydi. Gemi ile sahil arasındaki kaçınılmaz boşluğu iskele tarafında alelacele hazırlanan dubayla kapatmayı tasarlamıştı; ama duba öne geçip boşluğu doldurmak yerine ayrılınca ön kısmı iskele tarafına döndü ve işe yaramayacak şekilde kumsala borda etmiş halde kaldı. Unwin derhal dizginleri eline aldı. Kömür gemisinin sancak tarafında, kumsal ile duba arasındaki bir boşluğu kapatmada kullanılması öngörülen üç salapuryadan ikisinin halatlarla birbirlerine çaprazlama bağlanması emrini verdi. Ardından usta bir denizci olan emir eri Williams'la birlikte denize atladı ve öndeki direğe bağlanmış bir halatı taşıyarak kıyıya doğru yüzdü. Salapuryaları uygun konuma çektikten sonra askerleri indirme işleminin başlamasını bildirdi.²⁴

Kömür gemisinin ön güvertesine yerleştirilmiş (ve daha önce Bölüm 5'te Mezopotamya Komisyonu'nun bir üyesi olarak karşılaştığımız Josiah Wedgwood'un komuta ettiği) makineli tüfeklerin koruma ateşi altında indirilen Kraliyet Munster Piyade Alayı'na bağlı askerlerin birçoğu öldü. Wedgwood'un makineli tüfekleri tepedeki Türklerin yerini saptayamazken, savunucular itiş kakış inen askerlerin yarattığı açık hedefi pek kaçırmadı. Çok geçmeden iskele merdivenleri ve bizzat salapuryalar cesetlerle ve can çekişen askerlerle tıkanınca, hava kararana kadar beklemeye karar verildi.

Örtme kuvvetinin son kısmı *Morto Koyu*'nun öbür yakasında, *Seddülbahir*'in karşısına düşen *S Kumsalı*'na çıkarılacak Güney Galler Sınır Taburu'na bağlı üç bölüktü. *Cornwallis*'in kıyıdaki hedefin biraz uzağında indirdiği bölükler her biri altı sandal çeken trol teknelerinin Boğaz ağzındaki akıntıya karşı zorlukla yol alması yüzünden ancak sabah yedi buçukta kıyıya vardı. İki bölük yara çıkan yolun yarısındaki savunma mevzilerinden açılan ateş altında kumsala, üçüncü bölük ise sürünerek aşılabilen kayalıklarla dolu Eski Hisarlık Burnu'nda karaya çıktı. Sayıca ancak bir takımı bulan Türklerin çevrilmesiyle saat sekizde kumsal İngilizlerin eline geçti. 27 Nisan'da Fransızların gelişine kadar yaralıları gemiye taşıyan karakol teknelerinin desteğiyle yerinde durması emredilen Sınır Taburu'na karşı başka bir saldırı olmadı.²⁵

24 Unwin'in ve Williams'ın yanı sıra *River Clyde* mürettebatından dört kişi daha Victoria Haçı nişanını aldı.

25 Tabur komutanı Yarbey Casson, onunla *Seddülbahir* arasında (asker sayısı aslında bir takımı bulan) tam mevcutlu iki Türk taburu bulunduğunu söyleyen bir esire inanarak kalan sağlam askerlerle köyü arkadan çevirip alma riskine girmemeye karar verdi.

Sabah sekiz buçuk civarında çıkarımların plana göre ilerlemekte olduğu kanısına varan Hunter-Weston ana kuvvetin gönderilmesi emrini verdi. (Bu kararında yedi buçukta kıyı açığındaki bir gözcüden, V Kumsalı'nda "kömür gemisinden indirilen askerlerin karaya çıkışının gayet iyi gittiği" yönünde bir mesaj almasının da payı vardı.) Planda sadece bir ayarlama yapılarak 1. Essex Taburu V Kumsalı yerine W Kumsalı'na gönderildi. 1. Sınır Taburu X Kumsalı'na bir aksilik yaşamadan çıktı; W Kumsalı'na çıkan 1. Essex Taburu için aynı şey büyük ölçüde söylenebilirdi. Sonradan kemik mahzenine dönüşecek V Kumsalı'na yaklaşan ilk birlik, yani 4. Worcestershire Taburu'nun iki takımının yanı sıra, Tuğgeneral Napier'in ve 88. Tugay kurmay heyetinin eşlik ettiği 2. Hampshire Taburu'nun geri kalan iki bölümü ise çok farklı bir durumla karşılaştı. İkinci dalgadaki askerlerden bazıları kumsala ulaştıysa da çok azı sağ kaldı; bu girişimde vurulup ölenler arasında Napier ve kurmay başkanı da vardı. Bunun üzerine Hamilton'ın akşam saat onu yirmi bir geçe Hunter-Weston'ın eline geçen mesajındaki "tavsiye"si doğrultusunda V Kumsalı'na asker çıkarma girişimleri askıya alındı. Kavis'te karaya çıkan ve Seddülbahir köyüne kadar sızdıktan sonra öldürülen birkaç kişi dışında o gün hiçbir İngiliz askeri kumlu seddin ötesine geçemedi.

Söz konusu kararın ardından V Kumsalı'na çıkarılmak için bekleyen öbür askerler 1. Essex Taburu'nun tamamen kıyıya varmış olduğu W Kumsalı'na yönlendirildi. İki bölümü Karacaoğlan Tepesi'ne yönelik harekâta yardımcı olmaya gönderilmiş olan taburun üçüncü bir bölümü tutulan mevziyi sağlamlaştırmaya destek olmak üzere dosdoğru iç kesime, dördüncü bir bölümü de sağdaki palankalarla hâlâ çatışan Lancashire Piyade Taburu'na bağlı B Bölümü'ne yardımcı olmaya gönderildi. W Kumsalı'nda zaten süren epeyce karışıklık Hare'in yerine geçip kontrolü ele alacak bir komutanın yokluğunda daha da arttı ve ancak saat on iki buçukta tümenin kurmay başkanı Albay Owen Wolley-Dod'un gelişiyle bir ölçüde bütünlük sağlandı.

Euryalus ve *Swiftsure* zırhlılarının Aytepe'yi bombardımana tutmaları yönündeki istek 20 dakika sonra yerine getirildi; ikinci palankadaki savunucular destekten yoksun kalınca mevzilerini terk etme dışında bir yol bulamadılar. V Kumsalı'nın sol kanadına giden yol açılmış gibiydi ama Lancashire Piyade Taburu'na bağlı A Bölümü'nün bir müfrezesi Worcestershire Taburu'ndan bazı askerlerle birlikte ilerlemeye çalışınca keskin nişancılarca tutulan başka bir derin tel kuşağıyla karşılaştı. Bunu aşmak bir saate ve birçok zayiata mal oldu. Birlik daha sonra V Kumsalı'nda Kraliyet İrlanda Piyade Taburu'nu ve Hampshire Taburu'nu biçmiş makineli tüfeklerin ateşine maruz kaldı ve püskürtüldü.

Hunter-Weston'dan gelen bir mesaj Wolley-Dod'a tekrar girişimde bulunma cesaretini verdi; ama birlikleri V Kumsalı'nın yukarısındaki mevzilerden açılan top ateşinin ağırlığı karşısında bir kez daha durdu. Worcestershire

Taburu'nun komutanı Yarbay Cayley karanlıkta bir karşı saldırıya uğramaktan çekindiği için gece bastırmadan mevzisini pekiştirme zamanının geldiğine karar verdi. Tuttuğu hat Aytepe'den İlyas Burnu fenerinin doğusundaki yarlarda bulunan bir noktaya kadar uzanmaktaydı; Aytepe'den batıya doğru olan kesim ise Karacaoğlan Tepesi'ne ve ardından o sırada 1. Inniskilling Piyade Taburu tarafından takviye edilmiş X Kumsalı'nın kuzeyine varmaktaydı. W Kumsalı'ndan akşamüstü altı buçukta gönderilen bir mesajda, bir yazım hatasıyla, Worcestershire Taburu'nun (epey doğuda, Seddülbahir köyünün yukarısında kalan) Harapkale Tepesi'ni (İngiliz kaynaklarında "Tepe 141") ele geçirdiği bildirildi. Hunter-Weston işin doğrusunu ancak Cayley'nin dokuzu on beş gece tertibatını bildirmesiyle anladı; o sırada ertesi sabah için planlarını önceki bilgi temelinde yaptığı için alelacele düzeltme yapmak zorunda kaldı.

Geceleyin V Kumsalı'ndan yaralılar (ölü askerlerin sırt çantalarından derme çatma bir mendireğin kurulmasıyla durumun düzelmesine kadar son derece zor şartlarda) toplandı ve yerlerini *River Clyde*'dan indirilen diğer sağlam askerler aldı. Sonuçta o günkü harekâtlarda sadece birkaç kilometrelik toprak elde edildi.

Boğaz'ın öbür yakasında, Kumkale'de Fransız çıkarması küçük bir kara boynunu ele geçirmekle sınırlı bir harekâttı. Bu alan şimdi harap haldeki Kumburnu köyünün kuzeyindeki burundan yaklaşık üç kilometre güneydeki komşu Yenişehir yerleşmesine ve yaklaşık 500 metre içeride kıyıya paralel akan Menderes Çayı'na kadar uzanmaktaydı. Harekât başından itibaren kötü gitti; ilk sandal kıyıya ancak sabah onda vardı ve neredeyse hiç direnme görülmemesine rağmen çıkarmalar akşamüstü beş buçukta tamamlandı. Fransızların güneye doğru ilerlemeleriyle durum değişti; sert direnişle karşılaşınca Kumkale ile Orhaniye'nin ortasında bir noktada durdular. Kısa sürede daha fazla Türk askerinin gelmesi ve akşam karanlığının yakın olması nedeniyle, sabahın ilk ışıklarında ilerleyişi yeniden başlatmak üzere siper kazmaya karar verildi.

Türkler geceleyin dört kararlı saldırıda bulundular; bazıları göğüs göğüse çarpışmaya kadar varsa da hepsi önemli sayıda zayıyla püskürtüldü. Ertesi sabah garip bir olay yaşandı. Oldukça büyük bir Türk grubu teslim bayrağı çekti ve silahsız halde Fransız hatlarına götürüldü; onların hemen peşinden hâlâ silahlı olarak gelen birkaç yüz asker Kumkale'deki bazı evleri işgal etti. Bu kuvvetin püskürtülmesi ikindiye buldu; 60 dolayında esir alındı ve başlarındaki subay da dahil, bazıları orada kurşuna dizildi.

Hamilton 26 Nisan sabahı saat ona yirmi kala d'Amade'a bir mesaj göndererek Bozcaada'da bulunan öbür askerlerini olabildiğince erken getirtip X Kumsalı'na çıkarmasını istedi. (Hunter-Weston kısa bir süre sonra onu fikir değiştirmeye ikna ederek Fransız birliğinin W Kumsalı'na çıkarılmasını

sağladı).²⁶ D'Amade o sırada Kumkale'de sıkışan askerlerini takviye etmek için Hamilton'dan izin alabileceğini en azından yarı yarıya ummuştı. Söz konusu talimatı alınca ve bu ihtimalin kesinlikle ortadan kalktığını anlayınca, saat on bir buçukta *Queen Elizabeth*'te görüştüğü Hamilton'a Kumkale'deki Fransız birliğinin geri çekilmesini önerdi. Hamilton'ın bunu kabul etmesi üzerine gemiden ayrılıp gerekli emirleri verdi. Çekilme 27 Nisan'da şafaktan önce tamamlandı. Fransızların harekât sırasında 780'i bulan zayıyatı ağırdı; Türkler firarileri de kapsamak üzere bunun iki katından fazla kayıp verdiklerini sonradan itiraf edeceklerdi.

Euryalus'taki 29. Tümen'in karargâhında, Worcestershire Taburu'nun aslında Harapkale Tepesi'ni almadığı ve Alçıtepe'ye hemen ilerlemenin artık söz konusu olmadığı haberinin alınması, Hunter-Weston'ı durumu yeniden düşünmeye yöneltti. O sırada V Kumsalı'ndaki birlikler iki ana gruba ayrılmıştı. Büyük ölçüde solda kalan ve yirmi dört saatten beri ölü ve yaralı silah arkadaşlarıyla çevrilmiş olarak yerlerinde duran askerler hem bedenlen hem zihnen bitkindi; astsubayları ve subayları da daha iyi durumda değildi. Çarpışarak kumsaldan çıkma, 1 No'lu Tabya yakınındaki Türk mevzilerini yarıp geçme ve W Kumsalı'ndan ilerlemekte olan askerlerle bağlantıya girmeye emrini alınca gerekli gayreti gösteremediler. Sağda, Seddülbahir'deki eski kaleye ait surların dibinde bulunanların çoğu, geceleyin *River Clyde*'den karaya çıkarılmış çok daha zinde askerlerdi. Oradaki ana kol tabyayı bir baskınla temizledikten sonra, aynı zamanda Kavis'e doğru inen sarp bir patikaya açılan bir arka geçit yoluyla köye yönelecekti. Bir bölük ise tabyanın etrafından dolaşarak ve kumsalın yukarısındaki tellerde geceleyin açılmış bir boşluktan geçerek dosdoğru Harapkale Tepesi'ne ilerleyecekti. Bu arada W Kumsalı'ndan gelen askerler, ana kolun da köyü temizledikten sonra saldırıya geçeceği Harapkale Tepesi'ne karşı batıdan bir saldırı başlatacaktı.

Kumsala bakan kuledeki bir Türk makineli tüfeğine rağmen tabya oldukça kolay temizlendi; ama her seferinde ancak bir kişinin geçebildiği kapıya varıldığında, köy duvarlarının aşağısındaki bir siperden isabetli ateşe maruz kalan askerler bir süre durduruldu. Türklerin her evden çarpışarak çekildiği köyü temizlemek hiç de kolay bir iş değildi ve orayı alıp Harapkale Tepesi'ne yönelik öğleden sonra biri buldu. Sayısal üstünlüğün etkisi görülmeye başladı ve W Kumsalı'ndan söz verilen takviyelerin gelmemesine karşın, öğleden sonra

26 Hamilton'ın niyeti Fransızların X Kumsalı'ndan kuzeye doğru ilerleyerek Y Kumsalı'nda Matthews'un kuşatma altındaki askerleriyle bağlantıya girmesiydi. Bu durum aynı amaç için oradaki İngiliz yedek taburlarının (Sınır Taburu ve Inniskilling Taburu) niçin kullanılmadığı sorusunu aklı getirir. Anlaşıldığı kadanyla, harekâta komuta eden Hunter-Weston Y Kumsalı'ndaki çıkarma konusunda Hamilton'ın coşkusunu ya da bunun getirebileceği imkânlarla ilişkin iyimserliğini paylaşmamaktaydı ve İlyas Burnu çevresindeki gelişmelerle daha çok ilgiliydi. Aspinall-Oglander'in ifadesiyle, "Y Kumsalı birliğinin kaderine terk edilmesi gerektiğine karar vermişti."

iki buçukta tepe alındı. Orayı ve 1 No'lu Tabya'nın çevresindeki mevzileri savunan Türk askerleri kuzeye doğru çekildi ve bu süreçte birçoğu İngiliz makineli tüfeklerine hedef oldu.

Nasıl bir savunma düzenine sahip olduğu meçhul mevzilere çekilen Türklerin peşine o yorgun ve bitkin halde düşmek söz konusu değildi. Güney Galler Sınır Taburu'nun S Kumsalı'ndaki 600 küsur zinde askerinin orada bulunması çok yararlı olacaktı; ama daha kıdemli subayların öldürülmesinden sonra komutayı üstlenen binbaşı durumdan bihaberdi ve bağlantıya girmek için bir girişimde bulunmadı. Sonuçta birlikler yirmi dört saati daha pinekleyerek geçirdi. Dublin ve Munster piyade taburlarının sağ kalan askerlerinden oluşturulmuş "Dubster Taburu" ve Hampshire Taburu, her an beklenen bir Türk karşı saldırısını durdurmak üzere savunma mevzileri kazmaya koyuldu. Tabir yerindeyse bunun ardındaki saik Hunter-Weston'ın hiçbir çekilme olmayacağı yönündeki talimatıydı. "Her asker çekilmek yerine bulunduğu yerde ölecek" diye emir vermesi, Fransız takviyelerinin gelişine kadar hücum harekâtlarının duracağına işaretledi. Büyük ölçüde kontrolü dışındaki şartlardan kaynaklansa bile, bu yola gitmekle Türklere hazırlanmaları için 36 saat daha vermiş olacağını kestirmesi gerekirdi.

Fransızların 27 Nisan'da öğleden önce karaya çıkacağını uman Hunter-Weston, Alçıtepe'ye ilerleyişini o zaman başlayacak şekilde ayarladı. Ancak (genel) istimbot sıkıntısının çıkarmayı geciktirmesi üzerine harekâtı ertesi güne ertelemek zorunda kaldı. Bu arada komuta yapısında görev değişikliklerine gitti; o an için *Euryalus*'ta kalmaya karar verdiğinden tümenin geçici komutanlığına Marshall'ı getirdi ve üç tabur komutanını ölen tuğbayların yerini almak üzere terfi ettirdi. Kendi hattında da yeniden düzenlemeye giderek, asker sayısı azalmış 86. Tugay'ı yedeğe çekti ve onun yerini alacak birliklerden Fransız 175. Alayı'na S Kumsalı'na kadar, 87. Tugay'a da sol sağ tarafta Zığındere'nin ağzına kadar ilerleme emrini verdi. Aslında Sınır Taburu'nun sol kanattaki bölüğü olduğu yerde, yani X Kumsalı'ndaki kıyıbaşının kuzey sınırında ve Zığındere ağzına yaklaşık 500 metre mesafede iyi bir atış alanına sahip sağlam mevzide kalmayı seçti. 87. Tugay'ın sağdaki diğer birlikleri de onunla aynı hizaya gelecek şekilde dönmekle yetindi. Açığı kapatmak için merkezde 88. Tugay'ın hattı aşağı yukarı Kirte Deresi ile Kanlıdere arasındaki orta yerde, kuzeybatıya bakan 400 metrelik bir kesimde komşu kesimlerle dik açılar oluşturacak keskin bir zikzak şeklinde düzenlendi. Manevralar hava kararmadan tamamlandı. O sırada çoğu askerin uykusuz geçirdiği ve bedensel açıdan büyük bir endişe²⁷ yaratacak durumda olduğu dördüncü geceye girildiği, ayrıca top sıkıntısının endişe verici olduğu akılda tutulmalıdır.

27 Birçok askerin içinde yedek cephane ve tayın bulunan sırt çantasını atması endişeyi ağırlaştırdı.

Bu etkenleri hesaba katan Hunter-Weston Alçitepe'ye planladığı ilerleyişi kısıtlamaya ve 28 Nisan'da sadece birinci aşamasını (hedefin batısında bir hücum hattı oluşturmaya yönelik bir manevra) uygulamaya karar verdi. Bu manevra Fransızların tuttuğu sağ kanadın Tepe 236'yı arkaya alacak şekilde sağa çark ederek ilerlemesini, sol kanadın Kirt'e'nin iki kilometre kadar kuzeyine düşen Yazitepe'ye (İngiliz kaynaklarında "Tepe 472") kadar ilerlemesini, kuzey kanadının da Kirt'e'den batı kıyısındaki Saritepe'ye uzanan bir doğu-batı hattı oluşturacak şekilde durmasını gerektirecekti. Bu süreçte hattın yaklaşık uzunluğu üç kilometreden sekiz kilometreye çıkacaktı. Elverişli arazide bile bitkin askerler için çapraşık sayılacak bu işlemlerin Gelibolu Yarımadası'nın ucunda şeytani bir zorluk çıkarması kaçınılmazdı. Böyle bir girişim aynı ölçüde bitkin ve eksik mevcutlu beş Türk taburuna karşı bile çetin olacaktı; arazinin bütün doğal özelliklerinden yararlanacak bir dikkatle düzenlenmiş ve karşılıklı destekleyici savunma mevzilerini tutan dördü zinde dokuz tabura karşı, düpedüz öldürücü denebilecek belirgin bir tehlike vardı.

Birinci Kirt'e Muharebesi olarak anılacak olan çarpışma 28 Nisan sabahı saat sekizde, kıyı açığındaki gemilerin 18 librelilik iki top bataryasıyla ve dört obüsle katıldığı düzensiz bir topçu bombardımanıya başladı. Ardından İngiliz Resmi Tarihi'nin kasvetli ifadesiyle, "29. Tümen'in bitkin askerleri siperlerinden çıktılar ve Kirt'e'nin genel istikametinde ağır ağır ilerlediler." Zıkzağın etkisi çok geçmeden ortaya çıktı ve İngiliz hattı bütünlüğünü kaybetti. İşin daha da kötüsü, Zığındere'nin batısındaki Sınır Taburu ve doğusundaki Inniskilling Piyade Taburu sağlam Türk savunması karşısında gerekli tempoyu koruyamadı. Bir süre sonra bölükler hedefleri konusunda berrak bir fikir taşımaksızın birbirlerinden bağımsız çarpışmaya başladılar.

Hunter-Weston sabahleyin nihayet kıyıya çıktığında karargâhını Aytepe'de kurdu. Daha sonra Marshall'ı (telsizi ya da telefonu olmayan) küçük bir kurmay heyetle ilerleyişi denetlemeye göndermekle komuta yapısını fiilen bölmüş ve başka bir karışıklık kaynağına zemin hazırlamış oldu. Cepheye saat on bir buçuk civarında ulaşan Marshall ilerleyişin durduğunu gördü; X Kumsalı yakınında toplanmış olan 86. Tugay'ı çağırdı. Cayley'nin getirdiği birliklerden Lancashire Piyade Taburu solda, Kraliyet Piyade Taburu ise sağdaydı; Munster ve Dublin taburları destek için arkadan gelecekti. (88. Tugay'dan bir subay kısa bir süre sonra, Cayley'nin bilgisi olmadan komutası altına aldığı Kraliyet İrlanda Piyade Taburu'nu kuşatma altındaki kendi askerlerine destek için kendi yetkisiyle sağa sevk etti.) Bir ölçüde başarılı olan yeni birlikler Kirt'e'nin bir kilometre yakınına vardıkdan sonra destek vereceği sanılan birliklerin ortada olmadığını anlaşılması üzerine çekilmek zorunda kaldılar; böylece İngilizlerin o günkü ilerleyişinin sınırı belirlendi ama bu hiç de son mevzi olmayacaktı.

Marshall saat beş sularında Hunter-Weston'a ulakla bir mesaj göndere rek hava kararana kadar yerinde durmayı ve ardından biraz daha arkada belirlediği uygun bir savunma hattına çekilmeyi önerdi. Cevabın eline geçmesi bir saati buldu; o sırada 88. ve 86. tugaylar aslında başlangıç hatlarına çekildiklerinden, 87. Tugay için onların batısına çekilip uyum sağlamak dışında yapılacak bir şey yoktu. Harekâtın tek yararlı neticesi, hattın kuzey-batıdan güneydoğuya doğru batı kıyısındaki Y Kumsalı'nın güneyine düşen bir noktadan Eski Hisarlık Burnu ile Kerevizdere ağzının yaklaşık ortasına kadar uzanacak şekilde düzelmesi idi. Gün içindeki sonuçsuz çarpışmalarda İngilizler 2.000 dolayında, Fransızlar belki 1.200 kadar zayıat verdi. V ve W kumsallarına çıkarmalardaki korkunç keşmekeşin üstüne tüy diken bu gelişme neredeyse bir facia sayılabilirdi.

İşgal planının tanınmaz hale gelecek kadar aksadığı, bir şekilde kurtarılmasının ancak çok esaslı tedbirlerle mümkün olduğu ve bunun da hızla büyük çapta takviye yapılması anlamına geldiği daha 26 Nisan akşamı, en hararetli destekçilerinin gözünde bile besbelliydi. Gerçi bölgeye gelmek üzere yolda olan zinde birlikler (aktarmadaki gecikmeye karşın sonraki dört ila beş günde Mısır'a varması öngörülen 29. Hint Tugayı) vardı ama 4.000'den az asker gerekli farklılığı pek yaratamayacaktı. Mısır'daki başkomutan Sir John Maxwell keşke 42. Tümen'i (Doğu Lancashire Tümeni) ta martta vermiş olsaydı...

Söz konusu birliklerin yokluğunda kısmen Hamilton'ın payı vardı. Hamilton herkesin verilene idare ettiği ve daha fazlası için müdürün kapısını çalmadığı bir okulda yetişmişti. Mısır'dan ayrılmadan önce, Cox'un Hint alaylarına verdiği adla "Gurkalar"ı istediğini Maxwell'e son derece mahcup tavırla hatırlatmıştı. (Maxwell'in eğer isterse vereceğini bildirmemesi nedeniyle 42. Tümen'i istemeyi aklından hiç geçirmemişti.)²⁸ Sonunda 27 Nisan'ın geç saatlerinde Kitchener'a şunu sordu: "İhtiyaç duymam halinde, 42. Doğu Lancashire Gönüllü Tümeni'ni isteyebilir miyim? Gerçekten ihtiyaç duymadıkça tek bir asker istemeyeceğimden emin olabilirsiniz." Kitchener bunun üzerine Maxwell'e 42. Tümen'i hemen yola çıkarmasını bildirdi. İki gün sonra Fransız hükümeti de Gelibolu'ya bir piyade tümeni daha göndermeye karar verdi; tümenin ilk birlikleri ertesi gün Marsilya'dan yola çıktı.

Aslında Süveyş Kanalı'nı savunan kuvvetleri azaltmaya ilk başta isteksiz olan Maxwell, "Hamilton'ın başarısızlığa uğramasının bütün Musluman dün-

28 Kitchener'in Maxwell'e mesajında şunlar yazılıydı: "Sir Ian Hamilton'a Gelibolu için Mısır'da elden çıkarılabilecek her birliği ve hatta isteyebileceği seçme subayları ya da askerleri sağlamalısın. Peyton'ın Atlı Tümen'inin [her türlü açığı kapatması öngörülen ve İngiltere'den 8 Nisan'da ayrılan 2. Atlı Tümen] Mısır'a doğru yola çıktığını biliyorsun. Bu telgraf tarafından Sir Ian Hamilton'a iletilmelidir." Telgraf iletilmedi.

yasında kritik bir duruma yol açacağı"nı kavradı ve gayretli bir yaklaşımla hem ANZAK hem 29. Tümen için hemen ikame subaylar ve er takviyeleri gönderdi. 30 Nisan'da ANZAK'ın toplam on iki taburdan oluşan hafif süvari ve atlı tüfek tugaylarının, onlardan ikide bir gelen istek doğrultusunda piyade olarak görev yapmak üzere Gelibolu'ya gönderilmelerini önerdi. 42. Tümen için de küçük mucizeler yarattı; ilk birlikler 1 Mayıs'ta yola çıktı ve tümenin Mısır'dan ayrılışı 5 Mayıs'ta tamamlandı. Her şeyin planlandığı gibi gitmesi halinde 10 Mayıs'ta İtilaf Devletleri'nin Gelibolu Yarımadası'nda 80.000'i aşkın askeri olacaktı. Bu arada Türklerin de birkaç gün önce bölgeye çoğunlukla Trakya'dan ilave muharip kuvvetler sevk etmeleri nedeniyle Hamilton emrindeki kuvvetlerle kısırtıcı bir çarpışmaya girmeliydi.

Türk askerlerinin sevkı yavaş başlamış olsa da Sanders karşılaşacağı durumu anlar anlamaz asker sayısını hızla artırmak için mümkün olan her adımı attı. Güneydeki Bolayır Hattı'nı tutan birlikler 27 Nisan akşamına doğru yarımadanın baş tarafına çekildi ve Asya yakasından garnizonların aktarılması başladı. Ayrıca İkinci Ordu'ya bağlı V. Kolordu'nun zinde 15. ve 16. tümenleri İstanbul'dan yola çıkmıştı. (Onları 13. Tümen ve II. Kolordu'ya bağlı 4. Tümen takip edecekti.) Birinci Ordu'ya bağlı 12. Tümen'e İzmir'den Çanakkale'ye gitmesi ve gerekirse Boğaz'ı aşması emredilmişti. Hamilton'ın ilave birliklerinden çoğu daha biniş limanlarından yola çıkmamışken Türk takviyeleri ve yeniden düzenlemeleri büyük ölçüde tamamlandı; sonraki haftalarda bunu başka takviyeler izleyecekti. Sanders'in o dönemde yakından ilgilendiği bir konu, özellikle denizdeki mayın tarlalarını korumada kullanılmış ve artık kara birliklerine karşı kullanılabilecek obüsler açısından top mermisi sıkıntısıydı. Eğer elinde istediği kadar mermi olsaydı, İtilaf kuvvetlerini takviye edilme fırsatını bulamadan çekilmeye zorlaması gayet mümkündü.

Anzak Cephesi'nde nisanın son haftası boyunca, Türkler Yükseksirt²⁹ ve Serçetepe'yi Kılıçbayırı yamaçlarından ayıran ve Cesarettepe olarak anılan dar omurgaya doğru düzenli bir saldırıya girişmişlerdi ve ayın sonuna doğru Yükseksirt'ta ve aşağıdaki Korku Deresi'nde açık atış alanları elde etmişlerdi. Ne var ki Türklerin mermi sıkıntısı tam da bu kesimde had safhadaydı ve stok iyice azaldığı için Yeni Zelandalı askerlerin mevzilerine yönelik zaten çok aralıklı bombardıman tamamen kesildi. Kırk sekiz saat önce Kirte önünde yaşananlarla birlikte, bu durum Birdwood'da o kesimdeki Türklerden birçoğunun güney muharebe alanına kaydırıldığı ve Kılıçbayırı'nın artık az bir kuvvetle tutulduğu kanısını uyandırdı; hırslı bir tavırla Cesarettepe'ye yönelik

29 Anzak mevzileri açısından Yükseksirt kilit yerlerden biriydi; Türkler burayı alıp elde tutabilirlerse, Anzak Koyu'na ve kuzeye düşen Okyanus Kumsalı'nın güney ucuna, ayrıca Merkeztepe'deki kırılgan mevzilere (arka taraftan) hâkim bir konum kazanacaktı.

tehdidi bertaraf etmek üzere durgunluktan yararlanarak bir gece hücumuna girişmeye karar verdi.³⁰

Plana göre Otago Taburu Korku Deresi'nin batı çatalına, Avustralya 13. ve 16. taburları doğu çatalına gönderilecekti; 16. Tabur sağda Bombasirtı'nın yanından geçen sarp yamaçlara tırmanacak ve oradan İkinci Sırt sınırına kadar uzanan alanı tutacaktı. Ardından 13. Tabur mevzileri yarıp geçecek ve Kılıçbayırı'nın yamaçlarına doğru ilerleyecekti; bu arada Otago Taburu da tırmanarak onun kanadını oluşturacaktı. Cesarettepe'ye varılır varılmaz Serçetepe'ye mevzilenmiş Canterbury Taburu'nun bir bölüğü orayı aşırıp hattı daha sola doğru uzatacaktı.

Ön topçu yayılım ateşi 2 Mayıs akşamı saat yedide başlayınca, bazı birlikler öngörüldüğü gibi harekete geçerken mevziden hâlâ uzak olan diğer birlikler onları olabildiğince takip etti. Türk savunma hatlarının sağlam konumda olması nedeniyle ilerleyiş bir süre sonra parçalandı. Avantajlı bir fırsat yakalayanların ilerlemesiyle Bayraklı V Siperi'ndeki ilk mevzinin biraz kuzeyini de kapsayan küçük bir alan kazanıldı; ancak bu birlikler her iki kanattaki komşu birliklerle hiç bağlantıya giremedi. Gece yarısı bir buçuk dolaylarında, ortada somut bir dayanak yokken saldırının iyi gittiği kanısına varan Godley, Kraliyet Deniz Hafif Piyade Alayı'na bağlı Plymouth ve Chatham taburlarını Anzakları takviye etmeye gönderdi. Geceyi Şarapnel Hendeği'nde geçiren bu taburların Korku Deresi'nin yukarısına ve Bayraklı V Siperi'nin eteğine varmaları şafağı buldu; o sırada tepelerden aşağıya devam eden yoğun yaralı akını hendeklerden yukarıya daha fazla ilerlemelerine fırsat vermedi. Birkaç asker doğudaki sarp yamacı tırmanmaya başladıysa da bir süre sonra koruma ateşinin yetersiz kalması üzerine geri çekildi.

3 Mayıs'ta ikindiye doğru "önceki gün tutulan mevzilerin ilerisinde tek bir adam kalmadı." Bu tarz harekât sonraki birkaç ay boyunca hücumlara damgasını vuracaktı: Hep umutsuz olsa bile, son ana kadar vazgeçmeyi gerektirecek kadar müşkül görünmeyen bir durumu düzeltmeye yönelik beyhude ama çoğu kez inanılmaz derecede cesurca girişimler.

İlyas Burnu'na dönecek olursak, Hamilton ilk nafile girişimin sonucunu öğrendiği anda Alçitepe'ye başka bir ilerleyişi planlamaya başlamıştı. Yenilgiden çıkarılabilecek tek önemli ders, daha fazla askere çok ihtiyaç duyduğu ve dolayısıyla Hint 29. Tugayı ile 42. Tümen'e bağlı ilk tugayın gelişini beklemek zorunda olduğuydu. Asker sayısını daha fazla artırmak için ANZAK'tan iki tugayın yanı sıra, işe yarar mevzilerin bulunamadığı bütün kolordu sahra

30 İlk baştaki aşırı iddialı planı Edirne Sirtı'nın tamamını ve 400 Rakımlı Plato'yu almaktı ama bunun gücünü aşan birçok hamleyi gerektireceğini çok geçmeden kavradı.

bataryalarını güneye getirtmeye karar verdi. Harekâta 6 Mayıs'ta başlamayı planladı.

Türkler daha erken davrandı. 1 Mayıs gecesi 21 piyade taburu, 56 topun desteğiyle karşı saldırıya geçti. Ön yayılım ateşinin açılmamasına karşın tüfeklerini son ana kadar doldurmama emri verilen askerlerin hücumu kalkmadan çok önce "Allah Allah" diye bağırma baskın verilmesini önledi. İngilizlere karşı Kirte Deresi'nin yanında başarı kazanılrsa da yarma girişimi kısa sürede püskürtüldü; daha geniş cephedeki Fransız hattını yarmaya çok daha yaklaşan saldırı topçu ateşiyle durduruldu. Ertesi geceki deneme daha başarılı olmadı; yakın destek ateşiyle nam salmış 75 mm'lik Fransız topları açık alanda çekilirken yakaladıkları Türk askerlerini bozguna uğrattılar. Esirlerden elde edilen bilgiler, 15. Tümen'e bağlı sekiz taburdan oluşan bu kuvvetin Maydos'un kuzeyindeki Kilye Koyu'nda (Kilye Limanı) karaya çıktığını ve 30 kilometre yürütüldükten sonra dosdoğru muharebeye sürüldüğünü gösterdi.

Hamilton sonradan İkinci Kirte Muharebesi olarak anılacak harekâta ilişkin planlaması çerçevesinde, zayıflamış olan 86. Tugay'ı dağıtarak taburlarını 87. ve 88. tugaylara bağlamayı kararlaştırdı; birincisine birleştirilmiş olan Munster ve Dublin piyade taburlarını, ikincisine Kraliyet Piyade Taburu'nu ve 1. Lancashire Piyade Taburu'nu verdi. Bunlara beş tugay daha ekledi: ANZAK'tan (muharebe bitince geri verilmek üzere) ödünç alınmış 2. Avustralya Tugayı ile Yeni Zelanda Tugayı'nın yanı sıra Plymouth ve Drake taburlarından oluşan Karma Tümen, 42. Tümen'e bağlı 125. Tugay ve 29. Hint Tugayı.³¹ Toplamı 25.000'e varan bir piyade gücüydü bu. Karaya ancak 5 Mayıs'ta çıkacak olan 125. Tugay solda, kıyı yarıları ile Zığındere arasındaki kesimi ("Hendek Bayırı") tutacaktı; 87. ve 88. tugaylar Zığındere'den Kirte Deresi'ne kadar olan bir mevziye ("Kökner Bayırı") yerleşirken, Karma Tümen onların sağında ("Kirte Bayırı") yer alacaktı. Kanlıdere'nin sağında Kereviz Bayırı'na yayılmış haldeki Fransız birlikleri ve İngiliz (donanma) takviyeleri³² duracaktı.³³ 29. Hint Tugayı ateş hattının bir kilometre kadar gerisindeki merkezi bir konumda yedek güç olarak bekleyecekti.

İlerleyişin ağırlığı yine sol tarafta olacaktı ama bu sefer birinci evrede bütün kuvvet 1.500 metrelik bir mesafe boyunca dosdoğru ilerleyecekti.

31 Tümgeneral H. V. Cox'un komutasındaki 29. Hint Tugayı, 16. Silah Alayı, 69. ve 89. Pencap alayları ile 1/6. Gurka Alayı'ndan oluşmaktaydı. İki Pencap taburunun Müslüman askerlerden oluşan ikiye bölüğüne dindaşlarına karşı muharebe görevi vermekten kaçınıldı. Daha sonra Mısır'a gönderilen bu taburların yerini 1/5. ve 2/10. Gurka alayları aldı.

32 Hamilton'ın 4 Mayıs'ta d'Amade'ya gönderdiği Kraliyet Donanma Tümeni'ne bağlı üç tabur (Anson, Hood ve Howe) hattın batı kesimini devraldı.

33 İngiliz ve Avustralyalı askerlerin değişik adlar verdiği bu "bayır"lar Alçıtepe Sırtı'nın güneybatıya bakan uzantılarıydı.

Ardından ikinci evrede Fransızlar savunma konumuna geçip mevzilerini her ne pahasına olursa olsun korurken, onlarla kavşak üzerinden dönerek ilerlemeyi sürdüren Karma Tümen ve 88. Tugay Kirte köyünü alacak ve hattı kuzey-güney eksenine kadar uzatacak, 125. Tugay da 88. Tugay'ın sol ucu ile deniz arasındaki boşluğu kapatmak üzere ilk eksende ilerlemeyi sürdürecekti. Üçüncü evre 87. ve 29. tugayların kuzey-güney hattını geçip Alçıtepe'yi almasıyla ve düşmanın yöreden ayrılması üzerine Fransızların ilerleyip İngiliz sağ kanadıyla bağlantıya girerek yarımada boyunca kordonu bir kez daha düz hatta getirmesiyle son bulacaktı. Başlangıç ve bitiş çizgileri arasında öngörülen mesafe beş kilometre kadardı. Genel bir zaman çizelgesinin verilmemesine karşın harekâtın hava kararmadan biteceği umulmaktaydı.

Çoğu askerin aşırı uykusuz ve muhaberenin güvenilirlikten uzak olması yüzünden art arda gelen gecikmelerle harekâtın başlaması öğleye doğru on biri buldu. Önde üç ve arkada iki taburla takviye edilmiş 88. Tugay merkezde Köknar Bayırı'nın yukarısına biraz ilerledikten sonra oraya adını veren ağaçlık alana vardığında iyi gizlenmiş makineli tüfekler karşısında çakılıp kaldı. Bir süre sonra yarımada genelinde aynı tablo ortaya çıktı ve öğleden sonra ilerleyiş korunaklı mevzilerdeki otomatik silahlarla tamamen durduruldu. Tahrip gücü yüksek top mermisi sıkıntısı yüzünden genellikle bertaraf edilmeyen bu silahlar cephaneleri yettiği sürece ortalığı kasıp kavurmaya devam ettiler. Hiçbir yerde kazanımlar 400 metrenin ötesinde değildi.

Hamilton ertesi sabah tekrar hücumla geçme emrini verdiğinde 42. Tümen'e bağlı 127. Tugay'ın zinde askerleri karaya çıkmaya başlamıştı. Öğleden sonra ilerleyişin hâlâ çok sınırlı olması üzerine Hunter-Weston'ın dört buçukta başlattığı toplu saldırı da savunma hattında bir etki yaratmadı. İşin garip tarafı, böylesine etkili Türk ateşi karşısında İngiliz zayıflığının beklenebileceğinden çok daha hafif olmasının sebebi, ileriye gitme yönünde her girişimin hemen ölümcül bir karşılık görmesi ve çok az askerin nafile bir denemeye kalkışması, hatta başkalarını buna zorlamaktan kaçınmasıydı. İngiliz ölü ve yaralı sayısı bütün gün 800'ü geçmedi.³⁴ Sağdaki Fransızların durumu da daha iyi değildi; öğleden sonraki bir taarruzda biraz alanın (ve bir Türk siperinin) ele geçirilmesine ve Kereviz Bayırı'nın tepesine 150 metre yaklaşılmasına karşın Türkler orayı çabuk bir karşı saldırıyla geri aldı.

Muharebenin gidişatını ancak bir mucizenin değiştirebileceği artık bütün ilgili taraflar için açıktı; ama Hamilton böyle bir mucizeden umut kesmeyi göze alamadı ve o akşam 8 Mayıs sabahı yeniden hücumla geçilmesi yönünde bir emir çıkardı. Bu sefer ceremeyi 88. Tugay'ın mevzilerini geçerek Köknar

34 Sınanmamış 125. Tugay ağır darbeyi yedi; muharebenin ilk iki gününde 23 subay ve 626 er kaybedince 7 Mayıs akşamı yerini 87. Tugay'a bırakmak üzere yedeğe çekildi.

Bayırı yoluyla Kirte köyüne taarruz etme emri verilen Yeni Zelanda Tugayı çekti: Dört zayıf tabur hazır mevzilerdeki en az dokuz taburla kapışmak üzere makineli tüfek mevzilerinden korunan açık alanda ilerleyecekti... Öbür kesimlerde sadece Güney Galler Sınır Taburu ile Inniskilling Taburu ilerleyecek ve kıyı açığındaki zırhlıların sonuçsuz bir arayış içinde yar zirvesini top ateşiyle neredeyse uçurmasına rağmen Hendek Bayırı'na ilerleyişi kırk sekiz saatten beri durduran en az beş Maxim'in yuvasını saptamaya çalışacaktı.

Bunu defalarca deneyen askerler her seferinde makineli tüfeklerce püs-kürtüldü ve öğleden sonra saldırı fiilen çöktü. Hamilton'ın tepkisi mutlak çaresizliğin belirtisiydi; saat dörtte (yeni gelmiş 127. Tugay ve 29. Hint Tugayı gibi) hâlâ yedekte bekleyen 2. Avustralya Tugayıyla birlikte, bütün İtilaf hattına "süngüler takılı ve silahlar doğrultulmuş halde tam beş buçukta Kirte'ye doğru harekete geçme" emrini verdi. Emri yerine getiren askerler doğrulup ilerlemeye başlayınca kendi saflarında biçildiler. En ağır darbeyi Kirte Bayırı boyunca ilerleyen 2. Avustralya Tugayı yedi; çünkü mevcut ateş hattının yaklaşık 1.000 metre gerisinden başladığı için alması gereken mesafe daha fazlaydı. Aspinall-Oglander'in ifadesiyle, bu "kıymeti bilinmeyen Balaklava" yarım saat içinde tugayın yarısına mal oldu.

8 Mayıs'ta gecenin bastırmasıyla harekât durunca askerlere oldukları yerde siper kazmaları emredildi. (Emrin dışında tutulan 1. Lancashire Piyade Taburu ve Kraliyet Donanma Tümeni'ne bağlı Drake Taburu 2. Avustralya Tugayı'nın düşmesiyle oluşan boşluğu kapatmak üzere karanlıkta ileriye sürüldü ve bu görevi tek bir kayıp vermeksizin yerine getirdi.) Türkler karşı saldırı girişiminde bulunmadı. Üç gün süren çarpışmalarda İtilaf kuvvetleri hiçbir yerde 500 metreden fazla ilerleyemedi; üstelik bu kazanımın "sıkışık güney kesiminde çok ihtiyaç duyulan hareket alanı"nı sağlama dışında özel bir yararı olmadı ve her yerde Türk cephe hattı mevzileri büyük ölçüde aynen korundu. İngiliz ve Fransız zayıtı 6.500'e ulaştı. Türk kayıplarının ise asgari düzeyde kaldığı sanılmaktadır.

Hamilton genel duruma ilişkin bir değerlendirmeyi Kitchener'a telgrafla bildirdi: "Tahkimatlar ve makineli tüfek yuvaları saldırılamayacak kadar sistemli yapılmıştı ve çok sağlam savunulmaktaydı. [...] Birliklerimiz insanın elinden gelebilecek her şey yaptılar." Kitchener'ın cevabında önerilerini sorması üzerine Hamilton aklındaki tek planın "düşmanı morali bozulana kadar hırpalamak" olduğunu itiraf etti. Ama durumun "yavaşlamaya yol açacak şekilde kötüleşerek siper savaşına dönüşmesi"nden çekindiği uyarısında bulundu ve sözlerini (yine mahcup şekilde) "eğer verilebilecekse" iki zinde tümen isteğiyle bağladı. Kitchener ertesi gün sadece 52. (Lowland) Piyade Tümeni'ni göndereceğini bildirdi.

Sonraki birkaç günde deniz cephesinde başka bazı gelişmeler yaşandı. De Roebeck 10 Mayıs'ta Churchill'e, görünüşte gemilerinin Boğaz'ı bir kez daha zorlamasını öneren bir telgraf gönderdi. Aslında öyle bir niyeti yoktu³⁵ ve teklifini çok dikkatli ifadelerle, Deniz Bakanlığı'ndaki asker meslektaşlarını reddetmek zorunda bırakacak şekilde sundu; (ihmal edilebilirilmiş, üzerinde durmaya pek değmezmiş gibi) filonun Marmara Denizi'ne sızdıktan sonra, Türklerin Boğaz'ı tekrar kapatmasıyla yakıtsız ve cephanesiz kalma, böylece kaçınılmaz olarak teslim olma riskine işaret etti.

Deniz Bakanlığı onun istediği ret cevabını 13 Mayıs'ta, içini rahatlatacak şu sözlerle verdi: "Dar geçidi zorlamaya dönük bağımsız bir donanma girişimi için uygun anın geçtiği görüşündeyiz ve mevcut şartlarda bunu yeniden gündeme getirmeyeceğiz." Ne var ki göz önünde tutulması gereken iki etkili unsur daha vardı. Birincisi, tam da Churchill'e telgrafın çekildiği gün Boğaz önündeki kuvvetten dört zırhlının ve dört hafif kruvazörün alınmasına karar verilmişti; gizli Londra Antlaşması'nın bir ekinde varılan mutabakat uyarınca³⁶ bunlar İtalya'nın konumunu güçlendirmek için Adriyatik'e gidecekti. Bunun gerçek anlamda öyle büyük önemi yoktu çünkü Fransızlar açığı kapatmayı önermişti. Ama daha önemli olan ikinci bir etken, Alman denizaltılarının Ege yolunda olduğuna dair ısrarlı söylentilerdi.³⁷

Bu söylentiler en başta Fisher'ı özellikle donanmanın gururu *Queen Elizabeth* açısından bir endişe cinnetine düşürmüştü ve İngiliz karasularına dönmesine Churchill'i razı etmek için ateşli tezahürata yöneltmişti. Churchill (böyle bir varlığı kaybetmenin tasavvur edilemez oluşu ve denizaltılara karşı tedbirlerin hemen hiç olmayışı gibi oldukça makul bir sebeple) böyle bir hamleyi onaylamaya hazırdı. Ama yerine daha eski iki zırhlının ve 14 inçlik topa sahip yeni monitörlerden ilk ikisinin³⁸ geçirilmesi, onları ilk fırsatta başka gemilerin izlemesi için ısrar etti. Fisher buna gayet memnun biçimde uydu. Eve dönüş talimatı *Queen Elizabeth*'e 12 Mayıs akşamı iletilti; görünüşe bakılırsa bu hiç de erken bir karar değildi çünkü sadece birkaç saat sonra *Goliath* zırhlısı Morto Koyu'nda torpillendi. (Aslında açık denize uygun bir Alman denizaltısının sahiden Ege yolunda olmasına karşın, *Goliath*'ı batıran

35 Öneri komuta zincirinin alt kademelerinden gelmişti; de Roebeck bunu aktarmakla birlikte anlamlı bir tavırla tavsiye etmekten kaçındı.

36 Önceki yılın eylül ayında varılmış mutabakat gereğince 26 Nisan'da imzalanmış bu antlaşmayla İtalya Üçlü İtilaf'tan ayrılmayı ve İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa katılmayı kabul etti. Ardından 23 Mayıs'ta Almanya'ya ve Avusturya-Macaristan'a savaş açtı. Çanakkale Boğazı Filosu'ndan ayrılacak zırhlılar *Queen, London, Implacable* ve *Prince of Wales*'ti.

37 Denizaltı savaşı kamuoyunun yakın ilgisini çekmekteydi çünkü 8 Mayıs'ta Cunard firmasının *Lusitania* yolcu gemisi New York'a giderken İrlanda'nın güney kıyısı açığında torpillenip batırılmıştı.

38 *Abercrombie* ve *Roberts*. Seçilen zırhlılar *Venerable* ve *Exmouth*'tu.

Alman yapımı Türk destroyeri *Muavenet-i Milliye*'ydi.³⁹) Fisher'ın korkularının yersiz olmadığı kısa sürede ortaya çıktı. Gelibolu açıklarına 25 Mayıs'ta U21'le varan Binbaşı Hersing, aynı gün Anzak Koyu'nun görüş alanı içindeki *Triumph* zırhlısını batırdı.⁴⁰ Bu olay, de Roebeck'in kurmay heyetini dehşete düşürdü ve geri kalan büyük savaş gemilerinin hepsi Kefalo Koyu'na sığınmak üzere hemen İmroz'a gönderildi. Bir gün sonra İlyas Burnu'nda top desteği sağlamasına izin verilen *Majestic* de ertesi sabah W Kumsalı'nın ancak 400 metre açığında torpillendi. Bu sefer sahilden gelen sandallar mürettebatın çoğunu kurtarabildi. İzleyen dönemde torpil savma bölmeleri⁴¹ olan monitörlerin ve kruvazörlerin gelişine kadar destroyerlerin 4 inçlik topları dışında Kraliyet Donanması'ndan ateş desteği alınamadı.

Londra'daki Savaş Bakanlığı'nda Gelibolu'daki 6-8 Mayıs olayları kadar üzerinde durulan bir konu Batı ve Doğu cephelerindeki gelişmelerdi. İkinci Ypres Muharebesi'nin hâlâ sürdüğü ilkinde, Kuzey Fransa'nın kömür yataklarına yönelik yeni bir taarruz başlatılmıştı.⁴² Taarruzun neticesi Kitchener'ı Alman savunma hatlarının eldeki imkânlarla yarılamayacağına ikna etmeye yeterliydi. Doğu Cephesi'nde ise Avusturya-Almanya ordularının giriştiği azgınca bir hücumla Rus hattında 50 kilometre genişliğinde bir boşluğun ortaya çıkması, Przemysl'in geri alınması, Ukrayna şehri Lemberg'in (Lviv) işgal edilmesi ve Dinyester Nehri'nin aşılması, İtilaf kuvvetlerinin zayıflığı konusunda bir endişe yaratmıştı. Kitchener Fransa'da bu çapta bir yarma hareketinin yaşanması halinde, İngiliz hükümetinin eldeki bütün askerleri yardıma gönderme dışında bir seçeneğinin kalmayacağı ve bunun da Britanya Adaları'nı denizden bir istilaya açık hale getireceği kanısındaydı. Bu birçok kişiye şimdilik abartılı görünse bile, savaş bakanı en azından böyle bir ihtimali ve onunla başa çıkma yolunu düşünmek zorundaydı.

Sonuçta Savaş Konseyi 14 Mayıs'ta Churchill'in "hararetli" diye tarif ettiği bir havada toplandığında ve Hamilton'ı takviye meselesi ele alındığında, savaş bakanı Gelibolu'ya (dört gün önce söz verdiği tümenin dışında) ilave

39 Komutanı Önyüzbaşı Rudolph Firl, *Beagle* ve *Bulldog* destroyerlerini atlatıp *Goliath*'a üç torpil gönderdi; en az birinin cephaneliğine isabet etmesiyle neredeyse anında batan zırhlıdaki 700 kişilik mürettebatın 570'i kaybedildi. *Muavenet-i Milliye*'nin o karışıklık içinde kaçması zaferini daha da tatlı hale getirdi.

40 *Triumph*'un peşinden giden *Chelmer* destroyerindeki albayın ve mürettebatın becerisi sayesinde, alabora olmasından önce mürettebatın çoğunun destroyere alınmasıyla çok az can kaybı oldu.

41 Bunlar esas itibarıyla gemi gövdesinin şekline kabaca uyan, aşağı yukarı boydan boya su hattına ve aşağısına takılan içi boş su depolarıydı. Amaç bizzat geminin hasar görmeyeceği şekilde torpil başlıklarını patlatmak.

42 Çarpışmalar iki cephede yürütüldü; İngilizler Lens şehrinin kuzeyinde (önce [Martha] Neuve Chapelle, ardından Aubers, daha sonra Festubert), Fransızlar güneyinde, Souchez (Vimy Sırtı) yakınında aktif. Girişimler oldukça büyük kayıpla sonuçsuz kaldı.

kuvvet gönderilmemesi konusunda çok kararlıydı. Daha da ileriye giderek itirazını, Kraliyet Donanması'nın vefasız davranışını, Churchill'in ifadesiyle "sırtı denize dönük halde ölüm kalım savaşı veren" orduyu yüzüstü bırakışını hedef alan bir tür sert eleştiriye dönüştürdü.

Toplantıda gözler Churchill'e çevrildi (ona göre *dikildi*). Kendi anlatımıyla, cesurca bir savunmaya geçerek, yarımadayı almak için 100.000 kişilik bir ordunun verileceğinin daha şubatta bilinmesi halinde durumun çok farklı bir şekle girmiş olacağına işaret etti. Mevcut şartlarda Batı Cephesi'nde beyhude hücum harekâtlarını durdurarak ve savunma konumunda kalarak Gelibolu'ya kaynak sağlamanın zaruri olduğunu ileri sürdü. *Queen Elizabeth*'in önemini hafife alırken ve yerini alacak gemilerin üstünlüğünü vurgularken, Kitchener'in istila korkularını gidermek için konseye böyle bir şeyin stratejik açıdan imkânsız olduğu ama Almanların böyle bir girişimde bulunması halinde Kraliyet Donanması'nın bunu engelleyeceğine güvenilebileceği teminatını verdi.

Besbelli ki Hamilton'a daha fazla takviye sağlayıp sağlamama sorununu çözüme bağlamak o aşamada mümkün değildi. Ancak hep gündemde olan üçüncü seçenek, yani Gelibolu'dan tamamen çekilme, "Balkan devletlerini Almanların kucağına iteceği ve İslam dünyasının her yanında ayaklanmalara yol açabileceği" korkusuyla bir tarafa bırakıldı. Kitchener'a Hamilton'dan "yürütülen harekâtları tamamlamak için ne kadarlık bir kuvvetli gerekli gördüğünü" sorma talimatının verilmesinden sonra toplantı bitti. Tekrar bir mahcubiyet nöbetine girmemesi için Hamilton'a "bu tahminini verecek yeterli kuvvetin bulunduğu varsayımına dayandırması" bildirildi. Kitchener'ın gerçek görüşlerine ters düşen bu talimatı mecburen yerine getirmekle birlikte tutumunu çok geçmeden belli ettiğini söylemeye gerek yok.

Hamilton yola çıkmış tümene ek olarak üç tümen daha istedi.⁴³ Kitchener çabuk ve moral bozucu cevabında, boşuna umutlanmak yerine işi vazgeçilecek noktaya gelmeden önce başarılı bir sonuca vardırma için elinden geleni yapmasını belirtti. Hamilton'ın verebildiği tek karşılık, elindeki imkânlarla mümkün olan her şeyi yaptığını bildirmek oldu.

Zaten yapacak bir şeyi yoktu çünkü Asquith'in "mermi krizi"nin (bkz. Bölüm 2, not 26) yol açtığı iç kavgayla bölünen Liberal hükümetinin düşmek üzere olması nedeniyle değerli haftalar boyunca başının çaresine bakma durumunda bırakılacaktı. Yine Asquith'in kurduğu ama becerikli adam David Lloyd George'un yanı sıra Muhafazakârların da yer aldığı ve Deniz

43 Bir gönüllü birliği olan 52. (Lowland) Piyade Tümeni Britanya'dan birkaç gün içinde yola çıkacaktı. Hamilton Yunanların ya da Bulgarların İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa girmesi ya da Rusların Boğaziçi'ne bir kuvvet çıkarması halinde toplam iki tümenin daha gönderilmesinin yeterli olacağı şerhini koydu.

Bakanlığı'ndan alınan Churchill'in⁴⁴ yerine Arthur Balfour'ın geçtiği yeni koalisyon hükümeti ancak haziranın ortalarına doğru Hamilton'ın sorunlarına ayıracak zaman buldu.⁴⁵ Bu arada İlyas Burnu cephesinde İngiliz askerleri Türklerin güçlendirmeyi ve genişletmeyi sürdürdüğü savunma mevzilerine doğru ancak sıçan yollarından adım adım zar zor ilerleyebildi.

Hamilton'ın asker ihtiyacını açıklığa kavuşturmasını isteyen Savaş Konseyi'ne cevap yazdığı sırada Türkler Anzak mevzilerine yönelik bir saldırı hazırlığı içindeydi.

Bu mevziler elde edilmelerini izleyen üç haftada, elverişsiz arazi yapısı göz önünde tutulduğunda dikkate değer bir ölçüde sağlamlaştırılmıştı. Courtney Üssü'nde, Bombasirtı'nda, Steele Üssü'nde ve Bayraklı V Siperi'nde dört geniş yığınak alanı oluşturulmuştu; ilk üçü İkinci Sırt'ı Kılıçbayırı'na bağlayan Merkeztepe omurgasının yakınındaki dar girintilerdeydi. Merkeztepe'nin arka tarafında öbür ucu Yüksesirt'a çıkan Korku Deresi, batısında ise Türk savunma alanları yer almaktaydı: Gedik Dere, daha ötede de Edirne Sırtı, Bombasirtı Mevkii (İngiliz kaynaklarında "Satranç Tahtası") ve "Lanet Açığı". Korku Deresi ilk üç İngiliz mevzisine giden ikmal yoluydu ama güvenliği hâkim mevzilerdeki Türk keskin nişancılarını aşma ya da en azından kontrol altında tutma düzeyine bağlıydı.⁴⁶ Bazı noktalarda ANZAK ve Türk mevzileri bir taş (daha doğrusu bomba) atımı kadar yakındı. En azından ilk başta hurda demir ve bir patlayıcı yükü doldurulmuş konserve kutularından el bombaları yapmak zorunda olan Anzaklara kıyasla, yeterli miktarda el bombaları bulunan Türklerin daha çok işine gelen bir durumdu bu. Birçok ANZAK mevzisinin arkasında ricat yolundan basbayağı yoksun sarp yamaçlar vardı.

19 Mayıs'ta şafaktan hemen önce başlayan Türk saldırısı ustaca bir hamleden ziyade, sayısal üstünlükle savunma hatlarına baskın düzenlemeye yönelik bodoslama bir girişimdi; böyle bir arazide makineli tüfeklerle korunan mevziler karşısında başarıya ulaşması neredeyse imkânsızdı. Saldırının asıl odağı 400 Rakımlı Plato'ydü; Türklerin 200 metrelik düz ve açık alanı

44 Görevden alınışı Muhafazakârların koalisyona katılmak için istediği bedeldi; Avam Kamarası'nda bir yıl önce Liberal grubuna geçerek yaptığı "döneklilik" (kendi ifadesi) unutulmamıştı. (Gerçi daha sonra "yeni bir döneklilik" yaparak onların safına katılacaktı.) Kabinede oy hakkına sahip olmakla birlikte gerçek yetkiden yoksun Lancaster düklüğü hukuk müşaviri olarak kaldı. Kendini haklı çıkarmaya dönük kaptırlı bir tavırla, Churchill'i terk eden ilk kişi Fisher oldu. Onu caydırmaya çalıştıktan sonra durumu kabullenen Churchill, Sir Arthur Wilson'ı Birinci Deniz Lordu olmaya ikna etti. Ama onun deniz bakanlığından alınması üzerine çekilen Wilson'ın yerine beceriksiz Sir Henry Jackson geçti; böylece Deniz Bakanlığı'nın başına eşzamanlı olarak asker ve siyaset erbabı yeni kişiler geçti.

45 Asquith'in Liberal hükümeti 25 Mayıs'ta düştü; yapısı yeniden düzenlenen ve artık Çanakkale Boğazı Komitesi olarak anılan Savaş Konseyi ilk kez 7 Haziran'da toplandı.

46 Tümgeneral William Bridges 15 Mayıs'ta Korku Deresi'ni ateş altında tırmanmaya çalışırken vurulup ağır yaralandı.

aşmaya kalkışmalarının sonucu öngörülebilirdi.⁴⁷ İki saat içinde çok büyük zayıat verince saldırıyı sürdüremeyip çekildiler. (Sonraki Türk kaynaklarında verilen 10.000 rakamı, Avustralyalıların 3.000 ölü saydıkları göz önünde tutulunca pek abartılı değildir.)

Düşman ölü sayısının böylesine yüksek oluşu karşısında Avustralyalı komutanlar cesetlerin temizlenmemesi halinde sağlık açısından ortaya çıkacak tehlikenin askerleri mevzilerinden kaçtıracakı korkusuna kapıldılar. Bu amaçla bir ateşkes istenmesi konuşulduysa da Hamilton izin vermedi. Ertesi akşam durum çok berbat hale gelince, 1. Avustralya Tugayı'nın komutanı kendi inisiyatifiyle bir Kızılhaç bayrağı kaldırdı. Türklerin Hilal-i Ahmer bayrağıyla karşılık vermesi üzerine her iki taraftan kurtarma ekipleri işe koyuldu. Çalışmalar gece karanlığında durdu ama ertesi gün yürütülen müzakereler 24 Mayıs'ta saat yedi buçuktan dört buçuğa kadar sürecek resmi bir ateşkesle sonuçlandı.

İngiliz kaynaklarında bu kısa muharebeye verilen tek adla, 19 Mayıs Çarpışması'ndan sonra savunma hatlarının her Türk hamlesine karşı koyabilecekleri konusunda güven kazanan Birdwood, cephenin kuzey kesiminde bir hücum girişmesine izin verilmesi için ortalığı karıştırmaya başladı. Buna ilgi duyan Hamilton bir taslak plan hazırlamasını bildirdi.

İlyas Burnu'ndaki durum ikinci Kirte Muharebesi'nden sonra biraz değişmişti. Tamamı nihayet bölgeye varan 42. Tümen'in,⁴⁸ 29. Hint Tugayıyla ve sağdaki iki Fransız tümeniyle birlikte cephe hattına yerleşmesi, 29. Tümen'in sağ kalmış askerlerini çok ihtiyaç duyulan bir dinlenme için cephe gerisine çekme fırsatını sağladı. İlyas Burnu'ndaki İngiliz tümenleri 24 Mayıs'ta resmen VIII. Kolordu olarak düzenlendi ve Hunter-Weston geçici korgeneral rütbesiyle komutanlığına getirildi. Fransa'dan 4 Haziran'da gelen Tümgeneral Beau voir de Lisle, onun yerine 29. Tümen'in komutanlığını üstlendi.

O zamana kadar çok sınırlı bir ilerlemenin sağlanmasına karşın, başarıdan hâlâ emin olan Hunter-Weston'ın "yüksek morali, coşkulu enerjisi ve pek sarsılmayan iyimserliği" karargâhta Alçitepe'nin alınabileceği umutlarını canlı tuttu. Kirte önündeki çarpışmalar 9 Mayıs'ta biter bitmez, Hunter-Weston bütün hattın sıçan yollarıyla ve gece hareketiyle sistematik bir ilerleyişine dayanan yeni bir hücumu planlamaya başlamıştı. 1/6. Gurka Alayı'nın 12 Mayıs gecesi Hendek Bayırı boyunca ilerleyişi bir yana bırakılırsa bütün gi-

47 Aspinall-Oglander bunu şöyle anlatır: "Türkler peş peşe sürekli ileriye atılırken, daha iyi bir görüş alanı için toprak siperlerinde duran ya da oturan Avustralyalılar açtıkları ateşle onları biçtiler."

48 Tümgeneral W. Douglas'ın komutasındaki 42. Tümen, 125. Tugay (1/5., 1/6., 1/7. ve 1/8. Lancashire Piyade Taburu), 126. Tugay (1/4. ve 1/5. Doğu Lancashire Taburu ile 1/9. ve 1/10. Manchester Taburu) ve 127. Tugay'dan (1/5., 1/6., 1/7. ve 1/8. Manchester Taburu) oluşmaktaydı; 18 librelik dokuz top bataryası ve iki obüs bataryası vardı.

rişimler hiç de o kadar çarpıcı değildi; çoğunlukla İtilaf cephe hattını Türk mevzilerinin 175 metre (saldırı mesafesi) yakınına taşıma hedefiyle zorlu bir uğraşa girildi.

Savunucular bu sürede boş durmadılar. Boğaz sahili boyunca bir İtilaf ilerleyişinden çekindikleri için sol kanada yoğunlaşarak Kereviz Bayırı'nda bitişik iki siper hattı kazdılar ve ilkine dört küçük palanka eklediler. Bunlar [Fransızların verdikleri adlarla] denize en yakın "Ön Tabya", "Böbrek", "Fasulye" ve bayırın en yüksek noktasındaki "Dörtgen"di. Mayısın ikinci yarısında Fasulye'ye [Kemalbey Tepesi] iki kez saldırıldı; ağır Fransız kayıpları kazanılan alanı pekiştirmeyi imkânsız kıldığı için bu işten vazgeçildi. Ancak 31 Mayıs'ta Ön Tabya ani bir saldırıyla ele geçirildi ve Fransız hattı onu içine alacak şekilde genişletildi.

İtilaf hattı mayıs sonuna doğru Türklerin saldırı mesafesindeydi ve Hamilton yeni bir hücum girişmesi için Hunter-Weston'dan ve Fransız kordusunun komutanı Gouraud'dan baskı görmeye başladı. Ona kalsa, ilave askerleri (52. Tümen'in⁴⁹ yanı sıra 29. Tümen'in ikmal birlikleri) beklemeyi tercih ederdi; ama bastırmasını isteyen Kitchener'in uyarısıyla ve Anzak'taki Türk yenilgisinin heyecanıyla, Üçüncü Kirte Muharebesi olarak anılacak çatışmaya girmeye 31 Mayıs'ta ikna oldu. 2 Haziran'da verilen emre göre harekât iki gün sonra başlayacaktı. Gelibolu'daki kuvveti büyütme destek verip vermede hâlâ kararsız olan (ve Hamilton'a 19 Mayıs'tan beri hiç mesaj iletmeyen) Kitchener, ertesi gün suskunluğunu bozarak ona istediği takviyelerle Kilitbahiri alacağından "ve böylece Çanakkale Boğazı harekâtını bitireceğinden" emin olup olmadığını sordu. Hamilton oldukça makul bir yaklaşımla cevabını söz konusu muharebeden sonra vereceğini bildirdi.

Bu sefer yakın hedefler mütevazıydı. Birinci dalga Türk cephe hattına, ikinci dalga ise yedek mevzilere yönelecekti. Hiçbir yerde 750 metreden fazla bir ilerleyiş beklenmemekteydi. Toplam asker mevcudu yaklaşık 30.000'di; bunun üçte ikisini oluşturan İngilizlerin 10.000 kadarı ikinci dalga için tutulacaktı. İngiliz topçu gücü 78 topla, sadece sekiz obüsle ve son derece kısıtlı cephaneye hâlâ yetersizdi. Denizden top ateşi desteğini sağlayan iki

49 Tümgeneral G. G. A. Egerton'in komutasındaki 52. (Lowland) Piyade Tümeni, Gelibolu'ya haziranın ilk haftasında varmaya başladı. 155. Tugay (Tuğgeneral F. Erskine; 1/4. ve 1/5. Kraliyet İskoç Piyade Taburu ile 1/4. ve 1/5. Kraliyet İskoç Sınır Taburu), 156. Tugay (Tuğgeneral W. Scott-Moncrieff; 1/4. ve 1/7. Kraliyet İskoç Taburu ile 1/7. ve 1/8. İskoç Tüfek Taburu) ve 157. Tugay'dan (Albay W. H. Millar; 1/5., 1/6. ve 1/7. İskoç Hafif Piyade Taburu ile 1/5. Argyll ve Sutherland İskoç Taburu) oluşmaktaydı. Büyük bölümü Mısır'da kaldığı için çok sınırlı sayıda topu vardı. Sevkiyat sırasında 1/7. Kraliyet İskoç Taburu'nun yarısının Liverpool'a gitmek üzere bindiği trenin 22 Mayıs'ta Gretna yakınındaki Quintinshill'de kaza yapmasıyla yedi subay ve 57 er dışında hepsi öldü ya da yaralandı. (Kazaya bir işaret memurunun vahim hatasıyla en az beş trenin çarpışması yol açmıştır; ölümlerin çoğu enkazı saran ve üç gün süren yangından oldu.) Sevk edilecek son birlik olan 157. Tugay Gelibolu'ya ancak temmuzun ilk haftasında vardı.

kruvazör ve dört destroyer vardı; denizaltı korkusuyla bulundurulmuş *Swiftsure* ve *Exmouth* zırhlılarının on iki deniz mili olan hızı, nokta hedeflere karşı yararlarını neredeyse sıfıra indirecek düzeydeydi.

Saldırı mevcut cephaneye stokunun büyük bir kısmını tüketmekle birlikte pek işe yaramayan bir topçu yayılım ateşiyle başladı. Öğleden birkaç dakika sonra siperlerinden çıkıp ilerleyen piyadeler Türk mevzilerinin büyük ölçüde sağlam ve tellerin parçalanmamış olduğunu gördüler. Bazı birlikler öbürlerinden daha başarılı oldular. 42. Tümen'in ve güçlendirilmiş 88. Tugay'ın bulunduğu merkez kesimler en çok mesafeyi alarak Türk hatlarına bir kilometre kadar sızarken, soldaki Hint Tugayı ve sağdaki Kraliyet Donanma Tümeni⁵⁰ daha güçlü direniş karşısında bunun epeyce gerisinde kaldı. Türk topçusundan en ağır darbeyi yiyen ve yüksek alana yerleştirilmiş makineli tüfeklerin ateşine maruz kalan kanatlardaki birlikler ve Fransız tümenleri saat bir buçuğa doğru başlangıç hatlarına püskürtüldüler. İngiliz ağırlıklı merkez ise kazanımlarını korudu. Açıkçası yedekleri sürme zamanı gelmişti, Hunter-Weston şu soruyla karşı karşıya kaldı: Bunları başarıya destek vermek üzere merkeze mi yoksa başarısızlığı tersine çevirmek üzere kanatlara mı yöneltmeliydi? İkinci şıkkı seçti.

Bazı kaynaklarda Hunter-Weston'un bir kolorduyu idare eden bir tümen komutanı olarak gücünü aşan bir yük altına girdiği ve ona bu kadar büyük bir kuvvetin gerektirdiği düzeyde destek verecek bir kurmay heyetinin hiç sağlanmadığı ileri sürülür. Bu doğru olsa bile o günkü kararıyla durum faciyanın eşiğine geldi. Saat dört sularında Kraliyet Donanma Tümeni'nin üç yedek taburunu sağdaki silah arkadaşlarının ve soldaki 1/5. Gurka Alayı'nın yanına gönderdi. Saat beşte sol tarafa iki tabur daha ekledi ve üçüncü bir taburun acil bir durum için hazır olmak üzere 88. Tugay'ın arkasına gönderilmesi emrini verdi. Eldeki on iki taburun yedisi kullanılıncaya kadar fazlasının sevk edilmemesi ihtiyat gereği idi.

Çarpışmaya fiilen giren altı tabur dengeyi değiştirmeye yetmedi, her iki kanatta da daha ileriye gidilemedi⁵¹ ve saat beşi çeyrek gece Hunter-Weston kazanılmış alanı geceleyin pekiştirip tutma emrini verdi. O zamana kadar merkezden hep olumlu raporlar almıştı. Bir süre sonra Türklerin oraya takviye göndermeyi seçtiği anlaşıldı ve saat altıya doğru üç yandan saldırıya uğrayan çıkıntı, başta Seddülbahır-Kirte yolu üzerindeki bir bağın yakınında ve Kirte

50 Kraliyet Donanma Tümeni'nin mevcudu Collingwood, Hawke ve Benbow taburları ile başka birliklerdeki kayıpların yerlerini dolduracak 500 askerin hareket alanına mayısın son günlerinde varmasıyla artmıştı. Collingwood ve Benbow taburları Üçüncü Kirte Muharebesi'nden sonra dağıtıldı ve askerleri başka birliklerin açıklarını kapatmada kullanıldı. (Benbow Taburu muharebeye hiç katılmamış, Collingwood Taburu ise muharebenin başında neredeyse imha olmuştu.)

51 Solda Zığındere'nin iki yanında, özellikle 14. Sih Alayı ağır darbe alarak 29 subayından 23'ünü ve 514 erinden 380'ini kaybetti. Onları takviye etmek için gönderilen Gurkalar da ağır kayba uğradı.

Deresi'nin iki kolunun kıyılarında olmak üzere geri çekilmek zorunda kaldı. Gece bastırıldığında kazanımlar büyük çapta budanmıştı.

Türklerin ertesi günkü karşı saldırısı pek etkili olmadı; ama o gece daha fazla yedek birlik göndermeleri ve 6 Haziran'da daha kararlı bir çaba göstermeleri İngiliz hattını bir buçuk kilometre genişliğinde bir cephe boyunca tekrar geriye itti. Üçüncü Kirte Muharebesi artık bitmiş sayılabilir. Yine asgari kazanımlar elde edildiyse de bu sefer sırf ilk günde İngilizlere 4.500, Fransızlara 2.000 dolayında kayba mal oldu; Türk kayıpları ise tahminen 10.000'e yakındı. Hamilton o akşam Kitchener'a şunu bildirdi: "Bu çarpışmaya bakılırsa mevcut kuvvetimle ilerleyişimin çok yavaş olacağından eminim ama [...] istenen takviyelerin [...] Kilitbahir'i sonunda almamı sağlayacağı kanısındayım." Ertesi gün Çanakkale Boğazı Komitesi ilk kez toplandığında Kitchener öncekinin oldukça tersi bir tutum takındı ve Hamilton'a istediği üç ilave tümeni (gönüllü "Yeni Ordu"dan⁵²) göndermeyi önerdi. Artık tek mesele tümenlerin seçilmesi, harekât alanına olabildiğince hızlı ulaştırma yolunun belirlenmesi⁵³ ve Hamilton'ın onları nerede kullanacağına karar vermesiydi.

1915 ilkbaharı yaza dönerken, İtilaf kuvvetleri en azından Alçıtepe'ye doğru bir yarma hareketi için gittikçe gözü kara bir girişimle güney kesimindeki Türk savunma hatlarını dövmeyi sürdürdü. Haziranda sağ ve sol uçlarda küçük çaplı kazanımlar elde edildi; Hunter-Weston ayın sonunda Türkleri Zığındere'nin her iki kanadında kuzeydeki Hendek ve Köknar bayırlarına sürmek üzere solda daha geniş çaplı bir hücumla girişti. 28 Haziran sabahı dokuzda başlayan hücum ilk başta özellikle Hendek Bayırı'nda biraz başarılı oldu. Geçidin doğusunda ve topçu desteği olmadan ilerleyen 1/8. İskoç Tüfeği Alayı'nın çok ağır zayıat verdiği sağda ise pek başarılı olmadı.⁵⁴ Türkler kaybettikleri alanı geri almak için üç gün üç gece uğraştılar. Birçok askerin

52 Kitchener'ın Yeni Ordu'su İngiliz ordusunun nizami ve gönüllü tümenlerini takviye etmek için oluşturulmuş bir gönüllü kuvvetti; bölük düzeyine kadar birliklerinin başında nizami subaylar vardı ve kademeli astsubayların çoğu da nizami askerlerdi. Subay kadrosu açısından bunun getirdiği sonuç, çoğu durumda yaşını başını almış erkeklerin göreve yeniden çağırılmasıydı; bunlar hiçbir şekilde en yüksek standartta değildi ve İngiliz Resmi Tarihi'nin belirttiği gibi "bazıları barış döneminde komutan mertebesine asla gelemeyecek kişilerdi." Yavaş yavaş sapla samanın birbirinden ayrılmasına karşın en azından ilk başta kötü yönetim en üst kademeye kadar varan önemli bir sorundu. Gönüllü yazılan yaklaşık iki buçuk milyon kişiden toplam 30 tümen oluşturuldu. İlk Gelibolu'da ağustos ayında çarpışmaya girdi.

53 Her biri altı ila yedi tabur taşıyabilen Cunarl firmasına ait *Aquitania* (daha o sırada 52. Tümen'in bir tugayını Doğu Akdeniz'e taşıyan) ve *Mauretania* ile White Star firmasına ait *Olympic* gemilerini kullanmaya karar verildi. (*Olympic* talihsiz *Titanic*'in ve daha az tanınmakla aynı ölçüde talihsiz *Britannic*'in kardeş gemisiydi; *Britannic* yaralıları Birleşik Krallık'taki hastanelere taşımaya yönelik beşinci seferi için Limni'ye giderken 21 Kasım 1916'da mayına çarpıp battı.)

54 Askerlerinin hayatını pek umursamamasıyla tanınan Hunter-Weston, 156. Tugay'ı bir ön topçu yayılım ateşi açılmaksızın (ilk kez) çarpışmaya sürmesini "yavrulara kan tattırma" gerekçesine bağlamıştı.

açık alanda Kraliyet Sahra Topçu Alayı'nın toplarına yakalandığı üçüncü girişim onlara çok pahalıya patladı ve böylece çarpışma biter gibi oldu. Oysa bitmemişti. Takviye edilen ve Liman von Sanders'in bizzat komuta ettiği Türk birlikleri yirmi dört saatlik bir aradan sonra harekete geçti. Karşı saldırı bir kez daha boşa çıktı; bu sefer asıl etken ön bombardımanın bariz yetersizliği idi; ortaya çıkan Türk piyadeleri sahra topu ve makineli tüfek ateşiyle sapır sapır biçildiler. Sonuçta yedi gün süren çarpışmada İngiliz zayıyatı 5.000'e ulaştı. (Tek başına 1.300 askerini kaybeden 156. Tugay biri Kraliyet İskoç Alayı'na, diğeri İskoç Tüfek Alayı'na bağlı iki karma tabur olarak yeniden düzenlendi.) Türkler ise sonraki açıklamalara göre 16.000 ölü ve yaralı verdi. Ölülere gömmeyi sağlayacak kısa bir ateşkes yönündeki Türk isteği, savunma hattı önünde bulunan birçok cesedin Türk taarruzlarını caydırabileceği gibi şaibeli bir gerekçeyle reddedildi.

İngilizlerin "Zığindere Çarpışması" olarak anılacak bu evreden sonra kuvvetleri yeniden düzenlemeleri ve sağda ilerleyerek hattı düzeltmeye yönelik bir planı uygulamaları biraz zaman aldı. Fransızlar Kereviz Bayırı'nda alan kazanmaya dönük yeni bir girişimle bu harekâta katılmaya gecikmeli olarak karar verdiler. Önce 7 Temmuz'da başlaması öngörülen harekât daha sonra beş gün ertelendi. Hamilton bu işi tecrübesiz 52. Tümen'e verirken, 29. ve 42. tümenlerle hattın geri kalan kısmını tutma ve Kraliyet Donanma Tümeni'ni "dinlendirme"⁵⁵ gibi alışılmadık bir adım attı. (Ona diğer yeni birliklerin, yani İngiliz limanlarından 16 Haziran'da yola çıkan ve İlyas Burnu'na 7 Temmuz'da varan 13. Tümen'e (Batı Tümeni) bağlı öncü unsurların hücum harekâtlarında değil, sadece savunma amacıyla kullanılacağı açık seçik bildirilmişti.⁵⁶)

Taarruz Kanlıdere'den⁵⁷ Böbrek [Yassitepe] palankasına uzanan kesimde yapılacaktır; yaklaşık 1.500 metreyi bulan bu cephenin üçte ikisinde İngiliz birlikleri yer alacaktır. Topçu örtme ateşinin yetersizliği yüzünden birlikler

55 Olabilecek en gevşek anlamıyla. Dinlenme alanları yarımadanın ucuna yakındı ve Alçitepe ile Boğaz'ın öbür yakasındaki Kumkale'de bulunan Türk toplarının menzili içindeydi; yatma yerleri çatusız siperlerden ibaretti. Tek meşgale askerlerin kendi başlarına düzenledikleri eğlencelerdi. Akut ishalin salgın halinde olması nedeniyle bunlara ilgi çok azdı. İngiliz Resmi Tarihi dinlenme alanlarındaki zayıyat rakamlarının cephe hattında bir "dürtme"nin olmadığı dönemlerdekiyle neredeyse aynı olduğunu belirtir.

56 Hamilton 17 Mayıs'ta üç ilave tümen istediğinde, "batı tarafından maruz kalınan bombardımandan azade kumsalları 1000 küsur yarda daha" ilerletene kadar, onları yarımadaya çıkarmama taahhüdünde bulunmuştu. O zamana kadar harekete hazır ama tehlikeden uzak halde komşu adalarda kalacaklardı. Bu taahhüdün 13. Tümen açısından bozdu. Son birliklerinin 17 Temmuz'da varması üzerine, 29. ve 42. tümenlerin yerine geçmek üzere Kırte hattına sevk etti. Dinlenmek için İmroz'a ve Limni'ye gönderilen bu tümenlerden ilki, Türklerin bir hücumu girişmek üzere olduğu görülünce dört gün sonra alelacele geri çağırıldı.

57 O sırada hâlâ Alçitepe Çayı olarak anılmaktaydı; dolayısıyla muharebeye resmen Alçitepe Çayı Çarpışması adı verildi. Fransız kaynaklarındaki adı ise Beşinci Kerevizdere Çarpışması'ydı. Aslında harekâtın sol sınırı Üçüncü Kırte Muharebesi'nde oluşan yeni cephe hattının geriye kıvrıldığı nokta olacaktır.

ikiye ayrılacaktı: 155. Tugay kesimin sağ yarısında sabahleyin taarruza geçecek, ardından top ateşinin sol yarıya kaydırılmasıyla, 157. Tugay öğleden sonra saldıracak ve zayıflamış olan 156. Tugay yedekte tutulacaktı. Kırk sekiz saat süren çarpışmada esas olarak en sağda, Fransız kesiminde küçük kazanımlar elde edildi ve Böbrek palankasının bir kısmı alındı. İtilaf zayıflatının 4.000 civarında olmasına karşın harekât başarılı sayıldı; çünkü bunun iki katından fazla zayıat verdirilen Türkler ayrıca 600 dolayında esir verdi.

İlyas Burnu'nda haziran ve temmuz aylarındaki çarpışmalar bölgeye daha fazla Türk birliği çekmişti. Çok sayıda askerle birlikte Gelibolu'ya gönderilen İkinci Ordu'nun kurmay başkanı Vehip Paşa (Esad Paşa'nın küçük kardeşi) güney cephesinin komutasını Alman subayı Weber'den devraldı. Güney cephesinde 12/13 Temmuz çarpışmalarında beş Türk tümeni vardı. Onlara temmuzun sonuna doğru V. Kolordu'ya bağlı 13. ve 14. tümenler ile XIV. Kolordu'ya bağlı 8. ve 10. tümenler katıldı. Böylece Türk Beşinci Ordusu'nun Gelibolu'daki silahlı mevcudu, çoğu güney kesiminde olmak üzere 250.000'in biraz üzerine çıktı.

İngiliz VIII. Kolordusu'nda da değişiklikler yapıldı. Hunter-Weston 20 Temmuz dolaylarında (daha yaygın teşhis "asabi bitkinlik" yerine kullanılan resmi ifadeyle) güneş çarpmasına yenik düştü ve birkaç gün hastanede yattıktan sonra ülkeye gönderildi.⁵⁸ Bir süre önce gelmiş olan Stopford'un birkaç günlüğüne ona vekâlet etmesinin ardından, 42. Tümen'in komutanı Tümgeneral W. Douglas'a geçici komutanlık verildi. Douglas'tan boşalan makama ise Marshall getirildi. Fransa'dan bu amaçla gönderildiği besbelli olan Korgeneral Sir Francis Davies 8 Ağustos'ta kalıcı görevle Douglas'ın yerine geçti.

58 Oldukça kısa sürede toparlandı ve Batı Cephesi'ndeki kargaşadan nasibini aldı. Somme Muharebesi'nde VIII. Kolordu'ya komuta ederken ehliyetsizliğini bir kez daha sergiledi.

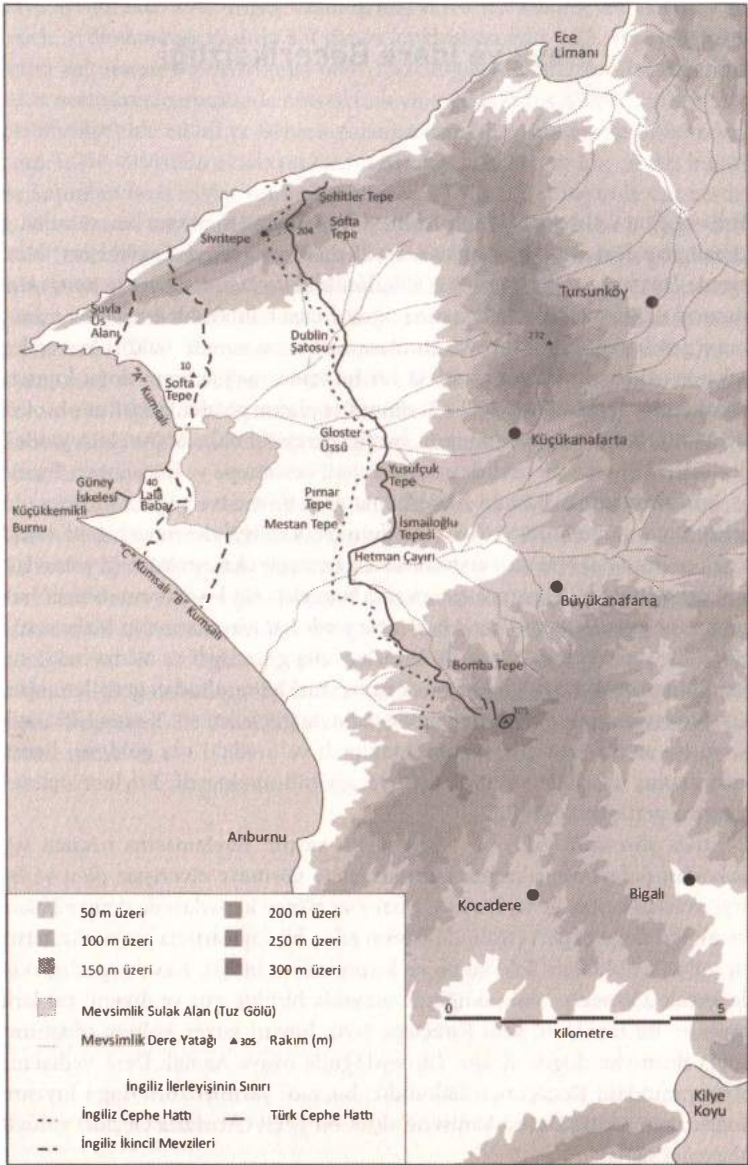
Sevk ve İdare Beceriksizliği

Birdwood'un Gelibolu'daki kilitlenmeyi kırmak için mayıstan beri tasarladığı iddialı plan dört evreli bir taarruza dayalıydı: Birinci evrede Conkbayırı, ikinci evrede Düztepe, Kılıçbayırı ve 400 Rakımlı Plato, üçüncü evrede Kavaktepe alınacaktı. Savunucuların bozguna uğratılması halinde alt evrelere ayrılmasının gerekeceği neredeyse kesin olan dördüncü evrede, saldırı kuvvetleri Kilye ve Akbaş koyları arasındaki bir noktada yarımadanın doğu kıyısına kadar ilerleyecekti. Birdwood 1 Temmuz'da planın gözden geçirilmiş bir versiyonunu Hamilton'a sunduğunda, birinci evreyi Conkbayırı'nın kuzeyindeki dorukları kapsayacak şekilde genişletmişti: Besimtepe ve Kocaçimen Tepesi.

Birdwood'un ilk baştaki hesaplarına göre dört ilave tugaya ihtiyacı olacaktı. Daha sonra bunu yediye çıkardığında, karargâh kurmay heyeti Anzak Koyu çevresindeki mevcut alanın en fazla üç tugayı kaldırabileceği yolundaki kanaatini bildirdi. Çözümü, geri kalan tugayları iki kıyıbaşının bitişik hale gelmesine yetecek yakınlıktaki başka bir yerde karaya çıkarmaktı. Kabatepe'ye yakın bir yerdeki çıkarmaya ilk itirazlar hâlâ geçerliydi ve aslına bakılırsa, kumsalın Anzak Koyu'nu korumak üzere Türkler tarafından getirilen topların saldırısına açık olması nedeniyle daha da güçlenmişti. Kuzeydeki Suvla Koyu ise az bir kuvvetle savunulmaktaydı ve oradaki tuz gölünün henüz kurumamış olsa bile yakında kuruyacağı bilinmekteydi. Böylece üçüncü çıkarma yeri olarak seçildi.

Suvla yöresinin yalın bir topografyası vardır: Boylamasına uzanan sığlıklardan dolayı bir çıkarma kumsalı işlevi görmeye elverişsiz olan ve bir kıyı ovasına açılan geniş bir koy. Kuzey ve güney kenarları da denize bakar; ancak ilki doğu çeperi etrafında devam eden bir kıyı sırtıyla çevrilidir. Sırtın en yüksek noktaları Tekketepe ve kuzeyindeki bitişik Kavaktepe'dir; ikisi de ancak 250 metre yüksekliğinde olmakla birlikte gür ve dikenli çalılarla kaplıdır. Bu kıyı sırtı, yani Kireçtepe Sırtı, koyun kuzey kolunu oluşturan Suvla Burnu'na doğru alçalır. Güneydoğuda ovaya Azmak Dere Vadisi'nin öbür yanındaki Kocaçimen hâkimdir; bu vadi yarımadanın doğu kıyısına doğru akan Akbaş Deresi Vadisi'ne alçak bir geçit (Anafarta Geçidi) yoluyla ulaşmayı sağlar.

Yüksekliği hiçbir yerde yüz metreyi geçmeyen Anafarta Bayırı, geçidin kuzeyinde ovaya sokulur ve İngilizlerin W Tepeleri adını verdiği İsmailoğlu

Harita 19. Gelibolu-Suvla Koyu Mevzileri

Tepesi'nin yüksek çıkıntılarında son bulur. İsmailoğlu Tepesi ve tuz gölünün sınırı arasında daha küçük üç tepe yer alır: Alçak bir kolun ucundaki bir yükseltiden ibaret olan Yusufçuk Tepe (İngiliz kaynaklarında "Pala Tepesi"), Pırnar Tepe (İngiliz kaynaklarında "Çikolata Tepesi") ve biraz daha yüksek olan Mestan Tepe (İngiliz kaynaklarında "Yeşil Tepe").¹ Lala Baba olarak bilinen 40 metre yüksekliğinde bir tepe, Suvla Koyu'nun güney kolunu oluşturan Küçükkemikli Burnu'na doğru tuz gölünü güney dönemecinden ayırır. İleri karakolların bulunduğu İsmailoğlu Tepesi, Pırnar ve Mestan tepeleri ile Lala Baba'nın yanı sıra, tuz gölünün kuzeyindeki Softa Tepe'de (İngiliz kaynaklarında "Tepe 10") ve yine bir birliğin bulunduğu Kireçtepe'nin batı ucundaki buruna yakın bir noktada bulunan Gazi Baba'da Türk topları vardı.

OVADA tek tük ırgat barakaları dışında kalıcı yerleşmeler yoktu. Kocaçimen'in kuzey yamacının dibinde Büyükanafarta köyü vardı; beş kilometre kuzeydeki Küçükkanafarta köyü, Tekketepe'nin arkasında ve Anafarta Bayırı'nın güneyinde kaldığı bir oyuktu. Kuzeydoğuda Tekketepe'nin arkasına düşen Tursunköy (Beşyol) bölgenin üçüncü köyüydü. Bu yerleşmelerin hiçbirisi muharebe alanı içinde yer almayacaktı.

Hamilton bölgedeki Türk kuvvetlerinin beş taburu bulduğu kanısındaydı; oysa Bavyeralı bir süvari subayı olan Binbaşı Wilhelm Wilmers'in komuta ettiği üç tabur vardı sadece ve 7 Ağustos itibariyle bunlardan biri Anzak Koyu çevresindeki mevzileri takviye etmeye gönderilmişti. Wilmers'in askerlerinden bazıları jandarma, bazıları nizami piyadeydi; makineli tüfeklerinin olmamasına karşın Tekketepe'deki sekiz dağ topundan ve iki çift sahra topundan oluşan bir bataryadan destek görmekteydiler.

Hamilton planını Kitchener'a ilettiğinde, bu sefer Gönüllü Kuvvetler'den² iki ilave tümen *daha* gönderilmesi önerisini kabul etmişti. Varışlarının Anzak/Suvla harekâtının başlangıcına denk gelmesi için yola çıkışlarının kısa bir süre ertelenmesini istedi; maksadı onları harekâtın çıkmaza girmesi halinde takviye olarak kullanmak, başarıya ulaşması halinde ise İlyas Burnu'na çıkarmaktı. Kitchener onay verdi ve ayrıntılı planlama sürdü. O sırada belirlenen geçici tarih ağustosun ilk haftasının sonuydu.

1 İngilizler çıkarmadan önce "Yeşil Tepe" adını kullanmamakta ve iki yüzey şeklini "Çikolata Tepeleri" olarak anmaktaydı; bu durum daha sonra biraz karışıklığa yol açtı. Aslında ele geçirilen Türk haritalarında da birbirinin yerine geçecek şekilde Mastan Tepe ve Yılgin Burnu diye iki ad yer almaktaydı.

2 Bunlar 53. (Galler) ve 54. (Doğu Anglia) tümenler olacaktı. Haldane'in kapsamlı reformlarının bir yan ürünü olarak 1908'de ortaya çıkan Gönüllü Kuvvetler bir tür aykırı yapıdaydı; yönetim açısından İl Gönüllü Birlikleri'ne bağlıydı ve bazı durumlarda (en başta İrlanda'da) özel orduları andırmaktaydı. Önceleri Savaş Bakanlığı'nın çok az denetimi vardı; örneğin yurtdışında görev yapmaya zorlanması mümkün değildi. Kitchener nizami orduyu büyütmeye pek güvenmediği bu kuvveti kadro kaynağı olarak kullanmak yerine Yeni Ordu adıyla tamamen yeni bir sistem oluşturdu.

Yeni Ordu'nun ikinci ve üçüncü tümenleri, 13. Tümen'den (Batı Tümeni)³ hemen sonra Birleşik Krallık'tan ayrıldı; 11. Tümen (Kuzey Tümeni)⁴ temmuzun ilk haftasında, 10. Tümen (İrlanda Tümeni)⁵ ise ertesi hafta yola çıktı. Bu üç tümeden oluşturulan IX. Kolordu'nun komutanlığına Korgeneral Sir Frederick Stopford getirildi. Sir Redvers Buller'ın askeri müsteşarı olarak görev yaptığı Boer Savaşı⁶ bir yana bırakılırsa, bir muharebeye komuta etmeksizin 1909'da emekliye ayrılmış olan Stopford, birçok kaynaktaki İngiliz ordusundaki en beceriksiz generallerden biri olarak kabul edilir ve bu sav muhtemelen abartılı değildir. Hamilton her ikisi de Fransa'da oldukça takdire şayan biçimde kolordu komutanlığı yapmış olan Sir Henry Rawlinson'ı ya da Sir Julian Byng'i istemişti. Ama 10. Tümen'e komuta eden ve feragatte bulunmaya hiç de yanaşmayan Sir Bryan Mahon'a kıyasla kıdemleri düşüktü. Stopford bir uzlaşma tercihi, hem de feci derecede kötü bir tercihti. Mahon da dahil emrindeki üst düzey komutanlardan bazıları ancak biraz daha iyiydi.

Hamilton, kuvvetlerini düzenlemede tecrübesizlik ve bitkinlik arasında karşılaştırmayla karar vermeye mecbur kaldı. Suvla Koyu çıkarmalarına İlyas Burnu'nda çarpışmış tümenlerden birini mi sürmeliydi? Öyle yapacaksa hangisi olmalıydı? Önce yakın dönemde zinde askerlerin katılımıyla eski mevcuduna kavuşan 29. Tümen'i kullanmayı düşündü ama ikinci bir çatışmalı çıkarma yapmasını istemenin haksızlık olacağı gerekçesiyle bundan caydı. Bu süreçte belki de kurmay heyetinin Yeni Ordu tümenlerinin niteliklerini övmesinden etkilendi; sınanmamış olsa bile Yeni Ordu'ya bağlanan umutlar yüksekti. Sonuçta Hamilton diğer İlyas Burnu tümenlerinin bitkinliğini de

3 Kitchener'in Yeni Ordu'su bünyesinde oluşturulan 13. Tümen (Batı Tümeni) Tümgeneral F. C. Shaw'un komutasındaydı. 38. Tugay (6. Kraliyet Lancashire Taburu, 6. Doğu Lancashire Taburu, 6. Güney Lancashire Taburu ve 6. Kraliyet Kuzey Lancashire Taburu), 39. Tugay (9. Kraliyet Warwickshire Taburu; 7. Gloucestershire Taburu; 9. Worcestershire Taburu ve 7. Kuzey Staffordshire Taburu) ve 40. Tugay'dan (4. Güney Galler Sınır Taburu; 8. Kraliyet Galler Piyade Taburu; 8. Cheshire Taburu ve 5. Wiltshire Taburu) oluşmaktaydı. Öncü birliği (bir yenilik olarak) 8. Galler Taburu'ydü. Tıpkı 52. Tümen'de olduğu gibi, Mısır'a gönderilen toplamının çoğu orada kaldı.

4 Kitchener'in Yeni Ordu'su bünyesinde oluşturulan 11. Tümen (Kuzey Tümeni) Tümgeneral Frederick Hammersley'nin komutasındaydı. 32. Tugay (9. Batı Yorkshire Taburu, 6. Yorkshire Taburu, 8. Batı Riding Taburu ve 6. York ve Lancashire Taburu), 33. Tugay (6. Lincolnshire Taburu, 6. Sınır Taburu, 7. Güney Staffordshire Taburu ve 9. Sherwood Ormanı Taburu) ve 34. Tugay'dan (8. Northumberland Piyade Taburu, 9. Lancashire Piyade Taburu, 5. Dorsetshire Taburu ve 11. Manchester Taburu) oluşmaktaydı. Öncü birliği 6. Doğu Yorkshire Taburu'ydü. Üç sahra topçu tugayından biri Mısır'da kaldı.

5 Kitchener'in Yeni Ordu'su bünyesinde oluşturulan 10. Tümen (İrlanda Tümeni) Korgeneral Sir Bryan Mahon'un komutasındaydı. 29. Tugay (10. Hampshire Taburu, 6. Kraliyet İrlanda Tüfek Taburu, 5. Connaught Piyade Taburu ve 6. Leinster Taburu), 30. Tugay (6. ve 7. Kraliyet Munster piyade taburları ile 6. ve 7. Kraliyet Dublin piyade taburları) ve 31. Tugay'dan (5. ve 6. Kraliyet Inniskilling piyade taburları ile 5. ve 6. Kraliyet İrlanda piyade taburları) oluşmaktaydı. Öncü birliği 5. Kraliyet İrlanda Taburu'ydü. Onun da sınırlı topçu gücü vardı.

6 Colenso Muharebesi'nden sonra Ladysmith'i bırakmayı savunduğu için görevden alınmıştı.

elbette göz önünde tutarak Suvla'da sadece zinde birlikleri, 11. Tümen'i ve 10. Tümen'in iki tugayını kullanmaya karar verdi.

ANZAK'ı takviye etmeye gönderilen birliklerin çoğu aynı şekilde zinde askerlerden oluşacaktı: İlyas Burnu hattında birkaç hafta kalmaktan yarar görüp görmediği belirsiz 13. Tümen'in yanı sıra 10. Tümen'e bağlı 29. Tugay. Tecrübeli Hint 29. Tugay'ının da yer aldığı takviye kuvveti 3 Ağustos'ta başlayan aysız dönemde geceleyin sevk edilecekti. Birlikler sessizce karaya çıkarılacak ve kumsallardan Türk gözcülerin görüş alanı dışında önceden hazırlanmış gizlenme yerlerine götürülecekti. Böylece gizlilik ve sürpriz unsurlarının korunmasıyla manevranın beceriyle yürütüleceği beklenmekteydi. Ne var ki iki piyade tümenini taşıyan nakliye gemilerinin Türkiye anakarasıyla gizli trafiğin hâlâ canlı olduğu ve Türk casuslarının kol gezdiği adaların açıklarında geçici olarak demirleme zorunluluğundan dolayı, daha geniş bir cephede gizliliğin koruması zor olacaktı. Hamilton planın açığa çıkışını sınırlamak için ayrıntıları olabildiğince az kişiyle paylaşma ve yeni gelen birliklerin varış noktalarının üst düzey subaylar arasında bile görüşülmesini sıkı tembihle önleme yaklaşımını benimsedi. İndirme işleminden önce kolordu kademesinin aşağısında hiçbir yazılı emir ya da harita⁷ dağıtılmadı. (Stopford bile 22 Temmuz'a kadar işin içine karıştırılmadı.) Bu da kıyıbaşını işgal etmedeki kargaşaya katkıda bulunan başka bir etken olacaktı. Aslında Hamilton'ın güvenliği sağlama çabaları başarılı oldu; Türk başkomutanlık karargâhında *bir şeyler döndüğünü* kaçınılmaz olarak fark etmekle birlikte darbenin indirileceği yeri öğrenemedi. İlk baştaki peşin hükümlerine tekrar savrulan Sanders'in yapabildiği tek şey, Bolayır yakınındaki bir çıkarmaya karşı tedbir olarak yarımada'nın boyun kısmına üç tümen ve ayrıca Boğaz'ın Asya yakasına üç tümen göndermek oldu. Ancak gizlilik çabasının bir sakıncası vardı. Hamilton güvenlik adına Suvla Koyu bölgesine yönelik keşifleri yasaklayınca ve hatta uçuşları kısıtlayınca, yerel şartlara ilişkin güncel bir saptamadan yoksun kaldı.⁸ Aynı şey Türk birliklerinin ve hatta tuz gölünün durumu için de geçerliydi; gölün tam kuruyup kurumadığı ve piyadelerin geçişine uygun olup olmadığı belirsizdi.

Hamilton'ın Stopford'a açıkladığı öneri ana hatlarıyla birlikleri Küçükkeklikli Burnu'nun güneyinde karaya çıkarmayı, koyun her iki "boynuz"unu ve aralarındaki alanı ele geçirmeyi, tuz gölünün etrafından dönerek Pınar Tepe'ye ve İsmailoğlu Tepesi'ne savunma hattının bulunmadığı kuzeyden yaklaşmayı ve bu tepelerin yanı sıra Kireçtepe ve Tekketepe sırtlarında mev-

7 Aslında güvenlik düzenlemeleri çerçevesinde Asya yakasının Kumkale çevresiyle ilgili haritaları dağıtıldı.

8 Bir devriye 20 Haziran gecesi Kireçtepe'nin kuzey kenarında karaya çıkmış ve ovayı aşip İsmailoğlu Tepesi'ne varmıştı; raporu ilkinde hol bu kaynağı, ikincisinde (sahte dekor olabilecek) toprak bulundurunun ötesinde pek bilgi içermemekteydi.

ziler oluşturmayı öngörmektedir. Hamilton (Conkbayırı'nı ve Kocaçimen Tepesi'ni koruyan top mevzilerini barındırdığı sanılan) Pınar Tepe'yi ve İsmailoğlu Tepesi'ni ilk gün şafaktan önce ele geçirme gereğini vurguladı. Stopford tam mutabık olduğunu bildirdi; ama sonraki günlerde durumu birlikte gözden geçirdiği kurnay başkanı Tuğgeneral H. L. Reed'in bazı itirazlar üzerine 26 Temmuz'da karargâha sunduğu planda önemli değişikliklere gitti. IX. Kolordu karargâhının Suvla Koyu çıkarmaları için 3 Ağustos'ta verdiği ayrıntılı emirlerde, ele geçirme için bir mühlet verilmeksizin, Pınar ve Mestan tepelerine ve *eğer mümkünse* İsmailoğlu Tepesi'ne *saldırılacağı* (italikler bana ait) belirtildi. Çıkarmaların tasarlanışındaki ilk gerekçeden bile söz edilmedi. (Karışıklığın alt kademelere inmesi sonucunda, Hammersley anlaşıldığı kadarıyla Sarı Bayır'a yönelik Anzak hücumuna asıl hamle olarak değil, Türklerin dikkatini kendi komutasındaki 11. Tümen'in Suvla Koyu'na çıkışından uzaklaştırmak için girişileceğini sandı.⁹ Böylece tümenine verdiği emirde görevin "10. Tümen'in ve levazımın indirilişi için Suvla Koyu'nu güvenceye almak" olduğunu belirtti.) Ayrıca, de Roebeck'in bizzat Suvla Koyu içinde bir çıkarmayı yasaklayışının gözetilmemesi feci sonuçlar doğurdu.

Anzak Koyu'na 5 Ağustos'ta çıkan 13. Tümen'i, 6 Ağustos'un ilk saatlerinde 10. Tümen'e bağlı 29. Tugay ve Hint 29. Tugayı izleyecekti. Ancak gecikmeler oldu. Şafakta hâlâ kıyıya varmaya çalışan Hint 29. Tugayı ağır top ateşine maruz kaldı; nakliye gemilerinden biri, yolcularını boşaltmaksızın İmroz'a dönmek zorunda kaldı. Bir saat sonra Anzak sağ kanadına Türk saldırısı biraz endişeye ve büyük çaplı yanıtma hareketinin anlaşıldığı korkusuna yol açtı ama bir taciz baskını olduğu ortaya çıktı.

Birdwood kendi kesiminin güneyinde, kuzeyden Türk kuvvetlerini çekmeye yönelik bir şaşırtma harekâtı planlamıştı. Ama bunu incelemeden önce, dikkatimizi Korgeneral Davies'in gelişine rağmen¹⁰ Tümgeneral Douglas'ın hâlâ VIII. Kolordu'nun geçici komutanlığını yaptığı ve aynı genel saikle sınırlı bir hücumu girişmek üzere olduğu güney cephesine çevirmeliyiz.

Harekâtın lokal hedefi, Üçüncü Kirte Muharebesi sırasında, Kirte Deresi'nin iki kolu (Doğu ve Batı Kirte çayları) çevresinde oluşan çıkıntıyı geri iterek hattı düzeltmekti. Yaklaşık 1.500 metre genişliğindeki bu alanı bertaraf etmek için 300 ila 400 metrelik bir ilerleyişe gerek vardı. Görevi 29. ve 42. tümenler üstlenecekti. Bütün cepheyi koruyacak yeterli topun bulunmaması nedeniyle harekâtı iki evreye ayırmaya karar verildi. 88. Tugay 6 Ağustos akşamı batı kesimine yönelecekti. Ertesi sabah (çok eksik mevcutlu) 125. ve

9 Aspinall-Oglander'in İngiliz Resmi Tarihi'ndeki ifadesi.

10 Hamilton komuta değişikliğini planlanan harekâtın yoluna girmesine kadar ertelemeye karar verdi.

127. tugaylar doğuda ilerleyecekti. Eldeki bütün topraklar¹¹ önce birinci, sonra ikinci hedefe yoğunlaşacaktı. Kolordu karargâhındaki kurmay heyeti kendi kendine kapıldığı güvenle biraz gaza geldi; işler yolunda giderse Kirte'ye ve hatta Alçıtepe'ye ilerlemeye dair taşkın konuşmalar başladı.

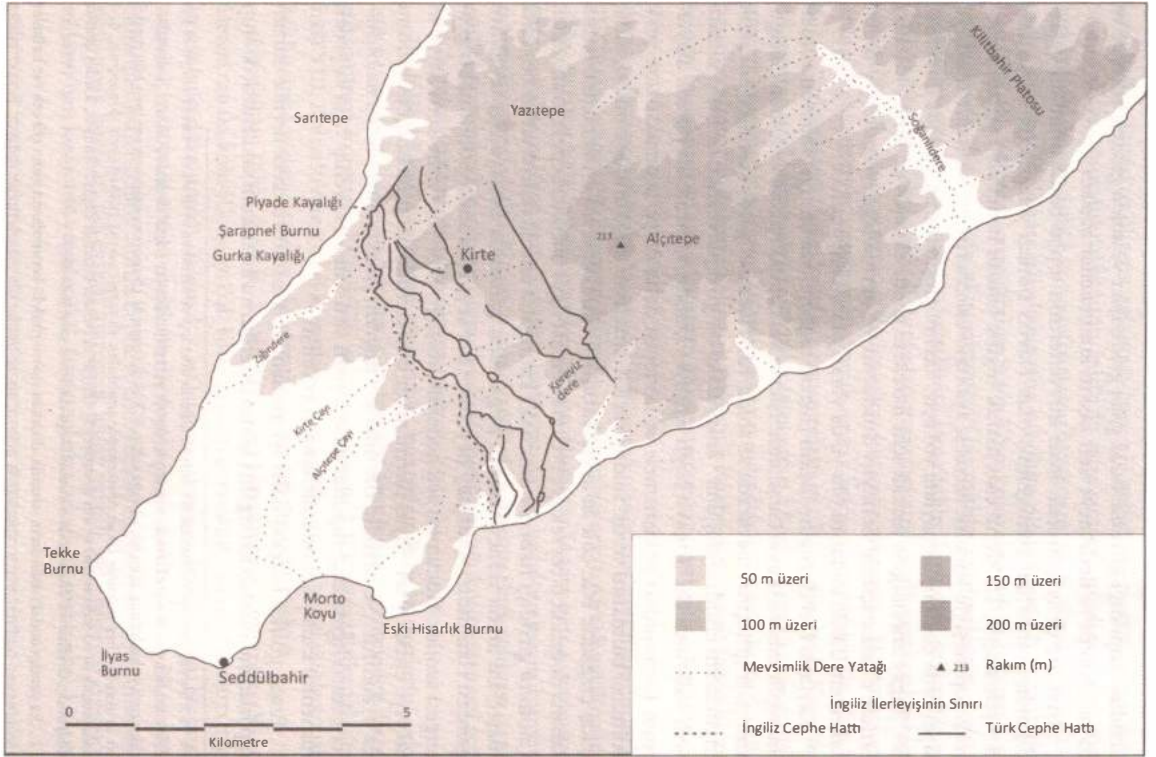
İşler hiç de iyi gitmedi. İtilaf kuvvetlerinin topçu bombardımanı başladığında Fransa'dan yeni gelmiş olan Davies bunun yetersizliği karşısında dehşete düştü. Türklerin esas olarak İngiliz hattını hedef alan yoğun ve sürekli top ateşiyle karşılık vermesi ayaktaki askerlerin sıkışık halde durduğu siperlerde çok büyük zayıyata yol açtı. Yayılım ateşi tam zamanında durunca, 88. Tugay ara bölgeyi aşmak için harekete geçti. Yanaşık makineli tüfekler birkaç dakika içinde ilerleyişi durdurdu ve darmadağın olan tugay 3.000 askerinin 2.000 kadarını ölü ya da yaralı olarak kaybetti.

Zayıtın feci düzeyine ilişkin (bizzat tuğbayın da ilettiği) raporlar tümen karargâhında kuşkuyla karşılandı. İşlerin kafasındaki plana ve zaman çizelgesine göre gittiğine, merkezde ve solda Türk hattının geniş kesimlerinin artık İngilizlerin elinde olduğuna¹² anlaşılmaz bir güvenle inanan de Lisle, akşam yedi sularında 86. Tugay'a bağlı Kraliyet Dublin ve Munster piyade alaylarının kazanımları pekiştirmek ve ilerleyişi daha öteye taşımak üzere sevk edilmesi talimatını verdi. Saldırının başlamasının öngörüldüğü on buçukta, çıkış çizgisine bile çok az asker varmıştı. Harekâtın iki ertelemeden sonra sabaha doğru üçü çeyrek geçeye bırakılması ilgili birlikleri epeyce rahatlatı. Çıkmaza girildiği haberi imroz'daki karargâha ancak yediye yirmi beş kala ulaştı; bu arada ikinci evrenin öngörülen zamanda başlayacağı teyidinin gelmesi Hamilton'ın kurmay heyetince her şeyin yolunda gittiğinin bir göstergesi sanıldı. Hücumun asıl hedefine ulaştığı, yani Türklerin Conkbayırı'nı takviye etmek üzere İlyas Burnu'ndan birlikler almasını önlediği umudunu da uyandırdı. Ne yazık ki durum öyle değildi; şafakta Suvla Koyu'na birlikler çıkarıldığına dair raporlar alan Liman von Sanders, Vehip Paşa'ya yedek tümenini kuzeye gönderme emrini vermişti.

Ertesi günkü harekât daha iyi gitmedi ve akşamüstü daha berrak durum raporlarının ulaştığı karargâhta bütün İlyas Burnu kesiminin saldırıya açık olup

11 15 librelik on top, 18 librelik 84 top, 60 librelik dört top ve 16 obüs, ayrıca altı Fransız obüsü ve bir 75'lik sahra topu. Bir özel filo da topraklarıyla destek verecekti. Bunlar *Edgar* (koruma düzeyi "kabartılar" eklenerek yükseltilmiş, 6 inçlik 12 topa sahip, 9,2'lik iki topu M 15 sınıfı monitörlere verilmiş eski model bir kruvazör), beş monitör (ikisi *Abercrombie* sınıfından ve torpil savma bölmeleriyle donatılmış, üçü daha küçük M 15 sınıfından) ve altı destroyeri. (*Edgar*'ın benzer biçimde değiştirilmiş üç kardeş gemisi *Endymion*, *Grafton* ve *Theseus* da o sırada Doğu Akdeniz sularındaydı.)

12 Bu yanlış öndeki askerlerin sırtında, düşman siperlerindeki konumlarını işaret edecek sac halkalar görüldüğünü bildiren gözcü raporlarıyla pekişti; ancak bunlar ölü askerlerin sırtındaydı. Benzer hileler daha önce denenmiş ve aynı ölçüde yanlışlı sonuçlara yol açmıştı; bu numaranın hâlâ yutulması açıklanmaya muhtaçtı.

Harita 20. Gelibolu-İlyas Burnu Mevzileri

olmadığı konusunda somut bir endişe ortaya çıktı. Hamilton başka bir hücum harekâtına girişilmemesi emrini verdi. Böylece 52. Tümen'in kasım ayındaki sınırlı bir hücumu dışında İlyas Burnu'nda aktif harekâtlar durdu ve kesimin beş ay sonra tahliye edilmesine kadar karşılıklı hatlar hemen hiç değişmedi.

Anzak Cephesi'ndeki şaşırtma harekâtına 6 Ağustos akşamı 400 Rakımlı Plato'nun güney çıkıntısı boyunca girilecekti. İlk başta Kanlısırt (İngiliz kaynaklarında "Yalnız Çam") çevresindeki Türk mevzileri hedef alınacak ve ardından gece yarısı kuzeydeki Alman Subay Siperi'ne bir taarruz planlanacaktı. Her şey yolunda giderse bunu ertesi sabah daha kuzeydeki Kırmızısırt (İngiliz kaynaklarında "Johnston's Jolly") yöresine yönelik bir taarruz izleyecekti. Avustralya hatları Kanlısırt mevzilerine en fazla 150 metre uzaktaydı; taarruz sadece 200 metre genişliğinde ve her iki yandan derinliğine ateş altında bir cephede yürütüleceği için bazı askerler Şehitler Tepe olarak bilinen bir mukavemet noktasından sonra tüneller kazarak ilerleyecekti.

Kabatepe'nin kuzeyindeki Türk bataryalarına ateş açan *Bacchante* kruvazörünün ve monitörlerin destek verdiği ön bombardıman için kullanılabilecek sadece 28 top vardı. Ancak hedef alanın çok küçük oluşu epey etkili olmalarını sağladı; Türk siperlerini örten ağır kütükler bazı yerlerde yıkıldı ve bazı dikenli teller parçalandı. Bombardımanın akşamüstü beş buçukta durmasıyla birlikte askerler siperlerinden fırladılar. Saat altıya doğru harekât Türk savunma hatlarının bağrına kadar sızdı; ancak göğüs göğüse çarpışmalar nedeniyle zayıf atırdı. O akşam Kırmızısırt'ı almaya yönelik ikincil harekâttan vazgeçmeye ve bunun için ayrılmış birlikleri Kanlısırt'taki kazanımları pekiştirmede kullanmaya karar verildi. (Alman Subay Siperi'ni alma girişimi ise püskürtüldü.¹³) Ayrıca muharebe henüz bitmediği için ilave birliklere ihtiyaç vardı. O gece ve sonraki iki gün boyunca Türklerin defalarca giriştiği karşı saldırılar sonuçsuz kaldı; Avustralya birliklerinin üstün geldiği ancak 12 Ağustos'ta belirginleşti.

Muharebe lokal bir başarının ötesinde daha geniş stratejik hedefine de ulaştı; Türk 5. Tümeni'nin Kocadere'de yedek bekleyen her iki alayı 6 Ağustos gecesi savunma hatlarına destek için hemen ileri sürüldü ve böylece Sarı Bayır'a yönelik saldırı başladığında devre dışı kaldı. Aslında Avustralyalılar bu anlamda fazlasıyla başarılı sayılabilirdi; çünkü 5. Tümen'in sevk edilmesinden sonra bile, bir yarma hareketinden çekinen Esad Paşa, Kabatepe'nin güneyindeki 9. Tümen'den iki alay daha gönderilmesini istedi. Bu alaylara

13 Bu harekâtın özel bir hedefi vardı: Şafakta Cesarettepe'deki Türk mevzilerine saldıracak askerlerin karşılaşacağı derinliğine ateşin etkisini azaltmak. Steele Üssü'nden girilen harekât tam bir fiyaskoyla bitti; Türk hatları 20 metreden az olduğu için siperlerinden çıkan askerler daha birkaç adım atmadan tüfek ve makineli tüfek ateşiyle biçildiler. Bu hamleyle çok önem verildiği için birkaç saat sonra girilen ikinci saldırı esas itibarıyla benzer sonuçlar verdi.

komuta eden ve bir öncü birlikle 7 Ağustos'un ilk saatlerinde yöreye varan Albay Kannengiesser'in müdahalesi can alıcı bir rol oynayacaktı.

Anzak Cephesi'nden Sarı Bayır'a ana ilerleyiş Türklerin Kanlısırt'a yönelik saldırıyı savuşturmak üzere asker sevkine başlamalarına denk gelecek şekilde planlanmıştı. İlerleyen kuvvetlere Yeni Zelanda ve Avustralya Tümeni'nin başındaki Tümgeneral Godley komuta edecekti. Emrine verilen 3. Avustralya Hafif Süvari Tugayı, 13. Tümen'e bağlı 39. ve 40. tugaylar, 6. Güney Lancashire Taburu ve öncüleri, 8. Galler Taburu, Hint 29. Piyade Tugayı ve Dağ Topçu Tugayı kendi askerleriyle birlikte toplam 20.000 kişiyi bulmaktaydı.

Bu kuvvet iki bileşene ayrılacaktı. Sağ taarruz kolu kendi içinde ikiye ayrılarak Sazlıdere ve Çaylakdere hatlarını izledikten sonra Şahin Sırtı yoluyla Conkbayırı'na yaklaşmak üzere yeniden birleşecekti. Sol taarruz kolu Yayla Tepe'nin kuzeyindeki bir noktaya kadar kıydan gittikten sonra Ağıldere hattını izleyerek Arpaören'in etrafından dolanacak ve ikiye ayrılacaktı; 4. Avustralya Tugayı Damakçılık Bayırı'nı ve Azmak Dere'yi aşarak Abdurrahman Bayırı yoluyla Kocaçimen Tepesi'ne yaklaşıırken, Hint Tugayı doğu yönünde Besimtepe'ye yönelecekti.

Her taarruz kolunun aşağı "etekler"i temizleyip tutmakla görevli kendi örtme kuvveti olacaktı. Sağdaki kuvvet Destroyer Tepesi'nin, Pilav Tepe'nin, ona bitişik Eski 3 No'lu Üs'ün ve Yayla Tepe'nin icabına bakarken, soldaki Arpaören'in ötesindeki Damakçılık Bayırı'nı ele geçirecek ve ardından karaya çıkan IX. Kolordu'nun sağ kanadıyla bağlantıya girmek üzere ilerleyecekti. Her biri yaklaşık 2.000 mevcutlu örtme kuvvetleri 6 Ağustos'ta karanlık çöker çökmez harekete geçeceklerdi ve hedeflerine saat on buçukta varmaları beklenmekteydi. Sağ örtme kuvveti hedeflerini ele geçirmeyi başardı ama hem arazi yapısı hem düşman faaliyeti yüzünden bunda gecikti. Özellikle Yayla Tepe'deki Türk üssü gece yarısı bire doğru oldukça büyük bedelle alınabildi. Zamanı biraz daha iyi kullanan sol örtme kuvvetinin mevzilerine varışı da on iki buçuğa buldu.

Sağ taarruz kolunun (Tuğgeneral Johnston) Yeni Zelanda birlikleri harekete geçmeyi gece on bir buçuğa erteledi; ana gövde Pilav Tepe önlerinde farkına varılamamış bir Türk müfrezesini bertaraf etme gereğinden dolayı daha da gecikirken, Canterbury Taburu yolunu şaşırdı. Ana kol Conkbayırı doruğuna 1.200 metre mesafedeki buluşma noktasına vardığında görünürde Türk askerleri yoktu. Ne var ki Canterbury Taburu'nda da hiçbir belirti görülmeyince, tuğbay onsuz yola devam etmek istemedi. Gün ışıdığında taburun görünmemesi üzerine yüksek alanı kolayca alma fırsatı hızla kaçtı.

Sol taarruz kolu (Tümgeneral Cox) on birde yola çıktı ve öncü birliği örtme kuvvetinin artçı birliğine neredeyse hemen tosladı. Monash'ın komu-

tasındaki Avustralya Tugayı yolunu şaşırdı ve Türk keskin nişancılarından dolayı çok zor ilerlenen Taylor Geçidi'ne girdi. Tugayın öncü birlikleri 7 Ağustos şafağında Damakçılık Bayırı'ndaki bir tümseğin ötesine geçememişti; üstelik asıl hedefi Kocaçimen Tepesi'nin görüş alanına varmak için aşağıya inip Azmak Dere'yi geçmek ve Abdurrahman Bayırı'nı tırmanmak zorundaydı. Keskin nişancı ateşiyle birçok subayından mahrum kalan Hint Tugayı o sırada aynı ölçüde çıkmazdaydı. Yürüyüşünün ilk kısmında planlanan güzergâhı izlemesine karşın, şafaktan önce peş peşe yollarını şaşıran bölükler Besimtepe'ye epey uzak mesafede dağılmaya yüz tuttular. Her iki taarruz kolunda kayıplar ağır olmasa da saat dörtten sonra mecalleri kalmayan askerler düpedüz yere yığılıp uykuya daldılar.

Birdwood'un karargâhında her iki kolun epey geciktiği bilinse de işlerin ne kadar kötüye gittiği açık değildi. Özellikle Conkbayırı'ndan Düztepe'ye ilerleyişi Kılıçbayırı'na yönelik bir taarruzla desteklenecek olan Yeni Zelanda birliklerinin konumu meçhuldü. Birdwood böylece çok zor bir duruma düştü: Kıskaçın ikinci mengenesini oluşturacak Yeni Zelanda birliklerinin ortaya çıkmama ihtimali pekâlâ varken, çok pahalıya patlayacağı neredeyse kesin destek saldırısını başlatmalı mıydı yoksa Yeni Zelanda birlikleri buna bel bağlamış olsa bile durdurmalı mıydı?

Anzak Koyu'ndaki Türk savunma mevzilerinin en sıkı savunulan kesimi sarp yamacı boyunca birkaç siper hattı uzanan Kılıçbayırı'ydı. Oraya doğrudan ulaşmanın tek yolu olan Cesarettepe'nin dar sınırlarının güney ucunda Türklerin iki siper hattı vardı; Yüksekşirt'taki Avustralya mevzilerine en yakın olanı sadece 20 ila 60 metre ötedeydi ve yukarıdaki tepenin yüksek mevzilerinden ateş açan en az beş makineli tüfekle korunmaktaydı. Kılıçbayırı mevzilerine yukarıdan eşzamanlı saldırıya geçilmemesi halinde Cesarettepe üzerinden bir yarma girişiminin askerlerden çoğunun canı pahasına başarısızlığa uğrayacağı neredeyse kesindi. Ancak taarruzun başarıya ulaşmasıyla elde edilecek olası avantaj çok büyük olduğu için Birdwood saldırıya geçme kararını verdi.

Cesarettepe üzerinden bir taarruza geçmedeki başlıca sorun, savunmayı alt etmek için çarpışma alanına yeterince askeri ulaştırmanın imkânsızlığıydı. Türk birinci savunma hattının önündeki alan en fazla 60 metre genişliğindeydi ve iki yanında dik uçurumlar vardı; en iyi ihtimalle, omuz omuza ilerleyen 150 kadar asker alabilirdi ve böyle dar bir alana sıkışmış halde, iyi kullanılan bir çift makineli tüfeğe karşı bile pek fazla durulamazdı. Görev 8. ve 10. hafif süvari alaylarının 600 askerine verildi; 30 dakikalık bir topçu bombardımanının ardından dört dalga halinde saldırıya geçilecekti. Muhtemelen gözcüler arasındaki bir uyumsuzluk yüzünden bombardıman birkaç

dakika erken kesildi;¹⁴ bu da Türklere ateş basamaklarına tekrar çıkmak için gerekli zamanı verdi. Siperlerinden çıkan ilk Avustralyalı askerlerin hemen hepsi biçildi; iki dakika sonra harekete geçen ikinci dalga aşağı yukarı aynı durumla karşılaştı. Üçüncü dalganın komutanı imhayı görünce tabur komutanına asker sevki'nin çılgınlık olacağı itirazında bulundu. Bu görüşe katılan yarbay harekâttan vazgeçme gereğini anlatmak için hemen tugay karargâhına gitti; ona Türk toprak siperlerinde görülen askerlere destek için üçüncü dalganın sürülmesi gerektiği bildirildi. Onlar da silah arkadaşlarıyla aynı akıbete uğradılar. Tabur komutanının hâlâ tugay karargâhında olduğu sıradaki karışıklık içinde dördüncü dalganın (Türk siperlerini öbür tarafa bakacak savunma mevzilerine dönüştürmek üzere sadece kazma ve kürekle donanmış) sol kanadı peşlerinden gitti. Sağ kalan çok az askerin birkaç dakika sonra aynı yoldan sürünerek döndükleri görüldü.

Cesarettepe'nin aşağısındaki Korku Deresi'nin sol kolunda, "Ceset Sırtı" ile Bombasırtı'ndan ve Bombasırtı Mevkii'nden eşzamanlı üç şaşırtma saldırısına girilmişti. Cesarettepe'de olduğu gibi her üçü de direnişle karşılaştı; birçok askerin sağ kalması toprak siperi tırmanırken vurularak yaralı halde kendi siperine düşmesi sayesindeydi.

Sonuçta saldırıların bedeli sürülen toplam 1.250 askerin yüzde 50'sinden fazlasının kaybedilmesi oldu. Üstelik hiçbir sonuç alınmadı; Conkbayırı'ndan Düztepe'ye ilerlemesi öngörülen Yeni Zelanda birlikleri ilk hedef Şahin Sırtı'ndan hâlâ bir kilometreden fazla uzaktı.

Aslında Johnston kayıp Canterbury Taburu'nu sabah altı buçuğa kadar bekledikten sonra Otago Taburu'nu Şahin Sırtı'nın Ağıl'a bakan kuzey yamacındaki terk edilmiş Türk siperlerini ele geçirmekle görevlendirdi. Ayrıca Auckland ve Wellington taburlarına "Zirve" adı verilen kayalık bir tümseğe doğru ilerleme emrini verdi; 100 metre kadar ileride de "Doruk" adı verilen benzer bir yüzey şekli vardı. Daha ötede sola doğru yükselen Conkbayırı yer almaktaydı. Zirve'ye sabah yedi buçuk dolaylarında varan öncüler, Kannengiesser'in oraya yarım saat önce iki kurmay subayla geldiğinde tamamı uykuda küçük bir Türk müfrezesiyle karşılaştığı sırttan açılan ateş altında kaldılar. Onun komuta ettiği az sayıdaki tüfekli asker Yeni Zelanda birliklerinin ilerleyişini durdurmaya yetti.

Bizzat keşfe çıkan bir tabur komutanı takviye ve topçu desteği olmadan daha fazla ilerlemenin imkânsız olduğu kanaatiyle döndü; Johnston kurmay başkanınca da desteklenen bu görüşü benimsedi. Durumu rapor ettiği God-

14 Avustralya Resmi Tarihi'ne göre yedi dakikayı bulan bu süre, böyle şartlarda kesinlikle sonu gelmez gibi görünmüş olmalıdır; anlaşıldığı kadarıyla bazı Avustralyalı subaylar "bitişe ağır bir patlama sağlamak" üzere bombardımanın yeniden başlayacağını beklemiş ama hayal kırıklığına uğramıştı.

ley eldeki savaş gemilerinin katılacağı kısa süreli bir topçu bombardımanı için emir vereceğini bildirdi; gece on buçukta ateş kesildiğinde sırta doğru ilerleyişe geçilecekti. Johnston'ın hiç de iyimser olmamasına karşın sırtın kuzey yamaçlarında yolunu şaşırmış iki Gurka bölüğü beliriverdi; komutasına girmek isteyen bu bölükleri taarruzda Auckland Taburu'na yardımcı olmakla görevlendirdi.

Taaruzdan çok önce Kannengiesser'in ana kuvveti oraya varıp savunma mevzilerine geçmişti. Mecburen geniş alana yayılan topçu bombardımanının kesilmesiyle başlayan taarruz çok yoğun tüfek ve makineli tüfek ateşiyle karşılaştı; Doruk mevkisine bile çok az asker ulaştı ve harekât akşam karanlığına kadar durduruldu.

Daha kuzeyde Cox'un kolundaki askerlerin daha da zorlu bir yaklaşma yürüyüşünden sonra Kocaçimen Tepesi'ne ilerleyişi sürdürecektir durumda olmadığı apaçıktı ve daha sabah sekizde o gün daha fazla ilerlemekten vazgeçildi. Godley bunun yerine yedeklerinden bazılarını (Cayley'nin yeni gelmiş 39. Tugay'ı) Conkbayırı'nın kuzey yamacına ve Besimtepe'ye yönelik bir taarruz için ileri sürmeye karar verdi; 3 No'lu Üs'teki mevzilerinden Cox'un Ağıldere Vadisi'ndeki karargâhına doğru harekete geçmelerini bildirdi. Şahin Sırtı'ndaki Yeni Zelanda birlikleri oranın görüş alanı dışındaydı ve öğleye doğru on birde emri alan Cayley, Johnston'ın Conkbayırı doruğunun güneyinde sırta ulaşma çabalarının boşa çıktığından habersizdi. Bizzat yaptığı keşifte Yeni Zelanda birliklerinin kendi askerlerine yer bırakmayacak şekilde öylece durduğunu görünce şaşırdı; böylece Ağıldere yatağı boyunca ilerleme ve Conkbayırı'nı batıdan, Ağıl yoluyla almaya çalışma dışında bir seçeneği kalmadı. Gelgelelim tugayını bulmayı beklediği Cox'un karargâhına döndüğünde, bir yanlış anlama yüzünden dört taburun da güneydeki Çaylakdere'ye doğru yürütüldüğünü öğrendi. Peşlerinden ulaklar gönderdiyse de geri dönmeleri ikindiye buldu. (Hiç dönmeyen 7. Gloucestershire Taburu Yeni Zelanda birliklerine katıldı). Böylece Aspinall-Oglander'in kısa ve öz ifadesiyle, "7 Ağustos hiçbir şey yapılmadan geçti."

Yirmi dört saatin (ve baskın unsurunun) yitirilmesine karşın Godley hâlâ avantajlı bir konumda olduğu ve bunu bir zafere dönüşürebileceği inancındaydı. Ertesi gün yeniden hücumla geçilmesine ilişkin emirleri akşam altıda hazırlamaya koyuldu. Hedeflerde değişiklik yoktu. Gloucestershire Taburu'nun yanı sıra Yeni Zelanda kuvvetinden Maori birliğinin (iki bölük), Auckland Atlı Tüfek Alayı'nın ve 8. Galler Taburu'nun verileceği Johnston tekrar güneyden Conkbayırı'nı ele geçirmeye çalışacaktı. Cox ise 4. Avustralya Tugay'ının, Hint Tugay'ının ve 39. Tugay'ın başında Conkbayırı'na kuzey yamaçlarından yaklaşırken Besimtepe'yi ve Kocaçimen Tepesi'ni alacaktı. (Gloucestershire Taburu'nun yerini 6. Güney Lancashire Taburu alacaktı ve

38. Tugay'ın geri kalan kısmı 3 No'lu Üs'e hareket ederek kolun yedeğinde bekleyecekti.) Karşılarında 7.000 kişilik bir kuvvet olacaktı.

Cox 8 Ağustos'un ilk saatlerindeki yeni ilerleyişinde emrindeki 13 taburu dört kol halinde düzenledi. 4. Avustralya Tugayı'ndan ve 6. Kraliyet Lancashire Taburu'ndan oluşan en güçlü kolun komutasına Monash'ı getirerek Abdurrahman Bayırı yoluyla Kocaçimen Tepesi'ni alma talimatını verdi. Monash 14., 15. ve 16. taburları kullanırken, 13. Tabur'u ve Kraliyet Lancashire Taburu'nu destek güç olarak tutma yoluna gitti. Ancak ele geçirmesi öngörülen mevzinin en az 800 metre gerisindeki bir hattaydı; sabaha doğru üç olarak belirlenmiş olan başlangıcın yarım saat gecikmesi ve yola çıkıldığında şafağın sökmesi ilerleyişi daha da zorlaştırdı. En az dört makineli tüfeğin ateşi altında 14. ve 15. taburlar çok sayıda zayıat verdi. Destek için gelen 16. Tabur'un sağladığı koruma ateşiyle, sonunda her üç birlik başlangıç çizgisine çekilebildi.

Diğer kollara gelince, Conkbayırı'na ve Besimtepe'nin kuzey doruğuna yönelecek birlikler aslında bütünlük oluşturmayacak kadar dağınıktılar ve anlaşıldığı kadarıyla hedeflerine ilerlemek için bir girişimde bulunmadılar. Besimtepe'nin güney doruğunu almakla görevli kol biraz ilerleme sağladı; ancak dağ muharebesine daha alışkın 1/6. Gurka Alayı, (39. Tugay'a bağlı) diğer iki taburun çok ilerisine giderek kısa sürede koptu. Gurka komutanı Yarbay Allanson ilave birliklerin gelişini boşuna bekledikten sonra sabah sekiz dolaylarında hedefi sırf kendi taburuyla ele geçirmeye kalkıştı. Doruğun 100 metre aşağısında yoğun ateşle karşılaşınca takviyeleri aramak için bizzat geriye döndü. 7. Kuzey Staffordshire Taburu'nun bir bölümünü ve 6. Güney Lancashire Piyade Taburu'nun bazı askerlerini bulabildi. Büyüyen kuvvet 30 metre daha ilerledikten sonra çakılıp kaldı. Günün geri kalan kısmını bayırda geçirdi ve hava kararınca zirvenin 30 metre yakınına varıp mevzilendi.

Şahin Sırtı'nda önceki akşamın trajedisinden¹⁵ sonra, 8 Ağustos'taki gelişmeler, büyük bedelle olsa bile biraz daha olumluydu. Gloucestershire Taburu'nu sola, Wellington Taburu'nu merkeze ve Galler Taburu'nu sağa yerleştiren Johnston, Auckland Taburu'nu ve Maori bölüklerini destek için arkadan takip etmekle görevlendirdi ve Otago Taburu'nu Zirve mevkiisini tutmak için bıraktı. Doruk mevkiisini geçtikten sonra bayırın çok daralması nedeniyle kollar halinde ilerlemek zorunda kalan askerler sırta yaklaşırken

15 Johnston hava kararmadan hemen önce Canterbury ve Otago taburlarına Zirve'ye çıkma emrini verdi; Otago Taburu her seferinde birkaç kişilik gruplarla sağ salım vardı. Canterbury Taburu'nun komutanı ise açık bayırda yanaşık düzende bir ilerleyişi benimsedi. Yoğun tüfek ve makineli tüfek ateşiyle kısa sürede dağılan taburun birçok askeri öldü ya da yaralandı; geceleyin kamp kurulacak alana sadece 37 asker ulaştı.

yayıldılar. Saldırıya geçme zamanı sabaha doğru üç buçuk olarak belirlendi ve askerler harekete geçerken kendilerini önceki günün kırımını tekrar yaşamaya hazırladılar. Herkesi hayrete düşürecek şekilde, sırta varmak için son yamaç tırmanılırken tek bir kurşun sıkılmadı. Savunucular ortalıkta yoktu. Sahnenin tasviri için sözü Aspinall-Oglander'e bırakmak iyi olur:

Askerler çok moralliydi. Artan gün ışığı sağ tarafta, nihayet çevrilen Anzak Koyu'ndaki düşman hatlarının gerisinde uzanan patikaları ve yolları gösteriyordu. Tam karşıda seferin hedefi olan dar geçidin parıltılı suları görülüyordu. Zafer çok yakın gibiydi.

Oysa zafer kısa sürdü...

Aynı gün ışığı sağdaki Düztepe'yi ve soldaki Besimtepe'yi tutan Türklerin çok geçmeden onları görmelerini ve mevzilerine ateş yağdırmalarını sağladı. Her iki taraftan derinliğine ateş altında, kayalık zemini ancak biraz kazıyıp siper alınabilmesine karşın, o sabah bir şekilde atlatıldı. Türkler gün boyunca baskıyı sürdürdüler; hava kararmaya başlayınca Otago Taburu ve Wellington Atlı Tüfek Alayı'ndan iki tabur ilerleyerek mevziyi sağlamlaştırmaya yardımcı olabildiler.

O akşam Godley'nin hem zamanı hem de heyecanı hızla tükenmeye yüz tuttu; Johnston'ın komutasındaki kolun Conkbayırı'nda bir tutunma noktası elde ettiğinin bildirilmesiyle kısa süre kapıldığı iyimserlik, öbür yerlerde hiç ilerleme sağlanamadığını öğrenmesiyle dağılmıştı. O sırada Suvla'da kara-ya çıkan birliklerin Türkleri çatışmaya çekip Sarı Bayır'daki asker sayısını azaltarak olumlu bir katkıda bulunacağı umulmuştu; ama henüz böyle bir sonuç alınmış değildi. Gittikçe cılızlaşan kendi imkânlarına dayanmaktan başka seçeneği kalmayan Godley her ne pahasına olursa olsun mevzileri savunma ve şafakta yeni bir saldırıya geçme emrini verdi. Elindeki son yedekleri Conkbayırı'nda ve Besimtepe'de hâkim bir mevzi edinmek için nihai bir çaba olacağı neredeyse kesin harekâta sürerken, Kocaçimen Tepesi'ni ele geçirmeye dönük girişimden en azından o an için vazgeçti.

Yeni Ordu'ya bağlı beş taburdan oluşan bu yedekler Tuğgeneral Baldwin'in komutasındaydı. Ona verilen görev Conkbayırı'nın kuzey yamacına ilerlemek, doruğu almak, ardından Besimtepe'de Cox'un komuta ettiği 39. Tugay'ın ve Hint Tugayı'nın ilerleyişine destek vermeye hazır olmaktı. Bu arada Johnston da Conkbayırı'nın güney yamacına ilerledikten sonra hattını güney yönünde Düztepe'ye doğru uzatacak. Mevcut bütün gemiler ve toplar sabaha doğru dört buçukta başlayıp kırk beş dakika sürmesi öngörülen bir ön bombardımana katılacaktı. Arazi yapısını hiç bilmeyen Baldwin izleyeceği güzergâh için başkalarının görüşüne bağlıydı. Godley ona Şahin Sırtı yoluyla Zirve ve Doruk mevkilerine ilerledikten sonra sola

sapmasını tavsiye etti; farklı görüşte olan Johnston ise Çaylakdere boyunca ilerlemesini, Cheshire Sırtı'nı aşarak Ağıldere Vadisi'ne girmesini ve ardından Ağıl yoluyla hedefe yaklaşmasını önerdi. Baldwin konunun karara bağlanacağı toplantıya Godley'nin gelememesi üzerine Johnston'ın tavsiyesini benimsedi.

Çaylakdere'ye giden yolun yarısında toplanan Baldwin'in kolu 8 Ağustos'ta karanlık çökerken Cheshire Sırtı'na tırmanmak üzere harekete geçti. Karşıdan gelen yaralı asker yığınları yüzünden ilerleyiş aksayınca kolun bütünlüğü çok geçmeden büyük ölçüde bozuldu. Daha beteri ise sıradaydı. Johnston'ın Yeni Zelandalı askerlerinden seçerek vermiş olduğu rehberler gece yarısı yolu şaşırdı; bir çıkmaza girdiği anlaşıncaya geri dönüp tekrar denemekten başka seçenek kalmadı. Şafakta Ağıldere'de birkaç kilometrelik bir kol halinde dizili ve birçoğu haftalar boyu aylaklığı izleyen yorucu yürüyüşle bitkin askerler Conkbayırı'na taarruzun başlangıç çizgisine bir hayli uzakta ve toplu girişilecek bu hamleye zamanında yetişme umudu yoktu. Baldwin'in kolu Ağıl'ın bulunduğu küçük plato boyunca ilerlemeye başladığında saat altıyı geçmişti ve o sırada Türkler korunaklı konumdaydı. İlerlemenin imkânsız olduğunu gören Baldwin askerlerine geri çekilip siper kazmalarını emretti.

Sonuçta Cox'un ve Johnston'ın birliklerinden çoğuna Baldwin'in gelişine kadar harekete geçmeme talimatı verildiğinden, bombardımanın kesilmesini izleyen can alıcı sürede sadece Allanson'ın Staffordshire, Lancashire ve Gurka alaylarından oluşan karma kuvvetinin geceyi Türk hattının 30 metre yakınında geçirdiği sol uçta bir hareketlenme görüldü. Tasarlanan saldırının bildirilmesine karşın Allanson'a daha kapsamlı bir talimat verilmemişti. Vakti gelen saldırı için uygun anı elden kaçırma tehlikesini görünce, yine kendi başına davranmaya karar vererek askerlerine ilerleme emrini verdi. Hamle zamanını kusursuzca belirledi. Sırta ulaşan askerler, sığınaklarından çıkmaya başlamış savunucuları göğüs göğüse çarpışmayla gerileterek kırılan bir tutunma noktası elde ettiler. Çok geçmeden ortalarına düşen bir top mermisi sağanağıyla felakete uğradılar¹⁶ ve geceleyin barındıkları mevzilere dönmek zorunda kaldılar. Onları sökmeye dönük tek tük girişimleri savuşturup bütün gün orada dururken, sırtı almaya dönük başka bir girişimde bulunmak üzere sağdan verilecek desteği beklediler. Bu destek gelmeyince ertesi sabah çekildiler.

Sol kanatta Monash'ın kolu geceyi Damakçılık Bayırı'nda geçirmişti. Bursası (Baldwin'in koluna katılması için geri çekilen) 5. Wiltshire Taburuyla birlikte sol örtme kuvvetini oluşturan 4. Güney Galler Sınır Taburu'nun

16 Her ne kadar bütün ilgili taraflarca yadsınsa da bu ateş ilk andan itibaren öylesine isabetliydi ki, önceden hedefe yöneltilmiş İngiliz bataryalarının eseri olduğu neredeyse kesindir.

7 Ağustos'un ilk saatlerinden beri mevzilendiği yerin doğusuna çok uzak değildi. Liman von Sanders varlığı gözden kaçmayan Sınır Taburu'nun Küçükkemikli Burnu'nun güneyinde karaya çıkan ve muhtemelen Kocaçimen Tepesi'ne ilerlemekle görevli kuvvetin öncü kolu olduğu izlenimine varmıştı. Buna (ve yeni karaya çıkmış birliklerin Azmak Dere/Anafarta Geçidi kesimine ilerleme yönündeki bir girişimine) karşı koyacak tedbirler olarak Bolayır'dan yedekteki 7. ve 12. tümenleri getirtmişti.¹⁷ 12. Tümen vadinin kuzey kenarı, 7. Tümen ise güney kenarı boyunca ilerleyecekti. Bu yol Monash'ın koluyla ve Güney Galler Sınır Taburu'yla kafa kafaya gelmelerine yol açtı. Çatışma 9 Ağustos şafağından kısa bir süre sonra başladığında, Türk 7. Tümeni dört taburun önde olduğu, iki taburun destek verdiği bir düzenle Damakçılık Bayırı'na yöneldi. Arka taraftaki Abdurrahman Bayırı'nda bulunan Türk savunma mevzileri işbirliğine girdi ve Avustralya birlikleri yaklaşık bir kilometrelik menzilden açılan derinliğine makineli tüfek ateşiyle ağır ziyata uğradı. Ancak ana gövdenin direnişiyle Türk saldırısı püskürtüldü ve o akşamki ikinci bir girişim boşa çıkarıldı.

Birdwood ve Godley 9 Ağustos sabahı yedi sularında Sarı Bayır Sırtı'nı alma girişiminin oldukça sıkıntılı bir başarısızlığa uğradığını açıkça gördüler. Tek umut ışığı Allanson'ın Besimtepe'de (destek gönderilememesi nedeniyle bir süre sonra bırakmasının bildirileceği) kazanımlarını koruma yönündeki amansız uğraşı ve Johnston'ın Conkbayırı'nın aşağısındaki sırtta kalışıydı.

Birdwood'un genel planı daha sonraları stratejik açıdan aşırı iddialı olduğu gerekçesiyle eleştirilecekti. Harekâtını ilk baştaki hedefi Conkbayırıyla kısıtlı tutarak Besimtepe'yi ve Kocaçimen Tepesi'ni kapsayacak şekilde genişletmemiş olması halinde planın işleme şansı çok, hem de çok daha yüksekti. Plana kuzeydeki daha yüksek zirveyi katmanın öyle büyük bir avantaj getirmemiş olacağı yönündeki eleştirinin çürütülmesi zordur. Öte yandan Birdwood'un taarruzu Cesarettepe üzerinde sürdürme kararı o şartlarda doğruydur. Bütün bir tugayın Türklere yukarıdan çullanmaya ve böyle bir şaşırtmayla hedefi ele geçirmede eşit bir şans tanımaya hazır olmadığını bilmesi önceden mümkün değildi. Bununla birlikte, özellikle Cesarettepe'deki olaylar Avustralyalı komutan üzerinde uzun süreli bir etki bırakacak ve ölüm saçan ateşin üzerine gönüllü (bazılarına göre fazla hesapsızca) gitmeye önceki yatkınlığını azaltacaktı.

17 İki tümen Bolayır'dan 30 kilometre boyunca aralıksız yürüdü; dolayısıyla (8 Ağustos'ta öğleden sonra) dosdoğru muharebeye giremeyecek durumda vardı. Kolordu komutanı (Mustafa) Fevzi Paşa tümen komutanlarının ertesi sabaha kadar dinlenme isteğine boyun eğdi. Sanders bunu öğrenince Fevzi Paşa'yı görevden aldı ve kolordunun komutasını nisan çıkarmalarını izleyen günlerde Anzak ilerleyişini sınırlı kuvvetlerle durdurma çabalarıyla öne çıkmış olan Mustafa Kemal'e verdi.

Çanakkale Boğazı/Gelibolu harekâtının kestirilemeyecek birçok yönünden biri eksik temel bileşenin varlığı, yani Suvla Koyu'nda karaya çıkan büyük kuvvetten destek alınması halinde Sarı Bayır taarruzunun nasıl gelişmiş olabileceğidir. Bu kuvvet elbette Türk takviyelerinin kaydırılmasını sağladı ama Sarı Bayır'daki durumu somut olarak etkilemedi. Daha önemli bir husus böyle bir arazi yapısında sırtı almaya çalışan askerlerin fiziksel durumuydu.¹⁸ Her halükârda, Suvla çıkarmalarının ve sonraki harekâtların büyük ölçüde sevk ve idareden sorumlu kişilerin beceriksizliği yüzünden bir maskaralığın ötesine pek geçmediği göz önünde tutulunca, kurgusal bir yorum iki misli boşuna olur.

Kısaca özetlemek gerekirse taslak plan basitti. Karanlıktan yararlanarak karaya çıkarılan üstün bir kuvvet sadece birkaç dağınık yerde bulunan nispeten az sayıdaki düşmanı gafil avlayıp hızlı bir öldürücü darbe indirmede kullanılacak, ardından çevredeki yüksek alan ele geçirilecek ve Sarı Bayır Sırtı'nın doruklarına yönelik eşzamanlı yarma girişimine destek için sağ kanada yüklenilecekti. Çatışmalı iki çıkarmanın tecrübesine sahip Hamilton sınırlı bir topçu birliğinin¹⁹ eşlik edeceği bütün bir tümeni, ardından iki tugayı ve çok önemli obüsler ile 60 librelik toplar dahil daha büyükçe bir topçu birliğini altı saatte kıyıya çıkarabileceği kanısındaydı. Ne yazık ki son derece girgin olması gereken bu harekâtın ürkek ve gevşek sayılabilecek bir yaklaşımla yürütülmesi feci sonuçlar doğurdu.

Öbür yönler bir yana bırakılırsa, işgal filosunun düzenlenmesi açısından İlyas Burnu'nda ve Anzak Koyu'nda alınan dersler iyi özümsemişti. Aynntılara daha çok özen gösterildi; mazotlu motorla çalışan ve hafif silah ateşini durdurabilecek güçte zırhlı kalkanlarla donatılmış özel çıkarma tekneleri nihayet getirildi.²⁰ Siyaha boyandıkları ve pruva rampalarının indirildiği kolları antenlere benzetildiği için "böcek" olarak adlandırılan bu teknelerin her biri yaklaşık 500 askeri taşıyabilecek kapasitedeydi. Mevcut on bir tekne her seferinde bir tugayı rahatça alabilirdi. Bu yine de birinci dalgada Suvla'ya çıkarılacak askerlerin hepsini taşımaya yetmeyecekti; ama çıkarma direnişle karşılaştığında onlara en azından bir çarpışma şansı verecekti. Prosedürdeki diğer dikkate değer farklılıklar ikinci dalgada önemli sayıda atın ve katırın

18 Yeni gelen birlikler fiilen dağ savaşına dönüşen çatışmanın zorluklarına tamamen hazırlıksızken, üç ay aşkın süreden beri Anzak Cephesi'nde olan askerler çarpışmalarla ve salgın hastalıklarla yıpranmış durumdaydı.

19 10 librelik sekiz dağ topu ve 18 librelik dört toptan oluşan bir batarya.

20 Bu çıkarma tekneleri Balık bölgesine ya da Kuzey Denizi'ndeki Alman adalarına yönelik bir amfibi harekâtı için inşa edilmişti. Bazıları aslında daha martta kullanılabilir durumdaydı ama Deniz Bakanlığı bunu Hamilton'dan gizlemişti. Hamilton'ın bir kurmay subayından varlıklarını öğrendiği teknelerin bazılarını nisan çıkarmalarında kullanma isteği geri çevrildi. İstek yerine getirilmiş olsa, W ve V kumsallarında kaç canın kurtulmuş olacağı tahmin edilebilir.

karaya çıkarılacak olması ve 1. Avustralya Köprü Takımı'nın 7 Ağustos sabahı kıyıya varışıyla birlikte Suvla Koyu'nda geçici bir limanın inşasına neredeyse hemen başlanacak olmasıydı.

6 Ağustos akşamı dokuz buçuktan hemen sonra, her biri yanında bir "böcek" ve arkada bir karakol teknesi çeken on destroyer çıkarma kumsallarına doğru süzüldü ve 500 metre açıktaki demirlerken olabildiğince az gürültü çıkardı. Toplam 10.000'i aşkın askerin 3.000'i Suvla Koyu'ndaki A Kumsalı'na, geri kalanı Küçükkemikli Burnu'nun güneyindeki B Kumsalı'na yöneldi. İkincisinde, salapuryaların taşıdığı dört tabur tek tük tüfek ateşleri dışında gerçek bir direnişle karşılaşmaksızın otuz dakikada kıyıya vardı. Sağda 33. Tugay'a (Tuğgeneral Maxwell) bağlı 7. Güney Staffordshire Taburu ve 9. Sherwood Ormanı Taburu hemen ileriye doğru yayıldı ve siper kazmaya başlayarak deniz sahilinden tuz gölü kıyısına kadar uzanan bir savunma hattı oluşturdu. Solda ise 32. Tugay'a (Tuğgeneral Haggard) bağlı iki tabur, denizi göle kuzey ucunda bağlayan Kanal'a kadar olan yöreyi temizlemeye koyuldu, ardından oranın kuzeyinde karaya çıkacak 34. Tugay'la irtibat kurdu. Tümenin geri kalan kısmı gibi daha önce hiç çatışmaya girmemiş olan 6. Yorkshire Taburu Lala Baba'yı biraz kayıpla ele geçirdi ama yola devam etmek yerine savunma mevzilerine geçti; 9. Batı Yorkshire Taburu ve daha sonra tugayın geri kalan kısmı aynı yola gitti.

Bu arada Sitwell'in 34. Tugay'ı kendi hatasından kaynaklanmayan bir sıkıntıya girmişti. Askerleri taşıyan üç destroyer Suvla Koyu'nun yaklaşık 500 metre açığında borda hattında demirlediğinde, öngörülen çıkarma yerinin 1.000 metre kadar güneyindeydi; ilk iki taburu taşıyan çıkarma tekneleri dosdoğru Kanal'ın epey kuzeyine yönelmek yerine bir resifle karşılaştılar. Sadece biri kumsala ulaşabildi; kayalıklara ve sığıllıklara oturan öbürleri ya askerleri göğüs hizasındaki sulara boşalttılar ya daha küçük teknelerin yardıma gelmesini beklediler. Son askerlerin karaya çıkışı gece yarısından epey sonrasını buldu. Yolunu şaşırان 9. Lancashire Piyade Taburu'nun Softa Tepe'yi bulamaması, nakliye teknelerinin şafaktan sonra Suvla Koyu'na girdiği sırada buranın hâlâ Türklerin elinde olmasına yol açtı. 11. Manchester Taburu ise önceki talimat uyarınca geceleyin Suvla Burnu'na yönelirken, yanlışlıkla Kireçtepe Sırt'ını izledi; üç kilometre yol aldıktan sonra mevzilendiğinde, düzenli bir düşman birliğiyle temasa hâlâ girmemişti. İkinci dalga (isabetli top ateşine maruz kaldığı için B Kumsalı'na yönlendirilen Dorsetshire Alayı'nın iki bölümü dışında) küçük gruplar halinde kıyıya vardı; son kafilesi sabah beşte karaya çıkan birlikler, başlarındaki tuğbayın tam bir üşengeçlikle kaçamak bir tutum takınması yüzünden kumsalda veya yakınında kaldılar.

Hammersley B Kumsalı'na gece yarısı bire çeyrek kala vardı ve karargâhını orada kurdu. Daha sonra Lala Baba mevzisinin 500 metre yakınına taşındı ama 32. Tugay'ın Lala Baba'nın ötesine geçmediğini ve 34. Tugay'ın henüz Softa Tepe'ye varmadığını ancak beşe yirmi kala öğrendi. Haggard'a askerlerini ileri sürerek Sitwell'e yardımcı olma emrini verdi; saat altı dolaylarında 34. Tugay'ın Kanal yakınındaki karargâhına vardığında yüzlerce askerin ne yapacağını bilemez durumda dolanıp durduğu bir kargaşayla karşılaştı. Ancak bazı iyi haberler de vardı: Nihayet bulunan ve küçük bir kuvvetle tutulduğu görülen Softa Tepe iki buçuk taburun yakınsak saldırısıyla kısa sürede düşmüştü.

Hammersley asgari düzeyde bilgi olsa bile, gece yarısından beri Suvla Koyu içinde demirli *Jonquil* korvetindeki yüzer karargâhında bulunan kolordu komutanına kıyasla durumdan çok daha haberdardı. Donanma muhabercilerinin ancak sabahleyin karaya çıkması nedeniyle sahille irtibatı olmayan Stopford, harekâtın nasıl ilerlediğini öğrenmek üzere hiç ulak göndermedi. Ashında donanmanın komutanı Tümamiral Christian'la birlikte her şeyin plana göre yürüdüğünü ve çok az silah sesinin duyulmasından dolayı çıkarmanın büyük bir direnişle karşılaşmadığını varsayarak istirahat çekilmişlerdi. Çıkarma teknelerinin denizdeki hareketlerinden sorumlu olan ve hem B Kumsalı'na hem Suvla Koyu'na bizzat çıkarak ikincisindeki kargaşa halini gören Albay Unwin'in saat dörtte gemiye dönüp verdiği rapor üzerine uyandırıldılar.

Onun gelişi tam zamanındaydı çünkü o sırada 10. Tümen'e bağlı altı tabur (31. Tugay'ın yanı sıra 30. Tugay'a bağlı Kraliyet Dublin Piyade Alayı'nın iki taburu) koya yaklaşmaktaydı ve A Kumsalı'na çıkmak üzereydi. Unwin'in raporu ışığında, Stopford taburların Küçükkemikli Burnu'nun daha aşağısındaki C Kumsalı'na çıkarılması²¹ emrini verdi ve başlarındaki Tuğgeneral Hill'e kendi tümen komutanı Korgeneral Mahon'ın 30. Tugay'ın geri kalan kısmıyla birlikte Mondros'tan gelişine kadar Hammersley'nin komutasına girmesini bildirdi. Hammersley'yi bulamaması halinde Softa Tepe yoluyla Kireçtepe Sırtı'na ilerleyecekti. Hill'in askerlerini indirmeye hazırlandığı sırada, de Roebeck'in kurmay başkanı Tuğamiral Keyes, Suvla Burnu'nun güneyinde güvenli bir çıkarma yerinin bulunduğu haberini getirdi. Ama Stopford daha önce Hill'e verdiği talimatı değiştirmeye yanaşmadı. Hill'in C Kumsalı'na yöneldiği sırada gelen Mahon'a ise diğer iki taburu kuzeydeki bu yeni yere ya da A Kumsalı'na çıkarma, ardından Hill'in C Kumsalı'ndan yedi kilometre yürüyerek ona katılacağı şekilde Kireçtepe boyunca ilerleme emrini verdi.

21 Nitekim son tabur kumsala yaklaşırken, çıkarma teknesinin isabetli top ateşine maruz kalması üzerine A Kumsalı'na yönlendirildi.

Hill'in taburlarının sabah sekiz sularında kıyıya çıkmaya başladığı sırada Maxwell'in bir tabur komutanından devriyelerin Pınar Tepe'de Türk askerleriyle karşılaştığını öğrenen Hammersley, belki de bu sayede kendine gelerek aldığı talimatın ilk baştaki vurgusunu hatırlamasını sağladı. Pınar Tepe'ye ve İsmailoğlu Tepesi'ne yönelik saldırı için bir dizi çelişkili talimat vermeye başlaması, "emir değişiklikleri kargaşası"nın klasik bir örneğine yol açtı. Kafası iyice karışan Sitwell onun ilk emrindeki öncelikleri ve kıybaşını koruma gereğinin ağır basmasını gerekçe göstererek hiçbir şey yapmama yoluna gitti. Yeni talimatların özünü anlamak için ellerinden geleni yapan Hill ve Haggard ise bağdaştırılmalarının imkânsız olduğunu hemen kavradılar. Ne yazık ki Hammersley'nın Sitwell'i harekâtın komutanı olarak atamış olması, Haggard ile Hill'in elini kolunu fiilen bağladı. Emirlerden iki hedefe eşzamanlı saldırılacağı yorumunu çıkaran ve eldeki imkânların bu görevi yerine getirmeye yetmediği kanısına varan Hill, hatırı sayılır yeni bir gecikme pahasına bile olsa, tümen karargâhına dönüp konuyu açıklığa kavuşturmaya çalışmaktan başka bir çare bulamadı. Öğle sularında oraya vardığında, yorumunu doğru bulan bir kurmay subay harekâtı izlemek için Lala Baba'ya çıkmış Hammersley'le görüşmesini önerdi. Hammersley konuyu açıklamak üzere kurmay başkanını (Yarbay Malcolm) Sitwell'in karargâhına gönderdiğini belirtti ve ilerleyişin hemen başlayacak olması nedeniyle birliklerinin başına dönmesini istedi.

Sitwell'in karargâhına ulaşan Malcolm'ın karşılaştığı "berbat durum", birkaç dakika sonra Haggard'ın top ateşiyle yaralanmasıyla daha da kötüleşti. Sitwell önceliğinin kıybaşını korumak olduğunu ve orada toplanmış (ve belki binleri bulan) askerlerinden hiçbirini taarruz harekâtına veremeyeceğini belirtti. Malcolm'ın onunla bir süre tartışması inadını kırmaya yetmedi.

Karargâhını Kanal yakınında kuran Hill, Hammersley'nin en son emrine uygun olarak Pınar ve Mestan tepelerine ilerlemek üzere üç taburunu tuz gölünün o köşesinden kuzeydoğuya doğru sıralanacak şekilde konuşlandırdı. En soldaki 5. Kraliyet İrlanda Piyade Taburu Küçükanafta'nın batısına düşen Baka Baba'daki Türk mevzilerinden açılan top ateşiyle taciz edilirken, o kanadı koruyacak 32. Tugay'a bağlı birliklerden eser yoktu. Hill'in bir kez daha destek için görüşmeye gittiği Sitwell iki tabur göndereceğini söylediye de bunların sevkinde pek acele edilmeyeceği açıktı. Sitwell'in bu durumu öğleden sonra üçte bildirdiği Hammersley yeniden fikrini değiştirdi ve başka bir icra emri çıkardı. Mevcut ilerleyiş durdurulacak ve akşamüstü beş buçukta yeniden başlatılacaktı; bu sefer hedef sadece Pınar ve Mestan tepeleri olacaktı. 31. Tugay'a bağlı üç tabur taarruza girerken ve 33. Tugay'a bağlı iki tabur onların sağında hedefe sokulurken, ilerleyiş (her ne anlama geliyorsa) "32. ve 34. tugayların ağır zayıata uğramamış bütün birlikleri" tarafından

desteklenecekti. Topçu desteği mevcut bütün gemilerin yanı sıra, Lala Baba'da karaya çıkan (ve ikisi dağ toplarından, biri 18 librelik toplardan oluşan) üç batarya tarafından sağlanacaktı. Sitwell genel komutayı üstlenirken, 31., 32. ve 33. tugayların komutanları ona bağlı olacaktı.

Yeni emir ilgili taraflara üçü on gece ulaştı. Hill ve Sitwell sürmekte olan ilerleyişi durdurmak için artık çok geç olduğunda hemfikir kaldılar. Zaten direnişle çıkmaza girmiş olan harekât 33. Tugay'a bağlı iki taburun tuz gölünü aşıp cephe hattına katıldığı akşamüstü beş civarında yeniden başladı. Önce dağılır gibi olan saldırı yeniden toparlandı ve güneş İmroz'un ötesinde batarken gemilerin ateşi kesmesine karşın sahildeki bataryalar ateşi sürdürdü. Bu şarapnel şemsiyesi altında 31. Tugay'a bağlı İrlanda taburları solda, 6. Lincolnshire Taburu ile 6. Sınır Taburu sağda olmak üzere taarruz birlikleri Pınar ve Mestan tepelerinin yamaçlarına tırmanmaya başladı. Hedefler tam karanlık çökerken ele geçirildi; Türk askerlerinin çoğu çekildiyse de inatçı bir artçı direnişi sonuna kadar sürdü. Taarruza katılan beş taburun iç içe geçmesiyle durum karıştı; dolayısıyla geri çekilen düşmanı izleme girişiminde bulunulmadığı gibi, konumunu belirlemeye dönük devriyeler de çıkarılmadı. Üst makamlara sunulan raporlar da gevşekti. Hammersley, Pınar Tepe'nin düştüğünü ancak 8 Ağustos'ta Hill'in karargâhını oraya taşıdığı gece yarısı birde, Mestan Tepe'nin ele geçirildiğini ise sabah sekizde öğrendi.

Solda Suvla Koyu'ndaki ilerleyiş daha hızlı değildi. A Kumsalı'na niha yet çıkan 10. Tümen'e bağlı üç taburun kıyıya tamamen yerleşmesi, çoğu durumda oldukça kıdemli subayların inisiyatif kullanmaya yanaşmamaları yüzünden ikindiye buldu. Daha sonra Kireçtepe Sırtı boyunca ilerleyen taburlar sabah erkenden oraya mevzilenmiş 11. Manchester Taburu'na ulaştılar. Sitwell'in karargâhı yakınında hâlâ atıl bekleyen oldukça büyük asker yığınının katılmak üzere yedeğe çekilen Manchester Taburu'ndan mevzileri devraldıklarında belirli bir hedef gösterilmediği için sırtın sol ve sağ çaprazına yayıldılar. Yaklaşık 700 metre ötede ancak dörtte bir oranında askerin tuttuğu Türk hattına yüklenmek için bir girişimde bulunmadılar.

Birinci günün sonuna varıldığında Suvla Koyu'na yönelik İngiliz işgalinin bir tür hercümerce dönüştüğü pekâlâ söylenebilirdi. 10. ve 11. tümenler belki 1.500 Türk askeri karşısında, hemen hepsi iyi nişan alınarak açılmış uzun menzilli tüfek ateşiyle bu sayıdan daha fazla kayıp vermiş ve Tekketepe Sırtı'nı, Anafarta Bayırı'nı ve tanık tepelerini (*outliers*) ele geçirip Suvla Ovası'nı güvence alma hedefine utanç verici biçimde ulaşamamıştı.

Karaya hayvan, top ve başta su olmak üzere erzak çıkarma işi daha verimli yürütülmüş değildi. 7 Ağustos'un erken saatlerinde çıkarılan iki dağ topu bataryasını ve bir 18 librelik top bataryasını başka bir top izlemedi; oysa o akşama kadar kıyıya toplam 56 topun ve obüsün ulaşacağı sözü verilmişti.

Gemilerdeki bin kadar katırın ancak 50'si karaya çıkarılabildi. Kullanılabilir çok az kuyu bulundu ve gereğince dağıtılsa bile (salapuryalarda) bolca su stokunun bulunduğu B ve C kumsalları dışında, içme suyu stoku her yerde öğleye varmadan tükenmeye yüz tuttu.

Stopford'un 8 Ağustos sabahı her iki tümen komutanından aldığı raporlar cephelerin sakin olduğu yönündeydi. Mahon'un dayanağı Kireçtepe'deki Tuğgeneral Nicol'dan farklı bir bilginin gelmemiş olmasıydı. Hammersley'yi yönlendiren ise gerek Hill'in gerek Sitwell'in askerler dinlendirilmeden daha fazlasının başarılamayacağını bildirmesi idi. Bunun üzerine Sitwell'den bazı askerlerini Nicol'un mevzisinden Mestan Tepe'ye kadar bir hattı tutmak ve daha öteye geçmemek üzere kumsaldan iç kesime göndermesini istedi.²² Anlaşıldığı kadarıyla Stopford'un en büyük kaygısı karaya erzak ve levazım çıkarılmasını sağlamaktı. Tekketepe Sırtı'nın zirveye kadar olan kesimini ve bütün Suvla Ovasını içine alarak Birdwood'un sol ucuyla bağlantıya girecek bir savunma halkasını oluşturmak için muhtemelen en fazla on iki saatlik ve kesinlikle yirmi dört saatten az bir süresinin kaldığını gayet iyi bilmesine karşın yeni bir ilerleme emri vermeye niyeti yoktu.

Türk kaynaklarının savaş sonrasındaki anlatımları o aşamada savunma hatlarının ne kadar az bir güçle tutulduğunu ortaya koyar. Kireçtepe'yi üç jandarma bölüğü tutarken, Tekketepe Sırtı'nın Baka Baba'nın güneyine düşen kesiminde hiç birlik yoktu ve Baka Baba ile İsmailoğlu Tepesi arasında 1.100 dolayında askerin²³ yanı sıra beş dağ topu vardı.²⁴ Bolayır'dan öncü birlik olarak gönderilen üç tabur yoldaydı. Küçükanaftaya kısa bir süre önce bir makineli tüfek müfrezesi ile dört top varmıştı. Atılğan bir devriye bile bu eksiklikleri açığa çıkarabilir ve genel bir ilerleme Türk savunma hatlarını rahatça aşip hedefine ulaşabilirdi. Stopford öğleye doğru on birden sonra karargâhtan hava keşfinde Tekketepe'nin doğusunda Türk birliklerinin saptanamadığına dair bir rapor alınca, sonunda ileriye yönelme emrini verdi. Ama "sıkı savunulan sağlam bir mevziye saldırmanızı yeterli topçu desteğinin yokluğundan dolayı istemediğim için [...] düşmanın az kuvvetle tuttuğu bir alanla karşılaşma şartıyla" diye ekledi. Buna hemen sarılan her iki tümen komutanı, büyük ölçüde var olmayan sistematik savunma mevzilerini hayal ederek herhangi bir ilerlemeden kaçındı.

22 Sitwell emri çok lafzı yaklaşımla yorumlayarak bu görev için seçtiği 32. Tugay'a komuta eden Minogue'a, askerlerin çarpışmaktan kaçınarak bir savunma hattı oluşturmakla yetinmesini bildirdi.

23 Karışık bir yapısı olan bu birliklerde 31. Alay'a bağlı 1. Tabur'un 450 piyadesi, 300 jandarma, 200 yaya süvari ve bir öncü bölük vardı.

24 Daha önce batı yamacına yerleştirilen ve kumsal ile demirleme yerini bombardımana tutan bu toplar, düşmanın eline geçebilecekleri korkusuyla zirvenin arka tarafına taşınmıştı.

Stopford öğle sularında karargâha gönderdiği sonraki raporunda şunu belirtti: “Dünkü şiddetli çarpışma ve topları karaya çıkarmadaki kaçınılmaz gecikme, beni birliklerden sıkı savunulan sağlam bir mevziye saldırmalarını istemenin sakıncalı olacağı düşüncesine yöneliyor.” Hamilton mesajı bir saat sonra alınca, her şeyin belki de pek yolunda gitmediği yönünde bir kuşkuya nihayet kapıldı. Suvla'ya gidip durumu bizzat görmeye karar verdi; de Roebeck'in tam da böyle ihtimaller için emrine vermiş olduğu destroyer-in hazırlanmasını istedi. Ancak (anlaşılmaz bir şekilde kazanı söndürülen makineyi ısıtmanın altı ila yedi saati alacağı gerekçesiyle) kullanılamaz halde olduğu ve onu İmroz'dan taşıyacak başka bir geminin ancak akşam hazır olacağı bildirildi.

Hamilton sahadaki durumu kurmay heyetindeki Yarbay Aspinall-Oglander'den öğrenebilecek durumdaydı. Aspinall-Oglander öğleden kısa bir süre önce, sekreteri olduğu İmparatorluk Savunma Komitesi'ne rapor vermek üzere Londra'dan gönderilen Yarbay Maurice Hankey²⁵ eşliğinde Suvla'ya vardı. İkili ilk başta gelişmelerin tam plana göre ilerlediği izlenimini edindi: Ortalık sakindi, askerler dinlenmekteydi ve bir muharebe cephesinin gerisinde beklenebilecek telaşlı faaliyetten hiç eser yoktu. Gözlerinin açılması uzun sürmedi. Hankey'nin konu üzerine 12 Ağustos'ta İngiltere başbakanına yazdığı bir mektuptaki ifadelerini aktarmak herhalde en iyisi olur:

Bizi huzurlu bir sahne karşıladı. Top mermisi pek yok. Türkler yok. Çok seyrek tüfek atışları. Sahilin her tarafında yüzen gruplar. Büyük bir çıkarmanın beklenen telaşı hiç yok. Kimse hızlı bir taarruzun yoğun baskısının ya da sonraki birkaç saate bağlı çok mühim hususların farkında değilmiş gibiydi. [...] Sorumsuz [metinde böyle] bir eleştirmen gibi sert olmak istemem ama dehşete kapıldığımı itiraf etmeliyim; bana eşlik eden planlama subayı [Aspinall-Oglander] için de aynı şey geçerliydi. Onun açısından nazik bir durum söz konusuydu. Başkomutana mesajını kolordu komutanı aracılığıyla göndermeye mecburdu ve yeterli bir mesaj iletmesi zordu. Bu güçlüğü Koramiral [de Roebeck] aracılığıyla mesaj göndererek çözdü...

En azından bulgularını Hamilton'a bildirmesini gerektirecek bir idari sorumluluk taşıyan Aspinall-Oglander bütün kolorduyu sarmış gibi görünen uyuşukluğun gerçek boyutunu kavrayınca bu konuda bir şeyler yapmaya koyuldu. İlk durağı 11. Tümen karargâhında, Hammersley askerlerinin bitkin olduğunu ve ağır zayıyata uğradığını, ilerleme yönünde bir emir almadığını belirtti. (Haliyle durum öyle değildi; emri bu şekilde yorumlamayı tercih etmişti.) Tümen komutanı ertesi sabah, askerleri dinlendiğinde ve toplar karaya çıkarıldığında yeniden ilerlemeyi ummaktaydı.

25 Hankey düşük rütbesine rağmen 1912'de üstlendiği görevden dolayı çok güçlü bir konumdaydı; 26 yıl süren bu görevinin (1916'dan sonraki) 22 yıllık kısmını kabine sekreterliğiyle birlikte yürüttü.

Sonraki durak *Jonquil*'de Stopford kendinden emin havadaydı. "Bak, Aspinall," diye karşıladi konuğunu, "askerler harika iş çıkardı ve yaptıkları şey olağanüstü."

"Ama tepelere ulaşamadılar efendim" diye itiraz etti Aspinall-Oglander.

"Doğru" dedi Stopford, "ama kıyılar!"

Aspinall-Oglander isteksiz olduğu besbelli bir korgeneralı harekete geçmesi için sıkıştırma gereğini duyan bir yarbay olarak nazik konumdaydı. Yüksek alanın henüz alınmamış olmasının Hamilton'da hayal kırıklığı yaratacağını ima ederek Türk takviyeleri gelmeden hemen ilerleme emrini vermesi için yalvardı. Stopford durumun aciliyetini, kaybedilecek zaman bulunmadığını tamamen anladığı ama askerler dinlenmeden ve kıyıya daha fazla topla getirilmeden harekete geçmenin düpedüz imkânsız olduğu karşılığını verdi. Ertesi sabah yeni bir ilerleme emri verecekti.

Aspinall-Oglander bir bahane bulup ayrıldıktan sonra, de Roebeck'e ve bir telsiz vericisine ulaşmaya çalıştı. "Az önce bulunduğum kıyıda her şeyi sakın buldum" diye ilettiler Hamilton'a. "Tüfek ateşi, top ateşi ve görünüşte Türkler yok. IX. Kolordu dinleniyor. Altın fırsatların kaçtığına eminim ve durumu görmekteyim." Aynı kanıda olan Hamilton hava keşfinde elde edilmiş bilgiler ışığında Stopford'a bir mesaj gönderdi. Türklerin kıyı (Ece Limanı) ile Anafarta Bayırı (yani Tekketepe'nin bağı) arasında savunma mevzileri kurduklarına dair bir belirti olmadığını, 11. Tümen'in önündeki siperlerin terk edildiğini ve karşısında en fazla iki tabur bulunduğunu belirterek bu durumun böyle sürmeyeceğine işaret etti. Ayrıca o gece 53. Tümen'e bağlı iki tugay göndereceğini ekledi.

Bu arada Stopford kısa süreliğine olsa bile nihayet karaya ayak basmıştı. Maksudı Hammersley'le görüşüp hemen ilerlemesi için talimat vermektir ama onu karargâhında bulamayınca kurmay subaylarından bilgi aldı. Tümen komutanının ertesi sabah İsmailoğlu Tepesi'ne bir saldırıyı planladığını öğrendi; besbelli ki yeterli bulduğu bu plana onay verdi ve *Jonquil*'e döndü. Orada Hamilton'ın en son mesajını bulunca genel komutanın taleplerine uygun bir icra emri hazırlamaya koyuldu: 11. Tümen İsmailoğlu Tepesi-Küçükana-farta kesimini ele geçirmeye yönelik bir saldırıya girişirken, 10. Tümen o kesimden Ece Limanı'na kadar olan yüksek alana yerleşecekti. Saldırının zamanlamasını Mahon'un Hammersley'ye ayak uyduracağı şekilde tümen komutanlarına bıraktı ve bir aciliyete işaret etmedi. Emri akşam altıda alan Hammersley, Maxwell'e talimatında İsmailoğlu Tepesi'ne yönelik saldırıya ikinci bir tugayı kattı ve hedefi Anafarta Bayırı'nı da kapsayacak şekilde genişletti. O da zaman çizelgesi vermedi.

Hamilton tümamiralın *Triad* yatıyla Suvla'ya ulaşmanın yolunu buldu ama bunun için bile öngörölmüş kalkış vaktini, yani dördü çeyrek geçeyi

beklemesi gerekti. Akşam altıda vardığında derhal de Roebeck'e danışmaya ve Aspinall-Oglander'den bilgi almaya gitti. Ardından geçtiği *Jonquil*'de Stopford her şeyin kontrol altında olduğu teminatını vererek, zamanlaması Hammersley tarafından belirlenmek üzere, ertesi sabah ilerleyişi yeniden başlatmayı tasarladığını belirtti. Bunu yeterli bulmayan Hamilton, Hammersley'nin Tekketepe'yi ele geçirmek için hemen harekete geçip geçemeyeceğini sordu. Stopford'un bir gece saldırısını mümkün görmediği cevabını vermesi üzerine Hammersley'le bizzat görüşeceğini söyledi. Öğleden sonraki teftişte dizini incittiği bahanesiyle ona eşlik etmekten kaçınan Stopford onun ayrılışından hemen sonra Hammersley'ye bir kişisel mesaj göndererek genel komutanına yanına geleceği uyarısında bulundu ve mümkün olan en erken vakitte harekete geçmeye hazır olmasını bildirdi.

Hammersley'nin mesajı okuduğu sırada karargâhına varan Hamilton, hemen ilerlemesini istedi. Ertesi sabah sekizden önce askerleri harekete geçirmenin imkânsız olduğu cevabına karşın ısrar etti. Küçük bir kuvvet bile yeterli olabilirdi... Elbette *bir şeyler* yapabilirdi... Hammersley direktmeyi sürdürdü. Birlikleri dağınkı... Bir keşif yapılmamıştı... Arazi çetindi... Askerler tecrübesizdi... Zaten yedi saat kalmıştı...

Hamilton hiç mazeret dinlemedi. Risklere girilmeli ve cesur bir hareket tarzı izlenmeliydi... İhtiyaç acıldı ve yaşanan an kritikti... Harekâtın kaderi sonraki birkaç saatte yaşanacaklara bağlıydı... Hammersley sonunda Sülecik'e (Yusufçuk Tepe'nin kuzeyinde, uzun menzilli bir tüfek atımı mesafesiyle Baka Baba'nın batısında bir nokta) yakın bir yerde toplandığını sandığı 32. Tugay'ın bir şeyler yapabileceğini teslim etti... "O halde en az bir taburun gün ışıdığında sırtın zirvesine ulaşması emrini ver" dedi Hamilton. Buna uyan Hammersley, Haggard'ın yerine geçmiş olan Minogue'a ulaştırılacak bir emir karalayarak bir taburun (besbelli ki öbürlerinden daha zinde olacağı kanısıyla sonradan eklediği ifadeyle "öncüler"²⁶) şafakta Tekketepe zirvesinde olacağı şekilde, Küçükanafarta-Kavaktepe kesiminde hemen ilerlemesini bildirdi.

Emri saat yedide alan Minogue, on buçuğa doğru Sülecik'e yoğunlaşma talimatını ulaklarla hemen bütün tabur komutanlarına gönderdi. Aslında taburlarından ikisi söz konusu öncülerden daha iyi konumdaydı. Bunlar 6. Doğu Yorkshire Taburu ve Sülecik'in 1.000 metre doğusundaki 9. Batı York-

26 Bir piyade tümenine bir öncü taburunun eklenmesi İngiliz ordusunda yakın dönemde uygulamaya girmiş bir yenilikti; Hammersley besbelli ki bunu ilave bir muharip birlikten ibaret görmekteydi. Bu birliğin (6. Doğu Yorkshire Taburu) mevcut diğer birliklerden daha zinde olduğu yolundaki varsayımının bir gerekçesi yoktu; aslında tam tersi bir durum söz konusuydu. İleride göreceğimiz üzere, hayati öneme sahip Yusufçuk Tepe mevzisinin Türklere terk edilmesine yol açan bu yaklaşımı daha sonraları durumu kavramadaki yetersizliğinin ve kurmay heyetinin düşük niteliğinin bir örneği sayılacaktır.

shire Taburu'ydu; Lala Baba'da mevcudu epey azalan ve Softa Tepe'de yedekte kalan 6. Yorkshire Taburu'nun yerine geçirilmişlerdi. Yusufçuk Tepe'nin kuzey yamaçlarında bulundukları sırada, başlarındaki komutanın Tekketepe Sırtı'na gönderdiği iki keşif devriyesi, zirveye giden yolun en azından yarısına kadar olan kesiminde Türk askerlerinin bulunmadığı haberini bir süre önce getirmişti. 8. Batı Riding Taburu ile 6. York ve Lancashire Taburu'na gönderilen ulaklar yerlerini oldukça kolay buldular. Öndeki iki tabura gönderilen ulaklar ise yollarını tamamen şaşırdılar; 6. Doğu Yorkshire Taburu'nun buluşma yerine varmaya başlaması neredeyse yedi saati bulurken, 9. Batı Yorkshire Taburu'ndan hâlâ eser yoktu. Minogue iki saatlik bir ertelemeyi sonra sabaha doğru üç buçukta öncülere ilerleme emrini verdi.²⁷ "Yorgunluktan serseme dönmüş" ve 800 metre genişliğinde bir cepheye yayılmış askerlerin emre uyması zaman aldı; saat dördü biraz geçerken henüz tek bir öncü bölüğü toplanmıştı. Aciliyetin bilincinde olan tabur komutanı Yarbay Moore onları ileri sürerken öbür bölüklerin takip etmesini bildirdi. Sarp olmamakla birlikte gür çalılarla kaplı tepede üç kilometrenin biraz üzerinde yol alındıktan sonra, ilerleyiş dar keçi patikalarından tek sıra halinde çıkmaya çalışan küçük kollar şekline büründü; tırmanış sırasında şafağın sökmesiyle, güneş ilerideki zirveyi siluet halinde ortaya çıkardı.

Gelgelelim sırta akın eden Türk askerleri de görüldü; bunlar Bolayır'dan bir saat kadar önce sevk edilen öncü birliğe bağlı iki taburdu. İlyas Burnu'nda aylarca çarpışırken uğranan kayıplarla, sayıca toplam 1.000'in altında olmalarına karşın işlerini bilen kurt savaşçılardı; bitkin İngiliz çaylaklarını durdurmaya oldukça uygundular. Çok geçmeden çözölen Doğu Yorkshire Taburu'nun birçok askeri aynı yoldan kaçmaya çalışırken vuruldu. Can havliyle yardıma çağrılan 6. York ve Lancashire Taburu'nun iki bölüğü Sülecik'e az bir mesafe kala Türklerin ilerleyişini durdurdu. Sitwell'in güneyde bir savunma hattı oluşturmak üzere daha önce Kireçtepe'den gönderdiği birliklerin sağladığı yeni takviyeyle boşluklar dolduruldu ve C Kumsalı'na geceleyn çıkarılmış 53. Tümen'e (Galler Tümeni) bağlı 159. Tugay'ın tamamı²⁸ hattı tutmaya gönderildi.

27 Minogue ilerleyişin başını çekmesi için ilk başta 8. Batı Riding Taburu'nu seçmiş ama daha sonra Hammersley'nin "öncüleri gönderme" emrini hatırlamıştı.

28 53. Tümen (Galler Tümeni) bir gönüllü birliğiydi. Kuruluşundan sonra en iyi taburlarını çoğunu Fransa'ya takviye olarak gönderilmeleri nedeniyle kaybetmişti ve üçüncü tugayının Galler kimliğini taşınamaması bundandı. Komutanı Tümgeneral J. E. Lindley'di. 158. Tugay (1/5., 1/6. ve 1/7. Kraliyet Galler piyade taburları ve 1/1. Herefordshire Taburu), 159. Tugay (1/4. ve 1/7. Cheshire taburları ile 1/4. ve 1/5. Galler taburları) ve 160. Tugay'dan (2/4. Kraliyet Batı Surrey Taburu, 1/4. Kraliyet Sussex Taburu, 2/4. Kraliyet Batı Kent Taburu ve 2/10. Middlesex Taburu) oluşmaktaydı. İki sahra istihkâm bölüğü ve bir bisikletliler bölüğü dışında topçu ya da destek birlikleri yoktu.

Daha güneyde Maxwell'in 33. Tugay'ı Mestan Tepe'den Kanlı Dere Köprüsü'ne sevk edilmişti. Başındaki tuğbay Anafarta Bayırı'na ve İsmailoğlu Tepesi'ne doğru ilerlerken İngilizlerin elinde olduğunu sandığı Yusufçuk Tepe'ye çıktı. Soluna düşen Tekketepe'nin de bu arada ele geçirilecek olması nedeniyle kanadının koruma altında olacağı düşüncesindeydi. Her iki konuda da yanılıyordu. Soldaki 6. Lincolnshire Taburu ve 7. Güney Staffordshire Taburu ilerlemeye başlar başlamaz hafif silahların ve topların yoğun ateşine maruz kaldı. Staffordshire Taburu'na kıyasla daha başarılı olan Lincolnshire Taburu Yusufçuk Tepe'nin kuzey ucunu geri aldı ve Türklerin birçok püskürtme girişimine rağmen, elinde tuttu. Sağda 6. Sınır Taburu İsmailoğlu Tepesi yönünde ilerlemekteydi. Maxwell sabah beş sularında, Lincolnshire Taburu'nun acil yardım çağrıları üzerine, Hill'in 10. Tümen'e bağlı karma kuvvetinden, o zamana kadar yedekte tuttuğu iki taburu gönderdi. Onların gelişi ilk başta bir farklılık yarattı, ama sabah onda sevk edilen yeterli sayıda Türk askeri, onları Yusufçuk Tepe'nin batı yamaçlarına püskürttü. O sırada 160. Tugay'ın yarısından oluşan yeni takviyeler almış Maxwell, hattı güçlendirmek için 2/4. Kraliyet Batı Surrey Taburu'nu gönderdi. Beş taburun varlığı, tepenin zirvesine bir kez daha ilerlemeye yetti; ama tepedeki yangının bütün alana yayılması öğleye doğru geri çekilmeyi zorunlu kıldı ve kalanlar diri diri yandı.

Öğleden sonra Maxwell'in dördüncü taburu, yani B Kumsalı'ndan tuz gölünün kenarına kadarki sağlam hattı önceki kırk sekiz saat boyunca tutan 9. Sherwood Ormanı Taburu, Anzak cephesinden gelen 4. Güney Galler Sınır Taburu'yla bağlantı kurma girişimiyle ilerledi. Başındaki komutana ilerleyişin direnişle karşılaşmayacağı bildirilmişti; ama on iki saat önce bile doğru sayılabilecek bu durum değiştiği için Azmak Dere'nin kuzey kenarında ilerlemekte olan Türk 12. Tümeni'nin sol kanadıyla karşılaştı ve durduruldu. Geri çekilmesi yönündeki baskıya direnerek mevzilenmesi, Türk tümeninin öncü kolunun bir yarma hareketiyle denize ulaşmasını önledi.

Çok kuzeyde kalan Kireçtepe Sırtı'nda, Nicol ertesi sabah sırtın doğu ucuna ve Havan Tepe'ye kadar ilerlemesinin gerekeceği yolunda uyarılmıştı. Komutasındaki üç tabur, 11. Tümen'e bağlı iki taburla güçlendirilecekti. Bu iki piyade unsurunun işbirliğine girememesi yüzünden ertesi sabah epeyce karışıklık yaşandı. Sonunda Nicol bir ölçüde düzeni sağladıysa da pek kazanım elde etmedi; hiçbir askeri düşman mevzilerine uzun menzilli tüfek atımından daha fazla yaklaşamadı.

Stopford'un ilerleme sağlayamamasından daha çok kaygı duymaya başlayan Hamilton o akşam İmroz'a döndüğünde ona sert ve açık bir mektup yazdı. "11. Tümen'in sergilediği gayretsizliği ve pısrıklığı" sorguladı ve (aynı ölçüde tecrübesiz) 13. Tümen'in Anzak cephesinde gösterdiği "atılganlık ve

özgüven"le karşılaştırdı. "Söyle bana, 11. Tümen'deki sorun ne?" diye açıkça sordu. "Tümen generalinden mi, tuğbayından mı, yoksa her ikisinden mi kaynaklanıyor?"

Mektubu gece yarısı alan Stopford şafaktan önce kaçamak ve bahanelere sığınıcı olduğu kadar, bazı durumlarda düpedüz vesveseli ifadelerle cevabını bildirdi. İlk mazereti su yokluğu idi. Daha sonra (siper savaşında gayet sağlam olduklarını duymasına rağmen, saha manevralarında bilgili olmadıklarını söylediği) askerlerin eğitim düzeyini ve topların azlığını suçladı. Emrindeki komutanları ise akladı. "Su, top ve cephane olması halinde bizim için o kadar hayati öneme sahip tepeleri ele geçireceğimizden hiç kuşku yok" diye yazdı. "Ama bir başarı için daha fazla su ve yeterli sayıda top kesinlikle zaruri."

Bu yazışmadan önce Braithwaite, Stopford'a seçilmiş bir liderin komutasındaki sekiz taburluk bir kuvvetin İsmailoğlu Tepesi'ni ve Anafarta Bayırı'nı almaya yeteceği yönündeki görüşünü iletmisti. Stopford mevcut topların desteğiyle 53. Tümen'e bağlı dokuz tabura komuta etmesi için Lindley'yi seçti. Daha sonra 33. Tugay'ı ekledi. Ama Maxwell bildirilen plana, kanattan derinliğine ateşe maruz kalmaktan çekindiği için 53. Tugay Yusufçuk Tepe'yi almadan kendi tugayının ilerleyemeyeceği itirazında bulundu. Söz verilen ilerleyiş sabah altıda (biri Pınar Tepe'de, ikisi Lala Baba'da olan) 18 librelik top bataryalarının Yusufçuk Tepe'yi bombalamasıyla başladı. Lindley emrine sadece sekiz taburun verileceğini öğrenince bunları iki tugay halinde düzenledi. Saldırının başarısız olduğu öğleye doğru artık açıktı. Harekatı Lala Baba'dan izleyen Stopford durumu saat bir buçukta Hamilton'a bildirdi ve akşamüstü beşte bir denemede daha bulunmayı tasarladığını ekledi. Ancak o saatte sadece Middlesex taburunun iki bölüğü harekete geçti ve 200 metre kadar ilerledikten sonra destek gelmediğini fark edince başlangıç noktasına döndü.

O zamana kadar Birdwood'un taarruzlarına değerlendirme hataları ve aksilikler damga vurmuştu ve sonuncusu da aynı akıbete uğradı. Şahin Sırtı'ndaki ve Conkbayırı'ndaki Yeni Zelanda birliklerinin derhal değiştirilmesi gerekince, 13. Tümen'e bağlı 6. Kraliyet Kuzey Lancashire Piyade Taburu'na ve 5. Wiltshire Taburu'na hava kararı kararmaz yerine geçmesi emri verildi; Lancashire Piyade Taburu önde gidecek ve Wiltshire Taburu onu takip edecekti. Cephe hattı mevzilerinde sadece bir tabura yer bulunduğunun bilinmesine rağmen, Ağıl'dan gelen Wiltshire Taburu'nun şafaktan önce sipere girme zamanını bulacağı düşünülmüştü. Ancak harekete geçme emrini²⁹ çok geç alması yü-

29 Aslında harekete geçirilen sadece iki buçuk bölüktü. O şartlarla bunun hayırlı bir aksilik olduğu görülecekti.

zünden Conkbayırı yamaçlarına varması neredeyse sabaha doğru üç buldu; kalan sürede yeterli savunma mevzileri oluşturmasından umut kesildiği için Şahin Sırtı'nın güneyindeki Sazlıdere Vadisi'ne gönderildi. İlk kez muharebeye giren bu askerler dört günden beri doğru dürüst uyumamışlardı; oraya varınca hemen teçhizatlarını çıkardılar, tüfeklerini çattılar ve öylece yattılar. Onların yokluğunda Conkbayırı mevzisini Lancashire Piyade Taburu'nun üç bölüğü tuttu ve dördüncü bölük yedek güç olarak Doruk'ta kaldı; bu bölüklere Wellington Taburu'ndan kalan askerlerin yanı sıra, önceki akşam gönderilen 6. Leinster Taburu ve Yeni Zelanda Piyade Tugayı'nın Zirve'deki makineli tüfekleri destek verdi.

Şahin Sırtı'nın hemen kuzeyinde çok karışık bir asker yığınağı vardı. Baldwin ile kurmay heyetinin ve 29. Tugay komutanı (Tuğgeneral Cooper) ile kurmay heyetinin de orada olmasına karşın hâlâ işleyebilen komuta zincirleri zayıftı. "Ağıl Platosu ve Damakçılık Bayırı'ndaki 4. Avustralya Tugayı'nın sağ kanadı arasında kalan birliklerin düzensizliği daha da kafa karıştırıcıydı" diye aktarır Aspinall-Oglander. Bu kesimin komutanı Cox, ayrıca kendi Hint birliklerine destek veren Cayley'nin 39. Tugay'ına bağlı askerlere, Monash'ın 4. Avustralya Tugayı'na ve daha ötedeki Güney Galler Sınır Taburu'na komuta etmekteydi. Wiltshire Taburu gibi, bu askerlerin büyük çoğunluğu da uzun süre uyumamıştı ve kumsallara inen yegâne ulaşım hatlarının bakım istasyonlarına varmaya çalışan yaralılarla dolu olmasından dolayı su, tayı ve cephane sıkıntısı çekmekteydi.

Türkler ertesi sabah şafaktan önce hemen karşı saldırıya geçtiler. Conkbayırı zirvesindeki İngiliz gözcü noktalarını bertaraf ettikten sonra bu hâkim mevziden geri yamaçlardaki siperlere el bombaları yağdırdılar. Saat dört buçuk dolaylarında Türk topları devreye girdi; beşe çeyrek kala Türk piyadeleri akın akın ilerleyerek sayısal üstünlükle Doruk'u ele geçirdiler ama Zirve'deki Yeni Zelanda birliklerinin makineli tüfekleriyle orada durduruldular. Doruk'taki hâkimiyet sayesinde Türk birliklerinin gönderildiği Sazlıdere Vadisi'nde tam anlamıyla gafil avlanan 5. Wiltshire Taburu'nun askerleri vuruldular ya da toparlanmaya çalışırken dağıldılar. Bu arada Mustafa Kemal'in sağ kanadı Ağıl Platosu'na indi ve uzun süreli göğüs göğüse çarpışmayla yavaş yavaş denetimi sağladı. Dağılan askerleri toplama ve yaralıları Ağıldere'ye taşıma girişimleri boşa çıktı; sabah onda plato Türklerin eline geçti ve İngilizler Cheshire Sırtı'na püskürtüldü.

Böylece, 5. Connaught Piyade Taburu'nun birçok yaralıyı Ağıl Platosu'ndan kurtardığı baskın bir yana bırakılırsa, Sarı Bayır Muharebesi bitmiş oldu. Birdwood 12.000'i aşkın zayıat vermişti ve ileri sürecek başka yedekleri yoktu.³⁰

30 Hamilton'ın ona önerdiği 54. Tümen'i özellikle su açısından ikmal sağlayamayacağını gördüğünden isteksizce reddetmişti. Tümen bunun yerine Suvla Koyu'na çıkarıldı.

Dört gün süren muharebedeki kazanımı, sol kanadını Damakçılık Bayırı'na uzatmakla sınırlıydı; ancak bu hamle Suvla cephesiyle bağlantıya girmesini sağladı. Cheshire Sırtı'nı ve Şahin Sırtı'nın Zirve'ye kadar olan kısmını içine alan bir çıkıntı oluşturulup korunduysa da, Conkbayırı'ndaki hâkim Türk mevzilerinden dolayı taktik açıdan yararsızdı. Güneyde Kanlısırt'ta elde edilen alan daha küçük çapta başka bir çıkıntı yaratırken, Kılıçbayırı'nın aşağısında kalan merkezdeki durum değişmedi.

Suvla'da Hamilton son bir hamle olarak 10 Ağustos ögle sonrasında 54. Tümen'in³¹ (Doğu Anglia Tümeni) karaya çıkarılması emrini verdi. Durumu kurtarmak için tek şansının, Türklerin yeterli asker getirterek zapt edilmez hale getirmesinden önce, Tekketepe Sırtı'na hâkim olmaktan geçtiğinin farkındaydı. Bunu başarırca, Sarı Bayır Sırtı'nın kuzey yamaçlarında yeni bir hücumla birlikte, IX. Kolordu'nun Anafarta Geçidi'ne yönelik bir saldırısını takviye etmek üzere, Mısır'dan gönderilecek 2. Atlı Tümen'in yanı sıra İlyas Burnu'ndaki 29. Tümen'in unsurlarını kullanabilecekti. Aspinall-Oglander bu yaklaşımı dahasonra gayet cilveli sözlerle şöyle nitelendirecekti: "İyimser mizaç, inatçı cesaret ve üstün gelme azmi, bir başkomutanın karakterindeki paha biçilmez vasıflardır."

54. Tümen'in yedi taburu akşamüstü kıyıya çıktı. Hamilton'ın daha önce hiçbirinin karargâhtan özel onay almaksızın kullanılmayacağı uyarısında bulunmasına karşın Stopford kendine has tavrıyla buna düpedüz aldırmadı ve hemen altı taburu 10. Tümen hattının sağındaki belirsiz bir boşluğu doldurmaya gönderdi. Ancak yöreyi üstünkörü tanıyan ve elinde harita bulunmayan rehber bir süre sonra yolu şaşırdığını bildirdi ve askerler geceyi yorulmaktan başka bir şeye yaramayan "yürüyüş ve karşı-yürüyüş"le geçirdi. Dolayısıyla karargâhın ertesi sabah IX. Kolordu'ya gönderdiği emir şaşkınlık yarattı. Emre göre 54. Tümen bir gece ilerleyişle eteklere yönelerek ve 53. Tümen mevzilerini geçerek 12 Ağustos şafağında Küçükanafta ve Kavaktepe arasındaki orta kesimde bulunan sırta taarruz edecekti. Stopford'un tepkisi Hamilton'a ilettiği mesajda, önerilerini bütünüyle göz ardı etmek ve önceki günün hücumundan yararlanamayışının suçunu 53. Tümen'e yıkmak oldu. Stopford hakkındaki kanaati hızla bozulan Hamilton'ın ilerleyişi yirmi dört saat erteleme dışında bir seçeneği kalmadı.

31 54. Tümen (Doğu Anglia Tümeni) bir gönüllü birliğiydi. Komutanı Tümgeneral F. S. Inglefield'di. 161. Tugay (1/4., 1/5., 1/6. ve 1/7. Essex taburları), 162. Tugay (1/5. Bedfordshire Taburu, 1/4. Northamptonshire Taburu ile 1/10. ve 1/11. Londra taburları) ve 163. Tugay'dan (1/4. ve 1/5. Norfolk taburları, 1/5. Suffolk Taburu ve 1/8. Hampshire Taburu) oluşmaktaydı. Toplardan yoksundu ve destek gücü olarak sadece sahra istihkâm bölüğü ve bir bisikletliler bölüğü vardı.

Stopford İsmailoğlu Tepesi'nin ve Anafarta Bayırı'nın alınamamasından sonra Mahon'a ve Hammersley'ye sekiz kilometrelik sağlam bir savunma hattı oluştururken, bir yandan da kendi kuvvetlerindeki birlikleri ayırarak asıl tugaylarına ve tümenlerine tekrar bağlama emrini vermişti. Türklerin bu fasıladan istifade ederek Tekketepe'nin aşağı yamaçlarındaki gür çalılıklara sürdüğü çok sayıda keskin nişancı ciddi bir tehdit oluşturmaya başladı. Bu yüzden Stopford'un kurmay heyetinde, (54. Tümen'in mevzilerden geçiş mesafesini kısaltmak üzere, 12 Ağustos öğle sonrasında aşağı yamaçlara ilerleme emri verilen) Lindley'nin epeyce asker kaybetmiş 53. Tümen'inin bu işin üstesinden gelebileceği konusunda ciddi kuşkular ortaya çıktı. Stopford o sabahki bir planlama toplantısında bu kuşkuları dile getirince, 54. Tümen'in komutanı Tümgeneral Inglefield görevi bizzat üstlenmeyi önerdi. Kabul gören öneri doğrultusunda, 163. Tugay ön harekâtı yürüterek Softa Tep'e'nin kuzeydoğusuna düşen Nokta 28'den Küçükanafta Ovası boyunca iki kilometre kadar ilerleyecek ve Sülecik'in kuzeyine aşağı yukarı aynı mesafedeki bir dizi barakaya varacaktı; ardından 53. Tümen oraya gidip mevziyi sağlamlaştıracaktı. Hava karardıktan sonra 54. Tümen'in tamamı mevziden geçecek, dört kilometre kadar doğuya düşen Tekketepe zirvesine ilerleyecek ve 13 Ağustos şafağından önce orayı ele geçirecekti.

Daha yeni karar alınmışken Stopford korkuya kapıldı ve fikrini değiştirdi. Hazırladığı emirde sadece öğleden sonra Tekketepe'ye taarruzun başlangıç noktası olan ileri mevziye yönelişe yer verdi. Hamilton'a teyit mektubunda, her şeyin yolunda gitmesi halinde ikinci aşamaya doğrudan geçileceğini ama 163. Tugay'ın durdurulması halinde yirmi dört saatlik yeni bir ertelemeyi önerdi. Hamilton 13 Ağustos'ta Tekketepe'nin düşme ihtimalinin düşük olduğunu hemen anladı.

Harekât piyadeler ve destek topları arasında alışılmış eşgüdümsüzlükle başladı; vurulması istenen hedeflerin koordinatları şöyle dursun, 163. Tugay'ın tam başlangıç çizgisine ilişkin ayrıntıları bile topçu birliğine bildirmeyi kimsenin akıl etmediğini belirtmek gerekir. Sonuçta gelişigüzel ateş etkisiz kaldı. Öğleden sonra dörtte başlaması öngörülen ilerleyiş kırk beş dakika gecikti; geçilecek alanın büyük ölçüde tarla ya da çayır olması nedeniyle yürüyüş ilk başta oldukça düzenli gitti. Yararlı sayılmış olabilecek bu durumun zorlu bir engel olduğu kısa sürede ortaya çıktı ve 163. Tugay daha bir kilometre yol almışken öylesine büyük zayıyata uğradı ki, sığınacak yer arayan kopuk gruplar halinde dağıldı. Hava kararmaya başlarken sağ kalanlar bir karıkla işaretlenmiş başlangıç çizgisinin yolunu tuttular. Orada kalmış subaylar gelen askerleri dizerken sayılarının ancak 800 dolayında olduğunu saptadılar.

Hamilton geceyi Küçükanafta Ovası'na yönelik ilerleyişin başarısızlığından bihaber geçirdi. İmroz'a 13 Ağustos sabahı dokuza çeyrek kala

ulaşan haberle birlikte, Stopford'un tahminine göre, 54. Tümen'in tekrar çarpışabilecek duruma gelmesinin kırk sekiz saati bulacağına ilişkin bilgi de iletili. Bu mesajın hemen ardından, bir Türk saldırısının yakın görüldüğü ve paniğin eşliğindeki 53. Tümen'in "her an sıvışabileceği" yönünde bir rapor geldi. Stopford'un karargâhından iletilen her şeye belki de kuşkuyla bakan Hamilton, yine destroyerini istedi ve durumu bizzat görmek için yola koyuldu.

Genel komutan ile kolordu komutanının Aspinall-Oglander tarafından "mühim" olarak nitelendirilen görüşmesinde, Stopford 53. Tümen'in bir muharip kuvvet olmaktan çıktığı ve 54. Tümen'in "saldırmaktan aciz" olduğunda directti. Kuvvetlerini dinlendirmek ve yeniden düzenlemek için daha fazla zamana ihtiyacı olduğunu belirtti. Kurmay heyeti de onunla hemfikir. Hamilton pek ikna olmadı ve İmroz'a dönüşünde olası üç hareket tarzına kafa yordu: Yeni bir ertelemeyi kabul etmek, başarısız olacağını kanısını taşısa bile Stopford'a saldırma emrini vermek ya da onu görevden alıp yeni bir komutan atamak. Sonuçta birinci yolu seçti, ama ileride göreceğimiz üzere bu sadece zaman kazanmak içindi.

Braithwaite kararı Stopford'a şu talimatı içeren bir mesajla iletti: "Olabil-diğince ileri bir hat oluşturmak için her fırsattı değerlendirin ve hattı zapt edilemez hale getirin." Stopford bunun üzerine Mahon'a Türkleri Kireçtepe Sırtı'ndan sökmek için yeni bir girişimde bulunmasını ve Havan Tepe'yi almasını bildirdi; gerekli emirleri 15 Ağustos sabahı dokuza çeyrek kala çıkardı. Mahon her iki tugayını (ilk kez) birlikte kullanabilecek durumdaydı; Nicol'un tugayı tepenin kuzey, Hill'in tugayı ise güney yamacındaydı. Stopford ona geceyi A Kumsalı'nda geçiren 162. Tugay'ı da geçici olarak verdi. O sırada karaya daha etkili toplar çıkarılmıştı ve harekât iki destroyerin yanı sıra, 18 librelik bir top, 60 librelik iki top ve dört dağ topu bataryasıyla desteklenecekti. Harekâtın öğleye doğru on birde başlaması kararlaştırıldı; emri geç alan Hill, kendisine bağlı komutanlara başlama saatinden önce ancak üstünkörü bilgi verebildi.

Destroyerlerin 4 inçlik toplarının isabetli ateşi, Nicol'a ilk başta kazanımlar elde etme fırsatını verdi. Ama birliklerinin ilerleyişi yavaş ve temkinliydi. Akşam karanlığı yaklaşırken, daha gayretli olmaları yönündeki emirle sıkı bir çabaya girerek Türkleri siperlerinden çıkardılar ve zirvedeki mukavemet noktasını aldılar. Sağda ise işler o kadar iyi gitmedi. Inniskilling Taburu hafif silah ve top ateşiyle kısa sürede durduruldu. Ölü ve yaralı sayısı subaylar 20'yi ve diğer rütbelerde neredeyse 350'yi bulunca, hava kararırken geri çekilmesi bildirildi. 162. Tugay'ın öncü unsuru, koruyucu kanat artıcısı işlevi göreceği ve çarpışmaya pek girmeyeceği bildirilen 1/5. Bedfordshire Taburu'ydu. Oysa kısa bir süre sonra çok yoğun ateşe maruz kaldı ve ilerleyişi yavaşladı. Takviye

olarak gönderilen diğer iki taburun³² unsurları, bizzat tuğbayın (de Winton) öncülük ettiği saldırıyla, sonunda Havan Tepe'nin güneydoğu yamacını almayı ve birkaç saat elde tutmayı başardılar. Ancak 31. Tugay'ın hattını uzatmak üzere geri çekilmeleri istendi.

15 Ağustos gecesi gergin bir havada geçti; İngiliz hattının bitişik olmaması nedeniyle Türkler sıklıkla bombalama akınlarına giriştiler. Ertesi sabah takviye isteyen Nicol ile Hill'e hazırda asker olmadığı söylendi. Gün boyunca direndikten sonra, akşamüstü kendi yetkileri çerçevesinde 17 Ağustos şafağında çekilme kararı aldılar; böylece hem İngiliz taburları hem Türkler kırk sekiz saat önce mevzilerine döndüler. İngilizlere 2.000 zayıya mal olan girişim boşa çıkmıştı. Liman von Sanders'e göre oradaki başarı çok önemli sonuçlar doğuracaktı. "İngilizler Kireçtepe'yi ele geçirip tutabilmiş olsalardı, [...] Beşinci Ordu'nun mevzileri tamamen sarılacaktı" diye yazdı daha sonraları. "İngilizler bu durumda kesin ve nihai bir zafere ulaşabilirdi."

Aslında yedekler vardı ve durum pek güçlük çekilmeden bariz biçimde düzeltilebilirdi. Ne var ki, gerek kolordu gerek tümen karargâhı bu basit yer değişikliğini düzenlemeyi bile imkânsız kılan bir karışıklık içindeydi; zira Stopford'un başında sallanan kılıcın ipi 15 Ağustos akşamı kopmuş ve ansızın komutanlıktan alınmıştı.

Daha önce gördüğümüz üzere, Hamilton bir haftadır biriken belirtilere rağmen kolordu komutanlarından birinin beceriksizliğini kabullenmede ağır davrandı. Stopford'un karargâhını 13 Ağustos'taki ziyaretinde bir komutan değişikliği olasılığını düşünmeye başladı ve öğleden sonra İmroz'a dönüşünde kararlılığı açıkça pekişmeye yüz tuttu. 14 Ağustos sabahı erkenden Kitchener'a gönderdiği bir telgrafta önündeki seçenekleri tekrarladı ve Suvla'daki duruma ilişkin duygularını ilk kez açığa vurarak ilk gecede yakalanan baskın unsurundan yararlanamamanın suçunu ilgili komutanlara yükledi. Kitchener'ın cevabı ertesi sabah ulaştı:

Stopford, Mahon ve Hammersley'yi değiştirmeyi gerekli görüyorsan, yerlerine geçecek ehil generallerin var mı?³³ Raporuna bakılırsa Stopford eve dönmeli sanırım. Gençleri gerektiren bir savaştayız ve nadiren ortaya çıkan fırsatları değerlendirecek komutanlarımız olmalı. Dolayısıyla herhangi bir general aksarsa derhal tedbir almakta duraksama.

Kitchener kısa bir süre sonraki ikinci mesajında Hamilton'a Fransızlardan bir kolordu komutanı ve iki tümen komutanı³⁴ sağlamalarını istediğini belirterek, "Umarım Stopford'u görevden almışsındır" diye ekledi.

32 Taburlar ancak öğleden sonra karaya çıktı.

33 Hamilton'ın aslında Hammersley'nin yerine o aşamada başka birini atamayı aklından geçirip geçirmediği belirsizdir, bunu daha sonra ve ancak Kitchener'ın talimatı üzerine yaptı. Mahon'u değiştirmeyi ise istememişti.

34 Sir John French'ten IX. Kolordu'ya komuta etmesi için istediği Korgeneral Sir Julian Byrig 23 Ağustos'ta, tümgeneral rütbesindeki Maude'la ve Fanshawe'la birlikte vardı.

Hamilton'ın o akşam komutanlıktan aldığı Stopford ertesi gün Suvla'dan ayrıldı. Tümgeneral Beauvoir de Lisle geçici olarak IX. Kolordu'nun başına geçmek üzere İlyas Burnu'ndan aktarıldı. (Ondan boşalan 29. Tümen'in komutanlığına Marshall getirildi.) Bu değişiklik başka bir sorun yarattı. Hatırlanacağı üzere, daha önce de kıdem konusundaki müşkülpesentliği Stopford'un kolordu komutanlığına atanmasını gerektiren Sir Bryan Mahon, bir korgeneral olması itibarıyla kendinden düşük rütbedeki de Lisle'in emrine girmeyi reddetti ve tümen komutanlığından alınmasını istedi. Onun yerine 10. Tümen'in başına geçici olarak Hill getirildi. Hammersley biraz şaşırtıcı şekilde fırtınayı atlatmış gibiydi, ama sekiz gün sonra doğrudan Kitchener'in emriyle görevden alındı ve yerine Tümgeneral E. A. Fanshawe atandı. Bu arada 17 Ağustos'ta 53. Tümen'in komutanlığından istifa eden Lindley'nin yerine, geçici olarak tümgeneralliğe terfi ettirilen 127. Tugay'ın komutanı H. A. Lawrence geçti. Öbürleri kadar kusurlu olan Sitwell de ertesi gün yerini 5. Dorsetshire Taburu'nun komutanı Yarbay Hannay'e bırakmak üzere 34. Tugay'ın komutanlığından alındı.

Kan değişimi ağır olsa bile, böyle şartlarda çoğu kez görüldüğü gibi artık çok geçti. Gelibolu harekâtının mahiyetini değiştirmek için yegâne rasyonel yol olan Suvla çıkarmalarının başarısızlığa uğradığı 10 Ağustos'ta artık belliydi. Çatışma ıstırap dolu dört ay daha sürüp gitti ve hatta mevcut 13 İtilaf tümenine başka İngiliz ve Avustralya birlikleri katıldı. Ama öbür harekât alanlarında kullanılabilecek 20 Türk tümenini bağlamanın ve Türklerin kaybını kaldıramayacağı birçok usta ve pişkin savaşçıyı kalıcı olarak denklemin dışına çıkarmanın ötesinde, kayda değer hiçbir kazanım elde edilemedi. Bunun doğurduğu sonuçlar küçümsenmemelidir. Nitekim Ortadoğu'daki İtilaf zaferinde bunun temel etkisini ortaya koymak zor değildir; Türklerin Gelibolu'daki sekiz aylık çarpışmalarda verdikleri kayıplar olmasa, İngilizler onları Filistin'de veya Mezopotamya'da çok daha fazla asker sürmeden yenemeyecekti.

De Lisle bir destroyerle İmroz'a götürüldü. Orada Hamilton ve Braithwaite ona gerekli bilgileri aktararak IX. Kolordu'yu olabildiğince çabuk toparlama ve İsmailoğlu Tepesi ile Anafarta Bayırı'ndaki Türk mevzilerine karşı harekete geçirme talimatını verdi. Aspinall-Oglander'in anlatımına göre, Suvla'da komutayı üstlenmesini izleyen yirmi dört saatte, de Lisle durumun aslında Hamilton'ın açığa vurduğundan çok daha ciddi olduğu sonucuna varmıştı. Mısır'dan ilave 5.000 askerin gelişinden³⁵ sonra bile, İsmailoğlu

35 Esas olarak 2. Atlı Tümen'den oluşan bu kuvvet haliyle piyade olarak kullanılacaktı. Kitchener tarafından Mısır'a nisan sonlarında, "Sir Ian Hamilton'ın gerek duyması halinde" Gelibolu için bir takviye maksadıyla gönderilmişti. Beş tabur halinde düzenlenmiş takviyeli bir tugay olarak İskenderiye'den 9 Ağustos'ta yola çıkan kuvvet gemilerden inmeye hazırды.

Tepesi'ne ve Anafarta Bayırı'na yönelik yeni saldırı için ölümlerin ve yaralıların yerini dolduracak ikame askerlerle birlikte ancak 10.000 kişilik bir kuvvet derleyebilecekti. Vardığı başka bir sonuç, bu hedefleri alsa dahi Tekketepe'yi de almadan elde tutamayacağıydı. Belirtilen planın yerine, Sülecik ile Birdwood'un kuzey kanadı arasındaki hattı düzeltme hedefiyle sadece İsmailoğlu Tepesi'ne yoğunlaşmayı önerdi. Hamilton'a 16 Ağustos'ta sunduğu bir raporda genel duruma ilişkin samimi bir tahlille birlikte önerisini ortaya koydu. Hamilton'ın ilk tepkisi 29. Tümen'e bağlı ve Tuğgeneral Lucas'ın geçici komutasındaki 87. Tugay'ı İlyas Burnu'ndan Suvla'ya aktarmak oldu; 17 Ağustos akşamı varan bu tugayı Mısır'dan gelen 2. Atlı Tümen izledi. Mahon'un yerine geçecek kalıcı komutan henüz bulunmadığı için 2. Atlı Tümen'in komutanlığına 10. Tümen'in başındaki Tümgeneral W. E. Peyton'ın getirilmesine karar verildi. Peyton'ın gönüllü süvari birliği ise üçüncü bir tugay oluşturmak üzere, Tuğgeneral Paul Kenna'nın komuta edeceği 10. Tümen'e bağlandı. Hamilton 18 Ağustos'ta Suvla'yı ziyaret ettiğinde, "yeni bir ruhun birliklere sinmeye başladığını" saptadı; 34. Tugay sağda ilerlemeyi başarırken,³⁴ morali düzelen 53. ve 54. tümenler daha kuzeydeki hatta düzensiz boşlukları doldurmuştu.

Bununla birlikte, besbelli ki de Lisle'in 16 Ağustos'taki raporu Hamilton'ın eldeki imkânlarla gidişatı tersine çevirme şansının ne kadar düşük olduğunu görmesini sağlamıştı. Suvla'dan döndüğü gece Kitchener'a son derece kötümser bir üslupla yazdığı mektupta, sayısal eksikliklerini (110.000 Türk askerine karşı 95.000 İtilaf askeri) ve tuttuğu üç mevzinin stratejik yetersizliklerini vurguladı. Gerçekçi bir başarı şansıyla tekrar hücumla geçmesi için var olan birliklerini tam mevcuda kavuşturmak için 45.000 askere ve ayrıca ilave 50.000 askere ihtiyacı olacağını belirtti. Mektubunu şu sözlerle bağladı: "Bütün hakikati gayet açıkça gözlerinizin önüne sermenin en doğru yol olacağını düşündüm. Cesurca dövüşen ve iyi komuta edilen ana Türk ordusuyla karşı karşıyayız."

Ertesi gün öğleden sonra yapılan bir toplantıda de Lisle'in İsmailoğlu Tepesi'ne yönelik saldırısının 21 Ağustos'ta başlaması kararlaştırıldı. Yeni kolordu komutanının başarı konusunda çok umutlu olmasına karşın Hamilton açıkçası o kadar iyimser değildi; özellikle bütün Suvla Ovası'nın Türklerin görüş alanı (ve top menzili) içinde olmasından endişe duyduğu için İsmailoğlu Tepesi'ne karanlıkta yaklaşılması için ısrar etti. Hem kolordu hem tümen kurmay subayları, askerlerin böyle bir harekâta geceleyin girişmeye yetecek standartta eğitim görmediği gerekçesiyle buna karşı çıktı. Gerekçeye aklının yatmasına karşın, de Lisle'in emrinde yeterli asker bulunduğuna aynı ölçüde

36 Ertesi gün daha fazla alan kazanmaya yönelik bir girişimde, 8. Northumberland Piyade Taburu mevcudunun neredeyse yansını kaybetti.

ikna olmayan Hamilton ona 29. Tümen'in diğer iki tugayını göndermeye karar verdi. De Lisle ilerleyişini çok daha geniş bir cepheye yaymak üzere planlarını genişletmeye hemen koyuldu. Oysa Hamilton ilave askerleri böyle bir niyetle göndermemişti; özellikle "düşman kesin bozguna uğratılmadığı sürece" İsmailoğlu Tepesi'nin ötesinde ya da Kireçtepe Sırtı boyunca herhangi bir ilerleme girişimi konusundaki niyetlerini açıklığa kavuşturması için Braithwaite'i gönderdi.

De Lisle'in saldırıya ilişkin emirleri 20 Ağustos'ta öğleden sonra bildirildi. Harekât saat iki buçukta otuz dakikalık bir topçu bombardımanı ile başlayacaktı. İsmailoğlu Tepesi'ne yönelik ana saldırıya 11. Tümen girişecekti. (Hammersley son çarpışmasında 32. Tugay'ı sola, 34. Tugay'ı sağa, 33. Tugay'ı da yedek güç olarak Lala Baba yakınına yerleştirmişti.) Onu 29. Tümen izleyecekti; 87. Tugay solda Yusufçuk Tepe'ye ve 86. Tugay Anafarta Bayırı'nın batı ucunda, 112 Rakımlı Tepe olarak bilinen noktaya kadar ilerlerken, 88. Tugay Pınar Tepe yakınında yedek güç olarak kalacaktı. Bu saldırıların başarıya ulaşması halinde, 10. Tümen'in takviyeli bir tugayı (Peyton'ın bu görev için seçtiği kendi gönüllü tugayı) Anafarta Bayırı'nın daha yukarısında bir hat oluşturmak üzere yüklenecekti. Kendi kesimlerinde "alan kazanmak için her fırsattan yararlanmaları" öngörülen 53. ve 54. tümenlerin belirli hedefleri yoktu. 11. Tümen'in harekete geçmesiyle eşzamanlı olarak, Birdwood'un sol kanadı (Tümgeneral Cox komutasında yaklaşık 3.000 kişilik bir karma kuvvet³⁷) ilerleyerek Damakçılık Bayırı'nın kuzey ucundaki Bomba Tepe'yi alacak ve de Lisle'in sağ kanadıyla bağlantıya girmek üzere sola yayılacaktı.

De Lisle gelen istihbarat bilgilerinden, Azmak Dere'den Sülecik'in kuzeyine kadar karşısına çıkacak Türk kuvvetinin en fazla altı taburdan oluştuğu ve belki yedekte bir tümenin beklediği kanısına vardı. Kireçtepe Sırtı'ndaki savunucuların takviye edildiği bilinmekteydi ama sayıca 3.000'i geçmediği sanılmaktaydı. Aslında Bolayır'daki yedek mevzilerinden asker kaydırmaları durmuştu. Mustafa Kemal'in komutasında Azmak Dere'nin iki yanındaki 7. ve 12. tümenlerin yanı sıra, yedek güç olarak Tursunköy'de altı tabur (9. Tümen) ve Selvili'de altı tabur (6. Tümen) vardı; Ece Limanı yakınındaki üç tabur da Kireçtepe'yi savunan taburlarla irtibat halindeydi. Mustafa Kemal'in elindeki toplam 84 topun hepsi İngiliz mevzilerine hâkim tepelere yerleştirilmişti.

İngiliz bombardımanı zamanında başlamakla birlikte, gelişigüzel hedef verileri, muharebe alanını kaplayan pus, obüslerin isabetsizliği ve 60 librelik topları kısa sürede işlemez hale getiren mekanik arızalar yüzünden büyük

37 Kendi 29. Hint Tugayı'nın kalıntıları, 4. Avustralya Tugayı, 5. Connaught Piyade Taburu, 10. Hampshire Taburu, 4. Güney Galler Sınır Taburu ve Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı'nın iki alayı. İlk hakışta çarpıcı bir kuvvet gibi görünmesine karşın gerçekte bu birlikler tam mevcuttu olmaktan uzaktı ve Sarı Bayır Muharebesi'nden sonra biraz dinlenmekle birlikte fiziksel durumları çok kötüydü.

ölçüde etkisiz kaldı. 11. Tümen saat üçte destek almaksızın ilerlemeye başladı; de Lisle ve Birdwood Anzak cephesinden gelen karma kuvveti yarım saat arkada tutmaya karar vermişlerdi. Asıl hedef Azmak Dere'den Hetman Çayırı'na kadar uzanan birinci hat siperdi; 34. Tugay güney, 32. Tugay ise kuzey yarısını ele geçirecekti. Pınar Tep'e'ye yığılan makineli tüfekler³⁸ gerekli desteği veremedi; 32. Tugay'ı takviye etmek üzere 33. Tugay'ın ileri sürülmesine (ve açık alanda yaklaşması sırasında top ateşiyle birçok zayıat vermesine) karşın, saldırının güney kesimde ancak çok sınırlı lokal başarıya ulaştığı, kuzey kesimde tamamen başarısızlığa uğradığı akşamüstü beşte açıkça belli oldu.

29. Tümen'e bağlı 86. Tugay'ın saat üç buçukta yöneldiği Yusufçuk Tep'e'de ara bölge güneye kıyasla çok daha derindi; büyük ölçüde açık ve düz olan arazi gerçek anlamda koruma sağlamayan çalı öbekleriyle kaplıydı. İlerleyen birlikler kısa bir süre sonra güneyden yoğun bir derinliğine ateşe maruz kaldı. Tutuşan çalı öbeklerinden yükselen duman bazı ilerleme alanlarını gizlese de, yangının toplanmaya yönelttiği gruplar saldırıya daha da açık hale geldi. Aşılması gereken açık alanın daha az olduğu sol tarafta 87. Tugay, Yusufçuk Tep'e'deki siperlere yaklaşabildi. Öncü taburlar doruğun yakınına iki kez ulaştıktan sonra püskürtüldüler.

Marshall dört öncü taburunun bozguna uğrayışını izlerken, de Lisle'den askerlerinin ulaşamadığı hedefleri ele geçirmek üzere 2. Atlı Tümen'i ileri sürme emrini aldı; bunun üzerine emrindeki tuğbaylara gönüllü süvari taburlarının yetişmesine kadar mevcut mevzilerini tutma talimatını verdi. O sırada tümen, Lala Baba'nın arkasındaki gece mevzilerinden harekete geçmişti; kaynaşan Türk mermilerinin erken patlaması sayesinde tuz gölünün güneyindeki açık alanı aşmada 33. Tugay'a kıyasla daha başarılı oldu. Ama bu fasıla kısa sürdü. Şiddetli bombardıman ve yoğun makineli tüfek ateşi altında, pusun ve dumanın görüş alanını sınırladığı, nispeten güvenli hatlarına sığınmaya çalışan yaralıların karışıklığa yol açtığı o şartlarda bir ilerleme şaşırtıcı olsa bile, Yusufçuk Tep'e'nin aşağı yamaçlarındaki mevzilerde kırılğan bir hat tutulabildi. (Tep'e 112 ele geçirilmediği sürece orayı tutmaya çalışmanın boşuna olduğunu kavrayan Marshall tümene karanlıkta çekilme talimatını verdi.)

Cox'un Azmak Dere'nin güneyindeki mevzileri ele geçirme ve Türkleri Damakçılık Bayırı'ndan sökme girişimi, büyük ölçüde savunma mevzilerinin yapısının çok az bilinmesi nedeniyle başından itibaren aksadı. Bu hamlenin birbiriyle bağlantılı iki hedefi vardı. Sağda Bomba Tep'e alınacak ve hat doğu

38 Toplam sayı 22ydi; alelacele toplandıkları için düzgün bir atış planı hazırlamaya zaman bulunamıştı.

yönünde Musalla Tepe'ye doğru uzatılacaktı. Solda ise Kazlar Çayırı yoluyla Susak Kuyu'ya doğru ilerlenecek ve 11. Tümen'i Bomba Tepe'ye bağlayan bir hat oluşturulurken Kayacık Dere adlı dar yataktaki önemli kuyular ele geçirilecekti. İlerlemeye başlayan askerler her iki hedeften açılan son derece yoğun tüfek ve makineli tüfek ateşiyle karşılaştı. Birçoğu Kayacık Dere'yi aşmaya çalışırken vuruldu ve ateşin şiddetlenmesiyle yaralıların büyük bir bölümü öldü. Conkbayırı için çarpışmanın son gününe kadar yedekte tutulduğu için kayda değer mevcuda sahip yegâne birlik olan soldaki Connaught Piyade Taburu kuyuları çok az direnişle karşılaşılarak ele geçirdi. Bu başarı üzerine sol kanadı Susak Kuyu'ya uzanacak şekilde bizzat tepenin yamaçlarına doğru bir ilerleyişe yöneldi. Oradaki kuyular da pek güçlük çekilmeden ele geçirildi ama taburun yamaca çıkan ana gövdesi çok geçmeden sert direnişle karşılaştı. Birinci dalgadaki önemli kayıplara rağmen kuzeybatı tarafında ilk Türk siperini ele geçirmeyi başarıp oraya yerleşti ve daha solda hattı yararak ilerleyen 1/5. Gurka Alayıyla bağlantıya girdi.

Hava kararırken, öbür kesimlerde Bomba Tepe'nin aşağı yamaçlarında çok kırılğan bir tutunma noktası oluşturulması bir yana bırakılırsa çok az başarı elde edilmişti. 27 Ağustos'ta tekrar girilen hücumda yukarı yamaçlardaki mevziler ele geçirildi. 9. ve 10. hafif süvari alaylarından ilave askerlerin gönderilmesiyle, 29 Ağustos gece yarısı saat birde başka bir girişimde daha bulunuldu. Tepe etrafında kuzeybatıya uzanan bağlantılı siperler kuşağının (harekâtın asıl hedefi) şafağa doğru oldukça büyük bedelle ele geçirilmesi Susak Kuyu mevzilerini güvenceye aldı; ancak doruğun kendisi hâlâ Türklerin elindeydi ve öyle de kalacaktı.

Bu arada harekâtı bir bütün olarak etkileyecek gelişmeler yaşanmıştı. Önce de Roebeck 21 Ağustos'ta, Keyes'in Çanakkale Boğazı'nı zorlamaya yönelik yeni bir girişimi öngören planını uygulanamaz olduğu gerekçesiyle geri çevirdi.³⁹ Ardından aynı gün Hamilton büyük çaplı takviye isteğine gecikmeli bir cevap aldı. Kitcheners hazırda zinde tümen bulunmadığını⁴⁰ ve yapabileceği tek şe-

39 Ancak Keyes'in Londra'ya giderek planı Deniz Bakanlığı'nda Balfour'a sunmasına izin verdi. Balfour'un plandan yana tutum takınması halinde, de Roebeck görevden alınmasını isteme niyetindeydi. Keyes'in teklifi Çanakkale Boğazı'ndaki durumun, özellikle filoyu etkili biçimde taciz etmede kullanılmış taşıyabilir toplardan birçoğunun İlyas Burnu ve Anzak kıyıbaşlarının karşısındaki mevzilere aktarılmasından dolayı 18 Mart'a kıyasla çok değiştiği görüşü üzerine kuruluydu. Keyes'e göre buna mayın temizliği düzenlemelerinin daha yetkin hale gelişi (ve Erenköy Koyu'nda filoya somut hasar verdimiş mayınların bertaraf edilmesi), ayrıca uzman bombardıman gemilerinden oluşan filonun varlığı eklendiğinde, kararlı bir girişimin sağlam bir başarı şansı vardı ve bu konuda Wemyss tarafından çok sıkıca desteklenmekteydi.

40 Bunun sebebi Fransız başkomutanı Joffre'un Eylülde Bau Cephesi'nde bir taarruza girişme kararıydı. Joffre kendi hükümetinden bile destek görünemle birlikte harekete geçmeye hazırdı. 25 Eylül'de başlayıp 6 Kasım'a kadar süren taarruz, Fransızların 100.000 ve Almanların 75.000 kayıp verdiği İkinci Champagne

yin, yarısı eksiklerin yerini dolduracak acemilerden, yarısı da ikinci kademe gönüllülerden ve yaya kullanılacak gönüllü süvarilerden oluşmak üzere toplam 25.000 kadar asker göndermek olduğunu bildirdi. 2. Avustralya Piyade Tümeni'nin Mısır'daki eğitimi tamamlanmak üzere olan diğer iki tugayının Gelibolu'ya varma ihtimali elbette vardı;⁴¹ ama toplam yine de tekrar taarruza girişmek için gerekli asgari düzeyden az olacaktı. Bu durumda savunmaya geçmek zorunda kalacağını kavrayan Hamilton, Suvla mevzisinden vazgeçip Anzak Cephesi'ne çekilmeyi kafasında tartmaya başladı.

Harekât alanına 23 Ağustos'ta varan Byng, IX. Kolordu'nun genel komutanı olarak de Lisle'in yerine geçti. (De Lisle 29. Tümen komutanlığına döndü, Marshall da 53. Tümen komutanlığını üstlendi.) Öte yandan, Maude hastalık izni alan Shaw'dan 13. Tümen komutanlığını devraldı ve Fanshawe da Hammersley'nin yerine 11. Tümen komutanlığına atandı. Yeni komutanların varlığıyla morali kısa sürede düzelen Hamilton, hemen Suvla'da tutunma gücünü yeniden değerlendirmeye koyuldu; ama yeni kapıldığı iyimserlik tekrar taarruza geçme fikrine kadar varmadı. Bombardımsız bir günün, yarıda kalmayan yeterli bir öğünün ya da bir gecelik deliksiz uykunun lüks haline geldiği ve evden gelen bir mektubun önemli bir olaya dönüştüğü o aşamada Gelibolu'nun her kesiminde moralin dibe vurduğu bütün raporlarda açıkça görülür. Hastalık salgın halindeydi (ishal Hamilton'dan başlayarak herkesi etkileyen bir durumdu) ve bunun tayından, özellikle Arjantin'den gelen konserve "sığır eti"nden kaynaklandığı yaygın bir görüştü. Maddi şartları değiştirmeye pek yetmemekle birlikte morallere etkide bulunan küçük bir fasıladan istifade, 19 Ağustos'ta İlyas Burnu'nda ve bir ay sonra Suvla'da "kantinler" açıldı. Ordu Hizmet Birliği'nin⁴² işlettiği bu yerlerde ufak tefek lüks malları satın almak mümkündü. Askerlerin kısa istirahatler için küçük gruplar halinde gönderildiği Mondros'ta ve İmroz'da da özel kantinler kuruldu ve YMCA [Genç Hristiyan Erkekler Birliği] her iki yerde şubeler açtı.

Derken ortada bir belirti yokken, 30 Ağustos'ta Fransız hükümetinin Boğaz'ın Asya kıyısına altı tümen çıkarmayı düşündüğüne dair haber İmroz'a ulaşıverdi. Hamilton'ın karargâhı sınırsız bir sevince boğuldu. ("İşte 24 saatte müflislikten milyonerliğe geçiş bu... Hayırlısıyla kurtuluyoruz!" diye yazdı Sir Ian güncesine.) Eylülün ilk iki haftası boyunca herkesin dikkati yeni bir cephenin açılma ihtimaline yoğunlaştı. Kitchener ve French 11 Eylül'de Calais'te mevkindaşlarıyla buluştuğunda, harekâtın başlaması gerektiği ko-

Muharebesi'ne, Vimy Sırtı'nı ele geçirmeye yönelik girişimin bir devamı olan Üçüncü Artois Muharebesi'ne ve İngilizlerin belki 60.000 kayıp verdiği Loos Muharebesi'ne yol açtı. Sonuncusu Sir John French'in düşüşünü ve 17 Aralık'ta İngiliz Sefer Kuvveti komutanı olarak yerine Sir Douglas Haig'in geçişini getirdi.

41 6. ve 7. tugaylar eylül başlarında vardı.

42 Faaliyete 1921'de geçen Deniz, Kara ve Hava Kuvvetleri Kurumu'nun öncüsü.

nusunda ilke olarak mutabık kalındı. (Öngörülen tarih kasım ortalarıydı ve Fransız tümenleri Batı Cephesi'ndeki İngiliz 27. ve 28. tümenlerince desteklenecekti; her iki kuvvet de daha sonra Selanik'e gönderildi ve savaşın sonuna kadar orada kaldı.) Harekât alanındaki gidişat gerçekten yeni ve çok çarpıcı bir şekil alacak gibiydi. Gelgelelim, Joffre bir kenara çektiği Kitchener'a altı tümenin yeterli güçten uzak olduğunu ve başına getirilecek Sarraill'in görevve uygun olmadığını söyleyince umutlar suya düştü.

Önerinin aslında Fransa Başbakanı Raymond Poincaré'nin Batı Cephesi'nde yeni taarruza girişme konusunda kararlı Joffre'ü dizginlemeye yönelik bir siyasal oyunundan ibaret olduğu çok geçmeden ortaya çıktı. İşin içinde Joffre'un makamına talip kişilerden General Maurice Sarraill'yı aktif görevde tutma niyeti de vardı; Sarraill temmuz sonlarında Joffre tarafından Üçüncü Ordu komutanlığından alınmış olsa da siyasal desteğe sahipti. Fransız başkomutanlık karargâhındaki entrikalara ilginç bir ışık tutsa bile, olayı tahlil etmenin yeri burası değildir. Sarraill sonunda Selanik'e gönderilen Fransız birliklerine komuta edecek ve Joffre'un ona ilişkin beklentilerini kısa sürede unutturacaktı.

O sırada İngiliz hükümetinin (ve dolayısıyla Hamilton'ın) yeni bir endişe kaynağı vardı: Bulgar hükümeti 6 Eylül'de İttifak Devletleri'nin yanında yer almasını sağlayacak bir antlaşma imzaladı. Pazar gününe denk gelen 25 Eylül'de Bulgar ordusu savaş için seferberliğe başladı. Batı komşusu Sırbistan'a göz dikeceğinden hiç kuşku yoktu ve kış bastırmadan başlayacak harekât için bir Avusturya-Almanya ordusuyla beraber kuzeyden Sava Nehri'ni aşarak saldırıya geçmesi her an beklenebilirdi. Ülkesinin çatışmaya çekilme ihtimalinden korkan Yunanistan başbakanı Elefterios Venizelos, seferberlik emri verdiği ordusuna destek için Britanya'yı ve Fransa'yı Selanik'e asker göndermeye "davet" etti. (Bu girişim kararlı bir İngiliz yanlısı olan Venizelos'u aynı ölçüde kararlı bir Alman yanlısı olan Kral Konstantin'le çatışmaya düşürdü; kralın anayasaya aykırı bir kararla başbakanı görevden alması kapsamlı sonuçlar doğurdu.) Davete icabet boş bir jest (Churchill'in askeri ifadesiyle "saçma") olsa bile, Londra'da ve Paris'te bir siyasal zorunluluk olduğu konusunda genel mutabakat vardı; yükümlülüğü hızla yerine getirecek tek asker kaynağı olarak Gelibolu hemen akla geldi. Bulgarların yedekleri silah altına aldığı gün Hamilton'a bir telgraf gönderen Kitchener, iki İngiliz tümeninin ve muhtemelen bir Fransız tümeninin Gelibolu'dan Selanik'e aktarılacağını, ayrıca söz verilen ve yolda olan gönüllü süvari birliklerinin de Yunanistan'a gönüllü olarak gidebileceğini bildirdi. Dolayısıyla Suvla'dan çekilmeyi düşünmesini istedi.

Hamilton böyle bir çekilmenin hem Bulgarlara hem de Türklere yanlış mesajlar göndereceğine işaret ederek Selanik'e sadece bir İngiliz ve bir Fransız tümeni göndermesine izin verilmesi halinde, bütün mevzilerini tutabilecek-

ğine inandığını belirtti.⁴³ Kitchener'ın kabul etmesi üzerine, (süreç içinde tekrar Sir Bryan Mahon'un komutasına verilen) 10. Tümen'i aktarma ve İlyas Burnu'nda Doğu Sefer Kolordusu'nun tuttuğu alanı gerektiği ölçüde devralma hazırlıklarına başladı.

Akdeniz Sefer Kuvveti'nin geleceği artık sallantıdaydı; ama İngiliz hükümeti (somut olarak Çanakkale Boğazı Komitesi, diğer adıyla Savaş Konseyi) bir karara varmadan önce, meslekten askerlere, yani Deniz Bakanlığı Savaş Kurmay Heyeti'ne ve Savaş Bakanlığı Genelkurmay'ına danışma yolunu seçti. Durum bir ölçüde acildi, çünkü kış bastırmak üzereydi. (Rüzgâra açık Ege kıyılarında fırtınalar, Anzak ve Suvla koylarındaki iskeleleri çoktan yıkmış ve salapuryaları kıyıya sürüklemişti.) Ortak heyet 9 Ekim'deki raporunda, Sırbistan'ı kurtarmak için artık geç olduğu gerekçesiyle, Selanik'e başka birlik gönderilmemesinde ısrar etti. Hükümetin Joffre'u en az üç ay beklemeye ikna etmeye çalışmasını istemekle birlikte, Fransa'daki Artois taarruzunun sürdürülmesinden yana "tereddütsüz bir tutum" takındı. Gelibolu'dan galip çıkmak için sekiz ilave tümene ihtiyaç olduğunu ve bunların doğrudan Mısır'a gönderilmesi gerektiğini belirtti. Alternatifler arasında seçim yapma işinin bırakıldığı Çanakkale Boğazı Komitesi karar almaktan kaçındı; bunun yerine Kitchener'ın Hamilton'a bir tahliyede tahminen kaç asker kaybedeceğini, Birinci Deniz Lordu Jackson'ın ise de Roebeck'e yarımada kaç ilave askere destek verebileceğini sormasını istedi.

Çanakkale Boğazı Komitesi'nin kurumsal değerlendirmesinde Hamilton'ın güvenilirliğine ilişkin artan kuşkunun gölgesi vardı ve bunun kaynağında her üç cephede Türk savunma hatlarını yarmada defalarca başarısız olması yatmaktaydı. Kuşkuyu doğuran (ya da belki ağırlaştıran) şey, Stopford'un ülkeye dönüşünden kısa bir süre sonra Savaş Bakanlığı'na sunduğu saçma bir "rapor"du. Stopford bu raporda Hamilton'ı ima yoluyla eleştirmekte, kendisine yöneltilen eleştirilere ise karşı çıkmakta ve "yarımada bir az çok bir adadaki" karargâhın sahadaki gerçeklerden, özellikle de karşıdaki Türk kuvvetinin asker sayısından bihaber olduğunu ileri sürmekteydi. Kitchener Londra'daki en kıdemli generallerin dördünden raporu incelemelerini istedi: Sir Leslie Rundle, CIGS makamından bir süre önce istifa eden Sir James Murray, onun yerine geçen ve soyadı benzerliğine karşın bir akrabalığı bulunmayan Sir Archibald Murray, Sir James Sclater. Bu yüce heyet de kaçamak bir tutumdan geri kalmayarak şunu bildirdi: "IX. Kolordu için planlanan bütün

43 İlyas Burnu'ndan çekilen Fransız birliklerinin hepsi aynı tümenenden değildi; her ikisinden seçilmiş metropol, Zuav ve yabancı lejyon alaylarını kapsamaktaydı. Ekim başlarından sonra Gelibolu'da kalan Fransız birlikleri 12 Senegal ve sömürge piyade tahirunun yanı sıra sahra ve ağır topçu bataryalarından ibaretti.

görevler dizisinin eleştiriyeye açık olduğunu düşünmekle birlikte, fiilen işin içinde olanlardan çok daha kapsamlı bilgiler almadan, bu savaş döneminde böyle bir eleştiri yöneltme hakkını kendimizde görmemekteyiz.” Kitchener bu örtük ifadeyi derhal kendi ilkelerine göre yorumlayarak, Çanakkale Boğazı Komitesi’ne bazı generallerin “Sir Ian Hamilton’ın liderliğine ilişkin kayda değer eleştirileri” beyan ettiklerini aktardı. Hamilton daha sonra Stopford’un tezkeresinin kendi bilgisi dışında kabul edilmesine (hatta ele alınıp değerlendirilmesine) itiraz etse bile itibarı artık sarsılmıştı.

Stopford’un raporu Hamilton’la ilgili olarak ekim ayında Londra’da dolaşıma giren tek olumsuz belge değildi. Keith Murdoch adında Avustralyalı bir gazeteci⁴⁴ Avustralya başbakanına yazdığı 25 sayfalık mektubun bir nüshasını İngiltere başbakanına sundu. Aspinall-Oglander’e göre, mektup “o sırada yarımada ya da muhabere hatlarında görev yapan (ve Avustralyalı olmayan) subayların ve askerlerin çoğunu acımasızca karaladıktan sonra başkomu-

44 News International’ın kurucusu Rupert’in babası. Yirmi sekiz yaşındaki Murdoch Avustralya’nın resmi savaş muhabiri olarak Gelibolu’ya atanmayı büyük umutla beklerken bu görevi C. E. W. Bean’e kaptırmıştı. Sydney Sun ve Melbourne Herald gazetelerine Londra’daki The Times ofisinden haber malzemesi sağlayan bir ajanista iş buldu. Ağustos 1915’te Birleşik Krallık’a giderken Mısır’a uğradı ve Hamilton’a bir mektup yazarak Gelibolu’yu gezmek için izin istedi. Gazetecilere ayıracak pek zamanı olmayan Hamilton’un bunu isteksizce kabul etmesiyle Anzak cephesinde dört gün geçirdi. Orada karşılaştığı ve Hamilton’a sert eleştiriler yönelten İngiliz gazeteci Ellis Ashmead-Bartlett’in görüşleri, Kahire’deyken duyduğu haberleri doğruluyor gibiydi. Ashmead-Bartlett özellikle Avustralya’da günümüze kadar insanların hayal gücünde etkisi süren yürekli Anzak askeri izleniminin doğmasında öne çıkan bir rol oynadı. Avustralyalı savaş muhabirleri Bean, Schuler ve Smith de Avustralya Ulusal Kütüphanesi’nin ifadesiyle “Gelibolu’da yaşanan olaylarla Avustralya’nın ulusal kimlik duygusunu” güçlendirmeye, çoğu kez gülünç bir hava taşısa, neredeyse çşinsel eğilimli görülebilecek ifadelerle olsa bile katkıda bulundular. Ashmead-Bartlett yeni tanıdığı Murdoch’u, Hamilton’a ve karargahına yönelik ağır eleştiriler içeren bir mektubu sansür mevzuatını atlatarak Londra’ya götürmeye ikna etti. Gelgelelim, mektubun varlığı öğrenilince Murdoch Marsilya’da Fransız askeri istihbaratınca tutuklandı. Mektuba el konulmasına karşın içeriğini yeterince aklında tuttuğu için kişisel ilişkileri olan Avustralya başbakanı Andrew Fisher’a, çok daha tutumraklı olmakla birlikte benzer bir üslupta kendince uzun bir “rapor” yazdı. Bu belgenin bir nüshası (Lloyd George’un telkiniyle) bir şekilde Asquith’e ulaştı. Asquith son derece alışılmamış bir tavırla, bariz mad-di hatalarına rağmen Kraliyet Matbaası’nda bastırıldığı mektuba resmi konum kazandırdı. Hamilton’ın görevden alınmasında hiç kuşkusuz etkili olan mektubun havası, Murdoch’un genelkurmay konusuyla ilgili şu sözlerinden anlaşılabilir:

Şimdi size çok ciddiyeyle söylemek istediğim şey, Çanakkale Boğazı girişimindeki sürekli ve berbat beceriksizliğin görebildiğim kadarıyla İngiliz ordusunun sahip olduğu genelkurmaydan beklenir bir şey olduğudur. Kırmızı tüylü adamların şunarklığı ve kendini beğenmişliği ancak yeteneksizliklerine denk sayılabilecek düzeyde. Muhabere hattında ve özellikle Mondros’ta, açıkçası savaşta sadece oyun oynayan çok sayıda üst düzey subay ve kayıtsız genç çaylak var. Hiç ciddi biçimde çalışmamış, fiyaka, şöret ve kendini tatmin için yaşamış ve şimdi devasa bir savaş yürütmekle görevli kişilerden ne beklenebilir? Kitchener iflah olmaz derecede bencil olmalarından dolayı güdülerini asla temiz olamayacak kişilerden temiz iş sağlama gibi müthiş zor bir görevle karşı karşıya. Görüşümün böyle olduğunu ve Avustralyalı subaylar dahil, genelkurmayla atamaların ahbaplık ve şahsi nüfuz güdülerıyla yapıldığını samimiyetle söylemek isterim. Avustralyalılar şimdi kırmızı tüylü her İngiliz’e çekinerek ve tiksine-rek bakıyor. Gençliği ve coşkuyu üst kademeye taşıyacak bir güdü sağlığı olmaksızın kazanamayız.

tana ve genelkurmay başkanına sert bir saldırıda bulunmaktaydı.” Asquith pek alışılmamış tavırla, mektubu hükümet üyelerine “olduğu gibi” dağıttı; birçoğunun bunu her türden ilgili tarafa aktarması, sonuçta Hamilton'ın tabutuna bir çivi daha çaktı.

Çanakkale Boğazı Komitesi sonraki toplantısında, “nihai varış yeri konusunda peşin hüküm olmaksızın” Mısır'a “yeterli ve sağlam bir kuvvet” sevk etmeyi, ayrıca “bu kuvvetin nerede kullanılacağı ve hangi görevi üstleneceği konusunda tavsiyede bulunmak” üzere Doğu Akdeniz'e özel olarak seçilmiş bir subay göndermeyi kararlaştırdı. (Tercih edilen kişi hızla fuzuli hale gelmekte olan Kitchener'di; amaç büyük ölçüde onu bu yolla en azından geçici olarak bertaraf etmektir.) Daha subay seçilemeden dananın kuyruğu koptu. Murdoch'un mektubu ortalıkta dolaşmaya başlamıştı ve “Doğu harekât alanına karşı olup da onu gören ya da duyan herkes tarafından işine geldiği gibi kullanılması” parlamento içindeki ve dışındaki muhalefet alevlerini körükledi. Besbelli ki bir şey yapılmalıydı ve görünürdeki çare Hamilton'ı feda etmektir. Çanakkale Boğazı Komitesi 13 Ekim'de toplandığında, Hamilton'ın tahliye uğranacak kayıplara ilişkin tahminini soran Kitchener'a cevabını ele aldı. Verilen rakam bütün kuvvetin yarısına yakın ve belki daha fazlasıydı; iletilen görüş “Suvla'daki acemi askerler ve İlyas Burnu'ndaki siyahi [Fransız sömürgelerinden gelme] askerler nedeniyle gerçek bir facianın yaşanabileceği” yönündeydi. Hamilton herhalde Gelibolu'yu terk etme olasılığını gündemden düşürmek için etkili olmak uğruna abartıya kaçmıştı; ama öyle olsa bile mübalağası ters tepti ve kaderini belirledi.

Ertesi gün Kitchener hemen yürürlüğe girmek üzere onu görevden alarak yerine Birdwood'u geçici komutanlığa atadı ve Sir Charles Monro'nun⁴⁵ durumu değerlendirmek üzere bölgeye gideceğini açıkladı. Kitchener'in Gelibolu harekâtını sürdürmenin sıkı savunucusu olduğu bilinmese, Monro tercihten Londra'daki kurumsal aklın Gelibolu'nun geleceği konusunda kararını verdiği sonucu çıkarılabilirdi. Zira kararlı bir “Batıcı” olan Monro savaşın ancak Fransa'da kazanılacağı ve mümkün mertebe her İngiliz askerinin oraya sevk edilmesi gerektiği kanısındaydı ve Türkiye'deki harekâtın olabildiğince elverişli biçimde sona erdirilmesini sağlamak için elinden gelen her şeyi yapacağı kesindi.

İmroz'a 28 Ekim'de varan Monro'nun Kitchener'dan aldığı talimat, yarımada'daki askeri durum üzerine, özellikle de tahliyenin mi, yoksa üstün gelmeye çalışmanın daha iyi olacağı konusunda rapor hazırlamaktı. Varışından önce karargâh ikinci şık için gerekli asker sayısını tespiti dönük

45 Monro Fransa'da önce 2. Tümen'e, ardından 1. Kolordu'ya, daha sonra Üçüncü Ordu'ya komuta ederek ün kazanmıştı.

bir uğraş içindeydi: Tahmin en az 250.000 askerin gerektiği yönündeydi ve harekâta ancak ilkbaharda girişilebilirdi; dolayısıyla mevcut birliklerin yerine zinde birlikleri geçirmek de şarttı. Ayrıca tahliye konusunda yapılan incelemede, iradi bir ricatın Türklerce dayatılacak mecburi bir ricata kıyasla çok daha az kayba yol açacağı sonucuna varılmıştı. Monroe ilk raporunu vardığı günün öğleden sonrasında hazırladı; çekimser bir tutum takınmakla birlikte, harekâtı sürdürmekten yana bir eğilime yönelir gibiydi. Kitchener buna çok daha eğilimli olsa bile, tatmin olmadığı için ertesi sabah kısa ve öz bir mesaj ilettili: “Çanakkale Boğazı’ndaki asıl meseleye, yani ayrılmanın mı yoksa kalmanın mı doğru olacağına ilişkin raporunu olabildiğince erken gönder lütfen.”

Monro üç cepheyi kapsayan bir teftiş gezisine karar verdi. Sırasıyla İlyas Burnu, Anzak ve Suvla cephelelerinde her tümen komutanıyla görüşerek aynı soruları yöneltti: Birlikleriniz düşman mevzilerini ele geçirmeye yönelik uzun süreli bir çabaya maddi ve moral güç bakımından hazırlar mı? Önümüzdeki kış boyunca takviye görmeden ve beklenen modern ağır top ile sınırsız cephane sevki olmadan mevzilerini koruyabilirler mi? Bu şekilde ifade edilen sorulara verilecek tek cevap vardı ve herkes onu verdi: Askerlere en fazla yirmi dört saatlik harekâtlar için güvenilebilirdi ve mevzileri tutmada ancak ellerinden geleni yapabilirlerdi.

O gece İmroz’a kararını vermiş olarak dönen⁴⁶ Monro ertesi sabah Kitchener’a çektiği telgrafta harekâta olabildiğince çabuk son vermek gerektiğini ileri sürdü.

Kitchener son bir bir umuda sarıldı. Monro’ya üç kolordu komutanının da aynı görüşte olup olmadığını sordu. Byng ve Davies hemfikirli. Birdwood ise Mısır’daki başkomutan Sir John Maxwell’in katıldığı bir görüşle, Müslüman dünyasında İngiliz itibarına ağır bir darbe inmesi ihtimaline işaret ederek karşı çıktı. Tahliyeden yana bir kararın çıkması halinde Türklerin Kafkasya’daki ve Mezopotamya’daki ordularını takviye etmelerini önlemek açısından, söz konusu birliklerin Türklerle çarpışılan öbür yerlere hemen kaydırılması zarureti inandığını ekledi.

Daha önce Güney Afrika’da Kitchener’in askeri müsteşarlığını yapmış ve Hindistan’da başkomutanlığa atandığında onun peşinden gitmiş Birdwood’un eski amiri ve akıl hocası tarafından belirlenmiş çizgiye uyması beklenebilir bir sonuçtu. Tahliye karşı çıkışı, savaş bakanına konunun ucunu açık tutmak için gerek duyduğu bahaneyi sağladı. Birkaç gün sonra da başka bir destek imdadına yetiştii.

46 Monro’nun tavsiyesinin ne olacağını tam olarak kestirebilen Churchill sonucu şu sözlerle küçümsedi: “On beş millik Anzak, Suvla ve İlyas Burnu cephesinde süren şartları altı saat içinde çözüverdi ve her noktada sorumlu subaylara şevk kırıcı birkaç şey söyledi. Geldi, gördü ve teslim oldu.”

Asquith stratejik kararlarda danışmanlıktan sorumlu on iki üyeli bir komitenin yarattığı idari sorunlara 2 Kasım'da nihayet el attı. Parlamento'ya Çanakkale Boğazı Komitesi'nin lağvedildiğini ve bundan böyle (bütün cep-helerde) stratejiyi en az üç ve en fazla beş kabine bakanından oluşan Savaş Komitesi'nin belirleyeceğini duyurdu.⁴⁷ Komite ertesi gün gündeminin ilk sırasında Gelibolu'daki durum olmak üzere ilk toplantısını yaptı. Monro'nun iki telgrafının yanı sıra, Keyes'in Boğaz'ı zorlamayı öngören ve Balfour'ın doğrusu biraz teveccüh gösterme noktasına geldiği planının gözden geçirilmiş hali üzerinde durdu. Bu görüşme çerçevesinde, Monro'nun tavsiyesini kabul etmemeye ve durumu değerlendirmesi için Kitchener'i harekât alanına göndermeye karar verildi. Böylece kendi yaklaşımını sağlamlaştıracak yeni bir girişimde bulunmanın zeminini yakalayan savaş bakanı kolları sıvamakta gecikmedi.

Tahliyenin Müslüman dünyasında Britanya'nın konumuna olası etkisi konusunda Maxwell'e ve Yüksek Komiser McMahon'a danışmaya karar veren Monro 3 Kasım'da Kahire'ye gitmek üzere İmroz'dan ayrıldı. Kitchener onun yola çıkışından sonra, 4 Kasım'ın ilk saatlerinde Birdwood'a bir telgraf gönderdi. Özetle yakında oraya geleceğini bildirdi, Keyes'in planına arka çıkışından söz etti ve deniz harekâtına destek için Bolayır'a çıkarma yapmayı önerdi. Ardından şunu belirtti: "Komuta meselesine gelince, bütün kuvvet senin emrinde olacak. [...] Buna ilişkin planları ya da uygun göreceğin alternatif planları hazırla. En büyük felaket olacağını ve askerlerimizin yüksek bir yüzdesini ölüme ya da hapse mahkûm edeceğini düşündüğüm tahliyeyle ilgili emri imzalamayı kesinlikle reddetmekteyim. Monro ise Selanik kuvvetinin komutanlığına atanacak."

Hiç kuşkusuz bu fırsata balıklama dalmasını beklediği Birdwood böyle bir şeye hiç de yanaşmadı. Bolayır'a çıkma planını bir felaket olarak gördüğü gibi Monro'nun yetkisine el koymaya da niyeti yoktu; Kitchener'a o sabah gönderdiği bir mesajda kesin olmasa bile gayet açık şekilde hayır cevabını verdi. Bu mesajı aldığı sırada Kitchener büyük ölçüde Keyes'in de Bolayır'a çıkma önerisine olumsuz tepki vermesi nedeniyle tereddüde düşmeye başlamıştı. Ertesi gün öğleden sonra Balfour'ın eşliğinde tuğamiralle görüştüğünde, onun deniz harekâtı yönündeki şevkinin de sönmeye yüz tuttuğu ortaya çıktı.

47 Komitenin ilk baştaki üyeleri Asquith, Balfour, Lloyd George ve Grey'di. Muhafazakârların baskısı üzerine birkaç gün sonra sömürgeler bakanı ve Muhafazakâr Parti lideri Bonar Law eklendi. Kitchener komitenin sekreteriydi. Gelibolu'da kalma görüşünü savunmak için hiçbir fırsatı kaçırmayan Churchill'e orada yer yoktu. Devre dışı bırakılmaya tepkisi tipikti: "Yüksek maaşlı bir arpalık" olarak nitelendirdiği Lancaster düklüğü hukuk müşavirliğinden istifa etti, önce (ordu görevine dönüp 6. Kraliyet İskoç Pi-yade Taburu'nun komutasını üstlenmek üzere) dört aylığına Fransa'ya ve ardından parlamentonun arka koltuklarına çekildi. Lloyd George'un kabinesine ertesi yıl önce mühimmat ve ardından savaş bakanı olarak döndü.

Paris'e gitmeden hemen önce Birdwood'a bir kez daha telgraf çekti. "Korkarım ki donanma yardımcı olmayabilir" dedi. "Soruna daha yakından baktıkça çıkış yolu görmekte zorlandığım için birlikleri oradan çıkarma konusunda çok sessizce ve gizlice bir tasarı hazırlaman daha iyi olur."

Oyun nihayet bitti. Daha doğrusu Kitchener'in ertesi sabah Paris'te uyan-
dığında, Fransız hükümetinin Gelibolu harekâtından vazgeçilmesine sıcak
bakmadığını ve Selanik'e gönderilecek İngiliz askerlerinin muharebe yete-
neğinden ziyade sayısını gözettiğini öğrenmesine kadar öyle görünüyordu.
(Poincaré'nin Sırlara yeterince destek vermemesinden dolayı düşürülme-
sinden sonra Briand'ın kurduğu bu hükümette, General Gallieni baş rakibi
Joffre'un canını epey sıkı bir atamayla savaş bakanı ve Lacaze denizcilik
bakanıydı.) Gözden geçirilmiş bir plan üzerinde hemen çalışmaya başlayan
Kitchener, Selanik için iki ya da üç yorgun ya da daha az etkili tümeni⁴⁸ yeterli
görerek 27. ve 28. tümenleri (Mısır'dan derlenebilecek başka birliklerle bera-
ber) Gelibolu'ya göndermeyi kararlaştırdı. Birdwood'a çektiği telgrafta harekâtı
canlı tutma umudundan hâlâ vazgeçmediğini bildirdi. Bunun için donanmanın
desteğine gerek duyacağı için Deniz Bakanlığı'na bir telgraf çekerek Keyes'in
Marsilya'da ona katılmasını istedi. Böylece beraber Mondros'a giderken Boğaz'ı
zorlamaya dönük harekâtın ayrıntılarını çözüme bağlayacaklardı. Keyes bu
davete icabet etmedi.⁴⁹ Kitchener daha sonra ona şöyle diyecekti: "Marsilya'ya
gelmemen üzerine donanma planının ortadan kalktığı görüşüne vardım."

Bu arada Kahire'de Monro'nun görüştüğü McMahon ve Maxwell, bir
tahliye durumunda Britanya'nın Müslüman dünyasındaki konumunun zarar
göreceği yolundaki kanaatlerini tekrar belirttiler. Maxwell'in ısrarla dile getir-
diği bir konu da Gelibolu terk edildiğinde Mısır'ın en iyi nasıl korunacağını
karara bağlanması gerektiği idi. Ona göre en etkili yol Anadolu ile Suriye ve
Filistin arasındaki Türk ulaşım hatlarını kesmek üzere İskenderun Körfezi'ne
birlikler çıkarmaya dönük eski planı canlandırmaktı. Görüşmeler sürerken
Mondros'a çağrılan üçlü, oraya varıldığında İskenderun Körfezi'nin kuzey
tarafındaki Ayas [Yumurtalık] Koyu'na bir çıkarmanın en uygun çözüm ol-
duğunda mutabık kalmıştı. Monro'nun onay vermesi esas olarak öbürlerinin
tahliye destek vermesini sağlamak içindi.

Monro 9 Kasım sabahı Mondros'a vardığında Kitchener'in Birdwood'a tek-
lifini ve ondan aldığı cevabı öğrendi. Kitchener'in o akşam kurmay heyetiyle

48 Geçici olarak seçilenler 53. ve 54. tümenler ile Kraliyet Donanma Tümeni'ydi.

49 Anlaşıldığı kadarıyla bunun sebebi Kitchener'in planını bozmaya dönük bir komlodan ziyade, Akdeniz limanında ona zamanında yetiştirme şansının olmadığı kanısıydı. Keyes Paris'e vardığında, İtilaf kuvvetlerinin Gelibolu'da kalması konusunda Fransızların deniz harekâtına eski model altı zirhliliyle daha katkıda bulunacak kadar hevesli olduklarını öğrendi. Ancak Napoli yoluyla Mondros'a vardığında, Kitchener'in tahliye onay vermiş olması nedeniyle artık iş isten geçmişti.

birlikte gelişini izleyen on iki gün esas itibariyle uzun bir toplantı halinde geçti. Daha 10 Kasım akşamı Kitchener, Gelibolu'yu tahliye bir hazırlık olarak, o sırada Mısır'da bulunan zinde 27. ve 28. tümenler ile 3.000 süvari (Fransa'dan gelecek iki tümenle desteklenmek üzere) Ayas Koyu'na çıkarmayı öngören bir planın ana hatlarını telgrafla Asquith'e bildirdi. Tasarının onda uyandırdığı yüksek umutlar Whitehall'da paylaşılmadı. Genelkurmayın kurumsal görüşü, Türk ulaşım hatlarını kesmeye yönelik bir harekâtın fiilen on ila on iki tümeni gerektireceği ve "bunların savaş boyunca yöreye bağlanacağı" yönündeydi. Türkleri uzun bir yaklaşma yürüyüşünün zorluklarından sonra Süveyş önlerinde karşılamak ve böylece İngiliz kuvvet üssünün yakına çekmek daha uygun olacaktı.

O sırada Kitchener kendini Ayas Koyu fikrine iyice kaptırmıştı; McMahon ve Maxwell da Türklerin Mısır'ı işgal etmesinin İngiliz (ve Fransız) sömürge imparatorluğundaki Müslüman halk üzerinde yaratacağı etkiye dair meşum uyarılarla ona ayak uydurdu. Sonraki beş gün bu mesele asıl müzakere konusunun etrafında sürekli dolanmaya gerekçe sağladı. Ama 15 Kasım'da başbakana tekrar rapor veren savaş bakanının, tahliye benimsene noktasına henüz gelmemiş olsa bile, askerlerin yüzde 53'ünün canına ya da tutsaklığına mal olmaksızın uygulanabileceğine en azından ikna olduğu çıktı.

Mondros'taki bu ilk beş günde Kitchener Gelibolu Yarımadası'na çıkıp şartları bizzat görme fırsatını buldu. Karşılaştığı manzara onda derin bir etki bıraktı. "Burası tahmin ettiğimden çok daha zorlu" diye yazdı Asquith. "Üstelik Türk mevzileri [...] ilk başta baskınla ele geçirilmezse, şimdiye kadar sürülenden daha büyük kuvvetlerle çok şiddetli saldırıya direnebilecek birer doğal kale gibi." (Bu saptama Aspinall-Oglander'i, "Bir başka deyişle, Sir Ian Hamilton sonuçta o kadar kusurlu değildi" yorumunda bulunmaya yöneltecekti.)

Selanik'teki kuvvete ilişkin vahim sorunları çözmek üzere Yunanistan'a çağrılan Kitchener 21 Kasım'da Mondros'a döndü. O sırada Fransızlar İskenderun Körfezi'ne İngiliz birlikleri çıkarma planına güvensizlikle baktıklarını ve buna hararetle karşı çıkacaklarını belli etmişlerdi;⁵⁰ Kitchener'in yokluğunda öneri yavaş ama kesin bir gözden düşüş sürecine girmişti. Monro'nun muhakeme gücüne gittikçe güven duyan Kitchener, tesadüf eseri, dönüşünde Birdwood'un tahliye önerilerine taş koymaya dönük yeni bir girişimiyle karşılaştı. Gelibolu'dan vazgeçmenin Avustralya'da ve Yeni Zelanda'da çok kötü etki yaratacağını savunan en kıdemli Avustralyalı komutan Tümgeneral

50 Bu itiraz siyasal nitelikteydi. Londra'daki Fransız sefaretî askeri ataşesinden CIGS'ye bir mektubun çevirisine yer veren Filistin Harekâtı İngiliz Resmi Tarihi konuyu çok daha ayrıntılı tahlil eder. "Fransız kamuoyu gelecekteki Suriye devletinin parçası olarak gördüğü bir ülkedeki herhangi bir harekâta kayıtsız kalamaz" (italikler bana ait) sözlerinin yer aldığı mektup, Sykes-Picot Antlaşması'ndan altı ay önce yazılmıştı.

J. G. Legge'in ve son fırtınaların liman tesislerinde yol açtığı hasarın çapını görünce fikrini değiştiren Korgeneral Davies'in destek verdiği Birdwood, ayrılmaya kıyasla daha az kayba yol açacağı gerekçesiyle kalmaktan yana ateşli bir tutum takındı. Tam da o akşam Türklerin İlyas Burnu'nda giriştiği bir saldırı onu doğrular gibiydi. Elli dakikalık bombardıman 52. Tümen'i pek sarsmadı ve siperlerinden çıkıp ilerleyen Türk piyadeleri daha kendi dikenli tellerini aşmadan çok ağır kayıplarla püskürtüldü.

Bundan etkilenmeyen Monroe kendi savında diretti. Bir süreden beri görüşülen bir uzlaşma seçeneği vardı: Suvla ve Anzak cephelerini tahliye ederken, büyük ölçüde Çanakkale Boğazı'nı düşman denizaltılarına kapalı tutma umuduyla, İlyas Burnu'nda "şimdilik her ne olursa olsun" tutunmak. Ertesi sabah Kitchener benimsediği bu görüşü nihayet bir telgrafla Asquith'e bildirdi. Başbakan ertesi günkü cevabında, Savaş Komitesi'nde yarımada'nın tamamını tahliye etmenin kararlaştırıldığını ve bunun onay için kabineye sunulacağını belirtti. Kitchener bunun üzerine Monroe'nun Mısır hariç Doğu Akdeniz'deki bütün kuvvetlerin başkomutanı olacağını, Mahon'un Selanik'te ve tahliyeden sorumlu olan Birdwood'un Gelibolu'da ona bağlı olarak komutanlık edeceğini saptadı. Ardından 24 Kasım'da Marsilya'ya doğru yola çıktı.

Gelibolu Yarımadası'nın tahliyesi üç aşamada yürütülecekti. 24 Kasım'da zaten başlamış olan ön aşamada elzem olmayan bütün askerler, hayvanlar ve malzemeler taşınacaktı. Suvla, Anzak ve İlyas Burnu'nun taktik savunması için elzem olmayan bütün askerlerin, topların, hayvanların ve levazımın taşınacağı ara aşama, tahliye için bütün kabineden resmi onay alınır alınmaz başlayacaktı. Geri kalan askerlerin,⁵¹ taşınmamış hayvanların, güvenle çıkarılabilecek topların ve levazımın iki gece içinde taşınmasının öngörüldüğü son aşamanın tarihi daha sonra belirlenecekti.

Tahliye için kabine onayının bir formalitenin ötesine geçmeyeceği yönündeki yaygın beklentiye karşın, o sırada resmi bir makamda bulunmamakla birlikte hatırı sayılır nüfuza sahip Lord Curzon'un başını çektiği direniş yüzünden sonuçta durum öyle olmadı. Curzon tahliyeye karşı bütün eski savları tekrarlayarak yarımada'ya ilave birliklerin gönderilmesi, Çanakkale Boğazı'nın Asya yakasına çıkarma yapılması ve donanmanın Boğaz'ı zorlamaya çalışması gerektiğini ileri sürdü. Tek muhalif ses o değildi. Konuya ilişkin bir tezkere hazırlaması istenen Kabine Sekreteri Hankey'nin de kalmaktan yana olduğu ortaya çıktı.

51 Üç kesimi (uzun süreli kötü hava halinde) gerekirse bir hafta boyunca tutmak üzere gerekli görülen garnizon mevcudu Suvla ve Anzak için 26.000 asker ve 40 top, İlyas Burnu için 18.500 asker ve 60 toptu. Bu düzeyler daha sonra aşağıya çekildi.

Tartışmalar kasımın son haftası boyunca görünürde bir sonuç olmaksızın sürerken, 27 Kasım'da doğa devreye girdi. Anzak Koyu'nda ve İlyas Burnu'ndaki liman tesislerini vuran bir fırtınada birçok küçük teknenin yok olması, üç yerde eşzamanlı tahliye fikrinden vazgeçilmesini gerektirdi. Askerleri iliklerine kadar ısıtatan, siperlerin ve sığınakların suyla dolmasına yol açan yirmi dört saatlik bir sağanak, sıcaklığın birden sıfırın epey altına inmesiyle yerini kırk sekiz saat sürecek tipiye ve şiddetli kara bıraktı. Fırtına 30 Kasım'da dindi ama hasar çok geniş çaplıydı ve yakında çıkacak başka bir fırtınanın muhtemelen yıkıcı etki yaratacağı açıktı. Kabinenin bir karara varmadaki acizliğinin sürmesini göz önünde tutan Kitchener harekete geçmeye karar verdi ve 1 Aralık'ta daha önce taşınmış kışlık elbiselerin ve malzemelerin (ayrıca cephane stoklarının) yeniden Gelibolu'ya çıkarılması ve kış geçirme hazırlıklarına başlanması emrini verdi.

Londra'ya aralık başında varan de Roebeck, derhal ağırlığını tahliye karşıtı savın arkasına koydu. Bu tartışmaların yanı sıra, Sırlara yardım amacını taşıyan ve can çekişmeye yüz tutan harekâtı sürdürme konusu defalarca gündeme gelmişti. Mısır'dan gelen 28. Tümen'in de o sırada vardığü Selanik'teki birlikleri çekmeye ilişkin önergeler yavaş yavaş destek bulmaktaydı ve özellikle Curzon bu birlikleri Gelibolu garnizonunu güçlendirmede kullanmayı savunmaktaydı. Savaş Komitesi'nin 2 Aralık'taki toplantısında ipler bir kez daha kopma noktasına geldi. O sırada (henüz emir çıkarılmamış olsa bile) Selanik'ten çıkma konusunda ilke kararına varılmıştı ve oradaki dört tümenin Gelibolu'ya gönderilmesini (10. Tümen açısından tekrar gönderilmesini) sağlama ihtimali, Kitchener'i yeniden görüş değişikliğine yöneltmişti. Başka bir etken de vardı: Bağdat'a ilerleyişi Selman-ı Pâk'ta durdurulan Townshend, peşinde Türkler olmak üzere Kut'a çekilmekteydi; serbest kalan Türk birliklerinin Mezopotamya'ya çok çabuk nakledilmesi oldukça büyük bir etki yaratacaktı... De Roebeck'in yokluğunda Çanakkale Boğazı Filosu'na komuta eden Wemyss, Selanik'teki birliklerin ne kadar sürede gemilere bindirip Gelibolu'ya taşınabileceği sorulduğunda, bunun çok çabuk olacağı cevabını verdi.

Kitchener'in ve CIGS'nin eşlik ettiği Asquith ve Balfour 4 Aralık'ta, Briand ve Lacaze ikilisiyle görüşmek üzere Calais'e gitti. Toplantıda Fransız ordusunun görüşünü belirtmek için Gallieni ve Joffre da hazırды. Gündemin tek maddesi Selanik'ti. Fransızlar Yunanistan'ı ve Romanya'yı İttifak Devletleri'nin yanında savaşa girmeye kışkırtabileceği gerekçesiyle, bir çekilmeyi onaylamaya ilk başta yanaşmadılar; Kitchener'in ikna gücü sayesinde Briand günün sonunda razı oldu.

Ama iş orada bitmedi. Briand ertesi gün Paris'e döndüğünde baskı altına girince tutumunu değiştirdi ve 6 Aralık'ta Joffre'un karargâhındaki bir (askeri) toplantıda, Selanik'ten çıkmayı savunan Murray dışındaki herkes

Gelibolu'yu tahliyeden yana görüş belirtti. Derken 7 Aralık'ta (görünüşe bakılırsa Fransızların telkiniyle) devreye giren Ruslar, Yunanistan'dan İngiliz birliklerinin çekilmemesi için resmi bir istekte bulundu. Bu bardağı taşıran son damlaydı. Londra'da Selanik'ten çekilmenin bizzat ittifakın dokusunu riske atacağı kanaatine varıldı ve kabinenin aynı gün içindeki tam mevcutlu oturumunda, Selanik'teki birliklerin kalması ve (İlyas Burnu sonraya bırakılmak üzere) Suvla ve Anzak cephelerinin tahliye edilmesi nihayet kararlaştırıldı.

Biraz garip bir cilveyle, kasımın sonunda Gelibolu'daki İtilaf birliklerinin mevcudu neredeyse 135.000'i bulan bir toplamla en yüksek ya da ona yakın düzeydeydi. Bu sayı 8 Aralık itibariyle yaklaşık 84.000'e inmişti; bazı topraklar ve oldukça büyük miktarda levazım da taşınmıştı. İşlerin normal seyrinde sürmesi halinde harekâtın hatırı sayılır bir başarı düzeyiyle tamamlanabileceği yönünde artan bir iyimserlik vardı.

Birdwood'a vekâleten iki ANZAK koluna genel komutan atanan Byng ve Godley ikilisine 25 Kasım'da taktik tahliye planlarını hazırlamaları bildirilmişti. İki kesimdeki şartların oldukça farklı olması nedeniyle tek bir genel plan yeterli olmayacaktı: Karşılıklı mevziler Anzak kesiminde çoğu yerde bir hayli yakinken, Suvla kesiminde genellikle geniş bir alanla ayrılmaktaydı.

Godley'nin yaklaşımı elzem olmayan bütün askerleri, topları, hayvanları ve levazımı on gün içinde gönderirken, birinci siperleri sağlam tutmaktı. Son aşama iki gecede yürütülecekti. Birinci gecede destek birlikleri tam mevcutla geri çekilirken, cephe hattındaki askerler her seferinde bir bölük ve hatta bir takım olmak üzere kademeli azaltılacak, Anzak Koyu'nda ve Okyanus Kumsalı'nda iskelelerin arkasında toplandıktan sonra motorlu salapuryalarla gemilere götürülecekti. İkinci gecede birinci hat mevzilerindeki geri kalan askerlerden seçilmiş gruplar (C kabileleri) normalik izlenimi vermeye çalışırken, öbürleri (A ve B kabileleri) sahile yönelecekti. Ardından C kabilelerinin her biri dosdoğru en yakın yükleme noktasına gidecekti; açık kumsalda yer alan bazı noktalarda önceden hazırlanıp saklanmış portatif sehpa iskeleleri bulunacaktı. Askerlerin binecekleri sandallar bekleyen nakliye gemilerine balıkçı teknelerinin yedeğinde götürülecekti.

Artçılar geride bırakılan her türlü levazımı, geciktirmeli tapalar takılmış patlayıcı ve yakıcı yüklerle imha edecekti. (Özellikle toplar hatıra olarak bile işe yaramayacak şekilde tamamen tahrip edilecekti; kumsallarda ve yakınlarında birikmiş levazım atıklarının imhası gemilerin top ateşiyle gerçekleşecekti.) Ayrılışı örtmek için mekanik yolla tüfek mermileri sıkın ve bomba patlatan düzenekler kullanılacaktı. Ayrılmadan önce temasla patlayan mayınlar döşenecek ve tel mânialar artırılıp güçlendirilecekti.

Byng'in planı esas itibarıyla farklıydı çünkü daha geçerli bir yolu izlemeye karar vermişti. Tuttuğu alanı tedrici bir daralmayla azaltacak ve birliklerini aşamalar halinde geri çekerek kumsallara yakın iki mevziye yerleştirecekti.⁵² A Kumsalı'nın gerisindeki Yedek A Alanı ve bir kaleye dönüştürülecek olan Lala Baba'yı da kapsamak üzere, Küçükkemikli Burnu'nun doğusuna ve güneyine düşen Yedek B Alanı. Ne var ki planlar 30 Kasım'daki bir toplantıda Birdwood'a sunulduğunda, elzem olmayan birlikler ve levazım götürülürken, Byng'in ilki az kuvvetle olsa bile, her iki hattını tutmasına ve ardından oradaki birliklerini Godley'nin önerdiğine benzer bir tarzda geri çekmesine karar verildi. Donanmanın görüşü her kesimden bir gecede en fazla 10.000 asker alınabileceği yönündeydi; bu durum Anzak ve Suvla kesimlerinde sona bırakılacak 40.000 askerin dışındaki bütün birliklerin ara aşamada tahliye edilmesini gerektirdi.

Planlama bu ölçüde tamamlanmış olduğu için Birdwood nihai kararın ulaştığı 8 Aralık'ta, harekâtın ara aşamasının iki gün sonra başlatılması emrini hemen verebildi. Düşünülp çözüm bulunması gereken (bazen sersemletici derecede) çeşitli beklenmedik durumlar elbette ortaya çıktı ve doğrusu bütün sürecin zamanında ve önemli bir eksiklik olmaksızın sonuçlandırılması İngiliz ordusunun takdire şayan bürokrasi ustalığı sayesindeydi.

Kasım sonlarındaki fırtınaları izleyen üç hafta boyunca hava düzgün, deniz sakin ve rüzgâr kesikti. Dolayısıyla tahliyenin ara aşaması tam planlandığı gibi gitti. "Her gece kumsallarda harıl harıl faaliyet vardı" diye yazacaktı Aspinall-Oglander sonradan. "Ama her sabah gün ışımadan önce ortalık tekrar sessizliğe bürünürdü ve denizde hiç gemi kalmazdı. O zamana kadar tıka basa dolu kamplar hızla boşalma yolundaydı; ama bütün ateşlerin yanar halde tutulmasıyla ve yedekteki birliklerin sürekli dolaşmasıyla normal faaliyet görüntüsü olabildiğince sağlandı." Türkler bile sanki işbirliği içindeydi; çok az düşman faaliyeti vardı ve yakında tekrar taarruza geçileceğinin bir belirtisi yoktu. Ancak Suvla kesimine yönelik top ateşi düzeyinin artması ve isabetinin düzelmesi, Almanya'dan ve Avusturya'dan yeni topların sahiden gelmeye başladığı yönünde bazı yorumlara yol açtı. Ara aşama 18 Aralık sabahına doğru tamamlandı; Anzak ve Suvla kıyılarında, 16'sı dışında tamamı o gece götürülecek 50 topla birlikte, sadece 40.000'in biraz üzerinde asker vardı.

Karanlık çöker çökmez,⁵³ belirlenmiş gemiler Mondros'tan ve İmroz'dan Anzak ve Suvla koylarındaki iskelelere varmaya başlayınca askerler binmek üzere sıraya girdiler. Çoğu Manş posta vapuru ve benzer türden⁵⁴ eski yolcu

52 O sırada tuz gölü yeniden suyla dolduğundan, kuzey ve güney kesimleri arasındaki yegâne ulaşım cephe hattındaydı ve kumsala yakın bir yerde kanal üzerindeki bir köprüden geçmekteydi.

53 Aslında iki gün önce dolunay evresine girilmişti; hava açıldı ve oldukça aydınlıktı.

54 Aralarında yaşlı İngiliz *Mars* zırhlısı da vardı.

vapurları olan gemilerin her biri adalara üç sefer yapacak ve zamanın el-verdiği ölçüde araya başka seferler konulacaktı. Anzak Koyu'ndan ilk grup 4.000'in üzerinde asker aldı ve onları gece boyunca yaklaşık 6.000 asker daha izledi; Suvla Koyu'ndan seferler benzer düzende idi. Bütün program şafak sökerken tamamlandı. Ciddi sayılacak tek bir zayıat olmadı ve hiçbir aksama yaşanmadı.

Son aşamanın ikinci gecesinde Anzak Koyu'ndaki bindirme düzenlemeleri ister istemez çok daha çapraşıktı. Alan (Küçük Arıburnu'nun güney kordonu verilen adla) Brighton Kumsalı'ndan güneydeki Kabatepe'nin neredeyse tüfek atışı menziline ve Okyanus Kumsalı (Arıburnu'nun kuzey kesimi) boyunca kuzeydeki Ağıldere'nin ağzına kadar uzanmaktaydı. Toplam 4.000 kişilik A kabileleri hava karardıktan hemen sonra siperlerinden çıkmaya başladılar. Onların yola çıktığı on bir sularında, mevzilerinden çıkan yakın sayıdaki B kabileleri sahile yöneldiler. Son 2.000 askerden oluşan C kabileleri,⁵⁵ kumsallara mesafenin en uzun olduğu sol uç kesimde gece yarısı bir dolaylarında mevzilerden çıkmaya başladılar. Onları bir saat sonra sağ kesimdeki askerler izledi. Türk siperlerinin çok yakın olduğu merkezde en zorlu görevi yerine getirecek askerlerin mevzilerinden çıkışı saat üçün epey sonrasını buldu. İzlenecek kesin güzergâhlar haritada önceden belirlenerek yere serpilen un ya da tuz izleriyle işaretlenmiş ve belli noktalara peksimet kutuları içinde mumlar konulmuştu. Yol göstericilik yapacak askerler hazırды; her biri sorumluluğu askerleri geçerken sayacak ve sonuncusu geçtikten sonra tel mâniadaki boşluğu kapatarak geri çekilecekti.

Kanlısirt üçe yirmi kala boşaldı; bazı yerlerde Türk askerlerinin beş metre yakınından geçilmesi dikkat çekmedi. Bombasırtı'ndaki ve Bayraklı V Siperi'ndeki askerler üçe beş kala harekete geçti. Serçetepe ve Yüksekisirt mevzileri ise Cesarettepe'den ikincisine geçişi engellemek üzere dikkatle yerleştirilmiş büyük mayını patlatma mesajının iletildiği üç buçukta boşaltıldı. Son Avustralyalı askerleri taşıyan salapurya saat dörtte yola çıktı; geride kalmış olabilecekler için bırakılan küçük bir kabile de on dakika bekledikten sonra bir sandala bindi ve yavaşça karanlığa doğru süzüldü. Anzak Koyu'nda o gece kurşun yarasına bağlı iki zayıat verildi. Hepsi tamamen tahrip edilmiş 16 topun yanı sıra, 20 katır ve 50 eşek geride bırakıldı.

Suvla'daki harekât aynı ölçüde pürüzsüz yürütüldü ve cephe hattı ile kumsallar arasındaki daha geniş mesafeye rağmen büyük ölçüde zamanında tamamlandı. Hat gece yarısı bir buçukta boşaltılırken, bunu belli etmemek için kabaca dizilmiş yaylı tüfekler yerleştirildi; güney kesimde son asker-

55 Her biri dokuz subay ve seçilmiş 94 askerden oluşmaktaydı. Üç gruba ayrılmışlardı: Dört subaydan ve 26 askerden oluşan C1 kabileleri önce ayrılacaktı; iki subaydan ve 34 askerden oluşan C2 kabileleri yarım saat sonra harekete geçecek ve geri kalan kabileler onları 15 dakika sonra takip edecekti.

lerin tuz gölünü B Kumsalı sınırında denize bağlayan savunma hattını tek sıra halinde geçişi iki buçuğu buldu. Lala Baba palanka hatları üçü çeyrek geçe aşıldıktan sonra dikenli tellerdeki gedikler kapatıldı ve askerler Güney İskelesi'ndeki sandallara bindi. Maude ve kurmay heyeti saat dört dolayında ayrılan son kfiledeydi. Fanshawe'un tuttuğu kuzey kesimde çekilme aynı ölçüde pürüzsüz gitti. Sadece sol uçta yaşanan biraz karışıklık hızla giderildi; bu kısa bir gecikmeye yol açtığı için generalin ve kurmay heyetinin Suvla Koyu'nda belirlenmiş salapuraya binişi saat beşi buldu. Ardından sıra neredeyse sekiz ay sonra, kıyı lojistik destek kıtasının komutanı olarak hâlâ harekâtın en önünde olan Albay Unwin'e ve bindirmeden sorumlu Yarbay Beynon'a geldi. Suvla'da tek bir asker bile yaralanmadı ve 20 Aralık sabahı güneş doğduğunda geride bırakılan hiçbir top, araç ya da hayvan yoktu.

Türkler İngiliz siperlerindeki sessizlikle ilk kez kuşkuyla kapıldılar; gün ışıdıktan kısa bir süre sonra ileri mevzilere yönelik bombardımana hiç karşılık gelmeyince küçük kollar ilerlemeye başladı. Temasla patlayan mayınlar ve bubi tuzakları ihtiyatlı olmayı gerektirse de, sabah yedi sularında kumsallara ulaşan bazı askerler levazım yığınlarını yoklarken, kıyı açığındaki kruvazörlerin malzemeleri imhaya yönelik bombardımanı başladı. Gün biterken geride çok az levazım kalmıştı.

Geride kalan ölümler vardı elbette... Hem de binlerce ölü... Mezarlarını temizleme, düzeltme, haçları ve işaretleri yenileme işi son ana kadar ihmal edilmemişti. Bir silah arkadaşının mezarına dalgınca bakan bir asker şöyle mırıldanmıştı: "Umarım gitmek üzere kumsala yürüdüğümüzü duymazlar..."

O gün öğleden sonra şiddetli bir fırtına koptu.

Tabii bir de İlyas Burnu vardı. Birdwood'un oradaki sorununu ağırlaştırıcı şey belirsizlikti. Kayda değer bir süre tutulacak mıydı, yoksa olabildiğince erken boşaltılacak mıydı? Gerek o gerek Monroe⁵⁶ mümkün olan ilk fırsatta orayı terk etmekten yanaydı. Her halükârda, bitkin 42. Tümen için nöbet değişimi acil ihtiyaçtı ve kalan son Fransız sömürge tugayı geri çekilmeliydi; Anzak ve Suvla garnizonlarının ayrıldığını öğrenen İlyas Burnu garnizonunda bir moral düşüşü kaçınılmazdı. Üstelik savunma hatları Türkleri saldırıya geçmekten caydırmaya yetecek bir düzeyde tutulmalıydı. Fedakârlıklarda bulunmak gerekecekti. Nitekim 29. Tümen kasım tipisinde çok ağır hasar

56 Monroe kuzey kesimlerinin tahliye edilmesinden bir gün sonra, 21 Aralık'ta Birinci Ordu komutanlığını üstlenmek üzere Avrupa'ya dönme emrini aldı. CIGS görevini Sir William Robertson'a devretmek üzere Akdeniz Sefer Kuvveti komutanlığına getirilen ve Mısır'a gitmesi bildirilen Murray, İlyas Burnu'nun ve Selanik'in genel sorumluluğunu da üstlenecekti. Monroe 23 Aralık'ta Kitchener'a çektiği telgrafta, üç gün içinde yola çıkarak yerine geçici görevle Birdwood'u bırakmayı tasarladığını belirtti; ama savaş hakanı Murray'in gelişine kadar kalması talimatını verdi.

görmesine rağmen, Suvla'dan çekildikten hemen sonra güney kesimine gönderildi. Bu karar, birçoğu başından itibaren Gelibolu'da bulunmuş askerler için oldukça büyük bir darbeydi; başkomutan onların olabildiğince kısa bir süre kalacağı taahhüdünü verdi.

Bütün emirlerin savaş bakanı yerine kendisi tarafından verilmesi şartıyla imparatorluk genelkurmay başkanlığını kabul etmiş Sir William Robertson 24 Aralık'ta Monro'ya İlyas Burnu'ndan yakında çekilmek için hazırlıklara başlamasını bildirdi. Dört gün sonra "şartlar elverir elvermez" tahliyeyle ilişkin kesin emir geldi. Kuzey kesiminde olduğu gibi, İlyas Burnu'ndan çekilme, birincisi zaten başlamış olan üç aşamada yürütülecekti; ama bu sefer de Türklerin kandırılabilceğini pek inandırıcı bulmayan Birdwood son aşamanın bir gecede tamamlanması için directti. Bu doğrultuda Davies'e (gerekirse bir haftaya kadar direnmesi beklenen) artçı gücünün 15.000 kişiyle sınırlı olması gerekeceğini belirtti; donanmanın V ve W kumsallarından tek seferde çıkarabileceğini bildirdiği sayı buydu. Sonuçta Davies'in İlyas Burnu'nu 22.000 askerden (ve 60 toptan) az bir güçle tutamayacağı ve son aşamanın ikinci bir geceye taşmasının zaruri olduğu yönündeki ısrarı üzerine Birdwood isteksizce razı oldu.

Davies'in 30 Aralık'ta onaylanan tahliye planı, tıpkı Godley ve Byng planları gibi hiçbir şeyi şansa bırakmamış ve her birliğin hareketini kesin bir zaman çizelgesine bağlamıştı. Önceki düzenlemelerde yapılan tek önemli değişiklik, cephe hattı ve kumsallar arasında bütün birliklerin 52. Tümen'in başındaki Tümgeneral Lawrence'ın komutasına gireceği bir bindirme alanının oluşturulmasıydı.

CIGSye artık yapabileceği bir şey kalmadığını bildiren Monro 31 Aralık'ta İskenderiye'ye doğru yola çıktı ve ertesi gün son Fransız tugayının çekilmesiyle tahliyenin ara aşaması başladı. Daha baştan talihsizlikle ve kötü hava şartlarıyla karşılaşıldı. Askerleri göndermede önemli bir ilerleme sağlansa da, 4 Ocak'ta ya zaman çizelgesini uzatmak ya da büyük miktarda levazımı ve birçok hayvanı bırakmak gerekeceği açıkça görüldü.⁵⁷ Birdwood ikinci yolu seçti. Ertesi gün durum daha da kötüleşti ve Davies son aşamanın zaman çizelgesini gözden geçirmek zorunda kaldı. Yılbaşı izninden dönüp Wemyss'ten komutayı geri almış olan de Roebeck'e, tek gecelik bir harekatta 15.000'den fazla asker alınıp alınamayacağını sordu. Liman tesislerini düzeltme işinin büyük bir kısmına nezaret etmiş bir istihkâm yüzbaşısı, V Kumsalı'nda eski model iki Fransız savaş gemisinden oluşan dalgakıranlarda değişiklikler önerdi. Küçük bir kömür gemisi batırılıp derme çatma bir dubalı köprüyle

57 St. Oswald nakliye teknesinin Suffren zırhlısıyla çarpıştıktan sonra batması katırların bindirilmesini çok etkiledi.

mevcut tesislere bağlandığında, birliklerin destroyerlere ve nakliye gemilerine doğrudan çıkmasıyla mevcut sürede 2.000 ilave askerin yanı sıra daha fazla topun bindirilebileceği hesaplandı. Davies 17.000 askerin ve (17'si tahrip edilip bırakılacak) 54 topun gerekli payı sağlayacağını kabul edince, son aşama 8 Ocak'a denk gelen tek bir geceye bir kez daha indirildi.

İlyas Burnu garnizonunda 19.000 askerin ve 63 topun kaldığı 7 Ocak sabahı her şey yolunda gibiydi. Derken öğle sularında Türkler hattın soluna yakın Hendek Bayırı ile sağ uçtaki Kereviz Bayırı'na yönelik neredeyse emsali görülmemiş şiddette bir topçu bombardımanı başlattı. Saat üçe varıldığında 13. Tümen'in mevzileri epeyce hasar görmüştü ve yayılım ateşi azalmak şöyle dursun, daha da şiddetlenmeye yüz tuttu. Saat dörtte 13. Tümen'in birinci hat siperlerinin yakınında iki büyük mayın patladı ve karşıdaki Türk siperlerinde birçok süngünün doğrulduğu görüldü. O sırada gerek kıyıda gerek denizde kullanılabilir her topun bu kesimdeki Türk birliklerini dövmesi emredilmişti; ateşlenebilecek cephane miktarına bir seferliğine hiç sınır konulmamıştı. Sadece Piyade Kayalığı'na yakın iki noktada siperlerinden çıkabilen Türk piyadeleri, Gelibolu Yarımadası'nın son piyade çarpışmasında 7. Kuzey Staffordshire Taburu tarafında ağır kayıplar verdirilerek püskürtüldü.

Hava kararmadan önce ortalık sessizleşti ve o gece planlandığı gibi 2.300 asker, dokuz top ve yaklaşık 1.000 hayvan gemilere bindirildi. Geriye kalan tek şey, fırtına tanrılarının İlyas Burnu'nda yaşanan trajedinin son perdesine katılma merakına kapılıp oraya uğramamaları için dua etmekte.

8 Ocak sabahı hava açık ve berraktı; güneyden hafif bir meltemin esmesine ve sıcaklığın biraz düşmesine karşın meteorologların tahmini havanın en azından sonraki yirmi dört saatte böyle gideceği yönündeydi. Mondros'tan ve İmroz'dan yola çıkan gemi konvoyları hava karardıktan kısa bir süre sonra varmaya başladı. Öndeki *Mars* ve *Prince George* zırhlılarının her biri 2.000 asker alacak ve onları her birine 1.000 askerin bindirileceği altı destroyer izleyecekti. Manş vapurlarına 6.500 asker doldurulacak ve kalan az sayıda askere (13. Tümen'in Hendek Kumsalı'ndan alınacak yarım taburu) *Talbot* kruvazöründe yer bulunacaktı.

Güneyden esen rüzgâr saat yediye doğru sertleşti. Bir saat kadar şiddetlenmeye devam etse de, salapuryaların kıyı açığında bekleyen gemilere ilk seferini aksatmadı. Ancak dokuza doğru hızı saatte 35 deniz miline (Beaufort ölçeğiyle sekiz şiddetine) ulaştı ve daha da artmasıyla dalgalar iskeleleri ve dalgakıranları dövmeye başladı. O gece sahiden harika bir denizcilik sergilendi ve denizciler yorgun askerleri gemilere bindirmede birçok kez muazzam güçlüklerin üstesinden geldi; özellikle destroyerlerin mürettebatları gemilerini derme çatma dalgakıranlara yanaştırmada

bir dizi küçük mucize gerçekleştirdi. Neredeyse inanılmaz bir şekilde, 37 topun tamamıyla birlikte bütün ikinci kademe kumsallardan düzenli ve zamanında bir çekilişle ayrıldı.

Gece yarısından hemen önce 13. Tümen'in iki artçı kolunun motorlu iki salapuryayla Hendek Kumsalı'ndan ayrıldığı bildirildi. Bir son dakika aksaklığıyla salapuryalardan biri karaya oturdu; içindeki askerler Maude'un komutasında W Kumsalı'na yürüdü ve oradan alındı. Saat dörde çeyrek kala son sandallar azgın denize daldı. Bekleyen nakliye gemilerine varışlarından önce kıyadaki cephanelik bir gümbürtüyle patladı. Yanan ikmal depolarının alevleri gökyüzünü aydınlattı ve bitkin askerler lombar ağzındaki merdivenleri tırmanırken, bir kez daha kandırıldıklarını fark eden Türkler hınç dolu öfkenin yol açtığı beyhude bir hamleyle boş kumsallara mermi yağdırdılar.

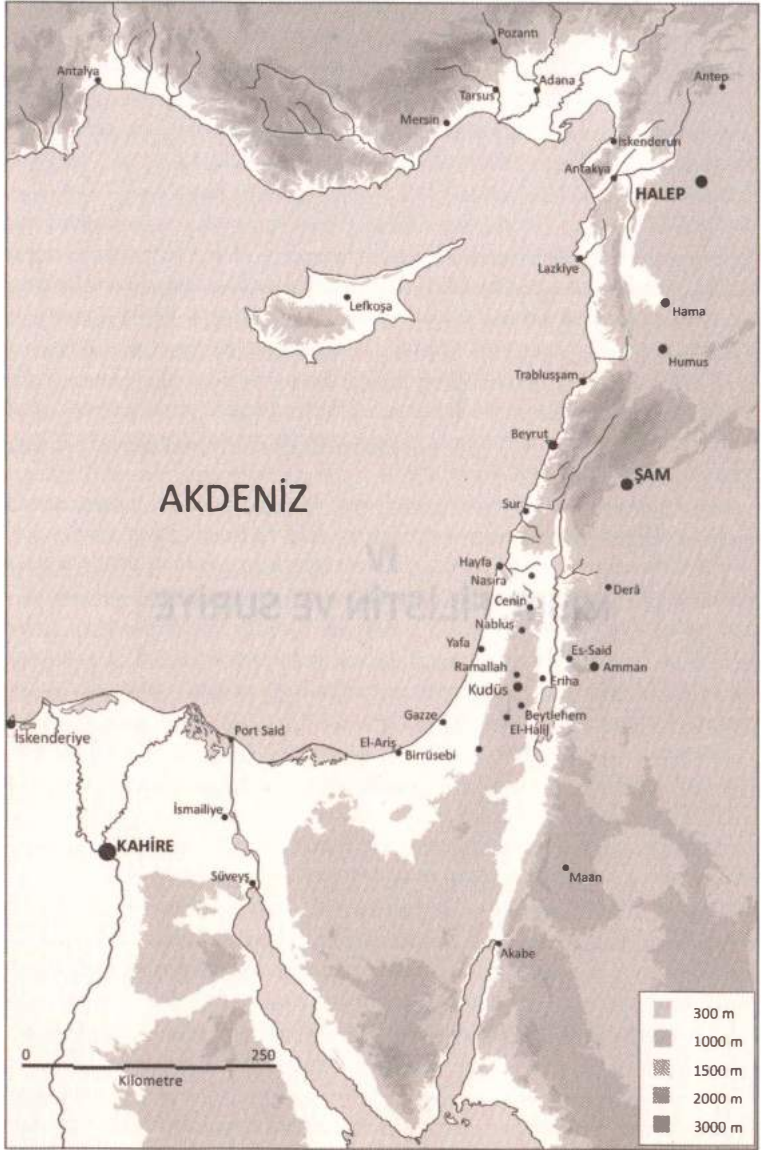
Havanın kararsızlığına rağmen tahliye yine neredeyse tam plana göre ve can kaybı olmaksızın yürütülmüştü. Gelibolu harekâtıyla başlayan Büyük Serüven bitmişti. Kalan tek mesele, faydasız bir felaket olarak görülen sonuçtaki sorumluluğu paylaştırmaktı...

Kut faciasında olduğu gibi, Çanakkale Boğazı harekâtındaki başarısızlık da parlamentoda bir komisyon kurulmasına yol açtı. Çanakkale Boğazı Komisyonu'nun ancak 1919'da yayımlanan raporuna göre, düşünülmeyen girişilen seferin yarattığı güçlükler hafife alınmış ve temel levazım eksiklikleri, komutanlar arasındaki kişilik çatışmaları, en üst kademelerde çok sıkça ortaya çıkan anlaşmazlıklar ve geciktirmeler harekâtı aksatmıştı. Herhangi bir kişinin beceriksizliği ve hatta uygunsuzluğu nedeniyle suçlanmaması raporun değerini büsbütün düşürdü.

Olayın tamamı hepsi "Şayet..." diye başlayan ve "... İtilaf kuvvetleri İstanbul'u alsaydı ne olurdu?" diye biten bir dizi bağlantılı soruya açıktır. Türkiye'nin teslim olacağı neredeyse kesindi. Peki, von Tirpitz'in hayati bir müttefikten yoksun kalındığında kaçınılmaz gördüğü gibi, Almanya da yenilgiyi kabul eder miydi? Etmese bile, Tuna boyunca girilecek bir hamle Avusturya-Macaristan'ı savaş dışı bırakarak Doğu Cephesi'ne büyük çaplı bir etkide bulunur muydu? Böylece Rusya'daki devrim savuşturulabilir miydi? Kestirilemeyecek birçok etken söz konusu olsa da, ciddi olasılıkların yan sıra dramatik olaylar, muazzam sıkıntılar ve işin içinde yer alanların bireysel cesaretleri neredeyse mucizevi bir finalle bir araya geldiğinde, Gelibolu harekâtının Büyük Savaş'ın destansı bir unsuruna dönüşmesini sağladı.

IV

MISIR, FİLİSTİN VE SURİYE

Harita 21. Filistin Harekât Alanı

Süveyş ve Sina

İngilizler için 1914'te Mısır'ın¹ tek anlamı vardı: Süveyş Kanalı. Hayati öneme karşın barış döneminde korunmasına çok az kaynak ayrılmışken, bu durum büyük hızla değişecekti. Britanya'nın Türkiye'ye savaş açtığı 5 Kasım'da, İngiliz ordusunun gönüllü birliklerinden 42. Tümen (Doğu Lancashire Tümeni) ve Bikaner Deve Birliği küçük yerli orduyu takviye etmek üzere bölgeye vardı;² önemli sayıya varan başka Hint birliklerinin yanı sıra Birleşik Krallık'tan iki gönüllü süvari alayı da yoldaydı. Kasım sonlarında Avrupa'ya gitmekte olan ANZAK'ın eğitimini tamamlamak üzere Mısır'da mola vermesi kararlaştırıldı. O sırada İngiliz birliklerinin genel komutası Tümgeneral Julian Byng'den Korgeneral Sir John Maxwell'e geçmişti;³ Genel Vali Lord Kitchener'a maslahatgüzar sıfatıyla Sir Milne Cheetham vekâlet ederken,⁴ Korgeneral Sir Reginald Wingate de hem Sudan'ın genel valisi hem Mısır ordusunun serdarıydı.

Kanalı savunma görevi Tümgeneral A. Wilson komutasındaki Hint tümenlerine verildi; Kahire civarında eğitimlerini sürdüren ANZAK ve Doğu Lancashire Tümeni gerektiğinde kullanılabilirdi. Kanal⁵ olası bir hedef olmanın yanı sıra başlı başına oldukça ciddi bir engeldi ve ötesinde kuzeyi kum çölüyle, güneyi dağlarla kaplı daha da çetin bir engel olan Sina Yarımadası vardı.⁶ Mısır'ı doğudan bir saldırıya karşı savunmaya dönük genel planda hep

1 İhlââ bir Osmanlı eyaleti olmasına karşın 1882'den beri fiili İngiliz denetimi altındaydı; Britanya protektora yönetimini 18 Aralık 1914'te ilan etti.

2 On yedi piyade taburu, küçük bir süvari/atlı piyade birliği, altı sahra ve dağtopu bataryası, bir makineli tüfek bataryası; birliklerin çoğu İngilizlerin 1883'ten 1898'e kadar aralıklı ama son derece sert bir savaş yürüttüğü ve halkı dizginlemek için hâlâ bir garnizon gerektiren Sudan'a yerleştirildi.

3 Daha önce 1908-1912'de aynı görevi yapmıştı; savaş başladığında Fransız başkomutanlık karargâhında irihbat subayıydı.

4 Britanya'nın protektora ilanı üzerine yüksek komiserliğe atanan Cheetham sadece 23 gün sonra, 9 Ocak 1915'te yerini Sir Henry McMahon'a bıraktı.

5 Uzunluğu 163 kilometre olan kanal o sırada yaklaşık 100 metre genişliğindeydi. (Sonraki çalışmalarla epeyce genişletilmiş durumdadır.) Deniz seviyesinde bir kanaldır ve Kızıldeniz ile Akdeniz arasındaki küçük seviye farklılığı havuzlara gerek kalmadan hağdaştırılmıştır. Kuzey ucundaki Port Said'den İsmailiye yoluyla güney ucundaki Süveyş'e giderken üç gölden geçer: Timsah Gölü (uzunluğu 11 kilometre), bitişik Büyük Acıgöl ve Küçük Acıgöl (toplam uzunluğu 35 kilometre). Suyolunun batı yakasında aynı hatu izleyen bir demiryolu ve bir tatlısu kanalı yer alır.

6 Filistin'den gelip Sina'yı aşan sadece üç uygun güzergâh vardı. Kuyuların ve vahaların bolluğu açısından

önemli yer tutmuştu. Bu amaçla batı yakasında geniş bir savunma mevzileri sistemi kurulmuştu. Ayrıca doğu yakasındaki toplam 18 savunma mevzisinin çoğu gemilerin geçişini korumaya ya da karşı saldırılara girişilebilecek toplanma noktaları işlevi görmeye yönelikti. Son olarak Britanya ve Fransa donanmalarına ait ve çoğu eski zırhlı olan dokuz savaş gemisi kanal boyunca konuşlandırılmıştı.

Savaş başladığında Türklerin yakın bölgede hiç kuvveti yoktu. Suriye ve Filistin, karargâhı Şam'da olan Dördüncü Ordu'nun yetki alanı içindeydi. (O dönemde Suriye, İskenderun'un kuzeyinden başlayıp güney yönünde Refah'taki Mısır sınırına kadar uzanan verimli kıyı şeridini, Filistin ise bu şeridin Sur'a kadar uzanarak güney kısmını kapsamaktaydı.) VI. Kolordu⁷ kuzeydeki Adana'da ve VIII. Kolordu⁸ Şam'daydı. Dördüncü Ordu'nun başkomutanı Zeki Paşa'nın yerine kısa bir sonra Ahmed Cemal Paşa atandı. Bahriye nazırlığını bırakıp 18 Kasım'da Şam'a varan Ahmed Cemal Paşa'nın "Büyük" olarak anılması, onu VIII. Kolordu'nun komutanı "Küçük" Muhammed Cemal'den ayırt etmek içindi. Bu lakapların cüsseyle bir alakası yoktu. İlkinin kurmay başkanı Albay Egbert von Frankenberg und Proschlitz, ikincisinin kurmay başkanı Albay Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein'di.

Denizyollarının kesik olduğu bu dönemde Kilikya'daki demiryolu kopuklukları yüzünden İstanbul'la ulaşım yetersizdi; bölgedeki demiryolu bağlantıları daha iyiydi. Halep'ten Riyak'a uzanan standart hatlı bir demiryolu orada yerini ray açıklığı 1,05 metre olan bir hatta bırakmaktaydı; Şam yoluyla Derâ'ya vardığında ikiye ayrılan bu hattın doğu kolu güneye doğru Hicaz'daki Medine'ye, batı kolu ise deniz kıyısındaki Hayfa'ya kadar uzanmaktaydı. Riyak'tan Beyrut'a giden bir şube hattı da vardı. Hayfa'nın doğusunda bir hat Nablus'a ve Tulkarim'e, oradan da Yafa ve Kudüs uzantıları bulunan Lüdd'e (Lod), daha sonra da Bırrüsebi'ye (Beerşeba) ve neredeyse Gazze'ye varmaktaydı. Bütün bu sistem Anadolu'daki demiryolu ağından kopuk olduğu ve yerel kömür yatakları bulunmadığı için İtilaf deniz ablukasının yürürlüğe girmesiyle birlikte lokomotiflerde kullanılacak kömür zor bulunur hale geldi; Hayfa limanındaki iki kömür gemisinden sağlanan stoklar tükenince makinistler yakıt için oduna dönmek zorunda kaldı.

en iyisi, kıyıya paralel olarak Gazze'den El-Ariş, Katiye ve Romani yoluyla Kantara'ya varandı. İkinci Akabe'den (tek önemli su kaynağının bulunduğu) Nahl yoluyla Süveyş'e, üçüncüsü ise o yolun kuzeyinde Akabe'den iç kesimdeki yaylalar yoluyla İsmailiye'ye uzanmaktaydı. Mısır ve Suriye arasındaki sınırın Refah'tan Akabe Körfezi'ne uzanması nedeniyle Sina'nın tamamı kâğıt üzerinde İngiliz denetimindeydi.

7 Kısa bir süre sonra yerine Mezopotamya'dan gönderilen XII. Kolordu'ya bağlı 35. ve 36. tümenler kısmen geçirilmek üzere Trakya'ya sevk edildi.

8 İlk başta 8., 10., 23., 25. ve 27. piyade tümenlerinden oluşmaktaydı. Daha sonra 8., 10. ve 25. piyade tümenleri Gelibolu'ya aktarılırken Trakya'dan getirilen 24. Tümen bünyesine katıldı. Gelibolu'nun tahliye edilmesi üzerine 3. Tümen'in eklenmesiyle mevcudu dört tümene çıkarıldı ve bunu başka tümenler izledi.

Türkler Aralık 1914 boyunca Birrüsebi civarında topladıkları birlikleri yeni yıla girilirken Sina içlerine sürmeye başlayarak 4 Ocak'ta Nahl'ı işgal ettiler. Kressenstein'in hazırladığı plana göre, dokuz sahra topu bataryasının yanı sıra 15 santimlik iki obüsün ve 12 santimlik en az bir topun eşlik ettiği 10. ve 25. tümenlerden⁹ oluşan ana kuvvet, Birrüsebi'den Evce ve İbni yoluyla Sina'ya girecek, Cebelü'l-Mağar ile Cebel Yelleg arasından geçecek, Birü'l-Cifcafe ve Moya Harab yoluyla kanala varacaktı. Böylece 200 kilometreden fazla bir mesafeyi¹⁰ aşmak gözü pek bir girişimdi çünkü su kaynakları hiç de garanti değildi. Temel ihtiyaçları karşılayacak bir miktarın 5.000 deveyle taşınmasına karşın, güzergâh boyunca kuyuların bulunması son derece makbule geçti. Eşzamanlı olarak daha küçük kollar El-Ariş yoluyla Kantara'ya ve Nahl üzerinden Süveyş'e yöneldi. 30 Ocak'ta artık yakında bir saldırıya geçileceği ve kanalın orta kesiminin asıl odak olacağı açıldı ama İsmailiye'nin kuzeyine mi yoksa güneyine ilerleneceği hâlâ belirsizdi.

1 Şubat'ta Kantara'nın karşısındaki Birü'l-Dueydar'da 300 kadar Türk askeri vardı; 20 kilometre güneye düşen Birü'l-Mehadat'taki asker sayısı bunun belki on katıydı ve kanala sadece 10 kilometre uzakta olan Bir Habeyte'deki kuvvet buna yakındı. Moya Harab'daki yaklaşık 8.000 kişilik ana kuvvetin Bir Habeyte'deki grubu takviye etmek üzere kuzeybatıya mı yoksa Süveyş yakınında ayrı bir taarruza girişmek üzere güneybatıya mı yöneleceğinin bir işareti yoktu. O sırada savaş gemileri hem kuzeyden hem güneyden kanala girmiş ve Yeni Zelanda Piyade Tugayı yöreye getirilip konuşlandırılmıştı.

Ertesi sabah Türk birlikleri Büyük Acıgöl ile Timsah Gölü arasındaki geniş bir cephe boyunca kanalın beş kilometre yakınına kadar ilerledi. Kum fırtınasından yararlanarak kanalı aşmak üzere gönderilen kollar rüzgârın kritik anda dinmesiyle etkili ateşe maruz kaldı ve üçü dışında hepsi püskürtüldü. Çoğu asker öldü ya da yaralandı ama bir grup günün ilerleyen saatlerine kadar esir düşmemeyi başardı. Bunlar savaş sürecinde kanalı kendi iradeleriyle aşan yegâne Türk askerleriydi.

Ertesi gün kanala yaklaştığı görülen çok sayıda asker Timsah Gölü'nde özel hazırlanmış bir yerde demirli *Requin* zırhlısının ve kanalın Büyük Acıgöl'e açıldığı korunaklı yerde demirli *D'Entrecasteaux* kruvazörünün

9 Her alayı muhtemelen belki açığı kapatacak en güçlü askerleri alarak üçüncü taburunu Filistin'de bırakmıştı. Sina içlerine ilerleyen sefer kuvvetinin toplam mevcudu, Cemal'in hesabına göre 25.000 dolayındaydı.

10 Kuvvet kanala yaklaşırken İsmailiye'de üslenmiş ve çok sınırlı kapasiteye sahip uçakların (beş Farman ve bir BF2a) menziline girdi. Ele geçirilmiş *Aenne Rickmers* yük gemisinden kalkan Fransız deniz uçakları da Akabe'ye ve Birrüsebi'ye kadar uçarak harekâta katıldılar. İlerleyen Türk birlikleri uçaklarla izlenirken pek etkili olmayan ilkel bombalar da atıldı. *Aenne Rickmers* Ocak 1915'te *Anne* adıyla İngiliz hizmetine girerek 1917'ye kadar Doğu Akdeniz'de ve Kızıldeniz'de faaliyet gösterdi. Kraliyet Donanması el koyduğu *Rabenfels* adlı ikinci bir Alman ticaret gemisini de *Raven II* adıyla benzer amaçlar için kullandı.

açtığı top ateşiyle püskürtüldü. Gemileri bombardımana tutan Türk topları mukabil batarya ateşiyle kısa sürede susturuldu. El-Kubri'ye ve El-Ferdan'a yönelik düzensiz saldırılar boşa çıktı; Kantara'daki üçüncü bir saldırı biraz daha etkili olsa da makineli tüfek ateşiyle ağır kayıplar verdirilerek püskürtüldü.

Ertesi sabah tekrar hücumla geçilmesi beklenirken, herkesi şaşırtan bir gelişmeyle tek tük ve dağınık yayılım tüfek ateşleri dışında bir girişim olmadı. Keşiflerde Türklerin kazdığı bütün ileri mevzilerin boş olduğu, epey doğuda kalan yedek mevzilerin ise tutulduğu görüldü. 5 Şubat'taki hava keşfi Türk kuvvetlerinin Bir Habeyte'nin doğusunda yığınak yaptığını ortaya çıkardı; bir ilerleme tehdidi taşıyan bu yığıntıdan hiçbir saldırı gelmedi. Moya Harab'da ve Rigum'da başka düzenli birlikler saptandı ama 10 Şubat'a doğru hepsi geri çekildi.¹¹ Tam eğitilmiş askerlerin azlığı (ve birliklerin su ihtiyacını karşılayacak bir tedarikin yokluğu) nedeniyle peşlerine düşülmedi. Bütün bu dönemdeki toplam İngiliz zayıyatı 32'si ölü olmak üzere 163'tü; Türk kayıpları ise 700'ü aşkın esirle birlikte tahminen 2.000 dolayındaydı.

Ertesi ay Mısır'daki İngiliz kuvvetleri rutin görevlere döndü. En yakın Türk kuvvetleri Nahl'da¹² ve oradan El-Aris'e giden yolun ortasındaki Bir Hasane'deydi. Kuseyme'ye dar hatlı bir demiryolunun döşenmekte olduğu Birrüsebi civarında tahminen 30.000'e yakın askerin bulunmasına karşın İngiliz tarafında rahat bir hava vardı. (Ateş desteği sağlamak üzere kanala konuşlandırılmış zırhlılardan çoğunun martta çekilmesi bunun göstergesiydi;¹³ sadece *Requin* kalıcı olarak bırakıldı.)

Şubat başlarındaki saldırının ardından, kanal cephesi 22 Mart'a kadar sakindi. O gün Şellufe Üssü'ne yaklaşan Türkler açılan ateş üzerine geri çekildi. Nisanda kanala mayın dösemeye yönelik iki girişim boşa çıkarıldı; 30 Mayıs'taki başka bir girişim de aynı akıbetle karşılaştı. Bir ay sonra Türkler (daha doğru ifadeyle Bedevi Araplar) daha başarılı oldu ve *Teiresias* vapuru Küçük Acıgöl'de bir mayına çarptı. Savrulup yana yatınca kanalı tıkadı ama bu engel akşama doğru giderildi. Kasım sonlarında kanala yaklaşmaya yönelik başka bir girişim de püskürtüldü ve saldırılar aylarca durdu.

Gelibolu'daki taarruzdan vazgeçme kararının ardından, Maxwell kanalı kararlı bir harekâta karşı savunmak için kaç askerin gerekeceğini belirlemeye koyuldu. Vardığı sonuçlar endişe vericiydi: Suyolunun doğusunda kanaldan

11 Harekâtı sürdürmek isteyen Kressenstein'in ilk baştaki tavsiyesine rağmen Cemal Paşa'nın emriyle bu yola gidildi. Daha sonra fikrini değiştiren Alman subayı, olabildiğince zarar vermek ve kanala yönelik yeni bir girişimin odağı işlevini görmek üzere üç piyade taburuyla, bazı toplarla ve bir süvari taburuyla Sina'da kaldı.

12 Kressenstein'in komutasındaki hatırı sayılır kuvvet.

13 Zırhlılar 18 Mart'ta Çanakkale Boğazı'nı zorlamaya çalışan filonun çekirdeğini oluşturdu.

geçen gemileri en ağır topların menzili dışında tutan 11 kilometrelik bir savunma hattı için 12 piyade tümenine, bir süvari tümenine ve 20 ağır top bataryasına gerek vardı. Ayrıca düzeni sağlamak ve ulaşımı güvenceye almak için iki piyade tümenine, batıda Senusilerden gelebilecek bir saldırıya karşı da başka bir piyade tümenine gerek olacaktı. İngiliz Savaş Bakanlığı'nda genelkurmayın hesaplarından buna yakın bir toplam çıkmaktaydı. Tahminler Türklerin Ocak 1916'da böyle bir harekâta girişecek potansiyele kavuşacağı ve kanal bölgesine belki 200.000 asker sürebileceği yönündeydi.

Kanalı doğudan bir saldırıya karşı savunmak Kahire'deki İngiliz idaresi için açık arayla en büyük endişe kaynağı olsa bile tek endişe bu değildi; başka bir kesimde potansiyel sorunlar açığa çıkmıştı. Nil'in batısındaki çöllerde, Senusiler olarak bilinen köktenci bir İslam tarikatı 1830'lardan beri müritler kazanmaktaydı. Tarikatın kurucusu kökenini Peygamber Muhammed'in kızı Fatma'ya dayandıran ve Arabistan'da köktenci Vehhabi mezhebiyle bağlantıları olan Seyyid Muhammed bin Ali es-Senusi adlı bir âlim ve hocaydı. Senusiler her ne kadar Fransızların Cezayir'i ve İtalyanların Libya'yı sömürgeleştirmesine şiddetle direnmiş olsalar da, Türklerin doğal müttefikleri değillerdi. Ama Türklerle din ortaklığı onları İngilizlerin potansiyel düşmanları olmaya yöneltti; nitekim Britanya'yla ve Fransa'yla savaşın başlamasından kısa bir süre sonra, Türk hükümeti Enver Paşa'nın üvey kardeşi Ferik Nuri Bey'i (Killigil) işbirliğini sağlamakla görevlendirdi.

Seyyid Ahmed eş-Şerif'in öncülük ettiği Senusiler¹⁴ birkaç hafta sonra Cafer el Askerî adlı bir Türk-Arap subayının komutası altında Batı Çölü'ndeki Mısır karakollarına ve personeline saldırdılar. Onlarla başa çıkmak üzere 10 Aralık'ta Batı Sınır Kuvveti oluşturuldu. İlk önemli çatışma ocak sonlarında, Matruh'un 35 kilometre güneybatısındaki Halazin'de yaşandı ve iki taraf da üstünlük kazanamadı. Ama bir ay sonra karma bir piyade ve süvari birliği, Senusileri Barrani'nin 25 kilometre güneydoğusuna düşen Agagiye'deki siperli ve tel örgülü bir mevzide karşıladı ve kesin bir sonuç elde etti. Cafer Paşa ve diğer iki Türk subayı esir alınırken, orada bulunan Nuri Bey kaçtı. Araplar toplam mevcutlarının üçte birini bulan 500 dolayında kayıp verdiler. Senusiler bir İngiliz kuvvetinin karşısına artık hiç çıkmamakla birlikte taciz baskınlarını iki yıl daha sürdürdüler.

14 Asıl çekirdek yedi tabur halinde düzenlenmiş yaklaşık 2.500 kişiydi; bunlara çoğunlukla yağma peşindeki ve bir aksilik çıktığında sıvışmaya eğilimli çok sayıda Bedevi düzensiz birliği eşlik etmekteydi. Kuvvetin en az dokuz dağ topu ve bir düzine kadar makineli tüfeği vardı. Başındaki Cafer el Askerî çok etkili bir eğitici ve muharebe komutanı olduğunu kanıtlamış biriydi. Ele geçirilip hapse atıldıktan sonra saf değiştirdi ve Suriye'de (büyük ölçüde eski savaş esirlerinden oluşmuş) bir Arap "nizami" kuvvetine komuta ederek Talife Muharebesi'nde üstün yararlılık gösterdi.

Harekât ancak Ocak 1917'de bir seyyar zırhlı araba kıtasının Sive'de toplanan Senusi kuvvetlerine saldırmasıyla sonuca bağlandı. Düşmanı gafil avlayan arabaların kampa girememesine karşın gece boyunca malzemelerini yakıtıkları görülen Senusiler şafakta batıya yönelerek gözden kayboldular. Epeyce azalmış kuvvetlerinin dağılması şeyhin isyan şevkini kırdı. Ağustos 1918'e kadar batıda kaldıktan sonra bir Avusturya denizaltısıyla İstanbul'a nakledildi, İtilaf Devletleri'ne yeni sorunlar çıkarmadı. Kuzeni Seyyid İdris, İngilizlerle samimi bir ilişki kurdu ve 1923'te Mısır'a geçti; İtalyan işgalinden kurtulan Libya'ya 1943 başlarında döndü ve 24 Aralık 1951'de kral ilan edildi. Albay Muammer Kaddafi tarafından kansız bir darbeyle devrildiği 1 Eylül 1969'a kadar tahtta kaldı.

Daha güneyde Darfur Sultanı Ali Dinar eski bir İngiliz müttefikiydi. Mehdi'nin (Muhammed Ahmed) yerine geçen Halife Abdullah bin Muhammed'den Omdurman Muharebesi öncesinde kopmuş ve birkaç bin adamıyla El-Faşir'e kaçıp İngiliz himayesine girmişti. Zamanla Senusilerle işbirliğine girdi ve Türkiye'yle savaşın başlamasından kısa bir süre sonra halifenin çağrısına uyarak İngilizlere cihat açtı. Bu ilk başta büyük ölçüde göstermelik bir jestti ama 1915 sonlarında Sudan'ı işgal etme hedefiyle sınırı asker yığmaya başladı. Hartum'un yaklaşık 350 kilometre batısındaki El-Nahud'da oldukça büyük bir kuvvet toplayan Wingate, Mart 1916'da Ali Dinar'a bağlı topraklar içindeki Ümm Şenge'de ve Cebelü'l-Hille'de bulunan kuyuların ele geçirilmesi emrini verdi. Bu girişim ciddi çatışmaya yol açmadı ama o sırada sultanın dağınık ordusu belki 6.000 kişiye kadar çıkmıştı. Murray'in dört uçağı, bir telsiz birliğini ve daha ağır topları da kapsayan takviyeler göndermesinden sonra Wingate'in birlikleri El-Faşir'e ilerledi. Ali Dinar'ın kuvvetleriyle 22 Mayıs'ta Omdurman'ı hatırlatan eski tarz bir meydan muharebesine girildi; tek atışlı tüfeklere karşı kullanılan makineli tüfekler sayesinde 1.000'in epey üzerinde ölü ve yaralıya karşılık neredeyse hiç kayıp verilmedi. Kuvvetleri dağılan Ali Dinar altı ay sonra El-Faşir'in 250 kilometre güneybatısındaki Cebel Cuba'da 200 kadar yandaşıyla kısırılıp öldürüldü.

Bir sonraki İngiliz asker kuşağının Süveyş Kanal Bölgesi olarak anacağı harekât alanına dönecek olursak, Sir John Maxwell 1915'in sonunda Gelibolu Yarımadası'ndaki Türk kuvvetlerinin serbest kalınca Suriye üzerinden Sina'ya yöneleceği beklentisi doğrultusunda bütün gayretiyle suyunu savunmayı düzenlemekle meşguldü. Gelibolu'dan tahliye edilen İngiliz kuvvetlerinin dinlenmek, toparlanmak, yeni donatım ve eğitim almak üzere (hem yakın hem kış iklimi ideal) Mısır'a gönderilmesine önceden karar verilmişti; bu askerler kanalı savunmak için gerekli insan gücünü sağlayacaktı. Gelibolu'daki birliklerin ancak yarısının güvenle tahliye edilebileceği yönündeki

kötümser beklenti doğru çıksa bile, asker akışının Maxwell üzerinde epeyce baskı yaratacağı açıktı. Dolayısıyla Mısır'da Maxwell'in batı savunma hatları ve iç güvenlik sorumluluğunu koruyacağı ama kanal savunma hatları için yeni bir atamanın yapılacağı ikili bir komuta yapısının oluşturulması kararı alınmıştı. İlk başta Monro'ya verilen bu göreve, geniş kapsamlı komuta değişiklikleri sonucunda imparatorluk genelkurmay başkanlığını Sir William Robertson'a bırakan Sir Archibald Murray getirildi.

Murray yeni komutanlığını üstlenmek üzere 9 Ocak 1916'da kurmay başkanı Tümgeneral A. L. Lynden-Bell'le birlikte Mısır'a vardı. Gelibolu Yarımadası'ndan bütün itilaf birliklerinin tek bir kayıp verilmeksizin tahliye edildiği o akşam artık belliydi; genelkurmayda hiç kimsenin aklından geçmeyen neredeyse kesin bir olasılıktı bu. Sonuçta kanalı savunmak için gerekenden çok daha büyük bir asker havuzu ortaya çıktı ve Murray'e diğer harekât alanlarına gerektiğinde asker sağlayacak imparatorluk Stratejik Yedek Gücü'nü¹⁵ oluşturma talimatı verildi. Sonraki gelişmelere bakılırsa, Mısır'ı iki komutanlık alanına ayırmanın kötü bir karar olduğu açıkça görülür. Maxwell ve Murray çok geçmeden bir üstünlük çekişmesine girdi. Artık bir karargâh levazım komutanı konumunda sayılabilecek Maxwell'in pek başarı şansı yoktu; 10 Mart'ta ülkeye döneceği¹⁶ ve iki komutanlığın Murray'de birleştirileceği bildirildi. Devir teslim işleminin yapıldığı 19 Mart'ta, (yerli Mısır ordusundan ayırt etmek için İngiliz garnizonuna genelkurmay karargâhında verilen adla) Mısır'daki kuvvet Akdeniz Sefer Kuvveti'yle birleştirilerek Mısır Sefer Kuvveti'ne dönüştürüldü.

Mart sonuna doğru kanalın doğusunda bir savunma sistemi oluşturmada epeyce ilerleme sağlandı; siperli mevzilerin bulunduğu yerlere dar hatlı demiryolları ve içme suyu taşıyacak boru hatları döşendi. Cephe birincisi Süveyş'ten Büyük Acıgöl kıyısındaki Kebrit'e, ikincisi Kebrit'ten Ferdan'a ve üçüncüsü Ferdan'dan Port Said'e uzanan üç kesime ayrıldı. Murray statik savunma hatları oluşturanın yanı sıra, her savunma kesiminde bir seyyar kıta kurmak üzere çok miktarda deve satın alma ve Katiye'ye demiryolu inşası için malzeme stoklama yoluna gitti. Kantara'dan kalıcı hat için çalışmalar 10 Mart'ta başladı. Dört hafta içinde 26 kilometrelik ray döşendi. Nisan ortalarında 5. Kraliyet İskoç Piyade Taburu'ndan yarım bölükle birlikte 5. Atlı Tuğay,

15 Toplam mevcudu (hepsi Mısır'da aynı anda bulunmasa bile) 14 tümendti. Haziran 1916 sonu itibarıyla Mısır'da kalan tümen sayısı dörtü (bunlardan biri daha sonra Fransa'ya gönderildi); geri kalanların dokuzu Fransa'ya, biri Mezopotamya'ya gitti. Gelibolu'dan tümenlerin dışında yeni oluşturulan dört tümen vardı. Bunların ikisi (4. ve 5.) Avustralya'dan, şubat sonundan önce Fransa'ya gönderilen diğer ikisi (31. ve 46.) Birleşik Krallık'tan gelen askerlerden oluşturuldu. (Yeni Zelanda ve Avustralya Tümeni'nden alınan askerler ülke uyruklarına göre Yeni Zelanda Tümeni'ne ve Avustralya Tümeni'ne katıldı.)

16 Birleşik Krallık'a dönüşünde başkomutan olarak Dublin'e gönderildi. Kısa bir süre sonraki Paskalya Ayaklanması'nı bastırmadaki rolüyle daha çok tanındığı söylenebilir.

Romani, Birü'l-Dueydar, Hamise ve Katiye'de kurulacak karakollarla hattı ve çalışma ekiplerini korumak üzere sevk edildi. Katiye'nin sekiz kilometre doğusundaki Oğratine Vahası atlı birliklerce bir ileri mevzi olarak tutuldu.

Keşif devriyelerinin Katiye'den 25 kilometre uzaktaki Birü'l-Abd'da varlığını saptadığı Türk birlikleri 19 Nisan'da Birü'l-Maceybre'deki bir ileri karakolu baskınla ele geçirip bir kamp yeri oluşturdu. Yörenin İngiliz komutanı Tuğgeneral Wiggin'in Hamise'de topladığı Warwickshire ve Worcestershire gönüllü süvari alayları 23 Nisan'da şafaktan önce yola çıktı ve ilk ışıklardan hemen sonra Türk kampına vardığında sadece birkaç nöbetçiyle tutulduğunu gördü. Kampı yok ettikten sonra saat dokuzda Hamise'ye döndü.

Bu arada Birü'l-Abd'dan gelen Türk askerleri Oğratine'ye saldırıp oradaki garnizonu teslim almış ve ardından Katiye'ye doğru ilerlemeye başlamıştı; aynı sıralarda Wiggin'in onları karşılamak üzere yola çıkardığı grup Birü'l-Maceybre'den Dueydar'a yönelmişti. İlk ışıklardan hemen sonra sabah sisinden yararlanan Türk askerleri 5. Kraliyet İskoç Piyade Taburu'nun mevzilerine saldırdılar; İngiliz hatlarına varmadan durduruldukları da tüfek atımı menzilinde kalarak düzenli ateşi sürdürdüler. Sekiz kilometre gerideki 4. Kraliyet İskoç Piyade Taburu'nun komutanı saat altıyı yirmi beş geçe takviye isteği üzerine iki bölüğü hemen ileri sürdü. Sayıca artan grup Türkleri uzakta tutmayı başarmakla birlikte püskürtemedi; düşman ancak 5. Avustralya Hafif Süvari Tugayı'na bağlı bir taburun ögle sularında varmasıyla çarpışmayı bıraktı.

Bu arada Katiye yönünden gelen top sesleri üzerine oraya hareket eden Wiggin, yaklaşık 30 kilometrelik bir ilerleyişten sonra atlara su içirmek için mola vermek zorunda kaldı; Worcestershire Gönüllü Süvari Alayı'nın başındaki Yarbay Coventry'nin durumu incelemeye gönderilmesi sabah onu buldu. Büyük çaplı bir saldırı hazırlığını görünce askerlerini yaya olarak ileri sürmesi İngiliz sağ kanadı üzerindeki baskıyı ancak bir süreliğine biraz hafifletti. Wiggin'in ona yardım için gönderdiği Warwickshire Gönüllü Süvari Alayı Hamise'ye çekilmek zorunda kaldı ve Romani'den ilerleyen Gloucester Hafif Süvari Alayı da püskürtüldü.

Türkler öğleden sonra üç dolaylarında Katiye'yi ele geçirdi; sadece 80 asker kaçabildi ve toplam üç buçuk gönüllü süvari taburunu bulan asker öldü ya da esir düştü. Günün ilerleyen saatlerinde ve ertesi sabah 2. Avustralya Hafif Süvari Tugayı ve 5. Avustralya Hafif Süvari Tugayı'nın kalan kısmı Kantara'dan harekete geçti ama o sırada Türkler yöreyi temizlemiş durumdaydı. Bu olay demiryolu çalışmalarını pek geciktirmediyse de, kuzey kesim komutanı Lawrence'ı ileri mevzilerini gözden geçirip güçlendirmeye yöneltti. Türk kuvvetinin Kressenstein'in komutasında olduğu ve 3.500'ün biraz üzerinde askerin yanı sıra altı topa sahip olduğu savaş sonrasında anlaşıldı.

Kressenstein'in bir "muharebe keşfi" olarak nitelendirdiği harekâttan çıkardığı dersler üç ay sonra Romaniye saldırısında elbette işine yaradı.

Haziran 1916'nın ilk haftasında 52. (Lowland) Piyade Tümeni artık indirme istasyonu konumunda olan Romani'ye yerleşti. Böyle büyük bir kuvvet için yaşam şartları pek ideal değildi; gündüz sıcaklığı sürekli 40°C'nin üzerindeydi ve her içme suyu damlası Nil'den gelmekteydi. Su o sırada Pelusium İstasyonu'na varmış olan boru hattıyla ulaştıktan sonra kamyonla ya da deveyle taşınmaktaydı. Çıkıntılı ve tel çitlerle çevrili savunma mevzileri her biri yarım bölüğü ve bazen daha fazlasını barındırmaya yetecek büyüklükte on sekiz mukavemet noktasından oluşmaktaydı. Sahada henüz çok az hareketliliğin olmasına karşın her iki taraf sonuç almak için hava kuvvetini kullanmaktaydı; El-Ariş'teki Türk havaalanına 18 Haziran'da düzenlenen bir İngiliz baskınında, üç uçak kaybı pahasına da olsa iki uçak ile iki hangar yok edildi ve birkaç tanesine daha hasar verildi.

Türk hareketliliğinin arttığı 17 Temmuz günü hava keşfinde Birü'l-Abd'in güneyindeki Bir Beyud'da ve batıya düşen Cameyl'de 2.500'e yakın asker toplandığı görüldü; bu durum başka büyük kuvvetlerin hazır tutulduğunun belirtisiydi. 20 Temmuz'a doğru Birü'l-Abd ile Mağeyre'de 3.000, Oğratine'de de 2.000 asker daha saptandı. Bir taarruzun başlayacağı açıktı.¹⁷ Bunun üzerine 42. Tümen'e bağlı iki tabur Kantara'ya ve 53. Tümen'e bağlı 158. Tugay Romaniye sevk edildi; 22 Temmuz gecesi bu kesimdeki toplam İngiliz mevcudu, su kaynağının yeteceği düzeyle 14.000 dolayındaydı.

Sonuçta hazırlıkları yavaş ilerleyen taarruz, önceki günlerde bazı müsademelerin olmasına karşın ciddi olarak 4 Ağustos'ta başladı. Bu gecikme sayesinde savunma stratejisini düzenlemek için gerekli zamanı bulan Murray Türklerin sağdan bir çevirme hareketine girişeceği görüşünden hareketle, Lawrence'a bu kanadı çıkıntılı bir kumul olan Ketib Cennit'in güneybatısından Hudü'l-Enna'ya kadar uzatmak üzere atlı piyadeleri sevk etmeye hazır olma talimatını verdi. Ayrıca önceden Mahamdiye açığına donanma monitörleri, Kantara'daki rampa hattına bir zırhlı tren, Port Said, İsmailiye, Kantara ve Romani hava üslerine mevcut bütün uçakları yerleştirdi.

Murray'in tahmini doğru çıktı ve gece yarısı ikide 1. Hafif Süvari Tugayı'na bağlı iki alay Ketib Cennit'in güneybatısında çatışmaya girdi. Üstün kuvvetle karşılaşan Avustralyalı süvariler geri dönüp atlarına binerek ikincil mevzilerine çekildiler. Direnişin zayıf olduğunu ancak gün ışıyınca fark eden Türkler daha sonra kararlılıkla ilerlediler.

17 Çok geçmeden Türk esirler bu kuvvetlerin Gelibolu'dan Filistin'e önceki nisan atında nakledilmiş 3. Tümen'in askerleri olduğu bilgisini verdi. Başlarındaki komutan Kress von Kressenstein'li. Türk kaynaklarına dayanan Erickson'a göre toplam mevcut 12.000'e yakındı.

Bir yandan çevirme hareketinin gelişmekte olduğunu öğrenen Lawrence Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı'na bu kesimi destekleme emrini verdi; 16 kilometre gerideki Tepe 70'te bulunan 5. Atlı Tugay onu izleyecek ve Ballybunnion'da bulunan 3. Hafif Süvari Tugayı boşalan Tepe 70'e gidecekti. Ağır davranan Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı nihayet Dueydar'a vardığında, Türk ilerleyişi Pelusium İstasyonu'nun güneyindeki Canterbury Tepesi'ne yönelen bir eksenle sağa kaymıştı. Tuğgeneral Chaytor'ın ilerleyişi önlemek üzere saldırıya geçme emrini verdiği Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı harekete geçince, sol taraftaki Avustralyalı süvarilerle irtibata girdi; kısa bir süre sonra onlara güneybatıdan gelen 5. Atlı Tugay'ın yanı sıra gönüllü süvari birlikleri katıldı. Avustralyalı ve Yeni Zelandalı süvariler atlarından inerek Royston Dağı'ndaki Türk mevzilerine ilerlediler; ama derin ve yumuşak kum bu ilerleyişi yavaşlattı. Saldırıya geçme mesafesine ancak saat dörtte varılmasına karşın gönüllü süvarilerin doğru zamandaki bir hücumuyla hedefin güney uzantısı temizlendi ve aynı anda süvari topları zirvedeki can sıkıcı bir dağ bataryasını susturdu. Saat beşe doğru hedefe varılırken, yaklaşık 500 esir, iki makineli tüfek ve dağ bataryası ele geçirildi; geri kalan Türkler hızla kaçtı. Ardından savunma hattındaki güney mevzilerinden Wellington Sırtı'na gönderilen piyade taburları zirvenin yüz metre yakınına ulaştığında yoğun tüfek ateşiyle durduruldu; irtibatta kalma ve Türkleri kısıtlanmış halde tutma emriyle geceyi geçirmek üzere mevzilendi.

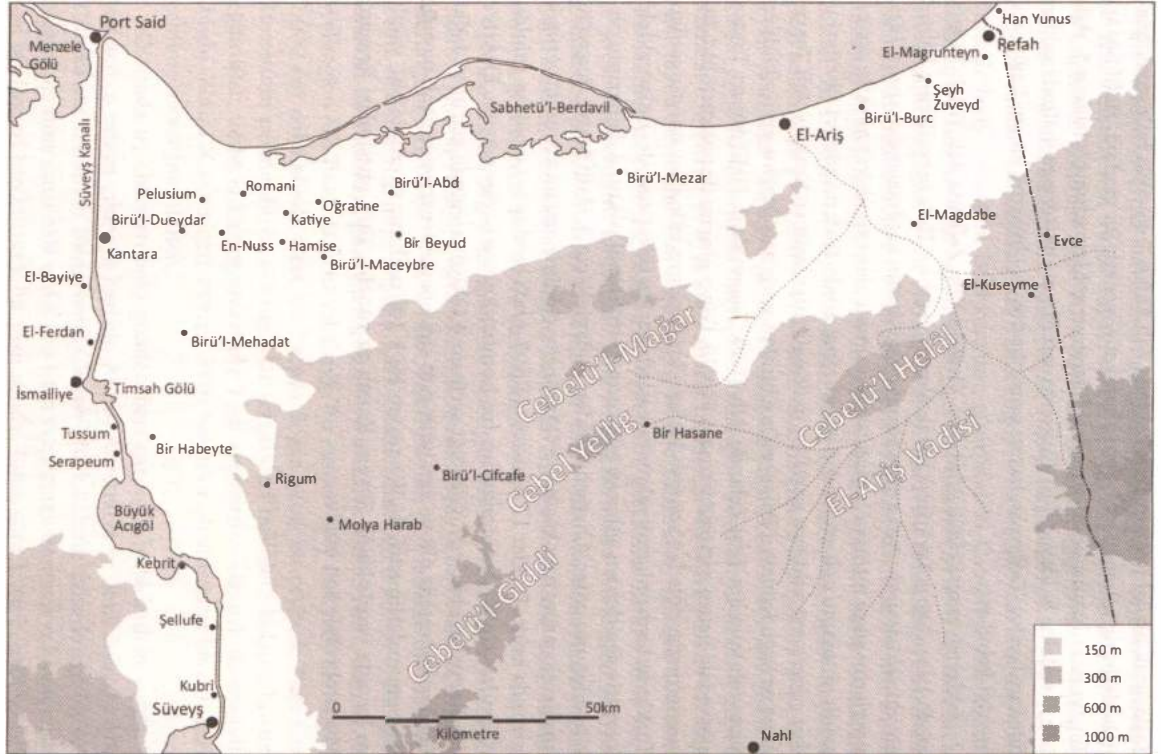
Elinde beş atlı tugay bulunan Lawrence geri çekilen Türkleri ertesi sabah oldukça ağır bir yenilgiye uğratabilecek konumdaydı ve bu fırsatı kaçırmadı. Wellington Sırtı'ndaki 7. ve 8. İskoç tüfek alayları gün ışıırken Türk mevzilerine saldırdı. Yılgınlığa kapılan Türk askerlerinin 864'ü teslim oldu; geri kalanlar da kaçarken, güneyden gelen 7. Avustralya Hafif Süvari Alayı'na ve Wellington Atlı Tüfek Alayı'na yakalandı. Bir saatten epey az sürede neredeyse 2.000 esir daha alındı. Gece on buçuğa doğru geniş bir cephede Türk ana kuvvetinin peşine düşen atlı tugaylar yetiştikleri birliklere kolayca boyun eğdirdiler; ilerleyiş Katiye önlerinde Türk artçılarının başarılı direnişiyle durdu. Burası Kressenstein'in ricat hattı boyunca oluşturduğu bir dizi geri çekilme mevzisinin ilkiydi.

O sırada üç (bazıları beş) günden beri çarpışan birliklerdeki yorgunluk açıkça ortaya çıkmaya başladı. Ancak Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni'nin komutanı Tümgeneral Chauvel Türk kolunu daha da ağır bir yenilgiye uğratma şansı hâlâ varken bu işten vazgeçmek istemedi ve Lawrence'a son bir gayreti gerektirecek bir plan sundu. Buna göre 1. ve 2. hafif süvari tugayları Katiye'ye ilerleyecek ve oradan Birül-Abd'in altı kilometre kuzeybatısına düşen ve Türklerin 9 Ağustos'ta sabaha doğru üçte varacağı saptanan Hud Hamed'e yönelecekti. Orada mola verdikten sonra saat altı buçukta

başlayacak bir saldırı için Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayıyla buluşmak üzere hedefin üç kilometre yakınına hareket edecekti. Bu arada 3. Hafif Süvari Tugayı ricat hattını kesmek üzere düşmanın sol kanadını çevirirken 5. Atlı Tugay yedekte bekleyecekti. Türklerin sert direniş göstermesi halinde saldırı durdurulacaktı. Doğrusu, başarı şansının düşük olmasına karşın Lawrence öneriyi kabul etti.

Yaklaşma evresi plana göre gitti. Öndeki Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı sabah beşe doğru Türk ileri karakollarını geçti ve Türk mevzilerine hâkim bir yükseltiyeye vardı. Avustralya süvari tugaylarının katılmasından sonra Türk siperlerini ateşe tutmaya başladı; ama savunucular karşıdaki kuvvetin sayıca sınırlı olduğunu çok geçmeden anladı. Saat altıda Türk piyadeleri siperlerinden çıkıp karşı saldırıya geçtiler; makineli tüfeklerin ve Kraliyet Atlı Topçu Alayı'na bağlı Somerset Bataryası'nın birlikte açtığı ateş üzerine geri çekildiler. Saat yedi buçukta Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı ile 2. Hafif Süvari Tugayı arasındaki hattın gerisine sızmaya yönelik ikinci girişim de püskürtüldü. Bu tarz saldırılar öğleden sonraya kadar tekrarlandı ve yükselen ateş dumanları Türklerin levazımlarını yakmaya başladıklarına işaret etse de, onları eldeki kuvvetle siperlerden sökmek gibi somut bir ihtimal yoktu. Askerlerinin bitkin olduğunu gören Chauvel Türkleri kollamak için 3. Hafif Süvari Tugayı'nı bırakarak çarpışmayı kesme ve Oğratine'ye çekilme emrini sonunda vermek zorunda kaldı. Türkler 12 Ağustos'ta Birül'-Abd'ı bırakıp Selamane'ye çekildi. Ardından süvari bataryalarının bir bombardımanı Kressenstein'i El-Ariş'e çekilmeye mecbur etti. Giriştiği serüven 4.000'in üzerinde esirin ve belki buna yakın sayıda ölü ve yaralının yanı sıra epeyce levazım ve canlı hayvan kaybına mal olmuştu. İngiliz zayıtı ise 1.100'ün biraz üzerinde ölü, yaralı ve kayıpla sınırlı kaldı. Süveyş Kanalı'na yönelik Türk girişimleri Romani Muharebesi'yle son buldu.

Harita 22. Filistin-Süveyş Kanalı ve Kuzey Sina

Filistin Önllerinde

Murray'in Romani'de Kressenstein'in kuvvetlerini yendiği sırada harekât alanında küçük bir yeni cephe açılmıştı: Mekke şerifi Hüseyin bin Ali'nin ayaklanması. Bu derme çatma kuvvetle askeri açıdan haliyle çok az şey sağlansa bile 1918 sonrasına yansıyan etkileri açısından ayaklanmanın sebeplerine ve sonuçlarına bakmak gerekir.

Daha savaşın başında, Kitchener'in yokluğunda Mısır işlerine bakmak üzere geride bıraktığı kişiler¹ Arap Yarımadası'nın kutsal Mekke ve Medine şehirlerinden dolayı büyük önem taşıyan batı kıyı bölgesi Hicaz'da bir isyanı kışkırtmaya yönelik bir tertip tasarlamışlardı. Yetersiz istihbaratın ve kendi gizli gündemleri bulunan çevrelerin kasıtlı olarak verdikleri yanıltıcı bilgilerin etkisiyle² dayanaksız değerlendirmelerde bulundular.

Kitchener'in asıl kaygısı muhtemelen felakete yol açmasa bile vahim sonuç doğuracak bir gelişmeyle Türklerin Süveyş Kanalı'nı ele geçirmesiydi.³ Öte yandan halife konumundaki Osmanlı padişahı V. Mehmed'in cihat açması⁴ ve milyonlarcası Hindistan'da yaşayan⁵ Sünni topluluğun bu çağrıya

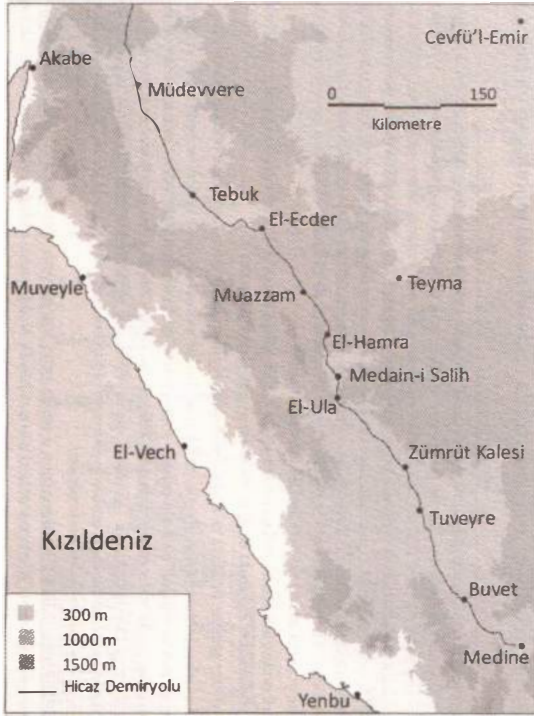
1 Kitchener Kahire'den bir daha dönmek üzere Temmuz 1914'te ayrıldı (bkz. Bölüm 10, özellikle not 2). Geride bıraktığı kişilerin başında (Sir Henry McMahon'ın yüksek komiserliğe atandığı) 18 Aralık'a kadar ona vekâlet eden Sir Milne Cheetham ve meslekten bir asker olarak Mısır ordusu serdarlığını ve Sudan genel valiliğini 1899 sonunda ondan devralan Korgeneral Sir Reginald Wingate gelmekteydi. Wingate'in arkasındaki kişi yine meslekten bir asker olarak, aynı zamanda Kahire'deki Sudan temsilciliği ve Mısır ordusunun istihbarat direktörlüğü görevlerini üstlenen Gilbert Clayton'dı. Onun sorumluluklarına 31 Ekim 1914'te Kahire'deki İngiliz istihbarat direktörlüğü de eklendi. Söz konusu kişilerin arasında Wingate'in Doğu işleri sekreteri Ronald Storrs da vardı.

2 Türk ordusunda düşük rütbeli bir subayken Gelibolu'dan kaçan ve Kahire'deki istihbarat çevrelerine sızan Muhammed el-Faruki ile Aziz Ali el-Misri gibi kişiler; bkz. not 17.

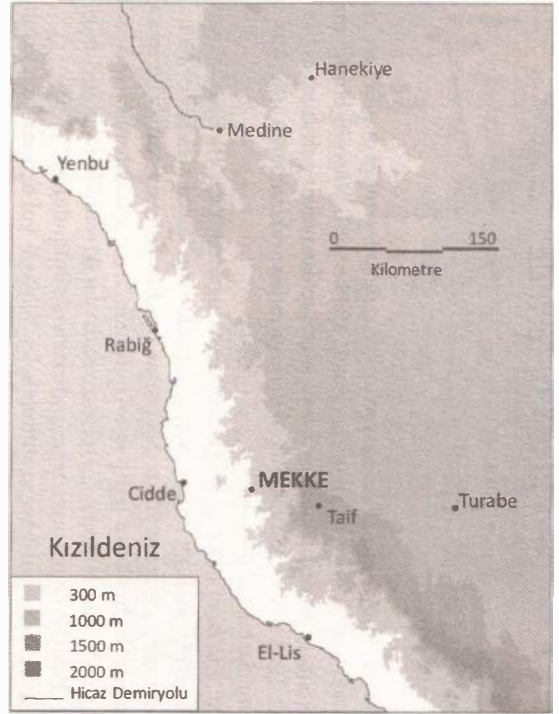
3 Böyle bir gelişme Britanya ve Doğu dominyonları arasındaki ulaşımı önlemese bile yavaşlatacaktı.

4 Cihat İslam topluluğu dışında çok yanlış anlaşılan bir terimdir. Kelime kökeni ve belki en saf anlamı, kişinin ahlaklı ve erdemli bir hayat sürme yönündeki iç muhasehesini ifade eden "inücadele"dir ve bu "büyük cihat" ya da "nefis cihadi" (*cihat bin kalb*) olarak bilinir. Küçük cihat genellikle İslam'ı savunmaya ya da ileriye götürmeye yönelik (gerekirse silahlı) mücadele şeklinde tanımlanır; bazıları bunu bütün halka dayatma noktasına kadar götürmenin meşru olduğunu ileri sürer. Burada terim "kutsal savaş" diye çevrilen yanlış anlamıyla kullanılmaktadır.

5 Müslümanlar "İngiliz" Hindistan'ının o sırada belki 300 milyona varan nüfusunun yaklaşık yüzde 25'ini oluşturmaktaydı. Kitchener'in korkularının büyük ölçüde yersiz olduğu ortaya çıktı. Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmasından altı gün sonra, 11 Kasım'da yapılan çağrı Mezopotamya ve Kuzey Afrika'nın bazı köktenci çevreleri hariç büyük ölçüde önemsenmedi. Kudüs müftüsünün 25 Kasım 1914'de Müttefiklere karşı cihat ilanı da benzer bir kayıtsızlıkla karşılanacaktı.

Harita 23a. Hicaz (Kuzey Kesim)

Harita 23b. Hicaz (Güney Kesim)

uyması ihtimalinden de endişeliydi. Adamlarının bu endişeyi gidermek üzere tasarladığı tertibin esası, Osmanlı nüfusunun yüzde 40'ını oluşturan Arapları Türk yönetimine başkaldırmaya teşvik edecek bir Arap lideri Sultan Mehmed'in yerine halife olarak geçirmekti. Tasarının ilham kaynağı, Sultan Abdülhamid'in 1908'de İTC'nin itirazlarına rağmen Mekke şerifi ve emiri olarak atadığı Haşimî⁶ Hüseyin bin Ali'nin oğlu Abdullah'ın 1914'teki, ardından Şubat ve Nisan 1915'teki Kahire ziyaretlerinde Gilbert Clayton'ın edindiği izlenimdi. Hem Kitchener'la hem Storrs'la görüşen Abdullah, babasının konumuna Jön Türkler'den gelecek bir tehdide Britanya'nın tepkisi konusunda ağızlarını arayarak babasının Osmanlı yönetimine başkaldırması halinde, Arabistan'ın diğer güçlü adamları İbn Suud'un ve İbn Reşid'in ona arka çıkıp otoritesini tanyacaklarını ileri sürmüştü. Bu neredeyse gökten gelen bir nimet gibiydi. Halife olarak başa geçirmek için kutsal Mekke şehrini denetleyen kişiden daha iyisi olabilir miydi? Buna kanan ve Muhammed el-Farukî, Aziz Ali el-Mısıri⁷ gibi karanlık kişilerin teşvikiyle heyecana kapılan Clayton Hüseyin'e destek verecek bir plan hazırlamaya hemen girişti. Ama hesaba katmadığı can alıcı bir unsur vardı: Abdullah'ın güvenilirliği, daha doğrusu güvenilmezliği. Suudilerin ya da Reşidilerin Haşimî bayrağı altında toplanacağı savında zerre kadar doğruluk payı yoktu.

İzleyen haftalarda tasarlanan, çerçevesi çizilen ve hazırlığına girişilen tertibin son hali Hüseyin'i ikna etmeye yetecek kadar ayartıcıydı. İngilizlerin aksine halifelüğün asıl mahiyetini iyi bilen Hüseyin, doğru şartlarda ve belki doğru ellerde manevi olduğu kadar dünyevi otoriteyi sağladığını, sadece Hicaz'ın değil, bütün Arapların müstakbel kralı olacağını kavradı.⁸ Çılgınca girişim tam bir yıl sonra, 24 Ekim 1915'te Arap bağımsızlığına İngiliz desteği vaadini içeren Hüseyin-McMahon Yazışması'yla semeresini verdi.⁹

6 Kureys kabilesinin bir alt kolu olan Beni Haşim sülalesi; Sultan Selim'in 1517'de halifeligi İstanbul'a taşıyıp Osmanlı padişahlığıyla birleştirmesine kadar halifeler geleneksel olarak bu sülaleden çıkmıştı.

7 El-Mısıri, Osmanlı ordusunun Çerkes asıllı ama Kahire'de büyümüş eski bir subayydı. Enver Paşa'nın sınıf arkadaşı olmasına karşın binbaşı rütbesinin ötesine geçememiş ve bunun yarattığı hoşnutsuzlukla el-Ahd olarak bilinen gizli bir derneğe katılarak (belki de onu kurarak) Arap siyasetine bulaşmıştı. Aslında emeli Enver Paşa'nın yerine geçmekti ama kışkırtıcı ajanlık gibi daha düşük bir rolle yetinmek zorunda kaldı. Özellikle Clayton'ı Arap çevrelerinin yüksek bir düzeyinde iş görebileceğine, Hüseyin ve çevresi üzerinde önemli nüfuza sahip olduğuna inandırdı. David Fromkin *A Peace to End All Peace* kitabında onun ve el-Farukî'nin rolünü (aslında Kahire'deki İngiliz idaresinin genel halini) çok inandırıcı şekilde ortaya koyduğu için burada onun anlatımını kısaca aktarmam yeterlidir.

8 Kendini 1916'da kral ilan etmesi Hicaz dışında değer bir etki yaratmadı.

9 Yazışmayı kaleme alan "salaklığı ve sakarlığı dillere destan" McMahon değil, Kitchener'in belirlediği doğrultuda Ronald Storrs kaleme almıştı. Vaat haliyle dayanaksızdı ama işin daha beteri Balfour'ın iki yıl sonra kendi adıyla anılan bildiride Siyonistlere verdiği vaatle çeliştiğinde ortaya çıkacaktı; bkz. Bölüm 17.

Belki halifeliği üstlenebileceği imasını da kapsamak üzere, Hüseyin'e verilen taahhütleri gecikmeli olarak¹⁰ (o zamanki siyasal daire sekreteri Arthur Hirtzel nezdinde) öğrenen Hindistan Bakanlığı'nın tepkisi dehşete düşmek oldu. Öncelikle, bizzat pan-Arabistan fikri Hindistan Bakanlığı'nın bölgeye ilişkin politikasına aykırıydı; ayrıca böyle bir müdahalenin, Osmanlı cihat çağrısının garip biçimde başaramadığı sonucu doğurarak İngiliz yönetimi altında yaşayan milyonlarca Sünni Müslüman'ı uzaklaştırması gibi çok somut bir risk söz konusuydu. Bunun neye yol açacağı belli değildi. Ne de olsa Hint Ayaklanması'nın üzerinden henüz 60 yıl bile geçmemişti. Üstelik daha pratik düzeyde başka bir itiraz da vardı: Kitchener'in adamları yanlış ata oynamaktaydı; zira Hindistan Bakanlığı'nın tahminine göre Arap Yarımadası'nı ikna yoluyla değil, silah zoruyla birleştirme¹¹ şansı en yüksek kişi Şerif Hüseyin değil, İbn Suud'du. Savaşın bitmesinden epey sonraki gelişmeler Delhi'yi haklı çıkardı. İbn Suud önce 1921'de Reşidileri, ardından 1925'in sonuna doğru Haşimileri alt etti; 1932'de de birkaç yıldır zaten fiilen mevcut durumu resmi hale getirerek kendini (aile adını eklediği) Suudi Arabistan'ın kralı ilan etti.

Arap bağımsızlığına destek sözünün verilmesinden çok önce, Asquith hükümeti Britanya'nın Ortadoğu'daki hedeflerini tanımlamak ve bunlara ulaşmaya ilişkin bir taslak plan hazırlamak üzere, Sir Maurice de Bunsen'in başkanlığında bir bakanlıklar arası komite oluşturmuştu. Şaşırtıcı olmayan bir sonuçla, Bunsen Komitesi'nin raporu bütün bölge üzerinde İngiliz nüfuzu kurmanın cazip olduğu kararına vardı ve bir "böl-yönet" stratejisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nu heş bölgeye ayırmayı önerdi: Anadolu, Ermenistan, Mezopotamya, Filistin ve Suriye. Bu yaklaşım bazı düzeltmelerle, Büyük Savaş'ın Ortadoğu ganimetini galip devletler Britanya ve Fransa arasında paylaştırmaya (epey önceden) bir temel sağlamaya yönelik mahut Sykes-Picot Antlaşması'na (bkz. Bölüm 17) dönüştü. (Daha sonra bu antlaşma, savaşa geç katılan müttefikler İtalya'yı ve Yunanistan'ı kapsayacak şekilde genişletildi.)

Komitenin raporu üzerine, Asquith hükümeti Kitchener'in komitedeki şahsi temsilcisi Sir Mark Sykes'ı bu tavsiyeleri sahadaki kişilere "açıklamak" üzere geniş kapsamlı bir görev gezisine gönderdi. Balkanlar, Mısır, Mezopotamya ve Hindistan'ı dolaşan Sykes, temaslarının kaçınılmaz bir etkileşimi getirmesi nedeniyle, Aralık 1915'te Londra'ya altı ay öncesine nazaran çok daha bilgili bir genç adam olarak döndü. Temmuz 1915'te Mısır'dayken

10 Anlaşıldığı kadarıyla 12 Aralık'ta yani mesajın Hüseyin'e ulaşmasından çok sonra.

11 İbn Suud önceki yıl kıyıdaki el-Hasa bölgesinde Osmanlılara karşı ayaklanarak bir Türk ordusunu bozguna uğratmış ama kazanımlarını koruyamamıştı. Ayrıca Osmanlılara karşı tekrar ayaklanırsa İngilizlerin hangi yönde tavrı alacağını anlamak için nabız yokladığında, o sırada Kuveyt'te İngiliz siyasal temsilcisi olan Yüzbaşı William Shakespear'den hükümetinin Osmanlı içişlerine karışmaya hazır olmadığı cevabını almıştı.

eski bir ahababı olan Storrs'a rastladı. Onun aracılığıyla tanıştığı ve sıkı bir bağ kurduğu Clayton'la, Arap işlerinin Londra'ya bağlı (ve tabii Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız) bir çerçevede Kahire'den yönlendirilmesi gerektiği konusunda ilke olarak mutabık kaldı.¹² Hindistan'a geçtiğinde ise çok farklı düşünen Hardinge'le ters düştü. Ona göre Mezopotamya Hindistan'a bağlanmalıydı, Arap bağımsızlığı sakıncalıydı ve Kahire'nin devreye girişi "kesinlikle saçma"ydı. Sykes haliyle Londra'ya dönüşünde Kahire'ye bir kez daha uğradı ve genel valinin muhalefetini Clayton'a aktardı; ikilinin görüşmesinden bir "Arap Bürosu" kurma fikri doğdu. Sykes'in Londra'ya dönmesinden sonra Clayton (kendi öncülüğünde) bunun oluşturulması için hararetle bir çalışmaya girişti. Ancak birkaç haftalık gecikme nedeniyle tam istediği sonuca varamadı. Hindistan'dan sorumlu devlet bakanı Austen Chamberlain, Alman parasıyla Hindistan, İran ve Afganistan'da yürütülen İngiliz karşıtı propaganda çabalarına karşı koymak için bir İslam Bürosu oluşturulması hususunda baskı yapmaya çoktan başlamıştı ve iki ayrı kurumun birbirini aksatabileceği kanısına varıldı. Sonuçta Clayton'ın tasarısı sulandırılmış bir öneriyle kabul gördü: Arap Bürosu başında Clayton'ın bulunduğu Mısır İstihbarat Dairesi'nin bir şubesi olarak kurulacaktı.

Bu süreçte aşılması gereken birçok engelin en önemlisi (ve belki de büyük ölçüde en alakasız) Donanma İstihbaratı'nın direktörü "Pırlıdak" Hall'un itirazıydı; onu yatıştırmak için Arap Bürosu'nun başına önerdiği aday getirildi: Kurmay heyetinde görev yapan Oxford Üniversitesi arkeologlarından David Hogarth. Mısır'a giden Hogarth'ın beraberinde getirdiği bir dizi akademisyen arasında, Nisan 1916'da Kut garnizonunu kurtarma girişimi (bkz. Bölüm 3) anlatılırken adı geçen Thomas Edward Lawrence da vardı. Savaşın önce Ortadoğu'da birçok yeri dolaşmış bir lisansüstü öğrencisi¹³ olan Lawrence muvazzaflı askerliğe sağlık gerekçesiyle kabul edilmemesine karşın 1914 sonlarında bir görev elde etmişti. Clayton'ın İstihbarat Dairesi'nde çeşitli alt makamlarda çalışırken Arap Bürosu'yla yakın işbirliğine girdi. Clayton'ın yerine 1916 sonlarında atanan Thomas Holdich'e güvensizlik duyduğu için tam kadrolu olarak Arap Bürosu'na geçti. Şerif kuvvetleriyle ilişkileri yürüten irtibat subayları ekibinin¹⁴ bir elemanı olarak silah, cephane ve para sevkini hızlandırdı; ayrıca eğitim çalışmalarına yardım etti, askeri eylemlerde yer

12 Çok geçmeden Clayton'ın Sykes'tan çok daha usta bir manevracı olduğu anlaşılınca; kesinlikle lehine çevirdiği alışverişten ona kıyasla çok daha kazançlı çıktı.

13 Hogarth 1910 yazında Jesus College'tan üstün başarıyla modern tarih diploması almasından sonra Magdalen College'tan dört yıllık bir seyahat bursu almasını sağlamıştı.

14 Ekte Alan Dawnay, Pierce Joyce, Alec Kirkbride ve operasyonun asıl komutanı Stewart Newcombe vardı; kendini grubun "istihbarat subayı" ilan eden Lawrence bu sayede öbürlerine nazaran Prens Faysalla birlikte daha çok zaman geçirerek savaş sonrasında gayretle geliştireceği bir ilişki kurdu.

aldı, istihbarat topladı ve belki en önemli iş olarak aşiret liderleriyle ilişkileri güçlendirmeye çalıştı. 1918 ilkbaharında Akabe'deyken tanıştığı Amerikalı muhabir Lowell Thomas sayesinde Arabistanlı Lawrence olarak nam saldı; Arap Ayaklanması'nda rolünü anlattığı *Bilgelğin Yedi Sütunu* kitabında bu karakteri ustalıklı daha da süsledi.

Şerif Hüseyin 5 Haziran 1916'da Osmanlı yönetimine isyan bayrağı açtığında,¹⁵ Clayton ve şürekâsı haliyle bundan kendilerine pay çıkardılar. Oysa yanı-
lıyorlardı. Şerif'in üçüncü oğlu Faysal ilkbaharda İstanbul'dayken, babasını görevden almaya yönelik bir planı duymuştu. Dönüş yolunda ilave Türk birliklerinin Hicaz'a doğru hareket ettiğine dair işaretlerin bulunduğunu bildirmesi üzerine Hüseyin vakit kaybetmek istemedi.¹⁶ Wingate'den tüfek ve cephane sevkini daha yeni başlamış olmasına karşın bütün adamlarının donatılmasını¹⁷ beklemeksizin, en büyük oğlu Aliye ve Faysal'a Medine'ye sancak dikme emrini verdi. Faysal şehre başarısız bir saldırıda bulunurken, Ali 290 kilometre kuzeybatıya düşen Medain-i Salih'te Hicaz demiryolunu kesmeye yöneldi.

Bu girişimler aslında Hüseyin'in niyetlerini açığa vuran güç gösterileriydi. Kuvvetleri Türklerle boy ölçüşebilmekten kesinlikle uzaktı; özellikle hafif toplar Arapları dehşete düşürdü ve pek isabetli olmasa bile her seferinde kaçırmaya yetti. İlk zafer ancak bir süre sonra Mekke'de elde edilebildi. Aynı sıralarda Harb aşiretinin düzensiz birlikleri Cidde limanına saldırdı; İngiliz *Ben-my-Chree* gemisinden kalkıp şehirdeki hedefleri bombalayan uçakların yanı sıra *Hardinge* gemisinin ve *Fox* hafif kruvazörünün sağladığı destekle, Türkler sonunda teslim olmaya mecbur kalarak 16 top ve birçok makineli tüfek bıraktılar. Böylece İngilizler kullanışlı bir giriş limanına kavuştu ve Mısır'dan gönderilen toplar kısa sürede karaya çıkarıldı. Ardından kıyının yukarısındaki Rabiğ ve daha kuzeydeki Yenbu Arapların eline geçti.

Mekke'nin 115 kilometre güneydoğusundaki Taif zorlu çıktı ama Mısır'dan toplanın gelişi sonunda anlamlı bir farklılık yarattı ve kasaba 22 Eylül'de teslim oldu. Medine'de işler o kadar iyi gitmedi. Faysal güç gösterisinden sonra

15 Tesadüf eseri, Kitchener'in öldüğü gün.

16 Söz konusu birliklerin aslında Freiherr Othmar von Stotzingen başkanlığındaki Alman teknisyenleri korumak amacıyla Yemen'e gideceği ya da muhtemelen İtalyan sömürgesi Eritre'ye dönük tasarılarla destek vermek üzere Somali'ye geçeceği yönünde görüşler vardır. Stotzingen görünüşte Yemen'deki San'a şehrinde veya yakınında bir telsiz istasyonu kurmakla görevliydi. Gelgelelim adamları (ve tercümanlık yapan Neufeld adlı bir Alman maceraperestin Kürt eşi) Yenbu'dan öteye geçmedi ve Faysal'ın çetesi oraya vardığında dağıldı; 3.500 kişiyi bulan birlikler ise Medine'deki garnizonunu mevcudunu tamamlamada kullanıldı.

17 Yaklaşık 30.000 adamı Medine civarında toplanmıştı; sadece 6.000'inin tüfeği vardı ve ellerinde daha ağır silahlar, hatta makineli tüfekler bile yoktu.

şehri kuşatmaya dönük gevşek bir girişimde bulunmuştu; ama 3 Temmuz'da Türklerin bir huruç hareketinde kesin yenilgiye uğrayıp geri çekildi. Kardeşi Ali'nin ona katılmasından sonra, 3 Ağustos'ta Türkler yeniden saldırıya geçti ve bu sefer Arapları 30 kilometre geriye püskürttü. Silahlı Arapların sayıca artırılmasına kadar pek fazla şey yapılamayacağı açıktı. Sorumluluk verilen Wingate, Sudan'ın Kızıldeniz valisi Yarbay E. G. Wilson'ı, bir askeri heyetin oluşturulmasına kadar temsilcisi olarak görev yapmak üzere Cidde'ye gönderdi. Wilson tüfek dağıtmaya başladı ve kasıma doğru donatılan toplam 20.000 kadar adam üç grup halinde düzenlendi. Medine'nin güneyinde Ali 8.000 kişiye ve kuzeydoğusunda kardeşi Abdullah 4.000 kişiye komuta ederken, Yenbu'da Faysal'ın komuta ettiği (ve Lawrence'ın da Arabistan'daki ilk göreviyle 23 Ekim'de katıldığı) 8.000 kişilik bir seyyar kıta, demiryolu hattına saldırılarda bulunmak üzere iç kesime yönelmeye hazır bekleyecekti.

Hüseyin isyan bayrağı açtığında, Osmanlı ordusundaki bütün Arap askerleri de dahil yüz binlerce insanın akın edeceğini daha önce İngilizlere sürekli belirtmişti. Toplu bir firar hiç gerçekleşmedi; tek bir Arap birliği saflarına katılmadığı gibi Cafer el-Askerî hariç hiçbir önemli askeri ya da siyasal şahsiyet de yanında yer almadı. Kısacası, sözde Arap Ayaklanması'na Hicaz dışında destek yoktu ve Hüseyin ile oğlu Faysal'ın daha geniş Arap toplumunu temsil iddiası dayanaksızdı. Hüseyin'in Ekim 1916'da kendini Arap milletinin kralı ilan etmesi İngiliz danışmanlarını bir hayli rahatsız etti; onların gözünde "Hicaz kralı" unvanı yeterliydi.

Türkler bu arada boş durmadılar. Resmen görevden alınan Hüseyin'in yerine şerifliğe atanan Ali Haydar sekiz piyade taburuyla birlikte İstanbul'dan Hicaz'a giderken, Yemen'den de kuzeye başka birlikler gönderildi. Medine'de ve güneyinde yaklaşık 15.000, kuzeye giden demiryolu hattında da 1.500 asker vardı. Şerif kuvvetlerinin merkezine yönelmek artık an meselesiydi ama alternatif güzergâhların su kaynaklarından büyük ölçüde yoksun olması nedeniyle bu hamleye Rabiğ yoluyla girişileceği neredeyse kesindi.

Eylül başlarında Rabiğ'e bir İngiliz tugayı çıkarma önerisi ortaya atılmıştı. Wingate ve McMahon tarafından desteklenen bu fikir, Hristiyan birliklerinin Mekke'ye bu kadar yakın olmasının feci bir sonuç doğuracağını savunan Murray'in kararlı direnişiyle karşılaştı.¹⁸ Hüseyin'in Wilson tarafından telkin edilen "davet" yoluna yanaşmaması üzerine sonunda Murray'in görüşü kabul edildi. Bu karar hiç kuşkusuz doğru olmakla birlikte, Şerif kuvvetlerini önemli bir baskı altında bıraktı ve aralık başlarında Medine'den yola çıkan Türk birlikleri hızla ilerleyerek Ali'nin grubunu tekrar Rabiğ'e sürdü.

18 Özellikle o yılın hac dönemi eylül ayına denk geldiği için. İngiliz hükümeti Mısır'dan ve Hindistan'dan birçok hacının bu vecibeyi yerine getirmesine yardımcı olmakla epeyce itibar kazandı.

Lawrence hareketin gerçek lideri olarak öne çıkmakta olan Faysal'a, kardeşi Abdullah'tan Türklerin dikkatini dağıtacak bir girişimle, Medine'nin 115 kilometre kuzeyindeki Ays Vadisi'nde demiryolunu kesmesini istemesini tavsiye etti. Bu arada Faysal kıyı boyunca Yenbu'dan kuzeye 320 kilometre kadar ilerleyerek Vech'de yeni bir üs kuracaktı; böylece demiryolunu tehdit ve zamanla Medine'yi tecrit etmesi çok daha güvenilir hale gelecekti.

İlerleyişin başladığı 18 Ocak 1917'de Faysal'ın kuvvetleri 10.000 dolayına ulaşmıştı ve Mısır'dan getirilen ama alelacele eğitilmiş kendi savaşçılarınca kullanılan bir dağ bataryasına sahipti. Beş gün sonra İngiliz savaş gemilerinden karaya 500 kişilik bir öncü birlik çıkarıldı ve ele geçirilen Vech'teki Türk garnizonu güneye kaçarken, Faysal'ın yöreye iki gün sonra varan öncülerinin kucağına düştü. Faysal'ın adamlarının demiryoluna yönelik çok başarılı baskınları¹⁹ üzerine, Mekke'yi geri alma düşüncesinden vazgeçen Türkler Medine'ye çekildiler ve bir kuşatmaya hazırlıksız oldukları için çok geçmeden yük hayvanlarını kesip yeme noktasına geldiler. Öbür yerlerde Türk varlığı artık demiryolu hattındaki koruganlarla sınırlıydı; Araplar dağ toplarıyla ve makineli tüfeklerle korunan demiryolu onarım ekiplerinin işlerini rahatça yapmalarına göz yumduktan sonra onarılan yerleri gece karanlığında tekrar tahrip ediyorlardı.

İngilizlerin 1917 ilkbaharında nihayet Filistin'e girmeleriyle Hicaz'daki Arap silahlı direnişini kuzeye doğru Suriye içlerine yayma önem kazandı. Mayıs başlarında Lawrence önemli Arap liderlerinin²⁰ dördüncüsü olan ve nüfuz alanı Şam'a kadar uzanan Nuri bin Şelân'ın güvenini kazanma talimatını aldı. Şerif'in üst düzey adamlarından seçtiği ekibindeki Auda Ebu Tay'i'yi Akabe'nin 450 kilometre doğusundaki Cevfûl-Emir'de Nuri'yle görüşmeye gönderirken kendisi kuzeydeki Nebk'e geçti. Hedefi Lübnan'daki Baalbek'ti ve görevi yol boyunca yerel liderlerden bağlılık sözü almaktı. Nebk'e 19 Haziran'da döndü ve Amman'ın kuzeyindeki demiryolu hattına bir baskın düzenledikten sonra Auda'nın adamlarıyla birleşmek üzere güneye yöneldi.

İkilinin emrindeki yaklaşık 500 aşiret mensubu Maan-Akabe yolundaki bir Türk jandarma karakolunu ele geçirdi ve ardından Ebu el-Lissal'daki tepelerde gizli bir mevziye çekildi. Beklendiği gibi Maan'dan büyükçe bir Türk piyade kuvveti yola çıktı. Kuvvetin geceleyin kamp kurmasını seyreden

19 Baskınları çoğunlukla patlayıcı kullanmada eğitilmiş İngiliz subayları yönetmekteydi. Araplar daha önce: Türklerin birkaç saatte yenilerini takabildiği birkaç rayı sökmekle yetinirken, baskın müfrezeleri hat şeritlerini (ve ara sıra trenleri) tahrip etmeye başladılar; menfezler ve köprüler oldukça büyük miktarda patlayıcı döşenen başlıca yerlerdi. Başka yerlerde, sömürge alaylarına mensup Fransız subayları Ali'nin ve Abdullah'ın adamlarıyla birlikte benzer görevleri yerine getirdi; Albay E. Bremond komutasındaki bir Fransız askeri birlik cılız bölgeye gelmişti.

20 Hüseyin bin Ali, Abdülaziz bin Suud ve İbn Reşid'le birlikte. Nuri bin Şelân o sırada İbn Suud'un bir mütefikiydi.

Araplar ertesi sabah çatışmaya girdiler; Türklerin tek dağ topunun cephanesi- ni tedbirsizce tüketmesinden sonra akşamüstü saldırıya geçtiler. Beş dakika içinde 300'ü aşkın Türk askeri cansız yere serildi ve Lawrence'ın anlatımına göre geri kalanlar ancak onun müdahalesiyle ölümden kurtulabildi. İzleyen günlerde Araplar adım adım Akabe'ye yaklaştı; 600 askerin esir alındığı ve daha birçoğunun öldürüldüğü bir çarpışma sonunda bu önemli kasabanın 6 Temmuz'da düşmesiyle, Şerif kuvvetleri Suriye'deki Türk birliklerini taciz ve ulaşım hatlarını daha da etkili biçimde tehdit etmek için uygun bir üs edindiler.

Arap Ayaklanması'nın devamını sonraya bırakmak ve aradaki diğer geliş- melere değinmek üzere bu noktada asıl anlatıya dönebiliriz.

Kressenstein komutasındaki kuvvetlerin Romani'de yenilmesinin ardın- dan kanala doğudan girişlerin güvenceye alındığından emin olan Mur- ray karargâhını İsmailiye'den Kahire'ye taşımaya karar verdi. Doğu Sınır Kuvveti'nin genel komutanlığına Sir Charles Dobell²¹ atandı. Murray'in daha şubatta sunduğu teklifin haziran başlarında CIGS'den onay alması üzerine demiryolu hattının ve Nil'den içme suyu taşıyan boru hattının ötesine geç- meme kaydıyla El-Ariş'e ilerleyiş artık son hızla başlayabilirdi. İkinci şartı yerine getirmenin sanıldığından daha güç olduğu ortaya çıktı. Romani'ye ulaşan altı inçlik ilk boru hattının pek yetmediği görülünce eklenen on iki inçlik boru hattının kasabaya ulaşması 17 Kasım'ı buldu.

Demiryolu ve boru hattının Mezar'a vardığı 7 Aralık'ta, kanal savunma hatlarının kuzey kesimini tutan birliklerden "Çöl Kolu" adıyla yeni bir kuvvet oluşturuldu. Kuvvetin komutanlığına getirilen Korgeneral Sir Philip Chet- wode karargâhını Birû'l-Abd'dan oraya taşıdı. O sırada atlı birlikler Refah'taki Osmanlı sınırına uzaklığı 50 kilometreden az olan El-Ariş'in dış mahallelerine kadar devriye keşifleri yapmıştı. Murray her zamanki tutuculuğuyla elindeki kuvvetlerin (eksik mevcutlu dört piyade tümeni ve altı süvari tugayı) Türk- lerle kendi sınırlarında kapışmak için yetersiz olduğu yolundaki endişesini dile getirmeye başladı. Sir William Robertson (belki de başbakanlığa yeni atanmış ve Türkleri Kudüs'ten çıkarmaya büyük önem verdiği bilinen David Lloyd George'un teşvikiyle) 9 Aralık'ta Murray'e, El-Ariş'in ötesine geçmek için kaç ilave askere ihtiyaç duyduğunu sordu. Murray cevabında iki piyade tümeni istediğini belirtti ve bunların Mezopotamya'dan getirilebileceğine işaret etti.²² Böyle bir şeyin en azından ilkbahara kadar mümkün olmadığını

21 Dobell hazirandan beri Batı Sınır Kuvveti'nin komutanıydı; yeni göreviyle birlikte korgeneralliğe yükseltildi.

22 Diğer şeyler bir yana, önerisinin zamanlaması kötüydü; Maude birkaç gün sonra Kut'a ilerlemeye başlayacaktı.

bildiren Robertson, Lloyd George'un konuya kişisel bir ilgi duyduğunu ekleyerek kış aylarında azami çaba göstermesini istedi. Çaresiz kalan Murray elindeki imkânlarla Refah'a ulaşmaya çalışacağına söz verdi.

El-Ariş'e ilerleme emrinin verildiği 20 Aralık'ta, hava keşfi raporunda kasabayı tuttuğu sanılan Türk birliklerinin öğleden sonra dörtte ayrıldığı bildirildi. Bu gelişme görevin mahiyetini değiştirdi. Piyadelerin yerine süvariler ve develi birlikler kullanılabiliirdi. (Tuğgeneral Smith'in komuta ettiği İmparatorluk Deve Tugayı önceki gün resmen kurulmuştu.) Chauvel'in Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni ertesi sabah El-Ariş'e girdi. Yirmi dört saat sonra 52. Tümen'in de varmasıyla liman tesislerini geliştirme çalışmalarına hemen girişildi.

Chetwode geri çekilen Türklerden çoğunun Kuseyme demiryolu istasyonuna ulaşmak üzere güneydoğu yönünde Magdabe'ye doğru gittiğini öğrenince, Chauvel'e onları takip etme talimatını verdi. Bu güzergâhta bilinen su kaynaklarının olmaması nedeniyle su stoklarını develerle taşıma gereği harekâtı geciktirdi; ama 23 Aralık'ta şafaktan hemen önce Türklerin kamp ateşleri görüldü. Hedef üzerindeki kesif dumandan dolayı havadan görüş alanının sınırlı olmasına karşın düşman mevzilerinin durumunu anlamaya yetecek kadar bilgi sonunda geldi. Türkler vadinin iki yanında, bazı siperleri birbiriyle bağlantılı beş palankadan oluşan kabaca beşgen biçimli bir alandaydı. Eldeki su kaynağıyla dayanma gücü sınırlı olan Chauvel, 1. ve 3. Avustralya hafif süvari tugaylarını, Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı'nı ve İmparatorluk Deve Tugayı'nı hemen saldırıya geçirdi. Kraliyet Atlı Topçu Alayı'na bağlı Inverness ve Somerset bataryaları ile İmparatorluk Deve Tugayı'na bağlı Hong Kong Dağ Topu Bataryası saldırıya destek verecekti.

Makineli Tüfek Taburu'nun iki takımıyla birlikte, ricat hattını kesmek üzere cepheyi güneyden çevirme emri verilen 3. Avustralya Hafif Süvari Tugayı'na bağlı 10. Alay dörtnale ilerledi; alınan bir grup esirden Türk ana kuvvetinin çekilmeye başladığı öğrenildi. Doğrudan vadiye gönderilen 1. Avustralya Hafif Süvari Tugayı, Türklerin henüz ricat etmediğini kısa sürede anladı; Cox'un takviye için ileri sürdüğü 3. Avustralya Hafif Süvari Tugayı'nın öbür iki alayı ve kuzeyden bir çevirme hareketi için gönderilen İmparatorluk Deve Tugayı aynı şekilde yoğun ateş altında kaldı. Vakit öğleye yaklaştığında çok az ilerleme sağlanmıştı ve özellikle İmparatorluk Deve Tugayı açık alanda ilerlerken ağır zayıat vermekteydi. Chauvel su stokunun tükenmesi ihtimaliyle karşı karşıya kaldı; üstelik binek hayvanları önceki akşam El-Ariş'ten ayrıldıktan sonra hiç su içmemişti. Hattı çarçabuk yaramaması halinde, çarpışmayı kesip çekilmek zorunda kalacaktı. Saat ikiye on kala çekilme kararına ilişkin emri yazdığında sırada, Cox'un 3. Alay'ının İmparatorluk Deve Tugayı'nda iki bölükle birlikte karşıdaki palankayı ele

geçirdiği haberini aldı. Birkaç dakika içinde Avustralyalı ve Yeni Zelandalı süvariler savunma halkasında açılan gediğe akın etti; kısa bir süre sonra da 10. Avustralya Hafif Süvari Alayı en güneydeki palankayı aldı. Saat dörtte garnizon komutanı Hıdır Bey'le birlikte üçüncü bir palanka ele geçirildi. Düzenli direniş dört buçuğa doğru kırıldı. Toplam 1.300 dolayında Türk esir alındı ve geri kalanların çoğu muharebe alanında öldü; çok az asker kaçabildi. İngiliz kayıpları ise 150'nin biraz altındaydı.

Magdabe baskınındaki nispeten kolay başarıyla heyecana kapılan Chetwode, demiryolu ve boru hattının El-Ariş'e ulaşmasını beklemeksizin Refah'a ilerlemek için Murray'in altın kuralını çiğnemesine izin verilmesini istedi.²³ Ondan gereksiz risklere girmeme uyarısıyla onay alınca, 28 Aralık'ta Refah'a giden yolun 20 kilometre ötesindeki Birü'l-Burc'a ilk keşif kolunu gönderdi. Yolun zırhlı arabalar ve toplar için tam anlamıyla yeterli olduğu saptandı. İki gün sonra 1. Avustralya Hafif Süvari Tugayı daha ileriye, Türk mevzilerine sadece 15 kilometre uzaktaki Şeyh Zuveyd'e gitti. Daha El-Ariş'te kumun yerini toprağa ve gittikçe artan ekili alanlara bırakmasıyla kırsal arazi yapısında görülen değişiklik oldukça çarpıcı bir hal almıştı. Su kaynakları boldu, otlaklar gürdü, tarlalarda ve depolarda mahsul (ve belki daha önemlisi yem) vardı.

Cox'un sınıra sadece birkaç kilometre mesafedeki El-Magrunteyn'e hâkim yüksek alana kadar gönderdiği devriyeler orada epeyce hareketlilik olduğunu bildirdi. Hava keşfi de Türklerin savunma mevzileri oluşturduklarını doğruladı. Chetwode ilerleme yönündeki hevesine rağmen hazırlıklarını aceleye getirmeksizin yürüttü; Magdabe'de çarpışmış birliklere dinlenme ve toparlanma fırsatını verdi. Böylece harekât emrini bildirmesi 7 Ocak 1917'yi buldu. Hücumun asıl ağırlığını Cox'un 1. ve Royston'un 3. tugayları ile İmparatorluk Deve Tugayı üstlenecekti; 5. Atlı Tugay (Wiggin) ve 7. Hafif Araba Devriyesi'ne ait dört adet Model "T" Ford destek verecekti. Korgeneral Chetwode harekâta bizzat komuta etmeye karar verdi.

Kuvvet El-Ariş'ten 8 Ocak'ta öğleden sonra dörtte yola çıktı ve ertesi sabah on bir civarında Refah'ı ele geçirdi; kuşatma altına aldığı hedefin 2.000 metre yakınına vardığında makineli tüfek ve hafif top ateşine maruz kaldı. İzleyen saatlerde saldırı birlikleri çok az doğal koruma sağlayan açık arazide ileriye atılırken, süvari top bataryaları (ve El-Magrunteyn ile Refah arasındaki Hafif Araba Devriyesi) bu tempoya ayak uydurarak çok gerekli desteği verdi. Ancak ilerleyiş yavaştı. Saat üç civarında en az iki Türk taburunun Birrüsebi'ye 15 kilometre uzaklıktaki Şellal'dan yola çıktığını ve Refah'a yaklaştığı haberini alan Chauvel, daha sonra Han Yunus yönünden başka takviyelerin geldiğini

23 Kraliyet Donanması açığı kapattı; 23 Aralık'ı izleyen iki haftada 1.500 ton kadar erzak El-Ariş'e çıkarıldı.

öğrendi. Chetwode saat dörde doğru çarpışmayı kesme seçeneğini ciddi olarak düşünmeye başladı ve dört buçukta Chauvel'e bu talimatı verdi. Hazırlanan emirler tam gönderilecekken, yine bir yarma hareketiyle hatta gedik açıldı. Açık alanda bir dizi hamleyle 600 ila 800 metre ilerleyen Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı, merkez palankayı süngüyle ele geçirmişti. Bu gelişmeyle birlikte bütün muharebe alanında Türk direnişi çökmeye başladı; sadece birbirinden kopuk bazı küçük öbekler teslim olmak yerine direnmeyi seçti.

Ardık asıl öncelik, Türk takviyelerinin gelişinden önce yaralıları ve esirleri toplamak, ardından (böyle bir ihtimal gözetilerek savunma mevzilerinin hazırlandığı) Şeyh Zuveyd'in nispeten güvenli ortamına çekilmektir. Bu iş başka kayıp verilmeksizin yürütüldü; sebebi ise Türklerin aslında El-Magrunteyn mevzilerini ve hatta Refah köyünü geri almaktan kaçınmasıydı. Ertesi gün Hafif Araba Devriyesi toplarının koruması altında eldeki bütün arabalar gönderildi ve epeyce levazım elde edildi. Ardından kuvvet gelişmeleri beklemek üzere El-Ariş'e çekildi. Toplam 1.500'e yakın Türk ve azımsanmayacak sayıda Alman esir alınırken, tahminen 200 asker de öldürülmüştü. İngiliz kayıpları ise 71 ölüyle ve yaklaşık 400 yaralıyla sınırlıydı.

Murray savaşta Sina cephesinin Fransa ve Flandre cephesine kıyasla nispeten önemsiz olduğu konusunda önce gayet kibarca uyarıldı. Robertson 15 Aralık'ta ona gönderdiği yazıda, asıl görevinin Mısır'ı savunmak olduğunu hatırlatırken, Osmanlı sınırına dayanmış kuvvetlere ek olarak kanalda bir tümene ve ulaşım hatlarını korumak için başka bir tümene niçin gerek duyduğunu da "sormaktan" geri kalmadı. O sırada Whitehall'da, Türklerin güçten düşmüş olmasalar bile, en azından hücum kapasitelerinin sınırına yaklaştıkları yönünde bir kanaatin bulunduğu söylemek yanlış olmaz. Türkler Kafkasya'da (sert kışla bir tür soluklanma fırsatı bulmakla birlikte) Ruslarla boğuşuyorlardı; Maude'un Dicle boyunca ilerleyişi Kut'a varmıştı ve kasabanın muhtemelen birkaç hafta içinde düşeceğinden pek kuşku yoktu. Dolayısıyla kanal güvendeyken, üçüncü Türk cephesini fazladan bir baskı altına almak için somut stratejik ihtiyaç çok azdı. Kudüs'ü ve Kutsal Topraklar'ı almak heyecan verici bir duygusal çekicilik taşısa da öncelikli bir savaş hedefi sayılamazdı; Batı Cephesi'ndeki yıpratma savaş sürekli yeni asker gerektirirken, İngiliz genelkurmayının Mısır'daki devasa orduya bir kaynak olarak göz dikmesi an meselesiydi. Robertson 11 Ocak'ta Murray'e gönderdiği yazıda bu sefer açıkça gözdağı verdi: Elindeki kuvvetlerle Filistin'e ilerlemede isteksiz olmasından dolayı, Savaş Kabinesi harekâtı sonbahara ertelemesi ve bir ya da iki piyade tümenini Fransa'da görev yapmak üzere

birakması gerektiğine karar vermişti.²⁴ Sadece altı gün sonra da bir tümeni Avrupa'ya dönüş için hazırlaması bildirildi.

Murray o sırada El-Ariş'te bulunan 42. Tümen'i seçti ve yerine Romani'den getirttiği 53. Tümen'i geçirdi. Başka yeni düzenlemelere de gidildi. Gelibolu'dan bir yıl önce gelen ve bir türlü at sağlanamayan üç gönüllü süvari tugayı resmen piyade olarak sınıflandırıldı²⁵ ve 74. (Gönüllü Tümeni) Tümen'e dönüştürüldü. Müstakil üç hafif süvari alayı²⁶ ise 4. Avustralya Hafif Süvari Tugayı adı altında bir araya getirildi. Böylece Chetwode'un atlı birlikleri, her biri dört tugaydan oluşan iki tümen halinde düzenlendi: Tümgeneral Chauvel komutasındaki Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni (1. ve 2. Avustralya hafif süvari tugayları, Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı, 22. Atlı Tugay) ve Tümgeneral Hodgson komutasındaki İmparatorluk Atlı Tümeni (3. ve 4. Avustralya hafif süvari tugayları ile 5. ve 6. atlı tugaylar).

Su boru hattı 5 Şubat'ta El-Ariş'e ulaştı. Daha ileriye uzatılmaya başlayan demiryolu hattı Şeyh Zuveyd'e 1 Mart'ta ve Türklerin 23 Şubat'ta çekilmiş olduğu Han Yunus'a mart sonundan önce vardı. O sırada Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni'nin karargâhı Şeyh Zuveyd'e taşınmış, Chaytor komutasındaki 2. Hafif Süvari Tugayı ve Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı da Han Yunus'a sevk edilmişti. Türklerin çekilişi bir zorunluluktan ziyade stratejik amaçlıydı; Büyük Cemal kıyı şeridinde Gazze'den Birrüsebi'ye uzanan yeni bir savunma hattı oluşturmaya karar vermişti. (Şellal'da çarpışmak isteyen Kressenstein, orayı ve Gazze'yi aynı anda savunamayacağı için bunu gönülsüzce kabul etmişti.) Sağlam bir yol boyunca 30 kilometre kadar uzanan hattı çoğunlukla 3. Tümen'den ve yeni gelmiş 16. Tümen'den²⁷ alınma yaklaşık 18.000 asker tutmaktaydı; yeniden düzenlenip Birrüsebi'ye konuşlandırılan 3. Süvari Tümeni'nin iki alayı ve 53. Tümen'in unsurları kuzeyden destek vermekteydi.

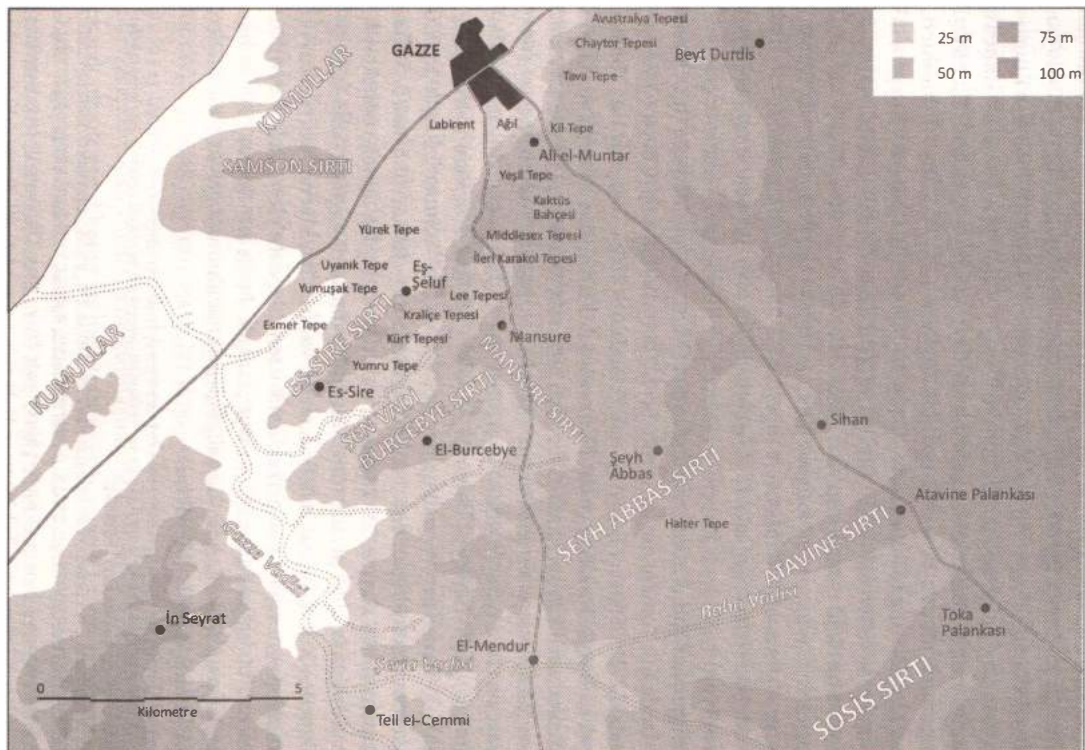
Kuvvetinin dört piyade tümenine inmiş olmasına rağmen daha fazla gecikmeden Kutsal Topraklar'a ilerlemekte kararlı olan Murray, taarruz kuvvetini daha sonra gerekirse geri çekmek üzere Magdabeyle ve Refah'la irtibatı kesecek bir seferle Gazze'yi almayı planladı. Böyle bir ihtiyat payıyla bile gerek savunma hatlarının derinliğinden gerek alınması gereken mesafeden dolayı iddialı bir hamleydi bu.

24 Bütün atlı birliklerini elinde tutacağı ve "imkânları çerçevesinde makul sayacağı böyle faaliyetleri kısıtlama niyetinin olmadığı" bildirildi.

25 Tümgeneral E. S. Girdwood'un komutasında 229., 230. ve 231. piyade tugaylarına dönüştürüldü. O sırada son ikisi Batı Çölü'ndeydi. 229. Tugay 16. Devonshire Taburu, 12. Somerset Hafif Piyade Taburu, 14. Kraliyet İskoçya Taburu ve 12. Kraliyet İskoç Piyade Taburu'ndan, 230. Tugay 10. Doğu Kent Taburu, 16. Sussex Taburu, 15. Suffolk Taburu ve 12. Norfolk Taburu'ndan, 231. Tugay ise 10. Shropshire Hafif Piyade Taburu, 24. Galler Taburu ile 24. ve 25. Kraliyet Galler piyade taburlarından oluşmaktaydı.

26 4., 11. ve 12. Avustralya hafif süvari alayları.

27 Gelibolu'dan sonra toparlanmak üzere gönderildiği Trakya'dan gelmişti.

Harita 24. Filistin-Gazze'ye Güneyden Girişler

Bölgenin en kadim şehirlerinden Gazze, kıyıdan yaklaşık üç kilometre içerideydi ve Han Yunus'a uzaklığı 20 kilometreden biraz fazlaydı. Kıyıdaki kumul şeridinin doğusundaki kırsal alan ekiliydi. Yörenin başlıca yüzey şekli olan Gazze Vadisi şehrin sekiz kilometre kadar güneyindeydi; yılın o mevsiminde kuruduğu için yatağı kumluydu ve sarp yamaçlarında bazıları epeyce geniş dikey yarıklar vardı. Vadinin kuzeyinde kıyıya paralel iki sırt yer almaktaydı: Sina'dan gelen kadim yolun batı yamacından geçtiği Es-Sire ve doğuya düşen Burcebye. Şehrin geniş kapsamlı yapay savunma hatlarını güçlendiren bir unsur da birkaç santim uzunluğunda sert dikenleri bulunan firavuninciri kaktüslerinde yapılmış sık çitlerdi. Geçmiş yüzyıllara inen ve yüksekliği birkaç metreye varan bu kalın çit şebekesi hiç aşılamaz nitelikteydi; ancak patlayıcı yüküyle içinde gedikler açılabilirdi. Şehri çepeçevre saran, yol kenarları boyunca uzanan, bahçeleri ve bostanları ayıran çitler özellikle güneydoğuda boldu. Geri kalan arazi ise koruyucu bir yapıdan yoksundu. Filistin Harekâtı Resmi Tarihi'nin yazarları MacMunn ve Falls, katı bir tavırla bu bileşimin "güçlü bir konum kazandırarak piyadenin güneyden ve güneydoğudan saldırmasını nahoş kıldığı" yorumunda bulunurlar. Bölgeye ilişkin topografya verilerinin ana kaynağı, 1870'lerin ortalarında Filistin Keşif Vakfı için Kraliyet İstihkâm Kolordusu'ndan (biri Herbert Kitchener olmak üzere) iki genç teğmen tarafından hazırlanan bir haritaydı. Bir süre sonra haritanın hatalarla dolu olduğu ve çoğu durumda yarar sağlamaktan ziyade engel çıkardığı anlaşıldı.

Dobell'in saldırı planı Doğu Kuvveti'nin yeniden düzenlenmesini gerektirdi. Öncü konumundaki Çöl Kolu, Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümen ile İmparatorluk Atlı Tümeni'nin²⁸ yanı sıra 53. Piyade Tümeni'nden²⁹ oluşacaktı. El-Magrunteyn'de olduğu gibi atlılar şehri kuşatıp Türk ricat (ve takviye) hatlarını keserken, piyadeler hâkim Ali el-Muntar mevzileri yoluyla güneydoğudan saldırıya geçecekti. Saldırıda ayrıca 52. ve 54. tümenlerin yanı sıra 74. Tümen'in hazırdaki tek birliği 229. Tugay da kullanılacaktı. Gazze garnizonunda yaklaşık 2.000 asker bulunduğu sanılmaktaydı; aslında bu sayı saldırı önceki günlerde artarak 4.000'e çıkmıştı.³⁰

Dobell'in Chetwode'a emirleri 24 Mart'ta ulaştı. Vadideki keşif çalışması hemen başladı; kısa bir süre sonra da geçiş noktalarını hazırlamaya ve daha

28 İkisi de birer tugaydan yoksundu; birincisine bağlı 1. Hafif Süvari Tugayı ve ikincisine bağlı 4. Hafif Süvari Tugayı Han Yunus'ta bırakılmıştı.

29 53. Tümen (Galler Tümeni) önceki ilkbahardan beri Tümgeneral A. E. Dallas'ın komutasındaydı; Gelibolu'daki yapısı (bkz. Bölüm 12, not 28) diğer tümenlerde olduğu gibi her tugaya bir makineli tüfek bölüğünün eklenmesi dışında değişmemişti.

30 Beş topçu bataryasının destek verdiği 79. ve 125. alaylar ile 81. Alay'a bağlı bir taburdan oluşan garnizonun komutanı Tiller adlı bir Alman binbaşısıydı.

ötedeki araziye incelemeye geçildi. Atlı birlikler Han Yunus'a hareket etti ve orada 53. Tümen'in katılmasından sonra, 25 Mart gece yarısı vadiye yakın mesafedeki Deyrû'l-Beleh'e yöneldi. Ardından 52. Tümen Han Yunus'a, yakın destek verecek ve Çöl Kolu'nu Bırrüsebi yönünden gelen Türk kuvvetlerinin tehdidinden koruyacak 54. Tümen ise üç kilometre doğudaki İn Seyrat'a ilerledi. 54. Tümen'e bağlı 161. Tugay'a, geçici olarak 53. Tümen'e katılmaya hazır olması bildirildi.

Vadiye 26 Mart'ın ilk ışıklarında ulaşan atlı tümenleri, piyadeler ve bağlı topçu birlikleri izledi. İn Seyrat'ın hemen kuzeyinde ileri karargâhının kurulduğu yere saat yediye çeyrek kala varan Dobell'in yanında daha sonra Şeyh Abbas'a geçecek olan Chetwode vardı.³¹ O sırada Murray de El-Aris'e gelmiş ve bir demiryolu vagonundaki komuta merkezi Dobell'in karargâhına telefonla ve telgraf hattıyla bağlanmıştı.

Hava karanlıkken denizden gelen sis gün ısıdığına yoğunlaşmıştı. Sabah beşte görüş alanı en fazla 20 metreydi. Mart ayı için son derece olağandışı bu durum hesaba katılmamıştı. Sisın düşmana yaklaşma daha yeni başlamışken, Dobell'in planlarını baltalama riskini yarattığını söylemek yanlış olmaz. Öte yandan, harekâtı iptal etmek şehri kuşatmak üzere çıplak ve açık kırdan ilerlemeye başlamış ve pusun birdenbire kalkması halinde günışığında feci açığa çıkacak atlı birlikleri riske atma korkusundan dolayı taktik olarak artık imkânsızdı.

Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni'nin öncü birliği 2. Hafif Süvari Tugayı vadiyi bir aksilik olmadan aştı, pusula kerteriziyle yola koyuldu ve sabah sekiz sularında Şeyh Abbas'a vardı. En öndeki 7. Avustralya Hafif Süvari Alayı ileri karakollardan ateş açıktan kısa bir süre sonra Gazze-Bırrüsebi yolu boyunca geri çekilen Türk askerlerinin peşine düştü. Saat dokuza doğru tugay karargâhının Beyt Durdis'e ulaşmasının ardından birlikler kuzeydoğuda daha sonra Avustralya Tepesi olarak anılacak olan yüksek alan boyunca yayıldı. Cibaliye köyünün ele geçirilmesiyle birlikte 7. Avustralya Hafif Süvari Alayı denize doğru ilerledi. Konuşlanmanın tamamlandığı gece on buçukta 54. Piyade Tümeni'nin büyük bölümü Şeyh Abbas Sırtı'nda bir örtme mevzisine yerleşmiş ve geçici olarak 53. Piyade Tümeni'ne bağlanan 161. Tugay El-Burcebye'ye varmıştı.

El-Burc'daki taarruz mevzisinden harekete geçen 53. Tümen de karanlıkta vadiyi aştı; 158. Tugay Mansure'ye ve 160. Tugay Es-Sire Sırtı'ndaki Eş-Şeluf'a yöneldi. Arkadan gelen 159. Tugay vadinin kuzey kenarında durdu; daha ile-

31 İngiliz Resmi Tarihi Dobell'in komutasında bir kolordudan epeyce büyük bir kuvvet varken kurmay heyetinin bununla orantılı olmadığına ve Chetwode'un tümen seviyesinde bir kurmay heyetinin bulunduğu itinayla dikkat çeker. MacMunn ve Falls özellikle muharebenin ikinci yarısındaki komuta hatalarının birçoğunu kurmay subayların eksikliğine bağlar.

riye geçme emrini ancak sabah dokuz buçukta aldığı için taarruza katılmak üzere mevziye girişi en erken öğleyi bulacaktı. On ikiye çeyrek kala pusun dağılması üzerine harekete geçme emri nihayet verildi; 158. Tugay güneyden, 160. Tugay ise Es-Sire Sırtı boyunca Ali el-Muntar mevzilerine yöneldi. Ancak 158. Tugay'ın sağında ilerleyerek Gazze-Birrüsebi yolunu geçmesi ve Kil Tepe olarak anılan bir tepedeki mevzilere saldırması öngörülmüş 159. Tugay hâlâ ortalıkta yoktu; 161. Tugay da bir türlü görünmedi.

O sırada Chetwode'un korkusu piyade tugaylarının sert direnişle karşılaşarak havanın kararmasından önce hedeflerine ulaşamamalarıydı. Türk takviyelerinin Gazze'ye ilerlediğine dair bir haber gelmeyince, destek için iki atlı tümenin birer tugayını kuzeyden ve doğudan saldırmak üzere göndermeye karar verdi; bunu da öğleden hemen sonra Chauvel'e ve Hodgson'a bildirdi. Çok geçmeden Türk garnizonundaki asker sayısının iki katına çıktığına dair istihbarat raporlarını alınca fikrini değiştirdi. İmparatorluk Atlı Tümeni'ne bağlı tugayı sevk etmekten vazgeçerek Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni'nin tamamını saldırıya geçirme ve İmparatorluk Atlı Tümeni'ni arkadaki boşluğu doldurmak üzere kuzeye doğru Beyt Durdis'e gönderme yoluna gitti. Chauvel bu arada karargâhını Beyt Durdis ile Gazze arasında bir tümseğe taşımıştı; ona ulaşmak biraz zaman aldığı için tugaylarına saldırı emrini vermesi üç çeyrek geçeyi buldu.

Türklerin öncelikle güneyden gelen tehdide karşı koymakla meşgul olmalarından dolayı tugaylar ilk başta çok az direnişle karşılaştı; ama bazıları yaya, bazıları da hâlâ atlı olan hafif süvarilerin şehrin dış mahallelerine yaklaşırken kaktüs çitlerine rastlamalarıyla durum değişti. Hiçbirinin henüz şehrin dış mahallelerine sızmadığı akşamüstü, önemli sayıda Türk takviyelerinin hem kuzeyden hem doğudan yaklaşmakta olduğu anlaşıldı.

Catışmaya giren ilk piyade birlikleri 158. Tugay oldu. Ama Mansure'ye öğle vakti ulaştıktan sonra yetişmek için olağanüstü çaba göstererek yolun büyük bölümünü aşan 159. Tugay çok geride değildi. Saat bir buçuğa doğru bazı kazanımlar elde edildi; Kaktüs Bahçesi'nin yanı sıra Ali el-Muntar Camisi'nin yakınındaki iki mevzi alınırken, 161. Tugay'a ait topların desteğiyle Yeşil ve Kil tepelere karşı saldırı başlatıldı. Sol tarafta ilerleyiş mesafesi daha az olan 160. Tugay, dış mahallelerdeki dolambaçlı çit öbeğine verilen adla Labirent'i ele geçirdi. Es-Sire Sırtı'nın omurgasındaki ilerleyişin hedefe varması ise saat dördü buldu; o sırada 161. Tugay sağ tarafta ilerleyerek 160. ve 158. tugaylar arasındaki boşluğu doldurmuştu. Savunma mevzilerinden açılan yoğun ateşe rağmen Yeşil Tepe beş buçukta alınırken Kil Tepe de düştü. Altı buçuğa doğru bütün Ali el-Muntar mevzilerinin İngilizlerin eline geçmesiyle Türkler neredeyse tamamen kuşatılmış durumdaki Gazze şehrine doğru kaçtı. Mevzileri pekiştirdikten sonra devriye ve keşif çalışmalarıyla

gececek bir geceye hazırlanan subaylara ve erlere göre, şehrin ertesi gün düşmesi kaçınılmaz gibiydi. Karargâhları İn Seyrat'ta hâlâ yan yana olan Dobell ve Chetwode o kadar emin değildi. Zinde Türk kuvvetlerinin doğudan ve kuzeyden ilerlediğine dair haberin yarattığı endişe, çoğu önceki akşamdan beri su içmemiş atların durumuna dair haberle daha da ağırlaştı.³² Nitekim komutanların bu konudaki kaygıları ciddi olduğundan Gazze'nin akşamleyin direnişi sürdürmesi halinde atlı kuvvetleri çekmek gerekeceğine karar verildi. Chetwode saat altıyı on gece bu emri verirken,³³ İmparatorluk Deve Tugayı'na bu çekilmeyi korumasını bildirdi.

Türklerden neredeyse şafağa kadar hiç müdahalenin gelmemesine karşın çekilme çok yavaş ilerledi. Chauvel'in tümeni Beyt Durdis'ten 27 Mart gece yarısı iki sularında geçti ve Hodgson kendi tümenine toplanıp takip etme emrini verdi. Artçı 3. Hafif Süvari Tugayı beş buçuk dolaylarında Gazze-Birrüsebi yolunu geçerken saldırıya uğradıysa da 7. Hafif Araba Devriyesi'nin makineli tüfek ateşi sayesinde kurtuldu; son atlılar şafaktan kısa bir süre sonra vadinin öbür yakasına ulaştı. İmparatorluk Deve Tugayı geride kalarak 54. Piyade Tümeni'nin kanadını tekrar dere yatağı hattına uzattı.

Atlı piyadelerin çekilmesiyle sağ kanat korumasından fiilen yoksun kalan Dallas, Birrüsebi'den ilerleyen Türklerin saldırısına açık hale geldi. Chetwode bunun üzerine Chauvel'e çekilme emrini vermesinden kısa bir süre sonra Dallas'a da aynı yola giderek sağ kanadını Hare'in komutasındaki 54. Tümen'in kalan iki tugayının ileri unsurlarıyla birleştirmesini bildirdi. Buna karşı çıkan Dallas'ın boşluğu dolduracak zinde birlikler gönderilmesi isteğini reddetti. Bu arada Hare'e sol kanadı Mansure'nin hemen kuzeyinde kalacak şekilde mevzilerini üç kilometre kadar batıya, Burcebye Sırtı'na kaydırma emrini vermesi durumu daha da çapraşıktırdı. Emirden haberdar edilmeyen Dallas, sağ kanadını güneydeki Mansure'ye çekmek yerine Hare'in sol kanadının *daha önce* bulunduğu Şeyh Abbas'a yöneltti.

Neredeyse inanılmaz bir gelişmeyle Dobell saat on birde Dallas'ın askerlerinin hava kararmadan önceki son saatlerde tam olarak ne kadar mesafe aldığının farkına vardı. (Anlaşıldığı kadarıyla bu bilgi, Gazze'nin 25 kilometre güneydoğusunda yer alan Tell eş-Şeria'daki Kressenstein ile Gazze'deki Tiller arasında geçen telsiz görüşmesinin Kahire'de saptanmasıyla elde edilmişti.) Bunun üzerine Chetwode'a, Dallas'a "mevcut hattında direnerek" sol kanadını geri çekmesi ve sağ kanadını 54. Tümen'in sol kanadıyla birleştirmesi gerek-

32 Gazze'den kuzeye uzanan vadide ve şehrin doğusunda sınırlı miktarda su bulunmuştu; ama oldukça yüksek miktarda su için istihkâmcıların o sabahın erken saatlerinden beri mümbit kuyular kazdığı Gazze Vadisi'ne çekilmek gerekcekti.

33 Yani piyadelerin Ali el-Muntar'ı ele geçirmesinden yirmi dakika kadar önce. Chetwode bu başarıyı ancak bir süre sonra öğrendi; ama daha önce bilmesinin kararını etkilemiş olup olmayacağı açık değildir.

tiğini bildirdi. Chetwode bunu dört saat önce Dallas'a bildirmiş olmasından dolayı tekrar belirtme zahmetine girmedii.

Emir Chetwode'un aldığı şekliyle aktarılmış olsaydı *bile* pek farklılık yaratmayacaktı; zira o sırada Dallas'ın mevzileri zaten tehlikedeydi. Birliklerinin harekete geçmesiyle sol kanadı Es-Sire Sırtı'nda 1.500 metre geri çekilirken, sağ kanadı Mansure'den Şeyh Abbas'a uzanan bir hat oluşturacak şekilde bunun neredeyse üç katı kadar açılmıştı. Dallas'ın kurmay heyeti ancak gece yarısına doğru Mansure'nin kuzeyinde, Kaktüs Bahçesi'ne yakın bir noktada 54. Tümen'e bağlı birliklere rastlandığı haberinin gelmesiyle karışıklığın çapını kavradı. O sırada artık çok geçti; epeyce bedelle alınan Ali el-Muntar mevzileri ile Yeşil ve Kil tepeler bırakılmıştı ve Dallas'ın yapabildiği tek şey 159. Tugay'ı Mansure-Şeyh Abbas kesiminde tutmak yerine yedeğe çekmek oldu. Çekilmenin 27 Mart sabahına doğru saat dörtte tamamlanmasıyla yeni bir hat oluştu.

Muharebe alanında olup bitenlerden hâlâ tamamen habersiz olan Chetwode bir saat sonra Dallas'ın çekildiği mesafeyi öğrendi; hemen durumun (ve kazanılmış alanın) kurtarılıp kurtarılamayacağını saptamak üzere devriyelerin çıkarılması emrini verdi. 7. Essex Taburu'nun apar topar tekrar kuzeye sevk edilen üç bölümü Ali el-Muntar mevzilerinde ve Yeşil Tepe'de hiç asker bulunmadığını görünce kaçınılmaz karşı saldırıyı beklemede karar kıldı. Şafaktan hemen sonra başlayan karşı saldırı hiçbir yerde beklendiği kadar güçlü değildi; püskürtülen 7. Essex Taburu bu mevzileri daha pekiştirilmeden 6. Essex Taburu'nun desteğiyle geri aldı. Türkler tekrar saldırmak yerine dikkatlerini Şeyh Abbas'a çevirdiler; orada ele geçirdikleri yüksek alanın sağladığı avantajla Dallas'ın geri kademesini top ateşine tuttular.

Dobell geceleyin Dallas'ın tümenini doğrudan kendi komutasına almaya karar vermişti. Bu yöndeki emri sabah sekizde alan Dallas, 52. Tümen'in Şeyh Abbas'a yönelik bir karşı saldırıya geçmesi isteğiyle biten bir durum raporuyla karşılık verdi. Dobell tümeni Hare'in sağ kanadına kaydırmayı zaten aklından geçirmişti; ama bunu hâlâ tarttığı sırada ikinci ve çok daha etkili bir Türk taarruzu Essex taburlarını Ali el-Muntar'dan çıkardı ve Yeşil Tepe'de kuşattı. Taburlar kuşatmayı yarıp tümenin ana hattına dönmeyi epey güçlükle başarabildi. Böylece Dallas kısırıldığı çıkıntıdan çekilerek Eş-Şeluf'tan geçen yeni bir hat oluşturma mecbur kaldı.

Bu mevzinin bile savunulamaz olduğu kısa sürede ortaya çıktı; çünkü Gazze Vadisi'ndeki bütün ana ulaşım hatları artık Şeyh Abbas'ın tepelerindeki Türk bataryalarının saldırısına açıktı. Çekilmenin alternatifi olarak 52. Tümen'le Şeyh Abbas'ı geri almaya çalışmak, Dobell'e hiç de cazip gelmedi ve öğleden sonra saat dört buçukta Dallas'a kuvvetlerini çekme emrini verdi. Ricat akşam yedide başladı ve ertesi sabah dörde varmadan tamamlandı; yorgun askerleri çölde yazın esen hamsin adlı sıcak rüzgâr oldukça erken karşıladı.

İngiliz zayıyatı 4.000'in biraz altındaydı; ölen 78 subaya ve 445 ere yakın sayıdaki kayıplardan birçoğunun düşmana esir düştüğü bilinmekteydi. Türk zayıyatı daha hafif olmakla birlikte verilen esir sayısı daha yüksekti. Dallas'ın çekilmeyi kötü idare edişi bir yana, Birinci Gazze Muharebesi diye anılacak olan olaylar çok geçmeden tartışma konusu haline geldi. 53. Tümen daha erken devreye girmeli miydi? Atlı piyadeler çekilmeli miydi? Şeyh Abbas'ı geri almak üzere hemen bir karşı saldırıya geçilmeli miydi? Birçok tartışmayı körükleyecek yeterince görüş ayrılığı vardı. Murray'ın konuya ilişkin hususları CIGS'ye yanıltıcı bir tarzda aktarması ve Türklere verdirilen zayıyatı şişirmesi (6.000 ila 7.000 arası kaybın yanı sıra 900 esir) durumu daha da bozarak Robertson'da (ve kabinede) muharebenin İngilizler açısından zaferle sonuçlandığı kanısını uyandırdı. Böylece kabinenin politikası yüz seksen derecelik dönüş geçirdi. Filistin'i işgal sonbahara ertelenecek ikincil bir mesele olmaktan çıktı; bunun yerine Murray'e olabildiğince erken ilerleyip Kudüs'ü alması bildirildi.

Türkler çok geçmeden savunma mevzilerini güçlendirmeye koyuldular. Daha önce sadece bir ileri karakol olan Gazze, Birrüsebi yönünde denizden Ebu Hureyre'ye 20 kilometre kadar uzanan bir hattın bağlantı kalesine dönüştü. Hat kesintisiz değildi ama önündeki her alana bakan en az bir palanka vardı ve atış alanları mükemmeldi. Birrüsebi'nin az kuvvetle tutulması nedeniyle, doğudan çevrilmesi ihtimali teorik olarak bulunsa da, gerekli kuvvete su temini sorunlarından dolayı böyle bir şey fiilen imkânsızdı. Hattı Gazze civarındaki 3. Tümen tutarken, 53. Tümen onun solunda ve 16. Tümen daha ötedeydi. Toplam 21.000 piyade dolayındaki İngiliz tahmini gerçek mevcuttan yüzde 15 kadar fazlaydı.

Murray harekâta hazırlık için demiryolunun Gazze Vadisi'ne sekiz kilometre mesafede Doğu Kuvveti karargâhının kurulduğu Deyrû'l-Beleh'e uzatılması emrini verdi; oradaki mümbit kuyular sarnıçlı vagonlarla taşınan suyla takviye edildi. Demiryolu uzantısı Murray'in mevcut bütün ağır topları (60 librelik 12 top, 8 inçlik iki obüs, 6 inçlik iki obüs), ayrıca 74. Tümen'in kalan iki tugayını, atlı tümenleri eksik iki tugayını (1. ve 4. hafif süvari tugayları), Mark I modeli sekiz tankı getirtmesini de sağladı.³⁴

Dobell yeni saldırı planını Murray'e 3 Nisan'da sundu. Bu sefer cepheden bir taarruza girişme dışında bir seçeneği olmadığı için üç gönüllü piyade tümenini kullanmayı önerdi. Plana göre 74. Tümen yedekte kalacak, Tuğgeneral S. F. Mott³⁵ komutasındaki 53. Tümen Refah-Gazze yolunun batısını,

³⁴ Tanklar eğitim için kullanılmıştı ve epeyce yıpranmış sayılırdı; ancak mürettebatın Avrupa'da alışıldığı gibi paletleri yağlamamak gerektiğini öğrenmesiyle birlikte daha iyi performans gösterdi.

³⁵ Dallas komutanlıktan martın son günlerinde sağlık sebepleriyle istifa etti.

52. ve 54. tümenler ise doğusunu tutacaktı; Çöl Kolu'na bağlı iki atlı tümen ve İmparatorluk Deve Tugayı sağda yer alacaktı. Harekât iki evrede yürütülecekti. Düşmana yaklaşmaya yönelik birinci evrede, ilerleyen birlikler Gazze Vadisi'nin beş kilometre kadar kuzeyindeki bir hatta (süreç içinde alınması gerekecek Şeyh Abbas'ta bir tugay bulundurmaya yetecek bir mukavemet noktası bulunan) siperli ve tel çitli bir mevzi oluşturacaktı. En az yirmi dört saat sonra başlaması öngörülen ikinci evrede taarruza geçilecekti. Böyle bir ara verilmesi, Türklerin ilk baştaki ilerleyişe tepkisindeki görülen herhangi bir zaafıtan Dobell'in yararlanmasını sağlamaya yönelikti. Kuvvete kendi topraklarının yanı sıra kıyı açığındaki gemilerden ateş desteği verilecekti.³⁶

Birinci evre atlı tümenlerin Ebu Hureyre'den batıya takviyeler gönderilmesini önlemek ve 54. Tümen'in Şeyh Abbas'a saldırısı sırasında açığındaki sağ kanadını perdelemek üzere harekete geçmesiyle 17 Nisan'da şafaktan epey önce başlayacaktı. Birkaç saat sonra tam gün ışıırken piyade tümenleri Gazze Vadisi'ni geçmek için yola koyulacaktı. Dobell'in karargâhı Deyrül-Belah'te kalırken bu sefer Chetwode'un karargâhı daha ileriye, Şeria Vadisi'nin Gazze Vadisi'ne ulaştığı Tell el-Cemmi'ye taşınacaktı. Murray'in Han Yunus'taki demiryolu vagonu, muharebe boyunca bağlı karargâhla yine doğrudan telefon ve telgraf irtibatı içinde olacaktı.

"Doğu Saldırısı", yani 52. ve 54. tümenlerin Tümgeneral Smith'in genel komutası altında ilerleyişi oldukça pürüzsüz gelişti; ancak 54. Tümen'e verilmiş tanklardan biri³⁷ top ateşiyle defalarca vurulduğu için Şeyh Abbas Sırtı'nda mecburen terk edildi ve 52. Tümen'e bağlı 157. Tugay Mansure Sırtı'nda ağır top ateşine maruz kaldı. Çöl Kolu da oldukça başarılı oldu; İmparatorluk Atlı Tümeni'ne bağlı 5. Atlı Tugay bir baskınla Erk'i tamamen ele geçirirken ve bir müfreze Gazze-Birrüsebi yoluna ulaşış telgraf hattını keserken Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni'ne bağlı tugaylar Ebu Hureyre'ye vardı. Hava kararmadan önce atlı tugaylar Gazze Vadisi boyunca çekilerek geride ileri karakollar bıraktı. Ertesi gün piyade birlikleri mevzilerini sağlamlaştırırken toplar Türk hatlarını bombardımana tuttu; atlı birliklerin yoklama amaçlı ilerleyişine Türklerden yine bir tepki gelmedi.

Dobell iki yol arasında seçim yapmak durumundaydı: Ya Ali el-Muntar ve Şeyh Abbas yönünden Gazze'ye doğrudan saldırarak ya da Türk savunma

36 *Requin* ve *M 21* ve *M 31* monitörleri. Mermilerin İngiliz mevzilerine düşebileceği korkusuyla birinci muharebe sırasında savaş gemileri kullanılmamıştı. Monitörler *M 15* sınıfı gemilerdi ve 1915'te alelacele inşa edilmişti. (Omurganın çatışılı ile hizmete giriş arasındaki süre bazılarında sadece üç aydı.) İlk başta *Edgar* ve *Drake* sınıflarındaki ağır kruvazörlerde kullanılması tasarlanan 9,2 inçlik tek topları vardı. Oynak ve vasat gemiler olmaları top platformu özelliği açısından yararlılıklarını azaltan bir etkeni.

37 Her tümene iki tankın eşlik etmesi bildirildi; 52. Tümen'in tankları gerek görülmeince çarpışmaya girmede.

hatlarını Gazze önünde çakılı tutarak Türk sol kanadına yüklenmek üzere kuzeydoğuya dönecekti. Sağ kanada bir uzantı oluşturacak şekilde birinci yolu seçti; İmparatorluk Deve Tugayı'nın bağlandığı 54. Tümen'in Türk hatlarında açacağı bir gedikten geçen Çöl Kolu'nun yedek birlikleri yayılıp Türk geri kademelerine çullanacaktı.

İkinci evre 19 Nisan sabahı beş buçukta bir bombardımanla başladı; savaş gemileri Ali el-Muntar'a, Labirent'e ve onun arkasındaki Ağıl olarak bilinen siperli alana ateş açarken, karadaki ağır bataryalar düşmanın bilinen yığınak alanlarını ve mukavemet noktalarını hedef aldı. İki saat süren bu yayılım ateşi daha sonra piyadelerin ilerleyişiyle birlikte bizzat şehre doğru kaydırıldı; 18 librelik toplar da Türk cephe hatlarına şarapnel yağdırarak bombardımana katıldı.³⁸ Piyade tümenleri iki tugay önde, üçüncü tugay yedekte olmak üzere ilerledi. 54. Tümen solda 162. Tugay, sağda 163. Tugay olmak üzere İmparatorluk Deve Tugayı'nın hedefi Sihan'ın 1.500 metre kuzeybatısındaki bir palankaya yöneldi. Başarılı olması halinde bu hamle atlı piyadelerin Türk cephe hatlarının gerisine sarkmasını sağlayacaktı. Sol tarafta 52. Tümen'e bağlı 155. Tugay Es-Sire Sırtı'na ilerlerken, biraz arkasında sağa doğru dizilen 156. Tugay Ali el-Muntar ve Yeşil Tepe siperlerine taarruz etmek üzere sola dönmeye hazır halde bekledi. Kumullardan geçen Refah-Gazze yolunun ötesinde 53. Tümen'e bağlı 159. Tugay solda, 160. Tugay sağda, 158. Tugay ise yedekteydi. İmparatorluk Deve Tugayı'nın sağında kalan İmparatorluk Atlı Tümeni yaklaşık atlardan indikten sonra, Atavine ve Toka palankalarının karşısındaki Atavine ve Sosis sırtları ile onları ayıran Baha Vadisi'ni içine alan beş kilometrelik bir kesim boyunca yayıldı. Onun sağında da Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni'nin Eş-Şellal civarında Gazze Vadisi'ne doğru dizilen beş taburu dağınık bir örtme kuvveti oluştururken, diğer taburlar açılacak herhangi bir gedikten yararlanıp saldırmaya hazır halde bekledi.

Büyük ölçüde siperlere yönelik topçu bombardımanının Türk bataryaları üzerinde çok az etki yarattığı kısa sürede anlaşıldı. 163. Tugay mevzilerinden çıkar çıkmaz ağır top ve makineli tüfek ateşine maruz kaldı; ama sekiz buçuğa doğru palankaya 500 metre mesafedeki bir sırtı ele geçirmeyi başardı. Doğu Saldırısı'na tahsis edilmiş beş tanktan birinin öncülük ettiği 5. Norfolk Taburu'na bağlı unsurlar palankaya girerek oradaki askerleri öldürdü ya da püskürttü. Türklerin top ateşiyle hemen verdiği karşılık sonunda tank imha

38 Genelde 60 librelik topların ve 6 inçlik obüslerin 500'er, 8 inçlik obüslerin 400'er, 4,5 inçlik obüslerin ve 18 librelik topların 600'er mermisi vardı. Daha sabah ve öğle arası bir saatte mermi tedarikinin bu iş için yeterli olmadığı açıkça görüldü. İlk baştaki yayılım ateşinin ilk kırk dakikasında 4,5 inçlik obüsler (bu amaçla getirilmiş 4.000 adetlik stoktaki) gazla dolu mermileri ateşledi; böylece hareket alanında ilk kez gaz kullanıldı. Bu mermilerin hedefi düşman bataryaları ve Ali-el-Muntar'ın güneybatısındaki ağaçlıklı alanlardı.

edildi ve sayıca azalan 5. Norfolk Taburu top ateşini izleyen karşı saldırıya direnemedi. Solda yerine çakılıp kalan 4. Norfolk Taburu mevcudunun yarısından fazlasını kaybetti ve yardıma çağrılan 8. Hampshire Taburu saldırıya karşı koyamadı. Bu üç tabur, aralarında iki tabur komutanı ve on iki bölük komutanının tamamı olmak üzere toplam 1.500 kayıp verdi. 162. Tugay'ın daha başarılı olamamasına karşın 10. Londra Taburu'na bağlı unsurlar savunma hattındaki bir boşluktan geçerek Gazze-Birrüsebi yolunu aşabildiler; bir süre sonra yalnız kalınca çekilmek zorunda kaldılar. Hare saat on birde Dodington'ın komutasındaki 161. Tugay'a, 5. Norfolk Taburu'nun ele geçirdikten sonra kaybettiği palankayı geri alma hedefiyle 163. Tugay'ı takviye etme emrini verdi; ama saat iki buçukta bunun imkânsız olduğu açıkça görüldüncə ilerleyiş durduruldu. Sağ tarafta İmparatorluk Deve Tugayı benzer bir direnişle karşılaştı. Yolu aşmayı başardıktan sonra Sihan'ın doğusunda Jack ve Jill adları verilen iki küçük tepesi kısa süre elinde tutabilen 3. Tabur, yakınındaki 4. Hafif Süvari Tugayı çekilmek zorunda kalınca mecburen onu izledi. Saat üçe doğru İmparatorluk Atlı Tümeni'nin bütün sağ kanadı açığa çıkacak şekilde püskürtülmesinden ciddi endişe duyan Hare kendi tümeni-ne ve İmparatorluk Deve Tugayı'na mevzilerinde sıkı durma ve daha ileriye gitmekten kaçınma emrini verdi.

54. Tümen'in solundaki 52. Tümen sıkıntılı bir durumdaydı. 155. Tugay bir hendeğe düşen öncü tankını erken kaybetti; ama yedekteki tankın başını çektiği taarruzla Lee Tepesi oldukça kolay düştü. Ardından ileri Karakol Tepesi'ne yönelik saldırı cepheden ve kanattan sindirici ateşle karşılaştı. Sonunda tankın açtığı yolda 5. Kraliyet İskoç Sınır Taburu ilerledi. 4. Kraliyet İskoç Piyade Taburu sağdaki Middlesex Tepesi'ne yönelik saldırıda o kadar başarılı olamadı ve ağır kayıp verdi. Öğleye doğru Türklerin geri aldığı ileri Karakol Tepesi sonraki saatlerde birkaç kez el değiştirdi. Yarım saatlik bir bombardımandan sonra tekrar ileri sürülen 4. Kraliyet İskoç Sınır Taburu, 5. Kraliyet İskoç Sınır Taburu'nun ve 5. Kraliyet İskoç Piyade Taburu'nun verdiği destekle tepeyi alıp öğleden sonra elinde tuttu. Ama bu süreçte birçok zayıat verdiği için sonunda geri çekilmek zorunda kaldı.

Sağdaki 156. Tugay Middlesex Tepesi önünde durduruldu ve çok az ilerleyebildi; açık alandaki askerleri sabah boyunca Yeşil Tepe'den açılan ateş altında kaldı. 54. Tümen'in sağ kanadına yönelik karşı saldırı bir çekilmeyi zorunlu kıldı ve Türkler bundan yararlandı; ancak Ali el-Muntar'dan girilen karşı saldırı top ateşiyle dağıtıldı. Refah'a giden yolun öbür tarafında, 53. Tümen'in ilerleyişi ise sağına düşen (ve maruz kaldığı gaz bombardımanından pek etkilenmemiş görünen) ağaçlıklı alandan açılan makineli tüfek ateşiyle yavaşladı. Sağdaki asıl hedefi olan ve Samson Sırtı olarak anılan kumullar dizisi 160. Tugay tarafından ancak öğleye doğru on birde alınabildi.

Chetwode'un Hodgson komutasındaki İmparatorluk Atlı Tümeni'ne emrinde açıkça belirlenen ana hedef, "düşmanın çakılı tutulacağı" Atavine Palankası'ydı. Saldırının başarılı olması halinde nereye kadar ilerleneceğinin kararı Hodgson'a bırakılmıştı. Böylelikle sadece 54. Tümen'in doğu kanadı saldırıya karşı güvenceye alınmayacak, Türk hattını yarma şansı artacaktı. Hodgson 5. Atlı Tugay ile 3. ve 4. hafif süvari tugaylarını ileri sürerken, 6. Atlı Tugay'ı yedekte tuttu. İlk başta ilerleyiş düzenliydi; Royston'un 3. Hafif Süvari Tugayı daha erken yola çıktığı için dokuzu çeyrek geçe hedefin yakınına vardı. Ancak Sosis Sırtı'ndan açılan derinliğine ateş ilerleyişi durdurdu; 3. Hafif Süvari Tugayı'nın ve 5. Atlı Tugay'ın sağa dönmesi, 3. Hafif Süvari Tugayı ile 4. Hafif Süvari Tugayı arasında bir boşluk yarattı. Chaytor'un 5. Atlı Tugay'a yardım için Wellington Alayı'nı göndermesi, Toka Palankası'nın zapt edilemez oluşu nedeniyle bir işe yaramadı. Sağda Cox'un 1. Hafif Süvari Tugayı ise Ebu Hureyre'ye doğru ilerleyerek Bayket es-Senayı ele geçirdi.

Öğleyi izleyen ilk saatlerde Gazze'ye daha yakın kesimde muharebenin gidişatı Türklerin lehine dönmüştü; bir dizi karşı saldırıya girilen atlı tümenler muharebe alanının genelinde geriledi. Özellikle ciddi tehdit altındaki 3. ve 4. hafif süvari tugayları ancak 6. Atlı Tugay'ın dört nala gelişyle çıkmazdan kurtuldu. Ebu Hureyre'ye doğru giden yolda, Türklerin 1. Hafif Süvari Tugayı'nı Bayket es-Sena'den çıkarmaya dönük kararlı girişimi kayda değer başarıya ulaşamadı. Dobell'in piyadelere mevzilenme emrini verdiği saat dörtte atlı tümenler Şeyh Abbas Sırtı'nın güneyindeki Halter Tepe'den başlayıp Munheyle yoluyla Hiseya'ya uzanan bir hatta, onların solundaki İmparatorluk Deve Tugayı ise Şeyh Abbas'ın güneybatısında Charing Cross olarak anılan yere çekildi.

Akşamleyin Dobell ertesi gün yeniden saldırıya geçilmesi yönünde bir emir çıkardı; ama daha etraflı düşününce özellikle 6.000 dolayındaki zayıatı ve başta top mermisi olmak üzere cephaneye stokunun durumunu göz önünde tutarak saldırıyı erteledi ve bundan vazgeçilmesi yönündeki tavsiyesini Murray'e bildirdi. Onun da hemfikir kalmasıyla İkinci Gazze Muharebesi sona erdi. İngiliz hattı son haliyle, 17 Nisan akşamı ulaşılana çok yakındı; kayda değer tek kazanım en soldaki Samson Sırtı'nda elde edilmişti. Türklerin sadece Sihan Vadisi'nde giriştiği karşı saldırı top ateşiyle püskürtüldü. İngiliz ordusunda üst kademeye yükselmiş nispeten az sayıdaki Kanadalı subaylardan biri olan Dobell iki gün sonra komutanlıktan alındı ve Birleşik Krallık'a döndü; sonradan Hindistan'da bir tümenin komutanlığına atanması ciddi bir rütbe indirimi idi. Chetwode Doğu Kuvveti genel komutanlığına getirildi. Ondan boşalan Çöl Kolu komutanlığını devralan Chauvel'in yerine Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni'nin başına Chaytor geçirildi. Genellikle kararsızlığından dolayı birçok kesimce eleştirilen Murray ise yerini General

Sir Edmund Allenby'ye bırakmak üzere 11 Haziran'da görevden alındı.³⁹ Hem mizacı hem endamı nedeniyle "Boğa" lakabıyla tanınan Allenby, Mısır Sefer Kuvveti'nin komutanlığını 28 Haziran'da üstlendi. Daha önce kısa bir süre imparatorluk genelkurmay başkanlığı yapmış olan Murray, savaşın geri kalan kısmını Aldershot'ta yedek kuvvetlere komuta ederek geçirdi. Ne var ki bizzat Allenby "başarılarının temeli"nde onun titiz hazırlıklarının yattığını belirtecekti.

39 Başbakan Lloyd George'un bu görevi üstlenmesini istediği Güney Afrikalı Jan Smuts, öneriyi geri çevirdi. O sırada Fransa'da Süvari Kolordusu'na komuta eden Allenby'nin yeni görevi ilk başta bir terfi indirimi olarak gördüğü söylenir.

Harita 25. Filistin-Güney Kısmı (Filistiye ve Yahudiye)

Gazze Yoluyla Yahudiye

Sir Archibald Murray'ın Mısır Sefer Kuvveti komutanlığı döneminin son aylarına (ve aslına bakılırsa Allenby'nin ilk ayına) çöl yazının boğucu sıcağındaki mevzi pekiştirme ve güç yığma çalışmaları damga vurdu. Allenby'nin gelişinin ardından, buna demiryolunu şube hatlarıyla Gazze'nin güneydoğusuna uzatma çalışmaları eklendi. Yeni başkomutan Türkleri yenmeye yönelik ilk hamlesine (artık "uzun süreli savunma için her türlü kolaylığı sunan yoğun siperlerle ve tel çitlerle çevrilmiş sağlam bir modern kale" görünümündeki) şehrin uzağında girişmeye karar vermişti. Şehrin batı kesimine yönelik sırf bir şaşırtma saldırısı olarak tasarlanmış tek girişim fiilen ele geçirilmesiyle sonuçlanacaktı.

Allenby'nin Savaş Bakanlığı'na temmuzun ikinci haftasında sunduğu öneri, Ebu Hureyre-Tell eş-Şeria kesiminde bir hücumla girişmektir. Bunun temel bir ön aşaması Magdabe'de ve Refah'ta başarıya ulaşırken, Birinci Gazze Muharebesi'nde sonuçsuz kalan "irtibat kesme" harekâtlarına benzer bir çevirme hamlesiyle Birrüsebi'yi ele geçirmek olacaktı.

Allenby'nin planlaması büyük ölçüde becerikli bir strateji uzmanı olan Chetwode'un önceki çalışmasına dayalıydı. Chetwode'un özellikle gözettili nokta, Türkleri sırf Gazze-Birrüsebi hattından püskürtmenin pek işe yaramayacağıydı; onları kapsamlı bir yenilgiye uğrattıktan sonra toparlanıp yedek mevzilerde direnmelerine fırsat vermemek şarttı. Bunun için de üç atlı tümenin yanı sıra tam mevcutlu yedi piyade tümenini cepheye sürmek gerekecekti; "tüfek gücü yetersiz [...] ve eksiklerin yerini dolduracak askerlerden yoksun" 52., 53. ve 54. tümenler yeterli olmayacaktı.¹ Allenby'nin dikkatini cephenin doğu kesimine odaklamasını sağlayan da Chetwode'du. Yeni başkomutana geldiğinde verilecek değerlendirme yazısında şunu belirtmişti: "Birrüsebi ile Hureyre arasındaki yüksek alana yerleştirmiş ve Birrüsebi'yi ele geçirdiğimizde kuzey ve kuzeybatı yönünde saldırabiliriz. Böylece hep yüksek alanda, hep gözetleyici konumda, Birrüsebi, Esani, Şellal, Ferâ ve Kamle

1 Chetwode'un tahminleri Türklerin cephe hattında beş piyade ve bir süvari tümenine, Kudüs'ün güneyinde de en az başka bir piyade tümenine sahip olduğu yönündeki istihbarata dayalıydı. Ortaya çıkan fiili kuvvet 46.000 tüfek, 2.100 kılıç (aslında Türk süvarilerinde kılıç değil, mızrak vardı), 250 makineli tüfek ve her türden 200 toptu. Bu tahminler büyük ölçüde şişirmeydi; gerçek fiili piyade gücü belirtilen rakamın yarısı, süvari gücü ise belirtilen rakamın en fazla üçte biri düzeyindeydi.

su kaynaklarını kullanabilir durumda oluruz; [...] atlı birliklerdeki büyük üstünlüğümüzden yararlanabileceğimiz bir kanat bulmamızı sağlayacak tek ihtimal budur ve izlenecek alternatif bir yol yoktur.” Sürpriz unsuru haliyle kritik önem taşıyacak ve Türklerde İngilizlerin bir kez daha Gazze şehrine yüklenerek hırpalanmaya eğilimli olduğu kanaatini uyandırmaya yönelik bir şaşırtma harekâtı hayati rol oynayacaktı.²

Allenby bu cazip ve sağlam öneriyi içtenlikle benimsedi. İmparatorluk genelkurmay başkanı da diğer harekât alanlarından epeyce asker ve levazım kaydırmayı gerektirecek olmasına karşın Savaş Kabinesi'ne öneriyi kabul etme tavsiyesinde bulundu. Sonuçta Allenby istediği ilave imkânların hepsini elde edemese de³ 10 Ağustos'ta Savaş Kabinesi'nden onay aldı.

İki gün sonra organizasyon tablosunda önemli değişikliklere gitti. Süvari birliklerini Çöl Atlı Kolordusu'na⁴ dönüştürürken, piyade birliklerini

2 Allenby'nin kurmay heyeti bu yılının sürmesini sağlamak için birçok yola başvurdu. En basit ve anlaşıldığı kadarıyla en başarılı operasyonların birinde, bir istihbarat subayı çöl içlerinde Türk süvarilerinin menziline gireceği şekilde dikkatle planlanmış bir keşif devriyesine çıktı. Ateş açıldığında, yaralanmış gibi görünerek inandırıcı olması için (ata ait) kan bulaştırılmış bir sırt çantasını düşürdü. Çantada bir kurmay heyet toplantısına ilişkin gündemi içeren belgeler vardı; hepsinde sonraki hücum hedefi olarak Gazze'ye işaret edilmekte ve Birrüsebiye'ye yönelik saldırının bir yanıltma olacağı uyarısında bulunulmaktaydı. Görünüşe bakılırsa, İngiliz dolduruşunun aslında oldukça aşırıya kaçmasından dolayı Türk kurmay subayları bunu kuşkuyla karşıladılar. Ama Kressenstein okuduğu şeylere inanma eğiliminde olduğu için sol kanadın Birrüsebi civarındaki savunma mevzileri yerine Gazze'ye yakın savunma mevzilerine dönük çalışmalara ağırlık verildi; bunlar arasında şehrin kuzeyinde, “kayıp” belgelerin bir amfibi çıkarmasına girişileceğini belirttiği kıyı boyundaki bazı mevziler de vardı. Richard Meinertzhagen'in planı hazırlayıp uygulamada kendine pay çıkarması yalandı; planın mimarı Yarbay J. D. Belgrave, uygulayıcısı ise Yüzbaşı A. C. B. Neate'ti. Kressenstein daha sonra 1928'deki bir yazıda asla oyuna gelmediğini iddia edecekti.

3 Gönderileceğine söz verilen henüz donatılma aşamasındaki 60. Tümen'e ve kuruluş sürecindeki 75. Tümen'e ilaveten iki piyade tümeni daha istedi. (Sadece Londra'da askere alınmış gönüllülerden oluşan 60. Tümen daha önce Fransa'da çarpışmıştı ve o sırada Selanik'teydi; 75. Tümen ise gönüllü askerlerden ve Hint taburlarından oluşan karma bir tümendti.) Böylece toplam tümen sayısı sekize çıkacaktı. Sonuçta sadece 10. Tümen'i (İrlanda Tümeni) alabildi.

4 Korgeneral Sir Harry Chauvel'in komutasındaydı. Kolorduyu oluşturan tümenler şunlardı: 1. Avustralya Hafif Süvari Tugayı (Cox; 1., 2. ve 3. Avustralya hafif süvari alayları), 2. Avustralya Hafif Süvari Tugayı (Tuğgeneral G. L. Ryrie; 5., 6. ve 7. Avustralya hafif süvari alayları) ve Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı'nın (Tuğgeneral W. Meldrum; Auckland, Canterbury ve Wellington atlı tüfek alayları) yer aldığı Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni (Chaytor); 3. Avustralya Hafif Süvari Tugayı (Tuğgeneral L. C. Wilson; 8., 9. ve 10. Avustralya hafif süvari alayları), 4. Avustralya Hafif Süvari Tugayı (Tuğgeneral W. Grant; 4., 11. ve 12. Avustralya hafif süvari alayları) ve 5. Atlı Tugay'ın (Tuğgeneral P. D. Fitzgerald; 1/1. Warwickshire Gönüllü Süvari Taburu, 1/1. Gloucestershire Gönüllü Süvari Taburu ve 1/1. Worcestershire Gönüllü Süvari Taburu) yer aldığı Avustralya Atlı Tümeni (Hodgson); 6. Atlı Tugay (Tuğgeneral C. A. C. Godwin; 1/1. Buckinghamshire Hafif Süvari Taburu, 1/1. Berkshire Gönüllü Süvari Taburu ve 1/1. Dorset Gönüllü Süvari Taburu), 8. Atlı Tugay (Tuğgeneral C. S. Rome; 1/1. Londra Kenti Gönüllü Süvari Taburu, 1/1. ve 1/3. Londra İli Gönüllü Süvari Taburu) ve 22. Atlı Tugay'ın (Tuğgeneral F. A. B. Fryer; 1/1. Lincolnshire Gönüllü Taburu, 1/1. Staffordshire Gönüllü Taburu ve 1/1. E. Riding Gönüllü Süvari Taburu) yer aldığı Gönüllü Atlı Tümeni (Tümgeneral Sir George Barrow). Ayrıca İmparatorluk Deve Birliği Tugayı (Tuğgeneral C. L. Smith; 2. Tabur [İmparatorluk Taburu], 3. ve 4. taburlar [Avustralya ve

XX. Kolordu⁵ ve XXI. Kolordu⁶ olarak yeniden düzenledi. Ayrıca eylülde bir “Karma Kuvvet”⁷ oluşturdu. Kurmay heyetinde de değişiklikler yaptı. Fransa’dan yanında getirdiği Tümgeneral Louis Bols’u Lynden-Bell’in yerine kurmay başkanlığına, daha önce Dobell’in ve ardından Chetwode’un kıdemli kurmay subayı olan Tuğgeneral Guy Dawnay’ı onun yardımcılığına getirdi.

Planın ana hatları içeren şekli, yedi piyade tümeni gelir gelmez uygulamaya geçirilmek üzere 15 Ağustos’ta üst düzey subaylara dağıtıldı. XXI. Kolordu Türk sağ kanadına yönelik şaşırtma saldırısına girişirken, XX. Kolordu ve unsurları Birrüsebi’ye saldıracaktı. Ardından Çöl Atlı Kolordusu’na bağlı piyadeler Türkleri Tell eş-Şeria’da ve Ebu Hureyre’den çıkarmak üzere ilerleyerek süvarilerin demiryoluyla Birrüsebi’nin yaklaşık 30 kilometre kuzeyindeki Tell en-Necile’ye yöneleceği bir boşluk yaratacaktı. Ondan sonraki ilerlemeler Gazze’de ve çevresinde Türkleri tecrit etme ve irtibatlarını kesme açısından alınan sonuçlara bağlı olacaktı. İlk başta Allenby’nin umudu eylülde taarruza geçmekti; ama sonuçta ikmal sorunlarını aşamadaki güçlük, taarruzu yağmur mevsiminin başlamasına tehlikeli biçimde yakın ekim sonlarına ertelemeye yol açtı.

Mısır Sefer Kuvveti kurmay heyetinin karşılaştığı belki de en ciddi sorun ulaşım idi. İkinci Gazze Muharebesi’nden kısa bir süre sonra, Murray Refah’tan Gazze Vadisi’ne giden demiryoluna bir uzantı eklemeyi kararlaştırmıştı.⁸ Bu hat Bir Kamle’ye haziran sonunda ulaştı ve Şellal’a bir kuşak

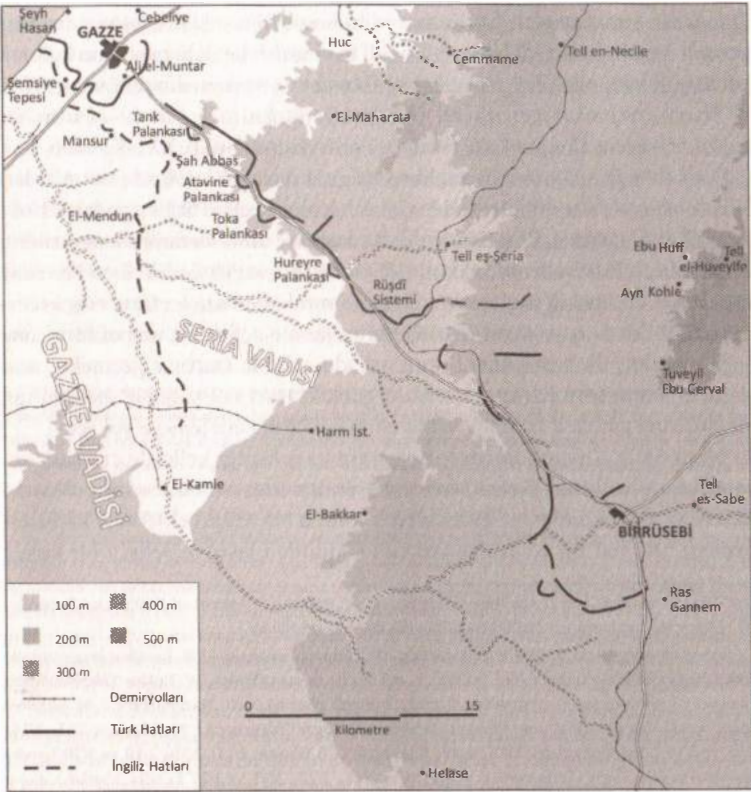
Yeni Zelanda taburları) ve 7. Atlı Tugay (Tuğgeneral J. T. Wigan; 1/1. Sherwood Hafif Süvari Taburu ve 1/1. Güney Nottinghamshire Hafif Süvari Taburu) kolorduya bağlıydı.

5 Komutanı Korgeneral Sir Philip Chetwode’du. 10. Tümen (Tümgeneral J. R. Longley; bazı ayrıntılar dışında Gelibolu’daki yapısıyla; bkz. Bölüm 12, not 5), 53. Tümen (Mott), 74. Tümen (Gönüllü Süvari Tümeni) (Girdwood) ve 60. Tümen’den (Londra Tümeni) oluşmaktaydı. Tümgeneral J. S. M. Shea’nin komutasında olan sonucusunun bileşimi şöyleydi: 179. Tugay (Tuğgeneral I. M. Edwards; 2/13., 2/14., 2/15. ve 2/16. Londra taburları); 180. Tugay (Tuğgeneral C. F. Watson; 2/17., 2/18., 2/19. ve 2/20. Londra taburları) ve 181. Tugay (Tuğgeneral E. C. da Costa; 2/21., 2/22., 2/23. ve 2/24. Londra taburları), ayrıca bir öncü tabur (1/12. Kraliyet Kuzey Lancashire Taburu).

6 Komutanı Korgeneral Sir Edward Bulfin’di. 52. Tümen (Tümgeneral J. Hill), 54. Tümen (Hare) ve 75. Tümen’den oluşmaktaydı. Tümgeneral P. C. Palin’in komutasında olan sonucusunun bileşimi şöyleydi: 232. Tugay (Tuğgeneral H. J. Huddleston; 1/5. Devonshire Taburu, 2/5. Hampshire Taburu, 2/4. Somerset Hafif Piyade Taburu ve 2/3. Gurka Alayı); 233. Tugay (Tuğgeneral E. M. Colston; 1/5. Somerset Hafif Piyade Taburu, 1/4. Wiltshire Taburu, 2/4. Hampshire Taburu ve 3/3. Gurka Alayı) ve 234. Tugay (Tuğgeneral F. G. Anley; 1/4. Cornwall Dükü Hafif Piyade Taburu, 2/4. Dorsetshire Taburu, 123. Outram Tüfek Alayı ve 58. Vaughan Tüfek Alayı).

7 İmparatorluk Hint birlikleri, 1. Tabur, İngiliz Karayip Alayı ve Fransız birliklerinden alınma müfrezelerden oluşmaktaydı; toplam gücü 3.000 piyade ve altı atlı taburdu.

8 Allenby’nin ilk kararlarından biri, Murray’in önerisi doğrultusunda Kantara’dan Refah’a uzanan demiryolunu iki hatlı hale getirmektir. Mevcut tek hat Gazze’yi ve Birrüsebi’yi almak için kurulmakta olan ordunun ikmali için yeterli olsa bile Kudüs’ün ötesine ilerlemek için gerekli ikmali kaldıramayacaktı; tahminlere göre, genişletme çalışmasının tamamlanması en az altı ayı alacaktı. Aslında hücumun başladığı sırada, eylül ve ekim ayları boyunca günde 1.500 metre rayın döşenmesiyle ikinci hat Mezar’a yani cepheye giden yolun yarısına ulaşmıştı.

Harita 26. Filistin-Üçüncü Gazze Muharebesi'nden Önce

hattı kısa sürede tamamlandı. Allenby'nin Birrüsebi'ye saldırma tasarısı gözetilerek hattı mümkün olan en son anda Harm'a varacak şekilde 10 kilometre uzatmaya ve ardından bir dekovil olarak üç kilometre daha ileriye taşımaya karar verildi. Motorlu araçları kullanma olasılığı da araştırıldı. Kahire'de toplam 180 kamyonlu dört nakliye bölüğünün bulunmasına karşın bunların arazide ne kadar kullanışlı olacağına dair kuşkular vardı. Denemeler sadece mevcut yollarda değil, açık kırdan da oldukça rahat çalışacaklarını gösterince, üç bölüğü cepheye getirtmeye yönelik düzenlemeler yapıldı. Ayrıca 134 adet Holt "paletli" çekici vardı; bunların çoğu büyük topları ve gerekli cephaneyi, römorklu olan 24 tanesi ise Çöl Atlı Kolordusu için tayın ve istihkâm levazımı taşımaya tahsis edildi. Mevcut develerle, katırlarla ve atlı arabalarla birlikte taşıma kapasitesinin yeterli düzeye çıkacağı beklenmekteydi. (Bu doğrultuda XXI. Kolordu'dan bütün ulaşım araçlarının geçici olarak alınması daha sonra hareket kabiliyetinde sorunlar yaratacaktı.)

Allenby'nin harekât alanına vardığı sırada, Gazze'deki harekâtların başlamasından beri tarafların hava gücü açısından bir değişiklik yoktu ve (çok az sayıda Türk uçak mürettebatının destek verdiği) Almanlar hava üstünlüğüne sahipti. Kraliyet Hava Kolordusu'nun Bristol avcı uçaklarıyla donanmış bir ilave filosunun eylül ortalarında gelişle durum çarpıcı biçimde değişti ve birkaç gün içinde denge kesinlikle Allenby'nin lehine döndü. Bu can alıcı gelişme muharebeye yığınak sırasında İngiliz toplanma alanları üzerinde keşif uçuşlarını önledi ve Harm'a demiryolu uzantısı için çalışmaların fark edilmeden sürdürülmesini sağladı.

Aynı dönemde uğraşlarının (herhangi bir düzeyde) ne kadar etkili olduğu tartışmalı olsa bile Türkler de boş durmadılar. Daha önce değindiğimiz Yıldırım Grubu'na (bkz. Bölüm 5) şimdi daha ayrıntılı bakmak gerekir; çünkü o sırada oluşturulan bu kuvvet, en üst düzeydeki muhalefete rağmen Mezopotamya'ya değil, Filistin'e yönelikti.

Allenby'nin henüz Akdeniz'i geçmekte olduğu 24 Haziran'da, Filistin cephesinde teftişe çıkmış olan Enver Paşa Halep'te bir toplantı düzenledi. Kafkasya genel komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın, Van Gölü civarındaki İkinci Ordu'ya komuta eden Mustafa Kemal'in, Suriye'de Dördüncü Ordu'ya komuta eden Cemal Paşa'nın ve Mezopotamya'daki Altıncı Ordu'ya komuta eden Halil Paşa'nın katıldığı toplantıda Osmanlı erkânıharp reisi Alman Bronsart von Schellendorf da vardı. Ana gündem maddesi, kuruluş talimatı daha önce verilen ve Alman generali Erich von Falken hayn'ın⁹ komutanlığı

9 Erich von Falken hayn 1914'teki Marne Muharebesi'nden sonra von Moltke'nin yerine Alman genelkurmay başkanlığına atanmıştı. Verdun'da bir yıpratma muharebesi politikasının belirlenmesinde en etkili olan kişi oydu; bunun umulan sonucu vermemesi üzerine, Rusya üzerindeki Alman baskısına

ğına atandığı Yıldırım Ordular Grubu'nun oynayacağı roldü. Almanların verdiği adla F Ordu Grubu'nun temeli, III. Kolordu'nun (24., 27. ve 50. piyade tümenlerine ek olarak neredeyse sadece iskeleti kalmış 3. Süvari Tümeni) ve XV. Kolordu'nun (19. ve 20. piyade tümenleri) yanı sıra, "Paşa II" olarak da bilinen Alman Asya Kolordusu'ndan yeni oluşturulmuş Yedinci Ordu'ydu.¹⁰

Enver Paşa'nın ilk planı Bağdat'ı geri almak üzere Halil Paşa'nın Altıncı Ordu'suyla birlikte Yıldırım Grubu kuvvetini kullanmaktı; Halep toplan-tısında bu önerisini açıkladığında ana hatlarıyla planı önceden bilen Cemal Paşa itiraz etti. Bunun yerine kuvvetin stratejik bir yedek güç olarak Halep'te konuşlandırılmasını önerdi; böylece gerek duyulduğunda kuzeydeki Kafkasya'ya, doğudaki Mezopotamya'ya veya güneydeki Suriye'ye gönderile-bilecekti. İzzet Paşa öneriye destek verdi. Enver Paşa planında bir değişikliğe onay vermeyi reddetti. Cemal Paşa konunun peşini bırakma niyetinde değil-di. Said Halim Paşa'dan 4 Şubat'ta sadrazamlığı devralmış olan Talât Paşa'ya başvurduğunda kararın nazırlar heyetinde alındığı ve değiştirilmeyeceği cevabını aldı. Yine de durumu kabullenmeye yanaşmadı ve ağustos ortala-rında meseleyi bir kez daha gündeme getirmek için İstanbul'a gitti. Enver Paşa'nın muhalefetten hoşlanmayışı açısından şaşırtıcı sayılabilecek bir geliş-meyle, başka bir toplantı yapılmasını sağladı. Enver Paşa'nın, Falkenhayn'ın ve Schellendorf'un hazır bulunduğu toplantıya kurmay başkanı Ali Fuad Bey'le birlikte katıldı. Dördüncü Ordu'nun zindeliğinden endişe duyan ve İngilizleri Sina'ya püskürtüp Süveyş Kanalı'nı ele geçirmeye dönük yeni bir girişimde bulunmak isteyen Falkenhayn'dan şaşırtıcı bir destek gördü. Bölge

odaklanmaya yönelik bir stratejiyi öteden beri savunan ve onun engeline takılan muhalifleri (en başta von Hindenburg ve Ludendorff) ayağıni kaydırmayı başardı. Önce Romanya'da Dokuzuncu Ordu ko-mutanlığına atandı ve Bükreş'in dört ayda alınmasını sağlayan bir harekât başlattı; ardından Osmanlı ordusuna destek vermesi istenince, temmuz sonlarında yeni görevini üstlenmek üzere İstanbul'a vardı.

10 Asya Kolordusu (Türk kaynaklarında Asya Kolu) Albay von Frankenberg und Proschlitz'in ko-mutasındaydı. (Daha sonra yerine Albay von Oppen geçti.) İlk başta Batı Cephesi'ndeki gönüllülerden derlenmiş üç taburdan (701., 702. ve 703.) oluşmaktaydı. Her taburun 6 ağır ve 18 hafif makineli tüfeği vardı. Her tabura ilave altı Maxim'e sahip bir makineli tüfek bölüğü, bir süvari birliği, iki dağ topuna sahip bir "piyade-topçu takım" ve dört havanlı bir siper-havan mangası hağlıydı. 701. Topçu Taburu'nun bünyesinde 7,7 santimlik dört toptan oluşan iki batarya, 10,5 santimlik dört obüsten oluşan bir batarya ve bir Hentig makineli tüfek müfrezesi vardı. Üçü keşif, biri izleme amaçlı dört filo uçağının yanı sıra muhabere uzmanlarının çşik ettiği Asya Kolordusu Nisan ya da Mayıs 1917'de, Silezya'daki Neuhammer'de (Swietosow) toplandı. Paşa II kod adıyla dı anılmasının sebebi, Süveyş Kanalı'na yönelik başarısız saldırıda Türklere yardım etmek üzere Sina'ya gönderilen çok daha küçük bir Alman birliğine Paşa adının verilmiş olmasıydı. Daha sonra 146. Masuria Piyade Alayı'nın (üç tabur) ve 10,5 santimlik dört obüsten oluşan üç bataryaya ve dört makineli tüfek bölüğüne sahip katılmasıyla 11. Yedek Dağ Taburu'nun mevcudu arttı. Her tabur kendisine bağı destek birlikleriyle beraber, gerekirse de bağımsız hareket edecek şekilde eğitilmişti. Çok daha büyük bir kuvvet bekleyen Türklerin başından beri son derece vasıflı askerlerden oluşan bir "kadro" kuvveti olarak tasarlanmış bu yapıyı küçümsemeleri yanlışti.

başkomutanı konumunu sarsabilecek bu işten pek hoşlanmasa da, istediğini elde etmiş görüldüğünden yapabileceği fazla bir şey yoktu...¹¹

Yıldırım Grubu'nun Alman unsurunun İstanbul'a varışı ağustos sonunu buldu; o sırada 19. Tümen Halep'e varmış ve 20. Tümen de onu izlemek üzere yoldaydı. Böylece III. Kolordu canlandırılmış olsa bile 24. Tümen'in çok kötü durumda olduğu ortaya çıktı. Kressenstein Haydarpaşa İstasyonu'ndan yola çıkan 10.000 askerden ancak 4.634'ünün göreve uygun halde Halep'e vardığını saptadı. Haydarpaşa İstasyonu'nda 6 Eylül'de meydana gelen çok büyük bir patlama Yıldırım Grubu için stoklanmış malzemelerin büyük bir bölümünü yok etti. Patlamanın sebebi hiç belirlenemedi ya da belirlendiyse bile kamuoyuna açıklanmadı; Türk hükümetinin haberler üzerindeki çok sıkı denetimi nedeniyle hasarın boyutu ve harekâtı ne ölçüde aksattığı belirsiz kalsa da oldukça yüksek olduğunu varsaymak gerekir.

Yedinci Ordu'nun başına getirilen Mustafa Kemal durumdan hiç de memnun değildi. Enver Paşa'ya şartların taarruza geçmeye uygun olmadığı şikâyetinde bulundu; yedek askerlerin bitkin olduğuna işaret ederek her birliğin sağlama alınması ve ancak kesinlikle gerekli olduğunda çarpışmaya sürülmesi gerektiğini belirtti. (Askerlerini sevk ve idare tarzıyla tezat içindeki bu ihtiyatlılık, Mustafa Kemal'in muharebe alanı dışındaki davranışının değişmez bir özelliği idi.) Yakındığı başka bir konu Türkiye'nin stratejik politikasının "Almanlaştırılması"ydı ve bu tam da Enver Paşa'nın duymak istemediği bir şeydi. Birkaç hafta sonra komutanlıktan istifa edince yerine Fevzi Paşa geçirildi. Mustafa Kemal Ağustos 1918 sonunda bütün Osmanlı kuvvetlerinin komutasını üstlenmek üzere Filistin'e döndüğünde harekât alanında savaşın neticesini etkilemeye vakit kalmayacaktı.¹²

Ordunun harekete geçmek üzere Halep'te toplanması eylül sonunu buldu; ancak bütün birlikler Filistin'e gitmedi. (Örneğin 50. Tümen Mezopotamya'ya gönderildi. Giden birlikler de en iyi durumda değildi; bazılarının mevcudu öylesine eksikti ki hâlâ Gelibolu'da olan 59. Tümen kaldırıldı ve oradan alınan askerlerle açıkları kapatıldı. Ayrıca başka birlikler bölgeye sevk edildi.

Gazze-Birrüsebi hattında Allenby'nin karşısındaki birliklerin çoğu Kress von Kressenstein'in komutasında yeni oluşturulan Sekizinci Ordu'ya bağlıydı.

11 Endişesinde haklıydı. Kısa bir süre sonra Kayzer'in konluğu olarak Almanya'ya davet edildi. Bad Kreuznach'taki Alman genelkurmay karargâhına vardığında Enver Paşa'dan gelmiş bir telgrafla karşılaştı. Telgrafta yerini Falkenhayn'a bırakmak üzere Filistin'deki komutanlık görevinden alındığı bildirilmekteydi. İzleyen dönemde rolü, Edward Erickson'ın ifadesiyle, Şam'daki karargâhından "von Falkenhayn'a lojistik destek sağlamak"la sınırlandı. Daha sonra komutanlıktan istifa edip İstanbul'a döndü.

12 Mustafa Kemal ara döneminde Almanya'ya bir ziyarette Şehzade Mehmed Vahdeddin'e eşlik etti; hastalandığı için birkaç ay Viyana'da ve Carlsbad'da kaldı. Böylece birçok kişinin Osmanlı ordusundaki en yetenekli komutan olarak gördüğü Mustafa Kemal can alıcı dönemde gelişmelerden uzak kaldı. Aktif hizmete ancak Nisan 1918'de döndü.

Solda Ali Fuad Bey'in komuta ettiği ve karargâhı Huc'da olan XX. Kolordu 26. ve 54. tümenlerden oluşurken, Refet Bey'in komuta ettiği ve karargâhı Cibaliye olan XXII. Kolordu, Deyr Sneyd'deki 7. Tümen yedekte olmak üzere, 3. ve 53. tümenlerle denizden Tell eş-Şeria'ya kadar olan kesimi tutmaktaydı. Yedinci Ordu'nun cepheye varabilen tümenleri III. Kolordu'ya bağlandı. Bunlar Birrüsebi'de İsmet Bey'in komuta ettiği 27. Tümen ile 3. Süvari Tümeni ve Huc'un doğusundaki Cemmame'de olan 24. Tümen'di. Buna karşılık 19. Tümen demiryoluyla Birrüsebi'nin 40 kilometre kuzeyindeki Irakul-Menşkiye'de, 16. Tümen ise yoldaydı. Toplam fiili kuvvet yaklaşık 33.000 piyade, 1.100 süvari ve 260 toptu. İngilizler gibi Türkler de boğucu yaz sıcaklığında yoğun çalışarak, özellikle dikenli tel açısından malzeme eksikliğine rağmen mevzileri olabildiğince geliştirmişlerdi.¹³ Hattın gerisinde tali demiryolunu Et-Tire'den Gazze'nin sekiz kilometre kuzeydoğusundaki Beyt Hanun'a kadar uzatmayı ve Deyr Sneyd'e bir rampa hattı bağlamayı başarmışlardı.

Ekim ortalarında İngilizler ayın son gününde taarruza geçmeye karar vermişti. Allenby'nin kurmay heyeti ilk başta kuvvet yığınağı için bir haftanın yeterli olacağını düşünürken, büyük ölçüde su ikmalini daha iyi düzeye getirebilmek amacıyla üç gün ekleme yoluna gitti. Böylece yığınak 21 Ekim'de başladı. Besbelli ki Kressenstein'in kurmay heyeti 28 Ekim itibariyle yığınaktan haberdardı; "sırt çantası" hilesinin (bkz. not 2) etkileri o aşamada ortaya çıktı. Alman komutan gördüğü şeyin dikkatini Gazze'den uzaklaştırmaya dönük bir yanıltma olduğu kanaatinde directti. Bu kesimdeki ağır topçu bataryalarının 27 Ekim'de şehre ateş açmaya başlaması ve kıyı açığındaki savaş gemilerinin iki gün sonra bombardımana katılması kanaatini pekiştirdi.

Kuvvet yığınağı 30 Ekim sabahı tamamlandı; ancak atlı piyadelerin (Asluc'daki Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni ile Helase'deki Avustralya Atlı Tümeni) bulunduğu mevziler uzun yaklaşma yürüyüşlerini gerektirdi. Gece bastırır bastırmaz kollar ikinci günündeki dolunay altında yola koyuldu. Birrüsebi'yi kuşatacak kuvvetin öncü birliği olarak belirlenmiş 7. Avustralya Hafif Süvari Alayı önce harekete geçti; onu genellikle kuzeydoğu yönünde uzanan bir yol boyunca Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni'nin geri kalan kısmı izledi. Harekâtın zamanlaması öylesine iyiydi ki son birlikler tam ayrılırken Helase'den gelen Avustralya Atlı Tümeni görüldü ve peşlerinden gitti.

XX. Kolordu'ya bağlı 60. Tümen (sağda) ve 74. Tümen (solda) kasabanın güneybatısına dizilirken iki taburu eksik olan ama 10. Tümen'e bağlı bir tugayla takviye edilen 53. Tümen batıdaki Hanefiş Vadisi boyunca mevzilendi.

13 Mevcut tel stoku Gazze savunma hatlarına ve Birrüsebi'nin güneybatısındaki mevzilere tahsis edildi. Ancak yeterli düzeyde olmaması, özellikle Birrüsebi mevzilerinin kalitesini düşürdü.

10. Tümen'in geri kalan kısmı Şellal'da, bir dizi ileri karakolla XX. Kolordu'yu XXI. Kolordu'nun sağ kanadına bağlayan Gönüllü Atlı Tümeni'yle birlikte yedekteydi.

Ön topçu bombardıman 31 Ekim sabahı altıya beş kala başladı. Toplar altmış beş dakika sonra tozun dağılması için sustu; görüş alanının çok az açılmasına karşın Türk mevzilerinin önündeki tel çitlerin sağlam kaldığı anlaşıldı. Öncü tugayın başındaki Tuğgeneral da Costa, bombardımanı biraz daha sürdürmenin muhtemelen daha iyi sonuç sağlamayacağı kanısına vardığı için ana hattın önündeki bir palanka ve siper sistemi olan Nokta 1069'a hemen taarruz etmek için Shea'den izin istedi. Sekiz buçuğa kadar süren direnişten sonra 181. Tugay mevziyi hızla ele geçirdi. Solda harekete geçen 74. Tümen'in öncü unsurları makineli tüfek ateşiyle yavaşladı ve oldukça büyük zayıat verdi; ama on bire yirmi kala ana hattın 500 metre yakınına kadar ilerledi. Bu arada ileri sürülmüş olan topçu bataryaları, savunma tellerinde gedik açma umuduyla bir kez daha ateş açtı. Bombardımanın istenen sonucu yine sağlayamamasına karşın Chetwode on ikiyi çeyrek geçe taarruz emrini verdi; top ateşi piyadelerin düşman hattına yaklaşmasına kadar sürdü. Dört öncü tugay (60. Tümen'e bağlı 179. ve 181. ve 74. Tümen'e bağlı 230. ve 231. tugaylar) top mermilerinin kaldırdığı toz örtüsünden yararlanarak harekete geçtiler. Tel çitleri yarıp ilerlemeye devam ettiler. Saat bire doğru hedefler ele geçirildi. Chetwode'un emri, piyade tümenlerinin o noktada durmaları ve özel talimat verilmedikçe kasaba için girmemeleri yönündeydi.

Chetwode atlı kuvvetini ikiye ayırmaya karar vermişti. Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni Birrüsebi'nin doğu çeperinden dolanarak 12 kilometre ötedeki Birü'l-Hamam'a yakın bir noktaya gidecekti. Avustralya Atlı Tümeni onu İsveyvin'e kadar takip ettikten sonra batıya ilerleyip doğrudan kasabaya girme ya da kardeş tümenine yardımcı olmak üzere kuzeye yönelme şıklarından birini seçecekti. 7. Atlı Tugay Birrüsebi'nin beş kilometre güneyindeki Ras Gannem'de bulunan savunma mevzilerini izlemek üzere bağımsız hareket edecek ve Türklerin çekilmesi halinde onlarla teması koruyacaktı. Atlılar düşman hatlarının yakınına varmak için bile epeyce mesafe almak zorundaydı; Asluc'dan Birü'l-Hamam'a 40 kilometrelik, Helase'den İsveyvin'e 50 kilometrelik mesafe vardı. Ama sabah dokuza doğru birlikler mevzideydi; Türkler onların yaklaştığından habersizdi.

Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı El-Halil yolunun güneyinde ve Birrüsebi'den yaklaşık dört kilometre uzakta, Tell es-Sabe olarak bilinen tepede dokuzu on geçe ilerlemeye başladı. Tepeyi bir Türk taburu ve bir makineli tüfek bölüğü tutmaktaydı. Tugay komutanı Meldrum, Kraliyet Atlı Topçu Alayı'na bağlı Somerset Bataryası'nın desteğinde Canterbury Alayı'nı sağa, El-Halil yolunun ötesine ve Auckland Alayı'nı sola yerleştirirken Wellington Alayı'nı yedekte

tuttu. Alaylar tepeye doğru dönerken 2. Hafif Süvari Tugayı kuzeyden bir karşı saldırıyı önlemek amacıyla El-Halil yolunun daha ötesindeki Bir es-Skatiye ilerledi ve çok geçmeden Türk 3. Süvari Tümeni'nin sayıca azalmış iki alayıyla temasa girdi.

Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı'na bağlı alayların çok az ilerleyebilmesi üzerine, takviye için önce 3. Avustralya Hafif Süvari Alayı ve ardından Kraliyet Atlı Topçu Alayı'na bağlı Inverness Bataryasıyla birlikte 2. Avustralya Hafif Süvari Alayı gönderildi. Bu takviyeli kuvvet bile bir taarruz riskini göze alabilecek kadar yaklaşmadı ve Chauvel saat bir buçukta Hodgson'a 3. Hafif Süvari Tugayı'nı daha fazla takviye için Chaytor'a vermesini bildirdi. Ancak tugayın İsveyvin'nden ayrılıp sağda mevziye girdiği sırada Yeni Zelanda birlikleri kendi işlerini görerek bir dış tepeciği ele geçirdiler ve ateş desteği üssü olarak kullandılar. Auckland Alayı'nın kısa bir süre sonra aldığı üç tepe hemen Türk bombardımanına maruz kaldı.

Türklerin Tell es-Sabe'deki sert direnişi Chauvel'in zaman çizelgesini ciddi biçimde aksattı. Chetwode'un El-Bakkar'daki karargâhına geçmiş olan Allenby ona (teşvike pek ihtiyacı olmaması açısından belki de oldukça gereksiz yere) hava kararmadan önce kasabayı ele geçirme emrini verdi; Chauvel bu emir doğrultusunda Hodgson'a 4. Hafif Süvari Tugayı'nı ileri sürmesini bildirdi. Tugaya bağlı 11. Alay Birrüsebi-İsveyvin yolunun iki yanında, 4. Alay ve 12. Alay ise doğuydaydı; havadan saldırıya karşı tedbir olarak dağınık düzende olduklarından Grant'ın onları toplaması biraz zaman aldı. Ama saat dört buçukta harekete geçtiler; 7. Atlı Tugay solda onları takip ederken, 5. Atlı Tugay artçı güç olarak kaldı. 4. ve 12. alaylar tırısra ilerledikten sonra dörtlüye geçtiler; tüfekleri omuzlarında asılı askerlerin ellerinde (İngiliz gönüllü süvari birliklerindeki kılıçların yerini pek tutamayacak) 45 santim uzunluğundaki süngüleri vardı. Her alay bir tabura uygun cephede ilerlediği için aralarındaki mesafe en fazla 200 metreydi. Ras Gannem siperlerinden açılan makineli tüfek ateşiyle karşılaştılsa da, destek için gelen Kraliyet Atlı Topçu Alayı'na bağlı Nottinghamshire Bataryası bu tehdidi kısa sürede bertaraf etti. Birrüsebi'ye artık sadece iki sığ siper dizisi vardı. Birincisi dörtlüye saldırıyla ele geçirilirken, ikincisinde 4. Alay atlardan inerek savunucularla göğüs göğüse çarpışmaya girdi; bu arada 12. Alay'ın iki taburu kasabanın içine dalarak oradaki bütün askerleri önüne kattı ve 11. Alay sıcağı takibe geçti. 4. Hafif Süvari Tugayı akşam altıda Birrüsebi'yi fiilen denetim altına aldı. Türkler kalan tek ricat hattı olan Gazze yoluna düşerek, İzzet Bey'in El-Halil yolunun batısındaki yüksek alanda hazırlanmış olduğu geri çekilme mevzilerinin arkasına kaçtılar. XX. Kolordu'nun daha önce aldığı 400'den fazla esire ek olarak 1.500'ü aşkın esir alındı ve epeyce levazımın yanı sıra kuyulara el kondu. Ancak Türklerin pompalama donanımını büyük ölçüde

yok edecek zamanı bulmaları sonraki günlerde ciddi sorunlara yol açacaktı. Çöl Atlı Kolordusu'nun toplam zayıtı son derece düşüktü: Çoğu Tell es-Sabe için çarpışmada olmak üzere 53 ölü ve 144 yaralı. Giriştiği hücumla hayati bir zaferi pekiştiren 4. Hafif Süvari Tugayı sadece kısa ama parlak tarihine yeni bir sayfa yazmakla kalmadı, İngiliz taktiklerinin kapsamlı biçimde gözden geçirilmesini sağladı. Ondan sonra şartlar gerektirdiğinde atlılar "sırf" atlı piyade değil, gerçek süvari olarak kullanılacaktı.

Ertesi sabah 53. Tümen, sağında İmparatorluk Deve Tugayı olmak üzere, Birrüsebi'nin 10 kilometre kuzeyindeki Tuveyil Ebu Cerval'e ilerleyerek oranın beş kilometre batısına konuşlandı. Bu arada Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni piyadenin sağ kanadını perdelemek üzere Birü'l-Marruneh-Tuveyil Ebu Cerval hattına ilerlerken yolda biraz direnişle karşılaştı ve umduğu su kaynaklarını bulamadı. Ertesi gün ilerleyiş kuzeye doğru sürdü; El-Halil yolunun batı tarafında 7. Atlı Tugay'ın da katıldığı atlı birliklerin Tell el-Huveylfe'ye yönelişi yolun sarplaşmasıyla ve direnişin artmasıyla birlikte yavaşladı. Bu ilerleyiş karşısında doğuya yönelen Türklerin bir İngiliz kanat çevirmesini önleme çabasıyla Birrüsebi'ye yönelik bir karşı saldırı için mi toplandığı yoksa düpedüz kaçmaya mı çalıştığı hâlâ belirsizdi.

53. Tümen 3 Kasım'da Tell eş-Şeria'nın güneyindeki Türk sol kanadına karşı ertesi gün girişilecek bir saldırı için mevzilenme hedefiyle, Tell eş-Şeria yönünde Ayn Hole'den geçen (ve kabaca Ebu Huff Vadisi'ni izleyen) bir yola doğru ilerledi. Hava sıcak, yol zorlu ve ilerleyiş yavaştı; sağdaki 160. Tugay sıkı biçimde savunulan Tell el-Huveylfe'nin güneyindeki bir noktanın ötesine geçemezken, 159. Tugay¹⁴ Ebu Huff'a ulaştı. Her ikisi de su kaynağı bulamadı ve su sıkıntısı başladı. Beklenenden sert direnişin cepheye varan 19. Tümen'in takviyelerinden kaynaklandığı daha sonra anlaşıldı. Gecikme Allenby'nin 16. Tümen'e 4 Kasım'da saldırma emrini yerine getirmeyi imkânsız kıldı ve Bols kabul ettiği 24 saatlik ertelemeyi daha sonra 6 Kasım'a uzattı.

O gün öğleden sonra karşı saldırıya geçen Türkler önceki gün öğleden sonra 7. Atlı Tugay'ın yerine geçmiş olan 5. Atlı Tugay'la çarpıştı. Gönüllü süvari alayları saldırıyı oldukça büyük kayıpla durdurabildi. 5 Kasım'daki yeni Türk karşı saldırıları, XX. Kolordu'nun öbür tümenlerinin doğu kanadından destek almaksızın Tell eş-Şeria mevzilerine taarruz etmek zorunda kalacağını açıkça gösterdi.

Saldırının hedefi Tell eş-Şeria kuyularına ulaşmak üzere, Ebu Hureyre'den doğuya doğru 12 kilometre kadar uzanan savunma hattı yarmaktı.¹⁵ İyi ha-

14 Artık Tuğgeneral N. E. Money'nin komutasındaydı.

15 () sırada Birrüsebi'deki kuyuların tam işler duruma gelerek günde 400.000 galon (1,9 milyon litre) su sağlamasına karşın bu hamle hâlâ can alıcıydı.

zırlanmış bu savunma sistemi Birrüsebi'ye giden demiryolunu da kapsamaktaydı; rayların doğusunda yakın aralıklı palankalardan, batısında ise arkada ikincil bir hattı bulunan kesintisiz bir siper hattından oluşmaktaydı. Ancak malzeme sıkıntısı yüzünden tel çitler doğuda hiç yoktu ve batıda da çok azdı.

Sağdaki 74. Tümen saldırıya geçerken, merkezdeki 60. Tümen Bir Ebu İrkayyik'in kuzeyindeki tekil mevzilerin karşısında duracak, 10. Tümen'in üçüncü tugayı onun solunda ve biraz ileride konuşlanacaktı. Mott'a göre 53. Tümen'in doğrudan çarpışmalara katılmak yerine olabildiğince çok sayıda Türk askerini meşgul tutmak üzere Huveylfe'ye yüklenmeyi sürdürmesi daha doğru olacaktı. Durumu bizzat gören Allenby bu fikri onayladı. Piyade tümenlerinin sahra bataryalarının yanı sıra iki ağır batarya ve üç kuşatma bataryası taarruza destek verecekti.

74. Tümen'in başlangıç noktası oldukça uzun bir yürüyüş mesafesindeydi; 5 Kasım akşamüstü üç kilometre güneydoğuya kaydırılması işi daha da zorlaştırdı. Yine de birliklerin çoğu mevziye zamanında, 6 Kasım sabahına doğru üç buçukta girdi ve sinyal vermeye gerek kalmaksızın otuz dakika sonra ilerleyiş başladı. İlk başta biraz direniş olsa da, bazı palankalar ve kısa siper kesimleri peş peşe düştü; daha güçlü direniş gösterenleri yandan geçme ve daha sonra temizleme yoluna gidildi. (Bunlar Alman generali von Hutier'nın iki ay önce Riga kuşatmasını kırmak için ilk kez başvurduğu "baskın birliği" taktiklerini bir ölçüde hatırlatan yöntemlerdi.) Son bir hamle saat bir buçukta demiryolu hattına ulaşılmasını sağladı.

10. ve 60. tümenlerin saldırısı 74. Tümen'in bu hedefe varmasından sonra başlayacaktı; ama aktif tugaylar sabah sekizde temasa girmek üzere ilerlemeye koyuldu. Destek veren toplar tel çitlerde gedikler açma umuduyla on buçukta bir ön yayılım ateşine girişti. Sonuçta Tuğgeneral Edwards on iki buçuk sularında 179. Tugay'ın tuttuğu cepheye çekilen Türk askerlerini görünce saldırı emrini erken verdi ve ardından 180. Tugay da çarpışmaya girdi.¹⁶ Her ikisinin karşılaştığı ağır top ve makineli tüfek ateşi İngiliz toplarının hedef yükseltmesiyle büyük ölçüde sindirildi ve böylece cephe hattı yanıldı. Bunu gören Tuğgeneral Morris 31. Tugay'ı on birde ileriye sevk etti; iki buçuğa doğru önemli kazanımlar elde edildi ve düşmanın Şeria Vadisi'nin öbür tarafında Ebu Hureyre'deki büyük palanka yönünde çekildiği görüldü. Ardından hızla ilerleyen 179. Tugay vadinin doğusunda kalan bütün mevzileri kısa sürede ele geçirdi.

Chetwode'un üç beş gece verdiği sonraki emirlere göre 31. Tugay kendi hattını tutarken, (daha önce yedekte olan) iki kardeş tugay sola yönelecekti.

16 Artık Tuğgeneral C. F. Watson'ın komutasındaydı. Ağustos 1917'de görevi bırakan Tuğgeneral Carleton'ın yerine geçen Tuğgeneral Hill kısa bir süre sonra terfi ettirilerek 52. Tümen'in komutanlığına getirilmişti.

60. Tümen öncü birliklerinin ilerlemesinden yararlanarak eksenini Tell eş-Şeria'ya doğru doksan derece kuzeye çevirecekti. 74. Tümen'den de aynı kaydırmayı yapması istenecekti. Ardından birlikte saldırıya geçeceklerdi; 60. Tümen hedefi aşp bir savunma hattına geçecek, 74. Tümen ise Türk 19. Tümeni'nin 53. Tümen'i püskürtmeyi başarması ve hâlâ ilerleyecek zindelikte olması halinde, yaratabileceği tehdidi karşılamak üzere daha kuzeydoğuya dönecekti.

İki tümen de pek ilerleme sağlayamadı. Bununla birlikte Chetwode'un ve Allenby'nin karargâhı vadinin o gece aşılacağı ve böylece Türklerin çözüleceği konusunda oldukça iyimserdi. Dolayısıyla Allenby, Avustralya Atlı Tümeni'ni 10. Tümen'in güney/batı kanadına taşımış olan Chauvel'e, Türkleri takip etmeye hazırlanma ve bu amaçla 74. Tümen'i komutasına alma emrini verdi.

Allenby'nin ilk baştaki maksadı, esasen yanıltma amaçlı olsa bile Gazze'ye saldırıyı Birrüsebi'yi almaya dönük taarruzun neticesini görünceye kadar geciktirmektir. Ardından şaşırtma saldırısına girişecek ve en civcivli anında asıl hamleyi, yani Ebu Hureyre-Tell eş-Şeria hattına yönelik saldırıyı başlatacaktı. Bu hattın yanılmasıyla İngiliz birlikleri Kuzey Filistini'ye geçip Yahudiye'ye girmekte serbest kalacaktı. Merkez mevzilere saldırının 4 Kasım'da başlayacağı kanaatini koruduğu için Gazze'ye saldırıya 2 Kasım'da girişilmesi emrini verdi; Eş-Şeria taarruzunun gecikeceği belli olduğunda bile bu kararından dönmedi.

Daha önce belirtildiği üzere, ön topçu bombardımanı 27 Ekim'de iki muhabet batarya grubuyla ve toplam 68 ağır top kullanan genel "Bombardıman Grubu"yla başlamıştı.¹⁷ Kıyı açığındaki gemilerin 29 Ekim'de katılmasıyla bombardımanın etkisi yıkıcı bir hal aldı.¹⁸

54. Tümen sağıdaki 52. Tümen'e bağlı 156. Tugay'la birlikte sahildeki Şeyh Hasan'dan Refah yoluna kadar uzanan bir cepheye Türk hattına saldırıyordu. Sağ tarafta ara bölge en fazla 600 metre genişliğindeyken, İngiliz hattından Şeyh Hasan'a kadarki mesafe yaklaşık dört kilometreydi; savunma mevzileri doğal ilerleme hattıyla neredeyse paraleldi ve siperler ara bölge boyunca sahilten Refah Palankası'na kadar uzanmakta ve ardından kumsala paralel bir hat izlemekteydi. Refah yolunun hemen batısındaki büyük bir kumul olan

17 Kıyı açığındaki gemilerin katılmasıyla Avrupa harekât alanları dışında bütün savaşın en ağır topçu bombardımanı yaşandı.

18 Bombardıman filosunda 14 inçlik topları olan *Raglan* monitörü, 27,4 santimlik iki topu olan *Requin*, 9,2 inçlik topları olan *M 29* monitörü, 9,2 inçlik iki topu olan İngiliz *Grafton* ağır kruvazörü, 6 inçlik inçlik topları olan üç monitör, her birinin 6 inçlik iki topu olan *Ladybird* ve *Aphis* nehir gambotları ile hepsi 4 inçlik çok sayıda topa sahip yedi destroyer vardı. Bütün gemiler çarpışma boyunca orada değildi.

Şemsiye Tepesi ilk hedef olacaktı. Ara bölgede alınacak büyük mesafelerden dolayı, XXI. Kolordu'nun komutanı Korgeneral Bulfin düzensizliğin getireceği tehlikeleri atış alanları kesişen makineli tüfeklerin yaratacağı tehlikelerle karşılaştırarak bu sefer bir gece saldırısının yerinde olacağını belirtti. Genel komutan da ona katıldı.

Birliklerin ilerleyeceği (aslında nerdeyse bütün muharebenin geçeceği) arazi berbattı. Askerlerin ayak bileklerine kadar battıkları yumuşak kum bir koruma sağlamaktan uzaktı; yoğun biçimde kaplanan ve üstüne kum torbaları konan savunma mevzileri topçu bombardımanına karşı çok zayıftı.

Taarruz 1 Kasım gecesi on birde Şemsiye Tepesi'ne saldırıyla başladı. Bir Türk ileri karakolunun öndeki bir kolu saptamasına karşın on dakikalık yoğun bombardıman savunucuları sindirdi ve mevzi kısa sürede 156. Tugay'ın eline geçti. Ancak sağlamlaştırılmasının çok zor olduğu ortaya çıktı; siperler ve özellikle irtibat hendekleri top ateşiyle büyük ölçüde yıkılmıştı. Türklerin mevziye yönelik bombardımanı başladığında tepeyi almış İskoç Tüfek Alayı çok kayıp verdi.

Ana saldırının başlama zamanı sabaha doğru üçtü. Sağdaki El-Ariş Palankası çabuk düştü ve sabah altı buçukta gerçekleştirilen güçlü bir girişim de dahil karşı saldırılar geri alınmasını sağlayamadı. 8. Filistin Tank Birliği'nin ileri sürülen iki tankı saldırıya destek verdi. İkisinin de palankayı geçmesine karşın, biri hendeğe düştü ve diğeri vuruldu.¹⁹ El-Ariş Palankası'nın batısında epeyce düzensizlik yaşandı ve bazı birlikler (gece pusuyla birlikte hafif bulutlu havada ayın beklediği kadar işe yaramaması, Türk topraklarının bir hayli toz kaldırması yüzünden) yollarını şaşırdı. Karşı saldırılar yüzünden kazanım ve kayıp açısından bir gelgit süreci yaşansa da, genelde saldırı çok ağır basacak kadar güçlüydü. 8. Hampshire Taburu'nun Üçgen Siperi' ve Burc Siperi'ni düşürmesini izleyen biraz karışıklıktan sonra Essex Alayı'nın iki taburu Zuveyd Siperi'ni, Refah Palankası'nı ve kuzeye uzanan siperleri ele geçirdi. Deniz ve Kumsal üsleri ile onları bağlayan çapraz siperler de düştü. Son olarak Kriket Palankası ve ardından Top Tepesi alındı. Bu tepeyle birlikte Şeyh Hasan'a giden yol açıldı; kısa ve yoğun bir bombardıman savunucuların moralini tamamen çöktürdü ve şehir bir baskınla ele geçirildiğinde yaklaşık 200 esir alındı. Saat altıyı çeyrek gece neredeyse bütün hedeflere ulaşılmıştı.

Allenby'nin niyeti bu başarıdan yararlanarak İmparatorluk Hizmet Süvari Tugay'ını²⁰ Gazze'nin kuzeyindeki bölgenin içlerine sürmekti; ama önce yaklaşık bir kilometre kuzeydoğuya düşen Aslan Siperi'ndeki savunucuları temiz-

19 161. ve 163. tugaylara dört tank daha verildi ve iki tank yedekte tutuldu. Genelde sınırlı yarar sağladıkları görülünce hareket alanında tanklar bir daha kullanılmadı.

20 Atlı piyade niteliği taşımayan (ve kılıç yerine mızrakla donanmış) bu "saf" süvari birliği bir tür aykırı yapıya sahipti; esas olarak Jodhpur, Maysur ve I. Haydarabad mızraklı süvari alaylarından oluşmaktaydı.

lemeye gerek vardı. 4. Northamptonshire Taburu'nun bir bölümü verilen bu görevi sabah yedi buçukta yerine getirdi; ama tel çitleri kaldırmaya çalışırken güçlü bir karşı saldırıya uğrayınca çekilmek zorunda kaldı. Sonraki saatte kuzeydoğudan Şeyh Hasan'a doğru hareket eden Türk askerlerinin gittikçe arttığı görüldü. Bunun üzerine uygulamaya konan acil durum planı çerçevesinde, İngiliz top alanının tamamı kabaca kuzey-güney doğrultusunda ve iç kesime doğru üçer kilometrelik bir kesime yönelik bir yayılım ateşine başladı. Kıyı açığındaki gemilerin de bombardımana katılmasıyla Türkler çok ağır kayıp verdi.

Türk bataryaları da işgal edilen alanı, özellikle Şeyh Hasan'ı gün boyunca bombaladı; ama kazanımların pekiştirilmesiyle ileriye getirilebilen İngiliz toplanıncapüskürtüldü ve ertesi gece tamamen menzil dışına çıkarıldı. Ertesi gün Şeyh Hasan'ın güneyindeki dış mahalleleri geçmek için bir girişimde bulunuldu. 4. Essex Taburu'nun ele geçirdikten sonra bir karşı saldırıda ağır kayıp verdiği Yunus Siperi'ni tutmanın imkânsız olduğu görüldü; kuzeydeki Kaplumbağa Tepesi'ne ise yaklaşmak mümkün değildi. O gece dikkatlerini şehrin doğu kenarına çeviren Türklerin Şeyh Abbas tepelerine karşı defalarca giriştikleri taarruzlar 75. Tümen tarafından püskürtüldü.

Gazze hücumunu yürütmüş birlikler kısa bir süre dinlendirildi. Ama Tell eş-Şeria'nın ve Hureyre Palankası'nın ele geçirilmesinin ardından, Allenby'nin oradan deniz kıyısına geçerek Gazze'de ve çevresinde kalmış Türklerin irtibatını kesme planının başarılı bir sonuca varması için yeni bir hücumla gerek vardı. 7 Kasım'da başlaması öngörülen hücum için artık çok geçti; çünkü Türklerin daha fazla hırpalanmadan kaçmaya karar vermeleriyle Gazze 6 Kasım akşamı terk edilmişti.²¹ Harap ve boş şehrin içinden geçen 54. Tümen Yafa yolundan denize uzanan bir hattı tutarken, 52. Tümen'in yedekte beklediği için o zamana kadar çarpışmaya girmemiş 157. Tugay'ı sonraki başlıca doğal engel olan ve önceden kısmen tahkim edilen Hesi Vadisi'ndeki savunma hattına yönelmek üzere sahil boyunca ilerledi.

Allenby Tell eş-Şeria'da demiryolunun batısına düşen Kavuke siper sisteminin ele geçirildiğini öğrenir öğrenmez Cemame'ye ve Huc'a hızlı bir ilerleyişe hazırlık için Chauvel'e (53. Piyade Tümeni'yle ve İmparatorluk Deve Tugay'ıyla birlikte, Birrüsebi'nin kuzeyindeki tepelerde kalacak olan Gönüllü Atlı Tümeni ve Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugay'ı dışında) mevcut bütün atlı birlikleri toplama emrini verdi.²² Böylece atlılar ileri tarafta bir

21 Falkenhayn Kudüs'e 5 Kasım akşamı vardı; ilk işlerinden biri Kressenstein'in ağır toplanıncı Gazze'den çekme isteğini onaylamak oldu ve bazıları trenle olmak üzere toplanıncı büyük bölümü o gece taşıdı. Bunu ertesi gün piyadelerin çekilmesi izledi.

22 Allenby Avustralya Atlı Tümeni'ni tekrar Chauvel'in komutasına verdi; bu durumda bile 7 Kasım'da cepheye sürebileceği atlı sayısı (dört tam tugay) genel komutanın umduğundan daha azdı.

su kaynağı elde edebilecek ve denize yönelerek Türklerin güneydeki sol kanadının irtibatını kesebilecekti. Sonuçta Shea'nin demiryolu viyadüğünü ele geçirmek ve Şeria Vadisi'ni aşmak üzere 7 Kasım sabahına doğru üç buçukta giriştiği saldırı, (kuzeyden alelacele getirilen zinde askerlerle takviye edilmiş) savunucular tarafından durduruldu. Onları oradan sökerek Tell eş-Şeria'nın kuzeyinde bir savunma çeperi oluşturmak için 180. ve 181. tugayların epeyce çaba göstermesi gerekti. Geriye kalan iş Gazze-Birrüsebi yolundaki Hureyre Palankası'nı ele geçirmektir ve bu görev 10. Tümen'e bağlı 31. Tugay'a verildi. İlk baştaki kısa bir bombardıman dışında topçu desteği almamasına rağmen görevini hızla ve asgari zayıyla yerine getiren 31. Tugay daha sonra sola yayıldı ve XXI. Kolordu'nun en sağındaki Karma Kuvvet'le irtibat kurdu.

Atlı piyadeler 7 Kasım sabahı harekete geçirildi; Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni Ameydat İstasyonu'nu kolayca aldı ama Tell en-Necile'ye ve Cemmame'ye yaklaşırken direnişle karşılaşmaya başladı. Şeria Vadisi'ni temizleme işinden dolayı gecikmiş olan Avustralya Atlı Tümeni ertesi gün yola koyuldu; sağlam mevzilenmiş makineli tüfekleri olan küçük ve kararlı Türk piyade gruplarıyla çok geçmeden çatışmaya girdiği için yavaş tempoyla ilerleyebildi. Bununla birlikte Allenby 8 Kasım'da hâlâ Gazze garnizonunun kuzeye doğru çekilirken yok edilebileceği kanısındaydı ve ilerleyişi hızlandırmak için Chauvel'i sıkıştırdı. Oysa artçı birliklerin sert direnişinin, ilerleyiş sırasında karşılaşılan ve kaçan ordunun gerisinde yakalanan çok sayıda esirle uğraşma gereğiyle bir araya gelmesi, hafif atlı taburlarına çoktan ağır gelmeye başlamıştı. 9 Kasım öğle sonrasına varıldığında, atlıların olağanüstü çabalarına karşın geri çekilen Türklerin önünü kesme şansının büyük ölçüde kaçtığı ve kuşatma girişimlerinin ister istemez artık yerini takibe bırakacağı açıktı.

Daha önce belirtildiği gibi, XXI. Kolordu'nun öncü birliği (52. Tümen'e bağlı 157. Tugay) 7 Kasım sabahı kıyı boyunca kuzeye doğru sevk edilmişti. Bulfin kendi kolordu süvarilerini²³ eğer mümkünse Hesi Vadisi'ni aşmak üzere önceden göndermişti. Kıyı şeridinin en kuzeyindeki Hesi Vadisi'nden sonra derelerin nehirlerle dönüşmesinden dolayı bazen toprağı kazmak gerekse bile, su hemen her zaman bulunabilirdi. Gazze şehrinin yaklaşık 12 kilometre kuzeyinde denize sokulan vadinin Aşkelon harabelerinin güneyine uzaklığı da aşağı yukarı aynıydı. Vadi ağzında yedi ya da sekiz kilometre içeriye uzanan kumulların daraldığı hemen kuzeyde çok sayıda yerleşme vardı. Vadiye

23 Kraliyet Glasgow Gönüllü Süvari Alayı, Lancaster Dükü Gönüllü Süvari Alayı ve Hertfordshire Gönüllü Süvari Alayı'ndan alınan birer taburla oluşturulmuş karma bir alay.

yakın Harbiye ve Deyr Sneyd ile daha kuzeydeki Burbera'da Türkler savunma mevzileri kurmaya başlamışlardı; ancak bunların kısa siper şeritlerinden ibaret olduğu sanılmaktaydı.

Vadi ağzının yakınında geçen 157. Tugay doğudaki yüksek alana bakacak şekilde üç kilometre daha kuzeye yöneldi. Sırtın tahmin edilenden hem daha geniş hem oldukça yüksek olduğu, ayrıca Türk asker sayısının da sanıldığından çok daha fazla olduğu anlaşıldı. Ertesi sabah 157. Tugay kumullardaki Türk mevzilerini oldukça kolay ele geçirdiyse de, sırtın ötesinde taarruza geçildiğinde 155. Tugay durduruldu ve kanatların çözülmesi ancak soğukkanlı tavrıla önlenebildi. Biraz gecikmeyle destek için gönderilen 157. Tugay'ın mevzilendiği sırada gece karanlığı çökmüştü. Yoğun ateş altında zirveye ulaşıp mevzileri göğüs göğüse çarpışmayla ele geçiren birlikler bir Türk karşı saldırısıyla neredeyse anında püskürtüldü. İskoçların sırtı geri almaya dönük dört girişi de boşa çıktı ve her seferinde çarpışmalar büyük ölçüde çok yakın mesafede yürütüldü. Sonunda Moore yedekteki tugayını sevk etti. Kanattan birlikte girilen yeni bir saldırı mevzileri ele geçirmeye yetti. Bazı İskoçların yerde yaralı yatarken süngülenmiş olduğu görülünce neredeyse yok denecek kadar az Türk esir alındı.

Allenby gece yarısından önce Bulfin'e, Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni'ni desteklemek için Gazze'nin yaklaşık 30 kilometre kuzeydoğusundaki Culis-Hamame hattına ilerlemek üzere başka bir tümeni cepheye sürme emrini verdi. Seçilen 75. Tümen Şeyh Abbas civarındaki mevzilerinden harekete geçmeye hazırlandı; ama Birrüsebi'ye sevk için XX. Kolordu'ya geçici olarak verilen nakliye araçlarının henüz dönmemiş olması nedeniyle yola çıkış ertelendi. 9 Kasım sabahı gelen araçlar hemen yola çıkabilecek durumda değildi; bazı destek birliklerinin eşlik ettiği 275. Tugay Beyt Hanun'a ve daha sonra su kaynaklarının bulunduğu Deyr Sneyd'e gönderilebildi. Ama tümenin büyük bölümünün onu takip etmesi ertesi günü buldu.

Bulfin'in yeni hedefi Sarar Vadisi'nde Birrüsebi'den gelen demiryolu hattının Kudüs'ü Yaf'a bağlayan hatla birleştiği Kavşak İstasyonu'ydü. Bu başarıldığında Türk Yedinci ve Sekizinci orduları birbirinden ayrılacak, böylece kolay ikmal yolu kesilen ilki, ya Nablus yoluyla ya Şeria'nın öbür yakasında Hicaz demiryolundan Kudüs'e getirilen levazıma bağımlı hale gelecekti. Çabalarını artık büyük ölçüde kıyı ovasına yoğunlaştıran Allenby, Falkenhayn'ın sağda bir karşı taarruza girişmesini beklemekteydi; ama Yedinci Ordu'nun böyle bir çarpışmanın gerektireceği levazımdan, organizasyondan ve moral-den yoksun olduğundan emindi. Dinlenmiş olan İmparatorluk Deve Tugayı'na Birrüsebi'den Şeria'nın kuzeyindeki Tell Ebu Dilah'a ilerleme ve Cemmame'de bulunan 60. Tümen'e Tell en-Necile'ye yüklenmeye çalışacak Türkleri kanatta karşılamaya hazır olma emrini vermekle yetindi.

O sırada Allenby'nin kuvvetleri ikmal kolundan uzaklaşmaya başlamıştı. Kraliyet Donanması'nın Hesi Vadisi ağzına malzeme çıkarması sorunu hafifletmekle birlikte tam gideremedi. Su sıkıntısı da hâlâ vardı; çünkü artık daha çok kuyu olsa bile Türkler bunları kullanılamaz hale getirecek zamanı bulmuşlardı. Ancak Avustralya Atlı Tümeni'nin ilerleyişi sürdü; Irakü'l-Menşiy'e den geçen 3. Hafif Süvari Tugayı ve batıdaki Feluce'den geçen 4. Hafif Süvari Tugayı akşama doğru bağlantıya girdi. 9 Kasım'daki zorlu uğraşla atları bitkin düşmüş olan Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni o gün çok az ilerleyebilince, akşamleyin yerine Gönüllü Atlı Tümeni'nin geçmesi kararlaştırıldı.

Piyadenin ilerleyişi de sürdü; 75. Tümen'in Suafir el-Garbiye'ye ve 52. Tümen'in Sdud'a bir tugay grubu göndermesi için emir verildi. 157. Tugay Sdud civarına varınca karşılaştığı 1. Hafif Süvari Tugayı'ndan kasabanın daha önce alındığını ve beş kilometre doğudaki bir sırta yerleşen Türklerin oradaki kuyulara ulaşmayı toplarıyla engellediklerini öğrendi. Moore askerlerinin mevsim dışı bir hamsine karşı ağır kumda 20 kilometreden fazla yürümüş olmasına ve gündoğumuna ancak yarım saatin kalmasına rağmen hemen taarruza geçmeye karar verdi. Türkler geçiş yollarını kesişen atış alanlarıyla engelleyecek şekilde önceden yerleştirilmiş makineli tüfekleriyle inatçı bir direniş gösterdiler; ama İskoçlar Stokes havanlarıyla sonunda onları sindirebildiler. Ele geçirilen sırttaki mevzilere yönelik kararlı bir karşı saldırının püskürtülmesinden sonra Türkleri açık alanda karşılamak üzere siperlerden çıkıldı; ama çok geçmeden ikinci bir sırtta yedek bir mevzinin bulunduğu anlaşılnca bu işi gündüze bırakmaya karar verildi. Gün ışıdığına Türklerin çekildiği ortaya çıktı. Kırk sekiz saat içinde 157. Tugay'ın bilinmeyen bir arazide başarıyla yürüttüğü ikinci gece saldırısıydı bu.

Allenby 11 Kasım sabahı, o sırada karargâhını Deyr Sneyd'e taşımış olan Bulfin'e iki ileri tümenini öncü tugaylarına yaklaştırmasını, Chauvel'e de Gönüllü Atlı Tümeni'ni sağ kanattan kıyıya kaydırmasını ve Avustralya Atlı Tümeni'ni bir örtme kuvveti olarak sağda tutmasını bildirdi. Türklerin orada bir karşı taarruza girişmesini hâlâ olası görmekle birlikte bu ihtimali pek umursamadı.²⁴

Sadece Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni'nin ilerleyebildiği 10 Kasım'ın geç saatlerinde 1. Hafif Süvari Tugayı Sdud'un kuzeyinde Sukreyr Nehri'nin bir geçiş yerini zorlamış ve sağ yakada ancak bir dayanak noktası oluşturmayı başarmıştı. 52. Tümen bu köprübaşını genişletip Türkleri Burka'nın doğusundaki mevzilerinden sökerken, Avustralya Atlı Tümeni onun

24 Aslında bu kanatta sandığından çok daha büyük tehlike altındaydı çünkü Kressenstein'in yol göstericiliğiyle Türkler istikrarı sağlamıştı ve yeniden düzenlenen 16., 26. ve 53. tümenler demiryolundan Beyt Cibrin'e kadar uzanan 10 kilometrelik bir cephede diziliydi.

sağında ilerleyecekti. Burşeyn Vadisi'ne kadar Sukreyr'in bir kolunu izleyen 9. Avustralya Hafif Süvari Alayı direnişle karşılaşmadan Barkusye'yi geçti ve öğleyn Tell es-Safi'de Kudüs Haçlı kralı Fulk'un Blanchegarde Şatosu'nun bulunduğu mezrayı ele geçirdi.²⁵ Bu arada 5. Atlı Tugay'a bağlı Gloucestershire Alayı boşaltılmış Balin'e girdi ve 4. Hafif Süvari Tugayı Kastine'de demiryolunun Huc kolunun öbür tarafına bir tabur gönderdi. Öğleden hemen sonra Tell es-Safi gözetleme noktasında kuzeyden ve kuzeydoğudan ilerleyen üç ayrı Türk kolu görüldü.

Fitzgerald komutasındaki Warwickshire ve Worcestershire alaylarına Balin'in kuzeyindeki sırtta bulunan Gloucestershire Alayı'na katılma emri verdi ve beyhude bir girişimle Türk ilerleyişini süvari toparlarının ateşiyle yavaşlatmaya çalıştı. Bu arada 9. Avustralya Hafif Süvari Alayı Tell es-Safi'yi bırakıp tugayın Barkusye'deki geri kalan kısmına tekrar katılırken, 5. Atlı Tugay'ın solundaki 4. Hafif Süvari Tugayı Celediye'ye doğru giden yolda, Summeyl'in kuzeyindeki yüksek alanı ele geçirdi. Türklerin Sekizinci Ordu'nun kalıntılarından çoğunu ileri sürdüğü kısa sürede anlaşıldı. Gözetleme noktasından görülen üç kol 26., 53. ve 54. tümenlerdi; geceleyin Beyt Cibrin'den yürüyüşe geçmiş olan 16. Tümen ise hâlâ görüş alanı dışındaydı.²⁶

Türkler Balin'in kuzeyindeki sırtın zirvesinde bulunan ileri karakolu çarçabuk söküp attı; böylece mevzinin geri kalan kısmına derinliğine ateş açma fırsatını bularak 5. Atlı Tugay'ı Barkusye'deki 3. Hafif Süvari Tugayı'yla aşağı yukarı aynı hizaya gelecek şekilde güneye düşen sonraki sırta çekilmek zorunda bıraktı. (Kıl payı bir kaçış şekline bürünen bu çekilme sırasında Balin tedavi istasyonundaki yaralılar at sırtında dörtlü tahliye edildi.) Türk topları yüzünden bu sırtın da savunulamayacağı çok geçmeden belli olunca, bütün hat Summeyl'in kuzeyinde 4. Hafif Süvari Tugay'ının tuttuğu hattı uzatacak şekilde çekildi.

Aslında Leggett'in komutasındaki 156. Tugay'ın Sukreyr Nehri'ni aşmasıyla Türk ilerleyişini durdurmak için gerekli adımlar atılmış durumdaydı; ama bunu göstermek için sert bir çarpışmayı kazanmak gerekecekti. İlk görev Türkleri Burka'dan çıkarmaktı; tugay nehri öğleye doğru on birde aştı ve sağ yakaya yayıldı. Köy dışındaki kaktüs çitlerinden geçen birinci savunma hattı nispeten kolay düşürüldü; ama ötedeki bir sırtta bulunan ikinci ve üçüncü savunma hatları zorluk çıkardığı için yerleşme ancak hava kararınca ele geçirilebildi. Doğuda Yezur köyüne giden yolda Esmer Tepe (Tepe 220) olarak anılan sarp yamaçlı bir tepelik vardı. Orayı temizleme emri verilen

25 Şato 1145 dolaylarında Mısır Faumillerini Aşkelon'da durdurmak üzere tasarlanan tahkimatlardan biri olarak inşa edilmişti. Golyat'ın yurdu olan Filistin yerleşmesi Gath olduğu da ileri sürülür.

26 Falkenhayn ayrıca geceleyin Yedinci Ordu'ya bağlı 3. Süvari Tümeni'ni ve 19. Piyade Tümeni'ni Beyt Cibrin'e göndermişti; ama ileriye konuşlanmaları emrini henüz vermemişti.

4. Kraliyet İskoç Taburu tepenin ardına yerleştirilmiş birkaç obüsün açtığı ateş yüzünden yavaş ilerleyebildi ve birçok zayıat verdi. Saat dört sularında mevziyi nihayet ele geçirdiğinde hemen girilecek bir karşı saldırıya direnebilmek güçte değildi. Yakındaki bir sahra bataryasına komuta eden subay bunu görünce toparlarını koruyan iki piyade bölüğünü İskoçlara destek için kullanma iznini aldı; 2/3. Gurka Alayı'nın ve 2/5. Hampshire Taburu'nun askerleri yardıma yetişmek için aradaki alanı koşar adım geçti. Birlikte tekrar ele geçirilen tepedeki mevzi bu sefer pekiştirilebildi.

İskoçların Burka için çarpıştığı sırada, Allenby ertesi gün Kavşak İstasyonu'nu ele geçirmeye ve eğer mümkün olursa Kudüs'e ilerleyişe başlamaya yönelik harekâtı planlamak üzere Chauvel'in Culis'teki ileri karargâhında Bulfin ve Chauvel'le toplantı halindeydi. Belli bir aciliyet havası vardı; çünkü Allenby önceki gün Londra'dan biraz tutarsız bir mesaj almıştı. Mesajda belki yakında bazı tümenlerini Fransaya göndermesinin isteneceği hatırlatılarak, azalmış kuvvetlerle tutamayacağı mevzileri ele geçirmemesi uyarısında bulunulmaktaydı. 11 Kasım gecesindeki şiddetli fırtınanın yağış mevsiminin habercisi olabileceği düşüncesiyle biraz endişe vardı; ama 11 Kasım sabahındaki güzel havanın sürmesiyle yollar yeterince kurudu.

Saldırını Bulfin'in XXI. Kolordu'su yürütecekti; Palin'in 75. Tümen'i açtıkları kanadı Avustralya Atlı Tümeni tarafından korunmak üzere sağda, Hill'in 52. Tümen'i ise Çöl Atlı Kolordusu'nun geri kalan kısmıyla birlikte solda yer alacaktı. 75. Tümen Gazze'den gelen yolun iki yanında ilerleyecek ve Tell et-Turmus-El-Kastine-Yezur Türk hattına saldırdıktan sonra ikiz Mesmiye el-Garbiye ve Mesmiye eş-Şarkiye köylerini ele geçirecekti. 52. Tümen'in hedefi ise Yezur'dan Burka'nın yaklaşık sekiz kilometre kuzeydoğusundaki Beşşit'e, ardından Katre'ye ve bitişindeki El-Mağar'a uzanan hattı. Ardından zinde birliklerin Kavşak İstasyonu'nu ve dört kilometre ötesindeki Mansure'yi geçişine destek sağlayacak topçu birliklerinin yetişmesi için ilerleyiş durdurulacaktı. Ertesi sabah sekizde saldırının başlamasından önce eldeki ağır toplarla bir saatlik bombardımana girilecekti. Daha önce ilerlemiş dört Türk tümeninin yanı sıra XX. Kolordu'ya bağlı 3. ve 7. tümenler Katre'nin güneyindeki bir noktadan Yibne'nin kuzeyindeki El-Kubeybe'ye kadar kuzey-güney doğrultusunda diziliydi; 20 kilometrelik bu cepheye yayılmış Türk mevcudu tahminen 13.000 dolayındaydı. Arazide genellikle engeller yoktu; kaktüs çitleriyle çevrili köyler kayda değer tek engeldi.

Colston'ın komutasındaki 233. Tugay Tell et-Turmus'u ve Kastine'yi ele geçirdi ve 232. Tugay Türk topları dışında bir direnişle karşılaşmaksızın hattı Yezur'a kadar uzattı. Ama 233. Tugay Mesmiye'ye yöneldiğinde bombardıman yoğunlaştı ve güney kanadındaki makineli tüfekler ateşe katıldı. Mesmiye el-Garbiye'ye öğle vakti varıldığında sıkıca savunulduğu görüldü; bir saati

aşkın direnişten sonra isabetli bombardıman karşısında tutunamayan ve ilerleyiş hattının kuzeyindeki yüksek alana çekilen Türklerin oradan açtığı makineli tüfek ateşi daha fazla ilerlemeyi imkânsız hale getirdi. Colston bu sırtı ele geçirmek için 5. Somerset Hafif Piyade Taburu'nun iki bölüğüyle ve makineli tüfek bölümünün iki takımıyla birlikte 4. Wiltshire Taburu'nu göndermek zorunda kaldı. Sırtın alındığı saat dörtte, soldaki 232. Tugay'ın ilerlemesiyle iki tabur arasında oluşan geniş boşluk 232. Tugay'ın yedekteki 5. Devonshire Taburu'nun ileri sürülmesiyle dolduruldu. Böylece yeniden başlayan ilerleyiş Katre'den yan ateşin açılmasına kadar sürdü.

Bu arada demiryolu hattını izleyerek sağ kanada yaklaşmış olan 234. Tugay'a bağlı 58. Tüfek Alayı Mesmiye eş-Şarkiyeye doğru yavaş bir ilerleyiş içindeydi; en soldaki bölümü daha köyün dış kısmına varamadan başka bir sırttaki mevziden açılan makineli tüfek ateşiyle durduruldu. Hintli askerler ani bir saldırıyla sırtı ele geçirmeye çalışırken birçok zayıat verdiler; ama 11. Avustralya Hafif Süvari Alayı'nın iki birliğinin oraya yetişip savunucuları kanattan çevirmesiyle sonunda başarıya ulaşılar.

O sırada güneş batmıştı ve hava hızla kararmaktaydı; birlikleri üçüncü evre hedefine hâlâ ulaşamamış olan Palin, o zamana kadar az sayıda askeri çarpışmaya girmiş 234. Tugay'a Kavşak İstasyonu'na doğru yola devam etme emrini verdi. Tugayın taburlarından ikisi Mesmiye eş-Şarkiyeye ulaşmışken, hâlâ Kastine'de olan diğer ikisinin oraya varması birkaç saati buldu. Böylece öncü birlik 123. Tüfek Alayı on buçukta yola koyuldu ve ana gövde onu bir saat kadar sonra izledi. Gececeği alanın durumundan emin olmayan Tuğgeneral Anley temkinli ilerleme talimatını vermişti. Öncü tabur iki kez Türk birlikleriyle karşılaşarak şaşkınlığa uğradı; bir ikmal kolu olduğu anlaşılan birincisi çabucak bertaraf edilirken, en az bir tabur gücünde düzenli bir piyade birliği olan ikincisinin püskürtülmesi biraz zaman aldı. Bunun üzerine Anley istasyonu baskınla alma şansının kalmadığı sonucuna vararak tugayı durdurdu. Bir tahrip ekibinin istasyonun kuzeyinde ray hattını kesme girişimi başarısızlığa uğradı ve izleyen saatlerde Kress von Kressenstein'in de aralarında bulunduğu bildirilen birçok Türk askeri trenle kaçabildi.

Anley'nin faaliyetlerine ilişkin bir raporu ancak 14 Kasım sabahı altı-yı çeyrek gece alan Palin, ona yardım için Mesmiye'deki iki zırhlı arabayı gönderdi. Tugay karargâhına varan arabalar 123. Tüfek Alayı'na destek için dosdoğru cepheye sevk edildi ve sekiz buçuk dolaylarında istasyonun görüş alanına girdi. Toplarının açtığı ateş şaşkınlık içinde dolanan Türk askerlerini Ramle yoluna kaçmaya zorladı ve birkaç dakika sonra 123. Tüfek Alayı'nın öncü bölümü istasyon alanını işgal etmeyi başardı.

Anley'ye istasyonu almadaki gecikmeden dolayı epeyce eleştiri yöneltildi. Ama sonuçta Türklerin orada stoklanmış büyük miktardaki levazımı imha

etmekten ve hatta altyapının büyük bir bölümünü işlemez hale getirmek-ten ziyade kaçma derdine düştüğü ortaya çıktı.²⁷ Buhar gücüyle çalışan su pompalama istasyonu hâlâ işler durumdaydı ve oldukça yıpranmış ama kullanılabilir iki lokomotif ile 60 vagon sağlam halde ele geçirildi.

Kuzey kanadında 52. Tümen'e bağlı 155. Tugay'a Beşşit'i aldıktan sonra Katre'ye ve El-Mağar'a ilerlemesi, onun sağındaki 156. Tugay'a 75. Tümen'in sol kanadı ile temas halinde kalması, 157. Tugay'a da kuzeybatıdaki Yibne'yi Gönüllü Atlı Tümeni tarafından ele geçirildikten sonra işgal etmesi emredilmişti. 155. Tugay daha sonra Gönüllü Atlı Tümeni'nin peşinden, Kavşak İstasyonu'nun birkaç kilometre kuzeyindeki El-Mansure'ye hareket edecekti. Beşşit fazla bir direnişle karşılaşılmasızın işgal edildi ama keşif devriyeleri Katre'nin ve El-Mağar'ın takviye edilmekte olduğunu saptadı. Hızın hayati önem taşıdığı apaçıktı. Pollock-McCall hemen 5. Kraliyet İskoç Piyade Taburu'na 4. Tabur'un desteğinde Katre'ye saldırma, 4. Kraliyet İskoç Sınır Taburu'na da 5. Tabur'un desteğinde El-Mağar'a odaklanma emrini verdi.

Katre Vadisi adlı çöküntünün ayırdığı bir sırt hattındaki bu köylerin ikisi de duvarlı ve çitli bahçelerle çevriliydi ve Katre'nin güneyinde büyük bir portakal bahçesi vardı. Sırt ile Beşşit arasındaki alan çok az korunaklı bir kırıklıktı. Mevzileri 7. Tümen'in toplam muharip mevcudu belki 3.000'i bulan ve epeyce topla desteklenen kalıntıları savunmaktaydı.

Sırttaki toplar ve makineli tüfekler, İskoçlara açık ovoidan geçişte zayıf verirdiyse de, iki öncü tabur saat on bir buçukta tepenin eteğinde nispeten koruması sağlayan engebeli araziye ulaştı. Hedeflerine yaklaşık 500 metre kala durdurulmaları üzerine destek taburları gönderildi. Katre'nin güneyinde sağ kanadı çevirmesi istenen 4. Kraliyet İskoç Piyade Taburu çok az başarı sağladı ve Katre Vadisi'ne sızma girişimi de sonuçsuz kaldı. Pollock-McCall'un saat bir dolaylarında görüştüğü Hill, saat üç buçuktan sonra Katre'ye karşı bir topçu bombardımanına girişilmesini önerdi.

Tesadüf eseri, (ikiye ayırdığı sırtın batısında Katre Vadisi'ne verilen adla) Camus Vadisi'nde toplanmakta olan 6. Atlı Tugay'a bağlı Buckinghamshire Gönüllü Süvari Alayı, daha ötedeki Akir'e ilerlemek üzere Mağar Sırtı'na saldırı hazırlığı içindeydi. Ona eşlik eden süvari topçu bataryası, 3.000 metrelilik bir menzilden köye mermi yağdırmaya başladı. Dorset Gönüllü Süvari Alayı yardım için ileri sürüldü. Oldukça dar vadi temizlenir temizlenmez, yedekte tutulan Berkshire Alayı harekete geçecekti. Tugayın makineli tüfek taburu açık bir atış alanıyla sağda konuşlanacak ve hücumun hedeflerine yaklaşmasına kadar bekleyecekti.

27 İmha işi ayrıntılı planlanmış ama sorumluların canlarını kurtarmayı seçmeleri yüzünden uygulanmamıştı.

Üç buçuk kilometrelik mesafeyi aşacak atlılar tırsıla yola koyulurken aralıklı top ateşine hemen maruz kaldılar. Yolu yarılınca hızlanıp dörtına geçtiler. Zirveye yaklaştıklarında topluca kaçmaya çalışan Türklerin belki 200 kadarı esir alınırken, iki top ile on iki makineli tüfek de ele geçirildi ve bunlar hâlâ direnişin olduğu Mağar'a çarçabuk çevrildi.

Gönüllü süvarilerin ilerlemeye başladığı sırada Sınır Taburu'nun ileri mevzilerine giden Pollock-McCall az önce çakılıp kalmalarına yol açan topların artık atlıların elinde olduğunu görünce bir tüfeği kapıp başlarında saldırıya geçti. Köye varıldığında Berkshire Alayı'nın da gelmesi üzerine süvariler ve piyadeler birlikte köyü temizleyerek 400 esir daha aldı. Daha sonra mevziyi sağlamlaştırma emri verilen 22. Atlı Tugay'a bağlı birlikler sırta tırmandı; sırtın ardındaki "bütün doğu yamacı aşağıda açık seçik görülen Akir'e doğru kaçışan yüzlerce Türk karaltısıyla kaplıydı." Akir'i ele geçirmek için bir girişimde bulunulduysa da, bu işin gönüllü süvarilerin gücünü aştığı görüldü ve hava kararırken taburlar sırta çekildi.

Güneyde söz verilen topçu bombardımanını bekleyen piyade taburları Katre'ye son mermiler düşerken ilerlemeye başladılar. Bazı Türk makineli tüfeklilerinin son ana kadar direnmesi nedeniyle ağır zayıat verdiler ama öğleden sonra saat dörde doğru 400 esirle birlikte köyü ele geçirdiler.

Sonradan verilen adla El-Mağar Çarpışması zaten eksik mevcutlu Türk 7. Tümeni'ni bir muharip kuvvet olmaktan çıkardı; 1.000'i aşkın esir alındı ve muharebe alanından 400'ü aşkın ölü taşındı. Bu sonuç küçük çaplı bir çarpışmada piyade, süvari ve topçu unsurlarını başarıyla birleştirmenin bir örneği olarak tarihte küçük bir yer edinecekti. Ne var ki Akir'i almada bütün 22. Atlı Tugay'ın birlikte hareket etmesi halinde kuzeydeki Ramle'ye giden yolların fiilen kapanmasıyla Türklerin çok daha ağır bir yenilgiye uğratılmış olabileceği açıktı. Köy ertesi sabah altıda işgal edildiğinde, Kavşak İstasyonu'nun güneyindeki kırsal alan Türklerden büyük ölçüde temizlenmişti.

Türkler 14 Kasım sabahı Filistiyeye boyunca topyekûn ricat halindeydi. Sekizinci Ordu'nun kalıntıları Ramle'yi ve Latron'u (Latrun) koruyan birliklerle Yafa-Lüdd hattına yerleşti. Bu cephe de sadece kıyı şeridindeki Nes Ziyona'ya varan Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı vardı. Nes Ziyona hepsi önceki çeyrek yüzyılda kurulan ve iç içe oldukları daha eski Arap yerleşmelerinden çok farklı yapıya sahip olan yeni Yahudi yerleşmelerinden biriydi. Bunlardan bazıları geniş çiftliklerden ibaretken, Ramle'nin güneyindeki Rehovot gibi bazıları ise varlıklı modern köylerdi. Nes Ziyona'da Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı Türk 3. Tümeni'nden geriye kalmış yegâne kuvvet gibi görünen birliklerce günün büyük bölümünde durduruldu; sağ kalan Türkler ancak karanlık çökerken çekildi ve Rişon le Ziyon'u da terk etti. Ertesi gün Godwin'in 6. Atlı Gönüllü Taburu'na, Ramle'nin doğu kanadını koruyan Ebu Şuşe Sırtı'nı 22.

Atlı Gönüllü Taburu'yla birlikte ele geçirme görevi verildi. Sırtın iki eksenli süvari/piyade saldırısıyla akşam karanlığından önce düşmesi üzerine İmparatorluk Deve Tugayı devreye girerek kazanılmış toprakları sağlama aldı. 2. Avustralya Hafif Süvari Alayı öğleye doğru on birde Ramle'ye girdi ve birkaç saat sonra Lüdd direnişle karşılaşılmaaksızın işgal edildi.

Kavşak İstasyonu'na ve ötesine ilerleme tam da Allenby'nin öngörmüş olduğu sonucu doğurdu: Türk Yedinci ve Sekizinci orduları artık birbirinden kopuktu; Sekizinci Ordu kıyı şeridinde kısıtlanırken, Yedinci Ordu Yahudiye Tepeleri'ne püskürtülmüştü. Geriye kalan tek iş, Sekizinci Ordu'yu kuzeye doğru sıkıştırmayı sürdürürken, Kudüs'e ilerleyişi ayrıntılı olarak planlamaktı.²⁸

Sonraki günler pekiştirme ve yeniden düzenleme uğraşlarıyla geçti. Beyt Hanun'dan Kavşak İstasyonu'na uzanan demiryolu tekrar çalışır hale getirildi; 5 Aralık'ta Ramle'ye ve Lüdd'e ulaşım açıldı. Sukreyr Nehri ağzında yeni bir çıkarma yeri oluşturulması, XXI. Kolordu'nun ikmal deposunu Deyr Sneyd'den Yibne'ye taşımasını sağladı. Yafa bir direnişle karşılaşılmaaksızın işgal edildi ama Yafa-Kudüs yolundaki İmvas'a yönelik keşifte belirli bir kuvvetle tutulduğu saptandı.

Allenby'nin planı ana Nablus-Kudüs yolunu kutsal şehrin epey kuzeyindeki Ramallah'ın hemen doğusuna düşen Bire'de kestikten sonra, oadaki cepheyi XXI. Kolordu'yla ve bir atlı tümeniyle tutarken, Çöl Atlı Kolordusu'nun geri kalan kısmını XX. Kolordu'nun bir piyade tümeninin desteğiyle Yahudiye Tepeleri'ne yöneltmekti. Allenby bu kuvvet dağılımına lojistik destek sağlamanın imkânsız olduğunu görünce, 54. Tümen ile Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni'ni tutma kuvveti olarak kullanırken, Avustralya Atlı Tümeni ve Gönüllü Atlı Tümeni ile 52. ve 75. piyade tümenlerini ileri sürme yoluna gitti.

Taarruza 18 Kasım'da Avustralya Atlı Tümeni'nin İmvas'ı ele geçirmeye yönelik bir harekâtıyla başlanması öngörülürken plan son dakikada iptal edildi. Bunun yerine 75. Tümen Ramle-Kudüs yoluna,²⁹ 52. Tümen ise daha kuzeydeki (asfaltsız) Lüdd-Kudüs yoluna sevk edildi. Bu arada Gönüllü Atlı Tümeni Beyt Urüt-Tahta yoluyla Bire'ye ilerleyecekti; yolun tekerlekli araçlara elverişli olmadığı anlaşıncı, Ramle'ye geri getirilen süvari toplarının yerine

28 Enver Paşa'nın 13 Kasım akşamı Falkenhayn'ın şehirdeki karargâhına uğradığından Allenby'nin haberi yoktu; ikili bir kuşatmayı beklememe ve savunma paravanı yıkıldığında garnizonu geri çekme konusunda mutabık kaldı.

29 Plan değişikliğinin bildirilmediği 9. Avustralya Hafif Süvari Alayı daha önce aldığı emri yerine getirmeyi sürdürdü ve İmvas'ın kuzeyindeki Selman Vadisi'ne girerek Yalo köyüne ulaştı. Bunun üzerine Türkler kasabayı boşalttı ve 75. Tümen ertesi sabah (19 Kasım) oraya vardığında terk edildiğini gördü.

Hong Kong Dağ Bataryası gönderildi. Harekâtın başladığı 19 Kasım'da hızla ilerleyen 75. Tümen'in öncü birlikleri hava kararırken İmvas'ın 10 kilometre güneydoğusuna vardı. 52. Tümen'in öncü birlikleri ise bozuk ve bazı yerlerde bûsbûtûn yok olmuş bir yoldaki zorlu yürüyüşten sonra akşamleyin Beyt Likye'ye ulaştı. O sırada yağış mevsimi bayağı başlamıştı; şiddetli ve neredeyse aralıksız yağmur durumu bir hayli zorlaştırdı ve bölgedeki en berbat kırların birinden geçen Gönüllü Atlı Tümeni çok güçlük çekti. Bire'nin beş kilometre güneybatısındaki Beytuniye'ye akşamüstü varması öngörülmüşken, Ramallah'ın batısındaki Ayn Arik'e bile ulaşamadı.

Ertesi gün 75. Tümen Saris'te ilk direnişle karşılaştı; 2/4. Somerset Hafif Piyade Taburu'nun zırhlı araba desteğinde bunu kırmayıyla öğleden önce köy ele geçirildi ve Karyetü'l-İnab'a yönelik ilerleyiş sürdü. Türk kuvvetleri yolun kuzeyindeki tepelerden söküldü ve hava kararırken köye girildi. 52. Tümen'in izlediği güzergâhtaki bozukluğun sürmesi nedeniyle askerler tek sıra halinde yürümeye mecbur kaldı. Ancak yolun kuzeyindeki Beyt Dukku gece on buçukta ele geçirildi ve ertesi gün öğleden sonra birde Beyt Anan'ın güneydoğusundaki yüksek alan düşmandan büyük ölçüde temizlendi; 52. Tümen orada kuru tayınla ikinci feci gecesini geçirdi.

O sabah 22. Tugay yola devam ederek Ayn Arik'e ulaşmaya çalışırken, Barrow'un güneydoğuya dönerek ilk baştaki hedefi Beytuniye'ye yönelme emrini verdiği Godwin'in 6. Atlı Tugay'ı çok geçmeden daha da ciddi bir engele, Beyt Urü'l-Fuka'nın doğusundaki Zeytun Sırtı'na çatı. Kuzeyden güneye doğru daralarak üç kilometre kadar uzanan, çevresindeki araziden 300 metre yüksekliğe varan sarp yamaçlı ve düz tepeli bu sırt bir dizi vesileyle şiddetli çarpışmalara sahne olacak ve ancak yılın sonuna doğru alınabilecekti.

Bulfin 21 Kasım'da 52. Tümen'e mevzilerinde sıkı durma, 75. Tümen'e de ana yoldan ayrılp cephenin öbür tarafındaki Karyetü'l-İnab'an Buddu'ya ve oradan bozuk bir yolla El-Cibe yönelme emrini verdi. Buddu'nun Türklerden temizlenmesinin ardından tümenin öncü birliği 233. Tugay'a bağlı 2/4. Dorsetshire Taburu, Peygamber Samuel'in türbesinin bulunduğu söylenen Nebi Samoil adlı tepeden açılan ateşe maruz kaldı. 123. Tüfek Alayı ve 234. Tugay'a bağlı 1/4. Cornwall Dükü Hafif Piyade Taburu³⁰ dosdoğru saldırıya geçti. Güneş batmak üzereyken makineli tüfek ateşinin üzerine giden bu birlikler tepenin doruğuna ulaştığında hava iyice kararmıştı. Tepe pek güçlük çekilmeden ele geçirildi.

Bire'ye yönelik saldırısı zaten bir gün gecikmiş olan Barrow hedefinin önündeki engellerle boğuşmaya devam etti. Ramallah'a yönelen Doğu Riding Gönüllü Süvari Alayı hâkim bir mevzideki Türk toplarınca durdurul-

du; öğleden sonra ikide oldukça büyük Türk takviyelerinin oraya ilerlediği görüldü.³¹ Barrow o noktada yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldı. Arazi yüzünden getirilemeyen toplar olmadan daha fazla ilerleyemeyeceği için kendi birliklerine Beyt Urüt'l-Fuka'ya ve 22. Tugay'a da Beyt Urüt-Tahta'ya çekilme emrini verdi. Bir türlü düzelmeyen kötü hava uçakla keşfi imkânsız kılmamış olsaydı, aslında Kudüs'ü savunmak için oluşturulmuş Türk ana direniş hattına ulaştığını belki daha önce anlayacaktı.

75. Tümen ertesi gün Nablus-Kudüs yoluna doğru ilerlemeye devam ettiğinde sadece dört taburu çarpışabilecek durumdaydı.³² İlk hedef olan El-Cib'i almak için Türkleri Beyt İzze'nin doğusundaki yüksek alandan sökmek şarttı. Bu girişim sonuçsuz kalınca, akşamüstü Buddu'nun kuzeybatısındaki vadiye dönüldü. Gün içinde Nebi Samoil'i tutan dört tabur, art arda dört saldırı girişimiyle karşılaştı. Öğleden sonra üç buçuktaki dördüncü dalga yaralıların taşınmış olduğu ve savunuculardan çoğunun bulunduğu cami neredeyse kuşatıldı. Durum öylesine kötüleşti ki bütün sağlam askerler umutsuz bir hücum için dışarıya çıkarken, yürüyebilen yaralılar harap haldeki binayı tüfeklerle ve sadece bir Lewis makineli tüfeğiyle savunmak için bırakıldı. 1/4. Cornwall Dükü Hafif Piyade Taburu ve 3/3. Gurka Alayı süngüyle ve kamayla Türkleri teraslı bayırdan aşağıya sürerken birçoğunu basbayağı üstlerine kayalar fırlatarak öldürdü. Çarpışmanın nasıl can havliyle yürütüldüğü zayıat rakamlarından anlaşılabilir. O gün Nebi Samoil'de toplam İngiliz ölü, yaralı ve kayıp sayısı, 261'i Gurka saflarında olmak üzere 750'den fazla subay ve erdi.

Ertesi sabah 2/3. Gurka Alayı'nın ve 1/5. Devonshire Taburu'nun katılımıyla dörtten altıya çıkarılan taburlarla Nablus yolunu kesmeye yönelik başka bir girişimde bulunuldu. Buddu yakınındaki başlangıç noktasında hedefe kadar yaklaşık iki kilometrelik açık ovayı aşmaları gereken birlikler, mevzilerden çıkar çıkmaz üç ayrı yerden açılan makineli tüfek ateşiyle karşılaştılar. Topçu desteği olmadan saldırıya geçmek boşunaydı.

El-Cib'i almak için Türkleri bitişikteki yüksek alandan sökmenin gerektiği apaçık olduğundan, topçu desteği sağlamak için daha büyük çaba gösterildi; istihkâmcılar yolları düzeltmek için ellerinden geleni yaparken, toplar ikili takımlar halinde getirildi. 24 Kasım sabahı tekrar saldırıya geçildi; bu sefer

31 Barrow aslında 3. Süvari Tümeni'yle ve 24. Piyade Tümeni'nin yarısıyla karşı karşıyaydı. Bunların zayıflamış ve sayıca azalmış olmasına karşın o sırada muharip gücü en fazla 1.200'i bulan Gönüllü Atlı Tümeni de aynı durumdaydı ve arazi ağır süvariler için elverişli değildi.

32 Palin 52. Tümen'e bağlı bir tugayın gelip mevzileri devralmasına kadar Nebi Samoil'i tutmak için dört tabur (123. Tüfek Alayı, 3/3. Gurka Alayı, 2/4. Hampshire Taburu ve 1/4. Cornwall Dükü Hafif Piyade Taburu) bırakmayı ve 2/4. Dorsetshire Taburu'nun yakında, Buddu'ya doğru giden kolda kalacağı şekilde Ramle yoluna üç tabur yerleştirmeyi gerekli görmüştü.

ileri sürülen 52. Tümen El-Cib'i almanın yanı sıra kuzeyde ve kuzeydoğuda Nebi Samoil Sırtı'nın ötesinde Bir Nebile'ye ve Er-Ram'a kadar uzanan hâkim mevzileri temizlemeye çalışacaktı. Topçu desteği alan ve makineli tüfek mevzilerini doğrudan hedef alan taarruz öncekinden daha başarılı olsa da zayıt yine yüksekti. El-Cib'in dış mahallelerine ulaşan 5. İskoç Piyade Taburu ve 5. Kraliyet İskoç Sınır Taburu yeni bir saldırıya girişmek üzereyken öğleden sonra dörtte durma emri verildi.

Asıl sorun Nebi Samoil'deki caminin aşağısında, duvarlı bahçeler labirentinde Türklerin çok sağlam mevzilere yerleşmiş olmasıydı. Er-Ram'daki ve Ramallah'taki topraklarla korunan mevzilerin bir türlü ele geçirilememesi, 157. Tugay'ın Er-Ram'a ilerleyememesine yol açtı. Hill'in elindeki güçle bu görevi yerine getiremeyeceğini bildirdiği Bulfin durumu kabullenmek zorunda kaldı. Allenby akşam sekize on kala taarruzu durdurma emrini verdi. Sonunda Türkler Kudüs'ün kapısını işgalcilere kapatmanın yolunu (ve toplu asker yığınağını) bulmuştu.

Allenby'nin ordusu üç haftayı aşkın bir süreden beri aralıksız çarpışma içindeydi; askerler son derece yorgundu ve eksiklerini kapatacak yeni askerler alan birlikler çok azdı. Piyade gücü olarak asıl yükü taşıyan XXI. Kolordu'yu geri çekmenin ve yerine XX. Kolordu'yu geçirmenin zamanı gelmişti. Cyril Falls'un belirttiği gibi, "kıvrak zekâlı ve kararlı savunucuya hücumla geçme şansını veren" böyle bir zayıflık anında Falkenhayn tam da bunu yaptı.

Falkenhayn'ın en büyük hamlesi 19. Tümen'i 19 Kasım'da komutayı biraz kırıgın Ali Fuad Paşa'ya bırakarak ayrıldığı Kudüs'ten karargâhını taşıdığı Nablus'a sevk etmek oldu. Tümen Nablus'tan sonra batıya ilerleyip Kressenstein'in üssü Tulkarim'e, ardından güneye dönüp Lüdd'ün 15 kilometre kuzeydoğusundaki Abud'a geçerek Gönüllü Atlı Tümeni ile 54. Piyade Tümeni arasındaki boşluğa sızacak şekilde mevzilendi. Yedi günü alan 160 kilometrelik bu yürüyüş İngiliz istihbarat subaylarının dikkatinden kaçtı.

Allenby'nin görev değişim emri 25 Kasım'da çıktı. Bulfin'in önceliği komutasındaki 52. Tümen'in yerine Chetwode'un zaten mevzide olan 60. Tümen'ini geçirmektir. Mecdel'e ilerleyen 74. Tümen cepheye dört gün, Deyr Sneyd'de onu izlemeye hazırlanan 10. Tümen ise beş gün uzaktaydı. Bu durumda görev değişimi 28 Kasım şafağında tamamlanmış olacaktı. 27 Kasım sabahı itibarıyla 179. Tugay Ramle-Kudüs yolunun iki yanında, Soba'dan Beyt Surik yakınına kadar uzanan kesimdeydi; onun solundaki 180. Tugay'ın hattı Nebi Samoil'i içine alacak şekilde doğuya kıvrılmaktaydı; daha solda hattı batı yönünde epey geriye doğru kıvrılan bitkin 157. Tugay vardı. Onların hemen yanındaki Gönüllü Atlı Tümeni ancak 800'ü bulan muharip gücüyle neredeyse son nefesini vermek üzereydi. Kraliyet Atlı Topçu Alayı'na bağlı

iki batarya, onun batısında Fuka'yı ve Tahta'yı korumaktaydı; ama daha ötede Şilte'deki 54. Tümen'in en sağdaki ileri karakollarına kadar sekiz kilometre genişliğinde derin bir boşluk yer almaktaydı. Türk 19. Tümeni'nin yararlanacak uygun mevziye girdiği kesim işte bu boşluktu.³³

Bir Türk karşı taarruzunun ilk belirtileri daha doğudaki Beyt Surik'te, 27 Kasım sabahına doğru iki buçukta 179. ve 180. tugaylar arasındaki dar alana sızmaya yönelik bir girişimle belli oldu. Girişim boşa çıktı ama on iki saat sonra Nebi Samoil'deki camiye (sonuçta daha başarılı olmasa bile) daha derli toplu bir saldırıya geçildi. O akşam 157. Tugay'ın yerine 181. Tugay geçti ve Shea bu kesimin komutanlığını Hill'den devraldı. Bu arada gönüllü süvariler de saldırıya uğramıştı. Et-Tire önündeki Şehir Tepesi'nde ve sırtın batı ucundaki Şeyh Ebu ez Zeytun'da bulunan ileri karakollar öğleden sonra iki dolaylarında eşzamanlı saldırılara hedef oldu. Her ikisinin de asker sayısı pek fazla değildi. Şehir Tepesi'ndeki askerler yarım mil kadar kuzeybatıda çok daha güçlü bir mevzi olan Sinyal Tepesi'ne çekilmek zorunda kaldı. Zeytun Sırtı'ndaki kol bütün gün direndiyse de mevcudu yarı yarıya azaldı.

Epey batıda Yafa-Lüdd yolunun hemen kuzeyine düşen El-Yehudiye yakınındaki ovada Hare'in 54. Tümen'ine bağlı birlikler şafaktan beri çarpışmaktaydı. Gerek Deyr Tureyf'teki 10. Londra Taburu gerek Beyt Nebel'deki 5. Bedfordshire Taburu saldırıya uğrayınca karşı koydu; birkaç saat sonra Kel Tep'e'deki İmparatorluk Deve Tugayı'na bağlı bir bölüğün 400 metre kadar getirilmesi civardaki diğer ileri karakolları da çekilmek zorunda bıraktı. Bu kesime komuta eden Chaytor, Kel Tep'e'nin geri alınması emrini verdi ama daha sonra top ateşiyle Türkleri oraya yaklaştırmamayı yeterli buldu. Bu bir hataydı; tepeyi ele geçirmemekle, El-Yehudiye'den savaş öncesindeki Alman yerleşmesi Wilhelma'nın küçük demiryolu istasyonuna kadarki hattı tutmakta olan hemen sağdaki 4. Northamptonshire Taburu'nu saldırıya açık hale getirdi. Öğleden kısa bir süre sonra düşen istasyon bir karşı saldırıyla geri alındı. Bu arada topçu bombardımanına maruz kalan Wilhelma önündeki Türk kuvveti sayıca artmaktaydı; topyekün bir taarruzu denemeye hazır olduğunun belirtileri ancak akşamüstü beşte ortaya çıktı. Northamptonshire Taburu'nun komutanı yaklaşan karanlıkta bozguna uğramaktan çekindiği için istasyondaki ve El-Yehudiye'deki kanatlarını tutan her bölükten üçer müfrezeyle bir önleyici darbeye girişmeye karar verdi. Türkler bir baskınla iki kilometre kuzeydeki Rantye'ye püskürtüldü.

33 Etraflıca bakıldığında durum daha da rahatsız ediciydi. Boşluğun doğu kapı dikmesini oluşturan 22. Atlı Tugay fazlasıyla geniş alana konuşlanmıştı. Sağda olan Doğu Riding ve Staffordshire gönüllü taburları Fuka'nın kuzey-kuzeybatısındaki yüksek alanı tutarken, Lincolnshire Gönüllü Taburu epey solda, Tahta'nın kuzeybatısındaki Hellabi'deydi; dolayısıyla aralarında iki kilometrelik bir boşluk vardı.

Barrow o akşam Tahta ile Şilte arasındaki hatta boşluğun doğuracağı sonuçlar üzerine düşündü. Chauvel'e bir mesaj ileterek destek için gönderileceği bildirilen 7. Atlı Tugay'ın yola çıkışının hızlandırılmasını istedi. Hill'e 155. Tugay'a bağlı 4. Kraliyet İskoç Piyade Taburu'nu şafaktan önce El-Burc'a gönderme emri veren Chauvel ayrıca Grant'a 4. Hafif Süvari Tugay'ını El-Burc'un üç kilometre batısındaki Berfilye'ye yöneltmesini ama daha sonra Tahta'ta doğru yola devam etmesini bildirdi.

Sadece Sherwood Hafif Süvari Taburu'ndan ve Güney Nottinghamshire Hafif Süvari Taburu'ndan oluşan 7. Atlı Tugay boşluğa sabah beşe çeyrek kala ulaşarak Türk 19. Tümeni'nin süvari taburuna yarım kilometre kadar yaklaştı. Tahta'nın bir kilometre batısında (yani 22. Atlı Tugay'a bağlı Lincolnshire Taburu'nun hemen arkasında) durdu; günün ilk ışıklarında atlarından inen süvariler kahvaltı hazırlığına başladı. Ateşler yakılırken bir Türk piyade kolunun Hellabi'deki Lincolnshire Taburu'na doğru ilerlediği görüldü. Türklerin 7. Atlı Tugay'ın tek bir zırhlı arabayla tutulan sol kanadına sürekli yüklenmesiyle durum bir süre belirsizliğini korudu. Ancak 4. Kraliyet İskoç Piyade Taburu saat sekizde El-Burc civarına ulaştı; 155. Tugay'ın geri kalan kısmı hemen peşindeydi. Başka bir tabur göndermesi bildirilen Pollock-McCall, komutasındaki birliklerin tamamını bizzat getirme yoluna gitmişti. İskoçların yardımıyla durum sonunda dengeye kavuştuysa da, Türkler hâlâ vadiye sıkı biçimde hâkimdi ve oraya konuşlanan bir dağ topu bataryası geri kademelelerde, özellikle 7. Atlı Tugay'ın at bakıcıları arasında epeyce sorun yarattı.

Zeytun Sırtı'nı sıkıştıran Türk birlikleri de boş durmayarak gece boyunca saldırıyı sürdürdüler. Öğleye doğru 6. Atlı Tugay'ı geri çekmek zorunlu hale geldi; Berkshire ve Buckinghamshire alayları Fuka'ya, Dorsetshire Alayı da güneydoğudaki Fulya Tepesi'ne çekildi. İkinci vakti püskürtülen Dorsetshire Alayı'nın büyük bölümü Fuka'nın yolunu tuttu; Zeyt Vadisi'ne giren bir bölümü ise son derece sıkışmış haldeyken bir anda 4. Hafif Süvari Tugay'ının koruma ateşiyle rahatladı. Hafif atlılar 7. Atlı Tugay'ın izlediği güzergâhla El-Burc'a vardıktan sonra yanından geçip güneye yönelmişlerdi; Dorsetshire Alayı'nın çıkmazdaki askerlerini kurtaran birlik, vadiyi ele geçiren 11. Avustralya Hafif Süvari Alayı'ydı.

Fulya Tepesi'nin elden çıkmasıyla 8. Atlı Tugay'ın sol kanadı saldırıya açık hale gelince, 1. Londra İli Gönüllü Süvari Alayı Beyt Dukku'ya çekildi. Gönüllü Atlı Tümeni bu şiddette bir saldırıya karşı koyamayacağı için geri adım atmak kaçınılmazdı. Barrow'un Fuka'daki birliklerinin imhayla karşı karşıya olduğu uyarısı üzerine Godwin onları Tahta'nın doğusunda ve güneydoğusunda 22. Atlı Tugay'la bağlantıya girebilecekleri bir mevziye çekme emrini verdi.

Aynı şekilde önceki hattına dönmesi bildirilen 52. Tümen'e bağlı 156. Tugay öğleye doğru on bir buçukta Beyt Likye'ye vardı. 1/4. Kraliyet İskoç

Taburu'nun 54. Tümen'in sağ kanadıyla irtibata geçmek üzere El-Burc'un batısına gönderilmesiyle akşamüstü o kesimde de bir tür düzen sağlandı. 29 Kasım şafağında karşı taarruz kıl payıyla durdurulmuş gibiydi; düşmanın kısa bir süre elde ettiği (çok lokal) sayısal üstünlükle başa çıkacak ilave birliklerin gelmesiyle cephenin XX. Kolordu'ya devri gecikmeli olarak tamamlanmış oldu. Ancak muharebenin henüz sonuca bağlandığı söylenemezdi; Türklerin somut başarı şansının her geçen gün azalmasıyla 3 Aralık'a kadar sürecekti.³⁴

Türkler 29 Kasım sabahı dokuzda Nebi Samoil'deki camiye yönelik bombardımanı yeniden başlattılar. Tepenin yamaçlarındaki evlere ve bahçelere sevk ettikleri askerlerle saat bir buçukta saldırı girişiminde bulundular. Bu sefer çarpışmaya sürülen 2/20. Londra Taburu tarafından bir kez daha püskürtüldüler. Tahta'nın kuzeyinde de çarpışmalar tekrar yoğunlaşmıştı; hırpalanmış savunucular sabahın ilk ışıklarında başlayıp saat ona kadar süren bir saldırıya 156. Tugay'ın son yedek unsuru 7. İskoç Tüfek Taburu'nun yardımıyla karşı koydu. Aynı sabah El-Yehudiye civarında da çarpışmalar yaşandı. Beyt Nebile'nin batısındaki alanı ele geçirdikten sonra kaybeden Türkler geceleyin mevzilendikleri Kel Tepe'nin güneybatısında bir baskın girişiminde bulundular. Bunun bir hata olduğu ortaya çıktı; güneş doğduğunda her iki kanattan ateş altında kalan kolun tamamı (üç subay ve 147 asker) teslim olmak zorunda kaldı.

Yahudiye Tepeleri'ndeki durum 30 Kasım sabahı hâlâ istikrarlı olmaktan uzaktı. Güvenilir bir haritanın ve doğru istihbaratın yokluğu Fuka civarındaki güçlükleri artırdı. 231. Tugay'a aslında 36 saat önce tahliye edilmiş bu köyün "hâlâ İngiliz denetiminde olması" halinde oradaki mevziyi devralma emri verildi. 10. Shropshire Taburu'nun yardımıyla talimatı yerine getirmeye çalışan 25. Galler Piyade Taburu köyün takviye edilmiş bir Türk taburunca tutulduğunu gördü. Neyse ki silahlarını çatmış ve yemek pişirme hazırlığına koyulmuş bu taburun pek alışılmamış gevşekliği sayesinde köy ani bir saldırıyla kolayca ele geçirilirken yaklaşık 450 esir alındı. Ancak o civarda başka Türk birlikleri vardı. Fuka'yı tutmak üzere bırakılan (epeyce eksik mevcutlu) bölük çok geçmeden karşı saldırıya uğrayınca geldiği yoldan ricat etmek zorunda kaldı; Shropshire Taburu'nun unsurlarıyla birleştiği Sinyal Tepesi'nde tutunamayıp geri çekilmesi Et-Tire'nin de bırakılmasını gerekli kıldı. Sonraki yirmi dört saatte geçici olsa bile Tahta yakınındaki sırtın bir kesimini geri alan Türkler El-Burc'da durdurulup püskürtüldü. Çarpışma

34 Falls Türklerin gerçekten etkili bir darbe indirememesini "Falkenhayn'ın [...] planını esas olarak [19. Tümen'in] bilinmeyen ve zorlu arazide herbat haritalarla uzun yürüyüşlerine dayandırmasına ve avucundaki altın fırsatın farkında olmamasına" bağlar. Bu doğru olsa bile Türk kaynakları tam aksine, feldmarşalin yaptığı şeyin tam bilincinde olduğunu ama zaten bitkin askerleri böyle bir mesafede yürütebileceğini ve hemen muharebeye sürebileceğini düşünürken aşırı iddialı olduğunu ileri sürer.

sırasında alınan esirlerin Alman tarzı çelik miğferleri ve yeni model Mavzer tüfekleri vardı; sorgulamalar 19. Tümen'in "Fırtına Taburu"na, daha önce hiç karşılaşmamış bir birliğe mensup olduklarını ortaya çıkardı. 74. Tümen 3 Aralık'ta Fukayı ele geçirmek için yeni bir girişimde bulundu; köye girmeyi başaran 16. Devonshire Taburu komşu yüksek alandaki mevzilerden açılan yoğun makineli tüfek ateşi karşısında çekildi. Barrow'un bedel ödeyerek öğrendiği gibi, Girdwood da Zeytun Sırtı ve özellikle Fulya Tepesi düşmanın elindeyken Fuka'nın savunulamayacağını kabullendi.

Nablus yolunun batısına düşen tepelerdeki durumun kısmi tedbirlerle çözülemeyeceğini artık kavramış olan Chetwode, Kudüs'ü almaya yönelik planının ana hatlarını emrindeki üst düzey komutanlara öğleden sonra açıkladı. Niyeti sağ kanadını Ramle-Kudüs yolunun güneyindeki Ayn Kerim'e uzatmak ve ardından kuzeydoğuya yönelmekti. Bu harekâta 60. ve 74. tümenler şehrin batı kenarından geçerken, "Mott Birliği" (53. Tümen, XX. Kolordu'nun süvarileri, bir ağır top bataryası ve bir zırhlı araba) El-Halil yolunda ilerleyerek şehri güneyden tehdit edecekti. Mott keşif için gönderdiği iki zırhlı arabadan El-Halil'in güneyinde Türk askerlerinin bulunmadığı raporunu aldı; ertesi gün saldırının başlayacağı 8 Aralık sabahı (Kudüs'ün beş kilometre güneyindeki) Sur Becir-Şerafat hattına yüklenme talimatıyla Dilbe Vadisi'ne ilerledi. Birlik düzenli biçimde yol aldı ve 7 Aralık'ta güneş batarken Ras eş-Şerife yakınındaki bir gözetleme noktasından kutsal şehir görüldü. Türk savunma hattının Beytlehim'in kuzeyinde olduğu artık belliydi. Belli olmayan husus ise Mott'un ertesi sabah saldırıya geçecek mevziye varıp varamayacağıydı; çünkü havanın bozulmaya yüz tutmasıyla yollar aşınmıştı ve askerler yürümekte epey güçlük çekmekteydi.

Plana göre, o sabah 60. ve 74. tümenler Ayn Kerim'den sol kanadın tuta- cağı Nebi Samoil'e uzanan bir cepheye yerleşecekti ve dört evreli ilerleyişte sağ kanat Kudüs'ün beş kilometre kuzeyindeki Ras et-Tevil'e vararak şehrin kuzeydeki Türk kuvvetleriyle bağlantısını kesecekti. Daha sonra Ramallah'ı ve Bire'yi ele geçirmek üzere birlikler gönderilecekti. İlk başta her şey yolunda gitti; Deyr Yesin ve yakındaki iki palanka saat yediden önce düştü, 74. Tümen ise Beyt İksa'yı aldıktan sonra durduruldu. Sağdaki 60. Tümen şafaktan önce Ayn Kerim'i ve kısa bir süre sonra da El-Cura'yı aldı. Ama 53. Tümen'in zamanında yetişememesi bu kesimde daha fazla ilerlemeyi imkânsız hale getirdi. Shea'ye danışan Chetwode harekâtı ertesi güne ertelemeye karar verdi.

Aslında Falkenhayn'ın talimatına uygun olarak Kudüs çevresindeki Türk savunma hatları 9 Aralık'ın ilk saatlerinde geri çekilmişti. İngilizler bunu önce 2/20. Londra Taburu'nun su aramaya çıkmış iki aşçısı sayesinde öğrendi; güney varoşlarına giren aşçılar şehri teslim edecek birini arayan Kudüs şehremininin başkanlığındaki bir heyete rastlamış ve bunu üstlenmekten

kaçınarak mevzilerine dönmüşlerdi. Şehremini heyetinin daha sonra karşılaştığı 2/19. Londra Taburu'nun ileri karakol görevindeki iki çavuşu da aynı şekilde bu onuru geri çevirdi. Ardından sıra 60. Tümen'in iki topçu subayına geldi; durumu karargâha telefonla bildirmeye söz vermekle birlikte işlemlerde daha aktif bir rol üstlenmeyi kibarca reddettiler.

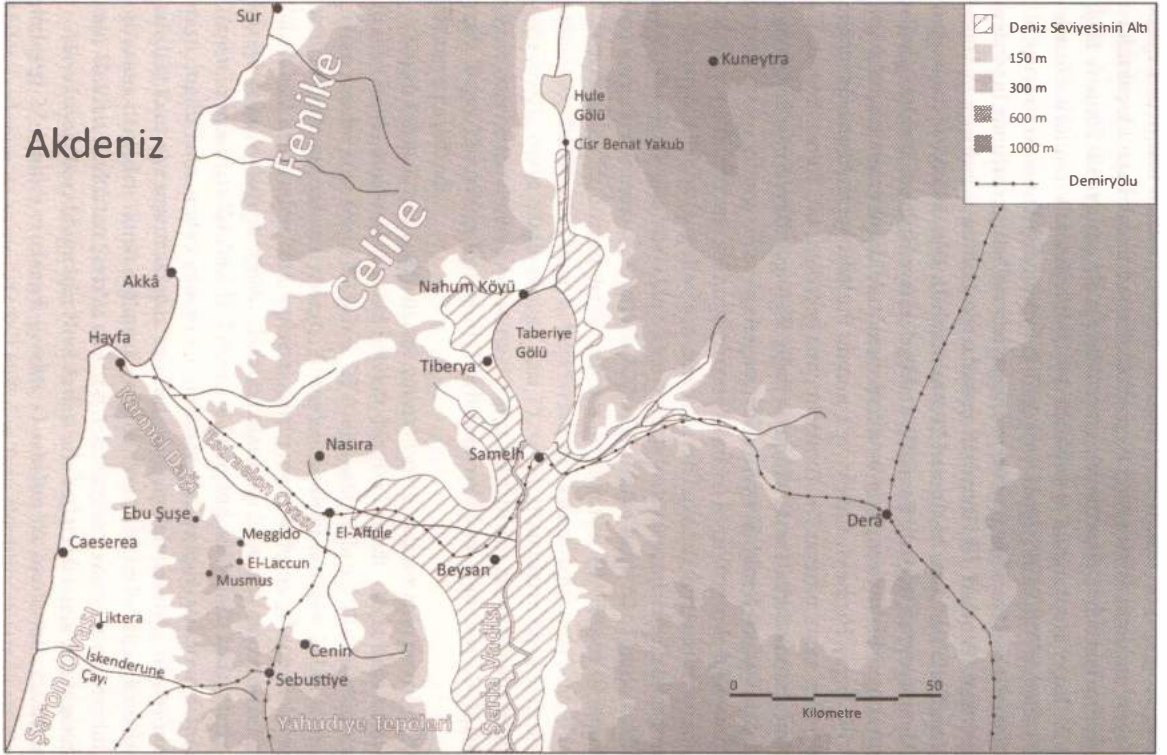
Şehremini sonunda Kraliyet Sahra Topçusu'na bağlı 303. Tugay'ın bir keşif seferine çıkmış komutanıyla irtibata geçti ve onu iyi niyetine ikna edebildi. Müzakere için ilave personel isteyen Yarbay Bayley'ye 180. Tugay'ın komutanı Tuğgeneral Watson katıldı. Bir süre sonra Shea oraya vardı ve Allenby'nin adına şehri resmen teslim aldı. İngiliz birlikleri bizzat başkomutanın 11 Aralık'ta şatafatsız küçük bir törenle şehre yaya girmesine kadar surların dışındaki varoşlarda kaldılar.

Türk XX. Kolordusu'nun kutsal şehri savunma görevi için yetersiz olduğunun ortaya çıkmış olmasına karşın, Falkenhayn'ın gerek Kudüs'e gerek Yafa'ya yönelik bir karşı saldırıya girişme tehlikesi kâğıt üzerinde hâlâ vardı. Dolayısıyla Allenby (soğuk ve son derece nemli havadan dolayı askerlerinin işine çok gelecek olsa bile) elde edilen sonuçla yetinmeyerek her iki kanadını ileri sürmek zorundaydı. O sırada XXI. Kolordu'ya bağlı 52. Tümen solda kıyı şeridinde, 54. Tümen demiryolunun iki yanında, 75. Tümen de onun sağındaydı. Bulfin 232. Tugay'a, Beyt Nebile'nin kuzeydoğusunda Lüdd'e ve çevresindeki ovaya hâkim olduğu için 75. ve 54. tümenlerin birlikte ilerleyişine engel çıkarabilecek bir sırttaki topçu mevzilerini ele geçirme emrini verdi. Tugay 15 Aralık'ta İbanne-Et-Tire hattına vardıktan sonra Evce Nehri'ni geçmeye hazırlandı.

Köprü kurmak için (çoğu derme çatma) yeterli malzemenin getirilişi 20 Aralık'ı buldu ama ondan sonra harekât düzgün ilerledi. Geçiş hava karardıktan kısa bir süre sonra başladı ve 21 Aralık şafağında 52. Tümen oldukça hafif zayılatla sağ yakaya yerleşti. Ardından kolordunun geri kalan kısmı Yafa'yı hâlâ tehdit eden Türk toplarını şehrin menzili dışına çıkarmak üzere kuzeye ve kuzeydoğuya yöneldi. Bunun başarıldığı 22 Aralık akşamüstü 52. Tümen'in unsurları Yafa'nın 16 kilometre kuzeyindeki Arsuf'a kadar ilerlemişti. İngiliz hattı oradan güneydoğu yönünde, Yafa'ya aşağı yukarı aynı mesafedeki Rantye'ye uzanmaktaydı. Yafa'nın güvenceye alınmasıyla Allenby'nin ordusuna denizden ikmal sağlamak çok basitleşti. Dikkatler diğer kanada, yani Türkleri Kudüs'ten Şeria'ya ve kuzeydeki Nablus'a sürme işine çevrildi.

Hava bayağı bozulduğu için Noel Arifesi'nde başlaması öngörülmüş genel ilerleyişi 27 Aralık'a ertelemek gerekti. O sabahın ilk saatlerinde özellikle Nablus yolunun iki yanındaki Tell el-Ful ve Beyt Hannina civarında epeyce Türk hareketliliğinin olmasına karşın, şehrin doğusundaki 53. Tümen'in ve

kuzeyindeki 60. Tümen'in saat altıda başlayan ilerleyişi ilk andan itibaren düzgün gitti. 60. Tümen saat dokuzda Zeytun Sırtı'nın batı ucuna ulaştı. Yoğun makineli tüfek ve top ateşi yüzünden sırt ancak karanlık çöktükten sonra alınabildi. Daha öğleden sonra Anata'yı ele geçiren 53. Tümen'e bağlı 158. Tugay'ın solundaki ve sağındaki birliklerin benzer kazanımlar elde edemeseler de Türklerin yığılmak yaptığı Eriha yönünden bir saldırıya karşı 60. Tümen'in sağ kanadını güvenceye almasıyla ivme belirgin biçimde İngilizlere geçmişti. Batıdaki 10. Tümen'in unsurlarıyla birlikte kuzeydoğu yönünde Ramallah'a ilerleyen 74. Tümen 28 Aralık sabahı Tepe 2450'yi ve daha sonra Beytuniye'yi ele geçirdi. Ramallah'ı tahliye etmeye başlayan Türkler öğleden sonra getirilebilen toplarla bombardımana tutuldu ve ertesi sabaha doğru 159. Tugay Hizme'yi, Cabe'yi ve sonunda Burka'yı geçti. Ramallah ve Bire öğleden sonra nihayet 74. Tümen'in eline geçerken, 60. Tümen Beytun-El-Burc hattına ilerledi ve 10. Tümen'e bağlı 30. Tugay Deyr İbziye'den ve Ayn Arik'ten geçerek soldaki Et-Tire Sırtı'na yerleşti.

Harita 27. Filistin - Kuzey Kısmı (Celile)

Bir Tür Mahşer

Kudüs'ün güvenceye alınmasıyla Allenby iki ay boyunca ordusuna uyguladığı baskıyı gevşetme fırsatını buldu. Bu baskıyla başa baş şekilde, kış yağmurlarının başlamasından beri sürekli kötüye giden hava artık çok daha ağır basan unsurdu. İkmal işleri fena aksadığından gerek askerler gerek binek hayvanları Noel'i kısıtlı tayınla kutladı.

Çok uzaktaki Londra'da ise Filistin'in hava durumuna pek aldırان yoktu. Özellikle başbakanın kafasında daha acil mesele, Almanya'nın destek aldığı "dayanakların devrilmesi"yle ve bu bağlamda müttefiki Türkiye'nin çökerilmesiyle ancak dize getirilebileceği (ya da en azından müzakere masasına oturtulabileceği) yolundaki inancını kanıtlama gereği idi.¹ Atlantik denizaltı harekâtının ülkedeki moral üzerinde hâlâ köklü bir etkisi vardı. Hem İngilizlerin hem Fransızların büyük umut bağladığı Amerikalılar durumu kavramaktan çok uzaktı. Doğu Cephesi'nin çöküşüyle birlikte Alman ordusunun Batı Cephesi'ndeki asker sayısının muazzam artacağı kesindi; yeni ve belki ezici bir taarruz kaçınılmazdı. Bütün bu sebeplerle, Lloyd George bir şapkaya ve içinden çıkarılacak bir tavşana çok muhtaçtı. Şapka Ortadoğu, tavşan ise Filistin'de Türklerin yenilgisiydi.

Daha Allenby'nin vakur bir zafer edasıyla Kudüs'e girdiği sırada, ordusunu takviye etmek üzere Mezopotamya'dan 7. Hint Piyade Tümeni'nin aktarılacağına ilişkin haberle² birlikte, yakın geleceğe dönük planlarını ana hatlarıyla bildirmesini isteyen bir yazı yoldaydı. Allenby 14 Aralık'ta verdiği cevapta, en berbat yağmurların sona ereceği ocak sonundan önce hiçbir şey yapamayacağını üstelik o zaman bile yapabileceklerinin demiryoluna bağlı olacağını belirtti. Yine de olabildiğince erken bir tarihte, cephe hattını deniz kıyısındaki Arsuf'tan Evce Vadisi'nin³ Şeria Vadisi'yle buluştuğu noktaya çekmek üzere sağ kanadını ilerletmek ve ardından Amman'ın güneyinde

1 Lloyd George Almanya'nın en büyük zaafının Fransa dışında ve Batı Cephesi'nden uzakta olduğu teorisine hep bağlı kalmıştı. Dolayısıyla Almanya'nın sadece orada kesin yenilgiye uğratılabileceğini ısrarla savunmaya devam eden "Baticılar"la öteden beri görüş ayrılığı içindeydi. Türklerle karşı William Ewart Gladstone'dan kapıldığı içgüdüsel bir nefret duyduğunu da hatırlatmakta yarar vardır.

2 7. Tümen'in (Hint Tümeni) sonradan görüldüğü üzere mevcut tümenlerden birinin yerine geçmesi değil, Allenby'nin ordu takviye etmesi sahiden öngörülmüştü.

3 Yafa'nın kuzeyinde Akdeniz'e dökülen Evce Nehri'yle karıştırılmamalıdır.

kaldığı söylenen 20.000 Türk askerine karşı harekete geçmek üzere dikkatini Mavera-i Ürdün'e yöneltme niyetindeydi.

Bu tasarı Lloyd George için pek yeterli değildi. Kutsal Topraklar'a ilişkin coğrafya bilgisi Eski Ahit'te okuduklarıyla sınırlı olduğu için Allenby'ye "Dan'dan Beerşeba'ya kadar" bütün ülkenin olabildiğince erken işgal edilmesi gerektiğini bildirdi. Bunu da birincil hedefe (tek bir hamlede Türkiye'nin Mezopotamya'yla ulaşımını kesmek ve onu anlamlı bir askeri kuvvet olmaktan çıkarmak üzere Halep'i ele geçirmeye yönelik bir ilerleyiş) ulaşıl-maması halinde ikincil bir hedef olarak öngörmektedir. Çok daha gerçekçi olan Allenby, Dan'ın Nasıra ile Şam arasındaki yolun aşağı yukarı yarısında bulunduğunu sandığını safça belirtti. Düşmanın karşılırlarına 60.000'den fazla asker çıkarmaması ve demiryolu inşa programında beklenen ilerlemenin sağlanması halinde mevcut gücüyle oraya hazıranda veya temmuzda varabilecekti... Buna karşılık Halep'e ilerlemesi istenirse, kaçınılmaz olarak önce Şam'ı alması gerekeceği için atlı kolordusunun yanı sıra en az 16 piyade tümenine ihtiyacı olacaktı.

Doğrusu İngiltere başbakanının Filistin'deki Türk zayıflığına ilişkin varsayımında belli bir gerçeklik payı vardı. Savaş sözü edilmeye değer bir sanayi temelinden yoksun, lojistik altyapısı sınırlı, birçok muhalif unsuru barındıran nispeten küçük (ve dağınık) bir nüfusa sahip, tamamen etkisiz ve hâlâ tecrübesiz bir idare altındaki bu ülkeye ağır darbe vurmuştu. Savaştan (ve devreden) çıkan Rusya'nın bir dayatmada bulunamayacak durumda olması nedeniyle İstanbul'daki hükümetin makul bulabileceği mütareke teklifleri sunmanın çok daha kolay olacağı da doğrudu. Ne var ki cesur ve inatçı olduğunu kanıtlayan Türkiye'nin savaş yorgunluğuyla yakında çökeceğine dair bir belirti yoktu. Söz konusu tekliflerin görüşülebileceği bir konuma gelmesine yetecek boyutta bir yenilgiye uğratılması fiilen mümkün olacak mıydı acaba? Belki de yeni yılın Batı Cephesi'nde büyük çaplı bir Alman taarruzuna sahne olacağı kanaatinin etkisiyle CIGS bunu mümkün görmemektedir. 26 Aralık'ta dolaşıma giren bir tezkerede "Türkiye'nin istese bile Alman pençesinden kurtulmasının güç görüldüğü"ne işaret ettiğinde bu görüşü savunan tek kişi olmadığı ortaya çıktı.

Westminster'da ve Whitehall'daki Doğucular ile Batıcılar anlaşamayınca başvurulacak bariz yol, en azından görünüşte Versailles'daki Yüksek Savaş Konseyi'nin gözetimindeki bir danışma süreciydi. (Aslında Makedonya'daki harekâta katılmakla birlikte hemen hepsi Batıcı olan Fransızlar çok küçük bir rol oynadı ve Falls'un Yunan tiyatrosuna benzettiği diyalog büyük ölçüde İngiliz politikacılar ile İngiliz askerler arasında geçti.) Politikacılar bir Pirus zaferi kazandı ve 21 Ocak'ta "Fransa'da, İtalya'da ve Balkanlar'da savunmada kalırken, Türk ordularını yok etmeyi ve Türk direnişini çöktürmeyi gözetken bir yaklaşımla Türkiye'ye karşı belirleyici bir taarruza girişme" yönünde bir karar çıktı.

Bu iş haliyle fantezi düzeyindeydi ama çok geçmeden oyuncu kadrosuna ayakları çok sıkıca yere basan bir karakter katıldı: Avukatlıktan gelme Güney Afrikalı bir asker olarak on yılı aşkın bir süre önce kendi yurdunda İngilizleri yenmenin çok yakınına varan ama artık Britanya'nın en sadık müttefiklerinden biri olan Korgeneral Jan Smuts.⁴ Şubat ayında bir strateji geliştirme girişiminde danışmanlık yapmak üzere onu Allenby'yle, filosofun komutanı Tümamiral Jackson ve Mezopotamya'daki Marshall'ın kurmay başkanı Tümgeneral Gillman ile görüşmeye gönderme yoluna gidildi. Ne Allenby'nin ne Marshall'ın emrindeki kuvvetlerin ezici zafere yeteceği sonucuna çarçabuk varan Smuts ikisinden birinin savunmaya geçmesini ve fazla tümenlerini öbürüne vermesini önerdi. Marshall kilit şehir olduğu kabul edilen Halep'ten daha uzak olduğuna göre savunmada kalmalı ve (Mısır'a ocak başlarında varmış olan 7. Hint Piyade Tümeni dışında) biri 13. Piyade Tümeni olmak üzere iki piyade tümeninin yanı sıra bir süvari tugayını Allenby'ye aktarmalıydı. Ayrıca Fransa'da pek somut yararı olmayan bir Hint süvari tümeni Mısır'a gönderilmeliydi. Smuts'un önerisi Londra'da onay gördü ama harekât emrine dönüştürülmesine fırsat kalmadan, Batı Cephesi'ndeki olayların ağırlığı altında girişim suya düştü.

Kudüs'ün kuzeyinde kalıcı bir savunma hattı oluşturmaya yönelik başarılı ilerleyişten sonra Allenby'nin ilk girişimi Çöl Atlı Kolordusu'nun büyük bölümünü yedeğe çekerken, XX. ve XXI. kolordular arasında boşluğu geçici olarak doldurmak üzere Avustralya Atlı Tümeni'ni tutmak oldu.⁵ Eşzamanlı olarak 74. Piyade Tümeni de Buddu yakınında yedeğe çekildi.

Savaşın son yılının ilk haftasında hava şartlarındaki geçici bir düzelme, yollarda alelacele tamiratlar yapılmasına ve yol kaplama işlerine yeniden girişilmesine fırsat verdi. Havanın tekrar bozulduğu şubat başlarında, Chetwode dikkatini Allenby'nin sağ kanadını Evce'den Şeria'ya taşıma tasarısını hayata geçirecek yollara ve araçlara yöneltti. 60. Tümen'i Yahudiye yaylalarının yerini Şeria Ovası'na bıraktığı kesime ilerleterek 1. Hafif Süvari Tugayı ile Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı'nın nehre kadar yönelmesini sağlamaya karar verdi. Kuzeydeki 53. Tümen bu ilerleyişte sağ kanadı koruyacaktı.

4 Doğu Afrika'da Almanlara karşı başarıyla çarpışmış olan Smuts, dominyon hükümetlerinin savaşı yürütmeye katkısına ilişkin çetrefilli sorunu çözmek üzere düzenlenen İmparatorluk Savaş Konferansı'nın bir delegesi olarak Mart 1917'de Londra'ya vardı. Lloyd George bu işi bittikten sonra kalmaya ikna etti ve ona kabinde bir koltuk verdi. Daha önce ona Filistin'deki İtilaf kuvvetlerinin komutanlığı önerilmiş ve kabul etmeye eğilim göstermişti; ama Robertson'dan gerekli gördüğü düzeyde insan gücünün ve silahının verilmeyeceğini öğrenince öneriyi geri çevirmişti ve yerine Allenby atanmıştı.

5 Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni tabir yerindeyse soluklandığında onun yerini alacaktı; Chauvel'in tümenlerinden üçüncüsü, Gönüllü Süvari Tümeni dinlenmeye en muhtaç olardı.

Harekât 14 Şubat'ın erken saatlerinde başladı ve yedi günde tamamlandı. 1. Hafif Süvari Tugayı 21 Şubat sabahı saat sekizde Eriha'yı ele geçirirken, Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı Şeria'nın Lût Gölü'ne döküldüğü yere yakın Rucmül-Bahr'a yöneldi. Terk edildiği görülen bu kesimdeki teknelere ve malzemelere el kondu. Keşif devriyeleri bir kuvvetle tutuluyormuş gibi görünen Goraniye'nin güneyinde hiç Türk askeri bulunmadığını saptadı ve 22 Şubat'ta muharip birliklerin çoğu çekildi.

Eriha'ya ilerleyiş başarılı olmakla birlikte, Şeria'nın doğusuna yönelik harekâtlara girişilmesine elverecek genişlikte bir üs oluşturamamıştı; bunun için hattı kuzeyde Evce'ye uzatmaya gerek vardı. Allenby 26 Şubat'taki bir toplantıda buna dönük planını açıklayarak daha sonra nehri aşıp Es-Salt'ı işgal etmeyi ve orayı Amman'ın kuzeyinde Hicaz demiryolunu kesip kullanılmaz hale getirmeyi sağlayacak bir üs olarak kullanmayı tasarladığını bildirdi. Bu başarıldığında kuzeye doğru yola devam ederek nisan ortalarında Nablus'a ve Tulkarim'e ulaşmaya çalışacaktı.

O sırada Türk askeri hiyerarşisinde önemli değişiklikler olmuştu. Asıl darbenin Türk sağ kanadına yöneleceğinde ısrar ettiği Gazze'deki girişimleriyle Türk erkânıharbinin güvenini tamamen kaybeden Kress von Kressenstein'in yerine Sekizinci Ordu komutanlığına Cavit Paşa getirildi. Daha sonra Falkenhayn da Suriye başkomutanlığından ayrılarak yerini 8 Mart'ta Liman von Sanders'e⁶ bırakacaktı. Komuta değişikliği istenen sonucu sağlayamadı ancak bu adımın somut bir farklılık yaratmak açısından geç kaldığını belirtmek yerinde olur. Falls, Gelibolu'da Sanders'in yanında görev yapmış ve onunla birlikte Filistin'e geçmiş bir Türk subayından, ismini vermeksizin şu alıntıyı aktarır: "Falkenhayn'ın politikası manevrayla savunmaydı; Liman'ın politikası siperlerde direnişle savunmaydı. Falkenhayn kötü yollarda nakliye araçlarından yoksun birlikler için manevranın ne kadar güç olduğunu asla tam kavrayamadı; Liman ise Filistin'de alan korumanın Gelibolu'daki kadar değer taşımadığını hiç kavrayamadı." Liman'ın stratejisi 1918 yazında işe yaramış gibi görünse de, bunu başarmasının sebebi aslında Allenby'nin dilediği gibi ilerlemek için gerek duyduğu birliklerden yoksun bırakılmasıydı. Eğer Allenby Batı Cephesi'ne o kadar birlik vermeye mecbur edilmeseydi, Filistin harekât alanındaki savaşın çok önce (belki beş ve hatta altı ay önce) fiilen bitmiş olacağından pek kuşku yoktur. Bunun o aşamada Türkiye'yi savaş dışına çıkarmış olup olmayacağı elbette ayrı bir konudur.

6 Falkenhayn görevden alınmasının öncesindeki günlerde kurmay heyetini Nasıra'dan Şam'a taşıırken, Yedinci Ordu karargâhına Nablus'tan Amman'a ve Sekizinci Ordu karargâhına Tulkarim'den Nablus'a taşıma emrini vermişti. Sanders göreve atanır atanmaz emirleri iptal ederek kurmay heyetini Nasıra'ya geri götürdü.

Asıl anlatıya dönecek olursak, bildiğimiz üzere Allenby'nin Nablus'a ve ötesine çabuk bir ilerleyişe dönük planı iradesi dışındaki etkenler yüzünden boşa çıktı. Ama planın sağ kanadı Evce Vadisi'nin ötesine uzatıp pekiştirmeyi ve ardından Şeria'yı aşip Hicaz demiryoluna saldırmayı öngören ikinci evresini uygulayacak zamanı buldu. Nitekim 2 Mart gecesi 53. Tümen beş kilometrelik bir cephe boyunca ilerlerken, soldaki 10. Tümen ona ayak uyduracak şekilde yol aldı. Dört gece sonra 52. Tümen tekrar yola koyuldu ve 8 Mart gecesi XX. Kolordu'nun genel ilerleyişi başladı.⁷ Türklerin Goraniye'deki köprüyü geçtikten sonra havaya uçurarak Şeria'nın öbür yakasına çekilmiş olması nedeniyle Evce Vadisi'nin güneyinde hiçbir direnişle karşılaşılma-
 181. Tugay Grubu'nun (Auckland Tüfek Alayı'nın büyük bölümünü kapsayan) üç taburunun şafaktan önce vadiyi geçerek saldırdığı Ebu Tulul öğleden sonra iki buçukta İngilizlerin eline geçti. Sonraki ve asıl hedef 1.000 metre-
 nin biraz üzerindeki rakımıyla Kudüs'ün kuzeyinde Yahudiye Tepeleri'nin en yüksek noktası olan Tell Asur'du. 5. Kraliyet Galler Piyade Taburu'nun sabah dokuz buçuk sularında orayı ele geçirmesinden sonra 1. Herefordshire Taburu daha kuzeydeki Çentik Tepe'ye yöneldi ama kısa sürede püskürtüldü. Ana doruğu geri alan Türkler yardım için ileri sürülmüş 6. Kraliyet Galler Piyade Taburu'nun saldırısıyla neredeyse anında oradan söküldü. Kuzeyde 150 kilometre ötedeki Cebelüş-Şeyh'in (Hermon Dağı) görülebildiği, doğu yönünde Gilead ve Muab ile Lüt Gölü'nün büyük bölümüne, güney yönünde El-Halil'e ve batı yönünde Akdeniz'e bakan bu gözetleme noktasını geri almak isteyen Türklerin gün içindeki dört girişimi daha oldukça ağır kayıpla başarısızlığa uğradı.

Sol tarafta Nablus yolunu eksen alarak ilerleyen 74. Tümen de kararlı direnişle karşılaştı; öbür uçları Türklerce tutulmuş Cib ve Nimr vadilerinin boğazlarında durduruldu. Daha batıdaki 10. Tümen solda 29. Tugay, sağda yedekte bırakılmış iki tabur dışında 30. ve 31. tugaylar olmak üzere iki grup halinde harekete geçti. İkinci grubun hedefi Cib Vadisi'ndeki bir geçide hâkim ikiz Atara ve Acul köyleriydi; birinci grup ise Deyrû's-Sudan ve Nebi Salih arasındaki vadiyi geçecekti. Atara sabah dokuz buçukta alınırken Acul öğleden sonraya kadar direndi. Solda direnişin daha hafif olmasına karşın, alınacak mesafe daha fazlaydı; Deyrû's-Sudan'a ikinci vakti ulaşılarak Nebi Salih ele geçirildi. İlerleyiş gece boyunca sürdürüldü ve 10 Mart'ta öğleden hemen sonra Kufr Malik işgal edildi. 74. Tümen'e bağlı 231. Tugay karanlıktan yararlanarak Nimr Vadisi'ni geçtikten sonra saldırıya geçtiği Lisane Sırtı'nın doruğunu sabaha doğru üçte aldı ve karşı saldırıları püskürterek elinde tuttu. Solda 230. Tugay Cib Vadisi'ndeki boğazı aşmada çok daha güçlük çekti;

7 Harekâta 60. Tümen'den sadece 181. Tugay katıllı ve bu da birinci günle sınırlı kaldı.

kuzey ucuna vardığında gece boyunca yoğun ateşe maruz kaldı. Şafakla ateşin kesilmesinden sonra Sincil köyünün güneyindeki Es-Salat'ı ve Et-Tell'i başka patırtı olmaksızın aldı. Hedeflerine 9 Mart'ta ulaşmış 10. Tümen artık duracağını sanırken, geceleyin Cilcilye'nin güneyindeki ve güneybatısındaki iki tepeyi ele geçirmek üzere daha ileriye gitmesine karar verildi. Karanlıkta bunu başarmanın imkânsız olduğu anlaşıldı; ama ertesi sabah uzun menzilli bir bombardımanın ardından sınırlı bir başarı sağlandı.

O sabah tekrar yola koyulan 53. Tümen Kola Vadisi'ni aşma girişiminden sonuç alamadı; sarp yamaçlarla ve düşmanın top ateşiyle yine başa çıkamadı. Ancak soldaki 160. Tugay bir geçiş yeri bularak Ebu Fala'nın dış mahallelerine girdi. O sırada direniş gevşemeye yüz tuttu; köylerin ve mukavemet noktalarının peş peşe düşmesiyle savunucular geriye çekildi. Chetwode 12 Mart sabahı Kufr Malik'ten Sincil'in güneybatısındaki bir noktaya uzanan bir hattı 53. ve 74. tümenlerle tutmada karar kıldı; bu arada 10. Tümen de Cilcilye'den Nebi Salih'in kuzeyindeki bir noktaya uzanan bir hatta kaldı. Harekât 20 kilometreyi aşkın genişlikte bir cephede Türkleri sekiz kilometre kadar geriletmişti. En soldaki XXI. Kolordu anlatılan sorunların hiçbirleriyle karşılaşmaksızın, XX. Kolorduyla aynı hizaya gelecek şekilde ilerleyebildi. Bunun sebebi sadece geçtiği yolun çok daha kolay olması değil, bu sayede top donanımının da daha iyi olmasıydı. İki kolordunun zayıatlarını karşılaştırmak dengesizliği çarpıcı biçimde gösterir: XX. Kolordu 1.300'ün üzerinde kayıp verirken, XXI. Kolordu sadece 104 kayıp vermişti.

Allenby böylece Şeria'nın batı yakasındaki konumunun nehri geçmesine ve Amman'da Hicaz demiryolunu kesmeye yönelik bir sefere girişmesine elverecek kadar sağlam olduğu sonucuna vardı.⁸ Bu harekâtı "Shea Kuvveti" yürütecekti. Topçu ve destek birliklerinin yanı sıra Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni'yle, İmparatorluk Deve Tugayı ve Hafif Zırhlı Araba Tugayıyla takviye edilen 60. Tümen'in başındaki Shea 19 Mart gecesi Şeria'ya geçecek, piyadeleriyle Es-Salt'ı ele geçirecek ve süvarilerini Amman üzerine sürecekti. Orada şehirden güneye giden demiryolu hattının geçtiği on kemerli viyadük ve onun güneyindeki bir tünel hedef alınacaktı.

Gelgelelim hava durumunda öngörülen düzelme gerçekleşmedi ve harekâtın başlayacağı tarihte Şeria Nehri hâlâ kabarıktı; Allenby'nin emrettiği iki günlük ertelemenin sonunda şartlar ancak biraz düzeldi. 180. Tugay

8 Bu değerlendirmesinde l'aysal'ın komutasındaki Arapların 6 Temmuz 1917'de Akabe'yi ele geçirdikten sonra elde ettiği başarılarından etkilendi. Araplar bir üs olarak kullandıkları limandan (Lût Gölü'nün güneyinde Büyük Çöküntü'yü verilen adla) Arabe Vadisi'ne baskınlar düzenleyerek Türklerin erzak ve demiryolunu işletmek için odun elde ettikleri Maan'ı ve Hişe bölgesini tehdit altına aldılar. 1917 sonlarında Maan'ın 75 kilometre kuzeyindeki Tefile'ye varmaları, Türkleri Mart 1918 başlarında onları (Şobek'e) püskürtmek üzere büyük bir kuvvet göndermeye yöneltti. Allenby (Alman 703. Taburu'nun da yer aldığı) bu kuvvetin Amman'a onun varacağı sırada dönmüş olamayacağını sanıyordu ama yanılıyordu.

iki noktada geçmeye çalışacağı nehre 21 Mart gecesi yaklaştı. 2/17. Londra Taburu Türklerin asfaltla yarım yamalak kapladığı Eriha-Es-Salt yolunun nehri geçtiği Goraniye'de üç köprü, 2/19. Londra Taburu da beş kilometre kadar güneyde, Naur üzerinden Amman'a giden daha eski bir yolun bir sığ geçidi geçtiği Hicle'de bir köprü kuracaktı. Sonuçta direnişin sert olduğu Goraniye'de geçişin imkânsız olduğu görüldü ama Hicle'deki girişim başarılı oldu. Oradan karşıya ilave birlikler geçirildi ve sol yaka boyunca kuzeye ilerleyen bir kol Goraniye'deki direnişi 23 Mart öğle vakti bastırdı. Bir yaya köprüsünün kurulduğu saat dört buçukta 2/21. Londra Taburu nehri sallarla geçmiş durumdaydı; akşam dokuz buçuğa doğru diğer iki köprü de tamamlandı ve Hicle'de ilave dubalı bir köprü kuruldu. Saat onda 60. Tümen'in her üç tugayı artık doğu yakasında, iki geçiş noktası arasındaydı; nehri aşan iki atlı alayı öbürleri de izlemek üzereydi. Geçiş sırasındaki zayıat (26 ölü ve bunun yaklaşık iki katı yaralı) nispeten düşüktü; ama geçişin çok uzun sürmesiyle Türklerin Amman savunma hatlarını takviye etmek için bolca zaman bulmaları önemli sonuçlar doğuracaktı.

Piyadelerin 30 kilometre kadar ötedeki Es-Salt'a ilerleyişi 24 Mart sabahı şiddetli yağmur altında başladı. 181. Tugay (daha sonra Shea'nin karargâhını kurduğu) Şunet Nimrin'den ve El-Huveyc'den geçen "ana yol"u, 179. Tugay ise kuzeye giden daha dar ama daha kestirme bir yolu izledi. Atlılar üç kola ayrıldı. 2. Hafif Süvari Tugayı ve İmparatorluk Deve Tugayı Naur'dan geçen yolu tuttu. Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı Ayn es-Sir'e giden bir patikaya kadar ana yolu izledi; harekâtı biraz daha geciktiren bir işlemlerle tekerlekli nakliye araçlarından indirilen malzemelerin yük hayvanlarına aktarıldığı o konaktan sonra güneye doğru kollara ayrıldı. 1. Hafif Süvari Tugayı (Evce'nin hemen aşağısındaki bir sığ geçitten Şeria'yı aşmış olan 3. Alay'ı da kapsamak üzere) sol kanadı korudu. Es-Salt 25 Mart akşamı işgal edildi. İlerleyiş sırasında çok az direnişle karşılaşmış birlikler kasabada hiç direniş görmedi. O geceyi Naur'un yakınında geçiren 2. Hafif Süvari Tugayı ertesi sabah Yeni Zelanda atlılarının kamp kurmuş olduğu Ayn es-Sir'e doğru yola devam etti. Zorlu yoldan dolayı Amman önlerine ancak 26 Mart akşamüstü varıldı; şehrin kuzeyinde ve güneyinde demiryolu hattını kesmek üzere baskın müfrezeleri gönderildi. Chaytor'ın ertesi sabah verdiği emre göre Yeni Zelanda atlıları Tepe 3039'a yoğunlaşmak üzere güneydeki hâkim tepeleri almaya çalışırken, yoldaki şartlarla mevcudu epey azalmış İmparatorluk Deve Tugayı batıdan, 2. Hafif Süvari Tugayı da kuzeybatıdan şehre saldıracaktı. Esas olarak Amman'daki Alman birliğinin kullandığı çok sayıda makineli tüfek nedeniyle bunun pek kolay olmadığı anlaşıldı ve o gün çok az ilerleme sağlandı.

Es-Salt'tan 181. Tugay'ın başında 26 Mart sabahı yola çıkan Tuğgeneral da Costa'nın beklentisi Amman'a ertesi akşamı ulaşmaktı. Yol üstündeki

Suveyle'de Hristiyan köylüler ile Çerkes düzensiz birlikleri arasındaki bir uyumsuzluğa karıştı; bunun yol açtığı gecikmeyle 27 Mart gecesi şehrin yakınında kamp kurmaya mecbur kaldı ve cephe hattına ancak 28 Mart sabahı yetiştii. Askerlerini hemen saldırıya geçirmesini bildiren Chaytor'a bu işi akşam karanlığına bırakmanın daha iyi olacağı önerisinde bulunduyrsa da, dikbaşı süvari komutanına söz geçiremedi. Plana göre iki öncü taburu ana yolun kuzey yanında ilerlerken kanatları 2. Hafif Süvari Tugayı tarafından korunacaktı; bu arada diğer birlikler önceki gün yöneldikleri mevzilere yeniden saldıracaklardı.

Girişim çok az başarı sağladı; ustalıkla yerleştirilmiş Alman makineli tüfekleri bir kez daha muharebe alanında ağır bastı ve piyadeler şehrin dış mahallelerine ancak 600 metre yaklaşabildi. Da Costa o akşam Shea'nin karargâhından, Es-Salt'ta bıraktığı yedek taburunun 180. Tugay'a bağlı iki taburla birlikte ona katılmak üzere yolda olduğunu öğrendi. Ertesi sabah mevcut iki taburla yeniden saldırıya geçmeyi mi yoksa takviyeyi beklemeyi mi tercih ettiğini soran Chaytor'a bekleyeceğini belirtti ve karanlıkta girişilecek bir saldırının tercih edilir yol olduğu yönündeki tavsiyesini tekrarladı. Bu sefer Chaytor hemfikir kaldı ve saldırının 30 Mart gece yarısı ikide başlaması kararlaştırıldı. Gündüz vakti Türkler Cisrû'd-Damiye'den Esat Bey komutasındaki birlikleri ve Hicaz demiryoluyla kuzeyden başka birlikleri Şeria'nın öbür yakasına sevk ettiler; 13 uçağın Şunet Nimrin'e yönelik bombardımanının bilançosu 119 ölü ve 39 yaralı oldu.

Şiddetli yağmur altında yeniden başlayan saldırı Hisar'dan açılan makineli tüfek ateşiyle kısa sürede durduruldu. Oranın bütün gidişat açısından kilit önem taşıdığı açıktı. Shea Kuvveti'nin elindeki hafif toplardan etkilenmediği gibi, makineli tüfeklilerle tutulduğu sürece oraya yaklaşmak imkânsızdı: Bir saldırıya girişen 2/18. Londra Taburu ancak 900 metre yakınına varabildi. Şafakta karşı saldırıya geçen Türkler genellikle durdurulduysa da durum umutsuzdu. Saat ikide Hisar'a yönelik yeni bir saldırıdan da sonuç alamayan Chaytor artık gerçekle yüzleşmek zorundaydı. Şehri alma umudunun olup olmadığını telsizle soran Shea ondan olumsuz cevap alınca çarpışmayı kesmesi ve Goraniye'de bir müfreze bırakarak bütün kuvvetini Şeria'nın öbür yakasına çekmesi emrini verdi.

Shea Kuvveti daha Şeria'ya yaklaşırken, Ludendorff Fransa'daki Alman taarruzunun birinci evresini başlatmıştı. Bunun etkisi Filistin gibi uzak bir yerde de hemen hissedildi ve iki gün sonra Allenby'ye, Fane'in 7. (Lahor) Hint Tümeni'ni cepheye sürerek "İngiliz" tümenlerinden birini çekmesi ve bunu bir tümenin daha izlemesi gerektiği bildirildi. Çekilen 52. Tümen nisan

başlarında Mısır'dan ayrıldı⁹ ve Allenby kısa bir süre sonra 74. Tümen'den de yoksun kaldı.¹⁰ Bununla birlikte XXI. Kolordu'yu Türk Sekizinci Ordusu karargâhının bulunduğu Tulkarim'i hedef almak üzere Et-Tire yoluyla ileri sürmeye karar verdi. Harekât Türk savunma hatlarının en sağlam olduğu Şaron Ovası'nda kıyı boyunca bir ilerleyişi gerektirecekti. Sanders'in göllerden ve bataklıklardan oluşan doğal engellere ilaveten bir siper sistemi kurdurduğu bu kesimi (Amman'daki 703. Tabur dışında) Asya Kolordusu beş Türk tümeniyle birlikte tutmaktaydı.¹¹

Bulfin'in planı iddialı ama dolambaçsızdı. İngiliz sağ kanadındaki 75. Tümen'in Berukin köyünü ve bitişiğindeki yüksek alanı ele geçirmesinden sonra soldaki 7. Tümen 1.800 metre kadar ilerleyerek, kıyı açığındaki gemilerin de desteğiyle topların Tabsor'dan Celculye'ye kadar düşman hattına ateş açabileceği bir noktaya ulaşacaktı. Ardından Longley'nin 10. Tümen'inden geçici olarak alınan 159. Tugay Grubu'nun demiryolu hattının sağına düşen alana yerleşmesiyle merkezdeki 75. ve 54. tümenler ana hamleye girişmek için serbest kalacaktı. 54. Tümen sola dönerek Türk hatlarını kıyıya kadar saracaktı. Böylece oluşacak bir gedikten akın eden Avustralya Atlı Tümeni Türk geri kademelerinin tepki vermesine fırsat bırakmadan Et-Tire'ye ve Tulkarim'e ilerleyecekti.

75. Tümen 9 Nisan şafağından hemen önce harekete geçti ama birincil hedeflerine ancak ikindiye doğru ulaşabildi; ikincil hedeflerine ise hiç ulaşamadı. Bu gecikme harekâtın geri kalan kısmına zincirleme bir etkide bulundu. 10 Nisan sabahının ilk ışıklarında yeniden başlayan ilerleyiş kısa sürede durduruldu. Saldırlarla ve karşı saldırılarla sürekli bir gelgit yaşandı; günün sonuna doğru somut ilerleyiş yok denecek kadar azdı ve 75. Tümen yirmi dört saat önce ulaşmış olması gereken hattın hâlâ oldukça uzağındaydı. Geceleyin karşı saldırılarla fiilen geriye itildi ve 11 Nisan sabahı durumun böyle gidemeyeceği artık açıktı. Bulfin askerlerine toparlanmak için durma emrini verdi ama yeniden saldırma emri hiç gelmedi; bunun yerine Allenby 15 Nisan'da taarruza son verilmesini bildirdi. Anlaşılmaz bir sebeple harekât alanında savaşın gidişatı değişmiş gibiydi, üstelik hiç de belirsiz sayılmayacak şekilde.¹²

9 Toplarını 7. Tümen'inkilerle değiştirdikten sonra.

10 74. Tümen'in yerine Mezopotamya'da bulunan Tümgeneral Hoskins komutasındaki 3. Tümen (Lahor Tümeni) geçecekti. (Ancak onun gelişinden çok önce Filistin'den ayrıldı.) Çöl Atlı Kolordusu'na bağlı Gönüllü Süvari Tümeni de yeniden düzenlendi; her tugayı iki "İngiliz" alayı verdi ve onların yerine Hindistan'dan gelen iki alay aldı. Çok geçmeden de 4. ve 5. süvari tümenleri olarak ikiye ayrıldı; ilki Tümgeneral Barrow'un, ikincisi Tümgeneral Macandrew'un komutasına verildi.

11 XXII. Kolordu'yu oluşturan 19. ve 20. tümenler sağda, 7., 16. ve 46. tümenler ise Almanlarla birlikte soldaydı. Aralarındaki sınır kuzey-güney eksenli demiryoluydu.

12 Yaygın kaniya göre gidişatı Türklerin lehine çeviren etken hem Amman'da hem Şaron Ovası'nın

Çok güneyde Akabe'nin ele geçirilmesinin ardından, gerek Faysal'ın düzensiz Arap birliklerinin gerek bu amaçla getirilmiş Mısır, Fransız-Cezayir ve Hint birliklerinin Hicaz demiryoluna yönelik harekâtı sürmekteydi. (İkinci kuvvetin Newcombe ve Davenport komutasındaki bir kolu bütün harekâtın en başarılı girişimiyle Temmuz 1917'de Zümrüt Kalesi'nde beş kilometrelik bir ray hattını imha etti.) Maan'ın kuzeyinde demiryoluna sayılamayacak kadar çok baskın düzenlenirken, Allenby'nin Kasım ayında Gazze'deki taarruzuna destek vermek için çok az somut çaba gösterildi. Tek ciddi girişim olarak, Lawrence'ın öncülüğünde Derâ ve Şemah arasında Yermuk Nehri üzerindeki önemli bir köprüyü yıkmayı amaçlayan harekât sonuçsuz kaldı.

İngilizlerin aralık ayında Kudüs'e girişi Arapların mücadele ruhunda bir canlanış sağladı; Maan'ın güneyinde bir dizi ara istasyon, köy ve kasaba (sözgelimi Curfüd-Derviş, Kerak, Madeba, Şobek ve en önemlisi Tefile) baskına uğradı ve hatta kısa süreliğine de olsa işgal edildi. Bu girişimlere öncülük eden İngiliz-Fransız kurmay heyeti 1918 ilkbaharına doğru zırhlı arabalarla, toplarla ve bir keşif/saldırı uçağı filosuyla daha donanımlı ve güçlü hale geldi; bazı baskınlarda yol üstyapısı ve destek tesisleri epeyce hasara uğrattı. Dawnay'nin öncülük ettiği bir baskın müfrezesi 19 Nisan'da Ramle ve Maan arasında en az yedi istasyonu kapsamak üzere kilometrelerce demiryolu hattını tahrip etti; ama Müdevvere'ye saldırmaya kalkışınca püskürtüldü. Hicaz aşiretlerinin 1918 sonbaharı öncesinde demiryolu tahribatı dışındaki en büyük katkısı, her askerin önem taşıdığı bir dönemde, tamamı ikinci sınıf sayılamayacak 12.000 Türk askerini bölgeye bağlamak oldu. Yeri geldiğinde göreceğimiz üzere, izleyen dönemde bu katkı daha da önem kazandı.

Allenby 18 Nisan'da, Türklerde Amman'a yeni bir baskının planlandığı kanaatini uyandırarak düzensiz birliklerin peşine düşmemelerini sağlama hedefiyle, Şeria Vadisi'nde bir güç gösterisinde bulunmaya karar verdi. Harekâtı düzenleyen Chaytor Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni'ni top ateşi koruması altında nehrin öbür yakasına gönderirken, bir ricat durumunda Türkleri izleme ama Es-Salt'ın ötesine geçmeme talimatını verdi. Türklerin ayrılmayıp mevzilerini sıkı biçimde savunmaları üzerine harekât akşamüstü sona erdirildi ve atlılar batı yakasına çekildi. Zaten diken üzerindeki Türklerin doğu yakasına yönelik yeni saldırı olasılığına karşı tetikte olmaya yöneltildi Allenby'nin ikinci bir baskına sahiden karar verdiği ay sonunda ciddi sonuçlar doğurdu.

Bu sefer harekâtın hedefi Şunet Nimrun'daki Türk kuvvetlerini tecrit etmek ve verimli yüksek ovalardaki buğday ve arpa hasadının olabildiğince

kenarında 75. Tümen'in karşısında makineli tüfek üstünlüğüyle ağır basan Asya Kolordusu'nun varlığıydı. Sanders'in ikincisinde güçlü savunma mevzileri oluşturmada ısrarının da kesinlikle payı vardı.

büyük bir kısmını ele geçirerek ya da yok ederek Türkler tarafından toplanmasını önlemektir. Baskının zamanlaması da buna göre belirlendi; ama Allenby Türkleri hasattan mahrum bırakmanın yanı sıra “doğu cephe”sini Şeria’nın doğusundaki platonun yüksek kesimine taşımanın sağlayacağı yararların da farkındaydı. Bu hattı tutabilirse, birliklerinin yaklaşan yaz aylarında karşılaşacağı şartlar sıcak mevsimiyle nam salmış vadiye kıyasla çok daha kolay olacaktı. Doğu yakasında harekâta girişmek istemesinin üçüncü ve daha incelikli bir sebebi de vardı: Kuzeye ilerleyişine yeniden başlamasının biraz zaman alacağını bilmesine karşın o aşamada darbeyi Şaron Ovası’nda indirmek niyetindeydi. Şimdiden Amman’ı tehdit etmekle, ileride çarpışmaya mecbur kalabileceği kuvvetlerin Amman civarına kaydırılmasını pekâlâ sağlayabilirdi.

Çöl Atlı Kolordusu’suyla harekâtı yürütecek olan Chauvel, Şeria Vadi-si’ndeki komutayı Chetwode’dan devraldı. Emrinde 60 librelilik toplardan oluşan bir ağır bataryanın, iki sahra topçu tugayının ve dağ toplarından birinin destekleyeceği Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni ile Avustralya Atlı Tümeni, ayrıca piyade gücü olarak da 60. Tümen’in iki tugayı ile 20. Hint Tugayı olacaktı. Karşısına “artık VIII. Kolordu olarak anılan acayip karışım”ın, Şunet Nimrin’deki ana yolun iki yanında belki toplam 6.000 mevcutlu bir kuvvetin çıkacağı kanısındaydı. Onları oyalamak için piyadeleri kullanırken, Şeria’daki geçiş yerlerini tutacak ve takviyelerin ulaşmasına engel olacak müfrezeler bırakarak Avustralya Atlı Tümeni’ni bir çevirme hareketi için kuzeye göndermeye dayanan bir plan önerdi. Atlılar batıdan ve kuzeybatıdan saldırarak Es-Salt’ı aldıktan sonra Suveyle’ye bir yıkama birliği gönderecek ve ardından ana yol boyunca ilerleyerek Şunet Nimrin’deki Türk mevzilerini arkadan ele geçirecekti. Chauvel’e Ayn es-Sir’den ve Naur’dan geçen yolların Madeba’dan ilerleyecek Araplarca tutulacağı teminatı verilmişti.

Harekât 30 Nisan’ın ilk saatlerinde başladı. Chauvel’in Şunet Nimrin’de karşılaşacağı kuvveti küçümsemesinin iyimser bir yaklaşım olduğu kısa sürede ortaya çıktı; 60. Tümen’e bağlı 179. ve 180. Tugayların bu kuvvete kayda değer bir darbe indirememesi ve platoya sızamaması bir bütün olarak sefer için yıkıcı sonuçlara yol açtı. Avustralya Atlı Tümeni’nin Şeria’daki geçişlerin doğusunda tıkama kuvveti olarak bıraktığı 4. Avustralya Hafif Süvari Tugayı da çok geçmeden sıkıntıya girdi ve bu çıkmazdan ancak ertesi gün büyük güçlük ve üçü dışında bütün toplarını kaybetme pahasına kurtulabildi. Es-Salt’a ilerleyiş planlandığı gibi gitti ve kasaba ilk akşamda işgal edildi. Ama hafif atlı alaylar daha öteye geçemediler; ertesi gün Amman’a giden yolda ilerlemeye çalışınca Suveyle’de durdurulup püskürtüldüler. Sırada daha kötüsü vardı; nehri aşan Türk birliklerinin saldırısına uğrayan 4. Avustralya Hafif Süvari Tugayı devre dışı kaldı ve Şunet Nimrin mevzilerine arkadan

yüklenerek piyadelere yardımcı olma girişimi El-Huveyc'de durduruldu ve bir geri çekilmeyle sonuçlandı. 2 Mayıs akşamı durumun vahim olduğu artık açıktı ve dönüp geriye bakıldığında makul yol hafif atlılarla başlamak üzere çarpışmayı kesmekti. Ancak 60. Tümen'in direnişi kırmaması halinde bir tür zafer elde etmenin mümkün olduğuna hâlâ inanan Shea, Şunet Nimrin mevzilerine yeni bir cepheden saldırı emrini verdi.

Allenby 3 Mayıs'ta doğrudan işin içine girdi; 181. Tugay'ı kamyonlarla Şeria Vadisi'ne gönderdi ve ardından durumu bizzat görmeye gitti. Gidişatın umutsuz olduğu sonucuna birkaç saat içinde vardı ve Chauvel'e çarpışmayı kesip çekilmesini bildirdi. Shea'nin taburlarından çoğu 4 Mayıs gece yarısı bir kez daha nehrin batısındaydı; atlı birlikler daha önce geçerken, 181. Tugay Goraniye köprübaşını savunmak üzere geride kalmıştı. Toplam İngiliz zayıyatı çoğunlukla piyade olmak üzere 214 ölü, 1.298 yaralı ve 137 kayıptı. Türk zayıyatının çok daha yüksek olduğu sanılmaktaydı ve alınan esir sayısı 1.000'e yakındı. Bu durum Allenby'ye kurmay heyetine olayı olumlu yönde çarpıtarak bir tür zafer gibi sunma fırsatını verdi; oysa sonuç aslında epeyce kazanım elde edilmiş bir kış harekâtı açısından çarpıcı derecede kasvetli bir finaldi.

Piyade gücünün kaymak tabakası Batı Cephesi'ndeki ordulara destek için sıyrılıp alınan Allenby'nin tekrar taarruza geçmesi ayları bulacaktı.¹³ Bölgede

13 Allenby Fransa'ya 60.000'in üzerinde subay ve er gönderdi. 52. ve 74. tümenlerin tamamını ve dokuz gönüllü süvari alayını kaybettiği gibi, nisan sonunda geri kalan tümenlerden 14 tabur daha göndermesi istendi. Bu açık Hindistan'dan gelen birliklerle kapatılacaktı. Yaz başında Mısır Sefer Kuvveti'nde (54. Tümen hariç) yedi tümenin hepsi üç İngiliz ve dokuz Hint taburundan oluşmaktaydı, yani bileşimi "eski" Hint Ordusu tümenleriyle aynıydı.

Hücumun yeniden başladığı yaz sonunda Allenby'nin piyade gücü Korgeneral Sir Philip Chetwode komutasındaki XX. Kolordu'dan ve Korgeneral Sir Edward Bulfin komutasındaki XXI. Kolordu'dan ibaretti. XX. Kolordu'nun bileşimi şöyleydi: 29. Tugay (Smith; 1. Leinster Taburu, 1/101. Ağır Piyade Alayı, 1/54. Sih Alayı, 2/151. Hint Piyade Alayı), 30. Tugay (Greer; 1. Kraliyet İrlanda Taburu, 1. Keşmir Piyade Alayı, 38. Dogra Alayı, 46. Pencap Alayı) ve 31. Tugay'dan (Morris; 2. R İrlanda Piyade Taburu, 2/101. Ağır Piyade Alayı, 74. Pencap Alayı, 2/42. Deoli Alayı) oluşan 10. Tümen (Tümgeneral J. R. Longley); 158. Tugay (Vernon; 5/6. Kraliyet Galler Piyade Taburu, 4/11. Gurka Tüfek Alayı, 3/153. ve 3/154. Hint Tüfek Alayı) ve 159. Tugay'dan (Money; 4/5. Galler Taburu, 3/152. Hint Piyade Alayı, 1 ve 2/153. Hint piyade alayları) oluşan 53. Tümen (Tümgeneral F. S. Mott).

XXI. Kolordu'nun bileşimi şöyleydi: 7. Tugay (Davidson; 1. Connaught Piyade Taburu, 2/7. Gurka Tüfek Alayı, 27. ve 91. Pencap alayları), 8. Tugay (Edwardes; 1. Manchester Taburu, 47. Sih Alayı, 59. Scinde Tüfek Alayı ve 2/124. Belucistan Piyade Alayı) ve 9. Tugay'dan (Luard; 2. Dorsetshire Taburu, 1/1. Gurka Tüfek Alayı, 93. [Burma] Piyade Alayı, 105. Maharatta Hafif Piyade Alayı) oluşan 3. Tümen (Lahor Tümeni) (Tümgeneral A. R. Hoskins); 19. Tugay (Weir; 1. Seaforth İskoç Taburu, 28. ve 92. Pencap alayları ve 125. Napier Tüfek Alayı), 21. Tugay (Kemball; 2. Kraliyet İskoç Taburu, 1. Guides Piyade Taburu, 20. Pencap Alayı, 1/8. Gurka Tüfek Alayı) ve 28. Tugay'dan (Davies; 2. Leicestershire Taburu, 51. ve 53. Sih alayları ve 56. Pencap Tüfek Alayı) oluşan 7. Tümen (Meerut Tümeni) (Tümgeneral V. B. Fane); 161. Tugay (Orpen-Palmer; 1/4., 1/5., 1/6. ve 1/7. Essex taburları), 162. Tugay (Mudge; 1/5. Bedfordshire Taburu, 1/4. Northamptonshire Taburu ve 1/10. ve 1/11. Londra taburları) ve 163. Tugay'dan (McNeill;

ilkbahar yaza dönerken her iki tarafın askerleri sıcaktan bunaldı ve büyük çapta sıkıntı çekti. Şeria Vadisi'nde gündüz sıcaklığı çoğu zaman gölgede 50°C'nin üzerindeydi; gideğini olmadığı için su seviyesini buharlaşmayla koruyan Lût Gölü'nden dolayı iklim çöl ortamının aksine son derece nemliydi. Yahudiye yaylalarının ve Şaron Ovası'nın havası nispeten yumuşaktı.

Allenby havanın serinlediği ve ikame askerlerin muharebeye girebilir duruma geldiği eylülde tekrar taarruza geçmeye hazırды.¹⁴ Kolordu komutanlarına ilk talimatları daha 1 Ağustos'ta vermişti. Plan esas itibarıyla, Bulfin'in XXI.

1/4. ve 1/5. Norfolk taburları, 1/5. Suffolk Taburu ve 1/8. Hampshire Taburu) oluşan 54. Tümen (Doğu Anglia Tümeni) (Tümgeneral S. W. Hare); 179. Tugay (Humphreys; 2/13. Londra Taburu, 3/151. Pencap Tüfek Alayı, 2/19. Pencap Alayı, 2/127. Beluci İlaif Piyade Alayı), 180. Tugay (Watson; 2/19. Londra Taburu, 2. Guides Piyade Alayı, 2/30. Pencap Alayı, 1/50. Kumaon Tüfek Alayı) ve 181. Tugay'dan (Da Costa; 2/22. Londra Taburu, 130. Beluci Alayı, 2/97. Dekkan Piyade Alayı, 2/152. Hint Piyade Alayı) oluşan 60. Tümen (Tümgeneral J. S. M. Shea); 232. Tugay (Huddleston; 1/4. Wiltshire Taburu, 72. Pencap Alayı, 2/3. Gurka Tüfek Alayı, 3. Keşmir Piyade Alayı), 233. Tugay (Colston; 1/5. Somerset İlaif Piyade Taburu, 29. Pencap Alayı, 3/3. Gurka Tüfek Alayı, 2/154. Hint Piyade) ve 234. Tugay'dan (Maclean; 1/4. Cornwall Dükü Hafif Piyade Alayı, 123. Outram's Tüfek Alayı, 58. Vaughan's Tüfek Alayı, 1/152. Hint Piyade) oluşan 75. Tümen (Tümgeneral P. C. Palin).

Albay P. de Piepape komutasındaki Filistin ve Suriye Fransız Birliği 54. Tümen'e (Doğu Anglia Tümeni) bağlıydı.

Atlı birliklerden Yeni Zelanda Atlı Tümeni ile (ağız uzunluğu 89 santim olan 1908-Pattern süvari kılıcıyla donatılmış) Avustralya Atlı Tümeni aynı yapıda kaldı; tek değişiklik 5. Atlı Tugay'ın yerine (Fransız Hafif Süvari Alayı'nın bağlandığı) 5. Avustralya Hafif Süvari Tugay'ının geçmesiydi. Gönüllü Atlı Tümeni 1. Atlı Tümen'e dönüştürüldü ve daha sonra 4. ve 5. süvari tümenleri olarak ikiye ayrıldı.

Korgeneral Sir Harry Chauvel'in komutasındaki Çöl Atlı Kolordusu'nun bileşimi şöyleydi: Avustralya Atlı Tümeni (yukarıda belirtilen değişiklik dışında aynı yapıda); 10. Süvari Tugayı (Howard-Vyse; 1/1. Dorset Gönüllü Süvari Taburu, 2. Mızraklı Süvari Alayı, 38. Orta Hindistan Süvari Alayı), 11. Süvari Tugayı (Gregory; 1/1. Londra İli Gönüllü Süvari Alayı, 29. Mızraklı Süvari Alayı, 36. Jacob Atlı Alayı) ve 12. Süvari Tugay'ından (Wigan; 1/1. Staffordshire Gönüllü Süvari Taburu, 6. Süvari Alayı, 19. Mızraklı Süvari Alayı) oluşan 4. Süvari Tümeni (Tümgeneral Sir George Barrow); 13. Süvari Tugayı (Kelly; 1/1. Gloucestershire Gönüllü Süvari Taburu, 9. Hodson Atlı Alayı, 18. Mızraklı Süvari Alayı), 14. Süvari Tugayı (Clarke; 1/1. Sherwood Hafif Süvari Taburu, 20. Dekkan Atlı Alayı, 34. Pune Atlı Alayı) ve 15. Süvari Tugay'ından (Harbord; Jodhpur Mızraklı Süvari Alayı, Maysur Mızraklı Süvari Alayı ve 1. Haydarabad Mızraklı Süvari Alayı) oluşan 5. Süvari Tümeni (Tümgeneral H. J. Macandrew).

Balfour Bildirisi'nin (bkz. Bölüm 17) Kasım 1917'de yayımlanmasından sonra Birleşik Krallık'ta (birçok değişik uyruktan) iki Yahudi taburu oluşturuldu; Kraliyet Piyade Alayı'na bağlı bu 38. ve 39. taburlar harekât alanına sırasıyla 1918'in mart ve nisan aylarında vardı. (Ayrıca oluşturulan 40. Tabur Mısır'da tutuldu.) İki tabur Avustralya ve Yeni Zelanda Atlı Tümeni (Chaytor; aynı yapıda), 20. Hint Tugayı (Murray; Alwar Piyade Alayı, Gwalior Piyade Alayı, Patiala Piyade Alayı, 110. Maharatta Hafif Piyade Alayı) ve 1. ve 2. İngiliz Karayip alaylarıyla birlikte Chaytor Kuvveti içinde yer aldı.

14 Hep katı bir "Batıcı" olarak başbakanın "Doğu" tercihi ters düşen Robertson'ın şubatta imparatorluk genelkurmay başkanlığından alınmasıyla yerine geçen Sir Henry Wilson'a bunu daha temmuz ayında belirtmişti. Londra'daki üstlerine planlarını ancak Wilson'ın kış aylarında Fransa'dan üç ya da dört tümeni "ödünç" verebileceğini çatlatmasından ve onları hangi amaçla kullanacağını sormasından sonra açıkladı. Fransa'da askere ihtiyaç olacağını anlaşılmaması üzerine önerinin birkaç hafta sonra çekilmesine karşın, belki de bunu hiç ciddiye almamış olan Allenby elindeki kuvvetle hazırlıklarını sürdürdü.

Kolordu'sunun Tulkarım'den İskenderune Çayı'nın kuzeyinde denize varan bir hat oluşturacak şekilde Şaron Ovası'nın kıyı kesimini izleyen bir cephede yarma hareketine girişmesi üzerine kuruluydu. Ardından Chauvel böylece yaratılan boşluğa üç süvari tümeniyle girecek, doğuya dönüp Sebastiyeye ve Nablus'a ilerleyecek, böylece Türk ulaşım hatlarını iki yandan sararak Nablus'a giden demiryolunun yanı sıra Nablus'u Tiberya'ya ve Şam'a bağlayan karayolunu kesecekti. Daha sonra devreye giren piyadeler bir yandan sağa doğru bir çevirme hareketine girecek, diğer yandan kuzey yönünde Hayfa'ya yönelecek, Chetwode'un XX. Kolordu'su ise Nablus-Kudüs yolu boyunca saldırıya geçecekti.

Aradan geçen dönemde yapılan düzeltmelerle plan çok iddialı şekle büründü. Sebastiyeye ve Nablus'a ilerleyişi Çöl Atlı Kolordusu'nun yerine piyade birliklerinin üstlenmesiyle süvariler çok daha kuzeye, Esdraelon (Megiddo) Ovası'ndaki Liktera'ya ve Nasıra'nın 10 kilometre güneyinde hayati bir demiryolu kavşağı olan El-Affule'ye sızma ve doğu yönünde Yizreel Vadisi'ne, Taberiye Gölü'nün hemen güneyinde Şeria'ya yakın Beysan'a ulaşma fırsatını bulacaktı. İlk plana nazaran yeni planın üstünlüğü sızmanın derinliğinden ziyade bu sızmayla sağlanacak ilave genişlikti; böylece Türkler bir şekilde geri çekilip oldukça hızlı toparlansalar bile Nasıra'nın güneyindeki bir hatta tutunmaları imkânsız hale gelecekti.

Allenby'nin emirleri 9 Eylül'de bildirildi.¹⁵ Neredeyse bütün mevcut piyadelerin ve süvarilerin yanı sıra harekât alanındaki topçu donanımının tamamı, yani 380 top ve 172 obüs kullanılacak ve o zamana kadar görülmemiş bir çapta cephaneye sağlanacaktı. Toplam 600'ü aşkın kamyon ve çekici/römork ikilisi cephaneyi ve levazımı taşımak, ağır topları gerekli yerlere çekmek için hazır olacaktı. Bunların çok önemli kıyı şeridinde geçişini kolaylaştırmak üzere Evce Nehri'nin ağzından 11 kilometre içerideki Ferrihiyeye kadar olan kesimde (ikisi dışında hepsinden 60 librelilik topların geçebileceği) 10 köprü inşa edilmişti. Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin her altı filosu muharebeye katılacaktı; başta Cenin'deki olmak üzere Alman/Türk iniş pistlerinin olabildiğince erken kullanılacak şekilde ele geçirilmesine büyük önem verildi.

Böyle bir kuvveti (yaklaşık 70.000 muharip askerin yanı sıra bütün bağlı destek birlikleri) gizlilik içinde toplamak İngilizlerin becerilerini sonuna kadar zorlamalarını gerektirdi. Bununla birlikte yığınak 18 Eylül'de tamamlandı. Soldaki 60. Tümen'in yanında 7., 75. ve 3. tümenler, XXI. Kolordu'nun sağında da 54. Tümen yer almaktaydı. (Onların arkasında piyade komutanlarınca güvenli bulunduğu anda hatları geçmeye hazır haldeki Çöl Atlı Kolordusu

15 Ancak epeyce ayrıntı hâlâ eksikti; güvenlik sebeplerinden dolayı tuğbaylara bile tam hedefleri ancak saldırıdan iki ya da üç gün önce bildirildi.

durmaktaydı.) Cephenin sonraki unsuru Filistin ve Suriye Fransız Birliği'nin sağında, Watson Kuvveti'nin¹⁶ seyrek bir dizilişle tuttuğu 10 kilometreyi aşkın bir boşlukla ayrılan 10. ve 53. tümenler vardı; Chaytor Kuvveti ise hattın Şeria'ya kadar olan sağ kanadında Evce Vadisi boyunca konuşlanmıştı. Sanders'in kurmay heyetince 17 Eylül tarihli olduğu sanılan İngiliz tertibatına ilişkin bir Türk haritası daha sonra Nasıra'daki Yıldırım Ordular karargâhında ele geçirildiğinde, Allenby'nin gizliliği koruma çabalarının bayağı işe yaradığı görülecekti. Türkler 60. Tümen'in muharebe alanının en soluna kaydırıldığından habersizdi ve hâlâ Yahudiye Tepeleri'nde 10. ve 53. tümenler arasında durduğunu sanmaktaydı.¹⁷ Bir Hintli astsubayın saldırıdan hemen önceki gece düşman safına geçmesine karşın Sanders bunun bir "tuzak" olduğu kanaatiyle verdiği istihbarata itibar etmekten kaçındı.

İngiliz Muharebe Adlandırma Komitesi'nin muhtemelen Kitabı Mukaddes'teki Armageddon'la ("Mahşer") bağlantısı dışında çok sağlam bir sebep olmaksızın verdiği adla Megiddo Muharebesi (Türk kaynaklarında Nablus Muharebesi) 19 Eylül sabahı sadece 15 dakikalık kısa bir topçu bombardımanı ile başladı. Saat beşe çeyrek kala piyadeler harekete geçti; sadece 75. Tümen Et-Tire'ye yaklaşırken sert direnişle karşılaştı ve ilerleme temposunun en iyimser tahminleri bile aştığı kısa sürede anlaşıldı. Gün içinde 60. Tümen 30 kilometre ilerleyerek Tulkarim'i hava kararmadan işgal ederken, diğer tümenler ona iyi ayak uydurdu. Gece yarısına varıldığında XXI. Kolordu'nun cephesi Tulkarim'den güneydeki Bidye'ye kadar sığ bir yay halinde uzanmaktaydı. XX. Kolordu'ya (75. Tümen'in hedeflerine ulaşmasına bağlı olarak) verilecek ilerleme emri gece çöker çökmez uygulamaya geçirilmek üzere daha dörde yirmi beş kala iletildi.

Süvariler de bütün beklentileri aştı. Piyade hatlarından geçişine sabah yedide izin verilen 5. Süvari Tümeni yarım saat sonra Felik Çayı'nı ve öğleden önce İskenderune Çayı'nı geçti; Türk kanadına paralel bir ilerleyişle 40 kilometreyi aşkın bir yol alarak Liktera'ya vardıktan sonra saat altıyı çeyrek geçeye kadar dinlendi. Ardından daha yavaş tempoda ve ağırlıklı olarak tek sıra halinde engebeli yayla patikalarında ilerledi, Cäre ve Ebu Şuşe yoluyla Karmel Bayırını aştı ve ovalık alana inerek 20 Eylül sabahına doğru saat üçte Hayfa-El-Affule demiryoluna ulaştı. Kraliyet İstihkâm Kolordusu'na bağlı Sahra Taburu'nun yol üst yapısını havaya uçurarak hatta 100 metreye yakın

16 "Watson Kuvveti" esas olarak (53. ve 10. tümenlere bağlı) öncülerden oluşmaktaydı ve görevi topçu birliklerin ilerleyebilmesi için yolları onarmaktı. Chetwode başlangıç noktasının yaklaşık 12 kilometre kuzeyindeki Akrahe-Cemmayin hattı boyunca, bu hattın güneyinde en güçlü kesimi oluşturan Nablus yolundaki Türk mevzilerine saldırmaksızın, iki tümenin bir araya geleceği bir yakınsak saldırı planladı. Böylece 10. ve 53. tümenlerin yürüyüş hatlarında bütün arazi özelliklerinden yararlanılacaktı.

17 Harita aslında Mezopotamya'da olan 6. Hint Tümeni'ni de Yafa'nın iç kesiminde göstermekteydi.

bir gedik açmasından sonra yerli bir rehberin yeminle Nasıra olduğunu belirttiği ama hiç kuşkusuz başka bir kasaba olan yere yöneldi (El-Muceydid adlı bu kasabada sonuçta 200 Türk esir alındı). Zayıf bir tugaya denk bir kuvvet İsa'nın doğduğu asıl kasabaya sabaha doğru dört buçukta vardı ve öndeki Gloucester Hafif Süvari Alayı, Alman başkomutanını gafil avlama umuduyla dönemeçli şosede yalın kılıç hücumu geçti. Onu orada bulamadı ama araç bulamadığı için kaçamayan karargâh kurmay heyetiyle uzun süren bir sokak çatışmasına girdi.¹⁸ Eldeki kuvvetle kasabanın alınamayacağı öğleden sonra açıkça görüldü; alay karargâhtaki aramada öylece bırakılmış halde bulunduğu belgeleri alarak El-Affule'ye çekildi.

Başka bir kesimdeki 4. Süvari Tümeni aynı ölçüde hareketli bir gün geçirdi. Barrow'un sabah dokuza yirmi kala Fane'den 7. Tümen hatlarından geçme iznini almasıyla bir engelle karşılaşmadan ilerledi, Zerkiye'de Felik Çayı'nı aştı ve Celame'ye yönelerek Türk üçüncü hattındaki moralsiz askerleri önüne kattı. Musmus Geçidi yoluyla Karmel Bayırı'nı geçtikten sonra akşam sekiz buçuk dolaylarında Kerkur'a ulaştı. Öncü birlik sabaha doğru üç buçukta El-Laccun'a vardığında hâlâ bir direnişle karşılaşmış değildi; bazı karışıklıklara ve yanlış yola sapmalara rağmen kolun baş tarafındaki 2. Mızraklı Süvari Alayı'nın bir zırhlı araba takımıyla birlikte saat beş buçukta vardığı El-Affule'de ilk ciddi direnişle karşılaştı. Orada oldukça büyük bir Türk kuvveti vardı. 2. Mızraklı Süvari Alayı'nın ileri mevzilere yönelik cephe-den saldırısı durduruldu; ama iki taburun sağ kanada karşı giriştiği çevirme hücumu Türk saflarında tam bir bozgun yarattı. Çarpışmanın sonucu artık belliydi ve El-Affule saat sekizde İngilizlerin eline geçti. Yüzlerce esir alındı, ayrıca 10 lokomotif, 50 vagona ve iniş pistindeki üç uçağa el kondu; zırhlı arabaların peşine düştüğü bir düzine kamyon konvoyu Beysan yakınında yakalandı. Bu kasaba akşamüstü 4. Tümen tarafından işgal edildi.

4. ve 5. süvari tümenlerinin peşinden ilerleyen Avustralya Atlı Tümeni yöneldiği El-Laccun'a öğle sularında vardı. Çok sayıda Türk askerinin Cenin'den ayrıldığına dair hava keşif raporları almış olan Chauvel saat üçe çeyrek kala Hodgson'dan durumu araştırmasını ve ayrıca doğrudan XXI. Kolordu'ya bağlı olan ve Şam yolu boyunca ilerlemesi öngörülen 5. Hafif Süvari Tugayıyla irtibata geçmesini istedi. (Tugay aslında Acce'de demiryolunu kestikten sonra Tulkarim'e dönmüştü.) Hodgson 3. Hafif Süvari Tugayı'na Cenin'i işgal etme

18 Görünüşe bakılırsa 5. Süvari Tümeni aslında Sanders'i yakalama fırsatını kaçırmıştı; küçük bir müfrezeyle bile dolambaçlı bir patikayla Nasıra'ya kuzeyden götürülecek bir rehber bulunabilseydi Sanders gafil avlanabilirdi. Şafakta kasabanın güneyindeki ateş sesleri üzerine hemen kaçmayı düşündü. (Bazı kaynaklar pijamalı halde yola çıktığını ama daha sonra döndüğünü belirtir.) Durumun o kadar kötü olmadığı kanısına varınca saat biri çeyrek geçeye kadar Nasıra'daki savunmayı yönetti. Yanında kurmay heyeti olmaksızın Tiberya'ya öğleden sonra ulaştı.

ve kaçan Türkleri esir alma emrini verdi. Kasabaya beş kilometre kala 1.800, kasabanın içinde de 1.200 kadar esir alındı. Daha sonra kasabadan kuzeye giden yolda ele geçen 2.800 esiri başkaları da izledi; ertesi sabah toplam esir sayısı 8.000 dolayına ulaşmıştı.

20 Eylül sabahı Filistin ve Suriye Fransız Birliği ile (XXI. Kolordu'nun sağa genel dönüş katılmayan tek unsuru) 75. Tümen ilerleyemeyip çakıldı; kısa bir süre sonra da yedeğe çekildi. 60. Tümen Nablus'a yönelişini sürdürürken 3., 7. ve 54. tümenler Karmel Bayırı'nın engebeli patikalarında bu tempoya ayak uydurarak Türk artçılarını önlerine kattılar. Soldaki 60. Tümen o günü en hafif iş yüküyle geçirdi; 19 Eylül'de yedekte kalmış olan 179. Tugay asıl yükü çekerek Aneba köyünü ele geçirdi ve ardından imha hazırlığı yapılırken olduğu gibi bırakılmış demiryolu tüneline kontrol altına aldı. Daha sonra 181. Tugay onun sağında Şuveyke'ye kadar mevzilendi.

Daha sağdaki 7. Tümen iki kol halinde (19. ve 21. tugaylar önde, 28. Tugay yedekte) ilerlerken çok az direnişle karşılaştı. Sağdaki 21. Tugay Kufr Zibad'da durduruldu; soldaki 19. Tugay Kufr Sur'da karşılaştığı direnişi bertaraf edip yöneldiği Beyt Lid'de, köye yakın bir hendekten açılan yoğun makineli tüfek yayılım ateşine çattı ve dağ topraklarının çok geride olmasından dolayı çakılıp kaldı. Çetin ceviz çıkan Beyt Lid, yardım için gelen 21. Tugay'la birlikte ancak altıyı çeyrek gece alınabildi. Ardından 28. Tugay Mesudiye'ye ve Sebustiye'ye doğru yürüdü.

Güneyde 3. Tümen'in karşısına o gün von Oppen komutasındaki Alman yedek birlikleri çıktı. 8. Tugay'ın ilk hedefi Kefar Dild'den kuzeybatıya uzanan ve sıkı direnişle karşılaştığı sırttı. Vadinin yüksek bayırlarını uygun menzilden temizlemek üzere cesurca bir hamleyle tek bir obüs getirilip cephe hattının çok yakınına yerleştirildi. Böylece hedefine ulaşabilen 8. Tugay Canisfut'a geçti ve akşam orada durdu. Onun solundaki 7. Tugay'ın ilk hedefi önceki güne kadar Asya Kolordusu'nun karargâhı olan Azzun köyüydü. Savunma mevzileri yine dirençli çıktı ve ancak 8. Tugay'ın bir yarma hareketiyle kanadı temizlemesiyle 91. Pencap Alayı köye girebildi. Ustaca bir manevrayla biraz güneye kaydırılan 1. Connaught Piyade Taburu 8. Tugay'ın tuttuğu kesimden geçti ve von Oppen'in topçu kolundan önce El-Funduk yakınındaki bir yol kavşağına ulaşarak beş top, birçok araba ve at, birkaç esir ele geçirdi. Daha kuzeyde 9. Tugay, Ciyus'tan ve Azzun'un yanından geçerek Tell Karm-Nablus yolunun güneyindeki Beka'ya ve diğer köylere yöneldi; böylece Azzun'dan kaçan Alman birliklerinin önünü kesmeye uygun bir mevzide bir dizi ayrı çarpışmayla 400 kadar esir aldı.

Sağda gece yarısından sonra harekete geçmiş olan 10. ve 53. tümenlerin yakınsak saldırıları Yahudiye Tepeleri'nde daha sıkı direnişle karşılaştı. 53.

Tümen'e bağlı 160. Tugay sabahleyin Muğayyir yakınındaki Cibeyt'te bir Türk karşı saldırısını savuşturmak durumunda kaldı. Destek sağlayan topların menzilinden öteye geçtiği ikindiye doğru ilerleyişi belirgin biçimde yavaşladı; ancak 159. Tugay Ras et-Tevil'e kadar gitmeyi başardı. Türkler Nablus yolu boyunca çekilirken yolda öngörüldüğü kadar tahribat yaratamamıştı. Böyle bir ihtimale karşı yolun iki yanına yerleştirilen Watson Kuvveti hızla ilerledi; akşamleyin El-Lubhan'a kadar götürülebilen bir seyyar ağır batarya ile bir kuşatma bataryası ertesi gün çok değerli bir destek sağlayacaktı. Solda 10. Tümen de ikindiye doğru Kefar Haris yakınında sağlam mevzideki makineli tüfeklerle durduruldu. Kraliyet Sahra Topçusu'nun getirdiği 18 librelik top bataryalarının direnişi kısa sürede kırması, 54. Sih Alay'ının hattı yararak sırtı ele geçirmesini ve ardından 2. Kraliyet İrlanda Piyade Taburu'nun desteğiyle bayır aşağı akın ederek Haris'i süngüyle almasını sağladı. Günün bitiminde 10. Tümen, Nablus'a giden asfaltlı bir yolun başladığı ve o sabaha kadar Türk III. Kolordusu karargâhının bulunduğu İskake'ye kadar uzanan bir hattı tutmaktaydı.

Düşmanın direnmeyeceği kanaatinde olan Chetwode, hava karardıktan sonra iki tümenin bastırması ve süvarilerin Türk artçı hattında açtığı gedikten yararlanmaya çalışması emrini verdi. 10. Tümen dosdoğru Nablus'a ilerlerken, 53. Tümen şehirden Şeria Vadisi'ne giden üç güzergâhtan birincisini Türk XX. Kolordusu karargâhının bulunduğu Mecdel Beni Fadl'da kesmek üzere kanattan yüklenecekti. Chetwode'un kanaati doğru çıktı; ancak yolun kolay olmaması nedeniyle 158. Tugay'ın Mecdel Beni Fadl'da direnişle karşılaşmadan işgal etmesi şafağı buldu. Mott ilerideki iki tuğbayıyla görüşmek üzere bizzat yakındaki bir kavşağa gitti ve 158. Tugay'ı Akabe'yi ele geçirmeye gönderdi. İlerleyiş çok az direnişle karşılaştı ve Kusra'ya ulaşan bir sahra bataryası çekilmekte olan bir Türk koluna ağır kayıplar verdirdi. Gece on bire çeyrek kala Akabe'yi ele geçiren birlikler El-Kerum'a ve ardından Beyt Dican'a yöneldi. Bunun üzerine Chetwode 53. Tümen'e durmasını bildirdi.

10. Tümen gece on bir buçukta yeniden ilerlemeye başlamıştı; harekâtın başını 29. ve 31. tugaylar çekerken, 30. Tugay Kuza'da Kudüs-Nablus yoluna varıldığında daha ileriye geçme emriyle 29. Tugay'ı takip etmekteydi. Yola çıkmalarından önce tuğbayları yanına çağıran Longley, 21 Eylül bitmeden Nablus'a ulaşmalarını sağlayacak son bir gayret göstermelerini istedi. Taburlar Yahudiye Tepeleri'nin kuzey ucunda şehre doğru inerken uzun menzilli makineli tüfek ateşinin yoğunluğuna rağmen yol kolaylaştı ve ilerleyiş hızlandı. Öğleye doğru Nablus'un yedi kilometre kadar kuzeydoğusuna düşen Nebi Belan'daki yüksek alana varıldı; oradaki bir mevziden toplar, şehirden asıl kaçış güzergâhına yani Ferâ Vadisi üzerinden Şeria Vadisi'ne giden yola hâkim olabilirdi. Her türlü ulaşım aracından oluşan bir Türk konvoyu çok-

tan bu yola koyulmuştu; ama Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin konvoyun baş tarafını bombalamasıyla akşama doğru araç trafiği durdu ve ancak yaya aşılabilecek bir tıkanıklık oluştu. Bu gelişmeyle 10. Tümen'in (ve böylece XX. Kolordu'nun) Meggido Muharebesi'ndeki rolü fiilen sona erdi; ondan sonra Chetwode'un birlikleri mevzileri pekiştirip düzenleme, binlerce esiri taşıma ve kullanılabilir durumdaki levazımın olabildiğince büyük bir kısmını kurtarma işine koyuldu. Toplam 6.800 esir, 140 top ve 1.345 otomatik silah ele geçirildi. Kolordunun muharebe boyunca verdiği toplam zayıat 225'i ölü olmak üzere 1.500'ten biraz fazlaydı.

XXI. Kolordu cephesinde ise 20 Eylül'de 54. Tümen sağ tarafında Refet Sırtı'ndaki Ez-Zaviye'ye ve Arara'ya kadarki kesimi tutan Filistin ve Suriye Fransız Birliği'yle beraber ilerleyerek Kane Vadisi'nin kuzeyindeki yüksek alandan Bidye'nin güneyine uzanan bir hatla durmuştu. Ertesi gün Tell Karm-Nablus yolunu geçen 60., 3. ve 7. tümenler Sebustiye, Mesudiye ve Tell Karm mevzilerine yerleşti. Sebustiye garnizonunun topluca teslim olmasıyla epeyce esir alındı; Mesudiye'de bir lokomotif ve 16 vagon ele geçirildi. Öğleden sonra 5. Hafif Süvari Tugayı bir zırhlı araba müfrezesi eşliğinde nihayet Nablus'a ulaşırken, 14. Avustralya Hafif Süvari Alayı Balata'daki 10. Tümen'in sol kanadıyla irtibata girmeyi sürdürdü.

Meggido Muharebesi sırasında (Allenby'nin başarısında kilit rol oynamış olan) XXI. Kolordu toplam 3.378 zayıat verdi. Bunun 446 gibi nispeten küçük bir kısmı çarpışmada ya da yaralanma sonucunda ölenlerdi; ayrıca kayıp olduğu bildirilen 310 asker vardı. Kolordu 10.000'in bir hayli üzerinde esir alırken, çok büyük miktarda küçük silahla ve cephaneyle birlikte yaklaşık 150 top ele geçirdi.

Çöl Atlı Kolordusu 21 Eylül'de hâlâ aktıftı. 13. Tugay Nasıra'da son savunucuları nihayet söküp attı. Ama Chauvel'in o gün karşı karşıya kaldığı asıl sorun Cenin'de tutulan esirler ve muharebe alanından hâlâ kaçmaya çalışan Türk firarilerdi. Bitkin düşmüş, yiyecek ve su stoku azalmış ya da hiç kalmamış bu firarilerin çoğu başıboş bir hedefle kuzeye ve doğuya doğru düpedüz sendeleyerek ilerlemekteydi; ama sağda solda ihtiyatla yaklaşılması gereken hâlâ düzenli ve disiplinli asker toplulukları vardı.

Chauvel 22 Eylül sabahı 5. Süvari Tümeni'ne, bölgede kalan son Türk mevzileri Hayfa'yı ve Akkâ'yı ertesi gün ele geçirme emrini verdi. Ancak birkaç saat sonra keşif uçuş raporunda Hayfa'nın tahliye edilmekte olduğunun bildirilmesi üzerine Allenby'den Hayfa'ya sadece zırhlı arabalardan oluşan bir kuvvet ve idareyi üstlenecek bir askeri vali gönderilmesi talimatı geldi. Bunun aşırı iyimser yaklaşım olduğu ortaya çıktı; şehre beş kilometre kala araçlar güneydeki yüksek alandan yani Karmel Dağı'nın kuzey yamaçlarından açılan top ve makineli tüfek ateşine maruz kalınca çekilmek zorunda kaldı.

Chauvel'in Hayfa'yı ve Akkâ'yı zorla alma planı ertesi sabah uygulamaya girdi ve 5. Süvari Tümeni iki kol halinde ilerledi. Daha zayıf kol (bir top bataryasından yoksun, ama 11. Hafif Zırhlı Motorize Bataryası'na ait zırhlı arabalar eşliğindeki 13. Süvari Tugay Grubu) Saffurye ve Şafe Amr yoluyla ulaştığı Akkâ'yı neredeyse hiç kurşun sıkmadan ele geçirdi. Tümenin geri kalan kısmı 1. Hafif Araba Devriyesi'ne ait zırhlı arabaların başını çektiği 15. Süvari Tugay önde olmak üzere Hayfa'ya doğru koyuldu. Her şey yolunda giderken kolun baş tarafı saat on sularında Beledü's-Şeyh'e vardığında makineli tüfek ateşi-ne maruz kaldı; buna kısa bir süre sonra Karmel Dağı'ndan açılan top ateşi katıldı. Tugay yolun solunda Karmel Dağı'nın eteklerine mevzilendi; sağında ise Nehrül-Mukatte'ye (Kışon Nehri) yönelirken bataklık alana girdi. Takviye için ilave alaylar gönderildi. Bunlardan Jodhpur ve Maysur mızraklı süvari alayları, Akkâ yönünden yaklaşacak ve nehri aşıp saldıracaktı. Ancak Kışon Nehri halicinin aşılmaz bir engel oluşturduğu görülünce plandan vazgeçildi ve alaylar daha doğuda nehrin geçit verdiği bir noktaya yönlendirildi. Yaşanan karışıklıkta mızraklı süvariler birçok atın alçak yamaçlardaki makineli tüfekler tarafından vurulmasıyla zayıt verdiler; ama sonunda toparlandılar ve başlarına bela olan bu mevzilere karşı hücumla geçtiler. Böylece ortaya çıkan gedikten öbür süvariler de geçebildi. Çok geçmeden öncüler şehrin dış mahallelerindeki sokaklara girdiler. Ama Karmel Dağı'nda hâlâ zorluk çıkaran toparlar ancak Maysur Mızraklı Süvari Alayı'na bağlı iki taburun Sherwood Hafif Süvari Alayı'nın bir yarım taburundan destek alarak giriştiği zorlu bir yokuş yukarı hücumla susturulabildi. Öğleden hemen sonra şehir İngilizlerin eline geçti; 16 topla birlikte yaklaşık 700 esir alındı.

Meggido Muharebesi'nde Chaytor'ın asıl sorumluluğu İngiliz sağ kanadını korumaktı. Ama umulduğu gibi, Yahudiye'deki Türk yenilgisinin Maverai Ürdün'deki Dördüncü Ordu'yu Hicaz demiryolu hattı boyunca çekilmeye yöneltmesi halinde nehri aşıp artçı birliklerle çatışmaya girmesine izin verilecekti.

Tahminler bunun kolay olmayacağı yönündeydi. Allenby'nin ikinci Maverai Ürdün baskınından sonra Türkler güçlü savunma bir hattı oluşturmuştu. Platonun etekleri boyunca tel çitlerle korunan sağlam mevziler Hicle'nin karşısındaki bir noktadan Eriha-Es-Salt yolunun yaklaşık yedi kilometre kuzeyine uzanmaktaydı. Sol kanatta Kabr Said, El-Kufreyn ve Kabr Mücahid mevkillerinde mukavemet noktaları, sağ kanatta da nehirden Ümmü's-Şert'e kadar kesintili bir savunma hattı yer almaktaydı. Şeria'nın batı yakasında süren bu ikinci hat Yahudiye Tepeleri eteklerine kadar Mellahe Vadisi'ni izlemekte ve ardından güneybatı yönünde ilerleyerek Bekr Sırtı'na varmaktaydı. Batı yakasındaki Türk piyade kuvveti Yedinci Ordu'ya bağlı

XX. Kolordu bünyesindeki 53. Tümen'di; vadide nehrin iki yanında 3. ve 24. süvari tümenleri vardı. Doğu yakasındaki Türk piyade kuvveti ise VIII. Kolordu'ya bağlı 48. Tümen ve İngilizlerin verdiği adla Karma Tümen'di; Kafkas Süvari Kolordusu ve katırlı-atlı bir piyade alayı onların solundaydı. VIII. Kolordu'nun gerisindeki II. Kolordu'nun (esas olarak 62. Piyade Tümeni) başlıca sorumluluğu Şam'dan itibaren Hicaz demiryolunun güvenliğini sağlamak ve 300 kilometreyi aşkın bir alana yayılmıştı.

İngiliz cephesi iki kesime ayrılmıştı. Evce'nin güneyi Rylie'nin 2. Hafif Süvari Tugayı'nın ve ona bağlı 20. Hint Tugayı'nın sorumluluğundaydı. Kuzeyde Meldrum'un emrinde 38. Kraliyet Piyade Taburu'ndan (iki gönüllü Yahudi taburundan biri) ve İngiliz Karayip Alayı'na bağlı iki taburdan oluşan karma bir piyade kuvveti vardı; Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı ve 39. Kraliyet Piyade Taburu yedekteydi. Cephenin gerisindeki kuvvet ise 1. Hafif Süvari Tugayı'ydı.

Chaytor Kuvveti batı yakasında 20 Eylül'ün ilk saatlerinde hücumla geçti. 2. İngiliz Karayipler Taburu Türkleri Bekr ve Tebeşir sırtlarından kuzeye sürerken, 1. İngiliz Karayip Taburu da Grant Tepesi'nin ve Bağalat'ın dış ileri karakollarını ele geçirdi. Mellahe'nin kuzeyine yönelen 38. Kraliyet Piyade Taburu pek başarılı olmayıp püskürtüldü. Nehri aşır ileri karakolları yoklayan iki hafif süvari alayı ve Patiala Piyade Alayı sıkı biçimde savunulduklarını saptadı. Bunun üzerine Chaytor başarılı sonuç alınan sol kanada yüklenmeye karar vererek ertesi sabah şafaktan önce Auckland Alayı'nı Damiye'deki geçiş yerine giden yoldaki Bağalat'ın üç kilometre kuzeyinde yer alan Faseyl'i ele geçirmeye gönderdi. Devriyelerden Türk birliklerinin Ferâ Vadisi'ne inip nehri aştığı bilgisi gelince, bunu Yahudiye Tepeleri'nin doğu kenarının terk edildiğinin belirtisi saydı. Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı'nın geri kalan kısmına ve iki Karayip taburuna o gece Faseyl'e ilerleme ve ertesi sabah Damiye'yi ele geçirme emrini verdi. Belki düşmanın asker sayısını, belki de kararlılığını küçümsemişti. İzleyen çarpışma sert geçti ve öndeki Auckland Alayı Ayn Cozele'de durduruldu. Damiye'ye yönelen kuvvetin batısındaki alanı temizlemek için çağrılan Cox'un 1. Hafif Süvari Tugayı bir Türk kolunu esir aldı. Bu arada Meldrum'ın birlikleri ileriye atıldı. 22 Eylül gecesi on bire on kala Damiye'deki köprüyü gören bir noktaya varıldı. Direnişin azalmaya başladığını gören Meldrum, Auckland Alayı'nı yaya olarak çepere sürdü; Canterbury Alayı'na bağlı bir taburun ve bazı Karayipli askerlerin desteğiyle hat yarıldı ve geçiş yeri kısa sürede ele geçirildi. Daha güneyde 3. Avustralya Hafif Süvari Alayı ve 2. İngiliz Karayip Taburu, Mafid Cozele'de geçiş yerini ele geçirerek sağ kanadı güvenceye aldı. Daha sonra Mellahe'nin kuzeyinde düşmanın kararlılığında bir zayıflamayı sezen Yahudi gönüllülerin de tekrar hücumla geçerek Ümmüş-Şert'teki geçiş yerini aldığı haberi geldi.

Daha kuzeyde Beysan'ın doğusuna düşen nehir geçişleri de İngilizlerin elindeydi;¹⁹ ama bir süre sonra iki kesim arasında 50 kilometreyi aşan boşluktan önemli sayıda Türk askerinin doğu yakasına kaçmakta olduğu ortaya çıktı. 4. Süvari Tümeni'ni ileri sürerek müdahalede bulunmak için o gün vakit kalmamıştı; ama Chauvel'in ertesi sabah verdiği emirle 29. Tugay nehrin her iki yakasında saldırıya geçti.²⁰ Gün içinde süvari alaylarının giriştiği bir dizi çarpışmada sadece birkaç Türk askeri nehri geçti ve esir düşmekten kurtuldu. Keşif devriyeleri 24 Eylül akşamı nehrin batısında, Lüt ve Taberiye gölleri arasında başıboş Türk askeri kalmadığını bildirdi ve harekât sona erdi.

Geriye kalan tek iş, Taberiye Gölü'nün güney ucunda, Derâ'dan Beysan'a ve El-Affule'ye giden demiryolunun bir kuşak hattıyla bağlandığı Samah'ı ele geçirmektir. Avustralya Atlı Tümeni'ne verilen bu görev için Grant'ın komutasındaki 4. Hafif Süvari Tugayı seçildi. O sırada 4. Avustralya Hafif Süvari Alayı ve 12. Avustralya Hafif Süvari Alayı'nın büyük bir bölümü tugaydan alınmıştı. 3. Hafif Süvari Tugayı'na eşzamanlı olarak Nasıra'dan Tiberya'ya yönelme emrinin verildiğini bilen Grant eksik birliklerinin dönüşünü beklemeden yola koyulmaya karar verdi. Hedefe şafakta varmak üzere 25 Eylül sabahına doğru iki buçukta Şeria'yı ve kolu Yermuk'u geçti. Keşif yapmanın mümkün olmamasına karşın Samah'ın güneyinde dört kilometre genişliğinde ve engellerden yoksun düz bir ovanın yer aldığını öğrenince, Beysan'a giden demiryolu hattının öbür ucuna, sol tarafta makineli tüfeklerle korunacak bir atlı taarruza girişti.

Sabaha doğru dört buçukta Samah önündeki mevzilerden yoğun makineli tüfek ateşi açıldı. Grant kendi makineli tüfeklerine mukabil ateş emri verirken, 11. Avustralya Hafif Süvari Alayı'nın iki taburunu doğudaki Derâ'ya giden demiryolu hattına yerleştirdi. Tam gün doğarken hattın her iki yanından saldırıya geçen taburlar savunma mevzilerinin sol kanadını kolayca yarıdı; "A" Taburu'nun iki birliği Köye girdi ve geri kalanlar demiryolu istasyonuna taarruz etti. Taş binaların savunucular açısından mükemmel koruma sağlaması nedeniyle bunu sert ve uzun süreli bir çarpışma izledi; öğleden sonra bütün Avustralyalı askerlerinin katılmasıyla saat beş buçukta biten saldırının sonunda Almanlar 100 ölü ve 200 esir verdi. Tiberya da öğleden sonra pek direnişle karşılaşılmaksızın işgal edildi.

Batı yakasında kayda değer bir Türk mevzisi kalmadığı için Chaytor Kuvveti'nin nehri tam mevcutla geçmesi için doğru zaman gelmişti. 22 Ey-

19 Bu birlikler o sırada binlerce Türk ve Alman esire muhafızlık etmenin yanı sıra Beysan-El-Affule yolunu tutmaktan sorumlu olduğu için çok seyrek bir düzenle yayılmış 4. Süvari Tümeni'ne bağlıydı.

20 Boşluğu daha erk 1 kapatamamanın İngiliz perspektifinden bütün muharebenin yegâne önemli kusuru olduğu savunulur.

lül akşamındaki talimat toplantısında alınan karar uyarınca 2. Hafif Süvari Tugayı Kabr Said'e ve Kabr Mücahid'e ilerleyecekti. 20. Hint Tugayı'nın büyükçe bir kısmı²¹ mevcut bütün toparların desteğiyle Şunet Nimrin'deki düşman mevzilerine giden ana yolu izleyecekti. 1. Hafif Süvari Tugayı nehri Mafid Cozele'de nehri geçtikten sonra doğuya yönelirken, Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı güvenliği sağlamak için bir taburunu bırakacağı Damiye'den 1. İngiliz Karayip Taburu'yla birlikte yola koyularak Es-Salt'ı almaya çalışacaktı. "Patterson Kolu" adıyla kıdemli tabur komutanına bağlanan iki Yahudi taburu Hintlilere destek vermeye hazır halde Evce köprübaşında bekleyecekti.

Chaytor'ın titiz hazırlıklarının gereksiz olduğu ortaya çıktı. Falls bunu bize şöyle anlatır: "[23 Eylül'de] tam güneş doğduğunda düşmanın vadide bir direniş göstermeyeceği açıkça görüldü; vadinin doğu yamacında bile çarpışmayı göze alamadığı hava kararmadan belli oldu." O gün Chaytor Kuvveti neredeyse 25 kilometre genişliğinde bir cephede ilerledi ve her kolu vardığı hedefini savunucularca terk edilmiş halde buldu. Sadece Yeni Zelandalı süvariler Damiye yolunda oldukça gelişigüzel bir artçı tedbirinden ibaret bir direnişle karşılaştı; Es-Salt'a yakın bir mukavemet noktası kanattan çevrilip sarılınca garnizon teslim oldu ve direnişin çöktüğü kasaba başka bir çarpışma olmadan işgal edildi.

Allenby geceleyin Chaytor'a hızla Amman'a ilerleme talimatını verdi. Geri çekilen Türklerin iyi seçilmiş yerlerde tahrip etme zamanını bulduğu ana yolun aşılabilir durumda olması nedeniyle tekerlekli ulaşım araçları mecburen Şunet Nimrin'de bırakılarak küçük patikalar izlendi. Yine de 1. ve 2. hafif süvari tugayları öğleden sonra Es-Salt'a vardı; o sırada Suveyle'ye ulaşmış olan Yeni Zelanda Atlı Tüfek Tugayı'nın 100 kişilik bir kolu o gece Amman'ın 10 kilometre kadar kuzeyinde demiryolu hattını bir baskınla devre dışı bıraktı. 25 Eylül sabah altıda Amman'a ilerleyiş başladı; sağdaki 2. Hafif Süvari Tugayı bir süre durdurulurken, soldaki Yeni Zelandalı süvariler yola devam etti ve Canterbury Alayı yaya saldırıp Hisar'ı aldı. Direniş saat bir buçukta çökmeye yüz tuttu. Şehre giren ilk birlikler 5. Avustralya Hafif Süvari Alayı'na bağlıydı; sokaklarda bazı çatışmaların çıkmasına karşın beyaz bayraklar yavaş yavaş kalktı ve Ryye kısa bir süre sonra garnizonu teslim aldı. On topla birlikte 2.500'ü aşkın esir ele geçirildi; ama Türk kuvvetlerinin büyük bölümünün (ve geri kalan bütün Almanların) önceki gece hattın kesilmesinden hemen önce trenle kuzeye kaçmayı başardığı anlaşıldı.

Chaytor'ın yeni görevi Türklerin Maan'dan ve güneydeki noktalardan kuzeye hareket etmesini önlemektir. Es-Salt'a ulaşmış olan 20. Hint Tugayı

21 Bütün kuvvetin yaklaşık üçte birini oluşturan öbür kısım geçiş yerlerinde güvenliği sağlamak üzere kalacaktı.

Amman'a getirtilip konuşlandırılırken, Libban'a kadar demiryolu boyunca güneye inen 2. Hafif Süvari Tugayı Türk askerleriyle ilk kez 27 Eylül'de karşılaştı. Bir esir Maan garnizonunun kasabadan ayrılıp kuzeye yöneldiğini ve konvoyun baş tarafının sadece birkaç kilometre ötedeki El-Kastel'e vardığı bilgisini verdi. Ertesi gün konvoyu bulan bir uçak, komutanına civardaki bütün su kaynaklarının artık İngilizlerin elinde olduğunu ve hemen teslim olması gerektiğini bildiren bir mesaj attı. Komutan 29 Eylül sabahı bunu kabul ederken, askerlerinin etrafını sarmış yüzlerce Bedevi atlısının saldırısına uğrama yolundaki çok makul bir korkuyu ifade etti. İngilizler hiç de güçlü bir durumda değildi; orada mevcudu iki tabura inmiş 5. Avustralya Hafif Süvari Alayı vardı sadece. Alay komutanı Yarbay Cameron, Arapların başındaki kişilere Türk hatlarına yaklaşmaları halinde ateş açtıracağını kesin dille belirtti ve bu uyarısına kulak verilmesiyle rahatladı. Akşamüstü beşte bizzat gelip duruma el koyan Chaytor, Türk komutanına o gece kendilerini savunmanın bir yolunu bulmaları gerektiğini bildirdi. Ardından 2. Hafif Süvari Tugayı'nın geri kalan kısmı hava kararmadan önce ulaşarak Cameron'un mevzilerini pekiştirdi; ama bu gelişme Türklerin endişelerini yine de gidere-
medi ve bütün gece hatlardan uzun süreli makineli tüfek ateşi sesleri geldi. Ertesi sabah kanat artçısı olarak görev yapacak en sağlam iki tabur dışında silahsızlandırılan Türkler Amman'a yürütüldü; oraya tam teçhizatlı olarak varmaları bir hayli şaşkınlık yarattı.

Megiddo Muharebesi belki Allenby'nin beklentilerinin de ötesinde bir başarıydı. Türk cephesinde Yedinci Ordu ile Sekizinci Ordu bir muharip kuvvet olmaktan çıkarken Dördüncü Ordu kaçmıştı. Faysal'ın düzensiz Arap birliklerinin bir çevirme hareketiyle doğuya geçmiş ve Derâ'nın güneyinde demiryolunu tamamen kesmiş olması nedeniyle Dördüncü Ordu'nun İngiliz süvarilerinden önce Şam'a varması zor olacaktı; Suriye başşehrine ulaşmadan yakalanması halinde aynı şekilde imha edilebilecekti.

Allenby Suriye içlerine ilerleyişe ilişkin planlarını ana hatlarıyla açıklamak üzere bir kolordu komutanları toplantısı düzenlemeyi 26 Eylül'e bıraktı. Çöl Atlı Kolordusu'nu ve Bulfin'in XXI. Kolordu'suna bağlı iki tümeni kullanarak Şam'a ve Beyrut'a yöneleceğini bildirdi. Piyadeler Hayfa ve Akkâ yoluyla Beyrut'a yürürken süvariler Şam'a doğru hemen yola çıkacaktı. İki süvari tümeni Taberiye Gölü'nün batısından dönüp Cisir Benat Yakub'da Yukarı Şeria'yı aştıktan sonra El-Kuneytra'dan geçerek ve eski Roma yolu (başlangıç noktası Nil kıyısındaki Heliopolis olan Via Maris'in son kesimi) boyunca ilerleyerek Şam civarında mevzilenecekti. Üçüncü bir süvari tümeni (4. Süvari Tümeni) Samah ve Derâ yoluyla gidecekti; Derâ'nın kuzeyinde

yetiyeceği umulan Dördüncü Ordu'yu hakladığıktan sonra kolorduyla tekrar birleşecekti. Allenby'nin kurmay heyetinin öngördüğü asıl güçlükler atlı birliklere (ve haliyle atlarına) tayın sağlamakla, yani süvari harekâtlarında sürekli yaşanan sorunla ilgiliydi. Nitekim 4. Süvari Tümeni daima riskli bir yöntem olan yol üzerinde erzak teminine başvurmak zorunda kalarak elde edemediği yiyecekleri yanında taşıdığı "kuru tayın"la takviye etti. Şam'a vardığı sırada atlara ya da süvarilere verilecek tek bir kırıntı kalmamıştı.

Derâ'ya ilerleyiş Arap düzensiz birliklerinin, o sırada bilinen adıyla "Şerif kuvvetleri"nin bir güç gösterisi eşliğinde gerçekleşecekti. Cyril Falls'in ifadesiyle Lawrence "savaşın muhtemelen bu son görevinde Arapların üstlerine düşeni yapmaları, yaklaşan zafere onurları ve siyasal gelecekleri uğruna ihtişamlı bir katkıda bulunmaları gerektiği konusunda kararlı"ydı. Plana göre bir Fransız dağ bataryasının, iki zırhlı arabanın, Mısır Deve Birliği'nden bir müfrezenin ve bir Gurka müfrezesinin desteğinde 450 kişilik "nizami Şerif Deve Birliği" Derâ'nın 100 kilometre kadar güneydoğusunda, bolca temiz su kaynağının bulunduğu eski bir Roma kalesi olan Kasrül-Azrak'a ilerleyecekti. Orada saflarına Nuri bin Şelân'ın adamları, Auda Ebu Tayi komutasındaki Huveytet Bedevileri ve Tellâl el-Hareydun'un Derâ civarında topladığı Havran köylüleri katılacaktı. Bu kuvvetin Derâ'yı kuşatmasının planlandığı 16 Eylül'de toplam 5.000 kişiyi bulması umulmaktaydı. O gün Derâ'nın güneyindeki Cabir'de bulunan demiryolu köprüleri ele geçirildi ve ertesi gün kasabanın kuzeyinde yol üst yapısı daha büyük çapta tahrip edildi; ama El-Affule'den güçlü bir Alman birliğinin varmış olması nedeniyle Derâ'ya saldırmama kararı alındı.

Araplar Azrak'tan topluca ayrılıp Derâ'nın 25 kilometre kuzeybatısındaki Şeyh Saad'a yöneldikleri 26 Eylül'de, Lawrence'ın her şart altında onlar için beslediği umutları doğrulayacak davranışı nihayet sergilemeye başladılar. Auda Ebu Tayi'nin adamları Gazale'de 200 Türk askerinin bulunduğu bir treni, Tellâl el-Hareydun'un adamları da yol üzerindeki İzra istasyonunu ele geçirdi. O sırada Derâ büyük ölçüde terk edilmişti ve 27 Eylül akşamüstü aşiret mensupları kasabaya daldılar. Ertesi gün 4. Süvari Tümeni'nin öncüleri erzak bulmayı umdukları kasabaya girdiklerinde sadece vahşi yıkımın sonuçlarıyla karşılaştılar.

Avustralya Atlı Tümeni Tiberya'dan 27 Eylül sabahı ayrıldı ve 5. Süvari Tümeni peşinden yola çıktı. Cisir Benat Yakub'da Yukarı Şeria üzerindeki 14. yüzyıl köprüsünün havaya uçurulduğu bilindiğinden, 3. Hafif Süvari Tugayı'na uygun alternatif geçiş noktaları bulma emri verildi. Öndeki 9. Avustralya Hafif Süvari Alayı nehrin sol yakasında, Cisir Benat Yakub ile sığ Hule Gölü (Kitabı Mukaddes'teki Merom Suları) arasındaki kesimin savunulduğunu

saptadı. Bunun üzerine 3. Hafif Süvari Tugayı'na düşmanı yerinde tutması ve mümkünse göle yakın bir geçiş yeri bulması, 5. Hafif Süvari Tugayı'na da daha güneydeki bir geçiş yerini zorlaması bildirildi. Uygun bir yerin bulunduğu El-Min'de, doğu yakasındaki Türk savunucular kuşatılamadı ve geceleyin kaçtı. Ertesi gün köprü'nün yıkık kemerinin yerine bir ahşap iskelenin kurulmasıyla tümen Kuneytra'ya doğru yola devam etti. Yöredeki Çerkeslerin son derece hasmane olması nedeniyle Tuğgeneral Grant'ın komutasındaki dört alaydan oluşan bir kuvvet oranın güvenliğini sağlamak üzere bırakıldı.²²

Başı çeken 11. Hafif Zırhlı Motorize Batarya'ya ait Rolls-Royce arabalar 29 Eylül'de öğleden sonra Kuneytra'nın 30 kilometre kadar kuzeyindeki Sâsa yakınında sert direnişle karşılaştı. 9. Avustralya Hafif Süvari Alayı oraya vardığında, iyi yerleştirilmiş çok sayıda makineli tüfekten dolayı bunun ilerleyişe ciddi bir engel çıkaracağı belli olmuştu. Nitekim 9. Avustralya Hafif Süvari Alayı'nın kanattan ve 8. Avustralya Hafif Süvari Alayı'nın cepheden saldırısıyla direnişin kırılması sabaha doğru üçü buldu. Sonraki tıkama mevzisi Kaukab'da başlayıp onun doğusundaki Cebelü'l-Esved'in sırtı boyunca uzanmaktaydı. Topçu desteğinin yokluğundan dolayı korumasız olduğu saptanan sağ kanada yüklenmek üzere Fransız süvarileri gönderildi. Çok çetin arazideki atlı saldırıya pek fazla direnemeyen savunucular, bir düzine makineli tüfeği bırakarak kaçtılar. Böylece Fransız Hafif Süvari Alayı'nın öncülüğünde ilerleyiş yeniden başladı. Şam'ın merkezine üç kilometre uzaktaki El-Mezze'de karşılaşılan daha sıkı direniş üzerine bu sefer 14. Avustralya Hafif Süvari Alayı'nın desteğinde yaya olarak saldırıya geçildi. İlerleme yavaş olunca öğleye doğru on birde süvari top bataryaları getirildi; bombardıman altında azalan Türk ateşi sonunda kesildi ve çarpışmayı bırakan savunucular kuzeybatıdaki Barada Boğazı yoluyla Baalbek'e çekildi. Bölgedeki tek su kaynağını barındırmasından dolayı bu güzergâhı seçmenin kötü bir karar olduğu ortaya çıktı. Peşlerine düşen Fransız süvarileri ve onlara destek için gönderilen altı makineli tüfek takımı geri yamaca tırmanıp mevzilendi ve konvoya ateş yağdırarak çok büyük zayıat verdirdi. Böylece Şam'dan kaçmış birçok askerle birlikte doğuya sıkışıp kalan Türklerin arkadaki yoldan gelen Avustralyalı süvarilere teslim olmaktan başka seçeneği kalmadı ve yaklaşık 4.000 esir alındı.

Bunu hem bir tür diplomatik vakaya hem epeyce karışıklığa yol açan bir süreç izledi. Allenby, Faysal'a bağlı Arapların Şam'a girmesine kadar birliklerini şehir dışında tutmaya karar vermişti ya da ona bu yolu izlemesi

22 Bunlar onun tugayına bağlı 11. Avustralya Hafif Süvari Alayı, 5. Tugay'a bağlı 15. Avustralya Hafif Süvari Alayı, 5. Süvari Tümeni'ne bağlı Sherwood Hafif Süvari Alayı ve Haydarabad Mızraklı Süvari Alayı'dı. 4. Hafif Süvari Tugayı'nın geri kalan iki alayı Bouchier Kuvvet olarak anılmak üzere kademli yarbayın komutasına verildi.

bildirilmişti.²³ Chauvel onun talimatını Hodgson'a aktarırken, Şam'dan kuzeydoğuya uzanan Humus yolunda bir tıkama mevzisine yerleşmiş 3. Hafif Süvari Tugayı'nı şehrin yanından geçecek şekilde batıya sevk etmesini bildirdi. Öndeki 9. Avustralya Hafif Süvari Alayı, Fransız Hafif Süvari Alayı'nın Türk konvoyunu durdurduğu yerin üç kilometre kadar batısındaki Dummar köyüne hâkim bir noktanın ötesine geçmedi. Türk ricat kolunun ön tarafında yer alan ve aşağıdaki yola hıncahınç dolan askerlere ateş açarak en az 400'ünü öldürmesi, temizlenmesi günleri alacak bir tıkanıklığa yol açtı. O sırada gece bastırmıştı ve karanlıkta kirlilik alanda ilerlemek pek cazip değildi. Tuğgeneral Wilson'ın önerisi doğrultusunda, Hodgson askerlerini 1 Ekim sabahının ilk ışıklarına kadar dinlendirdikten sonra Şam'ın etrafından dolandırma yerine içinden geçirme yoluna gitti. Böylece Suriye'nin başşehrine ilk İtilaf kuvvetleri olarak giren askerler, şehre hâkim olduğu söylenebilecek iki kardeşten Muhammed Said Abdülkadir'den sıcak bir karşılama gördü.²⁴ Birliklerin şehirde kalmayarak Humus yoluna yönelmesine karşın önemsiz gibi görünen bu geçiş, askeri hukuk açısından fetih hakkını İngilizlere kazandıracak nitelikteydi. Ancak buna karşı çıkan Lawrence hakkın Arap müttefiklerinde olduğunu göstermeye çalışacaktı.

Bu arada Avustralya Atlı Tümeni'nin peşi sıra Kuneytra'dan Sâsa'ya geçen 5. Süvari Tümeni'ne 2.000 dolayında Türk askerinin Şam'a çekilmek için geçtiği bildirilen doğudaki "Hac Yolu"na gitme emri verildi. Şehrin dış mahallelerine öğleden sonra üç sularında ulaşan 14. Süvari Tugayı gece için kamp kurdu; hep hareket halinde olduğu yirmi bir saat içinde bir dizi çatışmaya girmiş ve 600 kadar Türk askerini esir almıştı. Geceyi Kaukab'da geçiren 13. Süvari Tugayı ertesi sabah Şam'a hareket etti; o da çok sayıda esir almış ama demiryolu hattının ve Kadem'deki telsiz istasyonunun tahrip edilmesini önleyememişti.

Beysan'dan 10. Süvari Tugayı önde olmak üzere 26 Eylül sabahı yola çıkan 4. Süvari Tümeni'nin aldığı emir, su kaynağı bulunan ve Arap düzensiz birlikleriyle irtibata girmesi öngörülen İrbid'e o gece varmaktı. Çok bakımsız olan yol güçlükler çıkardı. Öncü güç 2. Mızraklı Süvari Alayı, İrbid'in yer aldığı platoya havanın kararmasına sadece birkaç saat kala tırmanırken

23 Bir durum tahlili ve sonraki siyasal düzenbazlıkların bir dökümü için bkz. Fromkin, *A Peace to End All Peace*. Fromkin'in "[Şam'a önce Fransız birliklerinin değil, İngiliz birliklerinin girmesi] kararını kimin niçin aldığına ilişkin bulgular çok kıtır" demesine karşın bu belki de Allenby'nin o sıradaki siyasal subay şefi Gilbert Clayton'ın işiydi.

24 Lawrence "Faysal'dan ve [Arap] milliyetçiliğinden ziyade Hüseyin'in ve İslam'ın" (Fromkin) destekçileri olarak gördüğü Muhammed Said'e ve onun daha güçlü kardeşi Emir Ali'ye bir tür nefret beslemekteydi. Bunun öne sürülen birçok alternatif sebebinden biri, Lawrence'ın gizli işlerinin Abdülkadir kardeşlerce ayrıntılı bilinmesiydi. El-Cazayiri olarak da bilinen Abdülkadir kardeşler Cezayir asıllıydılar; Fransız sömürge yönetiminin önündeki başlıca engellerden biri olan babalarıyla birlikte 1847'de sürgün olarak Şam'a gelmiş ve onun 1855'te elde ettiği hatırı sayılır nüfuzu devralmışlardı.

makinelî tüfek ateşine maruz kaldı. Alay komutanı gece bastırmadan bir yarma girişiminde bulunmaya karar verdi; üç tabur farklı istikametlerden İrbid'e saldırdı ama arazi bir atlı hücumla elvermeyecek kadar engebeli ve sarptı. Durumu bizzat görmeye gelen tuğbayın destek için çağırdığı Berkshire Bataryası ve Orta Hindistan Süvari Alayı çok geciktiğinden somut bir yardımda bulunamadı. Köyü almaya yönelik yeni bir girişimden gece görüşünün yetersizliği nedeniyle vazgeçildi. Ertesi sabah köye girildiğinde, orada kalmış olan köylülerce yaklaşık 5.000 kişi olduğu belirtilen Türk birliğinin geceleyin ayrıldığı öğrenildi.

12. Süvari Tugayı o geceyi Şeria'nın dört kilometre doğusundaki Eş-Şuni'de, 11. Süvari Tugayı ise Şeria ve Yermuk nehirlerinin buluşma noktasının güneyindeki Cisirü'l-Mecami'de geçirdi. Barrow'un ertesi sabaha ilişkin emri 12. Süvari Tugayı'nın Şelale Vadisi'ne hareket etmesi ve orada Er-Remta'ya ilerleyecek olan 10. Süvari Tugayı'nı beklemesiydi. Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin Türklerden arındığını bildirdiği Er-Remta'ya yaklaşan Dorset Gönüllü Süvari Alayı makinelî tüfek ateşiyle karşılaştı. Sağ kanattan bir atlı saldırıyla bu ateş bastırıldı ve kısa süreli bir göğüs göğüse çarpışmadan sonra köy İngilizlerin eline geçti. Orta Hindistan Süvari Alayı daha öteye ilerlediğinde köyü savunmaya yardımcı olmak yerine kaçmayı yeğleyen 150 kişilik bir Türk birliğine rastladı. Gerek bu birlik gerek Derâ yolunu iki yanındaki bir savunma mevzisine çekildiği belirlenen başka bir grup hemen etkisizleştirildi.

10. Süvari Tugayı 28 Eylül sabahı Derâ'ya girdi. "Bozguna uğramış bir ordunun perişan halde ricatını on günden beri izleyen bir süvari tümeninin askerlerini ancak kerih bir manzara şoka uğratabilirdi" diye yazar Falls. "Ama o sabah 10. Süvari Tugayı'nın Derâ'da gördüğü istasyonun ve barakaların hali içlerinden hiçbirinin hayatında tanık olmadığı kadar dehşet vericiydi."

Faysal'ın kurmay başkanı Nuri es-Said'le görüşen Barrow ertesi gün kuzeye doğru ilerleyişte Arapların sağ kanadı koruması için gerekli düzenlemeyi yaptıktan sonra 11. ve 12. süvari tugaylarını Derâ'nın epey ötesindeki Muzeyrib'de kamp kurmaya gönderdi. Bu arada 10. Süvari Tugayı hemen her yanı sarmış yangınları söndürerek, ölüleri gömerek ve Arapların sağ bıraktığı az sayıdaki yaralı Türk askerini giydirip yaralarını sararak katliamın izlerini olabildiğince silmeye çalıştı.

Tümen planlandığı gibi Hac Yolu üzerinden Şam'a doğru ilerledi; Derâ'daki yaralıları kollamak üzere bir alay bırakan 10. Süvari Tugayı konvoyla öğleden hemen sonra Şeyh Miskin'de katıldı. O gece Dillîye ve 30 Eylül'de ikindiye doğru Zerakiye'ye varıldı; o sırada Han Deynun'da bulunan 11. Süvari Tugayı'nın öncü birliği yolun doğusunda oldukça büyük bir kolun yer aldığını bildirdi. İlk başta bunun Şerif ordusu olduğu sanıldı; ama kısa bir süre sonra gelen Lawrence Arapların 27 Eylül'den beri Türk Dördüncü

Ordusu'nun artçı kolu olduğunu belirterek yardım istedi. Oraya gönderilen Hampshire Bataryası hava hiçbir şey görülemeyecek derecede kararana kadar kolu bombaladı; 29. Mızraklı Süvari Alayı'nın önünü kesmeyi başaramadığı Türk birliği kaçmış gibiydi. Ama ertesi sabah Lawrence kolun geceleyin Huveyyet birliklerince yok edildiği haberini getirdi.²⁵

Çöl Atlı Kolordusu'nun üç tümeni 1 Ekim sabahı Şam'ı gören bir noktaya ulaştı. Chauvel'in talimatı Avustralya Atlı Tümeni'nin (yukarıda izlediği yol anlatılan 3. Hafif Süvari Tugayı dışında) şehrin batısında durması, 5. Süvari Tümeni'nin doğuda, 4. Süvari Tümeni'nin de güneyde Hac Yolu'nun iki yanında mevzilenmesi yönündeydi. Şehirde kalmış Türk birliklerinin durumundan oldukça haberdardı; çünkü başlarındaki Arap asıllı General Ali Rıza er-Rikabî Paşa önceki gün öğleden sonra karargâhına gelmişti. Onun verdiği bilgiye göre şehir ahalisi (zaten pek destek vermediği) Türklerin aleyhine dönmüştü ve kaçamayan askerler tamamen moralsizdi, içlerindeki direnme azminin son kırıntıları da yok olmuştu.

Chauvel'in Allenby'den aldığı talimat geride kalıp Şerif kuvvetlerinin Şam'a önce girmesine izin vermek ve böylece Suriye'yi Osmanlı yönetiminden kurtaranın Haşimiler olduğu uydurmasına zemin hazırlamaktı. Henüz haberi olmasa bile Wilson'ın emrindeki hafif atlıları Humus yolundaki belirlenmiş yere ulaştırmak üzere şehrin kenarından değil, içinden geçirme kararıyla bu konuda hüsrana uğramak üzereydi. 10. Avustralya Hafif Süvari Alayı şehre girdiğinde halkın coşkulu sevinciyle karşılandı. Öncü taburun komutanının apar topar huzuruna çıkarıldığı Muhammed Said Abdülkadir (gayet asılsız bir iddiayla) önceki gün öğleden sonra vali olarak başa geçirildiğini²⁶ ve şehri ona teslim etmek istediğini bildirdi. Bunun etkisine belki kapılsa da, Humus yolunu kesmesi gereken Binbaşı Olden sonunda askerleriyle birlikte kurtulup yoluna devam etti; ancak durumu bozacak pürüz ortaya çıkmıştı.²⁷

Bourchier sabah yediye yirmi kala Wilson'dan askerlerini Şam'ın batı kesimine gönderme emrini aldı. Beyrut yolundaki kışlaya yaklaşan 4. Avustralya Hafif Süvari Alayı'na bağlı bir taburun karşılaştığı gelişigüzel tüfek ateşi alayın geri kalan kısmının yetişmesiyle kesildi. Birçoğu hasta ya da yaralı ve hepsi

25 Lawrence'ın *Çölde İyan* kitabındaki anlatımı böyledir. Aslında Arapların birçok Türk askerini öldürdüğü kesin olmakla birlikte, iki gün sonra 9. Avustralya Hafif Süvari Alayı tarafından önü kesildiğinde kol hâlâ düzenli ve disiplinli bir yapıdaydı.

26 İddiası bu yetkiyi Liman von Sanders'le birlikte şehirden ayrılıp Baalbek'e giden Muhammed Cemal Paşa'nın verdiğiydi. Yedinci Ordu komutanlığına 16 Ağustos'ta atanmış ve bu sefer İngiliz ilerleyişini durduramamış olan Mustafa Kemal'e aynı gün komutayı üstlenmek üzere Riyak'a gitme emri verildi.

27 Humus yolunda uzun bir takibe başlayan 3. Hafif Süvari Tugayı hemen her seferinde Dördüncü Ordu'nun Alman artçı gücü 146. Alay tarafından durduruldu. O gece Duma'da geçirildi ve ertesi sabah 9. Avustralya Hafif Süvari Alayı bir kez daha takibe girişti. Önceki günün tersine, şans artık Avustralyalıların yanındaydı; yolun tepelere girdiği Han Ayaş'ta Türk kolunun önünü keserek 1.500 dolayında esir aldılar.

yarı aç haldeki en az 265 subay ve her rütbeden 10.481 asker teslim oldu. (Daha sonra hastanelerde ve karantinalarda kıpırdayamayacak kadar hasta olan 2.500 asker daha saptandı; birazdan anlatılacağı üzere, onları yatağa düşüren hastalıklar şaşırtıcı olmayan bir gelişmeyle İngiliz askerlerine de bulaştı.)

Lawrence saat yedi buçukta²⁸ Şerif kuvvetlerinde “resmi görevli” Medine şerifi Nasır ve Faysal’ın kurmay başkanı Nuri es-Said gibi kişilerle birlikte aşırı tedirgin bir halde Şam’a vardı. En azından *Çölde İsyan* kitabındaki anlatımına göre heyet sevinç gösterileriyle karşılandı. (Çok daha kapsamlı *Bilgeliğin Yedi Sütunu* kitabında ise “Mavi Sis” adını verdiği Rolls-Royce zırhlı arabasıyla geçtiğinde “sokakların sakin ve boş” olduğundan, insanların “gözlerinde parlayan neşe”yle neredeyse suskun halde dikilip durduğundan söz eder.) Heyetle birlikte gittiği belediye binasında hâlâ iktidardaki Abdülkadir kardeşlerle karşılaşınca, azledildiklerini derhal bildirdi ve onların yerine Hüseyin’in Şamlı destekçilerinden “baba adam” Şükrü el-Eyyubî’yi geçirdi.²⁹ Daha sonra bunu hangi yetkiyle yaptığını soran Chauvel’e, arsızca bir yalanla, şehir sakinlerinin topluca alkışla onay verdiğini belirtti. Hiç kuşkusuz fırsatçılığın tipik bir örneği ve Lawrence’ın pratik zekâsı takdire şayan olsa da bu hamle hukuki dayanaktan kesinlikle yoksundu. Fransızların 1915 Sykes-Picot Antlaşması hükümleri (bkz. Bölüm 17) uyarınca Suriye’nin kendi nüfuz alanlarına girdiğinde direterek kendini kral ilan etmiş Faysal’ı kovmaları sırasında epeyce sıkıntı kaynağı olacaktı.

Durumun hukuki boyutu her ne olursa olsun, Arapların iktidara geçmesinden sonra gerçek fatihler şehre artık resmen girebilirlerdi. Chauvel 2 Ekim’de kurmay heyet temsilcilerinin, alay başına bir taburun ve tümen başına bir süvari top bataryasının eşlik ettiği Barrow, Macandrew ve Hodgson’la birlikte şehrin sokaklarından geçti. Ertesi gün bizzat Faysal geniş maiyetiyle beraber şehrin dışına vardı ve Lawrence onun zafer töreniyle şehre girişine izin verilmesini rica etti. O sırada şehre gelmiş olan Allenby’nin programında teşrifata zaman yoktu. Bunun yerine Faysal ve şürekâsını Victoria Otelî’ne çağırarak Sykes-Picot Antlaşması’nda belirlenmiş prosedürlere uyulacağını bildirdi; bir başka deyişle, Suriye Fransızlara verilecekti ve “prens” onların yol göstericiliğinde babası adına ülkeyi idare edecekti, ayrıca Lübnan işlerinde söz hakkı olmayacaktı. Faysal son derece sert ifadelerle itiraz etti. Allenby’nin dönüp bu öfkenin sebebini sorduğu Lawrence düpedüz işin

28 Falls’a göre; Lawrence’a göre ise saat dokuzda. Bu farklılık muhtemelen önemsizdir. Lawrence kitabında Şerif kuvvetlerinin önceki akşamdan beri Şam’da olduğunu ısrarla belirtir; bu doğru olsa bile varlıklarını dosta ya da düşmana herhangi biçimde belli etmedikleri için sav büyük ölçüde anlamsızdır.

29 Şükrü el-Eyyubî bu görevde sadece birkaç gün kaldıktan sonra Chauvel’in emriyle yerine Ali Rıza er-Rikabî Paşa geçti! O sırada tarih Lawrence’ı memnun edecek şekilde (yeniden) yazılmıştı.

içyüzünü gizledi. Fransızların Suriye'ye hamilik edeceğinden ve Lübnan'ın Faysal'a tanınacak nüfuz alanının dışında özellikle tutulduğundan haberi olmadığını belirtti. Faysal'ın ve maiyetinin çekilmesinden sonra Lawrence baş başa kaldığı Allenby'ye bir Fransız "danışman"ın altında görev yapmayı içine sindiremediğini bildirdi ve birikmiş izin hakkını kullanarak Londra'ya dönmek istedi. Allenby onay verdi.

Öğleden sonra Şam'a zafer töreniyle girişini yapan Faysal, ardından Lawrence'ın tavsiyesi doğrultusunda, seçilmiş adamlardan oluşan bir grubu Allenby'nin ordusundan önce Beyrut'a girmek üzere alelacele oraya yolladı. Grup 5 Ekim'de Hicaz bayrağını dikti ve şehrin kurtulduğunu ilan etti; telaşa kapılan Fransızlar ertesi gün savaş gemileri ve bir askeri birlik gönderdiler. Beyrut'a 8 Ekim'de ulaşan Allenby'nin birlikleri bayrağı indirttiler ve denetimi ellerine aldılar; daha sonra Suriye'nin fiili yöneticisi olarak çok önce seçilmiş Picot geldi. İzleyen dönemde Suriye işleri Faysal yanlısı polis gücünün Ali Abdülkadir'i "kaçmaya çalışırken" öldürmesinin damgasını vurduğu yeni bir karanlığa büründü.

İngilizlerin 26 Eylül'den 1 Ekim'e kadar yaklaşık 20.000 Türk ve Alman askerini esir almasıyla 19 Eylül'den sonraki toplam esir sayısı 47.000 dolayına ulaştı. Çöl Atlı Kolordusu ise Şam'a ilerleyişi sırasında sadece 500'ün biraz üzerinde zayıat vermişti. Ancak askerlerinin kapıldığı çeşitli hastalıklar arasında, sonuçları yıkıcı boyutlara varacak yeni bir grip çeşidi de vardı.

Allenby'nin 11 ay önce Gazze'yi almasını sağlayan Mısır Sefer Kuvveti nihai hedefi Halep'e giden yolu yarılamış durumdaydı. Önünde artık doğal engeller yoktu ve başta Beyrut, Trablusşam, Tartus, Lazkiye olmak üzere Suriye limanlarını işgal etmenin ikmal sorunlarını hafifletmesi güvenle beklenmekteydi. Ne var ki Halep'e çok uzun (Humus'tan ve Hama'dan geçen en kestirme güzergâhla 320 kilometreden fazla) bir yol vardı. Üstelik Allenby'nin ordusunda sıtma vakalarındaki artış rahatsız edici bir düzeydeydi; vaka sayısı ekimin birinci ve ikinci haftaları arasında iki katına çıktı. Çok büyük esir topluluğunda zatürreenin yanı sıra tifo, karahumma ve grip salgın halindeydi. Öte yandan Yermuk üzerinde Türklerin ricat sırasında havaya uçurduğu uzun viyadüğün 26 Ekim'de yeniden açılmasına, El-Affule ve Beysan yoluyla Hayfa'dan gelen demiryolunun tekrar işler hale getirilmesine kadar ikmal sorunlarının ağırlığı eksilmedi.

Allenby 3 Ekim'de Chauvel'e Şam'ın 50 kilometre kadar kuzeybatısında, Bekaa Vadisi'ndeki Litani Nehri kıyısında yer alan Riyak'ı olabildiğince erken ele geçirme emrini verdi. Chauvel 5. Süvari Tümeni'ni 5 Ekim'de yola çıkacak şekilde hazırladı; 4. Süvari Tümeni de peşinden hareket edecekti. O sırada Fane'in 7. Tümeni'ni kıyı ovasındaki yürüyüşünde Sur'a ulaşmıştı.

O geceyi Riyak'a giden yolun yaklaşık yarısındaki Han Meysalun'da geçiren 5. Süvari Tümeni'ne iki zırhlı araba birliği katıldı. Macandrew aynı gece Riyak'taki askeri levazımın ve (İstanbul'dan Halep ve Humus yoluyla gelen standart ray açıklıklı hattın son durağında yer alması nedeniyle hayati önem taşıyan) demiryolu araçlarının tahrip edilmekte olduğu haberini aldı. 14. Süvari Tugayı'na tahribatı durdurmak için zırhlı arabalarla birlikte hemen yola koyulma emrini verdi. Daha atlara eyer vurulmadan Türklerin Riyak'tan ayrıldığını öğrenince emri değiştirmesi atlıları bir hayli rahatlattı. Kasabaya ertesi gün öğleden sonra ikide varan tugay büyük yıkım arasında epeyce levazımı (birkaç standart hat lokomotifinin yanı sıra hatırı sayılır miktarda demiryolu aracını) hasar görmemiş halde buldu. Geri çekilirken daha titiz iş yapan Almanlar ise kasabanın dışındaki havaalanında geride 30 kadar uçağın sadece yanık kalıntılarını bırakmışlardı. Beyrut'a 7 Ekim'de gönderilen zırhlı arabalar Lübnan başşehrinde Türk birliklerinin bulunmadığını bildirdi; istihkâmcıların Sur'dan kuzeye giden yolu top çekicilerinin ve topların geçebileceği şekilde düzeltmede bir mucize yaratmasıyla 7. Tümen'in öncü birliği yirmi dört saat sonra oraya vardı.

Bekaa Vadisi'nin ve iki yanındaki dağ sırasının Lübnan topografyasını belirlemesi nedeniyle o dönemde ülkeyi bir uçtan öbür uca aşarak Şam'ı Beyrut'a bağlayan tek yol Riyak'tan geçmekteydi. Bu durum Allenby'nin sonraki ilerleyişini kısıtladı. Dolayısıyla 9 Ekim'de 7. Tümen'e kıyıya yönelerek Trablusşam'a gitme, Çöl Atlı Kolordusu'na da Almanların geri çekilme güzergâhını izleyerek Riyak yoluyla Humus'u ele geçirme emrini verdi.³⁰ Chauvel hasta düşen asker sayısının her geçen gün artmasına rağmen Macandrew'a en geç 16 Ekim'de Humus'a varmasını, Barrow'a onu takip etmesini bildirdi. Macandrew tümenini iki kola ayırdı ve bir gün arayla yola çıkardı. Öncü kolu oluşturan 13. Süvari Tugayı ve "B" Bataryası Asi Nehri'ne yakın verimli ovada yaklaşık 70.000 nüfuslu Humus'a zamanında vardığında Türklerce terk edildiğini gördü. Bu arada 4. Tümen Baalbek'te durmuş ve 7. Tümen'in öncü tugayı aynı gün Trablusşam'a ulaşmıştı. Allenby ilerleyişine kısa bir mola vererek dikkatini işgal ettiği toprakları idare etme sorunlarına çevirdi. Bölgeyi üç kesime ayırdı. Şeria'nın ve Baniyas üzerinden kuzeye doğru Antakya'ya giden eski ticaret güzergâhının doğusuna düşen kesimi Ali Rıza er-Rikabî Paşa, kabaca Sur'dan Baniyas'a uzanan

30 Halep'in güneyinde tutunabileceği bir doğal hatın bulunmadığını anlayan Sanders, von Oppen'e Asya Kolordusu'nun kalıntılarıyla birlikte oraya ricat etme (Mustafa Kemal'e de Yedinci Ordu'nun kalan az sayıda birliğiyle ona katılma) emrini vermişti. Bu arada "Küçük" (Muhammed) Cemal zaman kazanmak üzere Humus'ta bir artçı savunması düzenleyecekti. Allenby ise Faysal'dan Çöl Atlı Kolordusu'nun Bekaa Vadisi'ndeki ilerleyişini ve ardından Hama ile Halep arasındaki harekâtını korumak üzere 1.500 adamı dosdoğru Humus yoluna göndermesini istemişti.

hattın kuzeyine düşen kesimi Albay de Piepape, güneyde kalan kesimi ise Sir Arthur Money idare edecekti.

Allenby'nin 18 Ekim'de Halep'e ilerleme emrini verdiği Chauvel tarafından hazırlanan plana göre 5. Süvari Tümeni 20 Ekim'de Humus'tan yola çıkacak ve en geç 26 Ekim'de hedefine varacaktı. Macandrew'a ilave mekanize keşif birliklerinin verilmesiyle emrindeki birlik sayısı altıya çıktı: Üç hafif zırhlı motorize batarya ve üç hafif araba devriyesi.³¹ Humus'a yönelecek olan 4. Süvari Tümeni endişe verici zayıflık düzeyi nedeniyle ancak 1.200 sağlam adam toplayabilecek durumdaydı. Bu haliyle 5. Süvari Tümeni'ne gerekli desteği veremeyeceğini gören Chauvel'in başvurusu üzerine Allenby Hama'da durmasını bildirdi. 22 Ekim'de düşman mevzilerini yoklamaya gönderilen Macandrew'un zırhlı arabaları kısa bir taktikten sonra artçı birliği Han es-Sebil'in kuzeyinde yakaladı. O geceyi Halep'e sadece 50 kilometre uzaktaki Serakab'da geçirdi ve ertesi gün yola devam ettiğinde Türklerin sıkı bir Alman takviyesiyle şehrin beş kilometre güneyinde siperli bir hattı tuttuğunu öğrendi. Hafif araba devriyesi komutanlarından biri ateşkes bayrağı altında teslim olmalarını isteyen bir not gönderdi. Mustafa Kemal'in kurmay subayı, "Türk garnizonunun komutanı notunuza cevap verme gereğini duymuyor" karşılığını verdi.

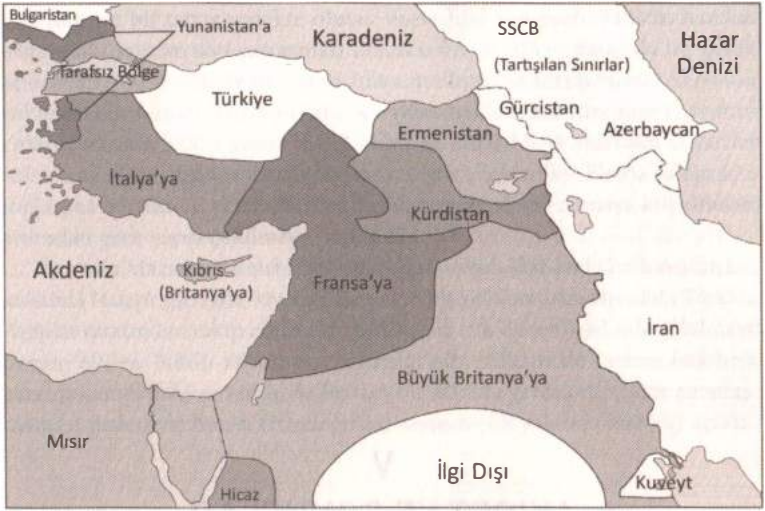
Halep'in 20 kilometre güneybatısındaki Zibre'ye dönen arabalara 25 Ekim'de 15. Süvari Tugayı katıldı. O sırada Araplar İngiliz ileri unsurlarıyla aynı hizadaydı ve Nuri es-Said yakındaki saldırıda işbirliği yapmak üzere şehrin doğusuna yönelmeye söz vermişti. Gelgelelim Araplar tıkağa kuvvetine karşı kendi başlarına bir saldırıya giriştiler ve püskürtüldüler. Ama aynı akşam doğudan şehre girmeleri üzerine, o sırada Adanaya çekilmiş olan Sanders sadece şehirdeki kuvvetleri değil, güneydeki mevzileri tutan kuvvetleri de kapsayan ve 15 kilometre kuzeybatıdaki Haritan yakınında toplanmayı öngören bir genel çekilme emri de verdi. Ertesi sabah Tuğgeneral Harbord 15. Süvari Tugayı'nın başında Halep'in batısındaki alanı temizlemeye ve İskenderun'a giden yolun iki yanını tutmaya gitti. Alanı boşaltılmış halde buldu ama kuzeyde düzenli bir Türk kuvvetinin varlığına ilişkin haberler almaya başladı. Kuzeye doğru ihtiyatla ilerledi; ama Haritan'a hâkim bir yükseltiye çıkan Jodhpur Mızraklı Süvari Alayı'na bağlı iki taburun makineli tüfek ateşine maruz kalınca hemen saldırıya geçmeye karar verdi. Plana göre, Jodhpur Mızraklı Süvari Alayı'nın geri kalan taburlarınca takip edilmek üzere Maysur Mızraklı Süvari Alayı sırtını doğu ucuna çevirirken, temasa girmiş birlikler Makineli Tüfek Taburu'yla takviye edilerek düşmanın dikkatini

31 Bunlardan 2. Hafif Araba Devriyesi destansı bir yolculukla Macandrew'a katıldı; Libya'daki Sollum'dan 11 Ekim'de ayrıldı ve yarısı karadan, öbür yarısı bir demiryolu açık vagonunda olmak üzere 2.000 kilometreyi aşarak on gün sonra Humus'un kuzeyinde çarpışmaya girdi.

güneyden uzaklaştıracaktı. Türk sol kanadının sanılandan çok daha doğuda olduğunun ortaya çıkmasına karşın Maysur Mızraklı Süvari Alayı üç tabur yan yana ve bir tabur yedekte olmak üzere hücumla geçti. Filistin harekât alanındaki savaşın son çarpışması olacaktı bu. Düşman hattında bir gedik açamayan Maysur Mızraklı Süvari Alayı, Jodhpur Mızraklı Süvari Alayı'nın yakın destek verdiği ikinci girişiminde püskürtüldü. Bir süre sonra savunucuların aslında 3.000 kûsur kişiyi bulduğu anlaşıldı ve mızraklı süvariler tüfek menzilinın dışına çıkarak olayların seyrini beklediler. Bir ara saldırı için toplanma izlenimini veren Türkler bunun yerine siper kazmaya koyuldular; ardından gece yarısı çekilmeye başladılar.

Bu arada Macandrew zırhlı arabalarıyla o sabah saat onda halkın alkışları arasında Halep'e girmişti. Mustafa Kemal'in kişisel komutası altındaki Türkler, Araplar tarafından takip edilmekle birlikte az çok düzenli şekilde çekilmeye devam ettiler. Bütün raporların belirttiği gibi, Filistin'de (aslına bakılırsa Mezopotamya'daki ordunun da benzer bir şekilde gerçek direnişle karşılaşmaması nedeniyle bütün Ortadoğu'da) savaşın çok yakında biteceği açıktı.

V
AKIBET VE SONUÇLAR

Harita 28. Sevr Antlaşması'yla Öngörülen Ortadoğu

Yenilgi ve Zafer; Parçalanma ve Yenilenme

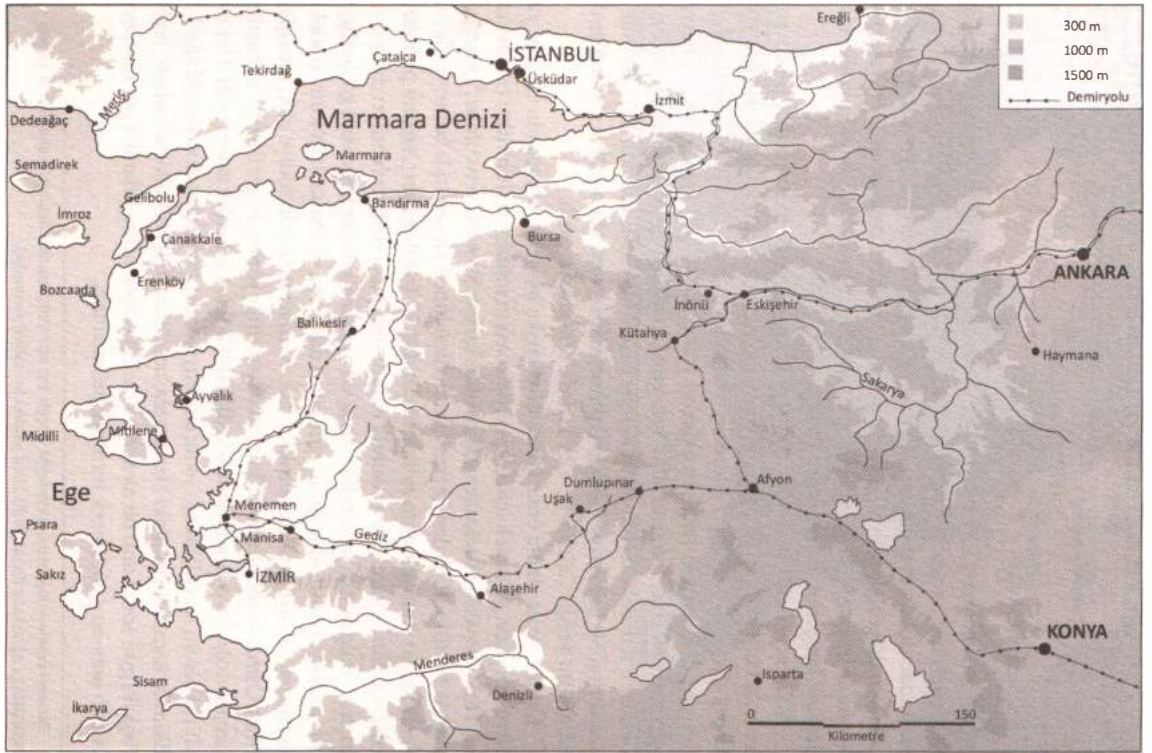
İngiliz istihbaratı 4 Ekim 1918'de Osmanlı hükümetinin Almanlara, İttifak Devletleri'nin savaşı sürdürmek için gerekli levazım desteğini sağlayamamasından dolayı ayrı bir barış isteme niyetini bildirdiğini öğrendi. Yaklaşan çöküşün daha açık belirtileri ertesi hafta ortaya çıktı; istifa eden Talât Paşa'nın yerine sadrazamlığa atanan Ahmet Tevfik Paşa'nın bir hükümet kuramaması üzerine bu görev Ahmet İzzet Paşa'ya verildi.

Allenby'ye bağlı kuvvetlerin Beyrut'a ulaştığı, Marshall'a bağlı kuvvetlerin ise hâlâ Fethiye Boğazı'nın güneyinde olduğu ve çarpışarak Dicle boyunca yukarıya çıkmaya çalıştığı 7 Ekim'de, Versailles'da toplanan İtilaf Başbakanları Konseyi Selanik'teki İtilaf birliklerini İstanbul'u tehdit etmek üzere Trakya içlerine sevk etme kararını aldı. Aynı gün Lloyd George, Deniz Bakanı Sir Eric Geddes'e ilerideki teslim müzakerelerinde Akdeniz filosunun başkomutanı Koramiral Sir Somerset Gough-Calthorpe'un öncü rol üstlenmesini sağlama talimatını verdi. Calthorpe 12 Ekim'de Mondros'a vardı.

Ondan birkaç hafta önce İstanbul'da başka bir gelişme yaşandı. Önceki yıl Birrüsebi'yi ele geçirmek için çarpışırken baskın müfrezesiyle birlikte çok üstün bir Türk kuvvetine isteksizce teslim olan Yarbay Stewart Newcombe,¹ gözetim altında tutulduğu yerden kaçmaya yönelik üçüncü girişiminde başarıya ulaştı. Pera'daki bir Rum ailesinin evinde saklandığı 22 Eylül'de bazı Osmanlı politikacılarının bir mütareke konusunda kararlı olduğuna dair söylentileri duymaya başladı. Bulgaristan'ın ayrı bir barışa varma isteğinin her belirtisini gösterdiği² bir ortamda bunun akla yakın olduğunu düşündü ve Osmanlı hükümetindeki üst düzey şahsiyetlere mektuplar yazdı. Bazıları onu çok ciddiye aldı; mesajlarının Osmanlı yönetiminde bir çatlak yarattığı yönünde görüşlerin olmasına karşın, doğrusu o sırada daha büyük çaplı bölücü etkenler zaten vardı. Her ne olursa olsun, İzzet Paşa'nın (sonraki adıyla İzzet Fergaç) sadrazam olduğu 14 Ekim'de kaçak durumdaki Newcombe'un sözleri hassas kulaklara ulaştı. İzzet Paşa iki gün sonra onu bir ateşkese aracılık etmek üzere Selanik'e göndermeyi önerdi ama onu götürecek bir uçak bulunamadı.

1 Bir ayaklanmayı kıskırtma umuduyla küçük bir kuvvetin başında düşman topraklarına girmiş ve başarısızlığa uğrayınca Birrüşchi-El-Halil yolunu kesmekle yetinmişti.

2 Bulgaristan çatışmaların kesilmesi için 26 Eylül'de başvurdu ve üç gün sonra bir mütareke antlaşması imzaladı.

Harita 29. Anadolu (Kuzeybatı Kısım)

Derken belki o kadar saygın olmasa bile çok daha seçkin başka bir savaş esiri devreye girdi: Kut'un düşüşünden sonra askerleri sefil esaret ortamına güçlükle yürürken ve bazıları yolda ölürken Dicle'de bindirildiği gemiyle ortalıktan kaybolan Sir Charles Townshend. Büyüka'daki şatafatlı hapis köşkünden 15 Ekim'de veya buna yakın bir tarihte İzzet Paşa'ya yazdığı ve 17 Ekim'de yerine ulaşan bir mektupla görüşme talebinde bulundu. Britanya'nın barış karşılığında bir ölçüde özerklik tanınması kaydıyla Suriye, Mezopotamya ve hatta Kafkasya üzerindeki Türk denetiminin sürmesine izin vermeye yatkın olduğunu ima etti. Ancak sonradan itiraf ettiği üzere bu saçma görüş tamamen kendi hayalinin ürünüydü.³ İzzet Paşa şaşırtıcı olmayan bir tavırla, böyle uygun bir antlaşma koparma şansının üzerine atladı. Townshend'le o akşam görüşen Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey'in tavrı da aynıydı.⁴ Muhafız gözetiminde İzmir'e götürülen Townshend bir römorköre bindirildi. Teknesi Yunan adası Midilli açığında bir İngiliz devriye teknesince durduruldu ve 20 Ekim akşamı Mondros'taki Calthorpe'la buluştu. İkili Londra'ya iletilecek telgrafları hazırlamaya koyuldu. Townshend önce Türklerin sadece İngilizlerle muhatap olmak istediğini vurguladı.⁵ Ardından Türkler için çok hayırlı bir dizi şart sundu ve bunların kabul edilmemesi halinde Türklerin savaşa devam edeceğini ileri sürdü.

Bunu izleyen bir maraton kabine toplantısı, Türklerin Çanakkale Boğazı üzerindeki kontrolden vazgeçmeleri ve Kraliyet Donanması'nın İstanbul Boğazı'na ve Karadeniz'e serbest geçişine izin vermeleri temelinde, Calthorpe'a

3 "Beni Büyüka'dan Bâbüliye götüren çatananın kamarasında, önerdiğim şartları cep defterime karaladım. Bunlar şöyleydi:

- 1 Çanakkale ve İstanbul boğazlarının İngiliz filosuna açılması.
- 2 Padişahın hükümrânlığı altında Mezopotamya'ya ve Suriye'ye özerklik tanınması ve bu topraklardaki Antant birliklerinin çekilmesi.
- 3 Sınırların Londra Antlaşması'na göre düzenlenmesi.
- 4 Bütün İngiliz ve Hint savaş esirlerinin hemen serbest bırakılması."

Townshend'in anlatımına göre, bu temelde teklifini sunduğu İzzet Paşa "önerilecek şartların saygın olacağı bildirildikten" kendi adına bir talepte bulunmamış ve bunun İngiliz hükûmetine bir vatandaşınca sunulmasından fazlasıyla memnun kalmıştı.

4 Hüseyin Rauf Osmanlı donanmasının Balkan Savaşları sırasındaki tek etkili gemisi *Hamidiye* kruvazörünün komutanlığını yapmış ve miralay rütbesiyle *Sultan I. Osman* zırhlısının başına geçmesi öngörülmüştü. Savaşın son günlerinde Cemal Paşa'nın yerine bahriye nazırı oldu ve 30 Ekim'de mütarekeyi imzaladı.

5 Bunu ister bilerek isterse (daha akla yakın ihtimalle) bilmeyerek belirtmiş olsun, savı yanlıştı. Türkler önce 13 Ekim'de, iki ülkenin Macı id'deki sefaretleri aracılığıyla (nispeten tarafsız) Amerikalılar nezdinde bir kanal açmaya çalışmış ama bir cevap alamamışlardı. (İsteğin aktarıldığı Başkan Wilson kaçamak bir tavırdan sonra harekete geçmeye hazırlanırken Townshend devreye girdi.) İzzet Paşa Fransızlarla irtibat kurma girişiminin de boşa çıkması üzerine önce Newcombe'a, ardından Townshend'e yönelmişti. Bununla birlikte Townshend'in iddiası kesinlikle suları bulandırdı ve Londra'yı Calthorpe'a Fransızları sonraki müzakerelerin dışında tutmak için mümkün olan her adımı atma talimatı vermede cesaretlendirdi. (Birçok kaynak Türklerin sadece İngilizleri muhatap almak istediğini hâlâ ileri sürer.)

bir mütareke görüşmesi için yetki verilmesiyle sonuçlandı.⁶ (Türkiye'yle savaş halindeki müttefiklere danışmayı gerektireceği için çerçeve bir teslim görüşmesi olarak belirlenmedi.) Fransız hükümeti bunu öğrenince kıyameti kopardı; tepkinin sebebi sadece Lloyd George'un Fransa'ya danışmadan Calthorpe'a müzakere izni vermesi değil,⁷ İngilizlerin ganimet paylaşımında Sykes-Picot Antlaşması'ndan vazgeçme yolunu armaya başladığı yolunda yavaş yavaş gelişen bir kanaatti. Lloyd George'un Clemenceau'yu yatıştırmak üzere Paris'e gönderdiği Savaş Bakanı Milner bu işi başardı. Ama İngilizlerin ilk mütareke teklifi taslağının çok işlerine gelen bir maddesini, yani müzakereleri Türklerin irtibata geçtiği ilk İttifak üyesinin yürütmesi şartını uygulama niyetinde olduğunu öğrenen Fransızlar yeniden küplere bindi. İngiliz hükümeti bu hükmü kasıtlı bir yanlış yorumla, müzakereleri *tek başına* yürütme gibi ele aldı ve Calthorpe'a her türlü yolu kullanarak Fransızları müzakere masası dışında tutma talimatını verdi. Calthorpe Türklerin o sırada ulaşılabilir tek Fransız temsilcisine (müzakereleri güvenli ortamda yürütmek için seçilmiş İngiliz *Agamemnon* zırhlısında bulunmayan Koramiral Agat) sadece İngiliz heyetiyle görüşmeye yetkili olduklarını (mektupla) açıklamalarını sağlayarak bu işi başardı. Türklerin taslak antlaşmanın bütün hükümlerini kabul etmesinden dolayı tamamen gereksiz bir kışkırtmaydı bu.

Mütareke müzakereleri 27 Ekim sabahı dokuz buçukta başladı. Türkiye'yi Rauf Bey, Sekizinci Ordu'nun kurmay başkanı olan Sadullah adlı bir subay ve Hariciye Nezareti'nden üst düzey bir memur temsil etmekteydi. Müzakereler 30 Ekim akşamı tamamlandı. Rauf Bey taslak mütarekedeki bütün teklifleri kabul ederek hükümeti ve halkı adına tarihe geçti.⁸ (Hükümlerden biri İtilaf Devletleri'nin imparatorluk içinde güvenlik tehdidi altında gördüğü her yeri işgal edebilmesiydi; neyin bir güvenlik tehdidi olduğunu onlar belirleyeceği için ucu açık bir yetki alanı söz konusuydu.) Böylece Osmanlı İmparatorluğu ile Britanya, Fransa, İtalya, Yunanistan ve çatışmaya doğrudan katılmamış başka bir sürü önemsiz müttefik arasındaki savaş fiilen bitti. İki hafta sonra,

6 İtilaf Devletleri Türkiye'yle müzakerelerde kullanmak üzere (İngilizlerce kaleme alınan) taslak bir mütareke antlaşmasında daha önce mutabık kalmıştı. Toplam iki düzine kadar madde içermesine karşın Lloyd George'un Calthorpe'a talimatı sadece çatışmaların kesilmesine ve donanmanın Karadeniz'e geçişine izin verilmesine ilişkin maddelere odaklanma yönündeydi. Sonuçta hepsi kabul edildi.

7 Balkanlar'daki (Fransız) başkomutan Franchet d'Esperey'nin Bulgarlarla tek başına müzakere yürütmesine işaret edildi. Bu karşılaştırma zayıftı; elindeki fırsatlardan yararlanma durumunda olan d'Esperey'nin İtilaf Devletleri Konseyi'ne danışmaya gerçekten zamanı yoktu.

8 Şöhreti Mustafa Kemal'in bunu vatana ihanet saymasıyla kara lekeye dönüştü. Ona muhalefet eden bir partinin başına geçtiği 1926'da yargılandı ve 10 yıl sürgün cezasına çarptırıldı; ancak daha sonra itibarı iade edildi. Hep bir İngiliz hayranı olması itibarıyla, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin Britanya sefiri olarak görev yaptı.

12 Kasım'da Calthorpe'un komutasındaki bir savaş gemisi filosu Çanakkale Boğazı'nı geçip Marmara Denizi'ne girdi ve ardından top namluları Osmanlı başşehrine çevrilmiş halde Boğaziçi'nde demirledi.

Aynı gün İstanbul'a varan Fransız birliklerini ertesi gün İngiliz birlikleri izledi. (Bu arada İngilizler dört gün önce Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasını, ayrıca İskenderun limanını işgal etmişlerdi.) İki hafta dolmadan şehir sorumluluk alanlarına bölündü ve Calthorpe askeri "danışman" olarak atandı. Daha sonra Calthorpe'un emriyle tutuklanan tanınmış Türk politikacılar, memurlar ve askerler (ilki 29 Mart 1919'da Ali İhsan Paşa) Malta'ya sürülürken, işledikleri savaş suçlarına dair ipuçlarını bulmak üzere arşivler taranmaya başladı. Tahta 4 Temmuz 1918'de çıkmış olan VI. Mehmed'in (Vahdeddin) işgal kuvvetlerine yaranma çabası doğrultusunda Türk makamları 28 Nisan'dan itibaren bazı kişiler hakkında dava açtı. Tutuklanıp sürgün edilenlerin ya da mahkemeye verilenlerin çok azı önemli şahsiyetlerdi. Üç İttihatçı lider 2 Kasım 1918'de bir Alman denizaltısıyla Kırım'a geçtikten sonra Almanya'ya kaçmıştı ve izleyen dört yıl içinde yaşamını yitirdi. Talât⁹ ve Cemal¹⁰ paşalar Ermeni suikastçılar tarafından öldürülürken, Enver Paşa¹¹ şimdiki Tacikistan Cumhuriyeti'nde, Belçivan yakınında Kızılordu'ya karşı bir süvari hücumunun başında (bazı kaynaklara göre Moskova'nın ya da başkalarının tuttuğu bir suikastçının saldırısıyla) can verdi. İngilizlerin hapse atmayı tasarladığı Mustafa Kemal kaçtı ve Mayıs 1919 başlarında Sadrazam

9 Berlin'de 14 Mart 1921'de Soğomon Tehliryan tarafından vurulup öldürüldü. (Katili bir Alman mahkemesinde beraat etti). Hitler'in İkinci Dünya Savaşı'nda Ankara'yı tarafsızlıktan vazgeçirme kampanyası çerçevesinde naaşı 1943'te Türkiye'ye verildi. İngiliz ve Sovyet istihbarat örgütlerinin suikasta bulunduğu dair rivayetler varsa da ciddiye alınmaları zordur. Ermeniler onun ve Cemal Paşa'nın Ermeni Devrimci İfederasyon tarafından öldürüldü. (Bir kaynağa göre katil Gürcü gizli polisinin emir alan Sergo Iobadze, başka bir kaynağa göre ise Karakin Lalayan ve Sergo Vartanyan adlı Ermenilerdi.)

10 Enver Paşa'yla birlikte Moskova'ya gitti ama Bolşeviklerin sadece oyalama peşinde olduğunu kısa sürede görünce Afganistan'a giderek ordunun eğitimine yardımcı oldu. Moskova'ya dönerken, Tiflis'te 21 Temmuz 1922'de iki yaveriyle birlikte Ermeni suikastçılar Stepan Çekiçyan, Bedros Der Boğosyan ve Ardaşes Kevorkyan tarafından öldürüldü. (Bir kaynağa göre katil Gürcü gizli polisinin emir alan Sergo Iobadze, başka bir kaynağa göre ise Karakin Lalayan ve Sergo Vartanyan adlı Ermenilerdi.)

11 Alman komünist Karl Radek'ten etkilenen ve Talât Paşa'nın uğradığı suikasttan sonra sürgündeki İttihatçıların rakipsiz lideri haline gelen Enver Paşa, Sovyet hükümetinin yardımıyla Mustafa Kemal'in yerine geçmeye yönelik bir plan hazırladı. Planın uygulanabilirliğine ikna ettiği Cemal Paşa'yla birlikte rahatça seyahatlere çıktı ve casusluk suçlamasıyla bir Litvanya hapisanesinde dört ay kaldıktan sonra Moskova'ya geçerek Lenin'e görüştü. Planında işe yarar bir yan gördüğü anlaşılan Bolşevik lider, Enver Paşa'yı ileride Mustafa Kemal'in girişiminin başarısızlığa uğraması halinde, bir sürgün ordusunun başında ülkesine geçmesi için sınıra yakın Batum'a gönderdi. Bu durum ortaya çıkmayınca, Bolşeviklerin başka şartlarda kendisine destek vermeye niyeti olmadığını anlayan Enver Paşa bir Büyük Turan devleti/konfederasyonu oluşturmaya yönelik ilk emeline döndü. Henüz 41 yaşında olduğu 4 Ağustos 1922'de öldü. Naaşı Türkiye'ye 1986'da getirildi.

Damat Ferid Paşa¹² tarafından, İtilaf birliklerinin işgal etmediği¹³ ve tam hareket serbestliğine sahip olacağı Anadolu'da Dokuzuncu Ordu umumi müfettişliğine atandı. *Bandırma* vapuruyla 16 Mayıs'ta Samsun'a doğru yola çıktı ve oradaki Mıntıka Palas Oteli'nde karargâhını kurdu. İleride göreceğimiz üzere, kısa sürede İtilaf işgaline direnişin güçlü bir odağı haline geldi ve barış antlaşması için şartlar önerdi.

Mustafa Kemal'in onu ülkesinin liderliğine taşıyacak yolculuğa hazırlandığı sırada, başka güçler Türkiye'yi daha fazla kargaşaya sürükleyecek bir süreci başlatıyordu. Ancak gerekçelerinin ve hedeflerinin izini sürmeden önce 1915'e dönmemiz ve Osmanlı İmparatorluğuyla savaştan kazanılması umulan şeyler konusunda İtilaf hükümetlerinin aldıkları kararları incelememiz gerekir.

Daha önce gördüğümüz üzere, İngiliz hükümeti Ortadoğu'daki savaş hedeflerini belirlemek için Bunsen Komitesi'ni oluşturmuştu. Kitchener'ın komitedeki temsilcisi, Yorkshire'lı bir mülk sahibi ve Hull Central milletvekili olan 37 yaşındaki Sir Mark Sykes'ti. Komitenin tavsiyelerini açıklamak üzere Mısır'a ve Hindistan'a yaptığı uzun süreli geziden Londra'ya döndüğünde, Fransız hükümetinin temsilcisi Francois Georges-Picot'yla¹⁴ görüşerek Britanya'nın başlıca müttefikinin savaş hedefleriyle bütünlüğü sağlamakta¹⁵ görevlendirildi. Bilinen adıyla Sykes-Picot Antlaşması, Rusların bilgisi ve onayı dahilinde 16 Mayıs 1916'da kabul edildi. Kendi savaş hedefleri olan Rusya ise daha önce varılan (ve aslında Çanakkale Boğazı'nı zorlamaya ve Türkiye'yi savaş dışı bırakmaya yönelik harekâtın başarıya ulaşmasına bağlı olan) 18 Mart 1915 tarihli İstanbul Antlaşması çerçevesinde, İstanbul ile Boğazlar'ın yanı sıra, Türkiye'nin Ermeni vilayetleri üzerinde denetim konusunda verilen teminatla tatmin edildi.

Sykes-Picot Antlaşması uyarınca, Britanya Aşağı Mezopotamya'yı ve Basra Körfezi'nin batı/güney kıyı şeridini doğrudan denetleyecek ve batıya doğru

12 İzzet Paşa'nın 8 Kasım'a kadar sürdürdüğü görevi devralan Tevfik Paşa'nın azledilmesiyle 10 Mart 1918'de sadrazam oldu. Ekim 1919'a kadar hükümetin başında kaldı; yerine geçen Ali Rıza Paşa bu görevi Mart 1920'de Hulusi Salih'e bıraktı. Sadece üç hafta görev yapan Salih'ten sonra Ferid'in ikinci hükümeti ekime kadarsürdü. Ardından Tevfik son Osmanlı sadrazamı oldu. Bu makam 17 Kasım 1922'de kaldırıldı.

13 İtilaf Devletleri Anadolu'nun tamamını işgal etme gibi bir niyeti hiç taşımadı.

14 Tescilli bir emperyalisti. Ünlü bir hukukçu ve amatör tarihçi olan babası Afrika Fransız Komitesi'ni kurmuştu ve kardeşinin de yer aldığı Asya Fransız Komitesi'nin bir üyesiydi. Oğul Picot savaş sonrasında Suriye'nin Fransız nüfuz alanına girmesini sağlamaya yönelik yerli hareketin lideri Pierre-Étienne Flandin'in yakın bir arkadaşydı. Mısır'daki İngiliz Arap yanlıları nasıl Arapların kurtuluşu Londra'dan beklediği kanınıdaysa, bu grup da Paris'ten destek almak gerektüğüne inanmıştı.

15 Müzakereler Sykes'in dönüşünden önce başlamıştı ama İngiliz Dışişleri Bakanlığı daimi müsteşarı Sir Arthur Nicholson çok geçmeden Picot'yla dalaşmıştı.

Akdeniz kıyı şeridinde kadar uzanan topraklar (ayrıca Hayfa ve Akkâ limanları) üzerinde “nüfuz” sahibi olacaktı. Fransa Güneydoğu Anadolu’nun büyükçe bir bölümüyle birlikte Anadolu’nun güney kıyı bölgesini ve Lübnan’la birlikte Suriye’nin kıyı bölgesini doğrudan denetleyecek ve Suriye ile Kuzey Mezopotamya’nın geri kalan kısmı üzerinde “nüfuz” sahibi olacaktı. Filistin ilgili taraflarla daha kapsamlı görüşmelere kadar ortak idare altında kalacaktı. İtalya’nın Üçlü Antant yanında savaşa girmesini sağlayan Nisan 1916 Londra Antlaşması’nı İtalya’ya ganimetten verilecek pay bakımından açıklığa kavuşturan bir hüküm yoktu. Bu eksiklik Nisan 1917’de imzalanan St. Jean de Maurienne Antlaşması’yla giderildi ve İtalya’nın Güneybatı Anadolu’da genişçe bir toprak alması kararlaştırıldı.

Sykes-Picot Antlaşması’nın haliyle gizli kalması öngörülmüştü. Ama Bolşeviklerin iktidara geldiği ikinci Rus devriminden sonra, metni (İstanbul Antlaşması’yla ve Çarlık hükümetinin taraf olduğu bütün diğer antlaşmalarla birlikte) 23 Kasım 1917’de *İzvestiya* ve *Pravda* gazetelerinde yayımlandı. Britanya’da *Manchester Guardian* üç gün sonra metne sayfalarında yer verdi. O sırada Haşimî Ayaklanması bütün canlılığıyla sürmekteydi ve Osmanlı hükümeti Arapları özellikle İngilizlerin bağımsızlık konusundaki vaatlerinin düzmece olduğunun bu antlaşmayla ortaya çıktığına inandırmaya çalışmakta gecikmedi. Aslında isyancıları bir arada tutan etken İngiliz vaatleri değil, İngiliz altını olduğu için bu iddialara kulak asan çıkmadı.

Sykes-Picot Antlaşması’nın hükümlerini hayata geçirme vakti geldiğinde somut durum tanınmayacak ölçüde değişmişti.¹⁶ Lloyd George artık çöpe atılması ve yerine Britanya’nın Türklere karşı savaşı kazanmadaki başat rolünü daha iyi gözetken bir plan geçirilmesi gerektiği kanısındaydı. Bunu 3 Ekim 1918’deki kabine toplantısında belirtti ve ay sonuna doğru kamuoyuna açıkladı. Paris’te 30 Ekim’deki bir toplantıda (görünüşte mütareke konusunda tek taraflı kararlar almasından dolayı) tutumuna karşı çıkan Georges Clemenceau’ya sertçe yüklendi. Kendi hatıratına göre şuna işaret etti:

Britanya dışında hiç kimse Filistin’deki sefere bir avuç siyahi askerin ötesinde bir katkıda bulunmamıştı. [...] Türk topraklarında 500.000 kadar İngiliz askeri vardı. İngilizler üç ya da dört Türk ordusunu esir almış ve Türkiye’ye savaşta yüz binlerce zayıat verdimişti. Diğer hükümetler sırf Kutsal Kâse’yi çalmamamızı

16 Özellikle İngiltere hükümeti hem Musul’un hem Kerkük’ün oldukça büyük petrol yataklarını barındırdığının anlaşılmasıyla Kuzey Mezopotamya’yı elde tutmak gerektiğine karar vermişti. Savaş hedefleriyle ilgili bir Savaş Kabinesi toplantısının hemen öncesinde, Hankey 30 Temmuz 1918’de Deniz Bakanı Sir Eric Geddes’eyazdığı mektupta tam da bu hususu belirtti: “Mezopotamya’da ve İran’daki petrol bölgelerini ayrıca onları koruyacak uygun bir stratejik sınır seridini elimizde tutmak öncelikli bir İngiliz savaş hedefi gibi görünmektedir.” Dışişleri Bakanı Arthur Balfour izleyen toplantıda bu yönde bir tutum izledi ve Hankey’nin görüşü benimsendi.

sağlamak için birkaç zenci polis göndermekle yetinmişti! Ama iş bir mütarekeyi imzalamaya geldiğinde bütün bu yaygara koparılmaktaydı.

İki başbakan 1 Aralık'ta Londra'da buluştuğunda "Galler Büyücüsü"nün sert çıkışını unutmuş (ya da en azından bağışlamış) görünen "Kaplan" artık uysaldı. Lloyd George anlaşmada ne tür değişiklikler istediğini soran Clemenceau'ya "Musul" karşılığını verdi. "Tamam" dedi Clemenceau. "Başka ne?" sorusu üzerine "Filistin" dedi Lloyd George. "Sizin olacak" cevabını veren Clemenceau izleyen müzakerelerde sözüne elinden geldiğince bağlı kaldı. Beklentisi Almanyaya yönelik kapsamlı taleplerine Lloyd George'un destek vermesi şeklinde bir tavizdi. Lloyd George bunu acımasızca istismar etti, ta ki Fransız Dışişleri Bakanlığı'ndaki hoşnutsuz yetkililerin basında aleyhine başlattığı bir kampanyanın tahrikiyle sonunda patlayan Clemenceau onu sahtekâr olarak nitelendirinceye ve başka bir taviz vermeyeceğini belirtinceye kadar.

Paris Barış Konferansı 30'u aşkın ülkeden temsilcilerin katılımıyla 12 Ocak 1919'da başladı. Amacı savaşın sonunda ortaya çıkan bütün sorunları çözmektir. Esas mesele kimin kimden ne alacağı ve barışın nasıl kalıcı kılınacağıydı. Oturumları aralıklarla süren konferans, ABD başkanı Woodrow Wilson'ın öncelikli hedeflerinden Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nun ilk kez toplandığı 16 Ocak 1920'de sona erdi.¹⁷ Burada konferansın gerek açık gerek gizli yönleriyle gelişimini anlatmak yerine, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi açısından neticesini ve bunun etkisini inceleyeceğiz.¹⁸

Sonuçta, Lloyd George gündemi ustalıklı yönlendirerek Ortadoğu topraklarının işgali sorununu müzakere dışında tuttu. Konu ancak Şubat 1920'de, yeni seçilen Osmanlı meclisinin altı maddeli Misak-ı Milli'yi hayata geçirme yönündeki kararına¹⁹ verilecek tepkide görüş birliği sağlamak, ayrıca Filistin ve Musul vilayetlerinin Sykes-Picot Antlaşması'nda öngörülmüş statüsünü resmen yeniden düzenlemek üzere Londra'da toplanan bir kon-

17 İşin garip tarafı, Wilson'ın ABD Senatosu'na hâkim olan birçok ve değişik iç hasmının elbirliğiyle engellemesi yüzünden ABD Milletler Cemiyeti'ne katılamadı. Wilson'ın Versailles oturumlarında çoğu kez işe yaramayan ya da zorluk çıkaran diğer katkıları özellikle Lloyd George'un kurnazlığıyla sürekli bertaraf edildi.

18 Konferansın Ortadoğu sorunlarıyla ilişkili siyasal unsurlarının tahlili için bkz. David Fromkin, *A Peace to End All Peace*.

19 Misak-ı Milli imparatorluğun Arap olmayan kesimlerinin "Türk vatani" sayılmasını ve öbür kesimlerin yanı sıra Kars, Ardahan ve Batum'un statüsünün referandumla belirlenmesini öngörmekteydi. Marmara Denizi'ni kapsamak üzere İstanbul bölgesinin güvenliği garanti altına alınmalı, İstanbul ve Çanakkale boğazlarının statüsünü Türkiye "ve diğer ilgili taraflar" belirlemeliydi. Mustafa Kemal bu karar için şunu söylemişti: "İstiklâlimizin esas umdesi olan Misak-ı Milli'yi yazdıran milletin demir elidir." İtilaf Devletleri'nin doğrudan tepkisi İstanbul'daki fiili işgalin statüsünü 16 Şubat'ta değiştirerek daha önce var olmayan hukuki bir temele kavuşturmak oldu.

feransta etraflıca ele alındı. Fransızlar Musul üzerindeki denetime Milletler Cemiyeti'nin karar vermesini ve Filistin'in İngiliz nüfuz alanına girmesini isteksizce kabullenmiş durumdaydı. Londra Konferansı böylece sonradan Sevr Antlaşması'na dönüşecek çerçeveyi belirledi. Faysal'ın Suriye kralı ilan edilmesine tepki olarak, taraflar İtalyan tatil kasabası San Remo'da yeniden toplandığında, 25 Nisan'da kabul edilen bir kararla bu çerçeve teyit edildi.²⁰ Kararda ayrıca Filistin'le ilgili Balfour Bildirisi'nin hükümlerine şu sözlerle yer verildi: "Mandater devlet [Britanya] Filistin'de Yahudi halkı için bir ulusal yurt kurulması yönünde ilk kez 8 Kasım 1917'de İngiliz hükümeti ve diğer İtilaf hükümetleri tarafından ilan edilen bildirinin hayata geçirilmesinden sorumlu olacaktır. Filistin'de Yahudiler dışındaki mevcut toplulukların medeni ve dini haklarına veya başka bir ülkedeki Yahudilerin yararlandığı haklara ve siyasal statüye hâlel getirebilecek hiçbir girişimde bulunmayacağı konusunda açıkça mutabık kalınmıştır." Bütün taraflarca²¹ 10 Ağustos'ta Sevr'de imzalanan antlaşma, o sırada dağıtılmış olması nedeniyle Osmanlı meclisine sunulmadığı gibi, Yunan hükümeti tarafından da onaylanmadı. Sonuçta sadece bir taslak olarak kaldı ve daha sonra yerine Lozan Antlaşması geçti.

Basitçe belirtmek gerekirse, Sevr Antlaşmasıyla Hicaz Krallığı ve Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti tanınmaktaydı.²² Suriye ile Orta Anadolu'nun kuzeyde Sivas'a, batıda Mersin'e kadar uzanan komşu güneydoğu ve doğu toprakları Fransa'ya, Mezopotamya ve (Filistin'le birlikte) Ürdün Britanya'ya, İzmir ve hinterlandı ile İstanbul dışında Doğu Trakya (beş yıl sonra kesin statüsü referandumla belirlenmek kaydıyla) Yunanistan'a, Orta Anadolu'nun güney ve batı kesimlerinde Antalya'yı ve Konya'yı da içine alan geniş bir bölge İtalya'ya verilmekteydi. Kürdistan'ın küçük bir parçası Kürtlere bırakılmakla birlikte, statüsü bir referanduma tabi olacaktı. İstanbul ve Marmara Denizi ile birlikte Boğazlar askerden arındırılmış uluslararası bir bölge statüsü kazanacaktı. Bütün bu "paylar" Milletler Cemiyeti tarafından mandalar şeklinde

20 Kararın bir ekinde Compagnie Française des Pétroles adlı şirkete Musul vilayetinde bulunacak petrolün yüzde 25'i verildi. Bölgenin Irak üzerindeki İngiliz mandasına katılmasına Fransız muhalefeti bu geçici çözümle bertaraf edildi. Irak Petroleum Company'nin kurulmasını sağlayan resmi anlaşma ancak Kerkük'te çok büyük petrolün bulunmasından sonra 31 Temmuz 1928'de imzalandı. Anlaşmayla üretimin geri kalan kısmı eşit paylarla Royal Dutch/Shell'e, ABD şirketlerine (Near East Development Company olarak bilinen bir şemsiye şirket altında Standard Oil of New Jersey ve Socony [sonradan Mobil]) ve Anglo-Persian Oil Company'ye verildi. Tarafların her biri payının yüzde 1,25'lik kısmını, anlaşmaya aracılık eden Kalust Gülhenkyan'a devretti. O da Irak petrol üretimindeki yüzde 5'lik payını cari fiyatla Fransa'ya sattı ve böylece dünyanın en zengin kişileri arasına girdi.

21 Osmanlı hükümeti, Britanya, Fransa, İtalya ve Yunanistan, ayrıca aralarında İngiliz dominyonları, Belçika ve Japonya olmak üzere çeşitli başka devletler.

22 Bu hüküm büyük ölçüde Wilson'ın eseri olduğu için o dönemde "Wilson Ermenistan'ı" olarak anılmaktaydı; ilk başta tanımlanan şekliyle, önemli Ermeni nüfusunun bulunmadığı Trabzon ve hinterlandı gibi bölgeleri de kapsamaktaydı.

onaylanacaktı. Belirlenmiş bölgeler dışında Türkler kendi başlarına bırakılacaktı; ekonomi Britanya, Fransa ve İtalya'nın fiili denetimi altında olacak, ordu 50.000 kişiyle sınırlı tutulacak ve sadece az sayıda küçük savaş gemisi bulundurmaya izin verilecekti.

Antlaşmanın imzalanmasından çok önce, Mart 1919 ortalarında İtalyan hükümeti görünüşte asayiş sağlamaya çalışarak ama aslında bu hakkı edinmek amacıyla Anadolu'ya birlikler çıkarmış ve ardından tekrar gemilere bindirmişti. İzleyen aylarda İtalyan birlikleri peş peşe harekâtlarla Antalya'yı (29 Nisan) ve Fethiye, Bodrum ve Marmaris'i (11 Mayıs) işgal etti. Lloyd George bunu İtalya'nın üzerinde hak iddia ettiği (ve öngörülenden daha geniş) bölgenin tamamını işgal niyetinin işareti olarak gördüğü için Wilson'dan yardım istedi. Wilson diplomatik incelikten yoksun tipik tavrıyla konuyu Versailles'daki İtalyan heyetine açtı ve İtalyan halkını Başbakan Vittorio Orlando'yu taleplerini değiştirmeye ikna için uğraşmaya çağırdı. Orlando buna tepki olarak Paris heyetini geri çekti. ABD, Britanya ve Fransa'nın toplantılarda İtalyanların aleyhine dönmesiyle daha da katı bir tutuma yönelerek İzmir'e savaş gemileri gönderdi. Bu hamle Wilson'ı daha da kışkırttı ve bir süre sonra ABD'nin bu saldırganlığı gemlemek ve mezalime girişilmesini önlemek üzere İtalya'yla savaş hazırlığı yaptığı söylentileri dolaşmaya başladı. Lloyd George bir kez daha devreye girdi ve Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos'u²³ İtalyanların önünü kesmek üzere İzmir'e asker çıkarmaya çağırdı. Böylece 15 Mayıs'ta 20.000 Yunan askeri İzmir'e, iki hafta sonra da başka birlikler 100 kilometre kadar kuzeyde Midilli'ye komşu Ayvalık'a çıktı.

Yunan kuvvetlerinin varlığı hem Lloyd George hem Wilson için oldukça farklı sebeplerle memnuniyet vericiydi. Lloyd George bir Hellen dostu ve Türk karşıtıydı; kendi kaderini tayin hakkına hararetle inanan Wilson'ın gerekçesi İzmir'in tarihsel açıdan bir Yunan şehri olmasıydı.²⁴ Türkler için ise bu konu lanetliydi; Yunanlara dönük nefretin ve güvensizliğin ne kadar köklü olduğu kısa sürede ortaya çıkacaktı.²⁵

İzmir'in işgalinin barışçıl sürme şansı hiç yoktu. Daha ilk anlarda bir Türk milliyetçisi Yunan sancaktarını vurdu. Bunun üzerine Yunanlar kışlaya ve vali konağına ateş açarak 300 ila 400 kişiyi öldürdü. Türklerin mukabil ateşinde

23 Paris Konferansı'nın başlamasından itibaren Venizelos, kulak veren herkese *Megali İdea*'yı benimsetmeye çalışmıştı. Bu fikir ülkenin 1831'de Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanmasından beri Yunan emelini önemli bir dayanağıydı. Esas itibarıyla halen ya da geçmişte etnik bakımdan Yunan olan bütün Osmanlı topraklarını geri almayı öngörmekteydi: Teselya, Epir, Makedonya, İstanbul dahil bütün Trakya, Bulgaristan'ın güney kesimi, bütün Ege adaları, Rodos'un doğusundaki bir noktadan başlayan Ege kıyıları ve Karadeniz kıyıları.

24 Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yaklaşık 250.000 olan nüfusunun belki yarısı Rum'du.

25 Bazı yorumcular Yunan kuvvetlerinin Anadolu topraklarına ayak basmamış olması halinde Türk milliyetçi hareketinin bu şekilde ortaya çıkmamış olacağını öne sürecek kadar ileriye giderler.

bunun üçte biri kadar Yunan askeri öldü. Böylece zorbalığa başvurma gerekçesi bulan Yunanlar harekete geçmek için Lloyd George'dan ve Millerand'dan izin çıkmasını beklediler. İşgal kuvvetleri 16 Haziran'da İzmir'e 33 kilometre uzaktaki Menemen kasabasına girdi ve yirmi dört saat içinde birkaç yüz Türk erkek, kadın ve çocuk öldürdü. Çok geçmeden yöre halkının büyük bölümü hinterlanda kaçtı. Sonraki üç ayda Yunan kuvvetleri esas olarak bir savunma çeperi oluşturmak üzere güney ve doğu yönünde Büyük Menderes Vadisi'ne, kuzey yönünde Alaşehir'e doğru yayıldı. Ekim ayında yayılma Marmara Denizi'ne doğru Kuzeybatı Anadolu içlerine ve daha doğuya taşı. Aralık ayında ulaşılan Eskişehir'den sonra, Mustafa Kemal'in hızla destek kazandığı ve 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla fiili bir hükümet kuracağı Ankara'ya yöneliş başladı.

Bu arada Sevr Antlaşması'nın imzalanmasının yanı sıra Yunan hükümetinde köklü değişiklikler olmuştu. Haziran 1917'de İtilaf Devletleri'nin tahttan indirdiği²⁶ Alman yanlısı Konstantin'in yerine geçmiş küçük oğlu Aleksandros (maymun ısırmasına bağlı kan zehirlenmesi yüzünden) 25 Ekim 1920'de öldü. Ertesi ay Venizelos genel seçimi ezici bir yenilgiyle kaybetti ve iktidardan düşüşüyle birlikte Yunanistan'ı bir cumhuriyete dönüştürme umutları da suya düştü. Sürgünden dönen büyük rakibi Dimitrios Gunaris (ancak ertesi yılın nisan ayında başbakan olmakla birlikte) ülkede gerçek iktidar sahibi oldu. Hileli bir plebisitle tahta tekrar çıkan Konstantin, Venizelos yanlısı subayları derhal tasfiye ederek komuta yapısını zayıflattı ve General Anastasios Papulas'ı Anadolu'daki başkomutan olarak atadı.

O zamana kadar Anadolu içlerine ilerleyleşte çok az direnişle karşılaşan ya da hiç direniş görmeyen Yunanlar, kuzeyde Marmara Denizi'nin doğu ucundaki İzmit'ten güneyde Menderes Nehri'nin ağzına kadar uzanan bir bölgeyi işgal altında tutmaktaydı. Yetersiz donanımlı ve eksik mevcutlu Türk kuvveti sadece çekilmekle yetinmişti. Yunanlar örgütlü direnişle ilk kez aralık ayının son günlerinde Eskişehir'de karşılaştılar; toparlanmak için geriye çekilerek bir hafta sonra tümen büyüklüğünde bir kuvvetle tekrar ilerlediler. Bir daha karşılaştıkları direnişi yarıp aşmaya çalıştılar. İnönü'de giriştikleri meydan muharebesinde onları şaşkınlığa uğratan bir sonuçla, Filistin'de (3. Süvari Tümeni'ne ve daha sonra XX. Kolordu'ya komuta ederken) gerçek bir liderlik kabiliyeti gösterememiş Mustafa İsmet Bey (İsmet İnönü) komutasındaki kuvvetlerce 9 Ocak 1921'de durduruldular.

Ertesi ay Londra'da toplanan başka bir konferansa, bu sefer İstanbul'daki Osmanlı hükümetinin yanı sıra, onun varlığına karşı çıkan ve Sevr

26 Aslında bunu Venizelos'un yardımıyla ve rızasıyla sağlayan Makedonya'daki İtilaf komutanı General Maurice Sarrail'dı. Girişimleriyle Yunanistan'ı neredeyse iç savaşa sürüklediği için beş ay sonra görevden alındı ve yerine daha diplomatça davranan Louis Franchet d'Esperey atandı.

Antlaşması'nın müzakere için temel etmeye yanaşmayan Ankara hükümeti de çağrıldı. 21 Şubat'tan 12 Mart'a kadar süren konferanstan kayda değer hiçbir sonuç çıkmadı.

İki hafta sonra Yunanlar İnönü'de tekrar saldırıya geçtiler ve 30 Mart'ta bir kez daha yenildiler. Dördü Bursa civarındaki kuzey cephesinde, beşi güney cephesinde olmak üzere dokuz tümenle toplam kuvvetin 100.000 dolayına çıkarıldığı takviye sürecinden sonra, Afyonkarahisar-Kütahya-Eskişehir hattına yerleşmeye yönelik yeni harekâta girildi. Temmuz sonlarında bu hedefe varılırken, İsmet Paşa'nın kuvvetleri kesin bir şekilde olmasa bile yenilgiye uğratıldı. İsmet Paşa sonuna kadar bir dövüşle bütün askerlerini muharebeye sürmek istedi; ama Fevzi (Çakmak) Paşa kurmay başkanı olmak üzere komutayı bizzat üstlenmiş olan Mustafa Kemal buna engel oldu. General Georgios Hacıanestis²⁷ komutasındaki Yunanların geri çekilen Türkleri sıkıştırmak yerine durmaları Türklere Sakarya Nehri'nin doğusunda bir savunma hattı oluşturması için yeterli zamanı sağladı. Sonuçta hâlâ önemli bir sayısal üstünlüğe sahip Yunanlar ancak 23 Ağustos'ta, Ankara'nın 40 kilometre güneyindeki Haymana Platosu'nun yüksek kesimindeki Türk mevzilerine karşı saldırıya geçtiler. Mangal Dağı'nı ve Çal Dağı'nı alarak lokal başarı elde etmekle birlikte Türkleri geniş bir cephede geriletmeyi ya da hattı yarmayı başaramadılar. Yıpratma şekline bürünen muharebe 13 Eylül'e kadar üç hafta sürdü; Türklerin en azından levazım açısından zayıf düşmesine karşın iyi idare edilen Türk süvarilerinin ulaşım hatlarını defalarca kesmesiyle daha zayıf düşen Yunanlar Afyonkarahisar-Eskişehir hattına ricat etmek zorunda kaldılar.

Göründüğü kadarıyla toparlanıp yeni bir harekâta girişecek iradeye kavuşamadıkları için yaklaşık 12 ay orada kaldılar; yardım istedikleri İtilaf Devletleri Konstantin'e destek vermeye hiç de eğilimli değildi. Belki daha önemli bir gelişme, bu devletlerin Sevr Antlaşması'nın en azından Türk anayurduyla ilgili hükümleri açısından uygulanamaz olduğu kuşkusuna düşmeleri idi. Londra Konferansı'nın Mart 1922'deki başka bir oturumunda, şartlarını biraz yumuşatma önerisi karşısında Türk milliyetçilerinin tamamen vazgeçme dışında hiçbir şeyi kabul etmeyeceklerini açıkça belirtmeleri bu kuşkuyu pekiştirdi.

Mustafa Kemal'in Batum limanını bırakması karşılığında²⁸ Sovyet hükümetinden oldukça büyük maddi destek alan Türkler gittikçe güçlenirken, Konstantin'in temmuz ayında İstanbul'u işgal gözdağını vermek için iki tümeni alıp Trakya'ya sevk etme kararıyla Yunanların konumu önemli ölçü-

27 Yunanistan'ın en önde gelen generali Yannis Metaksas önerilen bu görevi savaşın kazanılamayacağı gerekçesiyle reddetmişti.

28 İngilizler Batum'u ve çevresini Haziran 1920'ye kadar işgal altında tuttular.

de zayıfladı. Mustafa Kemal kuzeyde Bursa'ya, güneyde Menderes Vadisi'ne saldırma izlenimini vererek önemli sayıda Yunan askerini oralara çektikten sonra 26 Ağustos 1922'de cepheden taarruza geçti. Afyonkarahisar'daki Yunan mevzileri ertesi gün aşıldı; üç gün sonra Dumlupınar Muharebesi'nde çok kesin bir yenilgiye uğrayan Yunanlar yeri doldurulamayacak epeyce levazımla, kuvvetlerinin belki yarısını ölü, yaralı ya da esir olarak kaybettiler. Yunan cephesindeki kargaşa halinin açık göstergesi, muharebenin ardından esir alınan General Nikolaos Trikupis'in, esarete geçirdiği yirmi dört saat içinde Hacıanestis'in yerine başkomutan atanmasıydı.

Mustafa Kemal'in 1 Eylül'de Akdeniz kıyısına ilerleme emrini verdiği Türk askerleri Yunanları İzmir'e kadar kovaladı. (Bu arada kuzeyde nakliye araçlarını ve ağır silahlarını terk ederek Marmara Denizi'ne yönelen Yunan kuvvetleri gemilere bindirilip Bandırma'ya gönderildi.) Türkler bir haftayı biraz aşan bir sürede 400 kilometre kadar yol aldı ve öncü birlikler İzmir'in dış mahallelerine 9 Eylül'de girdi. Ancak Yunanların apar topar ricat sırasında geçtikleri yerlerde bazen toplu katliama varacak şekilde Türkleri gelişigüzel öldürmeleri ve etrafı yakıp yıkmaları önlenemedi. Şaşırtıcı olmayan bir sonuçla büsbütün öfkeye kapılan Türk askerleri 11 Eylül'de İzmir'in tamamını ele geçirince intikam almaya koyularak Rum ahaliyi sistematik biçimde katlettiler. *Megali İdea* ["Büyük Tasarı"] *Megali Katastrofia*'ya ["Büyük Felaket"] dönüşmüştü.

İzmir'deki katliamın sorumluluğu büyük ölçüde Nurettin Paşa'ya yıkılır. Hatırlanacağı üzere, Selman-ı Pâk'ta Townshend'i yenen ve daha sonra Şeyh Saad'dan çekildiği için azledilen Nurettin Paşa itibarının iade edilmesiyle göreve dönmüştü. Dumlupınar Muharebesi'nde Türk Birinci Ordusu'na komuta etti ve ardından on günlük kritik bir dönem için İzmir'e askeri vali olarak atandı. Hristiyan ahaliye karşı sınırsız misilleme emrini verdi; ibret olsun diye bir güruha teslim ettiği Rum Ortodoks metropoliti Hrisostomos, bir berber koltuğuna bağlanıp kulakları, burnu, elleri kesilerek ve gözleri oyularak vahşice sakat bırakıldıktan sonra öldürüldü. Şehrin Hristiyan mahalleleri beş gün beş gece yakılırken, Yunan hükümeti olabildiğince çok sayıda insanı kurtarmak için denize açılabilir her türlü tekneyi hummalı bir uğraşla topladı. Nurettin Paşa'nın karargâhını taşıdığı İzmir'te 5.000 Rum daha öldürüldü; sonradan gittiği Trabzon'da komutasındaki adamların en az 10.000 ve belki çok daha fazla Rum'u katlettiği sanılmaktadır. Nurettin Paşa hakkında dava açmaya yönelik bir girişim Mustafa Kemal'in ondan yana müdahalede bulunmasıyla sonuçsuz kaldı; böyle bir davanın Türkleri bir politika aracı olarak sistematik vahşet suçlamalarına yeniden maruz bırakacağı açıkça ortaya çıktı.

Batı Anadolu'da Yunanlara karşı harekâtın yanı sıra Türkler aynı dönemde iki cephede daha çarpışmaktaydı: Kafkasya ve Kiliky (Çukurova).

Kafkasya'da başlıca düşman, Andranik Ozanyan'ın yardımıyla Tovmos Nazarbekyan'ın yönettiği ve Mayıs 1918'de Erivan'ın kuzeyinde atılğanlığını kanıtlamış "Dro"nun (Drastomat Kanayan) silahlı kuvvetlerine komuta ettiği Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'di. Batum Antlaşması'nın (4 Haziran 1918) Ermeniler ile Osmanlı kuvvetleri arasında kırılgan bir barışı sağlamasına karşın Türkler bölgenin batısında konumlarını pekiştirecek yeterli zamanı bulamamışlardı. ABD Başkanı Wilson'ın dayatmasıyla Sevr Antlaşması'nda daha geniş bir Ermenistan oluşturulmasına bir maddeye yer verilmesinden cesaret alan Ermeni birlikleri 16 Haziran 1920'de Oltu'yu işgal etti. Türk milliyetçileri tepki vermekte yavaş davrandı; ama 13 Mart 1919'da Erzurum'daki XV. Kolordu'nun komutanlığına atanmış olan Kâzım Karabekir'in başında yer aldığı dört tabur 3 Eylül'de Ermenileri çekilmek zorunda bıraktı. Ardından takibin sürmesi üzerine Ermenistan 24 Eylül'de Türkiye'ye savaş açtı.

Kâzım Karabekir'in kuvvetleri dört gün içinde Sarıkamış'ı, ardından Kağızman'ı ve Merdenik'i ele geçirirken, Ermenilerce hâlâ etnik temizlik olduğu savunulan örgütlü bir kampanyayla birçok sivil öldürüldü. İtilaf Devletleri'ne başvuran Ermenistan hükümeti hiçbir cevap alamadı. (Ancak Yunanlar açıkça destek verdi; diğer tek teşvik 24 Ekim'de Ermenistan'la bir dostluk anlaşması imzalayan Sovyetler Birliği hükümetinden geldi.) Hâlâ ilerlemekte olan Kâzım Karabekir Kars'a ulaştı ve çarpışmaya girmeden teslim olan şehri 30 Ekim'de işgal etti. Ardından yöneldiği Gümrü'yü 7 Kasım'da aldı. Tarafların ateşkese vardığı 18 Kasım'da Sovyet hükümeti hiç kuşkusuz başından beri tasarladığı bir hamleyle duruma müdahale etti; Lenin hemen Milliyetler Komiseri Stalin'i temsilcisi olarak bölgeye gönderdi. Stalin bir Bolşevik cumhuriyeti kurma hedefiyle Sovyet On Birinci Ordusu'na (Azerbaycan üzerinden) Ermenistan'ı işgal etme emrini verdi. Ama bu harekât gecikince, Türklerin daha büyük tahribatından çekinen Nazarbekyan 2 Aralık'ta Türkiye'yle Gümrü Antlaşması'nı imzalayarak Sevr Antlaşmasıyla Ermenistan'a vaat edilmiş topraklardan vazgeçti. Gümrü Antlaşması Ermeni parlamentosunca hiç onaylanmadı çünkü aynı gün Sovyet birlikleri bölgeye vardı. Bunu izleyen bir halk ayaklanmasıyla 5 Aralık'ta bir Devrim Komitesi başa geçti ve kısa bir süre sonra Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi.²⁹ Batı Ermenistan'ın kaderi ise 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars

29 Gürcistan kısa bir süre sonra aynı yolu izledi; Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti 25 Şubat 1921'de yerini Gürcü Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bıraktı. Azerbaycan 28 Nisan 1920'de bir Sovyet sosyalist cumhuriyetine dönüşmüştü. Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Mart 1922'de Transkafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti adıyla bileştirildi.

Antlaşması'yla belirlendi. Rusya'nın 1877-1878 savaşıyla ele geçirdiği toprakların büyük bölümü nihayet Türkiye'ye geri verildi ve şimdiki sınır çizildi.

Bu arada Türkler Kilikya'da Fransızlarla çarpışmaktaydı. Bölgeyi 1918 sonlarında işgale yönelik Fransızlar önce Antakya'ya (7 Aralık) ve Mersin'e (17 Aralık) asker çıkardılar. İki gün sonra Tarsus'a vardılar; aynı günün sonraki saatlerinde Dört Yol'da kısa süreli bir çarpışma oldu. Adana'da 20 Aralık'ta bir karargâh oluşturuldu ve kilit bir stratejik konum taşıyan Gülek Boğazı'ndaki Pozantı'nın 27 Aralık'ta ele geçirilmesiyle bütün Kilikya bölgesi Fransız denetimine girdi.

Ertesi yıl Fransız birliklerinin ilkbahardan beri İngiliz denetiminde olan Urfa, Antep, Maraş ve Birecik şehirlerini devraldığı ekim ve kasım aylarına kadar Fransız varlığına çok az açık direniş vardı. Bölge İngilizlerin elindeyken sakindi. Ama Fransız kuvvetlerinin gelişinden sonra, saflarındaki Ermeniler³⁰ ile Müslüman ahali arasında sürtüşmeler çıktı. Çok geçmeden başlayan çatışmalar Antep'te bir yıldan fazla, Maraş'ta ise üç hafta (20 Ocak 1920'den Fransızların şehirden ayrıldığı 10 Şubat'a kadar) sürdü. Ondan sonra Türk direnişinin gücü ve kararlılığı arttı. Mayıs'ta varılan ateşkes çabuk bozuldu ve ayın sonuna doğru Tarsus ile Pozantı arasındaki uzun süreli bir muharebede 500'ü aşkın Fransız askeri esir düştü. İki gün sonra Adana'nın kuzeybatısındaki Kazan tahliye edildi; bunu 11 Temmuz'da Birecik ve 22 Ekim'de Saimbeyli izledi. Fransızlar Antep'te direnen milliyetçi kuvvetleri 8 Şubat 1921'de nihayet alt etti ama bu başarı genel gidişatı değiştirmede. Birkaç hafta sonra Kadirli, ardından da Fekke, Düziçi ve Bahçe terk edildi. Aristide Briand hükümetinin temsilcileri bir süreden beri Mustafa Kemal hükümetiyle görüşme halindeydi ve 9 Mart'ta Londra'da meseleyi sona erdirmesi gereken bir antlaşma imzalandı. Gelgelelim metin kusurlu olduğu için Türkler istedikleri sonucu ancak Ankara Antlaşması'yla (20 Ekim 1921) elde ettiler ve Fransızlar Anadolu toprakları üzerindeki her türlü hak iddiasından vazgeçtiler.³¹ Bir taviz olarak Türk geçici hükümeti Suriye'deki Fransız mandasını tanıdı. Kilikya'dan son Fransız birlikleri Ocak 1922'nin ilk haftasında ayrıldı.

Fransızlar Türkiye'nin kuzey kıyılarına da asker çıkararak kömür üretim bölgeleri Karadeniz Ereğlisi ile Zonguldak'ı 18 Mart 1919'da işgal etmişlerdi. İlki 8 Haziran 1920'de tahliye edildi; İstanbul'un kömür ihtiyacının büyük bölümünü sağlayan daha önemli bir yatağı barındıran Zonguldak'tan ancak 21 Haziran 1921'de vazgeçildi.

30 Bunlar Ermenilere yönelik Türk harekâtı sırasında İskenderun Körfezi bölgesinden Fransız savaş gemilerince kurtarıldıktan sonra Yabancı Lejyonu bünyesinde Kasım 1916'da oluşturulan Doğu Lejyonu'na katılmış kişilerdi. Birliğe 1 Şubat 1919'da Ermeni Lejyonu adı verildi.

31 Ayrıca Churchill'in bir kabine tezkeresinde işaret ettiği ve daha sonra *The World Crisis* kitabında yer verdiği iddiaya göre Türk milliyetçilerine silah sağladılar.

1922 yazına varıldığında imparatorluğun ulaşılabilir kesimleri koparılıp İngiliz ve Fransız gözetimine alındığı için gerek Londra'da gerek Paris'te Türkleri kendi başlarına bırakma zamanının geldiği yönünde gittikçe güçlenen bir kanaat vardı. Lloyd George'un Türklere karşı geçmişten kalma (ve hiçbir Fransız mevkidaşının paylaşmadığı) kişisel antipatisi hâlâ hesaba katılması gereken bir şeydi; ama Türk politikasını Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un gittikçe belirlemesine izin vermesiyle bunun etkisi azaldı. Ancak başka bir etken vardı: Mustafa Kemal'in sorunu kendince çözmeye yönündeki açık niyeti...

Türk Birinci Ordusu İzmir'den kuzeye ilerleyerek Tarafsız Bölge'ye yönelince 11 Eylül'de İtilaf yüksek komiserleri tarafından uyarıldı. Mustafa Kemal bir karşılık vermedi. Lloyd George'un kabinesi gösterilecek tepkiyi görmek üzere 15 Eylül'de toplandığında, bu işi sona erdirmeye yönündeki bir genel isteğe rağmen Türkiye'yle bir kez daha savaşa girme riski pahasına olsa bile, tehdit kokan her türlü girişime karşı koymak için aynı ölçüde bir genel kararlılık olduğu ortaya çıktı. Önceki yıl savaş bakanlığı ve havacılık bakanlığı görevlerinden ayrılmış³² sömürgeler bakanlığını üstlenmiş olan Churchill için o noktaya gelmesi halinde zora başvurmak için dominyon hükümetlerinden destek alma konusundan söz etti.³³ Churchill'e bütün ilgili başbakanlara Lloyd George'un imzasıyla gönderilecek bir telgraf hazırlama talimatı verildi. Telgrafta Britanya'nın Türkiye'deki Tarafsız Bölge'yi (esas itibarıyla Boğaz ve İstanbul) savunmak için gerekirse askeri kuvvete başvurma niyetinde olduğu bildirilecek ve böyle bir durumda yardım istenecekti. Kabine ayrıca Britanya'nın barış görüşmeleri için yeni bir toplantıya hazır olmakla birlikte, Türk ordusunun tehdidi altında böyle bir yola gitmeyeceğinin ve Fransızlarla, İtalyanlarla ve dominyonlarla birlikte askeri müdahaleyi düşündüğünün bir basın bildirisiyle İngiliz kamuoyuna duyurulmasını da kararlaştırdı.

Ertesi sabah Londra gazetelerinde çıkan bu demeç önce Paris'te, ardından şifreli ikaz telgrafının çözülmüş halinin liderlere henüz ulaşmadığı dominyonlarda patırtı kopardı. İlk tepkiyi Lloyd George'un küstahlığına öfkelenen Poincaré verdi ve 18 Eylül'de Çanakkale Boğazı'nın doğusundaki cephe hattı mevzilerinde bulunan birliklerin hemen çekilmesi emrini verdi. İtalyanlar aynı yolu izledi. Daha sonra Kanada (Mackenzie King) ve Avustralya (Billy Hughes) başbakanlarının İngiliz hükûmetine hareket tarzına uyulmayacağını bildiren telgrafları geldi. O sırada Güney Afrika başbakanı olan Jan Smuts sessiz kaldı; sadece Yeni Zelanda Başbakanı William Massey ve Newfoundland

32 Hükûmete mühimmat bakanı olarak girdikten 18 ay sonra, Ocak 1919'da bu ikili sorumluluğu üstlenmişti.

33 Paris Barış Konferansı'na kendi adlarına katılmalarından sonra dominyon yöneticileri çok daha güçlü bir konum kazanmış ve Britanya'nın savaşa girmesi halinde tarafsız kalma hakkını fiilen sağlamışlardı; böyle bir şey 1914'te düşünülemezdi bile.

Başbakanı Richard Squires olumlu cevap verdi. Sonuçta Lloyd George'un çok uzun üzere ayakta tutmayı başarmış olduğu koalisyon hükümeti dağıldı ve kendisi de iktidardan düştü. Muhafazakâr parlamenterlerin 19 Ekim'de Carlton Kulübü'ndeki toplantısında, partinin eski liderlerinden Andrew Bonar Law (basın patronu Lord Beaverbrook'un dürtmesiyle ve biraz isteksizce) koalisyon aleyhinde konuştu; yapılan oylamada oldukça büyük bir çoğunlukla sonraki genel seçime tek başına iktidar hedefiyle girme kararı alındı. Lloyd George bunu öğrenince istifa etti. Başbakan olarak yerine geçen Bonar Law'un kararıyla yapılan seçimde Muhafazakârlar rahat bir çoğunluk elde etti. Lloyd George bir daha iktidara gelemedi. (Koltuğunu kaybedenler arasında yer alan Churchill bir kez daha siyasetin dışında kaldı. İki seçim yenilgisinden sonra, kendi ifadesiyle "yeni bir dönemlik" yaparak Liberallerden ayrılıp Muhafazakârlara katılma sayesinde³⁴ Kasım 1924'te Epping milletvekili olarak Avam Kamarası'na döndü ve Stanley Baldwin hükümetinde maliye bakanlığına getirildi.)

Müttefiklerle pürüzü gidermek için 22 Eylül'de şahsen görevlendirilen Churchill'in vekil tayin ettiği Curzon, hasarı onarmak amacıyla Paris'e gitti. Ertesi gün Poincaré'yi (ve Türk milliyetçiliğine güçlü destek veren İtalyan sefiri Kont Carlo Sforza'yı) Britanya'nın basbayağı tehdit karşısındaki alttan alma tutumundan değil, hiç olmazsa müzakereyle varılmış bir çözümünden kaynaklanma kaydıyla, Mustafa Kemal'in taleplerine razı olmaya hazır olduğuna ikna edebildi. Aynı gün Çanakkale Boğazı civarına ilk Türk birliği ulaştı; güçlü bir süvari müfrezesi Kumkale yakınındaki Erenköy'de Tarafsız Bölge'ye girdi. İngilizler hummalı bir takviye uğraşı içindeydi. Çanakkale'deki birlik 28 Eylül'de Gelibolu Yarımadası'ndaki dar geçide konuşlandırılan üç obüs bataryasıyla birlikte altı tabura çıkarıldı; orta kalibreli 36 top ve 8 inçlik 16 obüs de yoldaydı. İki uçak gemisinin de yer aldığı güçlü bir filotilla Boğaz'ın dışına demirledi ve Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin yöredeki bir avcı uçağı filosuna ek olarak üç filo daha gönderildi. Harekât alanındaki İngiliz komutanı Harington'ın Londra'ya Türklerin "tel çitlerin ardından sırtıttığı"nı bildirmesiyle durum son raddeye vardı. Bunun üzerine kabinenin talimatı, Türklere bir ültimatome vermesi ve bunu uygun gördüğü askeri tedbirle desteklemesi yönünde oldu. Harington iyi bir seçimdi; bu tehdidi gizli tuttu ve soğukkanlı bir tavırla olayların seyrini bekledi; iki gün içinde Türkler kendiliğinden geri adım attılar.

Bu arada Curzon'un Paris'teki uğraşları, Mustafa Kemal'e Mudanya'da bir toplantıya katılma davetiyesi gönderilmesiyle sonuçlanmıştı. Davetiye mektubunda Edirne'yi kapsamak üzere Meriç Nehri'ne kadar Doğu Trakya'yn

34 Ancak partiye (ya da onun kalesi Carlton Kulübü'ne) hemen dönmedi.

Türkiye'ye geri verme, bir barış antlaşması onaylanır onaylanmaz İstanbul'u tahliye etme ve Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne alınmasına destek verme yönünde bir taahhüde de yer verildi. Mustafa Kemal'in kabul etmesi üzerine toplantının başlangıç tarihi 3 Ekim olarak belirlendi.

Türkler adına İsmet Paşa'nın ve İtilaf Devletleri adına işgal komutanlarının danışman heyetleriyle birlikte yürüttüğü müzakereler 5 Ekim'de, Churchill'in ifadesiyle "[daha önce Ankara Antlaşması'na aracılık etmiş] mübarek M. Franklin-Bouillon'un Türkleri Büyük Britanya'dan alınabilecek şeylerden daha fazlasını ummaya ve İngilizlerin savaşa başvurma konusunda aciz ya da isteksiz olduklarına inanmaya yönelten çabaları" yüzünden kesildi. Durum sahiden öyle olabilirdi ama görüntü kesinlikle öyle değildi; Tarafsız Bölge'deki İngiliz kuvvetleri o sırada daha da takviye edilmişti ve İstanbul'daki İngiliz sefiri Sir Horace Rumbold (teslim edilmemekle birlikte içeriği bilinen) 23 Eylül ultimatومunun hâlâ geçerli olduğunu çılatmıştı. Taraflar 10 Ekim'de yeniden bir araya geldi ve ertesi sabah yedi buçukta Yunanların Trakya'daki bütün kuvvetlerini Meriç'in gerisine çekmelerini³⁵ ve Türklerin İstanbul Boğazı'nın tarafsızlığını tanımalarını öngören bir mütareke imzalandı. Böylece İsviçre'nin Lozan şehrinde bir nihai barış konferansı düzenlemenin yolu açıldı; Birleşik Krallık'taki genel seçimin ve İtalya'da Benito Mussolini'nin iktidara gelişinin yol açtığı bir gecikmeyle ilk oturum 21 Kasım'da yapıldı. O sırada Büyük Millet Meclisi'nin padişahlığı kaldırmasıyla eski imparatorlukta kalan bölge olarak tanımlanan Türkiye yeni bir devlete dönüşmüştü. Halifelikten vazgeçen VI. Mehmed 17 Kasım'da sivil vatandaş kimliğiyle İstanbul'dan ayrılarak İngiliz *Malaya* zırhlısıyla Malta'nın yolunu tutmuştu. Daha sonra yerleştiği San Remo'da Mayıs 1926'da öldü. Onun yerine halife olan Abdülaziz'in en büyük oğlu Abdülmecid'in görevi kısa sürdü; çünkü halifelik de Türk parlamentosunun (sadece Türkleri değil bütün Sünni Müslümanları ilgilendiren bir makam olması açısından hangi hakka dayandığı müphem³⁶) kararıyla 3 Mart 1924'te ortadan kalktı.³⁷

35 O sırada Atina'da durum çarpıcı biçimde değişmişti. Gunaris hükümeti 26 Eylül'de topluca istifa etti ve ertesi gün Konstantin yine tahttan çekilerek yerini en büyük oğlu Georgios'a bıraktı. Gerçek iktidar (daha sonra birkaç defa başbakanlık yapacak olan) Nikolaos Plastiras ve Stylianos Gonatas adlı iki albay ile Fokas adlı bir deniz albayından oluşan bir üçlünün eline geçti. Gunaris ve yedi meslektaş 13 Kasım'da tutuklandı ve daha sonra Yunanistan'ın yaşadığı facianın öcünü alma arzusunun yön verdiği bir düzmece mahkemede yargılandı. İkisi ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı; aralarında Gunaris'in ve Hacıanestis'in bulunduğu öbürleri derhal kurşuna dizildi. Tahttan indirilen kralın kardeşi Prens Andreas (Edinburgh Dükü Prens Philip'in babası) sürgüne gönderildi.

36 Halifelğin İslam dünyası açısından önemini ele almak üzere Kahire'de Mayıs 1926'da düzenlenen bir konferans, makamın "bir zaruret" olduğunu ilan etmekle birlikte konuyu daha ileriye götüremedi. Aynı yıl Mekke'de ve 1931'de Kudüs'te toplanan iki konferansın da bir mutabakata varamaması üzerine konu gündemden düştü.

37 Mustafa Kemal'in sonraki reformları çerçevesinde 1924'te medreseler kapatıldı; 1925 tarihli Şapka

Britanya'nın Lozan'daki baş müzakerecisi Curzon başından itibaren Fransa'nın ve İtalya'nın kendilerine yarayacak şekilde onun konumunu ellerinden geldiğince sabote edecekleri kanısındaydı. Ancak "doğuştan bezirgân" olarak nitelendirdiği Türkiye'nin o sıradaki hariciye nazırı İsmet Paşa'nın inatçılığına hazırlıklı değildi. Müzakereler üç kategori altında yürütüldü: Mülki ve askeri konular, mali ve ekonomik sorunlar (esas olarak Osmanlı borçları ve tazminat) ve Türkiye'deki yabancıların adli statüsü. Buna göre üç çalışma grubu oluşturuldu. Curzon birincisinin başkanlığını bizzat üstlenirken, diğerlerini Fransız baş delegesi (Fransa'nın Roma sefiri) Camille Barrère'e ve İtalya'nın İstanbul'daki yüksek komiseri Marki Garroni'ye bıraktı.³⁸ Mülki ve askeri konular (Boğazlar'ın statüsü, Batı Trakya'daki Yunan varlığı, ahali mübadelesine ilişkin bir hüküm, İstanbul'un statüsü ve Türk ordusunun mevcudu) 4 Şubat 1923'te karara bağlandı. Musul vilayetinin durumuna ilişkin kararı Milletler Cemiyeti'ne bırakmada mutabık kalındı. Ama ulusal borç faizlerinin ödenme şeklinin ve (1918'de yeniden yürürlüğe giren) kapitülasyonların yanı sıra Yunan silahlı kuvvetlerinin Anadolu'daki tahribatı için tazminat yönündeki Türk talebi üzerine hararetli tartışmalar sürdü. Bu yüzden İsmet Paşa bir taslak antlaşmayı imzalamaya yanaşmayınca, Curzon bir daha dönmek üzere tiksintiyle çekip gitti ve müzakereler kesildi.

Curzon'un yerine Rumbold'un katılımıyla konferans 23 Nisan'da yeniden toplandığında mutabakatın önünde yeni engellerin bulunduğu ortaya çıktı. Fransa Türklerden (daha önce bir tarafa bıraktığı) tazminat talebini yeniden gündeme getirmeye karar vermişti. Yunanistan Türklerin tazminatta ısrarı halinde silahlı kuvvetlerini Çatalca Hattı'na sürmekten söz etmekteydi ama tazminat yerine Karaağaç yöresinde sınır düzenlemesi önerdi. Sonunda büyük ölçüde Rumbold'un sessiz diplomasisi (ve İngiliz hükümetince yeni kurulmuş Kod ve Şifre Okulu'nun şifre çözmedeki maharetiyle Türkiye'nin bütün gizli mesajlarını okuyabilme avantajı) sayesinde bir mutabakata varıldı ve neredeyse zorunlu son dakika kaçamaklarına rağmen 24 Temmuz'da bir antlaşma imzalandı. Türkiye Büyük Millet Meclisi antlaşmayı 23 Ağustos'ta onayladı ve son İtilaf birliği 2 Ekim'de İstanbul'dan törenle ayrıldı. Türk askerleri dört gün sonra şehre girdi ve 29 Ekim'de Mustafa Kemal ilk cum-

Kanunu ve 1934 tarihli Kıyafet Kanunu'yla Batılı giyim tarzına geçildi. Çokeşlilik ve talakla boşanma 1926'da yasaklandı; Mayıs 1928'de Arap yazısı yerine Batılı (ve mantıksal yapıya sahip) bir alfabe benimsendi ve aynı yıl Türkiye laik bir devlet ilanı edildi. Kadınlara tam siyasal hakların tanındığı 1934'te çıkarılan Soyadı Kanunu'yla Mustafa Kemal halkın talebiyle Atatürk soyadını aldı.

38 Curzon'un yardımcısı daha sonra yerine geçen Rumbold'du. Barrère'in yardımcıları daha sonra yerine geçen Maurice Bompard ve ondan sonra bu göreve gelen İstanbul'daki Fransız yüksek komiser General Pelle'ydı. Garroni'nin yerine daha sonra Montagna geçti. Atina'da yeniden itibar kazanan Venizelos Yunan baş delegesiydi. Sovyetler Birliği hükümeti yeniden yazılacak olan Boğazlar Sözleşmesi'yle ilgili oturumlara katılacak bir heyet göndermeye davet edildi.

Harita 30. 1939 İtibariyle Avrasya

hurbaşkanı ve (13 Ekim'de alınmış kararla) Ankara başşehir olmak üzere cumhuriyet ilan edildi.

Antlaşmada Kürtler için bir yurda hiç değinilmemekteydi ve Ermenistan'ın sınırları meselesi başka yollardan çözülmüş durumdaydı; Wilson'ın bu yöndeki teklifleri sonuçta boşa çıktı. Ancak Hristiyan ve Müslüman toplulukların mübadelesine ilişkin bir düzenlemeye yer verildi. Tahminlere göre, Türkiye'den 1,25 milyona yakın ve komşu ülkelerden 100.000 dolayında Rum, Yunanistan'dan ise yaklaşık 60.000 kadarı Bulgaristan'a gönderilmek üzere 450.000 Müslüman sürüldü. Batı Trakya'da yaşayan Müslümanlar ile İstanbul'da, İmroz'da (Gökçeada) ve Bozcaada'da yaşayan Rumlar mübadele dışında tutuldu. Ne var ki Türk hükümetinin kalan Rumlar için hayatı zorlaştıracak adımları çok geçmeden atmasıyla, eski Türk başşehirinde 1924'te belki 250.000 olan Rum nüfusu gittikçe azalarak yüzyılın sonuna doğru 5.000'in altına indi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun uğradığı yenilginin diğer sonuçları (Anadolu ve Trakya dışındaki toprakların kopuşu) bağımsızlık savaşına kıyasla daha az kanlı olmakla birlikte hiç de barışçıl ya da çatışmasız bir seyir izledikleri söylenemez. Bu gelişmeler özetle şöyleydi:

Haşimi Faysal bin Hüseyin 7 Mart 1920'de kendi seçtiği bir kongre tarafından Suriye kralı ilan edildi. Çekilmemesi halinde devrileceğini 14 Temmuz'da bir ultimatomla bildiren Fransızlarla pazarlık yapmaya çalıştı. Fransızların gönderdiği top, zırhlı araç ve uçak destekli bir sömürge tümeni eski bir Osmanlı subayı olan Savaş Bakanı Yusuf el-Azme'nin komutasındaki derme çatma orduyu Şam'ın 20 kilometre batısındaki Maysalun'da 24 Temmuz'da bozguna uğrattı. Faysal sınır dışı edildi ve Gelibolu'da Fransız kuvvetlerine komuta etmiş General Henri Gouraud yüksek komiser sıfatıyla yönetimin başına geçirildi. Lübnan'da Dürzilerin, Sünni ve Şii Müslümanların yanı sıra, hatırı sayılır bir (Marunî) Hristiyan topluluğun varlığı en azından huzursuzluğa açık kaçınılmaz bir zemindi ve öyle de oldu. Beş yıl sonra isyan eden Dürzilerin bastırılması iki yılı aldı ve sonraki yıllarda başka ayaklanmalar çıktı. Lübnan'ın Eylül 1926'da ayrı bir siyasal yapı olarak kopmasından sonra Suriye 1946'ya kadar Fransız denetimi altında kaldı. Bölge 1941'de Fransızları kendi içlerinde karşı karşıya getiren bir kavgaya sahne oldu; İngilizlerden epeyce yardım alan Özgür Fransa kuvvetleri neredeyse altı ay süren amansız bir çatışmanın sonunda Pétain'in kukla hükümetine bağlı kuvvetleri kovdu.

Bağımsızlığın ardından Suriye sürekli karışıklık içinde yaşadı; 20 farklı hükümetin ve dört anayasanın sığıldığı 10 yıldan sonra, 1956'da Sovyet nüfuzu altına girdi. İki yıl sonra Mısır'la kısa ömürlü bir pakt, iki ülkenin Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşmesini sağladı; bu birlik 1961'deki askeri darbeyle bozuldu. Mart 1963'te Baasçı bir hükümet kuruldu. Bir iç çekiş-

menin ardından 1970'te iktidara gelen Hafız Esed 30 yıl başta kaldı ve 2000 yılında ölünce, yerine oğlu Beşar Esed geçti.

Suriye'den ayrılan Faysal kardeş Abdullah'ın daha sonra emir olacağı Ürdün'e geçti; ama gelişen olaylara katkısı hiç de bitmedi ve 21 Ağustos 1921'de Irak kralı yapıldı. Savaş bittiğinde Irak'ta Hint Ordusu subaylarından Arnold Wilson geçici sivil komiserliğe getirilmişti. (Percy Cox bu görevin kesin adayiyken ortaelçi olarak gönderildiği Tahran'da (sonuçsuz kalacak) İngiltere-Iran Antlaşması'na varılmasında kilit rol oynadı;³⁹ Haziran 1920'de dizginleri Wilson'dan almak üzere döndü.) Wilson'ın ayaklanma tehlikesine ilişkin uyarıları haklı çıktı. 1919 yazında İngiliz personeli rahatsız edici bir düzenlilikle öldürülmeye başladı. On iki ay sonra, tesadüf eseri tam Cox'un dönüşünde bütün bölge İngilizlere karşı ayaklandı; Kerbela'daki Şii topluluğun ilan ettiği cihat Sünni toplulukta da yayıldı. Ayaklanmanın doruğunda fiilen çarpışanların sayısı 130.000 dolayındaydı ve bunların belki yarısı modern tüfeklerle donanmıştı. Delhi hükümeti takviyeler sevk etti ve yavaş yavaş düzen sağlandı, ama bu arada 10.000 kadar Arap'la birlikte belki 500 İngiliz askeri can verdi. Arap ayaklanması biter bitmez kuzeydeki Kürtler uzun süreli bir ayaklanma başlattı.

Churchill yeni oluşan İngiliz Ortadoğu topraklarındaki işlerin genel sorumluluğunu 13 Şubat 1921'de üstlendi ve ertesi yılın ekim ayına kadar sömürgeler bakanı olarak görevde kaldı. Daha önce iki yıl yürüttüğü savaş (ve havacılık) bakanlığı sırasında İngiliz askeri harcamalarında çok köklü kısıtlamalara gidilmesini sağlamıştı. Aynı gündemi Ortadoğu'ya da taşıdı ve 18 ay içinde bölge genelinde harcamaları yüzde 75 oranında kıstı; Irak'taki İngiliz askeri mevcudunu 32 piyade taburundan, yerel birlikler dışında altı piyade taburuna indirdi. Bunun yerine hava kuvvetinin mevcudunu artırdı ve ülkenin güvenliğiyle ilgili sorumluluğun bu kuvvete devredildiği 1922'de sekiz filosu bulunuyordu. Uçaklar karışıklık belirtisi gördükleri anda (Kürt başşehri Süleymaniye de dahil) yerleşim alanlarını bombalayarak sivil halkı itaat altında tutmada önemli bir rol oynadı. İngiliz politikacı Leo Amery ertesi yıl şu saptamada bulunacaktı: "Eğer Kral Faysal'ın hükmü bütün ülkede fiilen geçiyorsa, bu tamamen İngiliz uçakları sayesinde. Yarın uçaklar alınırsa bütün yapı hemen darmadağın olur." Bazı kaynaklar Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin bu dönemde asi Kürtlere karşı kimyasal silahlar kullandığını ileri sürerse de somut bir kanıt yoktur. (Churchill'in havacılık bakanıyken biber gazı kullanılmasını savunduğu ise kesindir.) Bununla birlikte anlaşıldığı kadarıyla hardal gazı kullanma konusu görüşüldü ve beyaz fosfor yangın çıkarıcı bir madde olarak kullanıldı.

Churchill'in göreve gelişinden birkaç hafta sonra Kahire'de bir toplantı düzenlemesi Curzon'u tedirgin etti. Zira o sırada İngiliz yönetiminin neredeyse 40 yılı bulduğu Mısır'da epeyce karışıklık vardı; bu durum bir yıl dolmadan Mısır'a sınırlı bağımsızlık veren Allenby Bildirisiyle noktalanacaktı. Toplantıda alınan karar Faysal'a Irak tahtını ve kardeşi Abdullah'a Şeria Nehri'nin doğundaki topraklara verilen adla Ürdün emirliğini önermekti. (Böylece iki kardeşin Suriye'de bir ayaklanmaya öncülük etmesinin önüne geçilmesi özgecil bir tutum değil, Fransızların Filistin'e saldırarak misillemede bulunmasına karşı alınmış bir tedbirdi.)

Faysal 24 Haziran'da Basra'ya vardı ve ülkenin bir konluğu olarak karşılanması önemli bir ilk adım oldu. Ardından 16 Temmuz'da krallık için basit bir evet-hayır şeklinde plebisit yapılacağı duyuruldu; 18 Ağustos'ta Faysal'ın kullanılan oyların yüzde 96'sını alarak kazandığı açıklandı. (Oy sayımında hile iddialarına karşın işin gerçeği o kadar kaba değildi. Nitekim Cox biyografisinde "Böyle operasyonların sonuçlarında [...] resmi yönlendirmenin büyük payı vardı" diye belirtir.) Faysal beş gün sonra kral olarak taç giydi ve böylece Irak devleti resmen ortaya çıktı. Çok geçmeden pürüzler çıkarmaya başladı. Britanya'nın esas aldığı Milletler Cemiyeti manda statüsünün yakışık-sız olduğu itirazında bulunarak İngiliz hükümetinin kendisiyle müzakereye dayalı bir antlaşmaya varması gerektiğini savundu. Uzun süren müzakerenin sonunda 22 Ekim 1922'de imzalanan antlaşmada⁴⁰ İngiliz yönetiminin 20 yıl sürmesi öngörüldü. Musul vilayeti Milletler Cemiyeti'nin nihayet Britanya lehine verdiği kararla 1926'da resmen krallığa katıldı.

Manda döneminin henüz yaralandığı Kasım 1930'da İngiliz hükümeti Irak'a kısmi bağımsızlık vereceğini ve Milletler Cemiyeti'ne katılma başvurusunu destekleyeceğini bildirdi. Irak'ın üyeliği 3 Ekim 1932'de kabul edildi. Ertesi yıl İsviçre'de eceliyle ölen Faysal'ın yerine 21 yaşındaki oğlu Gazi geçti. Bu göreve uygun olmayan Gazi'nin zayıflığı, ülkedeki güçlü adamları iktidarı ele geçirme çabasına yönlendirdi. Sonraki üç yılda aşiret isyanlarının kızıştırdığı bir entrika ortamında beş hükümet değişikliği oldu. En güçlü politikacı Hikmet Süleyman Ekim 1936'da Irak ordusunun tümen komutanlarından General Bekir Sıtkı'yı bir askeri darbeye teşvik etti. Başbakanlığı sırasında ordunun elde ettiği çok güçlü konum 1941'e kadar sürdü. Bu arada Gazi'nin 1939'da bir araba kazasında ölmesi üzerine dört yaşındaki oğlu II. Faysal tahta çıktı. Naip olarak atanan Gazi'nin kardeşi Abdullah, İngiliz eğitimi gören Faysal'ın erginlik yaşına vardığı 1953'e kadar ülkeyi yönetti ve sonraki dönemde de perde arkasında oldukça nüfuzlu kaldı.

40 Irak'a aşağı yukarı Mısır'dakine denk bir özerklik verildi: Britanya dış politikayı belirleme, ayrıca üsleri ve tesisleri askeri amaçla serbestçe kullanma hakkını saklı tuttu.

İkinci Dünya Savaşı başladığında Irak'ta Faysal'ın eski kurmay başkanı General Nuri es-Said başbakandı. Almanya'ya savaş açmak istediye de Britanya'nın kazanma kapasitesinden kuşku duyan kabine üyelerince caydırıldı ve Berlin'le diplomatik ilişkileri kesmekle yetindi. Mihver devletlerinin yanında savaşa girmek isteyen aşırı pan-Arap unsurlardan destek alan Reşid Ali el-Geylanî'nin hükümetinde dışişleri bakanı olduğu Haziran 1940'ta diplomatik bağları koparma çizgisini bile sürdüremedi. Durumun kötüleşmesi üzerine ertesi yıl Abdullah'la birlikte ülkeden kaçmak zorunda kaldı. İngilizler 1941 ilkbaharında denetimi yeniden sağlamak için devreye girdi. Bir ay boyunca aralıklı çarpışmalar yaşandı; ama yaz başında düzen (ve monarşi) geri getirildi. Abdullah ve es-Said ülkeye dönerken, el-Geylanî sürgüne gönderildi; Irak Ocak 1942'de Almanya'ya savaş açtı.

Abdullah savaşın bitiminde bir parlamenter sistem kurulması çağrısında bulundu; bazı önerilerinin hayata geçirilmesine karşın daha yaşlı ve muhafazakâr unsurlar bunun kısmi bir uygulamanın ötesine geçmesini önledi. Bir kez daha başbakanlığa getirilen es-Said 1947'de seçime gitti. Seçimin büyük çapta boykot edilmesi üzerine istifa edince, yerine bu makamı üstlenen ilk Şii olarak Salih Cabir geçti. Savaş sırasında içişleri bakanıyken bir hayli düşman kazanmış olan Cabir'in konumunu pekiştirmek üzere Britanya'yla yürüttüğü müzakereler benzer birçok girişim gibi sonuçsuz kaldı. Ocak 1948'de Portsmouth'ta Britanya'yla imzaladığı yeni bir ittifak antlaşmasının hükümleri arasında Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin ülkedeki iki büyük üssünün (savaş dönemlerinde Britanya tarafından kullanılmak kaydıyla) Irak egemenliğine geçmesi, İngiliz askerlerinin çekilmesi ve gerçekten bağımsız bir Irak ordusunun oluşturulup yeniden donatılması vardı. Ama bunun yeterli bulunmaması nedeniyle isyanlar patlak verdi ve es-Said'in iktidara dönmesiyle antlaşma iptal edildi.

İzleyen dört yıldaki yaygın huzursuzluk 1952'de yeni bir halk ayaklanmasıyla doruğa çıktı; Abdullah düzeni sağlamak için orduyu göreve çağırdı. Sivil yönetime 1953 sonunda dönülmesine karşın muhafazakâr unsurların iktidarı paylaşmaya hazır olduğunun hiçbir belirtisi yoktu. Faysal'ın (artık sadece veliaht prens olmakla birlikte iktidarı büyük ölçüde elinde tutan Abdullah tarafından kısmen gölgelenen) yönetimine Birleşik Krallık'la güçlü bağlar damga vurdu.

Irak'ın karanlık siyasal dünyasında öne çıkmaktan umut kesmeye başlayan unsurların ruh hali orduya yansıdı. Bir Şii olan General Abdülkerim Kasım öncülüğündeki Hür Subaylar adlı grup Temmuz 1958'de harekete geçmeye karar verdi. Darbe sırasında kral ve bütün ailesi öldürüldü. Kadın kıyafetiyle kaçmaya çalışırken yanındaki kişilerin erkek ayakkabıları yüzünden yakalanan Nuri es-Said de aynı akıbete uğradı. Halkın ondan hoşlanmayışının

dercesi, mezardan çıkarılan cesedinin Bağdat sokaklarında sürüklenerek taşındıktan sonra bir direğe asılmış ve uzuvları kesilmiş halde yakılmasından anlaşılabilir. Irak bir cumhuriyete dönüştü ve içişlerindeki İngiliz nüfuzu temelli sona erdi. Şiilerin ağırlıkta olduğu Irak Komünist Partisi'nden destek alan Abdülkerim Kasım, iktidarda kaldığı beş yılda Sovyet bloku dışında bütün dünyadan tepki gördü. ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı'nın (CIA) yönlendirmesiyle (Sünni) Baas ("Diriliş") Partisi'nin giriştiği darbeyle başlayan süreç daha kanlı birkaç fasılının ardından 16 yıl sonra Saddam Hüseyin'i iktidara getirdi.

Kahire toplantısından sonra Kudüs'e geçen Churchill orada görüştüğü Abdullah bin Hüseyin'e (doğrudan İngiliz denetimi altında Sir Herbert Samuel'in yüksek komiser olarak yöneteceği kesim dışında) Maver-i Ürdün emirliğini önerdi. Şeria Nehri'nin doğunda kalan ve bölgenin yüzde 77'sini oluşturan topraklar üzerindeki İngiliz mandasında daha sonra bu doğrultuda değişiklik yapıldı. Abdullah bin Hüseyin'e idari yetki devri 1923'te başladı ve 1928'e doğru büyük ölçüde tamamlandı; ancak Mısır'da (ve Irak'ta) olduğu gibi, İngilizler savunma ve dış politika alanlarında denetimi ellerinde tuttular. Bu durum 1946'da İngiliz manda süresinin bitmesine ve ülkenin bir krallığa dönüşmesine kadar sürdü. Maver-i Ürdün ortaya çıkışını izleyen ilk çeyrek yüzyılda en azından komşularına kıyasla istikrarlı ve huzurluydu. Ancak İsrail Bağımsızlık Savaşı'na bulaştığı (ve Yahudi devletinin ele geçirmek istediği topraklardan dolayı savaşa doğrudan taraf olan tek Arap devleti olarak önemli saldırılara maruz kaldığı) 1948'den sonra muhalif güçler varlıklarını hissettirdiler.

Abdullah bin Hüseyin 20 Temmuz 1951'de Kudüs'teki Mescid-i Aksa'da cuma namazı kılarken (Şeria'nın batı yakasında ele geçirilmiş topraklar konusunda İsrail hükümetiyle anlaşmaya varacağından çekinen) bir Filistinli Arap tarafından öldürüldü. Yerine geçen oğlu Tellâl'in şizofren olması nedeniyle gerçek iktidarı 18 yaşındaki torunu Hüseyin üstlendi. Tellâl ertesini yıl tahttan indirildi. Ülkeyi 1999'a kadar yöneten Hüseyin'in yerine oğlu Abdullah geçti. Bu arada adı Ürdün olarak değişmiş olan krallık, Mısır'la ve Suriye'yle ittifak kurarak girdiği (Araplar açısından felaketle biten) 1967'deki Altı Gün Savaşı'nın sonunda Kudüs'ün doğu kesimiyle birlikte batı yakası topraklarını kaybetti.⁴¹

Samuel'in 1 Temmuz 1920'de Filistin'e yüksek komiser olarak atanması teknik bakımından hukuk dışıydı çünkü o aşamada İngilizlerin bu toprakları

41 Suriye Golan Tepeleri'ni kaybetti; Mısır kaybettiği Sina Yarımadası'nı daha sonra geri aldı. Her üç Arap ülkesinin askeri gücü önemli ölçüde azaldı. Ürdün neredeyse aynı ölçüde feci sonla biten 1973 Yom Kippur Savaşı'na katılmadı.

yönetme yetkisi yoktu. Birçok kimse onun İngiliz hükümetinden ziyade dindaşlarına bağlı hareket edeceği yönünde ciddi bir endişeyi dile getirdi. Aslında Samuel'in Siyonist eğilimi sadece Balfour Bildirisi'nde yer alan ve San Remo kararında onaylanan şekliyle bir Yahudi yurdu oluşturulmasına ilişkin İngiliz politikasını hayata geçirmedeki kararlılığında belliydi. Aynı görevi getirecek birinden aşağı yukarı beklenen şey de buydu. Filistinli Arapları yatıştırma çabasında öylesine ileri gitti ki bariz İngiliz karşıtlığıyla tanınan bir militanı, savaş sırasında İngilizlere karşı çarpışmış olan Muhammed Emin el-Hüseyni'yi Kudüs müftülüğüne getirdi.⁴²

Filistin üzerindeki İngiliz mandası, tesadüf eseri Lozan Antlaşması'nın imzalandığı güne denk gelen 24 Temmuz 1923'te kabul edildi ve 29 Eylül'de yürürlüğe girdi. Göçün kısıtsız olduğu 1939'a kadarki dönemde Filistin'deki Yahudi nüfusu büyük çapta arttı. İlk başta Filistinli Araplardan çok az muhalefet vardı ama Avrupa'da anti-Semitizm'in 1930'lardaki yükselişiyle ve göçmen sayısının artmasıyla birlikte daha belirgin hale geldi. Nüfus artışı (ve Yahudilerin çalışarak zenginleşme azmı) Arap hoşnutsuzluğunun yegâne sebebi olmasa da, iki kesim arasında önemli şiddet olayları yaşandı. Çatışmaların doruğa çıktığı 1936'da başlayan ve üç yıl süren Arap ayaklanması ancak 20.000 ilave İngiliz askerinin müdahalesiyle bastırılabilirdi ve Filistin'in ayrı Yahudi ve Arap devletlerine bölünmesine dönük çağrılara⁴³ yol açtı. Tahminlere göre ayaklanma sırasında yaklaşık 5.000 Arap, ayrıca 400 Yahudi ve bunun belki yarısı kadar İngiliz askeri öldü. İngiliz kuvvetlerinin yanı sıra daha sonra İsrail silahlı kuvvetlerinin çekirdeğini oluşturacak Haganah gibi Yahudi "öz-savunma" grupları, Sir Reginald Wingate'in yeğeni Orde Wingate'in⁴⁴ eseri olan ve İngiliz birliklerinin Yahudi sivillerle birlikte operasyon yapmasını sağlayan Özel Gece Mangaları gibi karanlık örgütler ortaya çıktı. Bu dönem İrgun (Etel) ve Lehi (daha yaygın bilinen adıyla Stern Çetesi) gibi örgütlerin doğuşuna da sahne oldu. İngilizlerin terörist yaftasını vurduğu bu örgütler bir sonraki İsrail kuşağının Filistinli Araplar ve sempatanları tarafından Yahudilere karşı uygulandığında sövüp sayacağı suikast ve bombalama gibi taktikleri esas aldılar.

Milletler Cemiyeti'nin yerini alan Birleşmiş Milletler 30 Kasım 1947'de Filistin üzerindeki İngiliz mandasının sona ermesi yönünde bir karar aldı; İngiliz hükümeti bölgeden en geç 1 Ağustos 1948'de ayrılacağını bildirdi. Kararın ardından Filistin'de patlak veren fiili iç savaş ocak ayından itibaren

42 İngiliz karşıtı tutumunda hiç kararsızlığa düşmedi ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Waffen-SS'te görev yaptı.

43 İngiliz hükümetinin ayaklanma sebeplerini ele almak üzere oluşturduğu Filistin Kraliyet Komisyonu (Peel Komisyonu) bu çağrıda bulunanlar arasındaydı.

44 İkinci Dünya Savaşı sırasında Burma'da Chindit sefer kuvvetlerinin komutanı olarak adını duyurdu.

gittikçe askeri bir çatışma haline büründü. İngilizlerin çekilme tarihi, her iki tarafın da kuracağı devletin başşehri yapmayı tasarladığı Kudüs odak olmak üzere olabildiğince çok toprak üzerindeki hâkimiyetini pekiştirme çabasını iki misline çıkardı. Mandanın sona ereceği tarihten bir gün önce, yani 14 Mayıs'ta bağımsız İsrail devletinin ilan edilmesi üzerine Birinci Arap-İsrail Savaşı başladı. Şubat 1949'da önce İsrail ve Mısır arasında bir mütarekeye varıldı. Bunu sonraki altı ayda savaşa taraf olan diğer devletlerle benzer antlaşmalar izledi. Sonuçta eski Filistin mandasının yüzde 78'i İsrail'in elinde kalırken, Kudüs'ün doğu kesimini de içine alan Batı Şeria Ürdün'ün, "Gazze Şeridi" ise Mısır'ın denetimine girdi. İsrail 1967 savaşı sırasında ele geçirdiği her iki kesimi topraklarına kattıysa da, bunları elinde tutma hakkı hemen tartışma konusu oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşın kâğıt üzerindeki galipleri hiç kuşkusuz Britanya, Fransa, İtalya ve Yunanistan'dan ibaret değildi. Başka bir ilgili taraf olan Arapların bu işten en kârlı çıktığı söylenebilirdi ama elde edilen sonuç hayal edilenden kesinlikle uzaktı. Haşimî Arap unsuru (T. E. Lawrence'ın çok aktif teşvikiyle ve katkısıyla Paris'te tam bir baş belası kesilmesinden dolayı davet edilmediği) San Remo görüşmeleri sürerken, Sykes-Picot Antlaşması'nın değil, McMahon'un Hüseyin'e taahhüdünün geçerli sayılması gerektiğinde diretti. Sonuçta elinde tutmasına izin verilen tek bölge, yani ilk "hükümrânlık alanı" Hicaz bile farklı bir yönden gelen saldırıya uğradı.

Arap Yarımadası'nın iç kesiminde, Hicaz'ın doğusuna düşen Necid'in büyük bir bölümünde 18. yüzyıldan beri hüküm süren köktenci Vehhabi ailesine mensup İbn Suud henüz çocukken, Osmanlı hükümetinin yardımıyla bölgeyi denetim altına alan Reşidiler tarafından 1890'da öbür aile fertleriyle birlikte Kuveyt'e sürülmüştü. Artık bir delikanlı olduğu 1902'de, doğum yeri Riyad'a küçük bir mürit topluluğuyla döndü ve şaşırtıcı bir kişisel askeri beceriyle bu şehri almayı başardı. İki yıl sonra kuvvetleri bir Reşidî/Osmanlı ordusunu yendi; 1906'ya doğru bölge genelinde yaygın çarpışmalarla ata topraklarının büyük bir bölümünü geri aldı ve küçük çöl kolonilerine yerleşen İhvan müritleriyle denetim altında tuttu. Türk birliklerini 1913'te El-Hasa bölgesinden çıkardı ama ertesi yıl Osmanlı egemenliğini yeniden tanımak zorunda kaldı. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerden maddi destek almasına karşın bağımsızlığını korudu ve 1919'da Hicaz'a ilk darbeyi vurdu. İhvan ordusunun başında Şerif Hüseyin'in adamlarını ağır yenilgiye uğrattı; ertesi yıl oğlu Faysal'ın Hicaz ve Yemen arasındaki Asir bölgesini almasının ardından, 1921'de Reşidilerin son kuvvetlerini alt ederek Kuzey Arabistan'ın tamamını kendisine bağladı. Böylece Suudiler Irak'ta, Maver-i Ürdün'de ve

Kuveyt'te bulunan İngiliz kuvvetleriyle karşı karşıya geldi. Ablukaya alınan Kuveyt'in yanı sıra kesin bir hattan ziyade aşiretlerin egemenlik alanlarıyla belirlenen Hicaz, Maverai-ü Ürdün ve Irak sınırlarında çok sayıda çatışma yaşandı.

İngilizler 1923'te bütün ilgili tarafları Kuveyt'te bir konferansa çağırdı. Sınır uyuşmazlığının Suudiler lehine çözülmesine karşın kesin sonuç alınmadan dağıldı. Vehhabiler Eylül 1924'te Hicaz'a saldırdılar. Kısa bir çarpışmayla ele geçirdikleri Taif'teki erkek sivil nüfusun büyük bir bölümünü katlettiler; Mekke'yi direnişle karşılaşmaksızın aldılar ve ardından Cidde ile Medine'yi kuşattılar. Şerif Hüseyin halkın rejime desteğini sürdürme çabasıyla çekilerek yerini üçüncü oğlu Ali'ye bıraktı. Medine ve Cidde 1925'in sonuna doğru Suudilere teslim oldu. İngiliz hâkimiyetindeki Maverai-ü Ürdün, Akabe civarındaki yöreyi Vehhabi yönetimine girmesini önlemek amacıyla işgal etti. Daha 1921'de Necid sultanı unvanını almış olan İbn Suud 8 Ocak 1926'da Mekke'deki Mescid-i Haram'da Hicaz kralı ilan edildi. Bunu 1927'de henüz ayrı bir siyasal yapı olan Necid'in ve bağlı bölgelerinin kralı ilan edilmesi izledi. Aynı yıl imzalanan Cidde Antlaşması çerçevesinde İngilizlerin Suudi bağımsızlığını tanımasıyla Büyük Britanya'yla ilişkiler kalıcı temele oturdu.

İbn Suud bir süre sonra Hristiyan devletlerle ilişkilerine ve İngiliz himayesindeki Irak, Kuveyt ve Maverai-ü Ürdün rejimlerine karşı hoşgörülü tutumuna kızan katı dindar unsurlarla başa çıkmada güçlük çekti. Sınırlardaki çatışmalarla ilan edilmemiş bir savaş hali ortaya çıktı; İngiliz uçakları Vehhabi baskınlarını caydırmada önemli bir rol oynadı. İbn Suud'un siyasal ve askeri direnişini bastırmaya çalıştığı İhvan 1928'de onu bütün bölgeyi Vehhabi hâkimiyetine alma davasına ihanetle suçlayarak ayaklandı. Halkın çoğunluğu kralın yanında yer aldı ve sürüp giden iç savaş 1930'da Kuveyt topraklarını üs edinmiş asilerin İngilizler tarafından yakalanması ve liderlerinin krala teslim edilmesiyle son buldu. İhvan'ın yenilgisiyle iktidar kesin biçimde aşiretlerden şehir eşrafına geçti ve iki krallık Eylül 1932'de Suudi Arabistan adıyla birleşti. Suud İkinci Dünya Savaşı'nın büyük bölümünde tarafsız kalmasına karşın Müttefiklerden hatırı sayılır yardım aldı ve 1945'te Almanya'ya savaş açması, Suudi Arabistan'ın Birleşmiş Milletler'e üye olmasının yolunu açtı.

Suudi Arabistan'ın ekonomisi günümüzde neredeyse tamamen petrole dayalıdır. İlk petrol arama imtiyazı 1933'te Standard Oil of California'ya verildi. Basra Körfezi'ne yakın El-Hasa bölgesinde 1938'de bulunan petrol (1973'e kadar yüzde yüz Amerikan şirketi olması açısından adı biraz yanıltıcı) Arabian-American Oil Company (Aramco) tarafından ancak 1941'de ciddi düzeyde çıkarılmaya başladı. Ondan önce büyüklüğüne rağmen dünyanın en yoksul ülkeleri arasında yer alan Suudi Arabistan'ın basit bir aşiret ekono-

misı vardı; çoğunlukla göçebe olan halk deve, koyun ve keçi yetiştiriciliğiyle uğraşırdı. Tarımsal üretim yerel ve geçimlik düzeydeydi; ulusal gelirin açık arayla en büyük kaynağı Mekke'ye gelen hacılardı. Petrolün çıkarılmasından sonra bile ülkeye sağladığı yarar Aramco'nun gelirine yüzde 50 oranında bir verginin konduğu 1950'ye kadar sınırlı kaldı. İbn Suud üç yıl sonra ölünce, yerine aşırı muhafazakâr olan büyük oğlu II. Suud geçti. Daha küçük oğlu Faysal "kibar" şehirli Araplarca daha çok sevilen biriydi. İki kardeş arasındaki inişli çıkışlı iktidar çekişmesine sahne olan 10 yılın sonunda, Kasım 1964'te Suud devrildi ve Faysal tahta çıkarıldı. "Modern" Suudi Arabistan'ın doğuşu o tarihten başlatılabilir.

Suudi hükümeti 1973'te Aramco hisselerinin dörtte birini elde etti ve daha sonra tamamına sahip oldu. Faysal'ın bir suikastla öldüğü 1975'te, yerine üvey kardeşi Halid tahta çıkarken başka bir üvey kardeşi Fahd veliaht prens tayin edildi. Asıl iktidarı elinde tutan Fahd, Suudi Arabistan'ın (seçkinci, despotça ve demokrasiden uzak olsa bile) modern bir ulus-devlete doğru evriminin tamamlandığı söylenebilecek 1982'de tahta geçti.

Manda statülerinin kalkmasıyla İngilizlerin ve Fransızların Ortadoğu işlerindeki resmi nüfuzu en azından geçici olarak son buldu.⁴⁵ Böylece bölgenin 30 yılı aşkın bir süre (dinsel hoşgörüsüzlükten kaynaklanan) karışıklık ve belirsizlik döneminden sonra huzura erdiği söylenemezse de, Osmanlı enkazından yaratılmış devletler hiç olmazsa kendi kaderlerini tayin edebilecek duruma geldiler. Başkalarının kendi menfur saikleri doğrultusunda içişlerine müdahale çabalarına direnebilmeleri halinde serpilip gelişerek uluslararası topluluğun tam üyelerine dönüşeceklerdi.

45 Mısır'da 1956'da kısa bir süre canlanması feci sonuçlar doğurdu. Bu olayda muhalif tutum takınan ABD'yle birlikte daha sonra Irak'ta 1991'de ve 2003'ten itibaren benzer bir yol izlenmesi daha büyük çapta sonuçlara yol açtı. İngilizlerin bölgedeki varlığının kalıntıları (Akrotiri'de ve Dhekelia'daki iki "Egemen Üs Alanı" elde tutulmak üzere) Kıbrıs'ta 1960'a ve Arap Yarımadası'nın ucundaki Aden'de Kasım 1967'ye kadar sürdü.

Bibliyografya

- Aksakal, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914* (Cambridge, Cambridge University Press, 2008).
- Allen, W. E. D. ve Muratoff, Paul, *Caucasian Battlefields* (Cambridge, Cambridge University Press, 1953).
- Anon, *With a Highland Regiment in Mesopotamia 1916-1917* (Bombay, The Times Press, 1918).
- Aspinal-Oglander, Brig.-Gen., C. F., *Military Operations – Gallipoli*, c. 1 ve 11 (Londra, William Heinemann, 1929; 1932*).
- Barker, Lt.-Col. A. J., *The Neglected War – The Mesopotamia Campaign of 1914-1918* (Londra, Faber & Faber/New York, The Dial Press [*The Bastard War* adıyla], 1967).
- Bean, C. E. W., *The Story of Anzac*, c. 1 (Sydney, Angus & Robertson, 11. Baskı, 1941**).
- Bean, C. E. W., *The Story of Anzac*, c. 2 (Sydney, Angus & Robertson, 11. Baskı, 1941**).
- Bluett, Antony, *With Our Army in Palestine* (Londra, Andrew Melrose, 1919).
- Brandon, Russell, *The Siege* (Londra, Jonathan Cape, 1969).
- Callwell, Maj.-Gen., *Sir Charles, Experiences of a Dug-out* (Londra, Constable & Co, 1920).
- Carver, F. M., Lord, *The National Army Museum Book of the Turkish Front 1914-1918* (Londra, Sidgwick & Jackson, 2003).
- Chasseaud, Peter ve Doyle, Peter, *Grasping Gallipoli* (Steeplehurst, Kent, Spellmount, 2005).
- Churchill, W. S., *The World Crisis*, c. I-V (Londra, Thornton, Butterworth, 1923-1931).
- Coates, Tim (dizi ed.), *Lord Kitchener and Winston Churchill: The Dardanelles, Kısım I, 1914-1915* (Londra, HMSO, 2000).
- Coates, Tim (dizi ed.), *Defeat et Gallipoli: The Dardanelles, Kısım II, 1915-1916* (Londra, HMSO, 2000).
- Davis, Paul K., *Ends and Means – The British Mesopotamian Campaign and Commission* (Cranbury, NJ, Associated University Presses, 1994).
- Djema, Ahmed Pasha, *Memories of a Turkish Statesman – 1913-1919* (New York, George H Doran, 1922).
- Dunsterforce, Maj.-Gen., Lionel, *The Adventures of Dunsterforce* (Londra, Edward Arnold, 1920).
- Erikson, Lt.-Col. Edward, *Ordered to Die – A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT, Greenwood Press, 2001).
- Evans, Lt.-Col. R., *A Brief Outline of the Campaign in Mesopotamia 1914-1918* (Londra, Sifton Praed & Co, 1930).
- Falls, Capt. Cyrill, *Military Operations – Egypt and Palestine*, c. II (Londra, HMSO, 1930*).
- Freely, John, *Istanbul, The Imperial City* (Londra, Penguin Books, 1998).
- Fromkin, David, *A Peace to End All Peace* (New York, Henry Holt, 1989).
- Garfield, Brian, *The Meinertzhagen Mystery* (Dulles, VA, Potomac Books, 2007).
- Gullett, H. S., *The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine, 1914-1918* (Sydney, Angus & Robertson, 10. Baskı, 1941*).
- Hopkirk, Peter, *On Secret Service East of Constantinople* (Londra, John Murray, 1994).
- Hopkirk, Peter, *The Great Game* (Londra, John Murray, 1990).
- Johnstone, Tom, Orange, Green and Khaki, *The Story of the Irish Regiments in the Great War, 1914-1918* (Dublin, Gill & MacMillan, 1992).
- Karsh, Ephraim ve Karsh, Inari, *Empires of the Sand* (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1999).

- Kinross, Lord, *The Ottoman Centuries* (New York, William Morrow, 1977).
- Laffin, John, *Brassey's Battles* (Londra, Brassey's, 1986).
- Lawrence, T. E., *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph* (Londra, Jonathan Cape/New York Doubleday, Doran, 1935).
- Lewis, Bernard, *The Middle East* (Londra, Weidenfeld & Nicholson/New York, Little, Brown, 1976).
- Liddell Hart, B. H., *History of the First World War* (Londra, Cassell, 1970).
- Mack, John E., *A Prince of our Disorder* (Londra, Weidenfeld & Nicholson/New York, Little, Brown, 1976).
- MacMunn, Lt.-Gen., *Sir George and Falls, Capt. Cyrill, Military Operations – Egypt and Palestine, c. 1* (Londra, HMSO, 1928*).
- Manchester, William, *The Last Lion – Winston Spencer Churchill: Visions of Glory, 1874-1932* (Londra, Michael Joseph, 1983).
- Mansfield, Peter, *A History of the Middle East* (Londra, Penguin Books, 2. Baskı, 2003).
- Morgenthau, Henry (Hendrick, Burton J. ile), *Ambassador Morgenthau's Story* (Garden City, NY, Doubleday Page & Co, 1918).
- Moberly, Brig.-Gen., F. J., *Operations in Persia, 1914-1919* (Londra, HMSO, 1987*).
- Moberly, Brig.-Gen., F. J., *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918, c. I-IV* (Londra, HMSO, 1923-1927).
- Moorehead, Alan, *Gallipoli* (New York, Harper & Bros, 1956).
- Nicolle, David ve Ruggeri, Raffaele (çiz.), *The Ottoman Army 1914-1918* (Oxford, Osprey Publishing, 1994).
- Nunn, Wilfred, *Tigris Gunboats* (Londra, Andrew Melrose, 1932).
- Pirie-Gordon, Lt.-Col. H. (ed.), *The Advance of the Egyptian Expeditionary Force* (Londra, HMSO, 1919***).
- Storrs, Ronald, *Orientations* (Londra, Nicholson & Watson, 1937).
- Travers, Tim, *Gallipoli 1915* (Stroud, Gloucs, Tempus, 2001).
- Townshend, Maj.-Gen., C. V. F., *My Campaign in Mesopotamia* (Londra, Thornton Butterworth, 1920).
- Usher, Roland, G., *Pan-Germanism* (Boston, Houghton-Mifflin, 1913).
- Van der Vat, Dan, *The Dardanelles Disaster* (Londra, Duckworth/New York, The Overlook Press, 2009).
- Yergin, Daniel, *The Prize* (New York, Simon & Schuster, 1992).

* Tekrar basım, IWM/Naval Institute Press.

** <http://www.awm.gov.au/histories/a> Reprinted, Naval & Military Press.

*** Tekrar basım.

İSTANBUL, 1914. Savaşın patlak vermesine sadece birkaç gün vardır. Bir zamanların kudretli Osmanlı İmparatorluğu, tecrübeleri sınırlı yeni yetmelerin elinde ve tek başına kalmıştır. İmparatorluğun Avrupa'daki eski konumuna kavuşmasını isteyen ve bütün diğer çareleri tüketmiş Türk nazırlar muhtemel son hamiye yönelerek Almanya'yla gizli bir ittifaka girerler.

Ortadoğu'da savaş, Kitabı Mukaddes'e göre cennetin bulunduğu yere bir saldırıyla başlamış ve mahşerin yaşanacağı söylenen yerde sona ermiştir. Bu hikâyenin tamamı tek ve eksiksiz bir kitapta sunuluyor: *Cennetten Mahşere*. Mezopotamya'da şimdi ki Irak'ın kurulmasına yol açacak muharebe; Kafkasya'da toprak kazanma kavgası; başarısızlığa mahkûm Gelibolu harekâtı; Osmanlı İmparatorluğu'nun çöktüğü Filistin'deki son perde.

Ve bu savaşın mirası, sonraki kuşaklar boyunca tüm dünya ilişkilerini şekillendirecektir...

Kapak fotoğrafı: Kudüs'e giren Avusturya birliklerini teftiş eden Cemal Paşa, 1916.

ISBN: 978-975-08-4376-1

9 789750 843761

55 TL.

